

**УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ**

**UKRAINE
EUROPE
WORLD**

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини**

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University**

UKRAINE EUROPE WORLD

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008**

Issue 19

Ternopil – 2017

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.**

Випуск 19

Тернопіль – 2017

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 19. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2017. – 452 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Record of proceedings № 13 (June 27, 2017).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavic University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Balyuk**, Doctor (habilitated) of Political Science, Professor, Lublin M. Kyuri-Sklodovska University, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshev University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **Yu. R. Drevnitskyi**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**deputy editor**), **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **O. V. Klymenyuk**, Professor, Central Institute of Post-Graduate Pedagogical Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **A. V. Kruglashov**, Doctor of Political Science, Professor, Chernivtsi Yuriy Fedkovych National University, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **M. V. Lazarovych**, Doctor of Political Science, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Chernivtsi Yuriy Fedkovych National University, **P. V. Myronenko**, Doctor of Political Science, Professor, Academy of Political Science, **V. V. Misko**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**deputy editor**), **H. V. Papakin**, Doctor of History, Professor, M. S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, **H. M. Perepelytsa**, Doctor of Political Science, Professor, Diplomatic Academy of Ukraine of the MFA of Ukraine, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**executive secretary**), **L. D. Chekalenko**, Doctor of Political Science, Professor, Diplomatic Academy of Ukraine of the MFA of Ukraine, **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **M. M. Kril**, Doctor of History, Professor
V. M. Tkachenko, Doctor of History, Professor
S. S. Troyan, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works presents the results of the International Scientific Conference “Europe–Ukraine–Ternopil region: international relations, cooperation, security”, devoted to the Day of Europe in Ukraine. It contains the investigations on the urgent problems of international relations, cooperation, as well as security in the modern globalized world, the importance of Ukraine’s role in European civilization development, its place in the contemporary system of geopolitical address, it analyses the cooperation with foreign countries.

The researchers pay attention to the World History, Methodology, Biography Study, Historiography and Source Study as well as to the history of the World and Ukrainian Culture, Education and Science, they also present the reviews of the latest works and chronicle of scientific life.

It will be useful for scientists, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in the history of Ukraine in the context of the world ones.

Collection of Scientific Works is included into the International Scientometric Base RISC (License Agreement № 117-03/2015, March 3, 2015) and Index Copernicus.

International Collection of Scientific Works “Ukraine–Europe–World” is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality “Historical sciences”. 13.07.2015 Collection was reregistered. (Order of Certifying Board of Ministry of Education and Science of Ukraine on 13.07. 2015, № 747).

The publishing board publishes the materials not always sharing the authors’ views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53–59–01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 19. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – 452 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 13 від 27.06.2017 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет,
Л. М. Алексієвць, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (**гол. ред.**), **М. М. Алексієвць**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Балюк**, доктор (габіліт.) політичних наук, професор, Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склодовської, Республіка Польща, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Ю. Р. Древицький**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (**заст. гол. ред.**), **Р. Дрозд**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **О. В. Клименюк**, професор, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти НАПН України, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **А. М. Круглашов**, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **М. В. Лазарович**, доктор політичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, **П. В. Мирненко**, доктор політичних наук, професор, Академія політичних наук, **В. В. Місько**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (**заст. гол. ред.**), **Г. В. Папакін**, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, **Г. М. Перепелиця**, доктор політичних наук, професор, Дипломатична академія України при МЗС України, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (**відповід. секр.**), **Л. Д. Чекаленко**, доктор політичних наук, професор, Дипломатична академія України при МЗС України, **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Рецензенти: **М. М. Кріль**, доктор історичних наук, професор
В. М. Ткаченко, доктор історичних наук, професор
С. С. Троян, доктор історичних наук, професор

У міжнародному збірнику наукових праць подано матеріали Міжнародної наукової конференції “Європа–Україна–Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека”, присвяченої Дню Європи в Україні. Досліджено актуальні проблеми міжнародних відносин, співробітництва, безпеки у сучасному глобалізованому світі, значення ролі України в Європейському цивілізаційному розвитку, її місце в новітній системі геополітичних координат, проаналізовано співпрацю із зарубіжними країнами.

Значну увагу приділено питанням всесвітньої історії, методології, історіографії та джерелознавства, а також історії української і зарубіжної культури, освіти й науки, подано рецензії, огляди та хроніку наукового життя.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України в контексті світової історії.

Збірник індексується у міжнародних наукометричних базах даних РІНЦ (Ліцензійний договір № 117-03/2015 від 03 березня 2015 р.) та Index Copernicus.

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей “Історичні науки”. Збірник перереєстровано 13.07.2015 р. (Наказ Атестаційної колегії МОН України № 747 від 13.07.2015 р.).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЄС”: 1^а, вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У НОВИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ УМОВАХ – НОВА ІСТОРІЯ?

Нинішній номер збірника має особливий характер. Він форматувався в умовах, коли Європейський Союз відкрив кордони для України, тобто угода про безвіз 17 травня 2017 р. у Страсбурзі опісля її вітання українською громадою і високим баченням як тієї, що має цивілізаційне значення, перейшла у практичну площину. Поряд з цілою низкою інших подій, як війна на сході країни, перманентні реформи і нові виклики, як, наприклад, кібератака, Україна вітала традиційно з теплотою народжених її громадян, випускників, а виші, запрошуючи на навчання, з надією очікують гідних вступників.

Для нового покоління молоді звична попередньо дискусія: “Що означає бути європейцем?” втрачає актуальність. Адже відчуття Європи і України в Європі стають іншими. Так, поступово, через конфлікти країна трансформується і виходить на новий рівень. При цьому її роль у сучасному світі, зі стрімкими швидкостями, зміною політичних лідерів, модерними викликами окреслюється лише обрисами. Як кажуть, ідеї і бачення правлять світом і лише те, що спочатку цілісно зібране в голові й відчуте серцем, реалізується у практиці. Тож посилюється роль істориків, політологів, соціологів, філософів, культурологів, загалом освітян у висловленому контексті. Саме вони можуть, осмисливши й проаналізувавши минуле й поточний момент, запропонувати нові моделі та бачення розвитку і ролі України.

Поряд з іншими, саме цими мотивами керувалися організатори Міжнародної наукової конференції “Європа–Україна–Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека”, яка відбулася на історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка до Дня Європи в Україні 19–20 травня 2017 р. Відзначаючи високий рівень учасників і організації, зазначу лиш, що серед співorganizatorів Міністерство освіти і науки України, Інститут історії України НАН України, Дипломатична академія України при МЗС України, Тернопільська обласна державна адміністрація, Тернопільська міська рада та Польське культурно-освітнє товариство в Тернополі. Інформацію про роботу зібрання науковців вміщено у збірнику, як і окремі статті й матеріали її учасників. Вони різні, головне – спонукають до дії. Як у теоретичному, так практичному полях.

Зберігаючи традиційні рубрики, маємо надію, що цей випуск бодай певною мірою спричинить до кращого розуміння і зближення регіону. Як і загалом визначення і позиціонування України у світі. Відрадно, що молодь активно долучається до наукового дискурсу. Її слово стає дедалі цікавішим і вагомим. Поряд із виваженими роботами знаних учених.

Усім, мотивом С. Жадана,:

...

*стриманості, щоби не йти на голоси з туману,
мужності, щоби хапати метеорити,
сили, щоби ховати близьких під шкірою океану,
слабкості, щоби потому знову когось любити.*

І ще – маємо чимало добрих подій історичного звучання у нашому редакційному зібранні. Вітаємо професора, доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Степана Васильовича Віднянського – одного із фактично співторців “УЕС”, високого характеру і чину зnanого українського і європейського історика, чудову Людину із присудженням Державної премії України!!! Бажаємо здоров’я, миру, наснаги і нових праць, європейських нагород!

6 квітня 2017 р.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, низка вишів України і Європи вітали ректора, професора, доктора педагогічних наук, академіка НАПН Володимира Петровича Кравця з 70-літнім ювілеєм!

До усіх добрих слів визнання, поваги, вдячності, радості й любові додаємо щирі обійми і, як у свій час писали Ви Нам – історичному факультету – Так тримати! Володимире Петровичу – з роси й води на многі й благі літа, творити й надалі історію ТНПУ ім. В. Гнатюка як його керманіч, педагог, науковець. Хай Ваші задуми стають реальністю, гармонії і щастя!!!

Історія вбирає краплинами життєписи кожного і віддзеркалює океаном дійсності. Тож, доброї відпустки і радіого літа, шановні колеги й читачі! Щоби із новими сенсами, смислами і баченнями й надалі співслухати один одного на сторінках, сподіваємося, оновленого наступного випуску наукового видання “УЕС” мирної України!

Леся Алексівець
головний редактор,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Леся Алексісець <i>У НОВИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ УМОВАХ – НОВА ІСТОРІЯ?</i>	6
--	---

СТУДІЇ

Михайло Юрій, Леся Алексісець <i>АРХЕТИП І МЕНТАЛЬНІСТЬ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ</i>	16
Ярослав Секо <i>ДИСКУРС ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ</i>	25
Ярослав Калакура, Михайло Юрій <i>АРХАЇЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕНТАЛЬНЕ ЯВИЩЕ СЬОГОДЕННЯ</i>	42
Олександр Шама <i>ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ В ЕПОХУ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ: ВІД НЕГАЦІЇ ПЛОТІНА ДО “ДВОХ ГРАДІВ” АВГУСТИНА</i>	55
Юрій Ніколаєць <i>ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ</i>	71
Степан Прийдун <i>ІСТОРИКО-ГЕОПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ</i>	79
Ірина Денис (Ханас) <i>УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ НАЙМЕНУВАННЯ ДИТИНИ НА ОПІЛЛІ</i>	91

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ігор Дацків <i>АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО</i>	100
Микола Алексісець <i>УКРАЇНА: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ ЗМІН НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ СТ. ТА СУЧАСНІ СУСПІЛЬНІ ПРАГНЕННЯ</i>	106
Oleksij Suchyj, Tetiana Sydoruk, Malgorzata Heliasz <i>WSCHODNI WYMIAR POLITYKI UNII EUROPEJSKIEJ: STRATEGIA I UDZIAŁ POLSKI</i>	111
Наталія Чорна <i>УКРАЇНА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1991–2015 РР.)</i> ..	121
Наталія Григорук <i>СХІДНА ПОЛІТИКА ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВЕКТОРУ (1991–2005 РР.)</i>	131
Степан Васишин <i>ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ (1994–2004 РР.)</i>	138
Ірина Смільська <i>СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА ООН У МИРОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1992–2014 РР.)</i>	150

- Ірина Мудрієвська**
*РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З
 ОБ'ЄДНАНИМИ АРАБСЬКИМИ ЕМІРАТАМИ* 157
- Тетяна Лахманюк**
*УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (1991–
 2016 РР.)* 166
- Володимир Гіщинський**
“УКРАЇНСЬКИЙ ГОРДІВ ВУЗОЛ” СУЧАСНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ 173

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

- Наталя Буглай**
*НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
 СПІВРОБІТНИЦТВА ПОЛЬЩІ З ЄС* 182
- Андрій Мартинов**
ВІДНОСИНИ ЄВРОСОЮЗУ І НАТО: ІСТОРИЧНІ УРОКИ 191
- Ірина Боровець**
*ПОЛІТИЧНІ КРИТЕРІЇ ЧЛЕНСТВА ТА “ПОЛІТИКА ОБУМОВЛЕННЯ” ЯК
 ДІЄВИЙ МЕХАНІЗМ ЄС У ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОМУ ДІАЛОЗІ
 З РЕСПУБЛІКОЮ ХОРВАТІЯ* 202
- Оксана Валіон**
*ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ
 ТА КРАЇН ЄВРОСОЮЗУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ* 214
- Андрій Грубінко**
*ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
 ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО
 СОЮЗУ* 222
- Леся Костюк**
*ДИНАМІКА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ АВСТРІЇ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ
 ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ* 231
- Оксана Парнега**
*ДЕЯКІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ЦСЄ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
 (1919–1939)* 237
- Олександр Павленко**
ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ НАТО ЩОДО ПРОБЛЕМИ КОСОВО І КРИМУ 247
- Інна Кватіра**
*КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У РОЗВИТКУ ПОЛЬСЬКОЇ
 ЕКОНОМІКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 РР.)* 257

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Наталія Городня**
*ПРИЧИНИ МІЖНАРОДНОЇ “УКРАЇНСЬКОЇ КРИЗИ” У ЗАХІДНОМУ
 НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ* 264
- Михайло Юрій**
ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ ТА СУТНІСТЬ МЕНТАЛІТЕТУ 275
- Микола Стопчак**
*ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ
 ІСТОРІОГРАФІЇ* 284
- Олег Калакура**
*УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ МІЖВОЄННИХ РОКІВ У СУЧАСНІЙ
 УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ* 290

- Юлія Конаривська**
*ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛЬСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ СЕРЕДИНИ XIX
 СТОЛІТТЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У РОБОТАХ УКРАЇНСЬКИХ
 ІСТОРИКІВ ПОЧАТКУ XXI СТ.* 300
- Антоніна Волошенко**
КОРУПЦІЯ В ОБОРОННОМУ СЕКТОРІ: ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ І ПРОЯВУ ... 307
- Руслан Ключник**
АНТИРОСІЙСЬКІ ПРОТЕСТИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ 311

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

- Ірина Матяш**
*ВНЕСОК БІЛОРУСА ІВАНА КРАСКОВСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
 ДИПЛОМАТІЇ (1918–1921 рр.)* 314
- Іван Зуляк, Андрій Кліш**
*ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО НАПРИКІНЦІ
 XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ДО 170-Ї РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)* 330
- Олександр Рокіцький, Наталія Рокіцька**
ІВАН ПУЛЮЙ У СВІТОВІЙ НАУЦІ І КУЛЬТУРІ 338
- Ніна Весельська**
*УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО У З'ЇЗДАХ ІСТОРИКІВ
 ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА* 344
- Ольга Ковтуненко**
*ІСТОРІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИХАЙЛА КОЯЛОВИЧА
 (1828–1891 рр.)* 351

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

- Володимир Кравець**
*ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО СЕКСУАЛЬНОСТІ ТА КОХАННЯ У
 СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ ТА КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ ...* 359
- Тетяна Орлова**
*“УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ” – НОВА НАВЧАЛЬНА
 ДИСЦИПЛІНА У КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ
 ТАРАСА ШЕВЧЕНКА* 368
- Ярослав Калакура**
МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТ ГУМАНІТАРИСТИКИ 373
- Наталія Романишин, Юрій Свідерський**
*РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ
 М. ГРУШЕВСЬКОГО У СУЧАСНОМУ ШКІЛЬНОМУ ПІДРУЧНИКУ* 386
- Любов Литвин**
*ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФІНАНСУВАННЯ ОСВІТИ: ПЕРСПЕКТИВИ
 ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ* 393
- Наталія Ігнатенко**
*КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ
 ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ КРАЇН ЄВРОСОЮЗУ* 398
- Юрій Марусик**
*МІГРАЦІЙНІ НАСТРОЇ СТУДЕНТІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ
 (НА ПРИКЛАДІ НУ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”)* 405
- Олекса Мирний**
*ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У
 КОНТЕКСТІ ЇХ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ* 412

Йосип Герєга

ПРАДАВНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ 415

Юрій Пілюков, Ігор Петришин

СУЧАСНИЙ СТАН МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЗАХИСТУ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ 423

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ**Євген Бєвзюк**

ІВАНЕНКО О. УНІВЕРСИТЕТИ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ / ВІДП. РЕД. С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 375 С. 427

ХРОНІКА

ЗАКЛИЧНИЙ ЛИСТ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ РАДИ ЄВРОПИ ПАНОВІ ТУРБІОРНУ ЯГЛАНДУ 430

Леся Костюк

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЄВРОПА–УКРАЇНА–ТЕРНОПІЛЬЩИНА: МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ, СПІВПРАЦЯ, БЕЗПЕКА” ... 434

Микола Алексієвець

ФОТОДЖЕРЕЛА. “ЄВРОПА–УКРАЇНА–ТЕРНОПІЛЬЩИНА: МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ, СПІВПРАЦЯ, БЕЗПЕКА” У ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА 437

Леся Алексієвець

МИХАЙЛО КОНОНЧУК: ПОВЕРНЕННЯ 439

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ АНДРІЯ КОВАЛЬЧУКА. БОРОТЬБА З ВІДМИВАННЯМ БРУДНИХ КАПІТАЛІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ РЕАЛІЇ. – К.: ЗНАННЯ, 2016. – 318 С. 443

CONTENTS

PREFACE

Lesya Alexiyevets <i>IN THE NEW EUROPEAN ENVIRONMENT – A NEW HISTORY?</i>	6
---	---

ARTICLES

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets <i>THE ARCHETYPE AND MENTALITY THROUGH THE PRISM OF HISTORY</i>	16
Yaroslav Seko <i>DISCOURSE OF CENTRAL EUROPE IN PUBLICISM OF 1980s – EARLY 1990s</i>	25
Yaroslav Kalakura, Mykhaylo Yuriy <i>ARCHAIZATION OF THE UKRAINIAN SOCIETY AS A MENTAL PHENOMENON OF THE PRESENT</i>	42
Olexandr Shama <i>THE VIEWS ON THE STATE IN THE EPOCH OF LATE ANTIQUITY: FROM THE PLOTIN'S NEGATION TO THE AUGUSTINE'S "TWO POLISES"</i>	55
Yuriy Nikolayets <i>THE ETHNOSOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF HALYCHYNA DURING WORLD WAR II</i>	71
Stepan Pryidun <i>HISTORICAL-AND-GEOPOLITICAL BACKGROUND AND MAIN STAGES OF FORMATION OF THE FOREIGN POLICY ACTIVITY OF UKRAINE</i>	79
Iryna Denys (Khanas) <i>UKRAINIAN TRADITION OF BABY NAMES ON THE TERRITORY OF OPILLYA</i>	91

UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Ihor Datskiv <i>CURRENT ISSUE ON THE INTEGRATION OF UKRAINE IN THE EUROPEAN COMMUNITY</i>	100
Mykola Alexiyevets <i>UKRAINE: THE EUROPEAN CONTEXT OF CHANGES AT THE TURN OF THE 20TH–21ST CENTURIES AND THE MODERN SOCIAL ASPIRATIONS</i>	106
Olexiy Suchyi, Tetyana Sydoruk, Malgorzhatta Heliash <i>EASTERN DIMENSION OF EUROPEAN UNION POLICY AND POLAND</i>	111
Nataliya Chorna <i>UKRAINE IN THE FOREIGN POLICY OF THE POLAND REPUBLIC (1991–2015)</i> ..	121
Nataliya Hryhoruk <i>EASTERN POLICY OF THE UNITED EUROPE: HISTORY OF THE UKRAINIAN VECTOR (1991–2005)</i>	131
Stepan Vasylyshyn <i>THE TENDENCIES AND PROBLEMS OF COOPERATION IN ECONOMIC SPHERE BETWEEN UKRAINE AND REPUBLIC OF BELORUS IN MODERN CONDITIONS (1994–2004)</i>	138
Iryna Smilka <i>THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE UNITED NATIONS IN PEACE-MAKING ACTIVITY (1992–2014)</i>	150
Iryna Mudriyevska <i>DEVELOPMENT OF THE FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF UKRAINE AND THE UNITED ARAB EMIRATES</i>	157

Tetyana Lakhmanyuk	
<i>THE UKRAINIAN-JAPANESE RELATIONS AT THE PRESENT STAGE (1991–2016)</i>	166
Volodymyr Hishchynskyi	
<i>“THE UKRAINIAN GORDIAN KNOT” OF THE MODERN GEOPOLITICS</i>	173

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

Natalia Buglay	
<i>THE REGULATORY AND INSTITUTIONAL SUPPORT OF POLISH-EU COOPERATION</i>	182
Andriy Martynov	
<i>THE EUROPEAN UNION AND NATO RELATIONS: HISTORICAL LESSONS</i>	191
Iryna Borovets	
<i>POLITICAL CRITERIA OF MEMBERSHIP AND “POLITICY OF CONDITIONALITY” AS AN EFFECTIVE MEANS OF THE EUROPEAN UNION IN THE EUROINTEGRATION DIALOGUE WITH THE REPUBLIC OF CROATIA</i>	202
Oxana Valion	
<i>TRADE AND ECONOMIC COOPERATION OF THE REPUBLIC OF BELORUS AND THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION AT THE PRESENT STAGE</i>	214
Andriy Hrubinko	
<i>GREAT BRITAIN’S STRATEGY ON UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE FOREIGN POLICY AND THE SECURITY POLICY OF THE EUROPEAN UNION</i>	222
Lesya Kostyuk	
<i>DYNAMICS OF THE AUSTRIAN MIGRATION POLICY DURING THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY</i>	231
Oxana Parneta	
<i>SOME QUESTIONS OF THE INTERNATIONAL RELATIONS IN THE CEE DURING THE INTERWAR PERIOD (1919–1939)</i>	237
Olexandr Pavlenko	
<i>THE EVOLUTION OF THE NATO STRATEGY ON THE PROBLEM OF KOSOVO AND THE CRIMEA</i>	247
Inna Kvatyra	
<i>KEY ASPECTS OF THE INVESTMENT POLICY IN THE DEVELOPMENT OF THE POLISH ECONOMY IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)</i>	257

METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Nataliya Gorodnya	
<i>THE REASONS OF INTERNATIONAL “UKRAINIAN CRISIS” IN THE WESTERN SCIENTIFIC DISCOURSE</i>	264
Mykhaylo Yuriy	
<i>CIVILIZATIONAL UNDERSTANDING OF THE HISTORY AND NATURE OF MENTALITY</i>	275
Mykola Stopchak	
<i>SECOND WINTER CAMPAIGN OF UNR ARMY IN THE INTERPRETATION OF SOVIET HISTORIOGRAPHY</i>	284
Oleh Kalakura	
<i>THE UKRAINIAN-AND-POLISH RELATIONS IN THE INTERWAR PERIOD IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY</i>	290

Juliya Konarivska	
<i>PROBLEMS OF THE MIDDLE 19TH CENTURY POLISH LIBERATION MOVEMENT ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE WORKS OF THE EARLY 21ST CENTURY UKRAINIAN HISTORIANS</i>	300
Antonina Voloshenko	
<i>CORRUPTION IN THE DEFENSE SECTOR: FACTORS OF RISE AND MANIFESTATION</i>	307
Ruslan Klyuchnyk	
<i>ANTI-RUSSIAN PROTESTS IN UKRAINE AND ABROAD</i>	311

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

Iryna Matyash	
<i>BELORUSSIAN IVAN KRASKOVSKIY'S CONTRIBUTION INTO UKRAINIAN DIPLOMACY FORMING (1918–1921)</i>	314
Ivan Zulyak, Andriy Klish	
<i>ALEXANDER BARVINSKYI'S PARLIAMENTARY ACTIVITY AT THE END OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (TO THE 170TH ANNIVERSARY FROM THE BIRTHDAY)</i>	330
Olexandr Rokytyski, Nataliya Rokytka	
<i>IVAN PULUY IN THE WORLD SCIENCE AND CULTURE</i>	338
Nina Veselska	
<i>ALEXANDER YABLONOVSKIY'S PARTICIPATION IN CONGRESS OF HISTORIANS OF THE POLISH HISTORICAL SOCIETY</i>	344
Olga Kovtunenکو	
<i>THE HISTORY OF RECH POSPOLITA IN M. KOYALOVYCH'S RESEARCHES (1828–1891)</i>	351

HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

Volodymyr Kravets	
<i>PECULIARITIES OF ATTITUDE TO SEXUALITY AND LOVE IN THE MEDIEVAL EUROPE AND KYIVAN RUS: A COMPARATIVE ASPECT</i>	359
Tetyana Orlova	
<i>"UKRAINE IN THE CONTEXT OF WORLD HISTORY" AS A NEW DISCIPLINE IN KYIV TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY</i>	368
Yaroslav Kalakura	
<i>MENTALITY AS A HUMANITIES CONCEPT</i>	373
Nataliya Romanyshyn, Yuriy Sviderskyi	
<i>IMPLEMENTATION OF M. HRUSHEVSKIY'S CONCEPT OF THE PRINCELY RUS'-UKRAINE HISTORY IN THE MODERN SCHOOL TEXTBOOK</i>	386
Lyubov Lytvyn	
<i>FOREIGN EXPERIENCE IN FINANCING EDUCATION: PROSPECTS FOR APPLICATION IN UKRAINE</i>	393
Nataliya Ihnatenko	
<i>A CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF SCHOOL EDUCATION IN THE CONTEXT OF INTEGRATION PROCESSES IN THE EU</i>	398
Yuriy Marusyk	
<i>MIGRATORY MOODS OF STUDENTS IN THE LIGHT OF THE MODERNIZATION OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF NU "LVIV POLYTECHNIC")</i>	405
Olexa Myrnyi	
<i>THE HISTORICAL RETROSPECTIVE OF UKRAINIAN-AND-POLISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF THEIR FURTHER DEVELOPMENT</i>	412

Yosyp Hereha

ANCIENT MONUMENTS ON THE TERRITORY OF UKRAINE AND TERNOPIL REGION 415

Yuriy Pilyukov, Ihor Petryshyn

CURRENT STATE OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE IMPLEMENTATION OF JUDICIAL-AND-EXPERT ACTIVITY IN THE SPHERE OF THE PUBLIC MORALITY PROTECTION 423

REVIEWS**Yevhen Bevziuk**

IVANENKO O. UNIVERSITIES OF UKRAINE IN THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC RELATIONSHIPS OF THE RUSSIAN EMPIRE (THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES) / ED. BY S.V. VIDNYANSKYI. – KYIV : INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE, NAS OF UKRAINE, 2013. – 375 P. 427

NEWS

ADDRESS TO THE SECRETARY GENERAL OF THE COUNCIL OF EUROPE, MR. THORBJØRN JAGLAND 430

Lesya Kostyuk

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “EUROPE–UKRAINE–TERNOPIL REGION: INTERNATIONAL RELATIONS, COOPERATION, SECURITY” 434

Mykola Alexiyevets

PHOTO SOURCE: “EUROPE–UKRAINE–TERNOPIL REGION: INTERNATIONAL RELATIONS, COOPERATION, SECURITY” AT TERNOPIL VOLODYMYR HNATYUK NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY 437

Lesya Alexiyevets

MYKHAILO KONONCHUK: COMING BACK 439

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

FROM THE BOOK OF ANDRIY KOVALCHUK. THE STRUGGLE WITH LAUNDERING OF DRAFT CAPITAL: THE INTERNATIONAL STANDARDS AND NATIONAL REALITIES. – K.: ZNANNYA, 2016. – 318 P. 443

СТУДІЇ

УДК 008(477):130.2

Михайло Юрій, Леся Алексівець

АРХЕТИП І МЕНТАЛЬНІСТЬ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ

У статті йде мова про місце і роль архетипу в структурі менталітету, розкрито упорядкований підхід до розуміння історичного розвитку ментальності з позицій співвідношення архетип – культура – менталітет.

Ключові слова: менталітет, цивілізація, архетип, символ, психоаналіз, міф, казка.

У структурі менталітету, як ключової ознаки цивілізації, важливе місце посідає колективне несвідоме, яке найчастіше пов'язують з архетипами, тобто первинними природними образами, з властивими людині ідеями, переживаннями, почуттями. Ідея архетипу зустрічається в працях античних мислителів і середньовічних богословів, а також у класичній і сучасній філософії. І хоча безпосередньо про архетип вперше заговорив К. Г. Юнг, образ породженої моделі неухильно був присутній у тих авторів, які описували процеси виробництва і відтворення, традитування і концептуалізації.

У космоцентричному інтелектуальному просторі античної філософії “архетип” інтерпретували як зразок, заданий космічним порядком. У той період сама ідея архетипу набуває чітких обрисів в розумінні “народження теорії”. Еволюція античної філософської думки привела її до абстрактнішого розуміння першопочатків існуючих речей, посилила її нумінозність і в період пізнього еллінізму досягла монотеїстичного біблійного переломлення. Філософія середньовіччя запропонувала свій, так званий геоцентричний підхід, у рамках якого термін “архетип” трактується як божественна ідея, ноумен, який першопочатково існує в голові Бога.

І незважаючи на те, що вчення про Божественні ідеї через систему Томи Аквінського утвердилось в Католицькій церкві в XIII ст., свій початок воно бере не тільки з платонізму, але й вчень св. Апостолів, отців і вчителів Церкви. Щоправда, у них ідеї є творчою волею, живим словом Божим. Схоластика продовжила лінію платонізму і неоплатонізму в дослідженні архетипу як феномена. На підставі парадигми геоцентризму як основної установки середньовічної культури всі світоглядні питання трактувалися з позицій буття Бога. Святе письмо стає абсолютним джерелом істини і знання, тому мистецтво його тлумачення трактується як шлях пізнання світу [13, с. 30–54].

У німецькій класичній філософії вперше виникає термін “архетип”. Розрізнення інтелекту-праобразу й інтелекту-зліпка стає важливою новацією всієї німецької класичної філософії, що пізніше відіб'ється на знаменитій юнгівській концепції архетипів колективного несвідомого. Сам К. Г. Юнг чітко окреслив джерела свого вчення, насамперед ідеї Платона, пізньоантичних філософів, праці Філона Олександрійського, Цицерона і Плінія, трактати з герменевтики, а також погляди християнських апологетів і отців Церкви – Іриней Ліонського, Аврелія Августина, Дионісія Ареопагита. Він запровадив поняття архетипу під впливом кантівського концепту “первіснообщинний образ”, а також кількох ідей А. Шопенгауера. К. Г. Юнг належав до тієї епохи, коли справжня

науковість вважалася максимальною подібністю до природознавства, що змушувало його трактувати сам феномен архетипу як суто природне явище. Показова близькість поняття архетипу до німецької романтичної традиції, тобто до органіцизму і натурфілософії [11].

В “ідеальному царстві” архетипів К. Юнга відбувається втрата всього того конструктивного, що першопочатково було присутнє в задумі: архетип дозволяє виявити й описати народження нового, яке генетично пов’язане зі старим, але не є ні продовженням, ні повторенням попереднього. Після нього поняття архетипу починає з’являтися в найрізноманітніших сферах соціогуманітарного знання. Характерно, що всіякий раз воно наповнюється новим змістом, незалежно, чи то культурологія, релігієзнавство, літературознавство, соціологія, етнографія або лінгвістика. Тому “архетип” найчастіше використовується як збірний термін, який становить сукупність загальних рис, сюжетів, образів, що визначають соціокультурні та релігійні традиції. Варто зауважити, що праць, присвячених узагальненню інтерпретацій даного терміна і спрямованих на концептуалізацію, в суспільних науках порівняно мало. На сьогодні не тільки не склалося прийнятної теорії архетипу, але майже відсутній комплексний аналіз того феномена, що призводить у деяких випадках до не зовсім коректного його використання [7, с. 18–20]. Але при цьому дослідники вирішують з допомогою поняття архетипу багато практичних завдань, у тому числі пов’язаних з осмисленням ментальності. Найчастіше архетип трактується як глибинна структура або сукупність структур, що визначає всі сторони людини і суспільства. Не можуть обійтися без поняття “архетипу” феноменологи і прагматисти, які, пов’язуючи його з інтенціональністю, тобто із властивістю свідомості зосереджуватися на певному об’єкті, вбачають у архетипі засіб пристосування до оточуючого зовнішнього світу. В герменевтичній філософській і науковій традиції архетип – це вихідний символ або набір символів, що пов’язує дане поняття з ідеєю символічного або змістовного наслідування. Використовується розуміння архетипічного і в постпозитивізмі в значенні, що зближує його з поняттям парадигми і науково-дослідницької програми [17, с. 70–78].

Найрозробленіше вчення про архетип можна віднести до так званого психоаналітичного напрямку історичної психології, який є, по суті, одним зі способів застосування доктрини З. Фрейда до історичного матеріалу. Ці варіанти можна представити так: а) пантографічний опис минулого на підставі вчення про індивідуальне несвідоме, поза критеріями достовірності, прийнятих в історичній науці (передусім – праці самого З. Фрейда про Леонардо да Вінчі, про походження цивілізації, релігії і моралі); б) глибинні тлумачення колективних символів (аналітична психологія К. Г. Юнга); в) психоаналітичні пояснення соціальних інститутів і типів особистості на підставі клінічних аналогій (неофрейдизм); г) розробка психоаналітичних схем стосовно вимог документальної обґрунтованості дослідження (психоісторія). Теорія психоаналізу – психогенетична, тобто виводить розвиток суспільства з глибинних схильностей людини. З. Фрейд відкрив мову несвідомого, на якій засновані не тільки сновидіння, вигадки, змістовні асоціації, але й, можливо, вся символічна культура. Саме на думку теоретиків цього напрямку, глибинне функціонування психіки лежить поза логікою розвитку соціальних макромас і складає автономний прошарок людської історії. Водночас несвідомий досвід індивіда потребує свого закріплення в символізації і соціальних інститутах [4, с. 63–70].

У К. Г. Юнга поняття архетипи означало первинні схеми образів, які відтворюються несвідомо й апріорно формують активність уяви, і, як наслідок, виявляються в міфах і віруваннях, у творах літератури і мистецтва, у снах і

навіюваних фантазіях. Власне, свою працю “Архетип і символ” він і починає згадкою про нав’язливі сни (що вперше спостерігав і коментував З. Фрейд) – елементи, що повторюються в них, можуть виявитися зовсім не індивідуальними. Ці елементи З. Фрейд назвав “архаїчними залишками” – ментальними формами, присутність яких не пояснюється власне життям індивіда, а надходить з первіснообщинностей, вроджених і наслідуваних джерел людського розуму. “Безмірно давній психічний початок утворює основу нашого розуму так само, як будова нашого тіла бере початок з загальної анатомічної структури ссавців. Досвідчений дослідник розуму може подібним чином побачити аналогії між образами сну і продуктами примітивної свідомості, її “колективними образами” і міфологічними мотивами”. Саме ці “архаїчні залишки” К. Юнг і назвав згодом “архетипами” або “первісними залишками” [16, с. 56–59]. Архетип є “тенденцією до утворення мотиву – уявлень, які можуть значно коливатися в деталях, не втрачаючи при цьому своєї базової схеми” [16, с. 56–59]. Існує, наприклад, багато уявлень про ворожу істоту, але сам мотив залишається незмінним. Тотожні за своїм характером архетипічні образи і мотиви (наприклад, повсюдно поширений міф про потоп) проявляються в міфологіях і сферах мистецтва, далеких одні від інших, що виключає пояснення їх виникнення запозиченням. Колективні образи виявляються скрізь і у всі часи; це несвідомі уявлення, універсальні жести, багаточисленні установки, які наслідують зразки, сформовані ще до рефлексивного мислення [16, с. 56–59].

Архетипи – це не самі образи, а схеми образів, їх психологічні передумови, їх можливість. За словами К. Юнга, архетипи мають не змістовну, але винятково формальну характеристику, але й ту лише в досить обмеженому вигляді. Змістовну характеристику першообраз отримує лише тоді, коли він проникає у свідомість і при цьому наповнюється матеріалом свідомого досвіду, сам архетип – це лише психічна даність. Його форму вчений порівняв із системою вісь якого-небудь кристалу, яка до певної міри переформовує утворення кристалу, сама не володіючи речовим буттям. Архетипи спроможні вражати, навіювати, захоплювати, оскільки започатковуються від універсально-постійних початків у людській природі. Звідси і роль архетипів для художньої творчості. Таємниця впливу мистецтва, за К. Юнгом, полягає в особливій спроможності митця відчутти архетипічні форми і точно реалізувати їх у своїх творах. Мабуть, найкраще коротке формулювання концепції архетипу належить Т. Манну: “В типовому завжди є дуже багато міфічного, міфічного в тому розумінні, що типове, як і будь-який міф, – це початковий зразок, початкова форма життя, позачасова схема, з давніх-давен задана формула, в яку вкладається життя, що усвідомлює себе і нечітко прагне знову набути колись накреслені йому ознаки” [9, с. 175]. К. Юнг вважав, що архетипи притаманні роду (людській спільноті або всьому людству) в цілому, тобто, мабуть, успадковуються. Місткістю, за К. Юнгом, є глибокий рівень несвідомого, що виходить за межі особистості, – так зване колективне несвідоме, на відміну від особистісного несвідомого, що містить комплекси.

Концепція архетипів орієнтує дослідження міфів на віднайдення в етнічному і типологічному розмаїтті сюжетів і мотивів інваріантного архетипічного ядра метафорично вираженого цими сюжетами і мотивами (міфологемами), яке ніколи не може бути вичерпаним ні поетичним описом, ні науковим поясненням. Тим не менш, К. Юнг зробив спробу окреслити систематику архетипів, формуючи з усього розмаїття теоретично існуючих архетипів такі, наприклад, як “тінь” (несвідома долюдська частина психіки, літературними виразами якої К. Юнг вважав Мефістофеля у “Фаусті” І. В. Гете, Хьочні в “Пісні про нібелунгів”, Локі в “Едді” тощо), “аніма (аніmus)” (несвідомий початок протилежної статі в людині, що виражається образами двостатевих істот

первісних міфів, у китайських категоріях інь і ян тощо) і “мудрий старий (стара)” (архетип духа, значення, схованого за хаосом життя, що виявляється в таких образах, як розумний чаклун, шаман, ніцшеанський Заратустра). Архетипічне тлумачення міфологеми матері в її різних варіаціях (богиня і відьма, норни і мойри, Деметра, Кібела, Богородиця тощо) веде до виявлення архетипу вищої жіночої істоти, що втілює психологічне відчуття зміни поколінь, подолання тягаря влади, безсмертя. Архетипічне значення образів Прометея і Епітемея К. Юнг зводить до протиставлення в психіці індивідуально-особистісного початку (“самості”) і тієї її частини, яка повернена назовні (“персона”). Щоправда, варто зауважити, що міф, за К. Юнгом, не є єдиним культурним вираженням архетипу – поряд з ним і таємні вчення, які намагаються зловити невидимі душевні події і претендують на вищий авторитет, і казки, які є похідними від міфів. Важливою передумовою перетворення міфів у казки був розрив безпосереднього зв'язку цих міфів з ритуальним життям племені [17, с. 64–70]. Відміна специфічних обмежень на розповідь міфу, допущення в число слухачів і непосвячених (жінок і дітей) спонукало оповідача на вигадку, акцентування розважального моменту і невідворотно – послаблення віри в правдивість оповідання. Етіологічний зміст міфу поступово витісняється мораллю, стилістичними формулами, відбувається деміфологізація тотемних героїв, збагачення побутовими мотивами [10, с. 441].

З переходом до казки відбувається занепад міфологічного (у вузькому розумінні слова) світогляду, перетворення конкретно-історичної фантазії в узагальнено-поетичну. При цьому, казки зберігають бінарні опозиції міфу, хоча наявно, що в цілому казки – це не більше, ніж художня вигадка, котра не створює другої реальності, як це робить архаїчний міф [3].

Побудовуючи з'ясування сутності архетипу в контексті ментальності, необхідно звернутися до поняття “соціальний архетип”. Соціальний архетип – це стійка, повторювана і законотворюча система цілей, цінностей і змістів, що народжується в колективному досвіді на підставі внутрішньої єдності соціальних практик. На відміну від розуміння архетипу як феномена психічної природи, що корениться у сфері несвідомого, соціальний архетип продукує соціальні інститути, структури і цінності незалежно від людських бажань, намірів і будь-якої психічної активності. Маючи в своїй основі набір цінностей, цілей і змістів, будь-який соціальний архетип реалізується в різних сферах буття суспільства, тобто у сфері когнітивного, релігійно-етичного, художньо-естетичного, політико-правового, господарсько-економічного і практичного.

Не випадково, проблема соціального архетипу посіла важливе місце в дослідженнях вітчизняних науковців С. Б. Кримського [5], В. С. Горського [1], О. А. Донченко [2]. та ін. Зокрема, привертає увагу заломлення універсальних архетипних рівнів в ціннісно-смісловий простір України як цивілізаційного феномену. Взагалі специфіка наукової теорії С. Б. Кримського полягає в тому, що він акцентував увагу саме на архетипах культури. Дійсно, культура – провідний чинник конституювання життя народу як індивідуальної іпостасі людства, відображення його етнічного автопортрету, який неповторно передає загальнолюдський досвід [5, с. 301]. Культура виступає як етнокреативна сила, бо актуалізує не тільки втілене в життя, але й потенційні можливості історичного процесу. На етнічному рівні (який хоч і є історично-первинним, але зберігає свою базисність і в перспективі розвитку) головним засобом репрезентації ментальності виступає традиція, а з формуванням нації більшого значення набуває розпредметнення світу культури. Етнічні утворення, на думку дослідника, мають архетипічну наскрізність відносно історичного часу. Це своєрідна метаісторія [5, с. 261]. Минулі століття немов би “накручуються” на вічність, яка оприявнюється в екзистенціальному часі творчої індивідуальності.

Таким чином, архетипи забезпечують змикання минулого й майбутнього, вони є вісями, які задають контури прийдешнього подібно до вісей кристалів. С. Б. Кримський згадує про “часовороти”, що утворюються навколо наскрізних стрижневих цінностей людства. Важливо те, що запропонований метаісторичний підхід розкриває персоналістський, суб’єктний вимір історії. У термінології дослідника це визначається як “згортання історії в долю особистості”. В цьому процесі ключову роль відіграє архетипіка, яка перетворює “модуси людської присутності у світі (у попередньому філософському дискурсі це фігурувало як ектипи) в певні екзистенціали, тобто форми усвідомленого буття (матеріального та ідеального). За С. Б. Кримським, “екзистенціал національного буття розкривається через життєве наповнення концептів: Дім – Поле – Храм (згадана символіка була запропонована М. Хайдеггером). Символ “Дому” позначає антропоцентричне буття від сім’ї до національної солідарності, це своєрідна ніша людини в Універсумі. “Поле” – це, насамперед, поле життя, освоєний простір, джерело багатства. Ідея “Храму” – вираз благословення вищих сил, небесного заступництва щодо певної етнічної спільноти. На думку С. Б. Кримського, в українській культурі архетип храму виступає в якості національної ідеї, позначаючи зв’язок небесного та земного, ідеологію софійного, освяченого мудрістю буття. Ще один важливий архетип, архетип Землі в українському менталітеті інтегрував аграрно-виробничий, соціально-історичний та духовно-культурний атрибути національного життя. У цьому відношенні він втілював ноосферне передчуття українців. Цей архетип проходить через весь масив української історії: від язичницьких обрядів землеробства через християнські цінності та козацькі ідеали вільного хутора до наукових розробок С. Подолінського та В. Вернадського [5, с. 295]. С. Б. Кримський вважав, що “спіралі історії накручуються на стрижневі, центральні цінності, які постійно відроджуються в нових формах” [5, с. 301]. У психологічному вимірі ця ідея має наступний вигляд: під час занурення людини у глибинні шари власної психіки на передній план виступають загальнолюдські прообрази індивідуального досвіду” [14].

Дослідження співвідношення архетипу і менталітету може бути успішним за умови, якщо його почати з поглибленого аналізу власне суб’єкта, носія даних психічних одиниць (людини). Саме там, у надрах людського мозку, лежать джерела основних процесів, які забезпечують функціонування психіки. Перш за все, варто зауважити, що людська психіка діє одразу у двох планах, створюючи картину того, що відбувається, і того, що було і що буде. Точкою відліку, психологічним теперішнім для людини є її тілесна наявність, воно невлотиме, складається з вражень без знакових еквівалентів. Ці враження від зовнішнього оточення залишаються якостями теперішнього, стаючи об’єктами аналізу і частиною минулого. За допомогою загальних понять людина відділяється від свого похмурого теперішнього, отримує соціальний статус і свою визнану іншими реальність. Але це “переливання” в об’єктивні формули здійснюється на фоні зворотних рухів до несвідомого. За зовнішньою цілісністю особистості, за словами В. Шкуратова, “криється складний контрапункт опредмечених і зовсім сирих станів” [15, с. 58]. Психологи поділяють психіку в даному випадку на свідомі й несвідомі процеси.

Отже, розділивши психіку на свідоме і несвідоме, варто, першочергово, сказати про найбільш очевидне: архетип і ментальність лежать на рівні несвідомих психічних процесів, причому на різних, можна зробити припущення, підрівнях – найбільш глибинні, “темні” прояви людської природи знаходять своє відбиття в архетипі, а менталітет межує, а можливо, захоплює нижню межу свідомого. Кожна людина народжується з потребами і намагається задовольнити їх. Існує багато способів задоволення кожної потреби, завдання соціальної

системи полягає в тому, щоби орієнтувати людину на певні, прийняті в ній способи і тим самим забезпечити можливість колективних дій.

Один з важливіших етапів соціалізації людини полягає в соціалізації її мотивацій: людські прагнення і бажання орієнтуються здебільшого на певні предмети (цінності). Культура прищеплює людині набір таких орієнтацій і тим самим робить її особистістю “базовою” або “модальною”, що допомагає людині вписатися в суспільство, в ті чи інші соціальні структури і взаємодіяти з іншими особистостями. Виникає питання: звідки береться цей самий “набір орієнтацій”? В основі національного (етнічного) характеру лежить певний набір предметів або ідей (принципів), які у свідомості кожного носія культури пов’язані з інтенсивно забарвленою гамою почуттів або емоцій. Поява у свідомості будь-якого з цих предметів призводить до руху всю пов’язану з ним гаму почуттів, що, в свою чергу, є імпульсом до певної типової дії. Всю цю одиницю знаменника особистості, що складається з ланки “предмет – дія” можна назвати соціальним архетипом [3], про що вже йшлося вище. Соціальний архетип передається людині за спадковістю від попередніх поколінь, існує у її свідомості на невербальному рівні. Ціннісна структура особистості “занурена” в її архетипи, а ті елементи, якими особистість контактує з оточуючим світом – “типові дії” – і складають її етнічний характер, що лежить в основі характеру індивідуального [6, с. 273–302]. Архетип нерозривно пов’язаний, як і ментальність, процесом соціалізації людини, тобто несвідоме невіддільне від історичного процесу, що підкреслює розвиток людської природи. Тому доцільно розглянути схему реалізації архетипу і ментальності. Людина має потреби. Якщо заглибитись у проблему, всі люди мають проблеми. Соціальна система суспільства має способи виховання людини, спрямовані на задоволення нею своїх потреб. Оскільки людей багато, соціальна система покликана забезпечити найбільш раціональне задоволення потреб усіх людей. Як це зробити? Є культура. Культура дає соціальній системі спосіб розв’язання проблем, набір орієнтацій, який допомагає людині вписатися в дане суспільство і жити в колективі. Якщо в соціальній системі немає потрібної орієнтації, тобто вже вироблені культурою соціальні рефлексії, звички, які вступають у дію, коли немає принципів, що адекватно відповідають на ситуацію, – це рівень менталітету. Звідки в культурі є спосіб розв’язання проблем? Справа в тому, що в ній першопочатково закладені цінності, а цінності – це відбиття з давніх-давен виробленого архетипу, який є в людському несвідомому на підставі базових людських відчуттів. Тому можна сказати, що виховання (соціалізація): а) спрямоване на навчання індивіда на сумісне проживання в колективі (рівень менталітету), а тому схильне разом з ментальністю до поступових змін у процесі історичного розвитку; б) “пробуджує” в індивіда його вихідні “дані” про можливість співжиття, тобто активізує “образ-почуття” [16, с. 304], що виникає при контакті з певним предметом (цінністю) і є імпульсом до дії (рівень архетипу). Таким чином, менталітет – це спосіб жити в колективі, заснований на першопочатково закладених цінностях, які об’єктивовані в культурі й виражають архетип [12, с. 3–31]. Залишається незрозумілим питання про приналежність самих цінностей, що відбивають архетип. Певні цінності (загальнолюдські – універсальні, на зразок “не вбий”, “не вкради”) зазвичай лише змінюють форму при збереженні своєї суті – постає питання про їх можливу архетипічність, закладену у кожній людині, незалежно від раси й епохи. Але кожна епоха водночас дає свої нові цінності, як правило, несумісні з попередніми, ближчі до прошарку “швидкої” ментальності. Якщо перші безсумнівно виражають архетип, то другі, вірогідно, мають просто дещо іншу природу, справді пов’язану з ментальністю і ходом історії. Це можна порівняти з юнгівською концепцією, яка поділяє символи на “природні” та “культурні” [16, с. 78], де перші походять з

несвідомих змістів психічного, тобто становлять велику кількість варіацій основних архетипічних образів, водночас як другими користуються для вираження “вічних істин”, вони пройшли через багато перетворень і стали колективними образами. Ні одні, ні інші не можуть бути знищені без втрат.

Природно, що всі відмінності національних характерів будуть становити продукт пристосування кожної конкретної культури до своїх конкретних обставин. Клод Леві-Строс у книзі “Структурна антропологія” пише: “Коли ми стаємо на точку зору всієї сукупності людських суспільств, ми бачимо, що кожне суспільство вибирає лише деякі з множинності можливих варіантів... Оригінальність кожної з культур полягає, перш за все, в способі розв’язання проблем – перспективному розміщенні цінностей, які спільні для всіх людей” [8, с. 131].

Отже, можна подати таку схему:

базові емоції → архетип → культура → соціалізація → ментальність.

Але ця схема буде неповною, якщо не пов’язати її з міфом, адже первісність – першооснова історичного процесу, вона присутня в ментальності всіх наступних епох включно з сучасною. У першопочатковій епосі, мабуть, потрібно шукати глибини культурної психіки, основи людського співжиття, колективу, сусідства і таких первісних форм самовираження, як жива мова, ритуал, магія, міф. Археологічні джерела про кам’яний вік досить локальні, але загальнолюдські закономірності, що вийшли з пізнього кам’яного віку, належать до найглибших прошарків людського буття. Архаїчний базис цивілізації зараз сприймається як синонім несвідомого. Це несвідоме склалося приблизно починаючи з середнього палеоліту.

Психічна організація Homo Sapiens, яка виникла в нижньому палеоліті, виводиться з культурного типу, що склався тоді. Це мисливська суспільна організація. Породженням мисливського ставлення до світу можна назвати магію. Це не просто “репетиція” полювання; магичний образ створює “другу реальність”, яка сприймається як справжня. У мертвому вигляді це стане потім звичаєм, святом, грою. Мислення, яке орудує повтореннями, є передумовою до тотемістичного світогляду, в якому поєднані людина та оточуюча дійсність, людське і тваринне. Повторюючись з покоління в покоління і стаючи традиційною, магична імітація життя поклала початок особливій лінії розвитку. В епоху, коли індивід ледве навчився говорити, від нього вимагалася не духовна, а “мускульна” участь у духовній практиці колективу. Магія – це “драма дії”, учасник ритуалу не грає, він діє. Одиниця магії – дія. Водночас неможливо відділити її ще від важливого продукту дописемної свідомості – міфу, який має:

а) архетипічну будову, тобто базується на певних архетипічних підставах, які мають позачасовий характер; б) транслює вічне, позачасове, те, що притаманне всім людям у всі часи: моральні цінності, моделі поведінки, мотиваційні установки, які були властиві людині тисячі років; в) ігнорує час, працюючи іншими фундаментальними категоріями буття, і який має у міфі циклічний характер (іде замкненим колом, втілюючись в ідеї “вічного повернення”); г) не розвивається, стаючи підґрунтям або рудиментним пережитком архаїчного буття.

Міф також невіддільний від проявів тіла; слово і його жестовий дублікат у первісної людини чергуються. Світогляд зрілої первісності представлено саме міфом. Люди, які проживають в оточенні природи, визначають себе і свій світ через символізування процесів росту і розмноження. Міфологія – це світогляд суспільства безпосереднього спілкування. За останні десятиліття прокинулася цікавість дослідників до психологічних відмінностей двох основних типів знакової організації – усної мови і писемної. Для дописемних культур існують свої закономірності передачі та зберігання інформації. Знання в них невіддільне

від безпосередньої комунікації. Мнемонічна функція первісної людини набуває форми міфологічної пам'яті, пронизаної фантастичними образами, зі своєю специфічною системою опосередкування і знаковими засобами закріплення інформації. Колективна пам'ять дописемного періоду потребує безперервного повторення при точному відтворенні змісту, що веде до створення укріплених, постійно повторюваних змістових блоків (магічні формули, казкові початки, стереотипні характеристики тощо). Досягти максимальної ефективності навчання можна лише шляхом ідентифікації з персонажами сюжету і співучасті в діях оповідача – тобто певної емоційної включеності в події.

Таким чином, для дописемної культури виключений високий розвиток індивідуальної самосвідомості і рефлексії, – виділення рефлексивного “Я” означає кінець культури безпосереднього спілкування. Що ж до сфери писемної праці, то вона становить особливу форму ментальності. Особистість писемної культури текстуалізована. Писемність приносить всі атрибути історичної свідомості: незворотний лінійний час, порушення особистого контакту між комунікаторами, роздільність свідомості і справи, розділення особистості в уже історичному просторі-часі [3].

На підставі викладених роздумів можна повніше осмислити місце і роль архетипу в структурі менталітету, як його фундаменту, вибудувати упорядкованіший (але не закінчений) підхід до розуміння історичного розвитку ментальності з позицій співвідношення архетип – культура – менталітет. Пріоритетне значення тут мають культурні архетипи як першооснова духовного життя, які формують константні моделі менталітету на рівні світових і регіональних цивілізацій і дедалі активніше впливають на суспільно-політичне життя і повсякдення [2]. Досвід і наявні знання дозволяють виокремити в українській ментальності такі архетипи як героїзація минулого, його домінування над сучасним, ідеалізації старовини, архетип учня, відчуженості до влади, архетип долі, пошуку справедливості й вічної правди та ін. Архетипи української ментальності знайшли відображення у міфах, народній творчості, казках, піснях, традиціях і обрядах.

Список використаних джерел

1. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій / В. Горський. – К.: Наукова думка, 1997. – 286 с.
2. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
3. Квакин А. В. Архетип и ментальность в контексте истории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: foreks.ru/shp/product32642.html
4. Кримський С. Б. Перспективи нового тисячоліття та зміна стратегій соціального інтелекту / С. Б. Кримський // Магістеріум. – Вип. 1: Історико-філософські студії / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 1998.
5. Кримський С. Б. Під сигнатурою Сирії / С. Б. Кримський. – К.: Національний університет “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 367 с.
6. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності / Проблеми теорії ментальності / С. Б. Кримський // Відп. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006.
7. Лаза В. Д. Современный архетип православия в современной России // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. – Ставрополь, 2013.
8. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001.
9. Манн Т. Зібрання творів. – Т. 9. / Т. Манн. – К.: Дніпро, 1963.
10. Мелетинский Е. М. Сказки и мифы / Е. М. Мелетинский // Мифы народов мира. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. 11. Нолл Р. Тайная жизнь Карла Юнга / Р. Нолл. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 1998. – 429 с.
12. Попович М. В. Теорія ментальності / Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006.
13. Фромм Э. Догмат о Христе / Э. Фромм. – М.: Олимп, 1998.
14. Фокіна В. І. Соціальні архетипи в самовизначенні суб'єкта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5112.0;wap2>
15. Шкуратов В. Историческая психология / В. Шкуратов. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1990.
16. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991.
17. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2003.

Михаил Юрий, Лесья Алексиевц

АРХЕТИП И МЕНТАЛЬНОСТЬ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИСТОРИИ

В статье идет речь о месте и роли архетипа в структуре менталитета, раскрыт упорядоченный подход к пониманию исторического развития ментальности с позиций соотношения архетип – культура – менталитет.

Ключевые слова: менталитет, цивилизация, архетип, символ, психоанализ, миф, сказка.

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets

THE ARCHETYPE AND MENTALITY THROUGH THE PRISM OF HISTORY

The article deals with the role and place of the archetype in the mentality structure, it discloses a well-arranged approach to the understanding of the historical development of mentality from the archetype – culture – mentality viewpoint.

Key words: mentality, civilization, archetype, symbol, psychoanalysis, myth, fairy tale.

УДК 94(4–191.2)82–90

Ярослав Секо

ДИСКУРС ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

У статті зроблено спробу проаналізувати виникнення та основні етапи розвитку центральноєвропейського дискурсу в публіцистиці 1980–1990-х рр., розкрити його вплив на інтелектуальне життя та формування регіональної ідентичності.

Ключові слова: центральноєвропейський дискурс, Центральна Європа, ідентичність, уявлення, антикомуністичні революції.

В останні роки європейський дискурс є одним із домінуючих в українському суспільстві. Як ніколи раніше, у середині країни апелюється до європейського вибору, підкреслюється важливість європейських цінностей та стандартів життя. Водночас, українці прагнуть переконати народи Європи в спільності з їхнім історичним і культурним спадком, у приналежності до європейської цивілізації. Своїми заявами, рідше діями, посилається чіткий сигнал Заходу: Україна – це Європа! І хоча в цьому є чимало спекуляцій та політичної кон'юнктури, такий спосіб презентації є, безумовно, прийнятним, і має історичні прецеденти. В останній чверті ХХ ст. схоже євроінтеграційне прагнення країн “соціалістичного блоку” було реалізовано через дискурс Центральної Європи, хоча й не вичерпувалося ним.

Дана проблема широко представлена в національних історіографіях та публіцистиці центральноєвропейських країн, проте, в своїх ключових положеннях залишається не відомою в Україні. Отож, у статті зроблено спробу проаналізувати виникнення та основні етапи розвитку центральноєвропейського дискурсу в публіцистиці 1980–1990-х рр., розкрити його вплив на інтелектуальне життя та формування регіональної ідентичності.

Однією зі складностей є те, що центральноєвропейська дискусія ведеться одночасно на кількох рівнях – науковому, історіософському, художньому, межі котрих не завжди вирізняються чіткістю. Центральноєвропейський дискурс – колективний проект, в основі якого суб'єктивні відчуття “Центральних Європ”. Це – своєрідний інтелектуальний, неодноразово переписуваний, палімпсест. Саме тому цілісність осмислення Центральної Європи накладається на чисельні винятки. А, відтак, головну увагу буде приділено не змістовій складовій дискурсу, а його функціональній здатності активізувати суспільну дискусію щодо власної ідентичності в ментальних координатах Європи.

Про Центральну Європу дискутувати почали порівняно нещодавно. Вона – “пізня дитина” інтелектуальних пошуків, виявлена десь між європейським Заходом та Сходом. Її відкривачі – чеські, польські та угорські інтелектуали, які, піднявшись над своїми націями, знайшли в ній нову велику батьківщину. Утім, мова йтиме не стільки про “відкриття” Центральної Європи, як про її “винайдення”. Адже дискусія про Центральну Європу поза географією. Білоруський історик Ярослав Шимов відзначав: “Центральна Європа – не географічна очевидність, а історична, до певної міри історико-ідеологічна концепція. Немає жодних природних кордонів – морів, великих річок чи гірських хребтів, які б відокремлювали цей регіон від західних, східних чи південних сусідів (єдиний виняток – північ, де природним кордоном є Балтійське узбережжя). Зате є цілий ряд історичних подій і процесів, які дозволяють *уявити* Центральну Європу, вичленити її з європейської мозаїки, відділити від західної і

східної частин світу” [1]. Осмислюючи Центральну Європу в якості дискурсу, тобто мовленнєвої практики, підкреслюємо її об’єктивізацію в історії, політології, літературознавстві та інших галузях знань. Вона – елемент практичної політики та міжнародних відносин, сконструйована на основі ментальності, культурних традицій та колективних пам’ятей жителів регіону.

Центральна Європа була “винайдена” та сконструйована інтелектуалами через уявлення, притаманне європейському раціоналізму. Прагнення до упорядкування й класифікації емпіричних знань спонукало наділати не лише речі, але й географічний простір певною смислово-ціннісною єдністю. Так, Майкл Геффернен показав, як на відомих нам географічних координатах змінювалися “уявні ідеї” Середземномор’я, Християнського світу і, нарешті, з ранньомодерного часу – Європи [2, с. 26]. Отож, Європа – не очевидність, а заданий дискурс. Із XVIII ст. вона уявлялася певною цінністю, яка не протиставлялася реальним державам, а виступала радше ідеальним конструктом, мрією, здатною подолати тогочасні конфлікти.

Таку ж уявну природу мають ділення Європи на Західну й Східну, або північ і південь. Ларі Вульф у “Винайденні Східної Європи” [3] показав механізм уявлення простору мислителями епохи Просвітництва, що було частиною творення західноєвропейцями власних ментальних образів, більшістю з яких ми досі користуємося (“орієнт”, “національні” історії народів Африки та Азії тощо). Незвичність Центральної Європи лише в тому, що її творцями виступили власні інтелектуали, а західноєвропейці, з певними застереженнями, прийняли їх досвід маркування.

Аналізуючи обставини виникнення дискурсу Центральної Європи у публіцистиці 1980-х рр., необхідно пам’ятати, що він, найперше, став поверненням до ідей попередників. Така рецелпція актуалізує певний пласт ідей, образів чи проблем, які з огляду на сучасність мають особливе значення. Повернення не передбачає сліпого копіювання, але – переосмислення, і переконання, що попередники не знайшли розв’язань, хоча вони й надалі є необхідними. Водночас, актуалізація не відкидає зміни початкового контексту, відкидання анахронічних думок, проведення селекції та введення нового [4, с. 75, 83].

Ідея Центральної Європи відома з XIX ст. в якості одного з німецьких об’єднавчих проєктів. Пошуки власного місця в поділеній націями Європі та прагнення до домінування визначили наскрізну проблему: частиною якої – Західної чи Східної Європи є Німеччина? Ідея Міттель-Європи, або Середньої Європи, здавалося, відповідала на це запитання. А головне – ставила Німеччину в центр світової історії. Уперше термін “Центральна Європа” був використаний у 1815 р. на Віденському конгресі для позначення сучасної Німеччини й Бенілюксу. У 1842 р. про “середньоєвропейську економічну спільноту” писав німецький економіст Фрідріх Ліст, обґрунтовуючи необхідність німецької економічної експансії на землі Габсбургів [5, с. 6], а на початку XX ст. Фрідріх Науман у книзі “Mitteleuropa” (Середина Європа) розширив уявлення про цей регіон, як територію між Німеччиною і Росією. У обох випадках доречніше говорити не про самоідентифікацію мешканців регіону, а зовнішню класифікацію. У будь-якому разі, шукати Центральну Європу на тогочасних картах було марною справою, це була “територія без чітких кордонів” [6, с. 9].

Поразки німецьких проєктів під час світових війн знецінили ідею Міттель-Європи, і в подальшому, змістили її пошуки на схід. У 1930-х рр. термін “Центральна Європа” з’являється у працях науковців новопосталих держав як от Польща та Чехословаччина, а після їх еміграції на Захід – термін проник у англійську історіографію. Провідна роль в цьому належала поляку Оскару Галецькому. Він запропонував історико-географічне обґрунтування Центральної

Європи як перехідної зони між Заходом і Сходом. Використавши термін “East-Central Europe” (східна частина Центральної Європи), дослідник відмежував регіон від Німеччини і Австрії.

Згодом, було запропоновано ще кілька концепцій регіону, які, попри відмінність, підкресливали його цілісність. Точилися хіба-що суперечки щодо його периферії, до якої зараховувалися Балкани, країни Балтії й Фінляндія, і, навіть, Туреччина, але незмінним залишалося ядро – Польща, Угорщина та Чехословаччина [7].

У 1970-х рр. окремі теми центральноєвропейського дискурсу розроблялися в літературній критиці угорцем Ендре Бойтаром. Узагальнивши східноєвропейські літератури, він виокремив життєві типи, сформовані східноєвропейською реальністю – людину на експорт, музику, гастарбайтера, єврея, знаменитість, політемігранта, волоцюгу, майстра бруталності. Утім, єдиною фігурою, яка увібрала в себе квінтесенцію східноєвропейського буття, стала зразком, ідеалом, архетипом, і загальнолюдською моделлю став Швейк. “Саме це, – стверджував Е. Бойтар, – “швейкізм”, подарували ми світу: мистецтво виживання, вміння пошити в дурні Історію” [8, с. 340.]

Цей, далеко не повний, перелік умовно можна назвати передісторією Центральної Європи. Змістом цього етапу стали наукові спроби концептуалізувати своєрідність регіону, яка простежувалася в схожості політичного розвитку, суспільних та економічних структур, однаковому цивілізаційному рівні, закоріненості в багатокультурних Речі Посполитій та монархії Габсбургів [9]. Актуальність теми в західному суспільствознавстві посилювалася атмосферою “холодної війни”, і була спробою вийти за усталені політичні реалії. Підсумком цього етапу стала римська конференція 1980 р., на якій концепція Центральної Європи була протиставлена ялтинсько-потєдамському поділу Європи на Західну й Східну [10, с. 69].

Одна з найвдаліших спроб історичного обґрунтування Центральної Європи належала угорцеві Єно Сючу. У есе “Три історичні регіони Європи” (1981), він виокремив “Східно-Центральну Європу” в якості особливого регіону, сформованого в період середньовіччя Угорщини, Чехії, Польщі й Хорватії. Перебування між Заходом і Сходом, спонукало регіон до вимушеного схиляння то в один, то другий бік. Якщо в середньовіччі Східно-Центральна Європа – периферійна частина західної “світової економіки” зі слабкою інфраструктурою і економічним базисом, то перехід до нового часу схилив її до східноєвропейського типу, лише зберігши неповні “західноподібні” структури [11, с. 211, 228]. Такі особливості розвитку напряду прив’язувалися до сучасних авторів процесів, коли регіон попав під вплив СРСР, а, відтак, “східність” означала відхилення від моделей і норм західного типу” [11, с. 202].

Іншими словами, Є. Сюч підкреслював одночасну належність і відірваність регіону від Заходу, чим підважував аргументи марксистської економічної історії щодо поділу Європи на Схід і Захід, і віднесення Угорщини, Богемії та Польщі до Сходу. Дослідник поставив під сумнів бінарну опозицію “Схід – Захід”, припустивши існування перехідної зони, в якій західні суспільні й культурні особливості проявилися поверхово, але яка, тим не менше, відрізнялася від Сходу [12].

Погляди Є. Сюча отримали в Угорщині широкий резонанс і дебатувалися впродовж десятиліття. Зокрема, цікавою видалася дискусія з істориком Петером Ганаком. Розмірковуючи переважно в межах культурної історії, П. Ганак висунув “модель трикутника”, в якій Центральна Європа, включно з Австрією і Швейцарією, виявлялася рівновіддаленою від Сходу і Заходу. На противагу йому, Є. Сюч відстоював думку про периферійність Центрально-Східної Європи щодо Заходу. Таке різне трактування регіону оголило одну з головних

внутрішніх суперечок навколо Центральної Європи – яка культурницька спадщина лежить у її основі? У конкретному випадку бачимо, як П. Ганак актуалізував австро-угорський наратив, зв'язавши восдино долі Будапешту й Відня, тоді як Є. Сюч відокремився від німецьких впливів, і в обхід них обґрунтував зв'язки із Заходом [12].

Утім, не історичний пласт суперечок став визначальним для формування дискурсу Центральної Європи. Серйозні зауваження викликала відсутність у мешканців регіону спільних уявлень. Так, П. Ганак, відзначаючи культурну спорідненість, підкреслював несприйняття себе як єдиної цілої, спільної ідентичності, і, навпаки, схильність до розбрату й відсутності єдності [7].

Новий виток дискусії щодо Центральної Європи припав на знаковий період в інтелектуальній історії Заходу – піднесення зацікавлення націоналізмом. На початку 1980-х рр. з'явилися нові дослідження (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум) його природи та характеру, в яких чітко простежувалася відмова від “об’єктивних” чинників формування нації, як от мова чи територія, на користь “суб’єктивних”, ключову роль з-поміж яких відіграють спільні уявлення. Так, на думку американського дослідника Б. Андерсона, нації – це “уявлені спільноти”, які уявляються в процесі діяльності місцевих осіб–“пілігримів” та їх взаємодії [13, с. 22, 78].

Концепції, відомі як соціальний конструктивізм, наголошують на тому, що суспільні явища сприймаються не як данності, а – продукти людської практики. Відтак, витоки їх лежать не так у політико-економічних характеристиках суспільств, як у площині свідомості. Потрібно зазначити, що “уявляються” не лише нації, але й інші колективні ідентичності. При цьому процес уявлення не є виключно “фабрикацією” чи “фальшивкою”, навпаки, він опирається на доволі реальний матеріал. Хоча ідея уявленої регіональної спільноти схожа до уявленості нації, на практиці стикаємося з певними труднощами, до певної міри, стереотипами, які визначаються узвичаєністю традиційної національної держави, звичною для більшості від народження. Центральна Європа, як тип регіональної ідентичності, успадковує окремі риси уявлення від національних ідентичностей, але також і продукує відмінності.

Безперечно, що в світлі нових методологічних підходів аргументи Є. Сюча були надто традиційними. І навпаки, методологія “уявлення” відкрила широкі можливості для літераторів, які винайшли Центральну Європу як самобутній простір існування духу і основу нової ідентичності. Текстуально тема опиралася на “три кити” – “Родинну Європу” (1958) поляка Чеслава Мілоша, “Трагедію Центральної Європи” (1984) чеха Мілана Кундери та “Антиполітику” (1984) угорця Дьордя Конрада. Саме ці “центральноєвропейські джентльмени”, еволюціонувавши від східноєвропейців до центральноєвропейців, подібно до “пілігримів” Б. Андерсона, “уявили” Центральну Європу.

Власне кажучи, у процесі уявлення ключову роль відіграли інтелектуали другого покоління (попри умовність поділу), які спираючись на інтелектуальну традицію попередників (Л. Вітгенштайн, К. Поппер, Е. Гелнер, Ч. Мілош, З. Бауман, І. Деак, М. Форман, І. Берлін, Л. Колаковський), усвідомили власну інакшість у нав’язаному ззовні біполярному світі. Ярослав Грицак наділив цю “породу” специфічними рисами: походили із земель колишньої Австро-Угорської імперії, досвід Другої світової війни в дитинстві чи молодості; здобута стара класична освіта, яка давала інше відчуття світу, а, водночас, почуття гумору й іронії, нерідко над самим собою. Щоб вижити, більшість із них перед війною чи після неї рятувалася втечею на Захід від Гітлера чи Сталіна, а нерідко й від обох. Саме там вони здобули світову славу як лауреати нобелівської премії, професори Гарварду, Кембріджу, Колумбії чи Оксфорду, видавці впливових журналів та газет і всесвітньо відомі режисери, а тому їхні книжки, статті та

фільми за частотою цитувань завжди стоять на чолі всіх більш чи менш поважних світових списків [14, с. 8].

Саме це середовище “центральноєвропейських джентльменів” створило новий дискурс, який увібрав у себе їхню специфічну екзистенцію, сформовану в умовах відгородження від Заходу “залізною завісою”. Ще раз підкреслю, що ідеї Центральної Європи найактивніше висловлювалися емігрантами з країн регіону. На Заході глашатаїв ідеї Центральної Європи почали переводити і друкувати, і вони самі читали одне одного англійською, німецькою чи французькою. За висловом Т. Гартона Еша: “У них набагато більше шансів зустрітися одне з одним в Нью-Йорку чи Парижі, аніж у Варшаві і Празі” [15]. Отож, європейці, з певним подивом, у 1980-х рр. дізналися, що окрім “їхньої” Західної Європи та “чужої” Східної Європи, є ще “інша” – Центральна Європа.

Письменники не вигадали Центральну Європу подібно до персонажів повісті Х.-Л. Борхеса “Тлен, Укбар, Орбіс Терціус”, не спокусилися на вписану в інтелектуальну історію Європи Касталію Г. Гессе. Центральна Європа завжди мала свою матеріальну основу, історію, культуру, хай навіть це не для всіх, і не завжди було очевидно. Роль письменників у тому, що цій очевидній безформності було надано цілісність, дано ім’я. Вони – “хрещені батьки” Центральної Європи.

Причини їх зацікавлення Центральною Європою найперше визначалися загостреним відчуттям інакшості та непристосованості в європейському культурному просторі. Інтелектуали по-особливому відчували вимушений розрив із власними націями, які залишилися за “залізною завісою”, і одночасно – схожість власного нового досвіду з тими, хто розділив долю емігранта. Так, Ч. Мілош, самозаглибившись у спогади “втраченого часу”, написав “Родинну Європу” [16]. У ній розв’язок проблеми власної ідентичності було здійснено через утвердження інакшості та спротиву європейському культурному полю. Нова ідентичність конструювалася на внутрішній суперечності між почуттям власної “недорослості”, упослідженості й меншовартості, та власної самотності, самоцінності й самодостатності [17].

Мілошева образна, суб’єктивно-меланхолійна сугестія продовжилася в “Трагедії Центральної Європи” М. Кундери. У його уяві Центральна Європа постала простором “малих народів”. Ще з середньовіччя їхні історичні шляхи взаємоперепліталися, і, врешті, витворили внутрішню єдність, яка найповніше проявилася в духовній культурі початку ХХ ст. Письменник окреслив контури літературно-мистецького середовища, і, власне, сформував канон митців завдяки якому регіон мав піднятися над національною обмеженістю й ворожнечею. Відтак, наголошувалося на позадержавному характері Центральної Європи, яка постала “культурою або долею”, уявні кордони якої потрібно щораз накреслювати знову й знову, з кожною новою ситуацією [18].

Але не лише матеріальна і духовна культура об’єднували “малі народи” у минулому. М. Кундера зосередив увагу на їх спільному досвіді протистояння зовнішнім викликам власній ідентичності. Такий акцент не випадковий, а передбачав проекцію на суспільні процеси сучасні авторові – опір “малих народів” комуністичній експансії. Літератор визначив належність Центральної Європи в інтелектуально-культурних і ментальних координатах Європи, і розглядав центральноєвропейськість у якості інтелектуальної противаги “слов’янському світу” та Росії. Остання – “інша цивілізація”, на фоні якої відбувалося самоусвідомлення Центральною Європою себе.

Відтак, події другої половини ХХ ст., пов’язані з опозиційним рухом, отримали принципово інше прочитання: “країни Центральної Європи відчувають, що зміни, які сталися в їхній долі після 1945 р., не були просто політичною катастрофою: то був також напад на їхню цивілізацію” [18].

Очевидно, що за цим твердженням приховувалося інтелектуальне повстання проти ялтинсько-потсдамського світопорядку. Бо європейська цивілізаційна належність Центральної Європи, і одночасне перебування в складі іншоцивілізаційного радянського блоку складають суть трагедії. Есе М. Кундери, звернене на Захід, мало продемонструвати його відповідальність за стан справ у Центральній Європі: “справжньою трагедією для Центральної Європи є не Росія, а Європа”, яка не відчуває її як цінність, яка “бачить в Центральній Європі лише Східну Європу” [18].

Текст М. Кундери позитивно сприйняли у дисидентських і еміграційних колах, бо відповідав на практичні питання значної кількості людей, невдоволених радянським ладом. Між рядками читалися думки щодо зміщення опору в площину культури, народження й формування на цьому глибинному рівні нових ментальних і мисленневих сенсів. Центральноевропейський дискурс став стратегією виживання в умовах (як очікувалося) довгого тоталітарного періоду.

Найповніше переплетення опозиційного руху із дискурсом Центральної Європи знаходимо в “Антиполітиці” Д. Конрада. Спостерігаючи розходження між офіційним політичним життям країн соціалістичного табору та ідейними пошуками їх громадян, Д. Конрад проголосив явище “антиполітики”. Це – політизація людей, які не стають політиками, не приймають ніякої участі у владі, проте, впливають на владу через власний моральний, культурний, соціальний авторитет. Відомі в дисидентських колах інтенції Д. Конрад переніс на простір Центральної Європи, оголосивши антиполітичну політику “стратегією політичного спротиву”, характерною рисою даного регіону в той час, коли традиційні політичні засоби не мали сили, а політичною системою країн керували чужі еліти [19].

Письменник, окресливши на карті Центральну Європу, маніфестував цінності та вимоги її мешканців: “Центральноевропейець не хотів би бачити свою країну в якості сфери впливу інтересів будь-якої великої нації. Центральноевропейець прагне належати до вільного, добровільного об’єднання малочисельних, сусідніх народів, що проживають у Дунайському басейні вперемішку один із одним. Центральноевропейська спільнота має право на існування під сонцем...” [20, с. 60].

Отже, уявлена письменниками Центральна Європа постала простором-запереченням Східної Європи, альтернативою до витворених у Ялті й Потсдамі радянських держав. Попри її дещо віртуальний характер, вона ставала зручною матрицею для тих оаз громадянського суспільства, які стихійно виникали в процесі розвитку опозиційного руху. Адам Міхнік писав: “... завдяки письменникам, митцям, філософам, Центральну Європу було вигадано як царство духу свободи, розмаїття й толерантності. Мілан Кундера творив цей міф на противагу совєцькій домінації: замість англосаксонської формули “совєцький блок” з’явився образ Центральної Європи: дому рівноправних націй із багатою і барвистою культурою, яка живилася розмаїттям мов і релігій, традицій та індивідуальностей.

То не був абсурдний задум чи фальшивий образ. Кундера, а також Гавел, Конрад й інші мали обґрунтоване право знову перечитати і явити світові духовне надбання цього простору – стику націй, релігій і культур – як втілення ідеалу багатокультурного суспільства, “мініатюрної моделі Європи націй, заснованої на правилі: максимум розмаїття на мінімумі простору”. Вони також мали слушний задум зі сфери духовно-політичної стратегії: ось народи, слабкість і безпорадність яких у конфлікті з імперськими підступами сусідів була просто разуючою, змогли перетворити слабкість на силу” [21, с. 297].

Таке уявлення споріднювало тексти про Центральну Європу із дисидентськими концепціями “відгороджування” від держави. І тут нічого дивного, адже обидва дискурси породжувалися розчаруванням у соціалістичній державі. У відомому початку “Сили безсиліх” В. Гавела (який, у свою чергу, був парафразом початку “Комуністичного маніфесту”) стверджувалося, що “Східною Європою походить примара... “дисидентського руху” [22, с. 8]. Так от, те, що було “примарою” для Східної Європи – стало мешканцем Європи Центральної.

Головна новизна літераторів полягала у залученні до політичних проєктів потужних механізмів колективної пам’яті, що додало образності сухим теоретичним побудовам політиків-дисидентів. Цей синтез витворив уявний простір, приналежність до якого розкривалася в опозиційності до радянських офіційних структур та цінностей. У перспективі це створило потужний альтернативний до офіційного нарратив спільних уявлень, надати опозиціонерам необхідної аргументованості.

Обрана літераторами методологія уявлення, попри її слабку раціональну обґрунтованість, переважала негнучкий, заглиблений у в’язку конкретику офіційний нарратив. З огляду на це, Центральна Європа мала постати в якості ідеального простору, який протистоїть брутальним реаліям радянського ладу. Саме тому Центральна Європа свідомо міфологізувалася, і засадничо наділялася ознаками “втраченого раю”. При цьому простір Центральної Європи гранично виводився з реальності й переносився в площину чистої творчості.

Це, зокрема, відзначали західні симпатичні опозиційного руху. Тімоті Гартон Еш відзначав домінування в центральноевропейському дискурсі “абстрактних, невизначених і ідеалістичних узагальнень, які роблять раціональну і емпіричну критику неможливою”, а Тоні Джадт побачив у Центральної Європі “ідеалізовану Європу нашої культурної ностальгії” [5, с. 17].

Другим важливим елементом стало формування стійких уявлень про простір існування опозиційного руху. Його поразки в 1956, 1968, 1981 рр. було співвіднесено з глибинними ментальними рисами, які впродовж століть визначали історію регіону. Літератори осмислювали Центральну Європу в якості простору травми, абсурду і жертви. Так, Ш. Чоорі відзначав: “Ми, мешканці Центральної і Південно-Східної Європи – поляки, чехи, румуни, угорці, серби – живемо в ситуації неперервної драми. В підганяючих одна другу драматичних ситуаціях” [23, с. 352].

Літератори, промаркувавши простір, плавно вийшли на проблеми ідентичності, яка в їх творах набуває значної парадоксальності й, подекуди, абсурдності. Так, угорський прозаїк Петер Естергазі вбачав сенс центральноевропейськості у відсутності розуміння власного “я”: бути центральноевропейцем “означає не знати себе” [24].

Ще один із аспектів функціональності літературної версії Центральної Європи полягав у намаганні інтелектуалів закріпити на Заході стійке переконання, що опозиційний рух відображає його цінності, а, відтак, Центральна Європа – частина Заходу. Отож, дискусія про Центральну Європу – це дискусія про Європу, але дискусія, яка ведеться із Центральної Європи.

Те, що серед творців центральноевропейського дискурсу переважали емігранти, дозволило успішно транслювати ці ідеї в західних інтелектуальних колах, і, навіть, знайти співчуваючих. Так, Г’ю Сетон-Вотсон у 1985 р. позитивно оцінив їх прагнення, відзначивши, що “ніде в світі так не поширена віра в реальність значення європейської культурної спільноти, як у країнах, розташованих між ЄЕС та Радянським Союзом” [2, с. 358]. А Т. Г. Еш навіть прийняв більшість уявлень “центральноевропейських джентльменів”: “Центральна Європа – це не територія, кордони якої можна окреслити на карті, як, для прикладу Центральної Америки. Це царство духу... Ніхто не здатен дійти

згоди щодо того, де починається і де закінчується Центральна Європа”, бо “нова Центральна Європа – це лише ідея, її ще немає. Східна Європа існує – це частина Європи під воєнним контролем Радянського союзу. Нову Центральну Європу ще належить створити” [25].

Апробація проекту Центральної Європи відбулася в травні 1988 р. на конференції в Лісабоні. Дискусія між російськими і центральноєвропейськими письменниками виявила принципові розходження в уявленнях не лише щодо літератури, але й ментальних кордонів Європи. “Радянські танки, які стоять у Центральній Європі”, розділили учасників на два табори. Серед опонентів виявився І. Бродський, який стверджував, що “на рівні літератури такого феномену як Центральна Європа не існує” [26]. Однак, прихильники Центральної Європи залишилися при своїй думці, і вказали на виключну роль центральноєвропейського дискурсу в інтелектуальному руйнуванні радянського панування. Так, Данило Кіш підкреслив: “ця ідея була висунута для того, щоб підірвати концепцію Радянського Союзу, щоб перестати розглядати Центральну Європу лише як одну із його складових, щоб отримати право бути самими собою” [26].

Останнє твердження досить прямолінійно підкреслює “вузькі” межі застосування дискурсу Центральної Європи. Літератори завдали удару по одному із центральних дискурсів тогочасних комуністичних режимів – слов’янській єдності, а попри неї – радянській ідентичності. Оля Гнатюк відзначала, що “в кожній з культур – чеській, польській, угорській, словенській і хорватській – цей дискурс успішно протиставляв себе уніфікаційним тенденціям, советизації культури... а отже, й спільної ідентичності” [10, с. 274]. Розширенням дискурсу можна вважати його західноєвропейську перспективу. Він “пропонував оманливу ідею національної тожсамості, вписаної в європейський контекст” [10, с. 274], тим самим переконуючи людей у культурній і ментальній належності до західного світу. Усе це в комплексі сприяло сутнісним змінам у позиціонуванні регіону в контурах Європи.

Осмишуючи причини успішності центральноєвропейського дискурсу, варто підкреслити, що попри певну спекулятивність, він актуалізував століттями притаманну чеській, польській, угорській культурам належність до Європи. Не випадково, окремі дослідники наголошують на первинності загальноєвропейської та центральноєвропейської ідентичностей, які сформувались ще до виникнення сучасних націй і національної самосвідомості (етнічна ідентичність, при цьому, існувала здавна), а, відтак, говорити про “відновлення центральноєвропейської і загальноєвропейської свідомості” [20, с. 76]. За такого способу міркування, роль письменників значною мірою співзвучна ролі національних “будителів”.

“Центральноєвропейським джентльменам” не вдалося завершити свій інтелектуальний проект у тому сенсі, аби надати дискурсу Центральної Європи концептуальної усталеності та аксіоматичності. Навряд-чи вони цього прагнули, адже саме уявлення Центральної Європи мало сенс у вільній дискусії, ставало ознакою виходу за симетрію Західної і Східної Європи. З огляду на це, народжена у навкололітературних дискусіях, Центральна Європа поставала певним ідеальним простором, мало пристосованим до політичних реалій країн соціалістичного блоку.

Між тим, успіх антикомуністичних революцій і прихід до влади нових еліт, змінював ситуацію. Еліти потребували нових ідей, і Центральна Європа, очевидно, опинялася в найближчому резерві. При цьому, її багатозначність, як не парадоксально, створювала кращі можливості для переведення дискурсу Центральної Європи в практику.

Залишу відкритим питання, чим були антикомуністичні революції 1989 р. – “осінню народів”, “карнавалом”, “кольоровими революціями” чи контрреволюціями? Якою б не була відповідь, очевидно одне – 1989 рік став переломним для багатьох народів, що проживали на сході від “залізної завіси”. Досвід революцій став визначальним для усвідомлення багатьма жителями регіону власної єдності, і створив Центральну Європу людей, матеріалізувавши, таким чином, попередні міркування опозиційних інтелектуалів про Центральну Європу як царство духу.

Значно важливішим є питання ролі центральноєвропейського дискурсу в ході антикомуністичних революцій. Було б надто спрощено вважати, як це спостерігалось в історіографії 1990-х рр., що успіх революцій 1989 р. став практичним наслідком існування центральноєвропейського дискурсу. Навпаки, він приглушив песимістичні настрої опозиції в 1981–1987 рр., які не передбачали швидкого повалення комуністичного “колоссу”. Із середини здавалося, що радянські режими ніколи так не почувалися впевнено як у першій половині 1980-х рр. Перемога над опозицією здавалася доконаним фактом.

Пророцтво А. Амальрика про крах СРСР у 1984 р. не справдилося, отже, мислення дисидентів все ще перебувало у вимірі оруелівського “1984”, з його апокаліптичними сценаріями. Навіть “перебудова”, насправді, мало що змінювала. Адже для дисидентів Східної Європи вона була ні чим іншим як рімейком вже подоланого ревізйонізму! І хто-зна, чи не повторила б вона сценарії 1956 і 1968 рр.? Тоді б простір поразки ще більше розширився.

Саме тому центральноєвропейський дискурс у другій половині 1980-х рр. відкривав обрії духовної еміграції. Центральна Європа – це “паралельний поліс” до радянської влади, це – паралельна структура до Східної Європи! Наприкінці 1980-х рр. центральноєвропейський дискурс мав обмежену аудиторію. Це був “пілотний проект” запропонований групою інтелектуалів, об’єднаний певною втечею “від чогось” із неясним поверненням “кудись”. Але навіть у такому форматі він виглядав привабливо на фоні втрати сенсу і виправдання офіційних дискурсів – слов’янського, радянського, Східної Європи. Якщо вдаватися до метафор, то центральноєвропейський дискурс не закликав до барикад, а, власне, був барикадою, якою успішно скористалися в ідеологічних баталіях.

У 1989 р. було заново відкрито ринок ідентичностей, на якому інтелектуально витончена й підкреслено рафінована ідея Центральної Європи конкурувала з Центрально-Східною Європою та модернізованою Східною Європою. Такий ринок красномовно підкреслює специфічне відношення до ідентичності в регіоні, яка за словами Ш. Чоорі “піддана постійній зміні форми”, яка “одягається, роздягається, метушиться між психологією й історією, політикою і мораллю чи культурою, і при цьому постійно знаходиться в напруженні, підготовленою до стрибка” [23, с. 348].

У 1989 р. “народжується” Центральна Європа, або ж, за словами Адама Міхніка, “повертається в Історію” [21, с. 298]. “Уявлення” літераторів отримали часткову суспільну підтримку, і дали поштовх до формування центральноєвропейської ідентичності як масового феномену. На її “розкрутку” було кинуте потужні пропагандистські й агітаційні ресурси. З’явилися наукові центри і вузи, зосереджені на центральноєвропейській проблематиці як от міжнародна асоціація інститутів Східно-Центральної Європи з центром у Любліні, Центрально-Європейський університет із центрами в Будапешті, Празі й Варшаві [5, с. 16].

Головним практичним наслідком формування центральноєвропейської ідентичності став розрив регіону зі своєю належністю до Східної Європи, і відкинення нав’язаної йому східноєвропейської парадигми [20, с. 77]. Було підважено впливовість у регіоні слов’янської ідентичності, і завдано удару по

слов'янській парадигмі мислення. С. Віднянський відзначав сучасну дезінтегрованність і периферійність слов'янського світу, окремі частини якого сепаратно дрейфують за різними осями геополітичних координат і навіть до різних культурно-цивілізаційних типів. Це – калейдоскоп країн і народів з різною, інколи протилежною геополітичною та культурно-цивілізаційною орієнтацією, що нерідко знаходяться в напружених і навіть ворогуючих (як явно, так і приховано) відносинах. У його рамках існують хіба що регіональні чи ситуативні союзи – своєрідні групи країн “за інтересами” [27]. Показова відповідь польського президента А. Квасневського на запитання українського парламентаря про необхідність зміцнення єдності слов'янських держав: “Я не вірю в політичну єдність на основі близькості мов” [28].

За нових обставин центральноєвропейський дискурс звільнився від багатьох елементів попереднього дисидентського періоду, і набрав нових смислів. Навіть термін “Центральна Європа” почав перетворюватися із історико-географічної метафори в геополітичне поняття, яке включало в себе пояс держав від Балтики до Адріатики, і вказувало на схожість історичних доль” [29, с. 3].

З-поміж інших наслідків масового впровадження центральноєвропейського дискурсу відзначає легітимізацію в очах власної громадськості й міжнародного співтовариства антикомуністичних революцій, розмивання ментальних наслідків “реального соціалізму”. Нова центральноєвропейська ідентичність пропонувала альтернативу традиційній ворожнечі й конфліктності в регіоні на основі налагодження тісних взаємозв'язків, нормалізації міжнародних і міждержавних відносин. З іншого боку, не замикаючись на собі, пропонувалася чітка європейська перспектива. Останнє мало певний вплив і на захід, адже під впливом центральноєвропейського лобі активного переформатування зазнала ідея Європи.

Водночас, центральноєвропейський дискурс залишився переобтяженим “функціями морально-психологічної компенсації за відсталість”. Так, Центральна Європа оцінювалася у ролі “хранительки втрачених Заходом культурних цінностей”, що в нових умовах розглядалося способом підвищення зацікавленості Заходу в якнайшвидшій інкорпорації їх країн у воєнні структури [5, с. 19].

Нові політичні й економічні еліти, серед яких було чимало дисидентів, прийняли практично без серйозних внутрішніх дискусій центральноєвропейськість як “свою” ідентичність, намагаючись пристосувати її для власних цілей. Вони запропонували нові межі й розуміння Центральної Європи, які мали інтенсифікувати політичну й економічну співпрацю, ослабити обумовлене історією напруження, а також стати колективним аргументом перед Європейським союзом щодо вступу. Показовою у цьому сенсі стала діяльність В. Гавела, який у квітні 1990 р. організував у Братиславському Граді зустріч представників влади Чехословаччини, Угорщини та Польщі. У подальшому з цієї ініціативи виникла Вишеградська група, а центральноєвропейський проект отримав практичне втілення в інституційних формах [30, с. 137].

“Одержавлення” Центральної Європи у 1990-х рр., увійшло в суперечність із її дисидентсько-опозиційним наповненням попередніх років. За таких умов літератори опинилися по-суті відчуженими від власного дітища. Їхня “духовна” Центральна Європа знову опинилася під загрозою державців. У цьому контексті цікава думка польського інтелектуала Кшиштофа Чижевського, який стверджував, що “осінь народів” 1989 р. парадоксально закінчилася фіаском ідеї Центральної Європи і тієї інтелектуальної формації, яка її обстоювала” [10, с. 275]. Хоча, можна глянути на ситуацію по-іншому: дитина переросла своїх творців і почала жити власним життям. Як тут не по-іронізувати з відомої тези Р. Барга про “смерть автора”?

Після 1989 р. центральноевропейський дискурс і формована на його основі ідентичність мали надзвичайно заплутану форму, і на теоретико-ідеологічному рівні визначалися зіткненням поглядів вчених, політиків і журналістів. З-поміж них на увагу заслуговують наступні: як сприймати центральноевропейську регіоналізацію: в якості допоміжної щодо євроінтеграції чи як таку, що має власне тривале значення в загальному руслі пан-європейських інтеграційних тенденцій? По-друге, яка роль відводиться національним державам: чи збережуть вони свій суверенітет, чи змушені будуть передати його частину міжнародним інституціям? По-третє, як визначатиметься співпраця з країнами, які віднесені до нової Східної Європи [31, с. 21]?

Як правило, політики і інтелектуали давали різні відповіді на ці запитання. Так, міністр закордонних справ Угорщини Я. Мартоні був доволі щирий коли в 1996 р. стверджував: “Наскільки вірно, що існує центральноевропейська ідентичність, настільки очевидно й те, що сьогодні вже не має шансів і майбутнього жодна окрема регіональна економічна і політична інтеграція. Тому ми приходимо до висновку, що Центральній Європі залишився єдиний раціональний вибір – повністю вписатися в європейський інтеграційний процес” [20, с. 75]. Годі говорити, що такий інструменталізм суперечив інтелігентському ідеалізму.

У політичних колах перше захоплення Центральною Європою доволі швидко змінилося обережністю. На початку 1990-х рр. польський історик Т. Кіселевський, окресливши Центральну Європу “перехідним простором між латинською і візантійською цивілізаціями”, сверджував, що її майбутнє залежало від успіху чи невдачі євроінтеграційних прагнень. За першого сценарію “ідея Центральної Європи не стане масовою політичною ідеєю, і, очевидно, навіть втратить свою привабливість для інтелектуалів”, за другого – “може утвердитися як офіційна доктрина, що підтримуватиметься політичними елітами” [32, с. 82].

Дослідник Юрій Каганов відзначив трансформацію ідеї Центральної Європи в контексті євроінтеграції: якщо у 1990-ті роки поняття “Центральна Європа” слугувало тому, щоб об’єднати ймовірних кандидатів на вступ до ЄС, і відокремити їх від країн СНД, то наприкінці 90-х років, країни, що прагнули до ЄС і НАТО, вважали один одного, швидше, конкурентами, ніж партнерами, і прагнули не згадувати про спільну регіональну належність [33 с. 336]. Тим більше, що чиновники ЄС наполягали на індивідуальному входженні країн. У жовтні 1997 р. голова ЄС Ж.-К. Юнкер заявив: “Жодних колективних переговорів не буде. Країни Центральної і Східної Європи – це не група, а незалежні держави... Вважати їх групою – означає користуватися радянською логікою [31, с. 22].

Хоча голос літераторів, ширше – інтелектуалів, заглушився в зростаючому хорі нових adeptів Центральної Європи, все ж, у публіцистиці дискутувалися проблеми, які мали важливе значення в контексті формування центральноевропейської ідентичності. Повернувшись у Історію, Центральна Європа одночасно повернулася й до Заходу. Це повернення, з одного боку, розкривало притаманні їй цінності свободи й толерантності, відроджувало традиційні політичні інститути, соціально-економічні відносини тощо. Але очевидно, не обмежувалося цим. А. Міхнік порушив проблему спадку “полону” європейського Сходу, і розвинув думку Д. Конрада про відповідальність мешканців Центральної Європи за початок “двох перших світових війн”. Отож, мав підстави написати: “Повертається (Центральна Європа – Я. С.) не лише як простір свободи й толерантності, а й як простір ненависті та нетерпимості, етнічної й релігійної [21, с. 298]. Ці побоювання поділяв і словенець Алеш Дебеляк, коли писав про те, як “вихідці з регіонів, що розпливаються плямами на картах, народжені в місцях поширення племінної свідомості і фанатичної

ненависті, східної відсталості і візантійської корупції, примітивних страстей і захопливих міфічних історій” стають “фігурами неспокою” де б не опинилися [34].

Притирання між західно- і центральноєвропейцями попри високий пафос спільної належності до Європи, виявив чимало складнощів. Центральноєвропейці не стали на Заході своїми, тож зрозумілі жалі А. Дебеляка: “Нехай не одразу стає очевидним, що я “східна людина”, “слов’янин”, “балканець”, хоча моя фізіономія не багато говорить про моє етнічне походження – усе ж мене видає мій невпевнений рух по паркету. Політекономія невпевненості проявляється у найнепомітніших жестах і виразах обличчя. Мій обережний рух – результат не тільки відчуття соціалістичної вбогості... але в першу чергу – гіркою досвіду прихованої, невіпізнаної ідентичності, яка зовсім не рівнозначна непомітності” [34].

Настороженість щодо центральноєвропейців, на думку Л. Вульфа, пояснювалася відсутністю разючих змін. До жителів регіону були застосовані колишні не досить привабливі східноєвропейські стереотипи, сформовані ще в епоху Просвітництва. Отож, “залізну завісу” було знято, але тінь залишилася, бо збереглася ідея Східної Європи [3, с. 27].

З цих причин для центральноєвропейських інтелектуалів тема Центральної Європи залишилася важливою для ведення діалогу із Заходом. Прикметно, що вона описана його мовою та в системі його координат. Це була спроба розбити східноєвропейські міфи епохи Просвітництва за допомогою нового модерного міфу Центральної Європи. Отож, і виходило, за іронічним висловом чеського філософа К. Косіка, Центральна Європа є місцем, де сперечаються про те, що означає бути європейцем [35, с. 7].

Початково Центральна Європа – анτισлов’янський проект, аргументованості якому додавала участь у ньому угорського елементу. Після подій 1989–1991 рр. певний вплив на уявлення про неї мали литовці, румуни, албанці. Відтак, було сформовано іншу концепцію. Анджей Стасюк визначив Центральну Європу регіоном, де немає Німеччини та Росії [36, с. 8], а його колега Ю. Андрухович побачив у цьому її історичне призначення: “Центральноєвропейський страх історично коливається між двома тривогами: німці йдуть, росіяни йдуть. Центральноєвропейська смерть – це смерть в’язнична або табірна, до того ж колективна, *Massenmord, зачистка*. Центральноєвропейська подорож – це втеча. Але звідки й куди? Від росіян до німців? Чи від німців до росіян?” [36, с. 161].

Новий простір Центральної Європи поступово відокремлювався не лише від німців, але й євреїв та ромів. Загалом, Центральна Європа погано вписується в стійку географію Європи, і постійно змінюється в залежності від того як та чи інша нація в певній історичній ситуації сформулює свої стратегічні інтереси. Д. Роксандич це пояснював стійкими усвідомленнями народів Центральної Європи власного “напівпериферійного” статусу щодо європейського центру, і історичним прагненням об’єднатися з цим центром. Саме тому, майже в усіх національних державах Центральної Європи кордони між Середньою і Східною Європою багато хто хоче бачити на своїх власних східних кордонах [37, с. 131].

Можна з упевненістю сказати: Центральна Європа – це точно Польща, Угорщина та Чехія, а за їх межами починаються інтерпретації. Вивчаючи різні способи уявлень Центральної Європи, Казімеж Вуйчіцький змушений був констатувати: “існує багато дефініцій Центральної Європи”, і підтримав одну із них: “найменуванням “Центральна Європа” сьогодні геополітично можна окреслити держави від Естонії, через Польщу, Чехію, Угорщину, Сербію, до Албанії, Косово і Болгарії. Усього їх –17” [6, с. 16].

Відсутність загальноприйнятих підходів, спонукала до спекуляцій із циркулем. Так, польський письменник Анджей Стасюк у центрі своєї

Центральної Європи поставив рідний Воловець, від якого за триста кілометрів Варшава, і провів коло, лінія якого пройшла через Брест, Рівне, Чернівці, Клуж-Напоку, Арад, Сегед, Будапешт, Жиліну, Катовіце, Ченстохову й закінчилася там, де почалася, тобто у Варшаві. У підсумку отримав “шматок Білорусі, досить багато України, пристойні цілком порівнювані території Румунії та Угорщини, майже всю Словаччину і трохи Чехії. Ну, і якусь там третю частину Вітчизни” [36, с. 8]. А. Стасюк означив Центральну Європу так. А це означає, що кожен із нас може довільно визначити обриси регіону. Достатньо лише взяти циркуль, самому стати в центрі й вибрати зручний радіус. Така-собі постмодерна гра. І нічого антиісторичного тут немає. Міг же австрійський канцлер Меттерніх заявити, що Азія починається за Ландштрассе – вулицею, на якій знаходився його віденський палац!

Проблема території не банальна витівка літературних гуляк, а приховує важливі речі. Ще не відбувшись як така, Центральна Європа отримала внутрішній виклик із Балкан. Тамтешня громадянська війна поставила пряме запитання – це конфлікт у Центральній Європі, чи на її кордонах? “Що тепер?” – риторично запитував у 1992 р. П. Естергазі, і продовжував: “тепер – Югославія. Іменник, прикметник і дієслово у одному слові. Югославні ми югослави, як ми сильно обюгославились. Немає межі ганьби. Куди поділася раптом фантастична духовність Центральної Європи?” [38, с. 428]. Відповіді, які прозвучали мали переважно національне забарвлення: для угорців і балканців – це внутрішня проблема, тоді як для поляків і чехів – ні. А. Дебеляк закидав європейцям зайнятість собою і прохолодність щодо Центральної Європи: “Західна Європа надзвичайно зайнята розглядом власного пупа... віддає перевагу Маастріхту більшу аніж Сараєво” [34].

Розпад Чехословацької виявив ще одну лінію розламу Центральної Європи. Однією з причин чому чеські еліти погодилися на розпад країни було прагнення, щоб “якісь словаки” й “центральноєвропейці” не заважали Чехії інтегруватися із Заходом [39]. Утім, на відміну від балканського питання, ця лінія розламу не набула розвитку.

Інше проблемне місце – другорядне становище центральноєвропейської ідентичності в свідомості населення регіону. Для тієї частини населення, яка задіяна в загальноєвропейському ринку праці куди привабливішим виглядає проєкт європейської ідентичності. Тоді як для більшості в середині країни мова націоналізму значно зрозуміліша. Колективна ідентичність тоді має сенс, коли окремий індивід може ототожнити себе з нею словом. Є польська або чеська ідентичність, навіть югославська. Відтак, є – поляк, чех і югослав (хоча комп’ютерна програма правопису впевнено розділяє це слово на “юго” і “слав”). Але наскільки є центральноєвропейець? Очевидно, що центральноєвропейська ідентичність має кілька складових, які точно поділяються багатьма жителями регіону, який постає передусім як католицький або посткатолицький проєкт, як “територія посткомунізму” і посттоталітаризму.

Центральноєвропейський дискурс виконав своє інструментальне завдання – відірвав регіон зі сфери впливу Росії і забезпечив інтеграцію в євроатлантичні структури. При цьому він себе не вичерпав, і його основні положення розвивалися в контексті суперечок про “нову Європу”. До неї держсекретар США Д. Рамсфелд у 2003 р. відніс Польщу, Чехію, Угорщину й кілька інших держав, які, на відміну від країн “старої” Європи, підтримали американські дії в Іраку [40, с. 12]. У наступні роки країни “нової” Європи з окремих питань міжнародної політики солідарно займали спільну позицію, що значною мірою визначалося близькістю їх колективних уявлень щодо себе.

Наостанок окреслимо місце України в координатах Центральної Європи. Значною мірою, це периферійна тема в центральноєвропейському дискурсі.

Тамтешні інтелектуали не надто охоче надавали Україні місце в “своєму” регіоні, сприймаючи її до 1991 р. частиною “чужого” СРСР. Лише проголошення незалежності, як і розпад СРСР, змусили визначитися предметніше. Показовою можна вважати позицію К. Вуйчицького: “Я не зараховую Україну... до Центральної Європи. Вважаю, що вона знаходиться в Східній Європі”, де відіграє практично центральну роль, а її східноєвропейськість є “гарантією рівноваги на нашому континенті” [6, с. 5].

Утім, такий погляд очевидно не вписувався у нову східну стратегію Польщі, яка вимагала більшої гнучкості щодо сусідів на пострадянському просторі. Саме тому, паралельно до центральноєвропейського дискурсу в обіг було впроваджено центрально-східноєвропейський дискурс. Таке уявлення можна назвати радше відгалуженням від центральноєвропейського дискурсу, аніж самостійною спробою творення нових ментальних карт у Європі. Дослідниця Христина Чушак акцентувала увагу на відмінностях дискурсів: “про Центральну Європу писали ті, хто вважав, що зміни можуть вдатися тільки найбільш розвиненим державам регіону (себто Чехословаччині, Польщі та Угорщині)... Ті ж хто вважав, що у зміні ситуації в соціалістичному блоці велику роль має відігравати також (чи передусім) УЛБ (Україна, Литва, Білорусь – Я. С.), радше зверталися до концепції Центрально-Східної Європи” [41, с. 122].

Можна продовжити, в основі відмінностей закладено різночитання в культурних та історичних основах Центральної Європи – суперечки між Габсбурзькою та Ягелонською традиціями. Не випадково, мислячи по-центральноєвропейськи, чимало польських інтелектуалів віддають перевагу концепціям Центрально-Східної Європи, які дозволяють активно інтегрувати в свою сучасну історію країни, які сформувалися на колишніх територіях Речі Посполитої – Литву, Білорусь та Україну.

Для прикладу наведу думки Я. Куроня, які значною мірою опиралися на досвід розвитку польської інтелектуальної традиції 1970–1980 рр. щодо зміни “східної політики”. Його Центрально-Східна Європа включала Польщу, Україну і Чехословаччину. При цьому, політик не наполягав аби вони опинилися в єдиному союзі, а лиш тісно і взаємовигідно розвивали партнерство [42, с. 77]. Його колега А. Міхнік переконував, що “Україна рівною мірою належить до Центральної та до Східної Європи”, отож, відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки на сході [21, с. 402]. Це, в свою чергу, було для А. Міхніка аргументом на користь поширення євроінтеграції на Україну.

В Україні центральноєвропейський дискурс не набув значного поширення. У 1990-х рр. його промоутером виступав часопис “І”. Восени 1996 р. з ініціативи М. Зубрицької відбулася міжнародна конференція, на якій, щоправда, фігурувала “Центрально-Східна Європа” [10, с. 279, 283].

Найбільшого виразу ідея Центральної Європи отримала в інтелектуальних “розважаннях” Юрія Андруховича. Як завше іронічно, він визначив Центральну Європу через мішанину “угорсько-румунсько-словацько-словенсько-церковно-словянсько-українсько-русинсько-російсько-тарабарсько-якимись там ще” звуків, єдине призначення яких “пускання туману і забивання памороків” [43, с. 20]. Це настільки очевидно для літератора, що він з повним правом написав рядком нижче про “неіснуючу Центральну Європу, її фікційну спільність”, та уявив її як “рахманську конфедерацію, з підданими всіх на світі клаптикових монархій і містечкових республік” [43, с. 20].

За такими літературними формами очевидне одне – винести Центральну Європу за межі географії, політики і геополітики, повернути їй втрачене після 1989 р. відчуття простору свободи. Його Центральна Європа у “буферній зоні”, в “поруїнованому коридорі між Західною Європою та Східною” [43, с. 14]. Тарас

Прохасько вбачав у Центральній Європі останню територію, не підпорядковану всесильному і всюдисущому споживацтву.

Центральна Європа в українському вимірі опирається на австрійський міф, і, водночас, позбавлена сентиментів до Речі Посполитої. Саме завдяки Дунайській монархії, на думку Ю. Андруховича, у безмежному мовно-національному різноманітті світу було збережено український складник; у середині збереженої мови зберігся специфічний діалект; було обрано свободу і плюралізм; інакшість архітектури, і, нарешті – “вона відкрила для нас нові географічні можливості, навчивши дивитися на Захід з любов’ю до його ніжного смеркання” [43, с. 8].

Утім, навіть такий апологет центральноєвропейськості як Ю. Андрухович не стільки Україну відносить до Центральної Європи, як знаходив у Центральній Європі Галичину. Загалом, ідея Центральної Європи в українському варіанті більше нагадувала пошук галицької ідентичності. Що ж до українських європерспектив, то їх сенс для Ю. Андруховича розкривається у загадковому “ерц-гер-перц”: “у ньому – наша набута недорікуватість, фатальне тупцювання на порозі Європи з неспроможністю рушити далі і ввійти” [43, с. 9].

Як би ми не оцінювали центральноєвропейський дискурс, той факт, що Україна опинилася поза ним є свідченням іншого шляху України. Поки в 1990-х роках ми переймалися тим, що “Україна – не Росія”, наші західні сусіди активно опановували географію Європи. Бо, ще раз підкреслю, суперечки про Центральну Європу – це дискусії про Європу.

Спостереження за цими інтелектуальними дискусіями мимоволі ставить питання про місце України в цих іграх уяв. І тут так само не все очевидно. Бо Україні відводиться місце чи то в Центрально-Східній Європі, чи то в Східній. Так уявляють нас, питання ж у тому як себе уявляємо ми? Тому що питання про Центральну / Центрально-Східну / Східну Європу, це ще й питання про Україну, точніше – українців.

Центральноєвропейський дискурс виявився одним із найцікавіших інтелектуальних продуктів останньої чверті ХХ ст. Літератори не лише створили, але й змусили повірити в нього чималу кількість людей, а отже, довели його функціональність. Попри очевидну роль, яку він відіграв у перекодуванні ідентичності жителів регіону, він не позбавлений протиріч, а то й відвертих хиб. Хоча в статті вони не піддавалися детальному критичному прочитанню, це робилося, насамперед, через обсяг тексту та намагання розкрити позитивний потенціал центральноєвропейського дискурсу.

Річ у тому, що офіційно проголошений європейський вибір України потребує аналогічного дискурсу, здатного не просто вписати українську історію, культуру, ментальність в європейський контекст (це переважно внутрішнє завдання), але й переконати європейців у неповноті їх уявлень щодо себе без України. Я жодним чином не наполягаю на тому, що Україна будь-що має бути вписана в Центральну Європу. Очевидно радше протилежне – центральноєвропейський дискурс не здатний наблизити нас до Європи. І все ж, оцінюючи досвід центральноєвропейців, варто ще раз підкреслити необхідність створення власної візії, яка б чітко окреслила межі нашої європейськості.

Список використаних джерел

1. Шимов Я. Центральная Европа: небольшие народы в поисках “большой родины” / Ярослав Шимов. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/sh5.html>
2. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / Майкл Геффернен. – К.: Дух і літера, 2011. – 464 с.
3. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи просвітництва / Ларі Вульф. – К.: Критика, 2009. – 592 с.
4. Скарга Б. Межі історичності / Барбара Скарга. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 224 с.
5. Миллер А. Об истории концепции “Центральная Европа” / Алексей Миллер // Центральная Европа как исторический регион / ред. А. Миллера. – М., 1996. – С. 4–25.
6. Вуйчицький К. Ностальгія і політика. Есе про повернення до Центральної Європи / Казімеж Вуйчицький. – Брустурі: Дискурсус,

2016. – 124 с. 7. *Кржен Я.* Центральная Европа в европейском историко-географическом контексте / Ян Кржен. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/kr4.html> 8. *Бойтар Э.* Пунктуальность восточноевропейца / Эндре Бойтар // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 337–341. 9. *Ебергардт П.* Центрально-Східна Європа: міф чи реальність? / Пйотр Ебергардт. – Режим доступу: http://postup.brama.com/001226/211_7_1.html 10. *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с. 11. *Сюч Е.* Три исторических региона Европы / Ено Сюч // Центральная Европа как исторический регион / ред. А. Миллера. – М., 1996. – С. 147–265. 12. *Тренчени Б.* К востоку от рая. Дебаты о Центральной Европе в современной Венгрии / Балаж Тренчени. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/tr8.html> 13. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 14. *Грицак Я.* Чого вчить о. Тішнер / Ярослав Грицак // Бонович В. Капелюх на воді. Розповіді про отця Тішнера: есеї. – К.: Грані-Т, 2013. – С. 7–23. Див. також: *Грицак Я.* Про минуле і майбутнє Центральної Європи / Ярослав Грицак, Роман Шпорлюк / У пошуках майбутнього часу: статті та есеї. – К.: Грані-Т, 2010. – С. 6–17. 15. *Миллер А.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России / Алексей Миллер. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html> 16. *Мілош Ч.* Родина Європа / Чеслав Мілош / Пер. з польської. – Львів: Літопис, 2007. – 390 с. 17. *Поліщук Н.* Інша Європа: дискурс ідентичності в есеїстичній прозі Чеслава Мілоша “Родина Європа” / Надія Поліщук // Київські полоністичні студії. – Т. XIX. – К.: Університет “Україна”. – С. 134–140. 18. *Кундера М.* Трагедія Центральної Європи / Мілан Кундера. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/nbtexts/kundera.htm> 19. *Донська А.* Політична обумовленість концепту Центральної Європи / А. Донська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2014. – Вип. 1. – С. 57–61. 20. *Желицки Б.* Центральноевропейская идентичность и Венгрия / Б. Желицки // Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 60–79. 21. *Міхнік А.* У пошуках свободи. Есеї про історію та політику / Адам Міхнік. – К.: Дух і Літера, 2009. – 554 с. 22. *Гавел В.* Сила безсилия / Вацлав Гавел. – К.: Чеська бібліотека”, 2016. – 142 с. 23. *Чоори Ш.* Контекст знакомых понятий / Шандор Чоори // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 348–353. 24. *Жигал И.* Центральная Европа как пространство-фантом и травма. / Иван Жигал. – Режим доступу: <https://noweteksty.com/2015/06/02/ivan-zhigal-centralna-avgora-kak-prostranstvo-i-travma/> 25. *Шенкер А.* В скольких Европах мы живем? / Александр Шенкер. – Режим доступу: <http://novopol.org/ru/VJHrudfPib/V-SKOLKIH-EVROPAN-MY-ZHIVEM> 26. *Лиссабонская конференция по литературе.* Русские писатели и писатели Центральной Европы за круглым столом. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/5/se8.html> 27. *Віднянський С.* Слов’янські народи в європейському інтеграційному процесі / Степан Віднянський. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/slovjanski-narodi-v-jevropеiskomu-integraciinomu-p/> 28. *Режим доступу:* <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/deshcho-pro-slovуyansku-iednist> 29. *К читателям* // Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 3–5. 30. *Гавел В.* Прошу коротко. Розмова з Карелом Гвїздялюю, примітки, документи / Вацлав Гавел. – К.: ПАІС, 2016. – 288 с. 31. *Новопашин Ю.* Новая региональная идентичность центральноевропейских стран (Вместо введения) / Юрий Новопашин // Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 6–35. 32. *Майорова О.* Приоритеты польской внешней политики в программах политических партий и обществе в целом // Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 80–107. 33. *Каганов Ю.* Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції / Юрій Каганов. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kaganov.pdf 34. *Дебеляк А.* Неуловимые общие мечты. Опасности и ожидания европейской идентичности / Алеш Дебеляк. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/debel6.html> 35. *Середя В.* Предисловие / Вячеслав Середя // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 7–14. 36. *Моя Європа.* Два есеї про найдивнішу частину світу Анджея Стасюка і Юрія Андруховича. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2007. – 206 с. 37. *Роксандич Д.* “Європа громадян”, Середня Європа і границі Європи / Д. Роксандич // Центральная Европа как исторический регион / ред. А. Миллера. – М., 1996. – С. 128–136. 38. *Эстергази П.* Постмодерное варварство или Европа без свойств / Петер Эстергази. // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 427–429. 39. *Рупник Ж.* Новая карьера Центральной Европы / Жак Рупник. – Режим доступу: <http://gefeter.ru/archive/16273> 40. *Кені П.* Карнавал революції. Центральна

Европа 1989 року / Педрик Кені. – К.: Критика, 2006. – 472 с. 41. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Христина Чушак. – Львів, 2011. – 302 с. 42. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Яцек Куронь. – К.: Дух і Літера, 2012. – 264 с. 43. Андрухович Ю. Дезорієнтація на місцевості / Юрій Андрухович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 128 с.

Ярослав Сэко

**ДИСКУРС ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ В ПУБЛИЦИСТИКЕ 1980-Х – НАЧАЛА
1990-Х ГОДОВ**

В статье сделана попытка проанализировать возникновение и основные этапы развития центральноевропейского дискурса в публицистике 1980–1990-х гг., раскрыть его влияние на интеллектуальную жизнь и формирование региональной идентичности.

Ключевые слова: центральноевропейский дискурс, Центральная Европа, идентичность, представления, антикоммунистические революции.

Yaroslav Seko

DISCOURSE OF CENTRAL EUROPE IN PUBLICISM OF 1980S – EARLY 1990S

The article attempts to analyze the origin and the milestones of the Central European discourse development in journalism of 1980–1990s, to reveal its impact on intellectual life and regional identity formation.

Key words: Central European discourse, Central Europe, identity, representation, anticommunist revolution.

УДК 130.2:316.722(477)

Ярослав Калакура, Михайло Юрій АРХАЇЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕНТАЛЬНЕ ЯВИЩЕ СЬОГОДЕННЯ

У статті йде мова про архаїзацію, яка виступає своєрідним індикатором трансформацій, політичного і економічного реформування пострадянського суспільства, торкаючись культурно-духовної сфери, у тому числі й менталітету. Проводиться думка про те, що прагнення до архаїзації накладається на установки менталітету і масової свідомості та спирається на систему уявлень, що відбивають глибинні архетипічні риси культурно-історичної традиції.

Ключові слова: архаїзація, архетипи, менталітет, трансформація, модернізація, політаризм, суспільство.

Архаїзація виступає своєрідним індикатором трансформацій, політичного і економічного реформування пострадянського суспільства, зачіпаючи культурно-духовну сферу, в тому числі й менталітет. У гуманітарному дискурсі, починаючи з античності, важливе значення надається співвідношенню старого і нового, зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього, діалектиці традиціоналізму і новаторства. У соціально-філософському аспекті для умов сучасної України це означає пошук відповідей на питання про історичну долю і перспективи її розвитку в XXI столітті, усвідомлюваного в проблемному полі модернізаційних процесів, вибору сучасної європейської цивілізації орієнтації розвитку, прагнення до створення ефективної системи організації суспільства і набуття відповідної соціокультурної ідентичності.

На крутих поворотах суспільства виникає опір трансформаціям, нововведенням модернізації, який може набувати форми суспільних рухів протесту (антиглобалізм, відмова від мультикультуралізму на користь національної виключеності тощо), інтелектуального і художнього конструювання соціальної реальності (постмодернізм, альтернативна історія тощо), відродження на рівні повсякдення соціальних і культурних практик, що відійшли в минуле. В цьому аспекті актуальності набуває архаїзація суспільства як ментальне явище, що істотно впливає на динаміку трансформаційних процесів.

Йдеться про соціальну проблему, що вимагає філософського усвідомлення: інноваційна спрямованість трансформаційних процесів, які впроваджуються в суспільство владою (державою і її інститутами) і передбачають відновлення форм соціальної організації, по ходу їх (процесів) здійснення втрачає енергію оновлення або навіть веде до зміни вектора, відчуваючи тиск факторів стримування. Серед цих факторів – поряд з факторами економічними, зовнішньополітичними тощо – виявляється архаїзація, яка означає стихійне повернення мас до стародавніх (архаїчних) прошарків культури і соціальних відносин. У зв'язку з цим важливо нагадати про місце і роль архаїзації в історії українського суспільства, звернутися до методології вивчення даного процесу, аналізу історичних передумов активізації процесу архаїзації, його проявів у

соціальної, економічної, політичної і культурної сферах, наслідків “архаїчного ренесансу” для ментальності.

Архаїка як характеристика суспільних властивостей і відносин трактується як культура, сформована на ранньому (стародавньому) етапі соціальної історії, що становить систему практик солідарних дій, засвоєних у процесі взаємодії суспільства з природним середовищем та іншими суспільствами і виражених у суспільній свідомості та ментальності. Архаїзаційні тенденції – це схильність, прагнення індивідів, соціальних груп, соціуму до архаїчного соціокультурного досвіду, що проявляється в різних за формами орієнтаціях на старі соціальні практики і культурні змісти. Вони є універсальним соціальним механізмом, який дозволяє суспільству, групам, індивідам зберігати свою ідентичність і соціальний порядок у кризових умовах, в тому числі традиційну ментальність. Архаїзація суспільства в умовах соціальної трансформації – це процес масового звернення до архаїчної соціокультурної спадщини на тлі кризи, яка сама є виявом архаїзації.

Архаїзація суспільства засвідчує, що чим більш кризово проходить соціальна трансформація, обумовлена різким характером реформування в ході модернізації (осучаснення) суспільства, тим масштабніше вона проявляється, тим драматичнішою стає соціальна трансформація. Важливим критерієм масштабності архаїзації в період соціальної трансформації є міра подолання самої архаїки суспільством у процесі її посереднього розвитку.

Серед причин архаїзації суспільства не останнє місце посідають кардинальні реформи, ініційовані владою з метою модернізації суспільства, які часто не узгоджуються з культурними традиціями, з його ментальними особливостями. Це, в свою чергу, призводить до кризи соціальної трансформації, соціальної анархії і, відповідно, дезорієнтації, дезорганізації значної частини соціуму, що стає носієм архаїзаційних тенденцій і, зрештою, суб’єктом архаїзації, оскільки маси вимушені з метою виживання звернутися до архаїчних культурних змістів і соціальних практик. Суб’єкти архаїзації можуть належати до всіх соціальних прошарків – спільним для них є орієнтація на архаїку.

Хронологія архаїзації суспільства включає в себе три основних етапи: 1) поширення в суспільстві кризового соціального самопочуття, яке виражається у відчуттях втрати, розгубленості, невпевненості; 2) оцінка забезпеченості людьми своїх базових потреб (фізіологічних, екзистенціальних) і їх орієнтація на найшвидше задоволення в найпростіших формах, що пов’язано з актуалізацією архаїчних культурних змістів і архаїчною суб’єктивною організацією соціального оточення по зонах “свій-чужий-ворожий”; 3) вплив цих архаїчних культурних змістів і суб’єктивної організації оточення на соціальні зв’язки, соціальні відносини, на функціонування соціальних інститутів. Важливо підкреслити, що архаїзація відрізняється від традиціоналізму і неотрадиціоналізму, які також є процесами звернення суспільства до минулого соціокультурного досвіду. Традиціоналізм характеризується орієнтацією суспільства на збереження традицій і відданість. Архаїзація звернена до конкретного – стародавнього архаїчного культурного досвіду. Неотрадиціоналізм – це свідомо діяльність із відродження традицій, використання їх у нових умовах для певної соціальної мети, тоді як архаїзація відрізняється неусвідомленістю мотивації поведінки мас [6].

Історія свідчить, що відродження архаїки не завжди є деструктивним процесом, воно не рівнозначне хаотизації і деструкції, оскільки виступає як ресурсозберігаючий соціальний механізм, основою виживання за рахунок максимального спрощення і водночас упорядкування соціокультурного життя. У результаті суспільство, соціальні групи, індивіди отримують змогу зберігати свою ідентичність і ментальність навіть за кризових умов. Еволюційний розвиток суспільств проходить складний шлях, соціальні зміни можуть руйнувати

соціальні структури, що склалися, інститути, зв'язки і в перехідні періоди, коли нові, можливо, більш складні структури ще не побудовані, не почали нормальне функціонування. Тому звертання суспільства до архаїчної культурної програми є найчастіше тимчасовим способом повернення до надійних, перевірених досвідом форм взаємодії з природою і соціальним середовищем, до завершення перехідного періоду. Однак у деяких випадках актуалізація архаїки може обернутися інволюцією як системним спрощенням, зворотнім розвитком. Такий приклад засвідчує сьогодення ситуація в окупованій Російською Федерацією АР Крим, у так званих ДНР і ЛНР [5, с. 466–477].

Для розуміння варіативності архаїзаційних тенденцій в Україні можна виділити низку загальних критеріїв їх класифікації. Повернення до архаїки розглядається як системні або несистемні залежно від сфер поширення. Перші становлять процеси, які повністю або частково зачіпають соціальні структури. Процеси, що повністю спрощують соціальні структури, – це, вочевидь, повні регреси (інволюції) суспільств, які найчастіше відбувалися в давнині і були характерні для суспільств ранньої державності. Процесами, що частково зачіпають соціальні структури, можна вважати архаїзації, які відбуваються внаслідок загальносистемних структурних змін, котрі призводять, тим не менш, не до спрощення, а до подальшого розвитку суспільства, зокрема, вбік його ускладнення. Несистемні звернення соціуму до архаїки, які не зачіпають функціонування структур, можуть проявлятися як тенденції в певних сферах суспільного життя або виступати в одиничних формах (наприклад, відродження архаїчного соціального інституту, елементів архаїчної культури, архаїчного менталітету).

Розглянутий тип архаїзаційних тенденцій є найбільш складним, найменш вивченим і надзвичайно актуальним у розрізі сучасних соціокультурних проблем України: відродження архаїки (архаїзація суспільства) в умовах соціальних криз трансформаційних процесів і її вплив на ментальність українського соціуму. Однак він має дещо іншу природу. Якщо стародавні суспільства переживали кризові регреси в межах системних еволюційних змін, ускладнень, то новим типом архаїзації стали повернення до архаїки в ході трансформаційних змін суспільства [5, с. 318–343]. Є підстави говорити про два “поля” суспільної еволюції, на яких розгортаються архаїзаційні тенденції: еволюційний тип динаміки (і відповідним йому архаїзаційним тенденціям традиційних суспільств) і революційний “стрибок” (і – архаїзації суспільства періоду соціальної трансформації). Другий тип є найбільш поширеним в Україні в зв'язку зі зміненою системою суспільства. Як наслідок – трансформується саме суспільство, що супроводжується значною кризою. Архаїзація в цьому випадку виникає як реакція на кризу, ускладнюючи процес трансформації.

Як і будь-який соціальний процес, архаїзація суспільства може розглядатися як система, що розвивається і, відповідно, до неї можна застосувати системно-генетичний підхід. За його допомогою виділяються сутнісні риси процесу архаїзації суспільства. По-перше, вона має процесуальний характер, тобто становить процес взаємовпливу культури і соціальних відносин, що виражається в актуалізації культурних змістів під впливом соціальних змін і який впливає, своєю чергою, на соціальне життя. По-друге, архаїзація суспільства – це спрямований процес у вигляді зверненості суспільства до минулого культурного досвіду, спроби повернути старі архаїчні програми в умовах кризи реформування, ставлячи метою введення нових програм. Ця спрямованість має адаптивну властивість соціуму, становить один з його соціальних механізмів, що забезпечує йому виживання і розвиток. По-третє, архаїзація суспільства виникає як стихійний, нерелексований процес, що охоплює значну частину населення (маси). По-четверте, архаїзація суспільства тісно пов'язана з найбільш значним

типом соціальних змін – соціальною трансформацією, виникаючи як реакція на складності зміни природи суспільства, взаємодіючи на сам процес соціальної трансформації [18].

Сутність кардинальних соціальних змін, які супроводжують трансформацію з подальшою модернізацією, прояснюють поняття “традиційне суспільство” і “сучасне суспільство” (сучасність). Такі дихотомії ведуть свою історію з праць Г. Спенсера, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Майна, Р. Редфілда. При розгляді поняття модернізації варто розуміти, що традиційні суспільства є історично першими, які відтворюють себе на підставі традиції і мають джерелом легітимасті позитивне минуле, традиційний досвід. У процесі модернізації відбувається перехід до сучасного суспільства, для якого характерні: переважання інновацій над традицією; світський характер соціального життя; поступовий (нециклічний) розвиток; активний діяльний психологічний склад; перевага універсального над локальним тощо. Перехід традиційного суспільства до сучасного (модернізація) – це, по суті, перехід до своєї протилежності, тому він драматичний, не завжди супроводжується вдачами реформування, йому загрожують відступи, різні ускладнення.

В архаїзації проглядається реакційна протидія, але не структурним змінам, а тій ситуації кризи, яка супроводжує трансформацію. Причому реакційність ця зазвичай неусвідомлена, емоційна. Чим більш кризово проходить соціальна трансформація, тим більшою кризою це супроводжується, і тим сильніше проявляється архаїзація. Чим сильніше проявляється архаїзація, драматичніше розгортається соціальна трансформація [17]. Архаїзацію не можна вважати непереборним процесом. Багато залежить від характеру реформ, від способів їх реалізації. Основною причиною масштабності архаїзації є велика відмінність завдань реформ, ідеалів соціальної революції від культурних ідеалів суспільства. (Загостримо на цьому увагу). Передумовою для розвитку процесу архаїзації є міра “подоланості” самої архаїки суспільством. Якщо архаїка значною мірою збереглася, то суспільне повернення до неї в умовах кризи соціальної трансформації буде масштабним, що суттєво ускладнить проходження трансформаційних процесів, модернізацію.

Спираючись на висловлені теоретичні та методологічні засади вивчення процесу архаїзації, перейдемо до його характеристики на тлі тих суспільно-реформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві, і з’ясування її впливу на зміну, деформацію менталітету. Системний аналіз транзитних змін упродовж останніх двадцяти п’яти років в Україні, засвідчує, що на пріоритетне місце висувуються поряд з політичною трансформацією, економічним транзитом на шляху переходу від так званого соціалізму до капіталізму, соціокультурні і ментальні процеси.

Вихідні постулати концепції транзитивності зводяться до того, що, по-перше, сучасна Україна переживає перехідний період свого розвитку; по-друге, загострюється конкурентна боротьба між залишками державної (“суспільної”) власності і приватною власністю, між державно-соціалістичним і капіталістичним укладами. У цьому зв’язку важливо уникати спрощеного трактування реалій – соціально-економічних процесів, які засвідчили дещо іншу природу, іншу якість [3, с. 71–111]. До середини 1990-х років відсутність або незрілість відповідних капіталістичній економіці соціально-економічних і економіко-правових інститутів були усвідомлені як основна перепона у розвитку капіталізму, але водночас стала зрозумілою неможливість механічного пересадження, трансплантації західних інститутів на тіло української економіки. Одночасно з цим під сумнів ставився і сам теоретичний постулат про природність і автоматичність дії ринкової економіки, принципів вільної конкуренції внаслідок зняття різних зовнішніх обмежень державних, соціальних.

ідеологічних. Предметом усвідомлення стала роль позаекономічних факторів у формуванні ринкової економіки: інституціонально-правових (закріплення і дотримання прав власності на всіх рівнях), соціальних і культурних (подолання “ефекту колії”, формування нового, ринкового менталітету тощо). Невирішеним, однак, продовжувало залишатися питання про типологічну приналежність соціально-економічної системи в Україні. Новий український капіталізм, що виник внаслідок реформ 1990-х років, із класичним західним капіталізмом мав мало спільного, оскільки зберігався значний вплив держави на економічні процеси, виникли нові і специфічні позаринкові явища в українській економіці [3, с. 71–111]. Тільки глибоке вивчення цих явищ, особливо їх історичної підвалини – архаїчної докапіталістичної економіки, виявлення закономірностей її відтворення в сучасній соціальній практиці, дозволяє перейти до справді економічного аналізу таких поширених в українському суспільстві явищ, як тіньова економіка і бізнес, корупція, криміналітет, рейдерство, корпоративізм, непотизм, зверхбюрократизація, економічний примус, насильство в економіці. Викорінення корупції, хабарництва, рекету і тіньової економіки залишаться тільки мріями, якщо не буде розкрита глибинна економічна й історико-економічна необхідність в цих дивних проявах соціальної практики і, відповідно, сформованого менталітету.

Різнібічні форми так званого позаекономічного примусу (включаючи і пряме насильство, приниження людської гідності тощо), характерні і для економік деяких капіталістичних суспільств, у першу чергу так званих “азійських” – все більше звертають увагу дослідників соціально-економічних процесів. Історику і соціологу не треба пояснювати, що регулярна повторюваність періодів масового терору в історії ніякими випадковостями, медичними патологіями чи психологічними особливостями лідерів не пояснити: особистостей з патологічними особливостями при владі завжди знаходилося чимало в будь-якій епохи, але далеко не у всі епохи еліта і суспільство ставали сприйнятними до їх ідей, виявлялися “паралізованими” їх волею, приймали правила гри, хворіли ідеологією насильства. Навіть концепції “маятникового” руху (від свободи до несвободи, від революції до тоталітаризму) – схоплюють далеко не суть, але зовнішні контури складних історико-політичних процесів [10].

Як відомо, у традиційній економічній схемі феодальні й інші докапіталістичні виробничі відносини, за винятком первіснообщинного комунізму, характеризувалися наявністю позаекономічного примусу, тоді як капіталістичні відносини породжують систему примусу економічними засобами. Зовні виглядало так, ніби система позаекономічного примусу зовсім і не є економічною системою. Саме на це вказує сам термін “позаекономічний примус”. Але поняття “позаекономічний примус” щодо докапіталістичних антагоністичних суспільно-економічних формацій виявляється недостатнім і глибоко суперечливим – у цьому розумінні будь-який примус є позаекономічним, і водночас будь-який позаекономічний примус є примусом економічним. Розгадка цього парадоксу є однією з важливих умов розуміння не тільки архаїчних, але й сучасних спроб тотального регулювання державою економіки [4, с. 97–121].

Що це за східні економічні системи, засновані на позаекономічному примусі, на репресіях, на систематизованому державному насильстві? Спроб відповісти на це питання немало. Справді, наявність і характер приватної власності в Стародавньому Сході донині викликає дискусії, але варто мати на увазі, що там приватна власність на засоби виробництва складала основу експлуатації. Однак ця приватна власність за формою суттєво відрізнялася від того, що дослідники звикли вбачати в суспільствах європейських [14, с. 10].

Найбільшу евристичну цінність демонструє підхід, в якому йдеться про корпоративну загальнокласову приватну власність при аналізі азійського типу суспільства. Це теорія політаризму, суть якої полягає в тому, що власником засобів виробництва й одночасно верховним власником особистостей безпосередніх виробників є держава в особі чиновників державного апарату. Колективна загальнокласова приватна власність визначає характер взаємовідносин державного апарату як приватного власника і виробників матеріальних благ: весь додатковий продукт присвоюється державою у вигляді податків і розподіляється між членами апарату відповідно до їх місця в чиновницькій ієрархії [12].

Специфічною особливістю загальнокласової приватної власності було те, що вона носила форму власності державної, яка передбачає не тільки верховну власність державного апарату на основні засоби виробництва – землю в архаїчних суспільствах, але й (що особливо важливо для розуміння даної проблеми) верховну власність державного апарату в особі його керівників на особистості працівників. Мова йде не про просте отримання державним апаратом значної долі продукту, що виробляється працівниками, а про перетворення жителів країни в особисто залежних від верхівки державного апарату підданих (з правом і регулярною практикою позбавлення будь-якого жителя країни життя) [13].

Ця особлива – колективна загальнокласова приватна власність передбачає регулярне насильство стосовно безпосередніх виробників, та самих представників державного апарату, схильних до перетворення загальнокласової приватної власності у власність приватну персональну. Терор, розправи, залякування – звичні методи зміцнення загальнокласового панування і підтримки внутрікласової монолітності. І тим самим позаекономічне поняття виявляється в самій серцевині економічної теорії: без систематичного насильства неможлива саме економіка відповідних суспільств, у цьому систематичному насильстві проявляються власне політарні виробничі відносини [9, с. 171–175].

На тлі аналізу політарних суспільств, виникає питання – який стосунок до них має сучасна Україна? Безпосереднє, оскільки з другої половини XVII ст. українські землі перебували у складі Російської імперії, а пізніше – Радянського Союзу, де Україна була його напівколоніальною частиною. Починаючи з правління Івана Грозного в Московському царстві утверджується політарна система, або азійський спосіб виробництва, який тривав до 1785 р., коли Катерина II видала Жалувану грамоту дворянству, за якою вони отримували право на особисту приватну власність. Однак з приходом більшовиків до влади, політаризм у найгірших формах був відновлений. Відповідно, у цій системі виробництва і суспільних відносин знаходилась і Україна, де з 1920-х років знищувалась приватна власність, а разом з нею українська індивідуалістична трудова ментальність і стала утверджуватись колективістська, при збереженні загальнокласової (номенклатурної) власності.

Тут варто звернути увагу на те, що будь-яке суспільство, яке базується на загальнокласовій корпоративній приватній власності – давньополітарне чи неополітарне – породжує серію своєрідних ідеологічних ілюзій, серед яких не останнє місце посідає ілюзія тотожності суспільства і держави. І хоча ілюзія “держави робітників і селян” з падінням системи неополітаризму руйнується, подібно до серії інших ілюзій, – виникає, однак, чимало нових. Так, об’єктивна потреба в соціальній стабільності виражається в спробах зміцнити державу, що слабшає. Але доти, доки не будуть підготовлені економічні і політичні умови для переходу до наступної стадії соціального розвитку, невідворотно буде зберігатися ситуація соціального екстремуму і принцип правової безмежності. І за цих умов архаїчні форми насильства у своїх найрізноманітніших модифікаціях будуть розквітати, деморалізуючи населення.

Соціально-економічні процеси в Україні кінця ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. демонструють дивну подібність до того, що вже багато десятиліть відбувається в інших регіонах “периферійного” світу. Відомий економіст Ернандо де Сото зазначав, що мало хто б міг ризикнути навіть подумати про подібність колишніх країн Варшавського блоку і Латинської Америки. Але вони багато в чому виглядають як близнюки: потужна тіньова економіка, вражаюча нерівність, всюдисущі мафії, політична нестабільність, втеча капіталу і зневага законом [16, с. 57]. Дедалі більше дослідників шукають розгадку у специфічних соціально-економічних явищах України, у так званому концепті “периферійний капіталізм” [11], для якого характерне специфічне поєднання власне капіталістичних і докапіталістичних відносин, виникнення заново гібридних пара- і псевдокапіталістичних структур. Важливо, що при цьому різноманітні архаїчні економічні відносини і структури, які, здавалося б, давно щезли, реанімуються, реактуалізуються на підставі маргінально існуючих моделей, що зберігалися у формі пережитків, елементів етикету, сімейних традицій, поведінки, і звичайно, ментальності.

Не можна оминати того факту, що в СРСР в 1970–1980-х роках відбувалося поступове перетворення “радянської” державної (в термінах Ю. Семенова “неополітарної”) [15] власності у власність персонально-корпоративну, тобто частково персоналізовану. Розквіт корупції на зламі радянської епохи – результат саме цього процесу: розпорядники так званої загальнонародної власності прагнули перетворити її в персональну приватну власність, використовуючи відомі в історії механізми (тіньова економіка, приховування прибутків, викривлення інформації, збереження у власному розпорядженні значної долі додаткового продукту). Оскільки партійно-державне і господарське чиновництво виступало як єдиний клас, то його корупція отримала не юридичні ознаки (перевищення повноважень, зловживання службовими повноваженнями, порушення інструкцій тощо), але демонструвала процеси зміни характеру і форм власності. Саме в такій своєрідній формі спочатку і відбувається неформальна “приватизація” загальнокласової приватної власності, наростання корупції.

Неформальна тіньова економіка пізнього радянського суспільства заклала підстави тіньових економічних відносин пострадянської України. При цьому важливо підкреслити, що вживаючи термін “приватизація” до процесів змін форм власності в Україні, мається на увазі не перехід від суспільної форми власності до приватної, як це прийнято тлумачити, а перехід від однієї форми приватної власності – загальнокласової, до іншої – корпоративної і персоналізованої приватної власності. І коли оцінювати результати реформ в Україні, то вимушені визнати, що кінцевого переходу до персоналізованої приватної власності не відбулося, а виникли різні симбіози, а також гібридні утворення, характерні для гібридного капіталізму.

Отже, в умовах соціального й економічного перелому, в зонах “соціальних розривів” і аномії, однією з яких є Україна, – генеруються не тільки інноваційні прориви в майбутнє, але й відроджується типологічно більш ранні, архаїчні економічні і соціальні моделі, стаючи підставою для кроку назад. Архаїчні моделі позаекономічного примусу і присвоєння разом із відповідними їм соціально-економічними укладами вкрай негативно відбиваються на суспільній свідомості, на суспільній моралі і ментальності, породжуючи соціокультурні гібриди, даючи життя антисоціальним явищам-мутантам. Так, прояви непотизму, корупції, клієнтізму поширені сьогодні навіть у найпередовіших українських корпораціях. Саме відродження архаїчних економічних відносин близького і далекого історичного минулого призвело до появи окремих форм менталітету в українському соціумі, основним з яких є кримінально-олігархічний, що задає

вектор жахливого становища суспільства, впливаючи на матеріальне становище населення, мораль, етику, самоповагу особистості тощо.

Архаїзація зачепила не тільки сферу економічних перетворень, але й звичайну побутову практику і повсякденне життя. На думку науковців, у вказаний період “захід деіндустріалізувався заради постіндустріалізації, переносючи індустрію в країни Азії. А пострадянські країни деіндустріалізувалися, не перейнявши постіндустріалізм (за винятком деякої компютеризації), значною мірою відходячи в доіндустріальний стан [19, с. 47].

Результатом таких процесів стала поступова деградація значної частини робітників і інженерно-технічного персоналу великих і середніх підприємств. Природно, що паралельно з цим йшло закриття підприємств як нерентабельних із подальшою приватизацією. Робітники, які звільнилися, займаються кустарною діяльністю або працюють у сфері перепродажу. Коли жінка, котра роками працювала в якій-небудь радянській установі, на початку 1990-х переходить на вирощування картоплі і капусти на присадибній ділянці – це також архаїзація. Перехід від участі в суспільному розподілі праці до натурального господарства – це рух у відповідності з вектором архаїзації.

А як відбилася архаїзація на політичному житті, який тут вплив на ментальність? В ході трансформації політичної системи відбулися як позитивні так і негативні зміни, зазнали руйнувань різні елементи політичної системи. Процесуальний підхід (характеристика політики як процесу), дозволяє виявити певні особливості взаємодії суб’єктів у системі державної влади [21, с. 156]. Це важливо з погляду ментальності, оскільки деякі науковці схильні ототожнювати політичний процес з політикою в цілому (Р. Доуз), або з усією сукупністю поведінкових акцій суб’єктів влади, зміною їх статусів і впливів (Ч. Мерріам).

Приблизники інституційного підходу (С. Хантінгтон) пов’язують політичний процес з функціонуванням і трансформацією інститутів влади. Д. Істон трактує його як сукупність реакцій політичної системи на виклики оточуючого середовища. Р. Дарендорф акцентує на динаміці суперництва груп за статуси і ресурси влади, а Дж. Мангейм і Р. Ріг тлумачать його як складний комплекс подій, що визначає характер діяльності державних інститутів і їх вплив на суспільство.

Модель архаїзації політичного процесу – це когнітивна ідеалотипова конструкція, що виходить з розуміння політичного процесу як “ідеального типу” і в координатах цього концептуально відображає специфіку конкретного політичного процесу в ситуації. Таке визначення моделі архаїзації політичного процесу дозволяє структурувати проблемне поле дослідження і сам феномен у відповідності з заданими політичною теорією підставами. Методологічним ключем до вивчення архаїзації політичних процесів виступає розуміння цього явища як протидія викликам сучасності. У підсумку прояв архаїзації в сучасній політичній реальності спирається на традиційні зразки культури і політичні стереотипи традиційної свідомості.

Українську еліту можна визначити як суб’єкт повернення в минуле. Матриця архаїчних соціальних практик досить глибоко вкоренилася в сучасних українських суспільних реаліях, набуваючи при цьому системного характеру. Патріархальні еліти в урбанізованому суспільстві перетворюються на гальмо на шляху розвитку країни. Українська демократія, почавши з конкуренції і оновлення еліт, поступово набула ритуального характеру. Модель архаїзації політичних процесів часто-густо проявляється в діяльності політичних партій, які імітують політичне життя, а воно все ще залишається значною мірою закритим і недоступним для пересічних громадян України. Поки що інститути і процедури представництва громадян, передбачені Конституцією України, і здебільшого залишаються імітаційними. У політичній системі країни присутній

обмежений вибір, ротація і змінюваність, дискусії і регулювання конфліктів і, відповідно, можливість пересічної людини по-справжньому впливати хоча б на щось у своїй країні [20, с. 638–691].

Деякі вітчизняних політологів звертають увагу, що на зміну публічній політичній боротьбі досить часто приходять тіньова, залаштуноква. Єдність бюрократії є основною конструкцією монопольного бюрократичного правління, яке в умовах архаїзації підвищує роль неформальних відносин і зв'язків. Їх виникнення не можна повністю відносити на рахунок недосконалості органів управління або бачити їх причини в недолугості законодавчих підстав. Нинішні угруповання і фракції влади при переході від радянської системи до пострадянської змінили самолегітимацію: замість символів єдиної ідеології вони демонструють тепер псевдо раціональні правила – дотримуються зовнішньо розумних вимог відповідно до норм і інструкцій, а насправді живуть і правлять за спільно виробленими своїми правилами. Все це демонструє ще один аспект ментальності в політичному процесі на підставі архаїзації суспільства. [20, с. 638–691].

Варто наголосити, що функціональна природа архаїзації як одного з елементів соціокультурного цілого, багатогранна. Вона включає механізм соціальної компенсації, що особливо проявляється в культурі; і механізм зворотного зв'язку, що посиляє правлячій еліті важливі сигнали про проблеми, які переживає суспільство; і механізм кризового розвитку, смерть віджитої історичної якості і народження нової. Тренд архаїзації в тих чи інших формах складає вагомий компонент якісних стрибків і важливих цивілізаційних переходів, але найбільше вона проявляє себе в епоху постмодерну, поняття якого фіксує системні зміни суспільства і культури революційного характеру. Тлумачення природи цього явища різняться. Але чи можемо ми фіксувати кінець ідеології Просвітництва і Прогресу? Чи будемо погоджуватися з Умберто Еко, вбачаючи в постмодернізмі механізми однієї культурної епохи іншою, який кожен раз приходиться на зміну авангардизму? Чи сприймемо позицію Ж-Ф. Ліотара, який трактував постмодернізм як унікальний період, у підставі якого лежить специфічна парадигмальна установка на сприйняття світу як хаосу? Вочевидь – маємо справу зі зміною великих історичних епох, які характеризуються руйнуванням базових підстав стійкого культурного космосу. Проголошена “смерть Бога, смерть автора і смерть суб'єкта”, відмова від цінностей і орієнтирів; відмова від розуміння Всесвіту як законвстановленого цілого й установка на розуміння світу як хаосу – ось характеристики епохи постмодерну, які найчастіше зустрічаються.

На рівні загальнофізичних аналогій ситуація постмодерну нагадує теорію теплової смерті Всесвіту. Культура перестала ефективно пояснювати соціокультурний універсам і вписувати людину у світ. Епоха постмодерну породжує безпрецедентні проблеми і вимагає від людства відповіді на виклики історії. Причому кризова активізація архаїзуючих тенденцій – специфічний контекст ситуації історичного виклику. Іншими словами, позитивні творчі відповіді на виклики історії мають формулюватися і реалізуватися на тлі архаїзації, що охоплює ретроградні верстви населення. В українському суспільстві тренд архаїзації присутній завжди як значуща компонента реальності, і це задано базовими характеристиками цивілізаційної моделі.

В умовах тотального переструктурування тенденція архаїзації набуває особливої енергетики, насамперед у сфері культури, де простежується масове повернення до архаїчних ментальних рис [5, с. 413–419]. Історія культури побудована на лінії, спрямованій із минулого в майбутнє, а сьогоднішня культура відмовляється від лінійного, векторного часу і уподібнюється давнині. Нелінійність художнього мислення, що актуалізувалася в ХХ столітті, стає

однією з основних характеристик неoarхаїчної культури. На шляху в постіндустріальну культуру в сфері мистецтва відбуваються доленосні метаморфози. Основні з них – переорієнтація: з твору на процес; з автора на читача; з мистецтва на ритуал; з особистості на культуру; з вічного на теперішнє; з шедевра на середовище.

Культура, в підставі якої лежить ритуал, що віддаляє хаос від космосу, не може продукувати твори мистецтва в звичному для нас сенсі слова. Архаїчна творчість спрямована на створення середовища в цілому, вона, власне, створює саму реальність. Мистецтво в цій ситуації розчиняється, воно робиться нерозрізненим і масовим [2, с. 109–114]. Сьогодні можна спостерігати явища, що на пряму вказують на повернення цієї особливості архаїки, – це серед інших і масова культура, що формуює середовище проживання, сучасної людини. Масова культура стала можливою і затребуваною тільки в епоху бурхливого розвитку засобів комунікацій та сучасних інформаційних технологій, і характеризується першочергово орієнтацією на надзвичайно прості форми і на комерційність. Злиття високого і низького; масового й елітарного – ще одна характерна риса постмодерністської естетики. Еклектичність з'єднання різноманітних стилів – все це також прояв синергетичного принципу тотальної взаємодії. Особливу роль у сучасній культурі починає відігравати образ, а не слово. Зорове сприйняття стало актуальнішим, важливішим у тому світі, який формується сьогодні. Головним втіленням нинішньої “відеократії” – влади образу, стало кіномистецтво синтетичне, масове, що володіє неймовірним даром переконання і ще не до кінця виявленим потенціалом. Кіно на даний момент – не тільки наймолодше, але й найдавніше мистецтво, воно споріднене з магією і ритуалом.

Саме тому в сучасному масовому тезаурусі особливе місце посідають жанри, що надають людині унікальну можливість опредмечування колективних фобій, сподівань, очікувань і позбуватися їх через висміювання, пониження статусу, профанування або ж ідентифікацію з їх персонажами. Переважна більшість з цих жанрів виступає як сукупний сучасний міф із усіма його атрибутами й особливостями оформлення. [8, с. 71–74]. Природно, що людина перетворює, за висловом О. Лосєва, не тільки себе і своє буття на міф, але й міфологізує тією чи іншою мірою оточуючу дійсність, конструюючи той світ, який оптимально відповідає її уявленням, і ту картину світу, яка найбільш цілісна з гносеологічної точки зору [7, с. 271].

Усе сказане чітко проявилось в українському суспільстві, починаючи з 90-х років ХХІ ст., на хвилі руйнування радянської системи. Це пов'язано з тим, що свідомість людини стала позбавлятися уніфікованої стійкості, системності й організованості, яку нав'язувала їй радянська ідеологія, стандартизуючи життя й свідомість. Із утратою звичного й установленого порядку людина змушена була звернутися до внутрішнього світу й почала шукати ті світоглядні позиції, що могли б замінити втрачену системність й допомогти їй вижити. Втрата цілісності світу та духовної складової призвела до сконцентрованості людини на індивідуальних психічних переживаннях, унаслідок чого зріс інтерес до містики, різних аномальних явищ і феноменів. Анімізм, фетишизм, магія, шаманізм (те, що Е. Тейлор називав ранніми формами релігії) нині є мало невід'ємною частиною культури постмодерну. Сучасний стан культури свідчить про те, що архаїка стала однією із складових інтелектуального середовища. Архаїзація досягла таких масштабів, що в сучасній міській культурі (за аналогією до повсякденності міста в середньовіччі) знаходимо зразки середньовічних балад. Популярним у сучасній культурі є фентезі як певний римейк середньовічних балад, легенд, стародавніх саг та виявляється в суспільстві в ігровій субкультурі, яка об'єднала в собі ігри, зокрема комп'ютерні та рольові (“Magic: the Gathering”, “World of Warcraft”, “Lineage II”). Варто зазначити, що рольові ігри відтворюють

найбільш ранні культурні ігри. Їхні сюжети, наприклад, боротьба головного героя з хаосом, силами темряви й зла, мандрівки невідомими світами тощо, мають архетипну основу, тому нагадують шаманські “подорожі” верхнім і нижнім світами, повертаючи учасників до найархаїчнішої символіки трансубачень. Фентезі властиві культ та міфологізація минулого, особливо Середньовіччя [1, с. 45].

У суспільстві набувають поширення найархаїчніші елементи ідеології, ментальності, свідомого й несвідомого, загальний життєвий устрій, відтворюються й посилюються етнічні, кастові й кланові структури, локальні авторитарні режими тощо. При цьому модернізаційний рух є внутрішньо асинхронним, утворюючи в суспільстві безліч структурних розривів: щось дійсно проривається вперед, інше розвивається набагато інертніше або навіть відкидається назад; частина населення отримує переваги й реалізує нові можливості, коли інші, навпаки, втрачають навіть те, що мали.

Про метаморфози ментальності свідчить поява численних язичницьких, неоязичницьких, фольклорних громад, організацій толкієністів і всіляких об’єднань людей, свідомість котрих “належить” тій або іншій історичній добі, посилення інтересу до їхнього способу життя, світогляду, правил і норм поведінки, інтер’єру минулих століть, свідчать про вкорінення у свідомості й менталітеті людей генотейстичних уявлень, пошкваллення яких відбувається саме в кризові періоди розвитку суспільства й держави [1, с. 47].

Досить чітко елементи архаїки спостерігаються і в українському постмодерністському мистецтві. Почнемо з літератури. Тут “адептами постмодернізму” є Ю. Андрухович, Ю. Винничук, О. Забужко. Наприклад, у “Переверзії” Ю. Андруховича і “Мальві Ланді” Ю. Винничука простежується така якість, як “когерентність”, що означає наявність синхронізованості різноманітних здалося б. не пов’язаних одна з одною подій, які, накладаючись одна на одну, впливають на соціальні процеси.

Після розпаду СРСР на заході України має місце таке явище, як “Станіславський феномен” – феномен наявності у місті Івано-Франківську (до 1939 р. – Станіславів, у 1939–1962 рр. – Станіслав) групи письменників та художників, у творчості яких найбільш яскраво проявився український літературний і художній постмодерністський дискурс. Станіславський феномен охоплює таких письменників і художників, як Юрій Андрухович, Юрій Іздрик, Тарас Прохасько, Володимир Єшкілев, Степан Процюк, Р. Петросаняк, Р. Микицей, Я. Довган та ін. Творча та організаційна діяльність цієї групи уможливила низку синтетичних проектів, які відкрили і довели до певної повноти ознак постмодерністський дискурс в українській сучасній літературі. Серед цих проектів стрижневу позицію займали і займають концептуальні часописи “Четвер”, “Плерома”, редакційні проекти Юрія Андруховича під егідою часопису “Перевал”. У ширшому культурологічному аспекті Станіславський феномен коректно розглядати як виникнення специфічної соціокультурної ситуації (Іздрик), географічно локалізованої у Івано-Франківську, що розгорталась і знаково, проектно та організаційно кристалізувалась 1989–1996 рр. Прикладом кінематографічного постмодернізму можна вважати фільми Кіри Муратової “Другорядні люди”, Сергія Маслобойщикова “Співачка Жозефіна і мишачий народ” та інші, в яких проявляється кінематографічний образ хаосу, нова художня мова. Художній постмодерн спостерігається в творчості театральних режисерів Р. Віктюка, А. Жолдака зі своєрідною образністю їх вистав, розрахованою на новий процес сприйняття та механізм впливу. Вистави А. Жолдака тривають 45 годин і є випробуванням для акторів, яких він саджає у клітки, змушує бігати роздягненими по сцені й виставляти напоказ все, що є гарного і поганого в

людській природі. На думку А. Жолдака, театру жорстокості, театру шоку належить майбутнє. Впродовж кількох десятиріч веде пошук нерозкритих потенцій і таємниць театру відомий своєю невідомою епатажністю, оригінальністю і незаангажованістю суджень, за власною оцінкою, “бандерівець, який живе у квартирі Сталіна” в Москві, Р. Вікнюк. Кожен його спектакль – виклик і скандал, круто замішаний на еротичі, кітчі і є прикладом масової театральної культури, але не низькопробної, а високопрофесійної.

У живописі постмодернізм представляють О. Клименко та В. Сидоренко. У проєкті останнього “Ритуальні танці” чітко простежуються постмодерністські тенденції: метафора танцю як сенсу буття, відкритий прийом цитування (К. Д. Фрідріха та Ф. О. Рунге), синтез інтересу до минулого з відкритістю до майбутнього [5, с. 413–419].

Що можна сказати на завершення? Архаїзація не має нічого спільного з архетипами, які посідають важливе місце в менталітеті українців. Згадаймо, принаймні, землю, матір, поле, віру, волю, які засвідчують нетлінність української духовності і гідності. Натомість, архаїзація націлена на витіснення із суспільства, культури і повсякденних практик новонабутих (сучасних) елементів і реанімацію більш традиційних, раніше придушених або тих, що ховалися в тіні. Така дискримінація архаїзації пов’язана з тим, що дослідники розцінюють демодернізаційні процеси в пострадянській Україні як прояв архаїзації, коли окремі верстви суспільства звертаються до далекого минулого, починають спиратися на традиційні зразки культури, більш звичні, зрозумілі в ситуації соціальних трансформацій, повертаючись одночасно до відповідного архаїчного менталітету. Зростання архаїзації в українському суспільстві обумовлено загальним курсом і практиками політичної еліти, які накладаються на соціальний клімат і соціальне середовище. При цьому в умовах соціально-політичної невизначеності архаїзація стає своєрідним засобом політико-управлінського впливу. Вона проявляється через політику, ідеологію та культуру і продукується в масовій політичній свідомості внаслідок цілеспрямованого маніпулятивного впливу владного суб’єкта (політичної еліти, домінуючої соціальної чи культурної групи). Прагнення до архаїзації накладається на установки менталітету і масової свідомості і спирається на систему уявлень, що відбивають глибинні архетипічні риси культурно-історичної традиції.

Список використаних джерел

1. *Архаїзація* постмодерної культури й формування основ нового бачення світу // *Культура України*. – Випуск 36. – 2012. – С. 45.
2. *Бодрийяр Ж.* Прозрачність зла / Пер. Л. Любарської, Е. Марковської / Ж. Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000. – С.109–114.
3. *Бураковський І.* Економічні перетворення в Україні / І. Бураковський, В. Новицький // *Політичні та економічні перетворення в Росії і Україні*. – М.: Три квадрата, 2003. – С.71–111.
4. *Бурдые П.* Социология социального пространства / П. Бурдые. – М.– СПб: Алетейя, 2005. – С. 97–121.
5. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІТІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 466–477.
6. *Ламажаа Ч. К.* Архаизация общества. Тувинский феномен / Ч. К. Ламажаа. – М.: Книжный дом “Либроком”, 2013. – 450 с.
7. *Лосев А. Ф.* Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – С. 271.
8. *Lyotard J-F.* La condition postmoderne. Rapport sur le savoir / J-F. Lyotard. – P., 1979. – P. 71–74.
9. *Норт Д., Уоллис Дж., Вайнгаст Б.* Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Дж. Уоллис, Б. Вайнгаст / Пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – С. 171–175.
10. *Николаева И. Г.* Архаические экономические отношения и их воспроизводство в современной экономике // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – М.: МГУ, 2005. – 46 с.
11. *Пребиш Р.* Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш. – М.: Наука, 1992. – 450 с.
12. *Райнерт Э. С.* Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. С. Райнерт / Пер. с англ. Н. С. Автономовой, науч. ред.

В. С. Автономова. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. – 320 с. 13. *Rodrik D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth.* – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 415 p. 14. *Роузфилд С.* Сравнительная экономика стран мира: Культура, богатство и власть в XXI веке / *С. Роузфилд* / Пер. с англ. – М.: Наука, 2004. – С. 10. 15. *Семенов Ю. И.* Происхождение и развитие экономики: От первобытного коммунизма к обществам с частной собственностью, классами и государством (древневосточному, античному и феодальному) / Ю. И. Семенов. – М.: КРАСАНД, 2014. – 530 с. 16. *Сото Э.* Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на западе и терпит поражение во все остальном мире / Э. Сото / Пер. с англ. – М.: Наука, 2001. – С. 57. 17. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 420 с. 18. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Наука, 1995. – 330 с. 19. *Федотова В. Г.* Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – С. 47. 20. *Юрій М.* Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання. Книга друга. / М. Юрій, Л. Алексієвць, Я. Калакура, О. Удод. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 638–691.; 21. *Дойч К.* О политической теории и политическом действии / К. Дойч // Политическая теория в XX веке: Сборник статей / Под ред. А. Павлова. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2008. – С. 156.

Ярослав Калакура, Михаил Юрий

АРХАИЗАЦИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК МЕНТАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ НАСТОЯЩЕГО

В статье идет речь об архаизации, которая выступает своеобразным индикатором трансформаций, политического и экономического реформирования постсоветского общества, затрагивая культурно-духовную сферу, включая и менталитет. Проводится мысль о том, что влечение к архаизации накладывается на установки менталитета и массового сознания и опирается на систему представлений, отражающих глубинные архетипические черты культурно-исторической традиции.

Ключевые слова: архаизация, архетипы, менталитет, трансформация, модернизация, политаризм, общество.

Yaroslav Kalakura, Mykhaylo Yuriy

ARCHAIZATION OF THE UKRAINIAN SOCIETY AS A MENTAL PHENOMENON OF THE PRESENT

The article deals with the archaization serving as an indicator of transformations, political and economic reform of the post-Soviet society, affecting the cultural and spiritual sphere, including mentality. The idea is that the desire for archaization is imposed on installations of mentality and mass consciousness and based on a system of ideas that reflect the deep archetypal features of the cultural-and-historical tradition.

Key words: archaization, archetypes, mentality, transformation, modernization, polityarizm, society.

УДК 94(3)

Олександр Шама

**ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ В ЕПОХУ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ:
ВІД НЕГАЦІЇ ПЛОТІНА ДО “ДВОХ ГРАДІВ” АВГУСТИНА**

Подібно тому як Імперія, розвинувши метафізику Арістотеля, довела до досконалості форму та ідеологію античного поліса і, створивши майже ідеальну державу, прийшла до повного заперечення громадянськості, перетворивши громадянина на підданого, так і неоплатонізм, розвинувши до логічного завершення метафізику Платона, прийшов до повного заперечення значення і цінності людської особистості. На протигагу цьому Аврелій Августин своєю концепцією “двох градів” запропонував нову форму зв’язку особистості й суспільства, ту форму, яка визначила виникнення і розвиток європейської цивілізації у її західному і східному варіантах. На відміну від “космічної” платонівської і “органічної” арістотелівської, християнство несло із собою цілковито нову ідею “метафізичного союзу” між людиною і особистісним “Абсолютом”.

Ключові слова: Республіка, Імперія, неоплатонізм, негация, метафізика, “Абсолют”, “Єдине”, “два гради”.

Погляди на сутність і призначення держави в Стародавній Греції засновувались на осмисленні реалій поліса – специфічної форми політичної і соціально-економічної організації порівняно невеликих громадянських колективів. Платон бачив у своїй “ідеальній” державі в першу чергу “виховний заклад”, що готує громадян до “посмертного блаженства”, забезпечує їм “державу небесну” [1, с. 133–143]. На відміну від платонівської, держава Арістотеля побудована за аналогією до живої природи: як існування біологічної особини визначається інтересами її виду, так існування громадянина визначається інтересами його сім’ї, роду і поліса [2, с. 245–253]. За всієї типологічної близькості грецького поліса і римського муніципія державницька думка Римської республіки, а потім Імперії, незважаючи на домінуючий вплив грецьких філософів [37, с. 82], йшла своїм власним шляхом, з’ясувавши особливості якого, можна зрозуміти сутність таких феноменів суспільно-філософської думки як неоплатонізм і августинізм. У цьому, власне, і полягатиме мета даної статті.

Доволі тривалий період римляни взагалі не цікавились теоретичними питаннями суспільно-політичного життя, повністю покладаючись на “заповіти предків” і “божественні знамення і знаки” [Пор.: 47, с. 189]. Однак, після перенесення експансії за межі Італії і, особливо, підкорення Греції і елліністичних держав східної частини Середземномор’я з їх високою цивілізацією, ігнорувати цю сферу панівний клас Республіки вже не міг, оскільки проблеми державного життя надзвичайно ускладнились і діяти “століттями перевіреними методами” стало неможливо. Як показали Д. Г. Себайн і Т. Л. Торсон, перші спроби теоретичного осмислення специфіки устрою Риму належать грекам Панетію і Полібію, і відбулось це доволі пізно – у третій чверті II ст. до н.е. [38, с. 157–159]. Панетій вважав найкращим державним устроєм арістотелівську “політію”, що поєднувала елементи демократії, аристократії і монархії, в чому, слід думати, зумів переконати Сципіона Молодшого з його друзями-філеллінами, а через них – Ціцерона [8, с. 186, 188]. Натомість Полібій прямо ототожнив “політію” і традиційний римський устрій (Загальна історія, VI, 11): “Отже, в державі римлян були всі три правління [тобто аристократичне, демократичне і монархічне], причому все було розподілене між окремими

владами і за допомогою їх влаштоване настільки рівномірно і правильно, що ніхто навіть з тубільців не міг би вирішити, аристократичне було все управління в сукупності, демократичне чи монархічне... Справді: якщо ми зосередимо увагу на владі консулів, держава здається цілком монархічною і царською, якщо на сенаті – аристократичною, якщо ж... будь-хто візьме до уваги тільки становище народу, він, напевно, визнає римську державу демократією” [48, с. 452]. Це дуже точне спостереження про “тубільців”, що самі не можуть визначити, яка з грецьких форм політичного устрою їм підходить, говорить про те, що насправді римська держава ще тільки формувалась і в ній вигадливо переплітались інституціональні елементи, належні до різних соціально-економічних формацій [46, с. 76–94]. Навіть дещо пізніше припущення Лукреція про те, що в основі римської державності перебував “суспільний договір” (“Виборну владу створити тут декому спало на думку, // Право закласти, щоб люди нарешті закону тримались. // Рід умирущих до того ж по горло вже ситий насильством, // Од ворожнечі почав знемагати, тому добровільно // Визнав закон і з вузькими погодився межами права” [41, с. 143]) в дійсності відображало сподівання на можливість добровільного заспокоєння розбурханого, але все ще аморфного суспільства хоч якимись “межами права”. Натомість Цицерон, повністю сприйнявши і активно пропагуючи “римську політію” у формі “згоди станів”, її унікальність бачить зовсім в іншому: “Якою б високою не була б наша думка про себе, отці-сенатори, ми не переважили ні іспанців своєю чисельністю, ні галлів силою, ні пунійців хитрістю, ні греків мистецтвами, ні, нарешті, навіть італійців і латинян внутрішньою і вродженою любов’ю до батьківщини, властивою нашому племені і країні; але благочестям, шануванням богів і мудрою впевненістю в тому, що всім керує і управляє воля богів, ми випередили всі племена і народи” [45, с. 188]. Ось це “благочестя” і “мудра впевненість у волі богів”, давно забуті греками, слід думати, і визначає специфіку римської державності, зокрема, її глибоку архаїчність, що полягала, за словами О. І. Немировського, у “простому і прямолінійному зв’язку релігійного і політичного життя Риму” [43, с. 145].

Справді, аналізуючи устрій Риму, дослідники відзначають тісне переплетення або навіть злиття політичних і релігійних функцій інституцій і магістратів. “Римські жерці, – писав О. І. Немировський, – були спочатку представниками курій, що здійснювали за дорученням своїх колективів зв’язки із світом духів і богів. З виникненням держави жерці одержали особливу організацію... [що] була частиною формованого державного апарату...” [43, с. 177]. Навіть на зорі римської державності царі, на відміну від деспотій Сходу, не обожнювались, натомість їх влада, “санкціонована богами через жерців-авгурів”, відзначає О. М. Штаєрман, “мала сакральний характер” [46, с. 80]. І пізніше, вже за Республіки, вищий магістрат – консулат – одночасно володів імперієм (*imperium* – військова влада) і правом ауспіцій – ворожінь, за словами І. Л. Маяк, “без яких не починалась жодна справа” [47, с. 361]. Взагалі, релігійні культу в царському і республіканському Римі були невіддільними від держави і навпаки, держава не могла вчинити жодного кроку, не одержавши санкції богів [43, с. 146–149]. Те ж саме стосувалось і правової сфери: “Поруч з писаним правом, – пише І. Л. Маяк, – зберігалась усна правова традиція, що існувала тільки в тлумаченні “знаючих людей”, яка підтримувала і роль звичаю, як старого, так і ново виникаючого. Хранителями цієї традиції довгий час залишались, незважаючи на відокремлення сакрального права від цивільного, верховні жерці-понтифіки” [47, с. 491]. Дивовижно, але більшість цих богів, воля яких, за словами Цицерона, “всім керує і управляє” і яких так шанує римський народ, були лише абстрактними *numina*: *Fides*, *Pietas*, *Concordia*, *Honos*, *Felicitas* тощо [43, с. 149–154].

Незважаючи на існуючі серйозні протиріччя, зокрема між патриціями і плебеями, в “народі римському” під егідою “справи народу” (*res publica*) тривалий час зберігалась згода, заснована, з одного боку, на ідеологемі “божественного управління” муніципієм, з іншого – на суспільному консенсусі щодо необхідності завойовницьких воєн. Наприклад, як зазначає Полібій (Загальна історія, I, 17, 16), “римський народ схвалив і затвердив” початок війни з Карфагеном “в очікуванні великих для себе вигод” [48, с. 32]. Насправді і “*res publica*”, і “політія”, і “згода станів” були ідеологічним “прикриттям” сенатської республіки – спочатку з аристократичним правлінням, а після “перемоги” плебеїв і утворення нобілітету – олігархічним. Однак, протягом середини – другої половини II ст. до н.е., з напливом награбованих багатств і дешевої рабської сили до Італії, в державі почалась глибока суспільна криза, викликана, в першу чергу, масовим розоренням сільського плебсу – однієї з соціальних опор муніципія і головного джерела поповнення армії. Рим, залишившись муніципієм, набув розмірів і значення світової держави. Морально-політична єдність вільного громадянства, на якій тримався ранній Рим, була зруйнована: між вузьким колом нобілітету, якому дістались всі вигоди від завоювань, і широкими верствами сільського і міського плебсу утворилось провалля [Пор.: 39, с. 189]. Суспільство починало розуміти невідповідність архаїчного устрою олігархічної республіки потребам Римської середземноморської держави. Звіди розчарування в існуючому порядку речей, зокрема, у традиційній релігії, анімістичної в своїй основі, і пошуки нових духовних орієнтирів [Пор.: 39, с. 196–197].

Одне з джерел оновлення бачили у східних культах і магії. Наприклад, диктатору Луцію Корнелію Суллі під час громадянської війни 83–82 рр. до н.е., за свідченням Плутарха Херонейського, “уві сні явилась богиня, шанувати яку римляни навчилися від каппадокійців, – чи то Луна, чи то Мінерва, чи то Беллона... богиня, поставши перед ним, вручає йому блискавку і, називаючи ім'я кожного з його ворогів, наказує знищити їх, і вражені блискавкою, вони падають і зникають”. Саме цей наказ чужоземного божества спонукав Суллу взяти Рим [40, с. 47]. Отже, для нього Рим не був “священним”, тобто зв'язку між муніципієм і “світом божественним” він вже не бачив. Не бачили його і спадкоємці Сулли, що прагнули – більш або менш явно – до особистої влади в буремний період загибелі сенатської Республіки. Тільки із становленням соціально-політичної системи принципату відновлення зв'язку держави з “божественним світом” було здійснене у формі імператорського культу (в якому “богообраний” правитель ставав запорукою блага і процвітання держави [46, с. 92]), який у провінціях здійснювався через муніципальне правління – однієї з підвалин принципату, а потім і домінації. З цього приводу О. М. Штаерман зазначає: “Значення, яке набув імператорський культ у всіх соціальних верствах незалежно від того, чи виходив він зверху, чи від самого населення імперії і які почуття в ньому викликав, було однією з причин, з яких в ідеологічному житті суспільства релігія починала відіграти все більшу роль. Ставлення до цього культу стало пробним каменем відношення до імператорського режиму, і не дарма “закон про образу величності” був прирівняний до закону про святотатство” [47, с. 558]. Якщо по відношенню до традиційної римської релігії імператорський культ природно виступав її інституційним спадкоємцем – колегії понтифіків, фламінів, авгурів стали тепер здійснювати ритуали і жертвоприношення на честь імператора, то з іншими релігіями і духовними рухами, представники яких відмовлялись брати в ньому участь, виник гострий конфлікт, внаслідок якого, серед багатьох інших, сформувались неоплатонізм і християнство.

Свого роду “підсумком” античної думки, її, за окресленням О. Ф. Лосева, “діалектикою” [3, с. 91], став неоплатонізм, творці якого – Плотін (204–270 рр.),

Порфірій (232–306 рр.) і Ямвліх (245–330 рр.) – довели до логічного завершення окремі суттєві мотиви вчення Платона. Так, неоплатоніки, розвинувши негативістські тенденції свого великого вчителя, взагалі відмовились від осмислення “земного” життя і повністю зосередились на “небесному”, доводячи розрив цих сфер до майже дуалістичної полярності. Якщо Платон, віддаючи перевагу “духовній” природі людини, все ж таки мирився з її “тілесною оболонкою”, що покликало до життя його суспільно-політичну програму, то Плотін і його послідовники, заперечуючи достовірність матеріального, взагалі відмежувались від “земної юдоли”, намагаючись осягти “Абсолют”, який вони називали “Єдине”, ще за життя, шляхом входження в особливий стан душі – екстаз (від давньогрец. *extasis* – зміщення, переміщення; несамовитість, екстазлення, перебування назовні, вихід поза себе), тобто вищий ступінь захвату, наснаги, іноді на грані несамовитості, а також особливий стан свідомості, в якому втрачаються границі між зовнішнім і внутрішнім. Спочатку тимчасові, ці екстатичні стани повинні були “послабити” прив’язаність душі до тіла, щоб в якийсь момент душа без жалю покинула його і “вільно полинула” до своєї “істинної батьківщини” – “Єдиного”.

“Єдине” – центральне поняття неоплатонізму, трансцендентна безособова першооснова, яка перевищує все суще і все мислиме. Ось як цю першооснову описує Плотін (Еннеади, V, 2): “Єдине є все і одночасно жодна з істот. Початок всього не може бути сукупністю всіх істот; початок є все лише в тому значенні, що все до нього зводиться, з нього виходить; строго кажучи, у ньому все не є вже, а ще тільки буде. Яким же, запитується, чином від Єдиного – найпростішого і тотожного, що не містить у собі жодного розрізнення, навіть тільки двоїсто, походить вся безліч істот? Все могло б і повинно було походити від нього саме тому, що воно не є ні що-небудь з цього всього, ні все разом: для того, щоб саме одержало буття, необхідно, щоб Єдине самé не було таким же існуючим, а було отцем сущого, суще ж було його першим народженням. Оскільки Єдине є вседосконале, оскільки воно нікого не шукає, не маючи жодної потреби, жодного бажання, то саме воно ніби через краї усім переповнене; це те переповнення і виробило щось інакше і інше. Це похідне від Єдиного інше до нього ж спрямовується і звертається і, наповняючи ним, одержує всю повноту буття, а так як воно в той же час і себе споглядає, то це робить його розумом. Отже, наскільки цей другий принцип утверджується на Єдиному і в ньому спочиває, воно є буття, істинно суще, а наскільки самé себе мислить, воно є розум, нарешті, наскільки воно самé має буття і самé його споглядає, воно є буття і розум разом (тотожність буття і мислення)” [4, с. 51–52]. У трактаті “Життя Плотіна” Порфірій роз’яснює процес “збагнення Єдиного” наступним чином: “...Божественному цьому чоловікові [тобто Плотіну – авт.], який безліч разів прагнув думкою до першого і вищого бога тим шляхом, що його Платон вказав нам у “Бенкеті”, об’являвся сам бог, що ні подоба, ні вигляду не має і який вище думки і всього розумового підноситься, той бог, до якого і я, Порфірій, одного разу на шістдесят восьмому році свого життя наблизився і з яким возз’єднався. Плотін був близький цієї мети – так як зближення і возз’єднання із всеохопним богом є для нас кінцева мета: за час нашої з ним близькості він чотири рази осягав цю мету, користуючись не зовнішньою силою, а внутрішньою і невимовною” [5, с. 438].

Згаданий Порфірієм “шлях до першого і вищого бога” Платон у трактаті “Бенкет” описує так: “От яким шляхом потрібно йти в любові – самому або під керівництвом: почавши з окремих проявів прекрасного, треба весь час, немов би сходинками, підніматись заради цієї вищої краси вгору – від одного прекрасного тіла до двох, від двох – до всіх, а потім від прекрасних тіл до прекрасних справ, а від прекрасних справ до прекрасних вчень, поки не піднімешся від цих вчень до

того, що і є вченням про вищу красу, і не пізнаєш нарешті, що таке краса. І в спогляданні вищої краси... тільки і може жити людина, яка її побачила... Так що ж було б... якби кому-небудь довелось побачити вищу цю красу чистою, без домішок і без спотворень, не обтяжену людською плоттю, людськими барвами і всякою іншою тлінною дурницею, якби цю божественну красу можна було побачити віч-на-віч у цілісності її ідеї? ...Людина, яка спрямувала до неї погляд, яка належним чином її споглядає і з нею нерозлучна, [вже не зможе жити жалюгідним життям]. ...Лише споглядаючи красу тим, чим її і слід споглядати, вона зуміє родити не примар досконалості, а досконалість істинну... [Тій же людині, що] народила і виростила істинну досконалість..., дістанеться... любов богів, і якщо хоч якась людина може бути безсмертною, то саме вона” [6, с. 168–169].

Перед нами, без сумніву, “платонівсько-філософський” шлях до “Абсолюту”: від конкретного, одиничного – до загального, від естетичного – до етичного, від етичного – до філософського, яке, власне, і відкриває можливість збагнення і споглядання “вищої краси”. Слід звернути увагу на суспільний (полісний) характер цього шляху: від “прекрасних тіл” необхідно підняти до “прекрасних справ”, тобто віддано служити своїй державі, і лише потім, виконавши свій обов’язок, зосередитись на спогляданні “істинної досконалості”. Дуже важливо те, що “порвавши із жалюгідним життям” і “заслуживши любов богів”, філософ не замикається егоїстично на своєму власному (персональному) блаженстві: споглядання “істинної досконалості” є його прямою суспільною функцією зв’язуючої ланки між полісом і метафізичним “світом ідей” [Пор.: 30, с. 209–211; 31, с. 94], причому “світ ідей” відкритий “світу речей” – через філософів він “управляє” державою як “виховним закладом” для підготовки колективу громадян до “небесного блаженства”, тобто їх “повернення” до себе [Див.: 1, с. 133–143].

На відміну від Платона, у неоплатоніків “Єдине” замкнене на самому собі (саме має буття, саме себе мислить і саме себе споглядає) і, “нікого не шукаючи, не маючи жодної потреби, жодного бажання”, породжує Космос мимохідь, як побічний наслідок свого “переповнення через край”. Відповідно, ніяке керівництво людьми з боку “Єдиного” неможливе вже за визначенням. В силу цього “зближення і возз’єднання із всеохопним богом” для філософа-неоплатоніка стає суто індивідуальним актом – йому діла немає до інших людей, більше того, досягши цієї “кінцевої мети”, він, навіть бажаючи допомогти іншим, не зможе цього зробити, оскільки “екстаз” – це стан одиничної душі, а не колективної.

Таке “зближення і возз’єднання” (тобто екстаз) А. Ф. Лосєв визначав як “нерозчленовано-захоплений стан, особливого роду натхнення або нестяма” [3, с. 88]. Для цього стану характерне “злиття суб’єкту і об’єкту мислення”, що є характеристикою ознакою, згідно Л. Леві-Брюля, “прелогічної” (тобто передлогічної або до-логічної) свідомості, властивої первіснообщинному суспільству [7, с. 319]. А. Н. Чанишев відмічає, що у неоплатонізмі “простежується повернення до міфології, реміфологізація” [8, с. 396]. Таким чином, з точки зору історико-культурної еволюції людської свідомості, неоплатонізм з його прагненням до тотальної єдності особи і “Єдиного” означає регрес: “Намагаючись досягти єдності, – пише Е. З. Фромм (1900–1980 рр.), – звільнитись від страху самотності і невизначеності, людина може зробити спробу повернення до своїх витоків – до природи, до тваринного життя або до своїх предків. Вона може спробувати струсити з себе все, що робить її людиною і одночасно мучить, – свій розум і усвідомлення самої себе” [9, с. 85]. Відповідно розуміється і “Абсолют”: бог Плотина і Порфірія не має “ні подоби, ні вигляду”,

він є “абсолютним Єдиним”, яке, за поясненням Плотіна, “не знає ні у чому нестачі, перебуває у самому собі, нічого не потребує” [Цит. за: 8, с. 401].

Однак, “Єдине” творить, тобто “еманує” з себе Світовий Розум і Світову Душу, які і складають Космос як впорядкований і структурований Всесвіт (еманація – від пізньолат. *emanatio* – витікання, низходження, – центральне поняття неоплатонізму, яке означає перехід від вищої метафізичної ступіні Універсуму – “Єдиного” – до нижчих, менш досконалих; еманація як убунання буття протилежна висхідному розвитку, удосконалюванню). О. Ф. Лосєв бачив це так: “...Космос є кінцевою реалізацією Розуму як ідеального першопочатку за допомогою безперервно пульсуючої рухомості космічної душі, у чому здійснюється всеохопна і вічна одиничність буття у цілому” [3, с. 89]. “Єдине” ототожнюється з Благом і саме до нього прагне все суще, тому що, казав Плотін: “Благо – це те, від чого залежить і до чого прагне все суще, маючи його своїм початком і потребуючи його” [Цит. за: 8, с. 407]. Найбільше прагнення до Блага притаманне людині – бо її душа є часткою Всесвітньої Душі, але тілесна (жадаюча) природа людини заважає душі справдити своє призначення. Платон сказав би, що тут необхідне “приборкання тіла”, але Плотін йде далі: необхідно не просто “взяти у лещата” земне життя через його тотальну організацію, а взагалі – відмовитись від всякої суспільної діяльності, “втекти від миру”, адже екстатична нестям, коли людина “виходить за межі самої себе”, несумісна з “громадянською позицією”. Тут Плотін вже виступає як “містичний анархіст”, який заперечує всяку державну організацію з міркування “вищого призначення” людської “духовної природи”.

Звичайно, цього роду “анархісти” існують завжди, але останні століття Стародавнього Риму, точніше – весь період Імперії особливо багатий на всіляких візіонерів (духовидців), магів і містиків; найвідомішими серед них були гностики, маніхеї, християни і неоплатоніки. У всіх у них “гіпертрофовані потреби душі”, а значить, мінімум громадянських чеснот – патріотизму, законслухняності, дисциплінованості [32, с. 20–23]. Всі вони проклинають “розпусний Рим” і кличуть геть від держави – “до Бога”, “до Єдиного” або навіть “до Сатани” [10, с. 5–6] – і знаходять багато якщо не послідовників, то співчуваючих. Відбувається, писав Н. Д. Фюстель де Куланж, нечуваний “занепад соціальної енергії” [11, с. 708], а це може означати тільки одне – кризу поліса як основи античної державності. Так як неоплатонізм, розвинувши до логічного завершення метафізику Платона, прийшов до повного заперечення цінності людської особистості, – так і Римська імперія, розвинувши до досконалості форму і ідеологію античного поліса і створивши майже ідеальну державу, прийшла до повного заперечення громадянськості, перетворивши громадянина на підданого, чим, без сумніву, розрядила “соціальну енергію”, без якої будь-яка держава – навіть найкраще влаштована – приречена на загибель [Пор.: 15, с. 132–134].

Християнство, формуючись в атмосфері ненависті до Імперії, не просто заперечувало будь-яку державність, подібно неоплатонікам, але і жадало повного і остаточного її знищення. У Римській імперії – цій “ідеальній державі” епохи Старожитності – прибічники Христа бачили тільки “звіра, що виходить із землі”, який “говорить і робить так, щоб убитий був кожен, хто не стане поклонятись образу звіра” [14, Апок., XIII, 11, 15–17]. Для Риму, “великого міста, царюючого над земними царями” [14, Апок., XVII, 18], автор “Апокаліпсису” знайшов нищівний образ “Блудниці Вавілонської”, що “лютим вином блуду свого напоїла всі народи” [14, Апок., XVIII, 2]. Тобто римська держава з її зразковим правом, інституціями і соціальною дисципліною, повна “товарів золотих і срібних, і каменів коштовних та перлів, і вісону, і порфіри, і шовку, і багрянлиці, і всякого пахучого дерева, і всяких виробів із слонової кістки, і всяких виробів з дорогих

дерев, з міді і заліза, і мармуру, кориці і фіміаму, і мира і ладану, і вина і елею, і борошна і пшениці, і худоби і овець, і коней і колісниць, і тіл і душ людських” [14, Апок., XVIII, 12, 13], – це лише “вино блуду”, варте тільки прокляття і зруйнування.

Що ж повинно настати після того як “Блудниця Вавілонська” буде зметена з лиця землі? Іоанн [14, Апок., XX, 15; XXI, 1–2, 4, 11–27] побачив на її місці “нове небо і нову землю”, а на них “святе місто Єрусалим”, в якому “записані у книзі життя” житимуть разом з Богом “і смерті не буде вже, ні плачу, ні крику, ні недуги вже не буде...”. Далі слідує опис оточеного великою і високою стіною з дванадцятьма брамами “нового Єрусалиму”: він повний золота, перлів, коштовного каміння і “не має потреби ні у сонці, ні у місяці для освітлення свого, бо слава Бога освітила його”. В цьому місті “спасенні народи будуть ходити у світлі [Агнця], і царі земні принесуть до нього славу і честь свою”, “і не ввійде до нього ніщо нечисте, і ніхто, підданий мерзоті і неправді...”.

Немає сумніву, що це не соціально-політичний проект, адже все у “новому Єрусалимі” діється поза часом і простором під безпосереднім божим правлінням, а отже, жодного зв’язку з реальністю цього видіння післяімперського (постапокаліптичного) світу ми не знайдемо. Це і зрозуміло: підпільне (катакомбне) християнство I – поч. IV ст. було зосереджене на виживанні і поширенні віровчення [21, с. 13], йому було не до розробки механізмів управління державою.

Тим не менше, серед усіх нових форм духовних рухів християнство придбало найбільше adeptів і, можливо, саме це визначило його перемогу і спричинило прийняття його протягом IV ст. н.е. як державної релігії. Очевидно, що причини його триумфу лежать у площині особливостей культу, світогляду, філософії, однак, не останню роль зіграла також та обставина, що християнські мислителі після порівняно нетривалого періоду тотальної негачії (заперечення) соціальної дійсності зуміли виробити позитивну суспільно-політичну програму: саме християнство запропонувало нову форму зв’язку особистості і суспільства, ту форму, яка визначила виникнення і розвиток європейської цивілізації у її західному і східному варіантах. Дуже важливим у цьому процесі була та обставина, що, на відміну від “космічної” платонівської і “органічної” аристотелівської, християнство несло з собою цілковито нову для європейської думки ідею “метафізичного союзу” між людиною і особистісним “Абсолютом”. С. С. Аверінцев бачив тут рецепцію і переосмислення старозавітного “договору” між богом і общиною людей (“народом божим”), “в силу якого людина приймає заповіді бога і творить на землі його волю, а бог охороняє і ”спасає” людину, надаючи їй існуванню благодійної рівноваги” [20, с. 504; Див. також: 29, с. 5, 10].

Добре відомо, що в основі теології християнства перебуває ідея особистісного розуміння “Абсолюту”, що, без перебільшення, рішуче вирізняє його серед більшості світових релігій. Хоч неоплатонічна схема “Єдине” – “Нус” (світовий розум) – “Псюхе” (світова душа) суттєво вплинула на становлення доктрини християнства [Див.: 12, с. 448], однак відношення між трьома елементами християнської Трійці тлумачиться як особистісне. С.С. Аверінцев писав, що у християнстві “Абсолют” – це “особисте взаємовідношення трьох іпостасей, або осіб: Отця (безпочаткового першопочатку), Сина або Логоса (смыслового і оформлюючого принципу) і св. Духа (“животворного” принципу)... всі три особи існували завжди (“передвічні”) і рівні за достоїнством (“рівночестні”)” [13, с. 727]. Таким чином, християнський Бог – це особа (персона), яка має три іпостасі, причому основною вимогою є “не змішувати осіб і не поділяти сутності” [13, с. 727].

Особистісне розуміння “Абсолюту” у християнстві покладає і особистісне розуміння людини: Бог, як абсолютна особистість створив людину “за образом і подобою своєю” [14, Бут., I, 26–27], а значить, як неподільну особистість: і духовна, і тілесна її природа божественні і саме як їх єдність людина осягає досконалість і виконує своє покликання. Отже, християнин – це перш за все особистість: унікальна і неповторна з усіма своїми рисами, а не “громадянин”, “еллін”, “іудей” або “скіф” [Пор.: 14, Колос., III, 10–11]. В силу цього християнин не міг бути основою для існуючих тоді форм державного устрою: покладання особистості над спільнотою робило його добровільну участь у суспільно-політичному житті античного поліса або східної деспотії неможливою. Як відзначив С. С. Аверінцев, у рамках християнства відбулось “звільнення біблійного типу релігійності від політичної проблематики іудейського народу” [20, с. 503]. Однак, спочатку зайнявши рівноправне становище серед інших релігій Імперії, а потім і висунувшись на чоловіче місце панівної релігії, християнство, зрештою, було змушене розпочати погодження цієї суперечності. Немає сумніву, що найважливішу роль у теоретичному осмисленні цієї проблеми належить Аврелію Августину Блаженному (354–430 рр.).

Для Августина як релігійного мислителя характерне загострене відчуття людської особистості, яку він розуміє тільки цілісною, нерозривною єдністю: “...Людина не суть тільки тіло або тільки душа, але складається з душі і тіла. Правильно, що душа складає не всю людину, а кращу її частину, і що тіло не складає всієї людини, а тільки нижчу її частину і що, коли і те, і друге поєднані разом, то це і називається людиною” [Цит. за: 16, с. 314–315]. В іншому місці він стверджує: “...Ми всі згідні, що людина не може бути ні без тіла, ні без душі...” [17, с. 593]. Отже, не “звільнювати душу з в’язниці тіла” є завданням людини, а “по-перше, бути; по-друге, бути тим або іншим; по-третє, залишатись тим, що є, стільки, скільки можливо” [Цит. за: 16, с. 285]. Виходячи з такого рішучого заперечення дуалізму, мови про єднання з “Абсолютом” в “екстатичному самозабутті” вже не може бути: суб’єкт і об’єкт мислення не зливаються, в той же час становлячи єдність. Августин твердить, що зв’язок між “душею, що споглядає і істинним, яке споглядається, або ж є таким, що суб’єктом служить душа, а це істинне існує в суб’єкті, або ж і перше і друге є субстанцією” [Цит. за: 16, с. 269–270].

Отже, людина повинна до кінця нести те, що, за словами Е. Фромма, “робить її людиною і одночасно мучить, – свій розум і усвідомлення самої себе” [9, с. 85]. Очевидним є те, що така духовна спрямованість вимагає постійного напруження, яке залишає людину в самотності, наодинці з собою: адже ніхто не замінить її після смерті під час Суду, ніхто не допоможе вирішити крайні питання її власного існування – ні пророк, ні філософ, ні вождь. Тому єдиним дороговказом і опорою при такому загостреному самоусвідомленні може бути тільки Бог, що розуміється як абсолютна особистість. “Так! – вигукує Августин – Мене не було б Боже мій; я зовсім не існував би, якби Ти не був у мені, або, точніше, я не існував би, якби не був у Тобі, “з якого все, у якому все” [18, с. 4]. Тільки відчуття Бога визначає існування людини як власне людини, а не належність до роду, етносу або держави. Тільки самоусвідомлення себе як творіння Божого є гідним її, а не самозабуття в екстазі, яке означає смерть людини як особистості.

Августин чудово знав із власного досвіду як тяжко знайти правильний шлях, тому із зрозумінням ставився до маніхейів: “Ті проти вас лютують, хто не знає, як важко подолати плотські фантазми ясністю благочестивої думки і як рідко це буває. Лютують ті, хто не розуміє, з яким опором пристосовується зір внутрішньої людини до того, щоб бачити своє сонце... те, про яке у Євангелії сказано: “Було Світло істинне, Яке просвітлює кожну людину, що приходить на світ” [14, Ін., I, 9]. Ті лютують проти вас, хто не відає, якими зітханнями і

стогонами купується можливість хоча б якоюсь мірою пізнати Бога” [Цит. за: 16, с. 219]. “Ясністю благочестивої думки” осягається “світло істини”, що і є блаженним життям – цілком персональна мета, досяжна на землі, а не на небі, як у Платона, і не у державі, як в Арістотеля. Але осягнення істини теж не є метою, бо навіщо тоді Бог, якщо вже є істина? Важливіше інше: “...Повний душевний достаток, тобто блаженне життя, полягає у тому, щоб благочестиво і досконало знати, ким спрямований ти до істини, якою істиною живишся, через що поєднуєшся з вищим мірилом” [Цит за: 19, с. 40]. Тобто, людина вже обрана Богом до блаженного життя і щастя полягає в усвідомленні цього. Тому власне зараз постає проблема “свободи волі”: якщо Бог вже обрав “блаженних”, то чи не є це доказом відсутності “вільної волі” і людині більше нічого не лишається, як чекати знамення своєї вибраності?

Ісус Христос сказав іудеям: “...Не ремствуйте між собою: ніхто не може прийти до мене, якщо не залучить його Отець, що послав мене; і я воскресну його в останній день” [14, Ін., VI, 43–44]. Без сумніву, це яскраве свідчення на користь “рабства волі” і Августин цілком схиляється до нього. Звертаючись до Всевишнього, філософ пише: “І людина, ця маленька частинка творіння твого... така незначна ланка у творінні твоєму, дерзає оспівувати тобі хвалу. Але ти сам спонукаєш її, щоб вона знаходила блаженство у прославленні тебе; бо ти створив нас для себе, і душа наша доти скніє, не знаходячи собі спокою, поки не заспокоїться у тобі” [17, с. 582]. Отже, людина не може змінити своєї долі: тільки Боже обрання збавить її, прокляття ж навіки прирікає на безнадій і муки.

Здавалось би, все зрозуміло: доля людини в руках Божих – обрані нехай блаженствують, а прокляті – ремствують. Однак, вся справа полягає у тому, що воля Бога прихована від людей: “Вважаю, що... істину знає один тільки Бог і, можливо, пізнає душа людини, коли залишить це тіло, тобто цю похмуру темницю” [17, с. 592]. Тому люди не можуть за життя дізнатися своєї долі і змушені діяти на власний розсуд. У результаті начебто з’являється можливість морального вибору: або повна пасивність, або ж нестримна свобода, навіть розперезання, не обмежене ніким і нічим. Однак, це тільки видимість свободи волі, тому що коли людина не прагне до Бога, тоді вона перебуває у рабстві диявола. Третього тут не дано, бо коли Адам вчинив первородний гріх, піддавшись спокусі змія, то він виступив проти волі Бога. “Не тим людина зробилась схожою на диявола, – зазначає Августин, – що має плоть, якої диявол не має, а тим, що живе сама по собі, тобто по людині. Бо і диявол захотів жити сам по собі, коли не встояв у істині... Отже, коли людина живе по людині, а не по Богу, вона подібна дияволу” [17, с. 601]. У зв’язку з цим людство поділяється на два роди: “До одного з них належить юрба людей нечестивих, які носять образ земної людини від початку і до кінця віку. До другого – ряд людей, відданих єдиному Богу, але які від Адама до Іоанна Хрестителя вели життя земної людини у певній рабській праведності; його історія називається Старим заповітом, який, так би мовити, обіцяв земне царство, і вся вона є не що інше, як образ нового народу і Нового заповіту, який обіцяє царство небесне” [17, с. 605]. З приходом Ісуса Христа розпочинається “існування у часі” цього “нового народу”, яке триватиме до Судного дня: “Після цього дня, із знищенням ветхої людини, відбудеться та переміна, яка обіцяє ангельське життя...” [17, с. 605].

Цей період – від Христа до Судного дня, – Августин назвав “старістю людства” [Цит. за: 19, с. 17] і його можна розглядати як переддень царства Божого, до якого потраплять тільки праведники, “віддані єдиному Богу”. Якщо від Адама до Іоанна Хрестителя люди, відвернувшись від Бога, усе більше загрузали в гріховності і лише небагато хто жив “у певній рабській праведності”, то пославши Христа, Бог дав людям взірєць і заповіді праведного життя, яке і забезпечить тим, хто їх дотримуватиметься, Царство боже. Якраз на Страшному

суді і буде визначено праведних і грішних – відокремлено “овечок” від “козлиць”: “...Бо всі ми повстанемо, але не всі змінимся (14, I Корінф., XV, 51). Народ благочестивий повстане для того, щоби рештки своєї ветхої людини перемінити на нову; народ же нечестивий, що жив від початку до кінця ветхою людиною, повстане для того, щоби піддатися повторній смерті” [17, с. 605]. Отже, Августин застосовує тут ідею “теократичної” держави Платона – держави як “передодня граду божого”, мета якої полягає у підготовці до Страшного суду і є, таким чином, моральною метою.

Однак, Августин не пропонує, як це зробив Платон, проекту “ідеальної” держави, згідно якого можна було б перетворити “земну” державу у “теократичну” – це суперечило б його концепції особистості, як “образу і подоби Божої”. Навпаки, за Августином, все повинно залишатись на своєму місці, тому що “підкорення царям і взагалі вищій владі” необхідне для державного життя [17, с. 584]. “Град земний” – від диявола, тому що зроджений він із “зіпсованої гріхом природи людини”, з “любові до себе, доведеної до презирства до Бога”. Над “градом земним”, пише мислитель, “панує похоть панування, яка управляє і правителями його, і підкореними йому народами” [17, с. 602]. Це – держава, що являє собою “свою власну дійсність”, суть якої полягає у “спустошенні душі смертних своїм пануванням”. Так було до Христа, якщо ж так залишилось і після – значить, це у намірах божих. Тим же, хто бажає жити не “по плоті”, а “по духу”, необхідно створити “град божий на землі” – всередині “граду земного”, мирно співіснуючи з цим останнім. У цьому “граді небесному” громадяни не панують один над одним (що суперечить задуму божому), а “з любові служать взаємно один одному” – “і пресвітери, керуючи, і підлеглі, слухаючись”. Августин так визначив завдання “граду небесного”: “...Град небесний, поки перебуває у земній мандрівці, призиває громадян з усіх народів і набирає мандрівне суспільство у всіх язиках не надаючи значення тому, що є різного у правах, законах і установах, якими світ земний устанавлюється або підтримується; нічого з останнього не скасовуючи і не руйнуючи, а навпаки, зберігаючи і дотримуючи всього, що хоч у різних народів і є різним, але скеровується до однієї і тієї ж мети земного миру, якщо тільки не перешкоджає релігії, яка вчить шануванню єдиного найвищого і істинного Бога” [17, с. 604–605]. Отже, “град земний” служить для того, щоби через посередництво “дійсності граду земного” бути “передзображенням граду небесного”.

Власне кажучи, Августин насправді створив “передзображення” (прообраз або навіть модель) середньовічної держави, тому що його концепція “двох градусів” дивовижним чином підійшла для пояснення тих соціально-політичних реалій, які визначали життя Європи у V – першій половині XVII ст. Через все Середньовіччя пройшло негативне ставлення до держави як до “породження диявола”, де править “похоть панування”, що “спустошує душі”, тобто “позбавляє їх гідності в очах Божих”. “Християнин” і “громадянин” – поняття несумісні, тому що служіння “граду земному” неухильно вилучає з “граду небесного”, а отже, створити на основі таким чином зрозумілої особистості впорядковану державу з постійними інституціями неможливо. Крім того, індивіда, який усвідомив цінність своєї особистості як “образу і подоби Божої” даремно запалювати ідеями “батьківщини”, “народу” або “імперії” і спонукувати до різного роду великих звершень. Консолідація соціуму значного масштабу у Середні віки відбувалась тільки за наявності чіткої релігійної мети – такої як “захист віри”, “поширення Христової віри” і, як апофеоз, – “визволення гробу Господнього”. Однак, ці прояви “колективної волі” були так само недовговічними, як і релігійно-духовне піднесення, що їх надихало, і, звичайно, не завершувалось стійким державним утворенням: вичерпувалась “богоугодна ідея” – розпадалась і організація, нею інспірована. Натомість процвітали

різноманітні “неформальні”, “неконституційовані”, тобто – особисті відносини. Середньовічне європейське суспільство складалось не з держав або народів, а з різноманітних спільнот, що утворювались заради якихось інтересів, які, химерно переплітаючись, взаємодіючи, стикаючись між собою, формували складну дійсність тодішнього суспільно-політичного життя. Першою з таких спільнот, по суті “державою у державі”, був “град небесний” Августина – “рід спілкування”, який об’єднував “громадян, що з любові служать один одному”. У цьому “граді небесному” дійсно не мали значення мова, звичаї, закони і установи, які могли бути якими завгодно, тому що не вони являлись причиною об’єднання, а релігія, що, за словами Августина, “вчить шануванню єдиного найвищого і істинного Бога” [17, с. 604–605]. В антропологічному вимірі це означало задрісне збереження кожною особою самої себе (зрозуміло, як християнина), щоб згодом гідно предстати на Страшному Суді.

Вілггельм Віндельбанд пояснював таке парадоксальне поєднання особистості і спільноти тим, що Августин допускав “колективний шлях до спасіння”: оскільки Адам згрішив за все людство, а Ісус Христос постраждав за всіх, значить і “спасатись” воно повинно як “єдине тіло”, об’єднавшись у католицьку (тобто всесвітню) церкву [22, с. 356–361]. Але так як об’єднання відбувається не заради самої соціальної організації, а заради спасіння кожного зокрема, то у рамках церкви кожен віруючий зберігав своє власне відношення до Бога, тому що спілкування з ним могло відбуватись тільки на особистісному рівні. Як писав французький мислитель П’єр Абеляр (бл. 1079–1142 рр.): “І людина відрізняється одна від іншої особистісно... а не субстанціонально, тому що цей (honest), зрозуміло, не той, хоч той – внутрішньо, субстанціонально – буде тим самим, що і цей... Тобто внутрішньо людина є тієї ж субстанції, що і інша людина, але це не стосується її особи, non persona” [Цит. за: 23, с. 27]. Значить, церковна організація об’єднує лише “субстанції”, служить “спілкуванню” людей, а відносини з Богом, а отже, і спасіння – справа особиста кожного члена “тіла церковного”.

Але “град небесний на землі” був лише одним “родом спілкування”, в якому брала участь середньовічна людина. Вона “спілкувалась” ще в сім’ї, роді, поселенні, на певній території, мала відносини з паном, покровителем, “рівними собі” за професією і соціальним становищем тощо, тобто, входила до найрізноманітніших станів, угруповань, спільнот, верств. В усіх цих “родах спілкування” виникала своя ієрархія, кожен член якої мав у ній свою “сходінку” з відповідними привілеями, правами і обов’язками. Кожна з цих ієрархій могла претендувати на індивіда, на виключне його підпорядкування тільки самій собі. Без сумніву: королівська влада, територіальний володар, сеньйор, місто, цех і т.д. одразу скористались би цим, якби вони не врівноважувались взаємно – всі ієрархії були “рівносильними”, точніше, однаково слабкими в епоху Середньовіччя. Цим і визначалась роль церкви, що вона об’єднувала членів всіх ієрархій і спільнот, була організацією “надтериторіальною”, “надетнічною” і “наддержавною”. А. Я. Гуревич зауважує: “Вся система міжособистісних відносин феодального типу вимагає існування осіб, що володіють певним юридичним і моральним статусом. Ієрархія не виключала особистість, вона відводила соціально визначеним особистостям відповідні місця” [24, с. 83]. Ось тут і стає зрозумілим значення августинівської персоналістської концепції “Абсолюту”, яке покладає розуміння людини як особистості. Об’єднані у “град небесний на землі” католицької церкви як особистості, середньовічні люди цим забезпечували себе від підпорядкування якогось роду ієрархії або спільноті. Таким чином, весь середньовічний світ тримався на августинівському “мене не було б, якби Ти не був у мені, або, точніше, я не існував би, якби не був у Тобі...” [18, с. 4].

Слід звернути увагу на той факт, що не все християнство сприйняло августинівську персоналістську концепцію “Абсолюту”. У Візантії величезного впливу набуло вчення “Ареопагітик” – збірника, складеного з чотирьох трактатів і кількох листів, написаних від імені Діонісія Ареопагіта, “афінянина, члена Ареопагу і учня апостола Павла”, який став широковідомим у богословських колах у 533 р. під час полеміки між православними і монофізитами. В одному з листів автор повчає адресата, що для пізнання “істинних таїн Богослов’я” той повинен усунутись “від діяльності і почуттів своїх, і розуму, і від всього чуттєвоосяжного, у від всього розумоосяжного, і від всього сущого, і від всього не-сущого, щоб у міру своїх сил направитись до надприродного єднання з Тим, Хто переважає кожну сутність і кожне відання, бо тільки будучи вільним і незалежним від всього, тільки цілковито відмовившись і від себе самого, і від всього сущого.., тобто все відсторонивши і від всього звільнившись, ти зможеш полинути до надприродного сяяння Божественного Мороку” [33, с. 5]. Найглибше пізнання Бога, переконаний Діонісій Ареопагіт, “ми одержуємо, пізнаючи його незнанням у переважаючому розум єднанні, коли наш розум, позбувшись всього існуючого і потім полишивши самого себе, з’єднується з сяючими променями і звідти, з того світу, осяюється непізнаванною безоднею премудрості” [34, с. 617]. Як бачимо, Діонісій Ареопагіт у цьому своєму апофатичному (від грец. *apophatikos* – негативний) богослов’ї, яке означає шлях до “зосередженого мовчання і екстатичної бездумності” [35, с. 231, Прим. 1], прокламує негацію реального світу, від якого треба відсторонюватись, ховаючись у “бездумність”. Зрозуміло, що без засвоєння і розвитку ідей неоплатонізму тут не обійшлося [36, с. 525].

Натомість в католицькому світі церква не тільки об’єднувала віруючих, але і сама була ієрархією – першою “квазидержавною структурою” Середніх віків. Утворення ієрархії було пов’язане з тим, що церква виступила посередником між християнами і державою у “муніципальному конфлікті”. Коли віруючі у Христа відмовлялись брати участь у місцевому самоврядуванні, тісно пов’язаному з язичницьким культом, церква виступила з вимогою скасувати “поганство” і сама немало сприяла знищенню місцевих культів. До кінця IV ст. н.е. християнство перемогло, і єпископ став стародавнім фламінном, а священники зайняли місця в куріях, де єпископ фактично був першою особою [11, с. 704–705]. Подібне відбулося і в загальноімперському масштабі: безпосередній зв’язок між владою і громадянином розірвався, “соціальна енергія” була спрямована на “потреби душі”, що вело до поступового занепаду держави і зміцнення церковної організації. Цей процес тривав від V по VIII ст. і завершився цілковитим зникненням “державницької” античної спадщини – імперії, і повним тріумфом “релігійної” спадщини – християнської церкви. На думку Н. Д. Фюстеля де Куланжа, падіння Риму відбулося внаслідок “безладу часів”: потроху втрачались правила, якими керувалось суспільство, державне життя все більше заплутувалось і хиріло [25, с. 813]. Натомість міцніла церква й інші “неформальні” інституції: іmunітет, патронат, беневіції і т. п. – тобто, утверджувався феодалізм [26, с. 538–539]. Виходячи з цього, V–VIII століття в європейській історії можна окреслити як “постантичну епоху”: Римська імперія “загинула” не від “революції варварів”, а від “світоглядної революції”, пов’язаної з поширенням християнства. Як провідна ієрархія, церква претендувала на одноосібне панування над особистістю, зосередивши у своїх руках ще і світську владу: історія з так званими Ісидоровими Декреталіями (до складу яких входив славнозвісний “дар Константина”) найбільш яскраве свідчення цього [27, с. 100]. Однак, як встановив Ж. Ле Гофф, ці зазіхання успішно нейтралізувались іншими силами, особливо королівською ієрархією [28, с. 38]. Рівновага була порушена

тільки в XI ст., коли релігійна і світська влада вступили у відкриту боротьбу за панування над особистістю.

Таким чином, якщо Платон, віддаючи перевагу “духовній” природі людини, як громадянин поліса, мирився з її “тілесною оболонкою”, що покликала до життя його суспільну програму, то Плотін і його послідовники, будучи підданими Імперії, взагалі відмежувались від “земної юдолі”, намагаючись осягти “Абсолют” (“Єдине”), ще за життя, шляхом входження в особливий стан душі – екстаз. Спочатку тимчасові, ці екстатичні стани повинні були “послабити” прив’язаність душі до тіла, щоб в якийсь момент душа без жалю покинула його і “радісно полинула” до своєї “істинної батьківщини” – “Єдиного”.

“Єдине” замкнене на самому собі і породжує Космос мимохідь, як побічний наслідок свого “переповнення через край”. Відповідно, жодне керівництво суспільством з боку “Єдиного” неможливе вже за визначенням. В силу цього “зближення і воз’єднання із всеохопним богом” для філософа-неоплатоніка стає суто індивідуальним актом – йому діла немає до інших людей, більше того, досягши цієї “кінцевої мети”, він, навіть бажаючи допомогти іншим, не зможе цього зробити, оскільки “екстаз” – це стан одиначної душі, а не колективної. Для цього необхідно відмовитись від всякої діяльності, “втекти від миру”, адже екстатична нестями, коли людина “виходить за межі самої себе”, несумісна з громадянською позицією. Це свого роду “містичний анархізм”, що заперечує будь-яку державну організацію з міркувань “вищого призначення” людської “духовної природи”. Отже, подібно тому як Імперія, розвинувши метафізику Арістотеля, довела до досконалості форму і ідеологію античного поліса і, створивши майже ідеальну державу, прийшла до повного заперечення громадянськості, перетворивши громадянина на підданого, так і неоплатонізм, розвинувши до логічного завершення метафізику Платона, прийшов до повного заперечення значення і цінності людської особистості.

Християнство, формуючись в атмосфері ненависті до Імперії, не просто заперечувало будь-яку державність, подібно неоплатонікам, але і жадало повного і остаточного її знищення і заміни на “новий Єрусалим”, де все відбувається поза часом і простором під безпосереднім “божим правлінням”.

Разом з тим, християнські мислителі після порівняно нетривалого періоду тотального заперечення (негації) соціальної дійсності зуміли виробити позитивну суспільно-політичну програму. Зокрема, Аврелій Августин своєю концепцією “двох градусів” запропонував нову форму зв’язку особистості і суспільства, ту форму, яка визначила виникнення і розвиток європейської цивілізації у її західному і східному варіантах. Дуже важливим у цьому процесі була та обставина, що, на відміну від “космічної” платонівської і “органічної” арістотелівської, християнство несло з собою цілковито нову для європейської думки ідею “метафізичного союзу” між людиною і особистісним “Абсолютом”.

Список використаних джерел

1. Шама О. І. “Ідеальна” держава Платона як “виховний заклад” для підготовки до “небесного блаженства” / О. І. Шама // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1, Ч.4. – [175 с.]. – С. 133–143.
2. Шама О. І. “Органічна держава” Арістотеля як кінцева мета розвитку античного суспільства / О. І. Шама // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 17. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – [344 с.]. – С. 245–253.
3. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / Лосев А. Ф. – М.: “Мысль”, 1978. – 623 с.
4. Плотин. Пятая энеада / Плотин / Пер. с древнегреч. и послесл. Т. Г. Сидаша. – СПб.: “Изд-во Олега Абышко”, 2005. – 320 с. – (Серия “Plotiniana”).
5. Порфирий. Жизнь Плотина / Порфирий // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский / Ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; Пер. М. Л. Гаспарова. – 2-е, испр., изд. – М.: АН СССР, изд-во “Мысль”, 1986. – 571 с. –

- (Философ. наследие. Т.99). – С. 427–440. 6. *Платон*. Пир / Пер. С. Апта / Платон. Избранные диалоги / Пер. с древнегреч.; сост., вступ. ст. и коммент. В. Асмуса; ред. переводов А. Егунов. – М.: “Художественная литература”, 1965. – 442 с. (Серия Б-ка антич. л-ры. Греция). – С. 118–184. 7. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль / Пер. с фр. под ред. Никольского В. К. и Киссина А. В. – М.: Изд-во “Атеист”, 1930. – 337 с. 8. *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней и средневековой философии: Учеб. пособие для вузов / А. Н. Чанышев. – М.: Высш. Шк., 1991. – 512 с. 9. *Фромм Э.* Душа человека / Э. З. Фромм / Пер. с нем. В. А. Закс, Э. М. Телятникова; пер. с англ. Т. В. Панфилова, Т. И. Перепелова / Общ. ред., сост. и предисл. П. С. Гуревича. – М.: Изд-во “Республика”, 1992. – 430 с. – (Серия “Мыслители XX века”). 10. *Еремеев С. И.* О башне вавилонской (вместо предисловия) / Еремеев С.И. // Гностики, или “о лжеименном знании” / Пер. с коптск., древнегреч., англ., исп. и др. / Сост. С. И. Еремеев. – Киев: “УИММ-ИРЕСС” – “ИСА”, 1996. – [393 с.]. – С. 3–10. 11. *Фюстель де Куланж Н. Д.* История общественного строя древней Франции. Т. 2. Германское вторжение и конец империи: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. под ред., вступ. слово М. Гревс; Пер. К. Жюллиан. – СПб.: Типография Альшгулера, 1904. – 717+XVIII с. (Научно-историческая библиотека). 12. *Левада Ю.* Христианство / Левада Ю. // Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф. В. Константинов; чл. ред. коллег. В. Ф. Асмус, Б. Э. Быховский, М. Т. Иовчук и др. – Т. 5: Сигнальные системы–Яшты. – М.: Изд-во “Советская Энциклопедия”, 1970. – [740 с.]. – С. 447–452. 13. *Аверинцев С.* Христианство / С. С. Аверинцев // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. Аверинцев, Э. Араб-Оглы, Л. Ильичев и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – [815 с.]. – С. 726–728. 14. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В укр. пер. з парал. місц. та дод. / Пер. патр. Філарета (Денисенка) за Біблією рос. мовою, яка була перекл. з євр. та грец. мов у др. пол. XIX ст. (Синод. вид. Рос. бібл. тов. Москва, 2002) / патр. Філарет (Денисенко). – Київ: Вид. Київ. патр. Укр. прав. церкви Київ. патр., 2004. – 1408 с. 15. *Шама О. І.* Античний поліс, християнство і падіння Західної Римської імперії / О. І. Шама // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 132-134. 16. *Майоров Г. Г.* Формирование средневековой философии. Латинская патристика / Г. Г. Майоров. – М., Изд-во “Мысль”, 1979. – 431 с. 17. *Августин*. [Фрагменты] / Аврелий Августин // Антология мировой философии в 4 т. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.2. / Ред. коллегия: В. В. Соколов (ред.-сост.) и авт. вступ. статьи), В. Ф. Асмус, В. В. Богатов и др. – М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры “Мысль”, 1969. – 936 с. (АН СССР. Инт-т философии. Философ. наследие). – С. 581–605. 18. *Святой Августин*. Сповідь / Августин Аврелій / Пер. з латин. Юрія Мушака. – 2-е видання. – К.: Основи, 1997. – 310 с. 19. *История* политических и правовых учений. Средние века и Возрождение / Отв. ред. В. С. Нерсисянц / В. С. Нерсисянц / Редколл. В. Д. Зорькин, Л. С. Мамут, О. В. Мартышин. – М.: “Наука”, 1986. – 346 с. 20. *Аверинцев С. С.* Истоки и развитие раннехристианской литературы // Аверинцев С.С. // История всемирной литературы в девяти томах / Гл. редкол.: Г. П. Бердников (гл. ред.), А. С. Бушмин, Ю. Б. Виппер и др. – Т.1 / Ред. коллег.: И. С. Брагинский (отв. ред.), Н. И. Балашов, М. Л. Гаспаров, П. А. Гринцер. – М.: Изд-во “Наука”, 1983. – 581 с. – (АН СССР, Ин-т миров. л-ры им. А. М. Горького). – С. 501–515. 21. *Vinper P. Ю.* Рим и раннее христианство / Р. Ю. Виппер. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. – 268 с. 22. *Виндельбанд В.* История древней философии с приложением Истории философии средних веков и эпохи Возрождения / Виндельбанд Вильгельм / Под ред. проф. А. И. Введенского, пер. [с нем.] слушательниц С.-Петерб. высших женских курсов. – 3-е изд. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1902. – XVI+404 с., с карт. 23. *Неретина С. С.* Через идею диалога культур / Неретина С. С. // Одиссей. Человек в истории. 1990. / Отв. ред. А. Я. Гуревич; Ред. коллег. Ю. Н. Афанасьев, Л. М. Баткин, Ю. Л. Бессмертный и др. – М.: Наука, 1990. – [222 с.]. – С. 23–28. 24. *Гуревич А. Я.* Еще несколько замечаний к дискуссии о личности и индивидуальности в истории культуры / Гуревич А. Я. // Одиссей. Человек в истории. 1990 / Отв. ред. А. Я. Гуревич; Ред. коллег. Ю. Н. Афанасьев, Л. М. Баткин, Ю. Л. Бессмертный и др. – М.: Наука, 1990. – [222 с.]. – С. 76–89. 25. *Фюстель де Куланж Н. Д.* История общественного строя Древней Франции. Т.3. Франкская монархия: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. И. М. Гревс. – СПб.: Типография Альшгулера, 1907. – 814+XVI с. (Научно-историческая библиотека). 26. *Фюстель де Куланж Н. Д.* История общественного строя Древней Франции. Т.5. Начало феодального строя: Бенефиций и патронат в Мерovingскую эпоху: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. под ред. И. М. Гревс. – СПб.: Типография “Общественная польза”: паровая типография Н. Л. Ныркина, 1910. – 542+XXX с. 27. *Линч Д. Г.* Середньовічна церква. Коротка історія / Линч Д. Г. / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1994. – 494 с. 28. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада / Ле

Гофф Ж. / Пер. с фр. Е. И. Лебедева, Ю. П. Малинин, В. И. Райцес и др.; Общ.ред. Ю. Л. Бессмертного; Послел. А. Я. Гуревича. – М.: Изд. гр. “Прогресс”, “Прогресс-Академия”, 1992. – 376 с. 29. *Крывелев И.* Книга о Библии (научно-популярные очерки) / И. А. Крывелев. – М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры, 1959. – 2-е изд. – 359 с. 30. *Евдокимов Р. В.* Должностные лица в идеальном государстве платоновых “Законов” / Евдокимов Р. В. // Платон и его эпоха. К 2400-летию со дня рождения [Сб. статей] / Отв. ред. Ф. Х. Кессиди. – М.: Изд-во “Наука”, 1979. – 318 с. – (АН СССР, институт философии). – С. 191–211. 31. *Аверинцев С. С.* Неоплатонизм перед лицом платоновской критики мифопоэтического мышления / С. С. Аверинцев // Платон и его эпоха. К 2400-летию со дня рождения [Сб. статей] / Отв. ред. Ф. Х. Кессиди. – М.: Изд-во “Наука”, 1979. – 318 с. – (АН СССР, институт философии). – С. 83–97. 32. *Трофимова М. К.* Историко-философские вопросы гностицизма (Наг-Хаммади, II, Сочинения 2, 3, 6, 7) / Трофимова М. К. / Отв. ред. М. А. Коростовцев. – М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва “Наука”, 1979. – 215 с. 33. *Послание к Тимофею святого Дионисия Ареопагита* / Перев. отца Леонида Лутковского / Дионисий Ареопагит // Мистическое богословие – К.: Изд. христ. благод.-просв. асоц. “Путь к истине”, 1991. – [391 с.]. – С. 3–10. 34. *Ареопагитики* / Пер. игум. Геннадия (Эйкаловича), Ш. В. Хидашели, С. С. Аверинцева // Антология мировой философии в 4 т. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.2. / Ред. коллегия: В. В. Соколов (ред.-сост. и авт. вступ. статьи), В. Ф. Асмус, В. В. Богатов и др. – М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры “Мысль”, 1969. – 936 с. (АН СССР. Инт-т философии. Философ. наследие). – С. 606–620. 35. *Послание к Тимофею святого Дионисия Ареопагита о таинственном богословии* / Дионисий Ареопагит / Пер. Л. Н. Лутковского // Историко-философский ежегодник 1990 / Отв. ред. Н. В. Мотрошилова; Ред. коллег.: Б. В. Богданов, А. И. Володин, Б. Т. Григорьян и др. – М.: “Наука”, 1991. – 380 с. – (АН СССР. Институт философии) – С. 221–232. 36. *Аверинцев С. С.* Псевдо-Дионисий Ареопагит / Аверинцев С. С. // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. Аверинцев, Э. Араб-Оглы, Л. Ильичев и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – [815 с.]. – С. 525. 37. *История политических и правовых учений: Учебник* / Грацианский П. С., Зорькин В. Д., Мамут Л. С.; Под ред. В. С. Нерсисянца. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрид. лит., 1988. – 816 с. 38. *Себайн Д. Г.*, Торсон Т. Л. *История политической думки* / Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. / Пер. з англ. Марія Габлевич, Ігор Гарник, Василь Івашко і ін. – К.: “Основи”, 1997. – 838 с. 39. *Алексієвець М. М.*, Шама О. І. *Історія світової культури. Частина перша: від первісності до Ренесансу* / Алексієвець М. М., Шама О. І. – Тернопіль: “Лілея”, 2006. – 528 с. 40. *Плутарх.* Сулла / Плутарх Херонейский / Пер. В. Смирна // Плутарх. Избранные жизнеописания: В двух томах. Том 2. / Пер. с древнегреч.; Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской. – М.: Правда, 1990. – [608 с.]. – С. 36–76. 41. *Лукрецій*, Тіт Кар. Про природу речей: Поема: 3 латин. / Тіт Лукрецій Кар / Пер., передм. та приміт. А. Содомори. – К.: Дніпро, 1988. – 191 с. 42. *Маяк И. Л.* Рим первых царей (Генезис римского полиса) / И. Л. Маяк – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 272 с. 43. *Немировский А. И.* Идеология и культура раннего Рима / А. И. Немировский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1964. – 207 с. 44. *Беркова Е. А.* Цицерон как критик суеверий / Е. А. Беркова // Цицерон: сборник статей / Отв. ред. Ф. А. Петровский. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 149 с. – (Акад. наук СССР, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького). – С. 57–78. 45. *Цицерон М. Т.* Речь об отвсетах гаруспиков [В сенате, май (?) 56 г.] / Марк Туллий Цицерон / Пер. с лат. В. Горенштейн // Цицерон Туллий Марк. Речи в двух томах. Том 2. годы 62-43 до н.э. / Изд. подг. В. О. Горенштейн и М. Е. Грабарь-Пассек. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 397 с. – (Серия “Литерат. Памятники”). – С. 181–204. 46. *Штаерман Е. М.* К проблеме возникновения государства в Риме / Штаерман Е. М. // Вестник древней истории. – М.: Изд-во “Наука”, 1989. – №2. – С. 76–94. 47. *Маяк И. Л.* Ранний Рим / И. Л. Маяк // История Европы в восьми томах с древнейших времен до наших дней / Гл. ред. колл.: З. В. Удальцова (предс.), Б. Ю. Вайткявичюс, Ю. Б. Виппер и др. – Том I: Древняя Европа / Ред. колл. тома: Е. С. Голубцова (отв. ред.), Ю. К. Колосовская, В. И. Кузицин и др. – М.: “Наука”, 1988. – [704 с.]. – С. 182–198. 48. *Полибий.* Всеобщая история. В 2 т. Т.1. Кн. I–X / Полибий; Пер. с древнегреч. Ф. Мищенко. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2004. – 765 [3] с. – (Историческая библиотека).

Александр Шама

ВОЗЗРЕНИЯ НА ГОСУДАРСТВО В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ АНТИЧНОСТИ: ОТ НЕГАЦИИ ПЛОТИНА ДО “ДВУХ ГРАДОВ” АВГУСТИНА

Подобно тому как Империя, развив метафизику Аристотеля, довела до совершенства форму и идеологию античного полиса и, создав почти идеальное государство, пришла к полному отрицанию гражданственности, превратив гражданина на подданного, так и неоплатонизм, развив до логического завершения метафизику Платона, пришел к полному отрицанию значения и ценности

человеческой личности. В противоположность этому Аврелий Августин своей концепцией “двух градов” предложил новую форму связи личности и общества, ту форму, которая определила возникновение и развитие европейской цивилизации в ее западном и восточном вариантах. В отличие от “космической” платоновской и “органической” аристотелевской, христианство несло с собой совершенно новую идею “метафизического союза” между человеком и личностным “Абсолютом”.

Ключевые слова: Республика, Империя, неоплатонизм, негация, метафизика, “Абсолют”, “Единое”, “два града”.

Olexandr Shama

**THE VIEWS ON THE STATE IN THE EPOCH OF LATE ANTIQUITY: FROM
THE PLOTIN’S NEGATION TO THE AUGUSTINE’S “TWO POLISES”**

Just as the Empire, having developed the metaphysics of Aristotle, perfected the form and ideology of the ancient polis and, having created an almost ideal state, came to a complete denial of citizenship, turning a citizen into a subject, and Neoplatonism, developing to the logical conclusion the metaphysics of Plato, came to complete negation of values of the human person. In contrast, Aurelius Augustin, with his concept of “two polises”, proposed a new form of connection between personality and society, the form that determined the emergence and development of European civilization in its western and eastern versions. Unlike the “cosmic” Platonic and “organic” Aristotelian, Christianity carried with it a completely new idea of a “metaphysical union” between man and the personal “Absolute”.

Key words: Republic, Empire, Neoplatonism, negation, metaphysics, “Absolute”, “One”, “two polises”.

УДК 94(477)

Юрій Ніколаєць

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Названо основні чинники, які визначали зміни етносоціальної структури населення Галичини в роки Другої світової війни. Висвітлено показники чисельності та етнічного складу населення Східної Галичини до початку і після завершення війни. Показано вплив протистояння тоталітарних держав – Німеччини та СРСР – на динаміку етносоціальної структури населення краю.

Ключові слова: Галичина, етносоціальна структура населення, національні меншини, депортації, Друга світова війна.

Друга світова війна справила величезний вплив на історію людства. Масштабні бойові дії із використанням найновішої техніки стали причиною загибелі багатьох людей, масштабних руйнувань та переміщення населення певних регіонів. Загальноісторичні та історико-етнологічні дослідження відносять національні проблеми до числа пріоритетних серед причин війни. Міжетнічні протиріччя виявилися потужним чинником загострення міждержавних конфліктів, які вилилися у протистояння світового масштабу. При тому головною мотивацією участі у бойових діях найчастіше ставали уявлення про право володіння певними територіями.

Як відомо, українські етнічні землі, що перебували у складі II Речі Посполитої, опинилися в орбіті воєнних дій з перших днів війни. Не оминула війна й територію Галичини, де проживали українці, поляки, німці, євреї, роми тощо. Галицькі землі стали важливим фактором стратегії європейських держав у ході Другої світової війни, оскільки опинилися на перетині контраверсійних експансіоністських інтересів. Галичина стала заручницею реалізації зовнішньополітичних цілей насамперед, Німеччини та СРСР. Бойові дії, зміни державних кордонів спричинили значні зміни етносоціальної структури населення регіону. Одним із результатів Другої світової війни стало приєднання Східної Галичини до Радянського Союзу.

Склад населення Східної Галичини напередодні Другої світової війни найповніше представлено у дослідженнях В. Кубійовича. За його даними, на 1 січня 1939 р. на території Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств (у роботі мова йде про “Українську Галичину”) II Речі Посполитої проживало 5824100 осіб, з яких 3727000 були українцями, які розмовляли українською мовою (64,1 %), 16300 (0,3 %) українцями, які розмовляли польською мовою, а також тут проживало 874700 поляків (15 %), 73200 (1,2 %) польських колоністів, 514300 латинників (8,8 %), 569400 євреїв (9,8 %) та 49200 представників інших національностей (0,8 %), переважно німців [9, с. 14]. Проте за переваги у краї українців напередодні Другої світової війни поляки зосередили у своїх руках важливі важелі у сфері економічної діяльності. Тому джерелом польсько-українського конфлікту були й етнічні відмінності характеру економічної діяльності, зумовлені переважанням поляків у містах, а українців – у сільській місцевості. На зміст та перебіг польсько-українського конфлікту в умовах Другої світової війни також вплинуло прагнення обох сторін до створення суверенної і захищеної національної держави в ситуації, коли реалізація цих прагнень залежала від відносин набагато впливовіших суб’єктів міжнародної політики.

Українські та польські історики значну увагу приділяють дослідженню актів масової депортації місцевого населення Західної України до східних районів СРСР як складової частини загального плану інкорпорації краю. Проблема депортацій населення західноукраїнських земель досліджувалася І. Винниченко, І. Біласом, В. Сергійчуком, С. Макарчуком, К. Кондратюком, М. Литвином, О. Калакурою, В. Адамовським, Ю. Сорокою, Р. Торжескі, Г. Мотиною, Ж. Стобняк-Сморжевською тощо. Дослідники визначили основні причини здійснення масових депортацій та кількісні показники виселення представників певних етнічних груп. Продовжуючи їхню роботу варто звернути увагу на військовий та економічний чинники, які впливали на динаміку етносоціальної структури населення Галичини в роки Другої світової війни.

Характер міжетнічних відносин у роки Другої світової війни великою мірою визначався закладеними польською етнополітичною практикою протиріччями, які впливали з політики зміцнення “польськості” на території Східної Галичини. Конфліктогенним чинником виступало тривале політичне панування поляків в умовах, коли більшість населення краю становили українці.

Значна частина українського населення краю була налаштована пронимецьки [1, с. 171]. Тому не дивно, що вже у серпні 1939 р. в польській пресі з’явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арешту “ненадійного українського елемента” з-поміж міської і сільської інтелігенції і ув’язнення його в таборі “Береза-Картузька” [5, с. 70]. Частково ці плани були реалізовані вже на початку Другої світової війни.

Спільний наступ Німеччини та СРСР на Польщу у вересні 1939 р. практично не залишав жодних шансів полякам на відбиття удару через значну нерівність сил. В умовах, коли на початку Другої світової війни Польська держава постала перед загрозою повного знищення, українсько-польські протиріччя відразу ж нагадали про себе. Водночас ставлення українців до участі у бойових діях було неоднозначним. На початку війни частина українців воювали проти німців у складі польських військових з’єднань, але було багато й тих, хто вітав німецькі війська, “як визволителів з-під польського ярма” [10, с. 17]. Тому хоча 1 вересня 1939 р. президент Польщі І. Мосціцький звернувся до усіх громадян із закликом згуртуватися в обороні своєї волі, незалежності та честі, вже у ніч з 1 на 2 вересня близько 7000 опозиційно налаштованих до влади українців Польщі були заарештовані й вивезені до концтабору Береза Картузька [3, с. 324]. Поступово жорстокість поляків щодо українського населення Галичини лише зростала. Політична практика, пов’язана із застосуванням насильства, стала одним із засобів протидії національним прагненням українців.

Попри загострення відносин між поляками та українцями неоднозначним було ставлення українського населення Галичини до участі у війні СРСР. Протягом перших тижнів після вступу Червоної армії на територію Східної Галичини значна частина місцевих українців співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України [5, с. 71]. Водночас доповідаючи 21 вересня 1939 р. Й. Сталіну із Станіслава, маршал Г. Кулик змушений був констатувати, що хоча переважна маса населення зустрічала Червону Армію із піднесенням, однак у великих містах інтелігенція і торгівці зустрічали її досить стримано [7, с. 37]. Як виявилось пізніше, перестороги західноукраїнського населення щодо характеру та засобів радянської уніфікації суспільно-політичного життя та економічних процесів були небезпідставними.

Поразка II Речі Посполитої на початку Другої світової війни і поділ її земель між Німеччиною та СРСР зумовили посилення міграції населення. На території західноукраїнських областей селилися особи, які були евакуйовані з тієї частини II Речі Посполитої, яка опинилася під контролем Німеччини. На основі

радянсько-німецької угоди 28 вересня 1939 р. і договору про добровільне переселення, підписаного 16 листопада 1939 р. у Москві, українці, білоруси та росіяни, що жили у Генеральній губернії, могли переселитися до СРСР, а німці, які жили у східній частині колишньої Польщі – переїхати до Німеччини.

До Генеральної губернії виїжджали українці, які тікали з-під влади більшовиків. До червня 1940 р., за даними В. Кубійовича, до Німеччини виїхало близько 10000 осіб, переважно представників інтелігенції [10, с. 182]. В.Кубійович вказував, що бажаючих виїхати до СРСР було найбільше на Лемківщині та Холмщині, а з Галичини й Посаяння – “не виїхав ніхто”. Загальну кількість тих, хто виїхав до СРСР він оцінював у близько 9000 осіб. Переселенці з Холмщини, за його даними, були розселені в основному на Волині, а лемки – на Тернопільщині у тих селах, звідки виїхали німецькі та польські колоністи [10, с. 181]. Однак за даними радянських органів таких переселенців було значно більше. Працівники Наркомату внутрішніх справ СРСР вказували, що до кінця 1939 р. до УРСР прибуло 32700 біженців і 15000 безробітних [6, с. 291]. Досить скоро жителі територій, що відійшли до СРСР, отримали можливість на собі відчути тиск репресивного апарату, сформованого у радянській тоталітарній державі.

У ході радянзації західноукраїнських областей з метою знищення або послаблення опору радянському режиму здійснювалися масові арешти та депортації. Головним знаряддям політичних репресій на території Східної Галичини протягом 1939–1941 рр. були радянські органи державної безпеки. В умовах тоталітарного режиму основним напрямом діяльності спецслужб незмінно залишався політичний розшук, а їх першочергова мета полягала у придушенні найменших ознак нелояльності владі.

Упродовж 1940–1941 рр. на території західноукраїнських областей радянськими органами було здійснено чотири масові депортації. Всього впродовж 1939–1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було вивезено майже 550000 осіб. Жертвами насильницького переселення став майже кожний десятий житель Західної України [18, с. 585]. Крім того, вже із кінця жовтня 1939 р. органи НКВС почали відправку біженців і безробітних (поляків та українців) на спорудження підприємств чорної металургії Донбасу. Серед відправлених на Донбас було 2780 інженерів, техніків, майстрів, а всього до квітня 1940 р. було відправлено 17000 осіб [6, с. 291].

Переселення жителів Східної Галичини також здійснювалося внаслідок формування прикордонної смуги, яка включала в себе мережу прикордонних застав, контрольно-слідових смуг та опорних пунктів із обладнаними вогневыми точками різних типів і шляхами сполучень. У постанові РНК УРСР і ЦК КП/б/У від 3 квітня вказувалося на необхідність відселення 22615 жителів 72 населених пунктів, які частково входили до 800-метрової прикордонної смуги, у кількості 4870 дворів. Відселення потрібно було здійснити уже в травні 1940 р. Крім того, до 20 квітня 1940 р. належало переселити всіх жителів 157 населених пунктів, які повністю розмішувалися у межах 800-метрової прикордонної смуги, кількістю 80185 осіб у складі 17342 селянських дворів. У Львівській області мали відселити жителів 16 населених пунктів у кількості 950 дворів із населенням 4892 особи і переселити 40 населених пунктів у кількості 2437 дворів (11922 особи). По Станіславській області повинні були відселити жителів 20 населених пунктів (1595 дворів; 6446 осіб) та переселити жителів 14 населених пунктів (1399 дворів; 5786 осіб). На території Дрогобицької області мали відселити жителів 24 населених пунктів (1800 дворів; 8640 осіб) і переселити жителів 57 населених пунктів (5520 дворів; 27565 осіб). У Тернопільській області потрібно було відселити жителів 1 населеного пункту (98 дворів; 495 осіб) і переселити

жителів 16 населених пунктів (4529 дворів; 19623 особи). Відселених осіб належало розселяти у тиловій частині відповідних сіл із виділенням землі для обробітку замість тієї, що залишалася у 800-метровій прикордонній смузі [20, арк. 2–3].

Переселення здійснювалося жорсткими методами. За спогадами місцевих селян, деякі села зносили протягом доби, не турбуючись про власність їх мешканців. У багатьох випадках селян переселяли до родичів або знайомих у межах одного села або до сусідніх сіл. Навіть після знищення сіл галичани поверталися до рідних місць, копаючи землянки замість зруйнованих будинків [12].

Вторгнення військ Німеччини та її союзників на територію СРСР 22 червня 1941 р. стало закономірним результатом стосунків між тоталітарними режимами, які претендували на світове панування. Їх протиборство перемелювало людські долі, якими диктатори не переймалися. Нищення та переміщення населення Галичини в роки протистояння Німеччини та СРСР тривало. Терором сталінського режиму щодо населення Західної України у дослідженні “Політичний терор і тероризм в Україні” було названо знищення великої кількості в’язнів протягом перших днів війни, яке офіційно пояснювалося “неможливістю їх евакуації” [18, с. 587].

Вже 4 липня 1941 р. на ім’я наркома внутрішніх справ Л. Берії надійшла пропозиція у зв’язку із неможливістю повного вивезення ув’язнених із тюрем прифронтової смуги звільнити тільки жінок із дітьми та неповнолітніх, а також засуджених за побутові, службові на інші менш важливі злочини на термін ув’язнення до трьох років. Евакуації підлягали лише особи, які могли забезпечити допомогу слідству в розкритті диверсійних, шпигунських і терористичних організацій та агентури ворога, а для інших ув’язнених передбачалася вища міра покарання. 12 липня 1941 р. було прийнято указ Верховної Ради СРСР, відповідно до якого у місцевостях, де було оголошено військовий стан, випускали на волю осіб, засуджених на терміни до трьох років за так звані побутові злочини. А згідно розпорядження Л. Берії, за списками, затвердженими місцевими прокурорами, всі особи, що перебували під слідством, або були засуджені за контрреволюційні злочини за ст. 170 Кримінального кодексу, та особи, які здійснили розтрата у великих розмірах, мали бути знищені [16]. Загалом, від початку німецько-радянської війни до початку липня 1941 р. радянською владою було знищено близько 24000 політичних в’язнів [13].

Підрахунки депортованих, ув’язнених та вбитих упродовж 1939–1941 рр. мешканців Західної України виявили, що радянська влада репресувала у 3–4 рази більше людей, аніж гітлерівці, причому на території, удвічі меншій за зону німецької окупації [18, с. 589]. Переважна більшість цих осіб була мешканцями Східної Галичини. Ці дані формують уявлення не лише про істинний характер сталінського режиму, а й про мотивацію запеклого спротиву галичан процесу радянізації, який почався після вступу на ці землі Червоної Армії у 1944 р.

Під час Другої світової війни окуповані Німеччиною землі України були поділені на зони цивільного і військового управління. 1 серпня 1941 р. Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська (без північних районів) області утворили дистрикт “Галичина” з центром у Львові. Його було приєднано до Генеральної губернії з центром у Кракові. Німецькою окупаційною владою здійснювалася політика знищення євреїв і ромів, примусових переселень і депортацій населення на роботи до Німеччини. Проводилися масові езекуції цивільного населення, розстріли, винищення людей у концтаборах. Експлуатація промисловості, обкладення величезними примусовими натуральними податками села, вивезення до Німеччини майна державних установ і приватних осіб призвели до розорення економіки та зубожіння населення. Український історик

М. Івасюта на основі дослідження офіційних матеріалів окупантів зробив висновок, що до середини червня 1944 р. з дистрикту Галичина було відправлено до Німеччини 325 тис. радянських громадян [4, с. 168–186]. Вказані цифри майже збігаються з сучасними підрахунками.

Наприкінці Другої світової війни було окреслено певні контури майбутніх польсько-українських міжетнічних та міждержавних відносин. Поляки не визнавали анексії Радянським Союзом частини їхньої колишньої території на початку Другої світової війни. У той же час Й. Сталін розглядав майбутню Польську державу виключно у вигляді підконтрольної території. Уже наприкінці 1942 р. СРСР офіційно оголосив, що кордон з Польщею, визначений у жовтні 1939 р., відновлюватися не буде. Вихід Червоної Армії влітку 1944 р. до лінії західного кордону УРСР, який було встановлено в 1939 р., гостро поставив на порядок денний питання територіального розмежування між Польщею та УРСР. Після погодження питання про розмежування постала проблема українсько-польського населення. Воно компактно проживало по обидва боку кордону і було втягнуте у криваве протистояння, яке супроводжувалося винищенням населення та спаленням сіл. У знищенні поселень на території Галичини (поза межами бойових дій проти Німеччини) брали участь вояки польської Армії Крайової, Української Повстанської Армії, а також підрозділи НКВС. Винищення людей повстанськими загонами проводилося за етнічною ознакою. Підрозділи НКВС вдавалися до насильства для боротьби із українськими повстанцями.

За підрахунками О. Лавер, тільки на території Галичини було знищено близько 10000 поляків. А ще близько 20000 поляків загинуло на Волині та понад 6000 – на Холмщині і Підляшші [11]. Українські історики І. Патриляк та М. Боровик вважають, що у ході українсько-польського конфлікту загинуло 55000–60000 поляків, а ще близько 425000 були змушені змінити місце проживання. З української сторони загинуло 21000–24000 осіб, а ще близько 20000 були змушені залишити рідні оселі [17, с. 458–459]. Проте польські дослідники називають значно більші цифри. Так, Д. Марковські веде мову про 80000–100000 загиблих поляків [1, с. 340]. Напевне, що суперечки щодо визначення кількості загиблих не вщухатимуть ще довго. Проте привертає увагу велика різниця у кількості загиблих або змушених змінити місце проживання поляків та українців. Досить вірогідно, що її можна пояснити саме переважанням українського населення у зоні конфлікту. Попри твердження про так звану “польськість східних кресів” значна кількість поляків намагалася утекти із ворожого українського оточення, а українці, вважаючи ці землі своїми, переважно відмовлялися їх залишати.

9 вересня 1944 р. між урядом УРСР на чолі із М. Хрущовим і Польським Комітетом Національного визволення (ПКНВ) на чолі із його головою Е. Осубкою-Моравським було підписано угоду про добровільне переселення українців Польщі до УРСР та поляків і євреїв з території Західної України до Польщі. Однак кількість переселенців з обох сторін на той час ще навіть не була встановлена [14, с. 303]. Поява названого документа була викликана специфічним розумінням насамперед радянськими владними структурами етнонаціональних проблем, які постали у контексті повоєнних змін, а його реалізація мала серйозні етнополітичні наслідки. Зміна кордонів УРСР – їх переміщення на захід з одночасним відступленням від частини українських етнічних територій на користь Польщі – призвела до появи в обох державах сотень тисяч українців і поляків, які відразу стали відповідними етнонаціональними меншинами. Особливо болісною була ця метаморфоза для поляків, які на теренах Західної України були до того частиною панівної нації [8, с. 125].

За сучасними даними, до кінця 1944 р. з Польщі до УРСР виїхало 10449 сімей, або 39864 особи. Однак на початку 1945 р. цей процес дещо уповільнився, а до середини 1945 р., коли українські сім'ї на практиці відчували на собі “переваги соціалістичного ладу”, виїзд практично припинився. Тому подальший процес переселення українців із Польщі проводився адміністративними методами. У всіх районах, де воно здійснювалося, було взято на облік 125949 українських сімей у складі 497862 осіб, а переїхало 122622 сім'ї, або 492880 осіб, тобто 97 %. Хоча лише 4,8 % переселенців вважали свій переїзд добровільним. Уряд СРСР особливо поспішав з обміном громадян, тому що зростаюча національна ворожнеча і боротьба, яку вели між собою українці і поляки, створювали певні труднощі для Червоної Армії при вирішенні військово-політичних завдань [15, с. 189].

Польський історик Р. Дрозд справедливо вказував, що за переселення висловлювалися й польські комуністи, які хотіли бачити нову Польщу мононаціональною державою. При тому польська сторона не мотивувала обміну необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, що так підкреслюватиметься під час акції “Вісла” [2, с. 19]. Основною причиною переселення було бажання обох сторін вилучити ті етнічні спільноти, які не “вписувалися” у бажану етнічну структуру населення СРСР та Польщі, шляхом їх переселення на етнічну Батьківщину. Проте справжні наміри ретельно приховувалися пропагандою, генеральними топіками якої стали висловлювання на кшталт “прояву гуманізму” або “добровільного переселення”.

У 1945 р. між СРСР та Польщею був укладений договір, який визначав польсько-українським кордоном лінію Керзона із деякими відхиленнями на користь Польщі. До неї переходили Лемківщина, Любачівщина, Холмщина і Підляшшя. На польському боці залишалася територія загальною площею 19,5 тис. км², на якій з давніх часів проживала українці. Ці українці, відповідно до даних, наведених В.Сергійчуком, прагнули не переселення, а приєднання до України, залишаючись на споконвічній батьківській землі. Крім того, звістка про кордон і переселення боляче сприймалася в Західній Україні, українська інтелігенція якої очікувала на об'єднання усіх етнічних українських земель [19, с. 64].

За період з жовтня 1944 р. по серпень 1945 р. з УРСР до Польщі було переселено 283499 сімей у складі 810415 осіб [15, с. 189]. Основну масу переселенців становили поляки (94,5%). Крім того у складі переселенців було 4% євреїв, 1,2% – українців та 0,3% росіян. Порівняння кількості населення, яке було переміщене внаслідок домовленостей між СРСР та Польщею, свідчить, що кількість поляків, які були переміщені до Польщі, майже вдвічі перевищувала кількість українців, які переїхали до УРСР.

Поруч з цим частина населення Східної Галичини була винищена під час ліквідації збройного пору українських повстанців. Тільки до кінця 1944 р. Червона армія, правоохоронні органи і внутрішні війська СРСР провели 6500 операцій, в ході яких (за радянськими даними) було знищено 57405 і взято у полон 50387 учасників націоналістичного підпілля і вояків УПА [18, с. 752].

Як засіб протидії українським повстанцям у 1945 р. було вжито заходи щодо обліку сільських мешканців Західної України віком від 15 років. Одним із результатів проведення реєстрації стало формування орієнтовних оцінок кількості населення Східної Галичини. Серед архівних матеріалів колишніх “секретних папок” ЦК КП(б)У, ознайомитися із якими дослідники отримали можливість лише починаючи з 1992 р., розміщено певні відомості про кількість населення Східної Галичини в роки та після завершення Другої світової війни. Так, на 1 липня 1941 р. кількість населення Львівської області становила 1608,5 тис. осіб, на 1 квітня 1944 р. – 54,9 тис., Станіславської області – відповідно

1472,4 тис. і 458 тис., Тернопільської (Тернопільської) – 1584,3 тис. і 980,1 тис. У Дрогобицькій області на 1 липня 1941 р. проживало 1300 тис. осіб, а на 1 квітня 1944 р. дані про чисельність населення відсутні. Так само відсутні дані по кількості довоєнного та повоєнного населення міст Дрогобич, Львів та Станіслав. На 1 липня 1941 р. у Тернополі проживало 35,6 тис. осіб, а на 1 липня 1944 р. – 10,5 тис. [21, арк. 4]. У іншому документі наведено дані про зміни чисельності населення УРСР з 1 січня 1941 р. по 1 квітня 1946 р.: кількість населення Львівської області 1 січня 1941 р. становила 1435,2 тис. осіб, а на 1 квітня 1946 р. – 1075 тис., Станіславської – відповідно 1462,3 тис. і 1086 тис., Тернопільської – 1575,8 тис. і 1132 тис. [22, арк. 2; 23, арк. 2]. Таким чином, порівняно із даними В. Кубійовича (на 1 січня 1939 р.) кількість населення Галичини скоротилася з 5824100 осіб до 4473300 на 1 січня 1941 р. і до 3293000 на 1 квітня 1946 р.

Загалом впродовж Другої світової війни на території Східної Галичини суттєво зменшилася питома вага польського, німецького та єврейського населення. Частина місцевих українців також була депортована. Водночас відзначалося зростання кількості українців, які прибували із східноукраїнських областей, а також росіян. Друга світова війна, спричинивши загибель мільйонів людей, сприяла й переміщенню сотень тисяч осіб, частина з яких прагнули втекти із зони бойових дій, а інші потрапили у жорна репресивних органів тоталітарних держав – Німеччини та СРСР. Інструментами здійснення політики сталінського режиму зі зміни етносоціальної структури населення Східної Галичини на початку Другої світової війни стали репресії, депортації за соціальною або етнічною ознаками тощо. Внаслідок переселення та відселення жителів із 800-метрової прикордонної смуги впродовж короткого проміжку часу було зруйновано багато сільських населених пунктів, відродити значну частину з яких не вдалося й у більш пізній період.

Відносно коротке панування Німеччини на галицьких землях обумовило переміщення значної кількості місцевих жителів з метою виконання різних робіт на підконтрольній їй території. Не маючи наміру забезпечувати реальну підтримку створення Української держави, німці віддавали перевагу реалізації на українських землях завдань, обумовлених насамперед перебігом бойових дій. Як СРСР, так і Німеччина, прагнучи до контролю над галицькими землями, долучилися до загострення польсько-українського конфлікту, який вибухнув на землях, які поляки вважали власними “східними кресами”. Взаємне знищення польського та українського населення стало однією із кривавих сторінок Другої світової війни. Оперування ірраціональними емоційними конструкціями як пересічними українськими чи польськими мешканцями Галичини (або Волині), так і політичними та військовими очільниками, ще більше загострювало взаємні суперечності, що їх все частіше прагнули розв’язати через фізичне знищення протилежної сторони. Однак, видається злочинним використання історичної пам’яті про ці події у сучасний період для створення нових точок протистояння, яке, як і тоді, може бути корисним московському керівництву, що діяло і діє за відомим принципом “поділяй і володарюй”.

Список використаних джерел

1. Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В. В. Гулай. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 460 с. 2. Дрозд Р. Акція “Вісла” – метод вирішення української проблеми у Польщі / Р. Дрозд // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / упорядник Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 19–23. 3. Жив’юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання / А. Жив’юк // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Число 15–16: До 100-річчя від дня народження Степана Бандери / ред. кол.: М. Кугуляк та ін. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2009. – С. 321–326. 4. Івасюта М. Становище

селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 – жовтень 1944 рр.) / М. Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – Київ: Вид-во УРСР, 1960. – С. 168–186. 5. *Льюшин І. І.* Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939–1941 рр. / І. І. Льюшин // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 70–81. 6. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – Київ: Знання України, 2007. – 508 с. 7. *Ковалюк В. Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Р. Ковалюк // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 30–41. 8. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – Київ: Світогляд, 2004. – 722 с. 9. *Кубійович В.* Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939 / В. Кубійович. – Вісбаден, 1983. – 215 с. 10. *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії 1939–1941 / В. Кубійович. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с. 11. *Лавер О.* Про людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни [Електронний ресурс] / О. Лавер. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournAll/pro/9/14.pdf> 12. *Мартинець С.* Таємниця Яворівського полігону / С. Мартинець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1171/163/41690/> 13. *Масові розстріли 1941* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua/arhiv/masovi-rozstrily-1941> 14. *Мищак І. М.* Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939–початок 1950-х рр.): історіографія / І. М. Мищак – Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2010. – 509 с. 15. *Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.* – Київ: ІПЕНД, 2000. – 356 с. 16. *Пагіря О.* Масові розстріли в'язнів у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 року / О. Пагіря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42927> 17. *Патриляк І. К., Боровик М. А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2010. – 590 с. 18. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.:* історичні нариси. – Київ: Наук. думка, 2002. – 952 с. 19. *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: Тернопіль, 1997. – 187 с. 20. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Ф. 1, Оп. 16, Спр. 37, 65+1 арк. 21. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 3967, 18 арк. 22. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 3969, 12 арк. 23. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 3970, 19 арк.*

Юрій Николаєц

ЭТНОСОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ГАЛИЦИИ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Названы основные факторы, которые определяли изменения этно-социальной структуры населения Галиции в годы Второй мировой войны. Освещены показатели количества и этнического состава населения Восточной Галиции до начала и после завершения войны. Показано влияние противостояния тоталитарных государств – Германии и СССР – на динамику этносоциальной структуры населения края.

Ключевые слова: Галиция, этносоциальная структура населения, национальные меньшинства, депортации, Вторая мировая война.

Yuriy Nikolayets

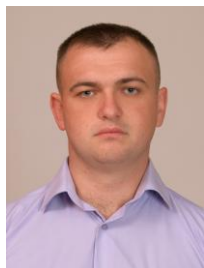
THE ETHNOSOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF HALYCHYNA DURING WORLD WAR II

The main factors which defined the changes of the ethnosocial structure of the Halychyna population in the World War II are considered in the paper. The quantitative indicators and ethnic composition of the population of East Halychyna before and after ending the war are named. The influence of opposition of totalitarian countries, namely Germany and the USSR, on the dynamics of ethnosocial structure of people are defined.

Key words: Halychyna, ethnosocial structure, national minorities, deportation, World War II.

УДК 327(477)(091)

Степан Прийдун

ІСТОРИКО-ГЕОПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Автор аналізує вплив геополітичного становища та зовнішньополітичних традицій українських державних утворень на формування зовнішньої політики незалежної України. Запропоновано власний підхід до періодизації зовнішньополітичного курсу незалежної України.

Ключові слова: геополітичне становище, Україна, дипломатія, зовнішня політика, міжнародні відносини, суверенітет.

Перманентний процес українського державотворення супроводжувався глибокими традиціями зовнішньополітичної активності українських державних утворень протягом всієї історії. Адже зовнішня політика є ключовим інструментарієм функціонування державного організму від його архаїчних форм до сучасних найрозвиненіших держав. Зовнішньополітичний курс держав є не лише способом створення сприятливих умов на міжнародній арені для реалізації внутрішньополітичних цілей і завдань, але й способом утвердження та забезпечення суверенітету.

Метою статті є аналіз історико-геополітичних передумов становлення зовнішньої політики незалежної України в контексті державотворення та виокремлення основних етапів реалізації зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Об'єкт дослідження – історико-геополітичні передумови формування та періодизація зовнішньополітичної діяльності України.

Предметом розвідки є геополітичне становище і генеза міжнародної правосуб'єктності України на всіх етапах державотворення та характерні особливості періодизації зовнішньої політики незалежної України.

Історіографічну основу дослідження склали праці українських та зарубіжних істориків, політологів та геополітиків, які висвітлюють місце і роль України в міжнародних відносинах та аналізують закономірності генезису зовнішньої політики України протягом її історії. Варто відзначити наукові напрацювання З. Бжезінського [2], С. Віднянського і А. Мартинова [3; 4], М. Геффернена [5], О. Задорожного [7], А. Зленка [11], С. Хантінгтона [19], Т. Чухліба [21] та ін.

Активність та результативність зовнішньої політики зумовлюється внутрішньополітичними процесами держави. Відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії та вміння раціонального застосування зовнішньополітичних ресурсів (сукупність чинників впливу держави, які можуть бути застосовані для досягнення очікуваних результатів на міжнародній арені) призводять до погіршення становища держави на міжнародній арені, обмеження суверенітету та втрати державності.

Одним з найважливіших нематеріальних зовнішньополітичних ресурсів держави є її географічне розташування, яке визначає не лише зовнішню політику та ментальність народу, але й історію державності. Яскравим прикладом цього твердження є історичний досвід України. Розташована в Східній Європі, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом та Заходом, Україна на території якої ідентифікується географічний центр Європи (Рахів) і центр Євразії (Крим), протягом своєї історії виконувала функцію щита, захищаючи Європу від експансії азійських племен, ціною власних матеріальних та культурних ресурсів,

а часто і своєю державністю. Це призвело до негативної тенденції українського державотворення – перетворення України на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав.

Складність геополітичного становища України підтверджується місцем, яке їй у своїх концепціях відводять провідні геостратеги та політологи. Військово-політичні протистояння ХХ ст. знайшли своє відображення у різноманітних геополітичних теоріях, які формувались під впливом розвитку тогочасної науки та прагнення розширити геостратегічні впливи держав шляхом пошуку універсальної моделі міжнародного порядку, яка б забезпечила стабільність та унеможливила появу масштабних світових конфліктів.

Однією з перших є теорія Гартленду (серцевинної землі), сформульована Г. Маккіндером, який провідну роль у геополітиці відводить Світовому острову (Євразії), оскільки саме цей регіон є найбільшим, найбагатшим на ресурси та найзаселенишим, тому він виконує роль “географічної вісі історії”. Ключем до контролю над цим регіоном автор називає Східну Європу, через яку поширюється вплив на всю Євразію, а відтак і на весь світ. Саме тому Маккіндер розглядає Першу світову війну як боротьбу за контроль над Східною Європою [5, с. 104–109].

Друга світова війна та початок конфронтації між США та СРСР актуалізували перегляд теорії Гартленду та призвели до появи альтернативної теорії Рімленду (дугової землі). Автор цієї теорії Н. Спайкмен головну роль відводить британським островам, Західній Європі, Близькому Сходу, Південно-Західній Азії, Китаю та Далекому Сходу та японським островам. Саме цей регіон, за Спайкменом, дозволяє контролювати Євразію, а значить і весь світ [1].

У цьому контексті геополітична роль України визначається не лише розмірами як найбільшої держави Східної Європи, але й тим, що вона фактично знаходиться на межі перетину Гартленду і Рімленду. Це, у свою чергу, створює сприятливі передумови для активної зовнішньополітичної діяльності, та, водночас, стає серйозним викликом для внутрішньополітичної стабільності. Ця думка знаходить обґрунтування в працях теоретиків зовнішньої політики і геополітики періоду “холодної війни” та формування нової системи міжнародних відносин, зумовленої розпадом СРСР.

За З. Бжезінським, Україна є геополітичною віссю, важливість якої на міжнародній арені зумовлюється географічним розташуванням та ключовою роллю у наданні чи відмові доступу до важливих регіонів чи ресурсів геостратегічними гравцям [2, с. 40–41]. Таким чином, аргументація З. Бжезінського підтверджує вищенаведену думку про Україну як захисний щит на міжнародній арені протягом історичного розвитку.

По території України, за С. Хантінгтоном, проходить цивілізаційний розлом між західною та православною цивілізаціями, що значно ускладнює не лише зовнішньополітичну діяльність України, але й внутрішньополітичну стабільність. Це, в свою чергу, посилювало вразливість нашої держави до міжцивілізаційної конфронтації, адже, як зазначає С. Хантінгтон, лінії розломів між цивілізаціями стають центральними лініями конфліктів у глобальній політиці [19, с. 199].

Аналізуючи процес українського державотворення, стверджуємо, що чи не найбільший вплив на нього мали саме міжнародні, зовнішні чинники. Відсутність власної державності протягом століть, перебування у складі різних держав, які відрізнялись своєю політичною організацією, культурою та цивілізаційною приналежністю, не перетворили українські землі на пасивний об’єкт міжнародних відносин.

Більше того, протягом окремих періодів історії населення українських земель не лише чинило опір, але й активно впливало на міжнародну ситуацію. Яскравим свідченням цьому є період ІХ–ХІІІ ст. з яким пов’язані перші дипломатичні

традиції на території України. Утворення Київської Русі стало результатом державотворчої діяльності східнослов'янських племен, які консолідувались довкола племінного союзу полян з центром у Києві.

Розміри та геополітичне становище Київської держави зумовлювали активну зовнішньополітичну діяльність, яка була спрямована на захист кордонів та на гарантування безпеки торгових шляхів, про що свідчать успішні походи київських князів на Візантію – тодішнім потужним геополітичним гравцем та центром цивілізації, які закінчувались підписанням письмових двосторонніх угод, що регламентували політичні, економічні та військові аспекти русько-візантійських відносин [7, с. 116–117].

Активна зовнішня політика князя Святослава призвела до розширення сфери геополітичного впливу Києва та значно зміцнила геостратегічне становище Київської Русі. Ключове значення для зміцнення позицій Києва на міжнародній арені мало хрещення Київської Русі, яке за тогочасними традиціями легітимізувало суб'єктність держави у міжнародних відносинах шляхом визнання її рівним і повноправним членом християнської спільноти.

Це дозволило Володимирі Великому активно розвивати невід'ємний інструментарій тогочасної дипломатії – міждинастичні шлюби, які не лише забезпечували стабільність двосторонніх відносин, але й зміцнювали міжнародно-правовий статус Києва. Активізації зовнішньополітичної діяльності Русі та зміцненню її становища на міжнародній арені сприяла централізація державно-політичного устрою, яка стала одним з ключових завдань внутрішньої політики князя Володимира.

Апогеєм розвитку Київської держави, а відтак і активності її зовнішньополітичної діяльності стало правління князя Ярослава Мудрого 1019–1054 рр. Цей період відзначається вирішенням усіх проблем внутрішньої та зовнішньої політики і супроводжується активним розвитком освіти й культури. Свідченням того, що Київська Русь цього періоду стала невід'ємною частиною європейської державно-політичної системи став авторитет та престиж Ярослава Мудрого, який продовжуючи традиції свого батька, став “тестем” Європи, поріднившись з багатьма європейськими династіями [4, с. 43].

Дезінтеграція Київської Русі, зумовлена величезними розмірами держави, поліетнічним складом населення, відсутністю чіткого механізму успадкування влади, утвердженням вотчинного землеволодіння як основи феодалних відносин, занепадом шляху “із варяг у греки”, а відтак політичним та економічним занепадом Києва, призвела до поліцентризму державної влади, що у поєднанні з монголо-татарською навалою мали наслідком втрату суб'єктності українських земель у міжнародних відносинах.

Продовження державотворчих традицій Київської Русі, а відтак і спроби проводити самостійну зовнішню політику спостерігаємо у князів Галицько-Волинської держави. Дипломатична діяльність Данила Романовича не обмежувалась вирішенням регіональних проблем, а основним її завданням була нейтралізація монголо-татарської загрози. Активізація Данилом Галицьким західного вектора зовнішньої політики, незважаючи на намагання Святого Престолу поширити католицизм на українських землях, стала яскравим свідченням ідеї створення антиординської коаліції християнських держав, ядром якої мала стати Галицько-Волинська держава. Коронація Данила Романовича у 1253 р. легітимізувала його як європейського монарха, проте смерть папи Інокентія IV кардинально змінила політику Ватикану стосовно Галицько-Волинського князівства, що в поєднанні з відсутністю єдності європейських держав унеможливило спільні воєнні дії проти монголів [13, с. 66–67].

Занепад Галицько-Волинського князівства не лише остаточно позбавив українські землі суб'єктності в міжнародних відносинах, але й перетворив їх на

об'єкт змагань між державами Центрально-Східної Європи. Послаблення Золотої Орди призвело до посилення Литви та Польщі, які поступово інкорпоровали українські землі до свого складу. Незважаючи на це, русичі зберегли високе становище у Великому Князівстві Литовському та займали високі державні посади. Продовження традицій правової системи Київської держави та компромісний характер відносин між Великим князем Литовським та руськими князями зміцнювали позиції останніх у державному управлінні. Участь православної шляхти у формуванні зовнішньої політики Литви була затверджена Привілеями 1492 р. та 1506 р., які посилили роль пани-ради, закріпивши за нею роль ключової політичної інституції ВКЛ, в тому числі і у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики [7, с. 210–211].

Люблінська унія 1569 р. призвела до кардинальної зміни статусу українських земель, які після утворення Речі Посполитої були безпосередньо підпорядковані Польській короні, яка будувала свою політику на колонізації та поширенні католицизму, що призвело до суттєвого обмеження прав православної шляхти.

Чергова спроба відновлення суб'єктності українських земель пов'язана з новою верствою українського суспільства – козацтвом, поява якого була зумовлена політикою Варшави стосовно православного населення та посиленням турецько-татарської експансії на українські землі. Успішні морські походи козаків та стратегічно вигідне розташування їхньої головної військово-політичної бази – січі, перетворило козаків на ключовий та невід'ємний елемент антиосманської коаліції європейських держав.

Відновлення української держави у формі Гетьманщини започаткувало якісно новий етап в історії української дипломатії, у зв'язку з перетворенням козацької держави на активного учасника міжнародних відносин. Становлення Гетьманщини відбулось внаслідок повстання Б. Хмельницького проти шляхетського панування, яке поступово трансформувалось у національну революцію та синхронізувалось в часі з формуванням нової вестфальської системи міжнародних відносин, яка легітимізувала наслідки завершення Тридцятилітньої війни. Саме тому активна зовнішня політика Б. Хмельницького стала основним інструментарієм утвердження самостійності Гетьманщини та легітимізації права гетьмана на владу.

Вразливість та складність геополітичного становища України у поєднанні з тривалим періодом відсутності власної державності унеможлилювали становлення самостійності Гетьманщини без підтримки іноземних держав та перехідного напівзалежного етапу. Це зумовило появу концепції полівасалітетної залежності в зовнішній політиці Гетьманщини, суть якої полягала в легітимізації України на міжнародній арені шляхом прийняття іноземного протекторату, одночасно апелюючи до монархів на всіх геополітичних напрямках, з метою отримання допомоги у протистоянні з Річчю Посполитою та уникнення правового оформлення васальної залежності Гетьманщини [21, с. 51–52].

Полівасалітет Б. Хмельницького – раціональна відповідь на тогочасні виклики міжнародної політики та особливості геополітичного становища Гетьманщини – зберігав свою дієвість лише як тактичний спосіб адаптації новоутвореної держави на міжнародній арені, а не як багаторічна зовнішньополітична стратегія. Смерть Тимоша Хмельницького унеможливила появу спадкоємців династичного шлюбу сина українського гетьмана та доньки молдавського господаря, а відтак і зміцнення Гетьманщини шляхом формування нової монархічної династії Хмельницьких як повноправних суверенів. Ускладнення зовнішньополітичного становища України та відсутність реальної допомоги від іноземних держав зумовили активізацію московського вектора та оформлення українсько-московського союзу в Переяславі та закріпленому Березневими статтями Богдана Хмельницького. Незважаючи на те, що гетьман визнавав сюзеренітет

московського царя, п. 14. українсько-московського договору закріплював право Війська Запорізького на самостійну зовнішньополітичну діяльність, за винятком відносин з Османською імперією та Річчю Посполитою, що в свою чергу свідчило про визнання суб'єктності Гетьманщини зі сторони Москви [22].

Варто зазначити, що реалізація курсу на українсько-московське зближення здійснювалась в контексті політики полівасалітету, адже після Переяславської ради дипломатичні відносини з іншими державами не припинялись, а у зв'язку з порушенням Москвою своїх зобов'язань, підписанням перемир'я з Річчю Посполитою у Вільно в 1656 р. без попередніх консультацій з Україною, значно активізувались. Яскравим свідченням цього є формування та реалізація радотського зовнішньополітичного курсу Хмельницького, який передбачав створення нової антипольської коаліції у складі Гетьманщини, Трансільванії і Швеції, яка продемонструвала свою ефективність успішними військовими діями на території Польщі.

Щодо легітимності українсько-московського договору, то О. Задорожній, акцентує увагу на відсутності необхідної процедури його ратифікації зі сторони найвищого колегіального органу Гетьманщини – генеральної ради, скликання якої відтермінувалось Б. Хмельницьким. Враховуючи цю особливість та невизначений правовий статус українсько-московських відносин та різне бачення політичної суті Березневих статей констатуємо їхній номінальний характер [7, с. 246–247].

Спроба І. Виговського закріпити полівасалітетний міжнародно-правовий статус Гетьманщини орієнтуючись на Річ Посполиту, уклавши з нею Гадяцький трактат 1658 р., денонсувавши українсько-московський договір, зазнала поразки та призвела до загострення не лише зовнішньополітичного, але й внутрішньополітичного становища Гетьманщини.

Послаблення Гетьманщини активізувало дії Москви та Варшави стосовно відновлення контролю над українськими землями, що призвело до початку Руїни, невід'ємним аспектом якої став поліцентризм влади, який в свою чергу призводив до поліцентризму в зовнішній політиці. Перманентне внутрішньополітичне протистояння гетьманів обох берегів Дніпра, зумовлене агресивною політикою Московії і Польщі, призвело до втрати суб'єктності Гетьманщини на міжнародній арені та її перетворення на об'єкт міжнародних відносин, що було закріплено Андрусівським перемир'ям 1667 р та Вічним миром 1686 р.

Курс на ліквідацію автономії Гетьманщини реалізовувався Москвою з 1659 р., коли було підписано Переяславські статті, які в порівнянні з Березневими статтями 1654 р. обмежували не лише суверенітет в сфері зовнішньої політики, але й забороняли гетьману призначати старшину без згоди царя.

Враховуючи складність становища українських земель, продовжували здійснюватись спроби відновлення суверенітету шляхом зміни протектора. Антиколоніальне повстання І. Мазепи та переорієнтація на Швецію мали на меті відновлення суб'єктності України та її активну участь у формуванні нової європейської системи міжнародних відносин. Проте поразка шведів під Полтавою 1709 р. унеможливила зміну status quo українських земель, а остаточна перемога Петра I у Північній війні трансформувала Московське царство у Російську імперію. Це призвело до остаточної ліквідації Гетьманщини, знищення Запорізької Січі та скасування козацького устрою. Поділи Речі Посполитою значно розширили Російську імперію за рахунок українських земель, на яких у контексті реалізації політики уніфікації було створено губернії.

Таким чином, близько 80% українських земель стали ключовою частиною Російської імперії, оскільки, окрім наявності економічних ресурсів, легітимізували претензії династії Романових на статус європейської. Україна не

лише втратила останні атрибути державності, але й вкотре стала об'єктом поділу між іноземними державами, які сутево відрізнялись політичним устроєм, культурою та цивілізаційною приналежністю, що значно ускладнювало державотворчі процеси українського народу формуючи ментальні відмінності українського населення, яке проживало на території Австро-Угорської та Російської імперій.

Загострення міжнародних відносин в кінці XIX – на початку XX ст. перетворило “українське питання” на важливий об'єкт зовнішньої політики великих держав, які напередодні глобального конфлікту намагались посилити свої позиції та розширити сфери геополітичних інтересів за рахунок бездержавних народів.

Кардинальна трансформація міжнародних відносин, зумовлена Першою світовою війною, дезінтеграція Російської та Австро-Угорської імперії призвели до відновлення української державності, а відтак і продовження дипломатичних традицій, зумовлених необхідністю утвердження суверенітету в контексті формування нової системи міжнародних відносин. Центральна Рада як представницький орган українського народу започаткувала процес відновлення та інституалізації Української держави. Провал курсу на компроміс з Тимчасовим урядом та прихід до влади більшовиків призвели до проголошення Української Народної Республіки III Універсалом Центральної Ради, що започаткувало якісно новий етап зовнішньополітичної діяльності України [17, с. 235–236].

Несприйняття ідеї української державності більшовиками та намагання відновити повний контроль над територією колишньої Російської імперії призвели до першої більшовицької агресії проти УНР. Відстоювання українського суверенітету в умовах війни та легітимізації УНР на міжнародній арені зумовили процес інституційно-правового оформлення зовнішньополітичної діяльності. Вже 22 грудня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату УНР, В. Винниченко і Генеральний секретар з міжнародних справ О. Шульгин підписали “Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ”, який цього ж дня був схвалений на засіданні Уряду УНР. Варто зазначити, що саме ця дата з 2000 р. є професійним святом українських дипломатів [4, с. 45].

Загроза втрати української державності через більшовицьку агресію актуалізувала необхідність самостійного виходу УНР на міжнародну арену, що стало можливим після проголошення незалежності та суверенітету УНР IV Універсалом 22 січня 1917 р. Остаточне відновлення правосуб'єктності України в міжнародних відносинах відбулось внаслідок підписання Брест-Литовського мирного договору з державами Четвертого союзу 9 лютого 1918 р. Цей договір містив положення про визнання незалежності України, окреслення її кордонів, встановлення дипломатичних відносин УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною [16].

Мир з Центральними державами став важливим тактичним здобутком дипломатії УНР, оскільки дозволив відновити суверенітет Центральної Ради на території України, проте в довгостроковій перспективі перетворення УНР на союзника держав, які програвали Першу світову війну, стало стратегічним прорахунком України, оскільки дискредитувало серед військових та політичних лідерів Антанти.

Незважаючи на це, Українській Державі, як спадкоємиці УНР, вдалось не лише зберегти правосуб'єктність в міжнародних відносинах, але й значно розширити зовнішньополітичні зв'язки. Було встановлено дипломатичні відносини з дванадцятьма державами, в цілому де-факто і де-юре Україну

визнали 30 держав світу, за кордоном відкрито 50 консульств різних типів [7, с. 406].

Прихід до влади Директорії та відновлення УНР синхронізувались в часі з погіршенням зовнішньополітичного становища України, яке було зумовлене початком нового більшовицького наступу, активізацією білогвардійського руху та відсутністю єдиної позиції в керівництві УНР щодо зовнішньополітичної орієнтації. Проте Київ докладав максимум зусиль для зміцнення своєї суб'єктності на міжнародній арені та розширення дипломатичного представництва за кордоном. Одним з найбільших досягнень Директорії УНР стало підписання Акту Злуки 22 січня 1919 р. з ЗУНР, що стало яскравим свідченням єдності українського народу, незважаючи на складне геополітичне становище та тривалий період перебування у різних імперіях.

Однак версальська система міжнародних відносин не передбачала збереження правосуб'єктності України. Пріоритетом для Антанти стало створення сильної Польщі як ключового елементу санітарного кордону, що мав унеможливити подальшу експансію комунізму на захід та союз Росії з переможеною Німеччиною. Визнання державами Антанти "політики доконаних фактів" призвели до легалізації польської окупації Східної Галичини, румунської анексії Буковини та Бессарабії та приєднання Закарпаття до Чехословаччини [7, с. 455].

Поразка Директорії у війні з більшовиками призвела до остаточної втрати суб'єктності України в міжнародних відносинах та черговим поділом українських земель між іноземними державами. Новостворена УРСР, попри наявність усіх атрибутів державності, повноправним суб'єктом міжнародних відносин ніколи не була, оскільки її державний суверенітет та зовнішньополітичний курс повністю контролювались більшовицькою Росією, а після створення СРСР взагалі було ліквідовано республіканське зовнішньополітичне відомство.

Підсумовуючи період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., варто зазначити, що йому належить вагома роль у відновленні суб'єктності України у міжнародних відносинах, збагаченні дипломатичних традицій та розширенні зовнішньополітичних зв'язків. Попри існування кількох державних утворень в зазначений період, ми розглядаємо Україну як єдиний правовий суб'єкт міжнародних відносин, оскільки українські уряди 1917–1921 рр. уособлювали повноту внутрішньої влади та проводили незалежну зовнішню політику, спрямовану на утвердження суверенітету України на міжнародній арені [20].

Актуалізація "українського питання" та можливість зміни бездержавного статусу українських земель стали допустимими внаслідок глибокої кризи міжнародних відносин та підготовки держав до чергового розподілу сфер впливу у Центральній і Східній Європі. Ревізія версальської системи здійснювалась опозиційними до неї державами під прикриттям вирішення національного питання бездержавних націй, що перетворило "українське питання" на один з ключових об'єктів політики великих європейських держав. Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. та Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. продемонстрували прагнення українського народу поєднати кардинальні геополітичні трансформації та державотворчі традиції для відновлення суверенітету та суб'єктності України на міжнародній арені. Проте відновлення української державності не належало до геополітичних пріоритетів держав-учасників Другої світової війни.

Об'єднання більшості українських етнічних земель у складі однієї держави – УРСР стало можливим внаслідок чергового глобального конфлікту, який проте не відновив суб'єктності України в міжнародних відносинах. Багаторічна боротьба ОУН і УПА стала символом альтернативного розвитку української державності, незалежної від Москви. Саме тому для збереження свого

монопольного права на вирішення “українського питання”, дискредитації антирадянського підпілля в Україні, легітимізації територіальних анексій 1939–1940 рр. та зміцнення своїх позицій на міжнародній арені, Кремль розпочав реалізацію курсу на підвищення міжнародного правового статусу УРСР [18, с. 317].

Вже 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради СРСР прийняла закони “Про утворення військових формувань союзних республік...” і “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин...”, статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли, як зміни до Конституції СРСР, і протягом 1944 р. були узгоджені з конституцією УРСР [12, с. 51–52]. УРСР де-юре отримала усі атрибути суверенітету в міжнародних відносинах, проте короткотривала каденція першого наркома закордонних справ УРСР О. Корнійчука, зумовлена його активним курсом на розбудову зовнішньополітичного відомства та встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, стала яскравим свідченням залежності Києва від Москви у реалізації зовнішньополітичного курсу.

Формальна суб’єктність УРСР в міжнародних відносинах як інструментарій досягнення геополітичних цілей СРСР дозволила Україні долучитись до формування Організації Об’єднаних Націй – основи нової Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Українська делегація взяла роботу в установчій конференції ООН в Сан-Франциско, 26 червня 1945 р. нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський підписав Статут ООН, Україна стала повноправним членом, державою-засновницею ООН [18, с. 197–198].

Відсутність власного зовнішньополітичного курсу УРСР попри декларативний суверенітет в міжнародних відносинах стала закономірним явищем зміцнення позицій надцентралізованого СРСР у світі. Незважаючи на це, формальний вихід України на міжнародну арену створив необхідні умови для інформування міжнародної спільноти про нашу державу, активна участь УРСР у розбудові ООН та інших міжнародних організацій дозволила примножувати традиції української дипломатії та здобувати важливий досвід міжнародної діяльності. Більше того, керований Москвою зовнішньополітичний курс УРСР став яскравим свідченням кардинальної відмінності між задекларованими та конституційно закріпленими повноваженнями республік та політичною дійсністю державного устрою СРСР.

Варто зазначити, що активність контрольованої Москвою зовнішньої політики УРСР детермінувалась політичною ситуацією в СРСР. Яскравим прикладом є період хрущовської “відлиги”, коли попри збереження повного контролю союзного центру над зовнішньою політикою УРСР, Києву вдалось значно розширити свої зовнішньополітичні зв’язки. У 1953 р. УРСР була членом 9 міжнародних організацій, а на січень 1960 р. вона входила до 31 міжнародної організації та була учасником 67 міжнародних договорів, конвенцій, угод, протоколів [7, с. 577].

Усунення від влади М. Хрущова та прихід до влади нового керівництва СРСР на чолі з Л. Брежнєвим ознаменувалися централізацією державного устрою СРСР, що не могло не стосуватись зовнішньополітичної сфери. Чергове загострення протистияння США та СРСР актуалізувало для радянської дипломатії значення УРСР як повноправного члена ООН та інших міжнародних організацій. Це дозволило українським дипломатам активно долучитись до розробки ключових міжнародних договорів та конвенцій, зокрема Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Дипломати УРСР відіграли важливу роль в розробці Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р., який в свою чергу активізував дисидентський рух в Україні, створення Української Гельсінської групи стало важливою подією національного руху в

контексті відродження української державності та відновлення її правосуб'єктності в міжнародних відносинах.

Лібералізація системи державного управління СРСР, а відтак і перерозподіл повноважень розпочались з приходом до влади М. Горбачова та початку реалізації курсу на перебудову, що була зумовлена глибокою системною кризою СРСР, яка охопила усі сфери суспільно-політичного життя та поразкою у протистоянні з США. Піднесення національної свідомості українського народу та консолідація національно-демократичних сил стали вагомим чинником суверенізації УРСР в контексті реформ, ініційованих новим керівництвом СРСР на чолі з М. Горбачовим.

Посилення відцентрових тенденцій (ухвалення декларацій про державний суверенітет Прибалтійськими республіками) і загострення міжнародних відносин (Південний Кавказ) значно ускладнили політичну ситуацію та пришвидшили реалізацію курсу реформ на переформатування СРСР. Політична суть курсу М. Горбачова полягала в оновленні радянського устрою шляхом суттєвого послаблення комуністичної партії, авторитет якої різко падав, та посилення державного апарату. Для цього 14 березня 1990 р. були внесені зміни до конституції СРСР, які кардинальним чином змінили державний устрій: скасовано монополію КПРС на владу; введено інститут президента СРСР, яким став М. Горбачов, залишаючись Генеральним секретарем ЦК КПРС; закріплено право приватної власності [9].

Перші вибори на альтернативній основі до Верховної ради УРСР в березні 1990 р. та прийняття 26 квітня цього ж року Закону СРСР “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації” відіграли ключову роль в процесі суверенізації УРСР. Цим законом союзні республіки визнавались суверенними державами, які мають право виходу з СРСР та розвитку зовнішньополітичних відносин. У нових політичних умовах лібералізації суспільно-політичного життя та активізації національних рухів це значно посилює дезінтеграційні процеси [10].

Декларація про державний суверенітет, прийнята 16 липня 1990 р. де-юре відновила правосуб'єктність України в міжнародних відносинах та заклала правові основи для виходу зі складу СРСР. Відповідні зміни було внесено до Конституції УРСР 24 жовтня 1990 р., які закріплювали суверенітет України в міжнародних відносинах [8].

Ухвалення цих документів, як і реалізація курсу на суверенізацію УРСР були активно підтримані комуністами, яким належала більшість у Верховній Раді. Враховуючи нові політичні реалії, послаблення союзного центру, започаткування економічних реформ, вони намагались зберегти свій авторитет, дистанціюючи від Москви та розширюючи свою електоральну базу підтримуючи ідею українського національного державотворення. Поява суверен-комуністів стала законодавчим явищем дезінтеграції СРСР, скасування монополії КПРС на владу та посилення ролі Верховної Ради як вищого законодавчого органу, створили необхідні умови для зміцнення номенклатури, її виходу з-під контролю Москви та перерозподілу власності [15, с. 118].

Загроза згорання лібералізації та суверенізації України внаслідок спроби державного перевороту в Москві 18–22 серпня 1991 р. актуалізувала подальшу компромісну співпрацю націонал-демократів та суверен-комуністів у сфері державотворення, що уможливило проголошення незалежності України. Проте відсутність спільної мети та кардинально протилежне розуміння ідеї української державності у суверен-комуністів та націонал-демократів призвела до збереження радянських пережитків у державному устрої України, вписаних у національний контекст.

Незважаючи на це, проголошення незалежності України та її легітимізації на грудневому референдумі остаточно перетворили формальну правосуб'єктність у міжнародних відносинах у реальну та стали закономірним явищем українського державотворення. В цьому контексті теза Акта проголошення незалежності України про продовження тисячолітньої традиції державотворення, – не є популістською, а акцентує увагу на тягlostі української державності, а відтак і її легітимності [14].

Невід'ємною частиною наукового пізнання є періодизація об'єкту дослідження, яка дозволяє простежити і проаналізувати закономірні тенденції та динаміку зміни парадигм досліджуваного явища чи процесу. У цьому контексті зовнішня політика України не є винятком, розв'язання актуальних проблем, зміна геополітичних пріоритетів та внутрішньополітичні процеси призводять до еволюції концептуальних засад зовнішньополітичного курсу, що й стає основою для його періодизації.

Однією з найпоширеніших є періодизація, запропонована С. Віднянським та А. Мартиновим, в основі якої лежить значне навантаження суб'єктивного чинника на зовнішню політику України, уособленого Президентом України, якому належить прерогатива у формуванні та реалізації зовнішньополітичного курсу. Цей підхід передбачає виокремлення таких періодів: 1) адаптаційний (1991–1994 рр.); 2) зовнішня політика Президента Л. Кучми (1994–2004 рр.); 3) зовнішня політика Президента В. Ющенка (2004–2010 рр.); розвиваючи цю періодизацію, у якій періоди зовнішньої політики синхронізуються в часі з каденціями українських президентів, виділяємо ще два періоди – зовнішня політика В. Януковича (2010–2014 рр.) та П. Порошенка (2014–...) [3, с. 35–47].

Відомий українського дипломат та перший Міністр закордонних справ України А. Зленко зовнішню політику незалежної України поділяє на такі умовні етапи: 1) 1990–1991 рр. – підготовчий період становлення суб'єктності України в міжнародних відносинах; 2) 1992–1994 рр. – інституційне, кадрове та концептуальне становлення зовнішньої політики і дипломатичної служби України; 3) 1995–1996 рр. – закріплення ролі України в системі міжнародних відносин; 4) 1997–2000 рр. – визнання стратегічного зовнішньополітичного курсу та робота над утвердженням України як реального лідера; 5) 2004–2008 рр. – розгортання стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України, вплив внутрішньополітичних процесів на міжнародні позиції України [11, с. 7].

Виходячи зі специфіки досліджуваної проблематики, аналізуючи зовнішню політику України, ми враховували активність та геополітичні пріоритети нашої держави у міжнародній політиці, а також основні здобутки та прорахунки у реалізації зовнішньополітичного курсу. Авторська періодизація передбачає такі етапи: 1) 1990–1991 рр. – трансформація декларативного суверенітету у реальний та легітимізація міжнародної суб'єктності України після грудневого референдуму; 2) 1992–1994 рр. – формування інституційно-правового забезпечення реалізації зовнішньополітичного курсу України; 3) 1995–1997 рр. – закріплення суб'єктності України в міжнародних відносинах; 4) 1998–2000 рр. – активізація багатовекторної моделі реалізації зовнішньої політики України; 5) 2001–2004 рр. – глибока криза багатовекторності та погіршення зовнішньополітичного становища України; 6) 2005–2008 рр. – активізація європейсько-атлантичного курсу; 7) 2009–2010 рр. – поразка реалізації стратегії євроатлантичної інтеграції та ускладнення міжнародного становища України; 8) 2011–2013 рр. – повернення до оновленого формату багатовекторності зовнішньої політики України з орієнтацією на РФ; 9) 2014–2015 рр. – активізація європейсько-атлантичного вектору зовнішньої політики України в контексті набуття асоційованого членства в ЄС та протидії збройній агресії Росії.

Виокремлення й аналіз характерних тенденцій запропонованих періодів та їх значення становлять перспективу подальших досліджень, що дозволить простежити еволюцію концептуальних засад зовнішньої політики України.

Таким чином, геополітичне становище України та перманентний процес державотворення зумовили необхідність активної участі українських державних утворень у міжнародній політиці, що сприяло розвитку дипломатичних традицій. Незважаючи на століття відсутності власної державності, українська еліта зберігала впливовий статус у формуванні та реалізації зовнішньої політики держав, до складу яких входили українські землі. Це значно розширило зовнішньополітичні ресурси нашої держави й відіграло провідну роль у формуванні міжнародного іміджу і зовнішньої політики незалежної України та сприяло легітимізації її правосуб'єктності у міжнародних відносинах після 1991 р.

Список використаних джерел

1. Francis P. Sempa. Spykman's World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.webcitation.org/6Jd8ko1Qj> 2. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с. 3. Віднянський С. В. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 32–51. 4. Віднянський С. В. Зовнішня політика як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи реалізації / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2001. – №4. – С. 41–57. 5. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен. – К: Дух і Літера, 2011. – 464 с. 6. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1990. – 31, с. 429 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12> 7. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія / Задорожній Олександр Вікторович; Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ, нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. – Київ: К. І. С., 2014. – 688 с. 8. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/404-12> 9. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1360400-90> 10. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1457400-90> 11. Зленко А. М. Формування та еволюція зовнішньополітичної стратегії України (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук / А. М. Зленко; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 34 с. 12. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К.: “РІЦ УАННП”, 1997. – 688 с. 13. Нариси з історії дипломатії України / За заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с. 14. Постанова Верховної Ради Української РСР Про проголошення незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> 15. Секо Я. Феномен “суверен-комуністів” в останні роки перебудови / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 115–122 16. Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав // Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л. В. [та ін.]; редкол.: К. І. Грищенко (голова) [та ін.]. – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. – С. 84–87. 17. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. док. іст. н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с. 18. Україна в міжнародних відносинах ХХ ст. / За ред. професора Малика Я. Й. – Львів: Світ, 2004. – 468 с. 19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с. англ. Т. Велимеева]. – Москва: Издательство АСТ, 2016. – 640 с. 20. Чалий В. Українська держава 1917–1920 років як суб'єкт міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=4 21. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут

історії України НАНУ, 2003. – 518 с. 22. 1654, лютого 17 (27). – Прохання до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу // Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упорядник І. П. Крип'якевич. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1961. – С. 323–325.

Степан Прийдун

**ИСТОРИКО-ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ
ФОРМИРОВАНИЯ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНЫ**

Автор анализирует влияние геополитического положения и внешнеполитических традиций украинских государственных образований на формирование внешней политики независимой Украины. Предложен авторский подход к периодизации внешнеполитического курса Украины.

Ключевые слова: геополитическое положение, Украина, дипломатия, внешняя политика, международные отношения, суверенитет.

Stepan Pryidun

**HISTORICAL-AND-GEOPOLITICAL BACKGROUND AND MAIN STAGES OF
FORMATION OF THE FOREIGN POLICY ACTIVITY OF UKRAINE**

The author investigates the influence of geopolitical situation and foreign policy practices of the Ukrainian state institutions on the formation of the foreign policy of independent Ukraine. The article suggests a new approach to the Ukrainian foreign policy periodization.

Key words: geopolitical situation, Ukraine, diplomacy, foreign policy, international relations, sovereignty.

УДК 39(161.2):81'373.231–053.2

Ірина Денис (Ханас)

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ НАЙМЕНУВАННЯ ДИТИНИ
НА ОПІЛЛІ

У статті проаналізовано українські традиції найменування немовляти на території Опілля, а також розглянуто основні мотиви ім'янаречення та традиційні народні вірування і повір'я ополян, пов'язані з називанням дитини. Слов'янські власні імена мають як свій власний, так і запозичений характер. На їхній вибір впливала вироблена тисячоліттями система звичаїв і традицій, усіх тих форм духовного життя, які забезпечували відносну стабільність досить стійких соціально-територіальних утворень.

Ключові слова: власне особове ім'я, традиції найменування дитини, мотиви ім'янаречення немовляти, Опілля.

Вивчення традицій найменування українців, зокрема дослідження його регіональної специфіки на Опіллі, є одним із невідкладних та цікавих наукових завдань, оскільки українське традиційне ім'янаречення зберігає чимало реліктів прадавньої обрядової культури. Спеціальне дослідження традицій найменування ополян актуальне і з погляду перспективних напрямків українознавчих та загалом слов'янознавчих студій, у ділянці етногенезу, ритуалістики, лінгвістики, семіотики, культурології тощо.

Слід зазначити, що сьогодні продовжуються пошуки нових аспектів дослідження антропонімів, поглиблюється вивчення складових частин української антропонімійної системи у різні історичні періоди її розвитку, в синхронії та діахронії, досліджуються білі плями етнолінгвістичного ономастичного простору. Однак, незважаючи на значну роботу, яку провели дослідники за останні роки у вивченні української ономастики, все ж залишається ще чимало прогалів. Однією з них, як вважає М. Демчук, є нерівномірна увага “до дослідження складових інгредієнтів української антропонімійної системи... Це наочно проявляється у майже односторонній зацікавленості до дослідження тільки прізвищ або назв, що походять від прізвищ, і другорядній увазі до вивчення особових імен” [1, с. 31]. Поза увагою дослідників дотепер залишилася проблема вибору імені для новонародженої дитини, мотиви ім'янаречення, а також ті народні вірування і повір'я, котрі супроводжували процес найменування. Ще раніше П. Чучка зазначав, що “... кожний антропонімійний клас має свої особливості, а отже, й свою специфіку вивчення.” [10: 9].

Мета статті – історико-етнографічна реконструкція традицій найменування українців території Опілля та комплексна наукова характеристика її звичаєво-ритуальних та світоглядних елементів.

У роботі використано результати праць із зазначеної проблематики відомих сучасних як українських, так і зарубіжних авторів, а також матеріали власних етнографічних експедицій з території Опілля. Дослідження здійснено із застосуванням таких методів, як польового спостереження, зокрема методу анкетування й інтерв'ю, хронологічного, дедуктивного, порівняльно-історичного методів, структурно-функціонального, типологічного і комплексного аналізу.

Загальновідомо, що власне ім'я – це юридично зафіксоване слово, за допомогою якого відбувається індивідуалізація (легалізація) певної людини. В Україні порядок присвоєння імені визначається українським законодавством,

проте вибір імені здійснюють батьки дитини залежно від свого бажання та уподобання [3, с. 69–70].

Слід зазначити, що визначень терміна “власне ім’я” існує сьогодні досить багато, кожен дослідник вносить у це поняття свою наукову новизну і свій індивідуальний підхід. Наприклад, російська дослідниця С. Толстая стверджує, що “ім’я – у народній традиції персональний знак людини, що визначає її місце у світобудові й соціумі; міфологічний заступник, двійник або невід’ємна частина людини; об’єкт й інструмент магії” [7, с. 408]. А ім’янаречення, як далі продовжує дослідниця, – важливий акт, який надає новонародженому статус людини. Ім’я остаточно формує людину: пор. вкр. “*Прибери пня, дай емь имня - и з него буде чоловік*”; болг. (прокляття) “*Да му ся не найде имято!*” (*Щоб йому імені не знайшлося*); кашуб. моно věmazas “*умерти*” [7, с. 408].

Правила вибору імені різні у різних етнічних, конфесійних і локальних традиціях. Загальновідомо, що відношення між конкретною особою та її власним іменем не дане від природи, а є довільним, а навіть великою мірою випадковим. Справді, у самого індивідуума ім’я не закладене від природи чи властивості, що їх виражає це ім’я. Звичайно, якщо комусь дають ім’я *Павло*, то це ще зовсім не означає, що він завжди буде малим, так само і те, що особа з іменем *Надія* завжди буде нести зі собою певну надію.

Відношення найменувача (той, хто дає ім’я) до найменованого, а отже, й до самого імені не є абсолютно довільним. Наші предки з давніх-давен дотримувалися відповідних звичаїв і традицій при ім’янареченні особи. Найменувач не є абсолютно вільним при виборі імені для новонародженого. Свобода дій найменувача великою мірою обмежена при акті найменування. У сучасних умовах людина, наприклад, не може обрати іменем для своєї дитини будь-який знак, тобто будь-який звуковий комплекс. У її розпорядженні для цього є усього близько ста чи декількох сот спеціальних слів (власних особових імен), усталених традицією. Лише з цього кодексу можна вибирати для новонародженого ім’я, та й то, виявляється, не усяке, бо для хлопчиків є одні імена, а для дівчаток – інші.

Варто зазначити, що навіть у цих рамках найменувач не є абсолютно вільним у виборі імені, а сам процес вибирання не є зовсім стихійним. Здебільшого у найменувача є цілком конкретний привід чи підстава для вибору саме цього імені, а не якогось іншого. Іншими словами, найменувач у своїх діях залежний від чинних мотивів найменування, підпорядкованих загальним принципам ім’янаречення. Отже, хоча зв’язок між особою та її іменем довільний, але він значною мірою вмотивований, принаймні, у свідомості найменувача, тобто батьків.

Відомо, що мотиви найменування бувають різні. Найчастіше вони пов’язані з естетичними, релігійними та політичними уподобаннями чи переконаннями середовища, у якому живе найменувач. У цих мотивах, як справедливо зауважив П. Чучка, захований спосіб мислення народу, його психологія, різні вірування, погляди на світ, на життя і на смерть [10, с. 39].

Сьогодні на Опіллі (історико-етнографічний район України, який, за визначенням Р. Кирчіва, співвідноситься на півдні: з північним виступом Івано-Франківської області у поріччях Гнилої Липи і Свіржа з містечками Бурштин і Рогатин; південно-східною частиною Львівської області, на лівобережжі Дністра і тереном на схід від Львова у поріччях верхнього Бугу і Зубри (північно-східна частина Миколаївського, східна Пустомитівського, Перемишлянського, Золочівський, південні частини Буського і Кам’янка-Буського районів Львівської області). На півночі Опілля сягає під Броди – до “волинців” (за словами Я. Головацького), а на сході заходить на західний виступ Тернопільської області до Козови і Зборова (за визначенням Я. Головацького), по Серет (за А. Фішером).

Це, головним чином, Бережанський, Козівський та західна частина Зборівського районів Тернопільщини. Крім, зазначених районів Львівщини, до Опілля відносять також Жовківський, окрім північно-західної частини, східні частини Яворівського, Городоцький та весь Пустомитівський райони Львівської області [2, с. 11–12]) вибір імені для новонародженого є юридично вільним і в усіх випадках залежить майже суто від волі найменувачів, тобто батьків. Саме вони виносять остаточне рішення, як назвати дитину. Вільний вибір імені для немовляти на Закарпатті, як стверджує П. Чучка, усталився уже досить давно, правдоподібно, ще із запровадження церковної унії, тобто десь у середині чи у кінці XVII ст. У всякому випадку у другій половині XVIII ст. він уже був на Закарпатті вільним. Досить переконливим аргументом на користь цього твердження може бути свідчення найдавнішої закарпатської рукописної метрики, тобто “Метрики Чернечої гори біля Мукачева за 1727–1816 роки”. Записи новонароджених, тобто хрещених, у цій метриці уже не відповідають у часі церковним святкам. Так, наприклад, 1727 року на день святої Єфимії новонароджену названо *Софією*; 1785 року на день святого Федора новонародженого записано *Андрієм*. 14 листопада 1745 року новонародженого записано *Михайлом*, хоча день святого Михайла припадає не на 14, а на 8 листопада (за старим стилем). Отож, у XVIII ст. вибір імені для новонародженого на Закарпатті від церковного календаря у принципі уже не залежав [10, с. 40].

Слід зазначити, що на території історико-етнографічного району Опілля у XVIII ст. вибір імені для немовляти також уже не залежав від церковного календаря, про що свідчать церковні метрики хрещення, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Наприклад, у с. Андріянів (Городоцький район Львівської області) 15 жовтня 1784 року новонароджену дівчинку записано *Катериною*, 22 вересня того ж року дівчинку зареєстровано *Анною*, новонародженого хлопчика 15 квітня 1784 року записано *Василем*, а 13 серпня 1784 року хлопчика назвали *Стефаном* [5]. І таких випадків маємо багато.

Про умови надавання імен до XVIII ст. прямих даних немає. Проте є факти, котрі підтверджують, що раніше на територіях, заселених українцями православного віросповідання, це надавання було регламентоване церковними святцями. Своєрідним відгомонам тих далеких часів є, наприклад, так звані патронні імена. Релігійні батьки ще донедавна, а навіть і у наші дні, своїй дитині, як правило, надавали ім'я того календарного святого, під час святкування пам'яті якого дитина народилася: народиться дитина “на Юра” – назвуть *Юрою*, народиться “у Миколи”, тобто за кілька днів до чи після святого Миколая, – буде *Миколою* і т. п. Надавати новонародженому ім'я християнського святого, якому присвячене найближче до народження дитини свято, було і є сьогодні одним з найпоширеніших звичаїв. При цьому уникали чи навіть забороняли давати ім'я за календарем “назад”, тобто відповідно до свята, яке передувало дню народження дитини, бо, за польським повір'ям, назване “назад” дитя не буде рости. А найменування “вперед”, котре символізує розвиток і зростання, і на відміну від руху “назад”, що асоціюється з деградацією і занепадом, знаходимо в українській і сербській обрядовості [7, с. 409]. Отже, найменовували за принципом: “Яке дитина собі принесла ім'я, таке треба їй дати” [8, с. 13]. Правда, до уваги бралися при цьому не усі свята, а тільки конфесійні, тобто такі, які церква відзначала як свята.

Варто зауважити, що мотивів, якими керувалися і керуються батьки при вільному виборі імені для своєї дитини у звичайних умовах, є декілька. М. Худаш стверджує, що етнографічні матеріали дають підставу говорити про три основні традиційні мотиви вибору й надавання дітям власних хрещених імен: а) вибір і надавання імен за церковним календарем чи святцями (“принесені”

імена); б) вибір і надавання дітям імен на чийсь честь (батьків, друзів, знайомих, авторитетних людей, культурних і громадських діячів та ін.); в) пізніше практикований, новітній мотив – вибір дітям імен за певною існуючою у конкретній місцевості модою на імена або традицією (тут і вибір милозвучних імен, і звичайне наслідування, і традиція, пов'язана з культом певного святого тощо) [9, с. 184].

Г. Кожолянко вважає, що основними мотивами, які у наш час визначають обрання імені для новонародженої дитини в Україні, і на Буковині зокрема, є: а) сімейна традиція, за якою дітей називають іменами дідуся – бабусі, батька – матері або близьких родичів; б) зв'язок імені дитини з іменами видатних національних героїв, відомих письменників, артистів, кіногероїв, спортсменів (*Богдан, Тарас, Павло, Роксолана, Софія, Назарій*); в) ніжні і милозвучні імена (*Алла, Аліна, Олена, Світлана*); г) утворення жіночих імен від чоловічих (*Богдана, Володимира, Руслана, Олександра, Романна*) [3, с. 70].

На думку П. Чучки, якщо виходити не лише з нинішніх узвичаєнь, а й із того, від чого саме залежав вибір імені хоча би протягом останнього сторіччя, то до провідних мотивів найменування треба віднести, принаймні, чотири, а саме: а) побожність чи забобонність батьків; б) родинні традиції; в) визначні чи авторитетні особи; г) вплив часу. Ці ж мотиви, як стверджує дослідник, є визначальними у наш час як у чехів, так і в угорців [10, с. 42]. Актуальними вони є й для ополян, тому вважаємо за необхідне розглянути коротко кожен із цих мотивів і визначити, котрий із них переважає чи переважає сьогодні на Опіллі.

А. Вплив релігійних вірувань батьків на традиції найменування немовляти.

Простий українець ще донедавна обирав для своєї дитини здебільшого те ім'я, яке “сама дитина принесла зі собою своїм народженням”: дитині давали, як правило, ім'я того календарного святого, честь якого під час її народження відзначала церква. До календаря заглядати майже не доводилося, бо кожен знав, що у січні такими святами є *Марії, Стефана, Василя та Івана*, у лютому – *Івана*, у травні – *Юрія*, у липні – *Івана, Петра і Павла, Ольги і Володимира*, у серпні – *Іллі*, у вересні – *Марії, Віри, Надії, Любові та Софії*, у листопаді – *Дмитрія, Параскеви і Михайла*, у грудні – *Романа, Катерини, Андрія, Миколая і Анни* тощо. Релігійні люди у цій традиції вбачали певний неписаний закон, за яким кожна людина не просто повинна мати свого патрона, тобто покровителя чи охоронця серед лику святих, а що вона уже народжується з ним [8, с. 3, 5, 10, 13, 17]. Серед сільського населення цей мотив донедавна мав ще суттєву перевагу, проте протягом останніх десятиліть у міру піднесення свідомості народу і поступового відходу від релігії, зокрема за часів комуністичної влади в Україні, він досить швидко поступився іншим. Однак ця традиція разом із іншими мотивами ім'янаречення дитини переважає на території Опілля як колись, так і у наші часи, про що свідчать записи у церковних метричних книгах хрещень. Наприклад, дитину, народжену 17 грудня 1967 р. у с. Угри (Городоцький район Львівська область), назвали *Микола*, 9 січня 1968 р. – *Степан*, 28 вересня 1968 р. – *Любов*, 11 грудня 1968 р. – *Андрій*, 28 липня 1970 р. – *Володимир*, 1 грудня 1986 р. – *Роман*, 26 серпня 1989 р. – *Марія*, 11 липня 1990 р. – *Павло*, 20 листопада 1998 р. – *Михайло*, 14 січня 2000 р. – *Василь*, 7 липня 2003 р. – *Іванна* тощо. Це явище спостерігаємо також у с. Ушковичі (Перемишлянський район Львівська область): 4 січня 1949 р. народилася дівчинка і назвали її *Марія*, 24 липня 1998 р. – *Ольга*, 26 липня 1998 р. – *Володимир*, 17 грудня 1998 р. – *Микола*, 7 січня 2005 р. – *Марія* тощо; у селах Рогатинського району (Івано-Франківська область): 13 грудня 1984 р. народився хлопчик і хрещений *Андрій* (с. Зеленів), 9 січня 1986 р. – *Степан* (с. Городиська), 12 липня 1986 р. – *Петро* (с. Верхня Липиця), 19 листопада 1988 р. – *Михайл* (с. Верхня Липиця), 21 грудня 1992 р. – *Ганна* (с. Верхня Липиця), 12 січня 1993 р. – *Василь* (с. Верхня Липиця), 22

травня 1994 р. – *Микола* (с. Малинівка), 21 вересня 1994 р. – *Марія* (с. Лопушня), 7 липня 2002 р. – *Іванна* (с. Верхня Липиця) тощо.

У деяких селах донедавна побутував звичай надавати дитині ім'я того святого, якого у певному селі відзначали на “храм церкви”. Цим пояснюють, наприклад, що у с. Братковичі (Городоцький район Львівська область) дуже поширене ім'я *Марія* (храмове свято припадає на 21 вересня, коли церква вшановує Різдва Богородиці).

Поряд із релігійними звичаями у багатьох селах Опілля і України загалом донедавна співіснували й деякі народні обряди та звичаї, пов'язані із надаванням імен. Деякі із цих звичаїв дуже давні та сягають ще дохристиянських часів, а засновані на вірі у магічну силу імені. Одним із таких поширених звичаїв був звичай “продавання” (чи “купування”) кволої дитини та надавання їй охоронного, заклинального імені з метою врятувати її від смерті чи від певного іншого лиха. Мати, у якої систематично вмирили діти, за незначну символічну суму (за монету) умовно продавала свою хвору дитину багатодітній знайомій (кумі, тітці, подрузі), у котрої діти здорові і не вмирили. Таємно від інших людей уночі рідна мати передавала свою дитину крізь хатнє вікно на подвір'я “купувальниці”. “Купувальниця” відносила дитину кудись (на цвинтар, на перехрестя, до млина), ворожила, після чого приносила її знову і повертала справжній матері. Лише на цей раз дитину передавали уже не крізь вікно, а через хатній поріг. При цьому рідна мати дитини промовляла приблизно так: “Віднині ти вже не моя дитина, а тітчина чи кумина; я лише годуватиму тебе своїми грудьми”. Смісл ворожіння полягав у тому, щоб обманути злого духа, відвернути його згубну силу від рідної дитини. По деяких селах досліджуваного регіону дитину під час ворожіння перейменовували (скажімо, з *Петрика* на *Василька*), і з того часу як домашні, так і сусіди дитину називали уже тільки цим новим для неї іменем. Мета обряду купування та продавання у такому випадку зводилася до того, щоб переконати “нечисту силу” у тому, що в цій сім'ї уже немає тієї дитини, яка там була до цього, а є зовсім інша [10, с. 44].

Іншим звичаем, що базувався на вірі у магічну силу імені, було повторне використання того ж самого імені у родині для двох різних дітей. У результаті цього у деяких селах серед дітей однієї родини можна зустріти по дві *Христини*, по дві *Ганни* і т. п. Повторне використання того ж самого імені для двох живих дітей одної родини практикувалося виключно у багатодітних сім'ях.

Як стверджує П. Чучка, повторне використання одного імені для двох братів чи двох сестер різні батьки пояснюють по-різному – бідністю іменного репертуару та небажанням давати дитині таке ім'я, якого ще у селі немає; інші пояснюють, що це ім'я чимось припало їм до душі. Але відверті розмови з людьми старшого віку переконують у тому, що у повторному використанні того ж самого імені для двох дітей однієї родини батьки вбачали магічну силу. Забобонні багатодітні батьки вдавалися до цього прийому як до засобу, що мав припинити дітонародження, і вірили, що після такого акту у їхній сім'ї більше не народжуватимуться діти. Цей звичай відомий також болгарам, які за таких умов новонародженій дівчинці давали ім'я *Доста*, а хлопчиків – *Достан* [10, с. 46].

Існують і зовсім протилежні думки. Деякі люди вважають, що повторне ім'я серед дітей одної родини – це засіб забезпечити міцне здоров'я цій дитині. Та які вірування не ховалися б за цим звичаем, треба визнати, по-перше, що сам звичай дуже давній, а по-друге, що він мав гальмівний вплив на розвиток іменного репертуару певної місцевості.

Як зазначає Г. Кожолянко, на Нікейському християнському соборі у 325 році було прийнято рішення, за яким заборонялось давати християнам язичницькі (народні) імена. І у наступному впроваджувались християнські імена [3, с. 70–71].

Дуже часто українці не могли чітко вимовити незрозумілі їм імена. Тому були випадки, коли чужі імена пристосовувалися до власної мови. Відповідно з *Базилія* став *Василь*, з *Даниїла* – *Данило*, з *Дмитрія* – *Дмитро*, з *Гавриїла* – *Гаврило*, з *Анастасії* – *Настя* тощо.

Відомо, що священники й самі змінювали імена на прохання людей при ім'янареченні. Про це писали дослідники ще у кінці XIX ст.: “Ім'я зазвичай дається на честь святого, якого пам'ять святкується в цей день; якщо ім'я попадається незручне для вимови, то баба просить переіменити його: “Ой, батюшко, дайте інше яке, ато сього й зроду не донесу”. І дійсно, такі випадки, коли баба не в силах “донести” імені й перебріхує його до невпізнанності, не поодинокі, тому священникам і передписано давати більш вживані серед народу імена” [3, с. 71].

У давні часи в народі вважали, що ім'я має фатальне значення. З іменем при хрещенні дитина отримує ангела-охоронця, дістає наставництво Божої сили, за іменем і діями кожна людина знаходиться під контролем богів у Всесвіті [3, с. 72]. Варто зауважити, що більшість мешканців сіл та міст історико-етнографічного району Опілля і у наш час ретельно дотримуються цих народних повір'їв [8, с. 3, 5, 10, 13, 17]. І навіть якщо батькам не зовсім подобається ім'я того святого у церковному календарі, у день пам'яті якого народився їхній нащадок, то вони найменують свою дитину подвійним іменем (Анна-Марія, Софія-Марія, Назарій-Микола, Маркіян-Іван та ін.), щоб таким чином залишити дитині Ангела-Хоронителя.

Б. Значення родинних традицій при ім'я нареченні.

Родинні традиції – це другий визначальний фактор, що впливав і сьогодні впливає на вибір імен серед українців Опілля, а разом із цим і на їхню певну консервацію. Полягає цей принцип у тому, що дитині дають ім'я одного з батьків чи близьких родичів. У сільських сім'ях першого сина часто називали іменем батька, а першу дочку – іменем матері. На питання “Чому це так робиться?” одні відповідають, що це просто такий давній звичай, а інші пояснюють, що хтось із дітей повинен прямо продовжувати батьківський рід. Нерідко ополляни дають ім'я діда чи баби, щоб у такий спосіб зберегти пам'ять про них. До уваги часто беруться й імена інших родичів (дядька, тітки, прадіда, прабаби.), зокрема якщо ці родичі чимось виділялися (силою, вродою, розумом, учинками) на фоні інших знайомих. Чи ці родичі ще живуть, чи уже повмирили – це принципового значення не має, хоча, як вважають старожили с. Ушковичі Перемишлянського району Львівської області, краще ім'я померлої людини не давати [8]. Такої ж думки був і З. Кузеля: “При надаванні імен уважають у нас і у інших народів на се, щоб не брати імени померлих осіб, особливо з рідні, бо се приносить смерть дитині. Той самий наслідок має декуди і ім'я родичів. Не вільно також надавати того самого імени двом особам, бо одна з тих умерла б” [4]. У багатьох випадках новонародженого спеціально найменували іменем померлого братика або сестрички, але цей звичай на різних територіях України пов'язаний з різними віруваннями у те, чи цьому новонародженому жити чи вмерти.

Звичай давати синові чи дочці батькове ім'я на Опіллі має уже довгу традицію, та зберігся він і до наших днів. Наприклад, у с. Ушковичі, що на Перемишлянщині, маємо *Ігоря Ігоровича* (16. 03. 1990 р.н.), *Василя Васильовича* (19. 08. 1996 р.н.) та ін.; у с. Кимир того ж Перемишлянського району – *Володимир Володимирович* (26. 07. 1982 р.н.), у с. Братковичі на Городоччині проживає *Василина Василівна* (15. 01. 1999 р.н.), *Володимир Володимирович* (23. 07. 1999 р.н.), *Андрій Андрійович* (12. 09. 1999 р.н.), *Роман Романович* (12. 06. 2000 р.н.), *Василь Васильович* (12. 02. 2007 р.н.), *Петро Петрович* (05. 08. 2007 р.н.) тощо.

Таких випадків на Опіллі можна віднайти чимало, що, з одного боку, підтверджує факт існування явища повторюваності імен із покоління до покоління (від діда, батька до внука, сина, від баби, матері до внучки, дочки тощо), певної традиційної консервативності, а з іншого, – це і є своєрідною локальною особливістю населених пунктів історико-етнографічного району Опілля.

В. Вплив часу як один із мотивів найменування немовляти на території Опілля.

Досить часто батьки не можуть назвати конкретного мотиву, яким вони керувалися при виборі імені для своєї дитини. У таких випадках здебільшого кажуть, що це ім'я просто приємне, милозвучне, тому й обирають його для своїх дітей. Отже, йдеться про певний “колективний смак”, про те, що чимось подобається громадськості відповідного часу, про певну моду на імена. Як і будь-яка мода, мода у надаванні імен є досить примхливою, і не завжди вдається встановити її рушійні сили. Однак вирішальними факторами у цих змінах є, мабуть, культурно-історичні та естетичні: чим багатше на економічні, політичні та культурні події життя народу, тим помітніші зміни у його іменному репертуарі. Наприклад, інтелігенція, зокрема учителі, все частіше дає імена своїм дітям на честь видатних синів українського народу (*Тарас, Богдан* – на честь Шевченка і Хмельницького), імена відомих літературних персонажів (*Наталка і Петро* з п'єси І. Котляревського “Наталка Полтавка”, *Оксана* та *Андрій* за оперою Гулака-Артемівського “Запорожець за Дунаєм”) тощо. Не можна не відзначити, що у тридцяті роки минулого століття багато батьків назвало своїх дочок *Ксенями* під впливом пісні “Гуцулко Ксеню” чи пізніше *Марічками* під впливом відомої пісні М. Сабадаша “Марічка” [10, с. 50].

Певну роль у виборі та поширенні імен відіграє й естетичний фактор. Однак визначити моду в іменах лише як щось естетичне не можна: такі естетичні категорії, як гарне, приємне, лагідне, милозвучне, різні люди сприймають неоднаково. На питання “Чим краще ім'я Оксана від імені Єлизавета?” люди здебільшого відповідали, що перше приємніше, тепліше. Дехто додавав, що воно зручніше, бо коротше. А вчителі звертали увагу ще й на те, які пестливі варіанти має це ім'я, як гармоніюватиме воно з відповідним прізвиськом та з іменем батькові [10, с. 50].

Варто зауважити, що на території історико-етнографічного району Опілля цей третій мотив найменування дитини дещо поступається попереднім двом вищенаведеним мотивам ім'янаречення особи, проте, зважаючи на етнографічні матеріали, зібрані експедиційним шляхом на території Опілля, а також дані відповідних метричних книг хрещення, повністю заперечити існування так званої “моди на імена” у певному населеному пункті історико-етнографічного району Опілля у певний конкретний історичний період розвитку не можливо.

Г. Найменування дитини іменами визначних та авторитетних осіб.

Близьким до описаного вище мотиву є звичай називати дітей іменами авторитетних осіб. Найчастіше цей звичай виражається у тому, що батьки називають дитину іменем свого доброго приятеля, іменем близького друга дитинства, хорошого знайомого. Буває й таке, що самого носія імені батьки особисто не знають, але обирають його ім'я за його славу, за його авторитет або й із розрахунком на певну вигоду. Так буває, зокрема, з іменем видатних державних, культурних, наукових діячів. Як стверджує П. Чучка, у такий спосіб після польоту Ю. Гагаріна у космос значно зросла популярність імені *Юрій*, а після польоту Ніколаєва і Терешкової деякі батьки називали своїх дітей *Андріанами* та *Валентинами*, хоча останні для іменного репертуару деяких регіонів України були зовсім новими [10, с. 52].

На Опіллі ім'я *Андріан (Андріана)*, *Юрій* та ін. досить поширені й сьогодні, правда, у наш час, мабуть, більшість найменувачів, які присвоюють дітям ці імена, вже не зважають на вищенаведену мотивацію П. Чучки, а беруть до уваги при ім'янареченні: церковний календар, родинні традиції, власне уподобання імені і т. д. Щодо імені *Валентин (Валентина)*, то воно трапляється рідше (а у церковних метриках хрещення деяких сіл на Опіллі це ім'я взагалі відсутнє (І. Д.).

Поряд із названими чотирма мотивами найменування немовляти на території Опілля у давні часи, можливо, діяли й інші принципи ім'янаречення дітей. Деякі з них спиралися не стільки на констатацію характерних рис, властивих дитині, скільки на бажання батьків бачити свою дитину саме такою. Звідси імена охоронні, бажальні, заклиналні. Звичайно, відтворити у наш час вірування і спосіб мислення наших предків попередніх століть нелегко, але сумніву немає, що надавання імен у ту пору було тісно пов'язане з різними дохристиянськими віруваннями. Сьогодні, у час високого розвитку наукового і технічного життя народів світу, у тому числі й українців, за іменем більшість людей ще вбачає надприродну силу. Мешканці історико-етнографічного району Опілля, як і України в цілому, вірять у те, що між людиною та її іменем існує нерозривний зв'язок, що ім'я має здатність впливати на риси особистості, на її приналежність, здоров'я, щастя і долю загалом. Звичайно, іменний репертуар будь-якої місцевості України, зокрема Опілля, становить собою своєрідну, неповторну і відносно відкриту систему, яка завжди реагує на різні культурно-історичні фактори: чим багатше життя народу на культурно-історичні події, тим активніше входять до вжитку нові імена і вибувають із нього застарілі. І цей процес настільки природний і динамічний, наскільки природне й динамічне життя на планеті Земля.

Список використаних джерел

1. Демчук М. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XV ст. / М. Демчук. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.
2. Кирчів Р. Етнографічне районування України / Р. Кирчів // Етнографія України: навч. посібник / за ред. С. Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – С. 11–12.
3. Кожолянюк Г. Родинно-хрестинна обрядовість / Г. Кожолянюк // Кожолянюк Г. Етнографія Буковини: у 3 т. – Чернівці: Золоті литаври, 1999–2004. – Т. 2. – 2001. – С. 45–86.
4. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. / З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. 8.
5. Метрична книга хрещення сс. Андріянів, Лівчиці, Підзвіринець, Татаринів та ін. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 201. – Оп. 4 а. – Спр. 41, 6188, 6189.
6. Сімович В. Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні / В. Сімович // Наук. зб. Укр. вис. педаг. ін-ту ім. М. Драгоманова у Празі: наук. зб. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 305–369; Сімович В. Історичний розвиток українських (здрібнених та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на заверблі суфікси / Василь Сімович // Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů, 1929. – Praha, 1932. – Sv. 2. – S. 67–73; Сімович В. Наша товариська мова / В. Сімович // Назустріч. – 1934. – Ч. 5. – С. 1.
7. Толстая С. Имя / С. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под. ред. Н. Толстого. – М.: “Международные отношения”, 1995 – 2009. – Т. 2: Д – К (Крошки). – М., 1999. – С. 408 – 413.
8. Ханас І. Матеріали етнографічної експедиції / І. Ханас // Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 571. – 25 с. (+ дод. А).
9. Худаш М. З історії української антропонімії / М. Худаш. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
10. Чучка П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена) / П. Чучка. – Ужгород, 1970. – 103 с.

Ирина Деныс (Ханас)

**УКРАИНСКИЕ ТРАДИЦИИ НАИМЕНОВАНИЯ МЛАДЕНЦА НА ТЕРРИТОРИИ
ОПОЛЬЯ**

В статье проанализированы украинские традиции наименования младенца на территории Ополья, рассмотрены основные мотивы имянаречения и традиционные народные верования и поверья ополчан, связанные с называнием ребенка. Славянские имена имеют как свой собственный, так и заимствованный характер. На их выбор влияла произведенная тысячелетиями система обычаев и традиций, всех тех форм духовной жизни, которые обеспечивали относительную стабильность достаточно устойчивых социально-территориальных образований.

Ключевые слова: собственно личное имя, традиции наименования ребенка, мотивы имянаречения младенца, Ополье.

Iryna Denys (Khanas)

UKRAINIAN TRADITION OF BABY NAMES ON THE TERRITORY OF OPILLYA

The article analyzes the Ukrainian tradition of the baby naming on the territory of Opillya, the basic motives of naming and opolans' traditional folk beliefs and superstitions associated with the child's name. Slavic proper names have their own and borrowed character. Their choice was influenced by a millennium-old system of customs and traditions, all forms of spiritual life, which provided the relative stability of sufficiently stable socio-territorial entities.

Key words: proper personal name, the tradition of naming a child, motives for the name of the baby, Opillya.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327(477):327.7

Ігор Дацків

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО

У статті висвітлено основні механізми реалізації державної інформаційної політики України у сфері європейської інтеграції. З'ясовано, що в процесі інтеграції України до Європейського Союзу виникають внутрішньоєвропейські, внутрішньоукраїнські та геополітичні протиріччя. Зроблено висновки, що інерційність у проведенні політичних реформ, загострення внутрішньополітичних конфліктів, нездатність української правлячої еліти обмежити вплив кланових угруповань та бюрократії на політичну систему й відокремити владу від бізнесу суттєво знижують ефективність політичної системи України.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, інтеграція, геополітика, процес, співпраця.

Зацікавленість українського суспільства у модернізації державних інституцій на основі європейських підходів є досить значною, що, в свою чергу, вимагає удосконалення, а подекуди і розбудови, злагоджених механізмів державного управління. Євроінтеграційні прагнення України ставлять на порядок денний питання про вдосконалення системи виконавчої влади, оскільки саме вона відповідальна за реалізацію різноманітних державних функцій, у тому числі й політики європейської інтеграції.

Сучасні тенденції світового розвитку характеризуються глобальною трансформацією усіх країн світу до нового якісного стану, нового типу цивілізації третього тисячоліття. Характерною рисою сучасного світового соціально-економічного і політичного розвитку є бурхливий розвиток інтеграційних процесів у світі та Європі, зокрема, Європейська інтеграція є магістральним напрямом розвитку континенту, який визначить як ситуацію у самій Європі в третьому тисячолітті, так і її місце у світі. Від часу свого заснування 1957 року Євросоюз поступово перетворився на один із найпотужніших фінансово-економічних і політичних центрів світу, першорядний компонент новостворюваної архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Європейський вибір України, визначений у початковий період формування основ її зовнішньої політики, став природним результатом здобуття країною державної незалежності. Він відображає життєво важливі інтереси України, викристалізувався з усієї попередньої історії українського народу, його ментальності та глибоких демократичних традицій, ґрунтується на законному прагненні громадян України бачити свою державу невід'ємною частиною єдиної Європи.

Відтак, євроінтеграційний курс здатний забезпечити нашій державі гідне місце в сім'ї європейських народів. Європейський напрям зовнішньої політики

України – один із шляхів модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності українського виробництва, можливості виходу на внутрішній ринок ЄС [1, с. 13–14].

Метою статті є теоретичне обґрунтування суттєвих суперечностей вступу України до Європейського Союзу.

Наукові доробки, пов'язані з вивченням євроінтеграційного шляху розвитку України репрезентувано у наукових працях А. Костенко [2], А. Баровської [3], Н. Гнидюк [4], С. Василенко [5] А. Миколюка [6] та інших.

У 90-ті роки минулого століття викристалізувалася зовнішньополітична орієнтація України в напрямку інтеграції до європейської спільноти. Європейський вибір відкриває нові перспективи для співпраці України з розвинутими країнами континенту, економічного розвитку, соціального й інтелектуального прогресу, зміцнення позицій держави в міжнародній системі координат.

Відтак, для України європейська інтеграція – це шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності українського товаровиробника, можливість виходу на єдиний внутрішній ринок ЄС. У політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної та інституціональної систем. Співпраця з ЄС сприятиме наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя та статку населення. У культурно-цивілізаційному аспекті євроінтеграція – це шлях до активізації взаємообміну між українською та західноєвропейською гуманістичною культурами, одночасне становлення України як інтегрованої частини глобального суспільства, так і національної держави [7, с. 71].

Європейська інтеграція на сучасному етапі – це магістральний напрям розвитку континенту, який визначить ситуацію в самій Європі у третьому тисячолітті, так і її місце у світі. З часу свого заснування в 1957 р. (ЄЕС, а сам ЄС – 1991) Європейський Союз поступово перетворився на один із найпотужніших політичних і фінансово-економічних центрів сучасного світу, першорядний компонент новоствореної архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських стандартів.

Державна політика України у сфері Європейської інтеграції почала формуватися після проголошення незалежності. Європейський Союз визнав створення нашої держави однією з найважливіших подій в історії сучасної Європи та висловив переконання, демократична сильна Україна зможе зробити значний внесок у загальну європейську стабільність. Про це було зазначено у спільній позиції країн членів Євросоюзу у листопаді 1994 року. До того ж, Європейський Союз висловив свій намір підтримувати незалежність, територіальну цілісність і суверенітет України у своєму плані дій для України, розробленому в той час [8, с. 6].

Україна першою серед країн СНД уклала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом 16 червня 1994 р. Вона була ратифікована Верховною Радою України 10 листопада 1994 р., а набула чинності 1 березня 1998 р. після її ратифікації всіма державами-членами Євросоюзу. Ця Угода стала базовим документом, що визначав правовий механізм двостороннього співробітництва між Україною та ЄС на десять років.

Євросоюз та Україна почали переговори про укладення нової посиленої Угоди про асоціацію, що включатиме і створення Зони вільної торгівлі (за рік до закінчення терміну дії Угоди про партнерство та співробітництво), адже після десятирічного співробітництва між Україною та Євросоюзом у форматі УПС взаємні договірно-правові зобов'язання сторін потребували суттєвого

розширення через досягнення та нові виклики співпраці. Хоча переговори щодо Угоди про асоціацію між ЄС та Україною було офіційно завершено, а її зміст парафровано 2012 р., наразі важливим є її підписання, адже укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також її реалізація відповідає державній євроінтеграційній політиці нашої країни [8, с. 6].

Формування та розвиток Європейського Союзу – складний, багатоступінчастий процес, у ході якого країнам-учасникам доводиться розв'язувати гострі економічні, соціальні, політико-правові проблеми, шукати і знаходити адекватні відповіді на виклики часу. У розвитку європейського інтеграційного процесу можна простежити декілька етапів, кожному з яких були притаманні певні риси й особливості, що знайшли своє відображення в організації Європейського співтовариства, змінах в інституціональній структурі й характері взаємовідносин між країнами-членами, розвиткові права Європейських співтовариств, досягненнях в економічній, соціальній, валютно-фінансовій сферах тощо. За роки свого існування ЄС перетворюється із суто економічного об'єднання у політичне з єдиним європейським громадянством, єдиною валютою, і навіть бажанням створити єдину конституцію [9, с. 53].

Розширення євроінтеграції на схід, залучення до її процесів нових держав стає все складнішим і довготривалішим процесом не в останню чергу через те, що відбувається накопичення внутрішньоєвропейських суперечностей. Нерозв'язання цих проблем може призвести до кризи євроінтеграції, подібно до тієї, яка сталася у 70-х рр. ХХ ст.

Сучасна інтеграційна система Європейського Союзу може бути охарактеризована як унікальне утворення, в основі якого поєднуються два різні, але взаємодоповнюючі типи міжнародного співробітництва, – наддержавної організації та міждержавного об'єднання. Відповідно, визначаючи форму устрою сучасного Євросоюзу, можна виділити в ньому риси як федерації, так і конфедерації. Серед федеративних ознак, які фактично притаманні сучасному Євросоюзу, можна назвати такі: 1) система управління ЄС як така є поєднанням принаймні двох управлінських складових; 2) європейські договори поширюють власну юрисдикцію на обидві управлінські складові; 3) наявність положень про спільне управління в галузях, де юрисдикція ЄС та його держав-членів переплітаються; 4) загальноєвропейському праву ЄС притаманне верховенство над законодавством національним; 5) загальноєвропейське законодавство імплементується на основі акомодатії національних рішень, зобов'язуючи при цьому окремі держави-члени визнати результати таких рішень навіть за умов власної незгоди; 6) структура та функціонування інститутів Євросоюзу ґрунтуються не лише на основі мажоритарного представництва, але й на врахуванні позицій так званої “меншості”, тобто малих держав у Парламенті та Раді міністрів; 7) суд ЄС є арбітром у конфліктних ситуаціях між євроінститутами і країнами-членами ЄС, а також між громадянами та національними урядами держав-членів; 8) з 1979 року в межах ЄЕС/ЄС шляхом прямих виборів обирається Європарламент, роль якого постійно зростає.

З іншого боку, аналізуючи структуру ЄС, навпаки, можна виділити її конфедеративні риси: міждержавну договірну основу, територіально-національний характер основних складових елементів інтеграційної системи (представлені главами національних держав, главами урядів держав або міністрами), структуру і характер функціонування окремих його міждержавних органів (Євроради та Ради міністрів) [10, с. 477–478]. Відтак, сучасний ЄС не є ані федерацією, ані конфедерацією, ані звичайною міжнародною організацією, проте поєднує в собі одночасно риси всіх трьох форм зазначених об'єднань.

Однією з проблем, що спричинена поглибленням євроінтеграційних процесів, є обмеження суверенітету країн-членів Європейського Союзу. Питання

державного суверенітету тісно пов'язане з феноменом наднаціональності. Наднаціональність передбачає, що рішення приймаються не залежними від держав органами або ж міждержавними органами, ці рішення мають обов'язковий характер та пріоритет над національними законами; коло проблем, якими займаються наднаціональні органи, є попередньо визначеним і не потребує узгодження на міжнаціональному рівні.

Реформаційні процеси в Європі також засвідчують прірву між європейськими чиновниками та громадянами ЄС, які можна розглядати як комунікативну суперечність. Ключовим елементом ефективного управління державою є розуміння громадянами політики країни та задоволення їх діалогом із владою. Однак саме сучасний стан "проекту ЄС" можна охарактеризувати визначальною особливістю: бажання європейського управлінського апарату і населення ЄС не збігаються.

Поряд із єврооптимізмом у європейському інформаційному полі спостерігаються ідеї євроскепсису. Адже як суспільно-політичне явище Європейський Союз не може мати в громадській свідомості однозначних оцінок. Оптимістичне та скептичне бачення майбутнього Союзу знаходить своє відображення приблизно в однакових розмірах [11, с. 58; 12].

У наші дні існують дві моделі розвитку Європи. Прихильники першої вбачають у ЄС лише зону вільної торгівлі і не бажають виходити за ці рамки. Прихильники другої моделі, до якої також належить Німеччина, вважають, що Європа – більш, ніж спільний ринок і виступають за розширення її кордонів.

Ще однією суперечністю інтеграції України до ЄС є врахування інтересів і можливостей країн-членів ЄС щодо ймовірного вступу України. У цьому контексті необхідно звернути увагу на основні проблеми, які можуть виникнути внаслідок вступу України до ЄС. Вступ України до ЄС вносить суттєві зміни до внутрішнього політичного балансу, у здійснення спільної політики та розподілу фінансових коштів у межах Спільноти [9, с. 67].

Досить важливим аспектом інтеграційних процесів є проведення внутрішньої політики держави, яка претендує на членство в ЄС. При цьому, виділяються чинники, які залежать від України, її внутрішньої і зовнішньої політики, можливості та готовності впровадження реформ, виконання своїх міжнародних зобов'язань у контексті євроінтеграційних прагнень нашої держави. Україна оголосила про своє бажання долучитися до європейських інтеграційних процесів з перших хвилин незалежності.

Політична система сучасної України характеризується низкою негативних явищ, а саме: концентрацією значної частини влади в руках партій, перетворення більшості з них на "закриті акціонерні товариства" партійних лідерів та купки олігархів, відсутність чітких ідеологічних відмінностей між політичними партіями, обмеженість інструментів впливу виборців на владу. Крім того, ухвалення політичних рішень часто є продуктом кулуарних домовленостей партійних керівників.

Назрілою проблемою серед політичної групи суперечностей є невиконання представниками державної влади закону. Діяльність представників української влади, державних чиновників поза рамками закону є поширеним явищем. Лише за умови, коли закони мають однакову силу для всіх без винятку членів суспільства, незалежно від їх соціального, політичного чи іншого статусу, можна досягти успіху у забезпеченні вимоги законності на рівні функціонування суспільного організму [13, с. 124].

Серед чинників, що визначають необхідність проведення реформування політичної системи України в контексті євроінтеграції можна визначити такі: подолання суперечностей демократії та поліпшення її функціонування; заходи щодо усунення найбільш серйозних порушень у діяльності парламентської

демократії; зміна методів рекрутування народних представників і посадових осіб; скорочення бюрократичного апарату; скорочення терміну дії депутатських мандатів; вплив на партії ззовні через наукові інститути, фонди тощо; посилення розвитку місцевого самоврядування; поступове впровадження моделі праймериз (первинних виборів) [14, с. 58].

Важливою проблемою в рамках цієї групи є суперечності в інституті громадянського суспільства. Тобто, в Україні нині немає сталих комунікацій між державною владою і населенням, не розвинена так звана електронна демократія та не сформований електронний уряд. Проблеми зі становленням демократії, забезпеченням прав людини і верховенства права істотно гальмують процес європейської інтеграції. Навіть поверхові проблеми з реалізацією європейських політичних цінностей можуть зупинити або істотно загальмувати євроінтеграційні процеси [14, с. 60].

Наступним важливим чинником, що гальмує євроінтеграційні процеси в Україні, є загострення внутрішніх політичних конфліктів. Сучасний етап державотворення в Україні супроводжується конфліктами між виконавчими і законодавчими функціональними суб'єктами влади, партіями, окремими політичними лідерами, парламентськими фракціями, Секретаріатом Президента й апарату Кабінету Міністрів, між центральною і місцевою владою, державними адміністраціями і місцевими радами тощо. Спостерігається намагання утвердити зверхність однієї гілки влади над іншою. Така ситуація може призвести до руйнування самої демократичної структури, а перманентна боротьба за владу довести до виникнення авторитарної чи тоталітарної сили [9, с. 85].

Таким чином, конфліктність у процесі формування політичної системи зумовлена багатьма причинами, зокрема зміною суспільних відносин, формуванням нових політичних структур, утвердженням і формуванням нової політичної еліти [14, с. 60].

Загалом, інерційність у проведенні політичних реформ, загострення внутрішньополітичних конфліктів, нездатність української правлячої еліти обмежити вплив кланових угруповань та бюрократії на політичну систему й відокремити владу від бізнесу суттєво знижують ефективність політичної системи України. Отже, внутрішньоукраїнські протиріччя, які виникають на шляху інтеграції України до Європейського Союзу, мають економічний, політичний, соціальний, правовий та інші аспекти. Відтак, аналіз внутрішньоєвропейських суперечностей засвідчує, що на сучасному етапі інтеграції України до ЄС значний вплив відіграють чинники (бар'єри), що не залежать від України, а притаманні самій Європі. Тому, очевидно, Україна не повинна форсувати вступ до ЄС до того часу, поки ЄС перевтомлений процесом розширення та внутрішнім облаштуванням. Справді, із цілої низки внутрішніх причин сьогодні ЄС не готовий брати довгострокові зобов'язання щодо членства інших держав. З іншого боку, розширюючи сфери власного впливу та опановуючи новий геополітичний простір, ЄС впритул наблизився до Східної Європи (зокрема, до України), із суб'єктами якої змушений взаємодіяти. Але поки що ця взаємодія є малоефективною. У цьому контексті відбуваються пошук теорії розширення ЄС та зміна інтеграційної парадигми.

Список використаних джерел

1. Пригунов Г. Актуальні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство / Гліб Пригунов // Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України: матеріали 6-ї регіон. науково-практичної конф. (14 травня 2009 р. м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009. – 340. 2. Костенко А. М. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання: автореф. дис ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Андріана Миколаївна Костенко. – Львів: Б.в., 2009. – 19 с. 3. Баровська А. В. Механізми реалізації державної інформаційної політики у

сфері європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Анастасія Валеріївна Баровська; Акад. муніципального упр. – К., 2010. – 20 с. 4. *Гнидюк Н. А.* Механізм координації політики європейської інтеграції в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Наталія Андріївна Гнидюк. – Одеса: Б.в., 2011. – 18 с. 5. *Василенко С. Д.* Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Світлана Дмитрівна Василенко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2002. – 35 с. 6. *Миколюк А. В.* Концептуальні засади євроінтеграційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Андрій Васильович Миколюк. – К.: Б.в., 2011. – 20 с. 7. *Осадча Н. В.* Характеристика процесу інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС) / Н. В. Осадча // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 3 (25). – С. 71–81. 8. *Палаганюк Ю. В.* Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми: [монографія] / Юліана Вікторівна Палаганюк. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 392 с. 9. *Костенко А. М.* Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Андріана Миколаївна Костенко; Львівський націонал. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 210 с. 10. *Сансай А.* Концепція “багатоукладного федералізму” в контексті формування політичного устрою сучасного ЄС / Артем Сансай // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 472–488. 11. *Лапкин В. В.* Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским сознанием (Предварительные итоги) / В. Лапкин, В. Пантин // Полис. – 2005. – №1. – С.50–62. 12. *Андрійчук О.* Євроскепс як невід’ємна складова Європейської Унії [Електронний ресурс] / Олесь Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – Режим доступу до журналу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=40&c=794>. 13. *Європейська інтеграція* / уклад.: М. Яхтенфукс; Б. Колер-Кох. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2007. – 394 с. 14. *Барановський Ф.* Спільність внутрішніх та євроінтеграційних потреб вдосконалення політичної системи України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2008. – №4. – С. 57–65.

Игорь Дацкив

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПО ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ В ЕВРОПЕЙСКОЕ СООБЩЕСТВО

В статье отражены основные механизмы реализации государственной информационной политики Украины в сфере европейской интеграции. Установлено, что в процессе интеграции Украины в Европейский Союз, возникают внутриевропейские, внутривукраинские и геополитические противоречия. Сделаны выводы, что инерционность в проведении политических реформ, обострение внутривнутриполитических конфликтов, неспособность украинской правящей элиты ограничить влияние клановых группировок и бюрократии на политическую систему и отделить власть от бизнеса существенно снижают эффективность политической системы Украины.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, интеграция, геополитика, процесс, сотрудничество.

Ihor Datskiv

CURRENT ISSUE ON THE INTEGRATION OF UKRAINE IN THE EUROPEAN COMMUNITY

The article presents the basic mechanisms of the state information policy of Ukraine in the context of the European integration. It is established that in the process of Ukraine's integration into the European Union, there are intra-European, intra-Ukrainian and geopolitical contradictions. The conclusion is that the inertia in carrying out political reforms, worsening of internal political conflicts, inability of the Ukrainian ruling elite to limit the influence of clan groups and bureaucracy on the political system and to separate power from business reduce significantly the effectiveness of political system of Ukraine.

Key words: Ukraine, European Union, integration, geopolitics, process, cooperation.

УДК 327 (327.56+477)

Микола Алексівець

УКРАЇНА: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ ЗМІН НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ СТ. ТА СУЧАСНІ СУСПІЛЬНІ ПРАГНЕННЯ

У статті висвітлено головні аспекти історичного процесу поступу України в контексті європейського цивілізаційного простору, приналежності її до європейського світу, роль і місце нашої держави у культурно-історичній спільноті Європи.

Ключові слова: Україна, європейськість, європейська інтеграція, європейський світ, Європа, Європейський Союз.

Сьогодні в умовах подальшого розширення європейської спільноти зовнішньополітичні позиції України вимагають аналізу і відповіді на низку питань, які дозволили б осмислити завдання нашого народу в контексті міжнародного виміру, з'ясувати домінуючі історичного розвитку та виявити пріоритетні зв'язки між внутрішнім і зовнішньополітичним поступом країни, її всесвітній аспект, європейсько-атлантичні орієнтири.

Саме діагностика та аналіз складних системних трансформацій міжнародних відносин на європейському і загальносвітовому рівнях, формування новітньої геополітичної системи координат, що супроводжується на сучасному етапі, з одного боку, появою широкого спектру загроз нового типу, а з іншого, – посиленням невизначеності світового простору безпеки, і, відповідно, зацікавленістю європейської спільноти у забезпеченні миру, запобіганні воєнних конфліктів, врегулюванні кризових ситуацій на європейському континенті й формуванні ефективних механізмів підтримання безпеки на планеті, є архіважливим завданням історичної науки. Варто вказати, що означені проблеми знайшли певне висвітлення в історіографії [1–10].

Зауважимо, що тривалий час українські історики були позбавлені можливості вивчення історії України в контексті загальносвітового історичного процесу. І тільки зі здобуттям Україною незалежності окреслена проблематика стає все більш актуальною в українській і зарубіжній історіографії, формуються наукові напрями й школи, створюються наукові журнали та збірники (УЄС, ін.), проводяться всеукраїнські і міжнародні конференції (за переліком МОН України, їх близько 80 у 2017 р., у тому числі й Міжнародна наукова конференція “Європа–Україна–Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека”), учені реалізують науково-дослідницькі проекти (Україна–Європа–Світ: історико-політичні й духовні аспекти розвитку, ТНПУ ім. В. Гнатюка), розширюють науково-освітні взаємини.

У статті зроблено спробу показати Україну в контексті перспектив європейських змін, її еволюцію на засадах цивілізаційного розвитку. Також увиразнено деякі аспекти нерозривності історії України з Європою, а відтак, зі світовою історією, наведено вагомі аргументи на користь європейськості нашої держави.

Протягом останнього 25-річчя українці усе більше переконуються у своїй ментальній європейськості, здобувають вагомі успіхи у різних сферах діяльності (плеяда визнаних світовою спільнотою спортсменів, Чемпіонат з футболу 2012, Євробачення у нашій країні 2005 та 2017 рр., безвіз, ін.). Україна стає суб'єктом європейських взаємин, а європейці поступово сприймають Україну як частину

європейського простору – історичного, культурного. Країни-члени ЄС продовжують стояти на боці України і всіх українців, які прагнуть більше Європи в Україні і більше України в Європі [10, с. 3].

Практично, на наших очах постає Європейська Україна. На жаль, в муках, ціною крові. Ціною величезних інтелектуальних зусиль, роботи громадянського суспільства над собою (а скільки ще належить зробити!). Найважливіше, що проста, але фундаментальна ідея: Україна може зберегтися і відстояти себе лише як європейське суспільство, або ж її просто не буде, – хай поволі, але усвідомлюється та підтримується суспільством.

Ідея європейсько-атлантичної інтеграції України має глибокі історичні корені. На початку незалежності України повернення до Європи було проголошено найбільшим пріоритетом її зовнішньої політики. Європейська інтеграція і членство в Європейському Союзі стали стратегічною метою України як найкращий спосіб реалізації національних інтересів, побудови економічно розвиненої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин. Для України європейсько-атлантична інтеграція означає модернізацію економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентної спроможності вітчизняного виробника, вихід на світові ринки [12, с. 17]. Варто зазначити, що кількість прихильників євроінтеграції, вступу до Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору з року в рік зростає. Так, відповідно до соціологічного опитування населення України, проведеного Центром Разумкова і Фондом “Демократичні ініціативи” у грудні 2016 р., понад 60 % респондентів узяли б участь у референдумі щодо членства України в НАТО, з них 71 % проголосували би за вступ. А згідно з дослідженням Київського міжнародного інституту соціології, якби таке голосування проводилося в лютому 2017 р., то за вступ проголосували б 57 %, проти 43 %. Нагадаємо, що в 2003–2009 рр. кількість прихильників євроатлантичної інтеграції становила 17–32 % [11, с. 2]. Проте слід зауважити, що драматизм, навіть трагізм, ситуації полягає в тому, що в цей час, як тисячі людей України віддають життя за Європу і за свободу, сама Європа змінюється.

Створюється враження, що останні роки не дають особливих підстав для оптимізму. Потужна ліберальна цивілізація, що задавала тон і ритм світовому прогресу, не витримує випробування. Захід не зміг упоратися з проникненням всередину його суспільства хвилі носіїв архаїчної ісламської культури, які виявилися неспроможними до модернізації. Більше того, Захід не зміг зберегти свою життєздатність у ситуації відсутності ідеологічного опонента, як свого часу СРСР змушував би його “нарощувати м’язи” і постійно “оновлювати” себе, думаючи не лише про політичну свободу, але й про соціальну справедливість. На нашу думку, посткомуністична ера, замість торжества лібералізму і готовності світу його прийняти, вступила в епоху ідеологічного занепаду і морального релятивізму. Настала епоха втрати ідеологічної чіткості, розмивання норм і торжества безідейного прагматизму. Саме останній відчинив двері для інтеграції в Захід представників неліберального світу, які почали деформувати європейську цивілізацію зсередини. До того ж, послаблення трансатлантичного партнерства, відхід США від справ Європи залишив європейців без “парасольки безпеки”. Також стало зрозуміло, що Європа без США не готова захищати свої європейські принципи. Хоча уже дещо у цьому напрямі робиться з боку США, НАТО. Тож, стало помітно, що усередині ЄС виникли і свої руйнівні процеси, які загрожують єдності Європи.

Проте повернемося до України. Включення нашої держави у глобалізаційні процеси, інтеграція в європейсько-атлантичні структури містять чимало загроз. Будемо відвертими, що наше суспільство, економіка і влада до цього повністю ще не готові. Потрібна ґрунтовна і всебічна підготовка, створення належних

умов для європейського цивілізованого виходу на світові та європейські ринки, необхідно прийняти всі міжнародні правила політичної гри. Саме наукові установи, навчальні заклади повинні підвести до розуміння і здатності молодого покоління вивести нашу державу з системної кризи та влитися в європейсько-атлантичні системи, організації, зокрема, в найбільші з них – ЄС і НАТО.

Нині для України, котра потерпає від агресії зі сторони Росії, є неможливим і неприпустимим участь у будь-яких інших альтернативних проектах, окрім ЄС та НАТО. Як відомо, Верховна Рада відновила один із наріжних каменів зовнішньої політики України. 8 червня 2017 р. 276 депутатів, ухваливши законопроект № 6470, знову зробили вступ нашої країни в НАТО зовнішньополітичним пріоритетом Києва [11, с. 2]. Фіксація в Законах “Про засади зовнішньої і внутрішньої політики України” і “Про основи національної безпеки” положення про членство України в НАТО означає не тільки кореляцію зовнішньополітичної мети країни, а й розрив іще одного ланцюга, що пов’язував Україну з Радянським Союзом і Росією. Крім того, це також і демонстрація єдності значної частини українського політикуму стосовно курсу євроатлантичної інтеграції. Для України політика євроатлантичної інтеграції стає інструментом для трансформації українського суспільства та проведення реформ в Українській державі [11, с. 2].

Підкреслимо, що після набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництво (1994) відносини між Україною та ЄС були визначені, як стратегічне партнерство та здійснені кроки в напрямку їх інституалізації, внутрішнього забезпечення інтеграційного процесу в Україні, формування іміджу “євроінтеграційної країни”.

ЄС видав більше 30 документів щодо України: від Угоди про заснування представництва Комісії Європейських Співтовариств в Україні (1993 р.), що започаткувала двосторонні відносини, Угоди про партнерство та співробітництво (1994 р.) з Україною, до речі першої з-посеред пострадянських країн, котра залишилася базовою до 2014 р. – безпрецедентної в історії ЄС Угоди про асоціацію та ЗВТ з Україною. У співпраці України і ЄС з 1993 р. до 2017 р. можна визначити 6 етапів, які характерні динамікою діалогу та інтеграції у європейсько-атлантичному вимірі: I-й – 1993–1994 рр.; II-й – 1994–1998 рр.; III-й – 1998–2004 рр.; IV-й – 2004–2010 рр.; V-й – 2010–2013 рр.; VI-й – кінець 2013–2017 рр. Хронологічно названі періоди окреслені умовно, бо історико-політичні й соціально-економічні події та явища у процесі взаємин відбулися пізніше чи раніше, визначаючи їхню еволюцію відповідно до об’єктивних і суб’єктивних чинників, а також конкретних внутрішніх та зовнішньополітичних обставин. Відносини України з ЄС набули особливої інтенсивності після Помаранчевої революції та Євромайдану, а також перебували у постійній залежності від зовнішньополітичного контексту, позицій провідних гравців на міжнародній арені (США та РФ).

У становленні інституалізації взаємин між ЄС та Україною першочергова роль належить вищим політичним органам наднаціонального утворення, які виступають від імені усіх 28 країн-членів ЄС: Президенту Європейської Комісії, Європарламенту, Главі зовнішньополітичного відомства ЄС, Раді та Комітету з питань співробітництва між ЄС та Україною і регулярним Самітам Україна-ЄС.

На сьогоднішній момент триває процедура передачі ратифікаційних вимог від країн-членів ЄС до Генерального секретаріату ЄС, що дозволить Угоді про асоціацію вступити в повну дію.

Однак на цьому двостороння співпраця не завершується. Головне на часі виконання порядку денного Асоціації – імплементація положень, а також контроль за його виконанням. І найважливіше, розуміння, що інтеграція – це не просто партнерство і взаємовигідна співпраця. Вона не може трактуватися лише як один із напрямів зовнішньої політики України, бо передбачає істотні

внутрішні перетворення згідно з прийнятими інтеграційною спільнотою стандартами. Євроінтеграційний процес не слід також розуміти занадто вузько – лише як інституційне входження до ЄС. Насправді він охоплює весь спектр присутності нашої держави в європейській підсистемі міжнародних відносин, зокрема, соціально-економічну інтеграцію, фінансово-бізнесову кооперацію, формування спільного простору безпеки, гуманітарно-цивілізаційну взаємодію.

Складовими й необхідними умовами цього процесу є входження до Європейської системи безпеки, радикальні перетворення на шляху демократичного розвитку, удосконалення політичної системи, закріплення міжнародного образу України тощо, тобто йдеться про цілеспрямоване впровадження в Україні європейської моделі суспільного розвитку.

Зовнішня політика України повинна бути націлена, передусім, на Європу, використовуючи не тільки геополітичні аргументи; досить згадати науково-технічний потенціал країни, науковці якої змушені шукати працю за кордоном. Сучасним двигуном європейської інтеграції є національна безпека та соціально-економічний добробут. Саме цими обставинами керується наша країна, визначаючи стратегічний курс на європейську інтеграцію, яка є імперативом її зовнішньої та внутрішньої політики. Варто усім пам'ятати, що європейська інтеграція України – це об'єктивний, історично зумовлений процес. Прилучення України до європейських надбань цивілізаційного розвитку простежується від античних часів до виникнення давньоруської цивілізації Русі-України, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької державності за Б. Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, СРСР та виникнення й розвитку сучасної цивілізації доби Незалежності.

Нинішній процес унезалежнення й суверенізації Української держави невіддільний від загальноєвропейського й світового розвитку. При цьому зазначимо, що, незважаючи на істотні досягнення у відносинах України та ЄС, фактичний стан і рівень співробітництва ще не відповідає реальним потребам Української держави, що певним чином спричинило до внутрішньополітичної та соціальної кризи. З огляду на поглиблення співпраці у глобальній системі геополітичних координат ХХІ ст. перед ЄС і Україною постають все нові виклики і можливості для співробітництва.

Тож вивчення відносин між Україною та ЄС у сучасних історичних обставинах стане тією науковою базою, що сприятиме розкриттю потенціалу для реалізації національних інтересів і забезпечення досягнення стратегічної мети України на входження в ЄС і розбудови держави на загальноєвропейських цінностях, припинення війни на Сході України й забезпечення національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Гончар Б. Інтеграція європейська / Б. Гончар // Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За заг. ред. Орлової Т. В. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014.
2. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс / Пер. з англ. – К.: Основи, 2001.
3. *Європейський Союз*: економіка, політика і право: Енциклопедичний словник / Ред. кол. В. В. Копійка (голова) та ін. – К.: Основи, 2011.
4. *Історія європейської ментальності* / За ред. П. Діжцельбахера / пер. з нім. – Львів: Літопис, 2014.
5. Орлова Т. В. Європейська цивілізація / Т. В. Орлова // Всесвітня історія. Історія цивілізації: навч. посіб. – К.: Знання, 2012.
6. Чекаленко Л. Д. Інтеграційні процеси як складова модернізації / Л. Д. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України, 2012. – Вип. 18.
7. Шергін С. Геополітична ідентичність України в умовах глобалізації / С. Шергін // Освіта регіону. Політологія, технологія, комунікації. – 2010. – № 10.
8. Шульц С. Л. Інноваційний вектор євроінтеграції України: проблеми та перспективи / С. Л. Шульц, О. М. Луцків // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 3.
9. Яворська Г. М. Євроінтеграційні перспективи України у контексті нових засад зовнішньополітичної політики ЄС / Г. М. Яворська // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3. – С. 50–55.
10. Вальстрьом М.

Більше Європи в Україні і більше України в Європі / Маргот Вальстрьом, Лінас Лінкявічус // Дзеркало тижня. – № 22(318) 10 червня 2017 р. 11. *Кравченко В.* Підняти вимпел! Верховна Рада визначила членство в НАТО зовнішньополітичним пріоритетом України// Володимир Кравченко // Дзеркало тижня. – № 22 (318) 10 червня 2017 р. 12. *Кордон М. В.* Європейська та євроатлантична інтеграція / М. В. Кордон. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 172 с.

Николай Алексиевц

**УКРАИНА: ЕВРОПЕЙСКИЙ КОНТЕКСТ ИЗМЕНЕНИЙ НА РУБЕЖЕ XX–XXI В.
И СОВРЕМЕННЫЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ СТРЕМЛЕНИЯ**

В статье показаны основные аспекты исторического процесса развития Украины в контексте европейского цивилизационного пространства, принадлежности ее к европейскому миру, роль и место нашей страны в культурно-исторической общности Европы.

Ключевые слова: Украина, европейскость, европейская интеграция, европейский мир, Европа, Европейский Союз.

Mykola Alexiyevets

**UKRAINE: THE EUROPEAN CONTEXT OF CHANGES AT THE TURN
OF THE 20TH–21ST CENTURIES AND THE MODERN SOCIAL ASPIRATIONS**

The paper elucidates the main aspects of the historical process of development of Ukraine in the context of European civilization space, its appliance to the European world, role and place of the state in the cultural-and-historical community of Europe.

Key words: Ukraine, European integration, European world, Europe, European Union.

УДК 327(4):061.1ЄС

Oleksij Suchyj, Tetiana Sydoruk, Małgorzata Heliasz

**WSCHODNI WYMIAR POLITYKI UNII EUROPEJSKIEJ:
STRATEGIA I UDZIAŁ POLSKI**

Східне партнерство є першою комплексною ініціативою, яка була введена в систему зовнішніх зв'язків Європейського Союзу, спрямована на Вірменію, Азербайджан, Білорусь, Грузію, Молдову та Україну. Його обов'язок полягає в тому, щоб зблизити й інтегрувати країни Східної Європи, а також Південного Кавказу з Європейським Союзом. Воно приносить абсолютно нову якість у відносини між Європейським Союзом та вищезгаданими країнами, завдяки поступовій інтеграції цих держав і їх товариств з Європейським Союзом.

Виконавши завдання Східного партнерства, реальним стане фактичне зближення країн-партнерів з Європейським Союзом і, в результаті, з'явиться можливість зробити повну інтеграцію в майбутньому. Відповідно до європейських цінностей, норм і нормативів, співпраця здійснюється у таких галузях, як права людини, ринкова економіка, збалансований розвиток, хороше управління, енергетична безпека тощо. Східне партнерство також призведе до подальшого розвитку і зміцнення людських відносин, а також розширення співпраці у сфері науки і культури.

Для досягнення цих амбітних цілей Східного партнерства, поставлено два завдання. По-перше, в двосторонньому вимірі, є намір на зміцнення відносин окремих країн з Європейським Союзом. По-друге, багато акцентується на проблемах, які є спільними для всіх партнерів.

Ключові слова: Східне партнерство, Європейський Союз, Польща, інтеграція, європейські цінності.

Partnerstwo wschodnie jest wielkim osiągnięciem Unii Europejskiej, a zwłaszcza Polski w wymiarach politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturowym [12, s.115–119; 4, s. 65–70]. Z punktu widzenia europejskich polityków miejsce Unii Europejskiej w stosunkach międzynarodowych, jej wpływ polityczny, znaczenie dla światowej gospodarki oraz potencjału ideologicznego w znacznym stopniu określa wymiar regionalny. Jak zaznaczył eurokomisarz do spraw rozszerzenia europejskiej polityki sąsiedztwa Štefan Füle, “jeśli UE chce zostać globalnym graczem, powinna zacząć od sąsiadów” [19, s.13–14]. Warto podkreślić, że znaczenie sąsiedztwa wschodniego dla Unii Europejskiej i stosunków z nią należy rozpatrywać z dwóch punktów widzenia – w kontekście pozytywnym i negatywnym. Pozytywny aspekt jest związany z ekonomiczną współzależnością, wspólnością interesów, możliwościami dla budowy tożsamości międzynarodowej oraz wzmocnienia wpływu UE. Drugi aspekt, negatywny, obejmuje wezwania i zagrożenia, które pochodzą z sąsiednich regionów i mogą mieć bezpośredni czy pośredni wpływ na Unię Europejską, w szczególności na jej bezpieczeństwo.

Wyżej wspomniane dwa aspekty podejmują fundamentalnie ważną kwestię o międzynarodowej roli, którą odgrywa Unia Europejska w stosunkach z jej najbliższym otoczeniem [18, s. 12–13].

Polska jest dla państw Europy Wschodniej największym sprzymierzeńcem w sprawach eurointegracyjnych. Ich stabilizowanie za pomocą demokratyzacji i budowy

gospodarki rynkowej jest jednym z ważnych priorytetów Polski. Mimo niektórych nie zawsze uzasadnionych wątpliwości i wahań, właściwych dla jej polityki w latach dziewięćdziesiątych XX w., Polska już w 1989 r. starała się występować w roli europejskiego adwokata dla swoich wschodnich sąsiadów, a przede wszystkim dla Ukrainy. Taka pozycja wyplýwała z tego, że nie tylko polityczna elita, ale i polskie społeczeństwo popierały demokratyzację na Ukrainie [8, s.145]. Po wstąpieniu Polski do NATO (1999 r.) i UE (2004 r.) Wschód stał się głównym wektorem polskiej polityki zagranicznej.

Rolę Polski w stosunkach między Unią Europejską a państwami Europy Wschodniej określa wiele czynników. Kluczowymi z nich są: historyczne (dobre relacje sąsiedzkie, rozumienie ważnych aspektów kulturalnych), ekonomiczne (interesy w branży dwustronnego handlu, energetyki, w zakresie konkurencji itd.), statusowe (miejsce, rola i wpływ Polski w UE w znacznej mierze zależy od przydatności Polski jako przewodnika w polityce wschodniej) [22].

Polityka wschodnia Polski jako członka UE w ciągu ostatnich lat pozostaje praktycznie niezmienna. Najogólniej polskie ambicje można określić jako chęć przywództwa w kształtowaniu europejskiej polityki na Wschodzie. Polska pragnie zająć stanowisko “kraju-eksperta”. Jej wizja stosunków UE z wschodnimi sąsiadami przewiduje podtrzymanie integracji poszczególnych państw (przede wszystkim Ukrainy) z zachodnimi strukturami i ich członkostwo w UE (i NATO) w perspektywie długoterminowej. Podczas okresu przejściowego Polska występuje na rzecz stworzenia mechanizmów instytucjonalnych, które będą sprzyjać zbliżeniu tych krajów i UE. Uważa, że kluczowym elementem w procesie zbliżenia jest wzmocnienie ich suwerenności, modernizacja i demokratyzacja, które mogą nastąpić wskutek przyjęcia przez nie prozachodniej orientacji w polityce zewnętrznej [5, s. 2–3].

Polska wykazała szczególne zainteresowanie przyszłym rozwojem stosunków rozszerzonej UE z wschodnimi sąsiadami już na początku swoich rokowań w sprawie przyłączenia do Unii Europejskiej w 1998 r. Idea stworzenia “wschodniego wymiaru” po raz pierwszy została zaproponowana przez ministra spraw zagranicznych RP Bronisława Geremka w jego przemówieniu o rozpoczęciu rokowań co do przyłączenia Polski. Powtórnie ta idea została potwierdzona i wyraźniej zarysowana we wniosku Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przyjętym w lipcu 2001 r., pod tytułem “Polityka wschodnia Unii Europejskiej w ramach procesu rozszerzenia UE na wschód: polska wizja” [13, s. 91–105].

Trzecia próba zapoczątkowania “wschodniego wymiaru” odbyła się na przełomie 2002 i 2003 r. W grudniu 2002 r. MSZ sprecyzowało polskie podejście w stosunku do wschodniej polityki UE w formie nieoficjalnego dokumentu z propozycjami na temat przyszłych stosunków rozszerzonej UE z jej nowymi wschodnimi sąsiadami. Polska zaakcentowała potrzebę pogłębienia stosunków UE z wschodnimi sąsiadami i podpisania w średnioterminowej perspektywie umów stowarzyszeniowych z Ukrainą, Mołdawią i Białorusią (pod warunkiem demokratyzacji ostatniej). Przewidziano również możliwość uzyskania przez Ukrainę pełnoprawnego członkostwa w perspektywie długoterminowej. Za priorytetowe uznano stosunki UE z Ukrainą, Białorusią i Mołdawią, Rosji wyznaczono drugoplanową rolę [9, s. 129–144]. Zaznaczono również, że “status istniejących stosunków z Ukrainą i Mołdawią musi być sprowadzony do poziomu umów stowarzyszeniowych” [10, s. 163].

W polskim projekcie szczególnie zaakcentowano ważność Ukrainy dla Europy.

“Co dotyczy Ukrainy [...] to w interesach UE należy uznać europejski wybór tego kraju, który ma ważne znaczenie dla stabilności i bezpieczeństwa we wschodniej części kontynentu. Również w interesach Unii Europejskiej jest wsparcie opracowania długoterminowej polityki europejskiej, ukierunkowanej na członkostwo tego kraju w UE. [...] polityka krytycznego zaangażowania, dialogu i współpracy jednocześnie z udzieleniem pomocy wydaje się nam najbardziej efektywną i adekwatną. W

przeciwnym razie ryzykujemy osłabienie reformistycznych i proeuropejskich sił na Ukrainie” [10, s. 163].

Propozycje Polski rozpatrywane były podczas dyskusji o przyszłych stosunkach rozszerzonej UE z jej wschodnimi sąsiadami. Przedstawiono wówczas koncepcję europejskiej polityki sąsiedztwa. Jednak nie będąc wówczas jeszcze członkiem UE, Polska miała ograniczony wpływ na ostateczny wymiar polityki UE wobec jej wschodnich sąsiadów. Inicjatywa stworzenia “wschodniego wymiaru” nie znalazła niezbędnego wsparcia, ponieważ kraje członkowskie UE nie ujawniły ani politycznej woli, ani zainteresowania. Propozycje polskiego MSZ co do stworzenia “wschodniego wymiaru” nie znalazły odzwierciedlenia w bazowych dokumentach Komisji Europejskiej dotyczących Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (EPS). “Wschodni wymiar” nie stał się wówczas samodzielnym kierunkiem zewnętrznej polityki UE. Kierunek ten jednak poparty został przez Szwecję.

Podobnie jak w przypadku Unii na rzecz Regionu Morza Śródziemnego początkowo polsko-szwedzkie Partnerstwo Wschodnie planowano jako coś odmiennego od EPS. Polska i Szwecja projektowały jakościowy krok naprzód w stosunkach UE z niektórymi wschodnioeuropejskimi partnerami. Według wypowiedzi ówczesnego wiceprezydenta Parlamentu Europejskiego, Polaka Marka Siwca, cel tej inicjatywy polegał na wzmacnianiu europejskiej propozycji dla wschodnich sąsiadów, i mimo że Partnerstwo Wschodnie objęło sześć państw, a niektóre projekty mogły być dostępne również dla Rosji, “nie ma wątpliwości, że nowa propozycja jest adresowana głównie do Ukrainy i Mołdawii jako przyszłych członków UE” [16]. Jednak końcowy wymiar Partnerstwa Wschodniego okazał się daleki od początkowych ambitnych założeń. Chociaż Rada Europejska 19-20 czerwca 2008 r. zaakceptowała propozycję, jednak ta utraciła na znaczeniu. Oprócz tego, że perspektywa członkostwa została wycofana z listy możliwych działań, Partnerstwo Wschodnie zostało włączone do EPS, co faktycznie zablokowało polskie plany po raz drugi. Analiza Komitetu Komisji Europejskiej “Partnerstwo Wschodnie” (3 grudnia 2008 r.) [23], Deklaracji Rady Europejskiej (19–20 marca 2009 r.) [2, s. 20–21] i Deklaracji Praskiego Szczytu Partnerstwa Wschodniego (7 maja 2009 r.) [21] wskazuje, że wartość dodana Partnerstwa Wschodniego w porównaniu z EPS jest bliska zeru.

Program ten, utrzymując konceptualną instytucjonalną jedność z EPS, pozwala na skoncentrowanie się na trzech głównych priorytetach: wolny handel, mobilność ludności i współpraca energetyczna. Jednak nie proponuje jego uczestnikom niczego nowego – prawie wszystkie jego instrumenty są znane z polityki sąsiedztwa. Początkowo dosyć śmiało polsko-szwedzkie propozycje w końcowym wyniku przekształciły się na “nowe opakowanie” dla EPS.

Termin Partnerstwo Wschodnie i jego znaczenie w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa pojawiły się i zostały instytucjonalizowane w latach 2006-2009. Od końca 2006 r. w Unii Europejskiej toczyły się szerokie dyskusje na temat potrzeby odnowienia Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, której konceptualna amorficzność i funkcjonalna niekompletność nie pozwalały zrealizować wyznaczonych dla niej zadań [15, s. 5]. Inicjatorami stworzenia programu Partnerstwa Wschodniego były Polska i Szwecja, jednak końcowy projekt stał się wynikiem wspólnej pracy wielu krajów członkowskich. Potrzebę intensyfikacji stosunków z wschodnimi sąsiadami często omawiali przedstawiciele krajów Grupy Wyszehradzkiej [24; 25; 26], Litwa, Łotwa i Estonia. W pierwszej połowie 2006 r. w trakcie przewodniczenia Austrii w Radzie UE wystąpiono z propozycją sformowania jednej polityki energetycznej, elementem której byłby dialog z Ukrainą i Białorusią – krajów tranzytowych dla zasobów energetycznych do UE [20, s. 5]. Podczas swojego przewodnictwa w Radzie UE w pierwszej połowie 2007 r. Niemcy wysunęły ideę stworzenia “EPS plus”, co m.in. przewidywało wzmacnianie współpracy z wschodnimi sąsiadami [3, s. 10; 27; 28].

Stopniowo w dyskusjach na temat doskonalenia wschodniego kierunku EPS wyróżniły się dwa podstawowe nurty – niemiecki i polski. Niemieckie podejście opiera się na bardziej szerokim rozumieniu wschodniej polityki UE, w której stosunki z Rosją stanowiły punkt centralny [29]. Natomiast polskie podejście skupiało się na krajach Europy Wschodniej i było zorientowane na ich późniejsze zbliżenie do Unii Europejskiej w celu uzyskania w perspektywie długoterminowej członkostwa i całkowitego wyjścia spod wpływu Rosji [7, s. 130].

Prezydencja Niemiec w Radzie UE w pierwszej połowie 2007 r. przypadła na okres oziębienia stosunków między Rosją i Zachodem, spowodowanego przez monachijskie przemówienie Władimira Putina w lutym 2007 r. i kwestie zainstalowania elementów amerykańskiego systemu obrony przeciwrakietowej (OPR) w Polsce i Czechach. W tych warunkach, zgodnie z opinią Oleksandry Szapowałowej, wystąpiły sprzyjające okoliczności dla realizacji przez Polskę własnej wizji polityki wschodniej [15, s. 6]. Jednak kluczowym czynnikiem, który otworzył drogę dla wcielenia polskich inicjatyw, były zmiany polityczne we Francji, przez wiele lat będącej przeciwnikiem pogłębienia stosunków z wschodnimi partnerami. Kiedy francuski prezydent Nicolas Sarkozy wysunął ideę stworzenia Unii na rzecz Regionu Morza Śródziemnego, stało się jasne, że jest on gotów poprzeć Partnerstwo Wschodnie w zamian za aktywizację działań UE w południowym kierunku. Tym bardziej, że Francja jednocześnie pragnęła zbliżenia z nowymi państwami-członkami, a przede wszystkim z Polską [20, s.6]. Niemalą rolę odegrało również przedłożenie w przeddzień głosowania w Radzie UE (druga połowa 2008 r.) własnych propozycji Paryża co do konieczności ustalenia stosunków UE z Ukrainą na nowym poziomie, w szczególności określenia wymiaru nowej rozszerzonej umowy z nią jako umowy stowarzyszeniowej [6, s. 35–42]. Stało to u podstaw konkretnej treści nowego projektu wschodniego wymiaru EPS, chociaż propozycje te początkowo dotyczyły wyłącznie Ukrainy.

Na marcowym Szczycie Unii Europejskiej w 2008 r., podczas którego została poparta decyzja stworzenia zainicjowanej przez Francję Unii na rzecz Regionu Śródziemnomorskiego, premier Polski Donald Tusk oświadczył dziennikarzom, że “jeśli Europa rzeczywiście jest nastawiona na intensywną współpracę z sąsiednimi krajami, to w naszym rozumieniu dotyczy to zarówno i naszej granicy, i sąsiadów na Wschodzie” [18, s. 49], i obiecał na następnej Radzie Europejskiej przedstawić konkretne propozycje na ten temat. Zatem polski premier umiejętnie wykorzystał sprzyjający moment (czyli działania Francji na rzecz nowej inicjatywy pogłębienia stosunków dla Śródziemnomorza). Jednak za Partnerstwem Wschodnim optowała tylko Polska.

Zamiary Polski i Szwecji znalazły odzwierciedlenie we wspólnej polsko-szwedzkiej propozycji “Partnerstwo Wschodnie” 23 maja 2008 r., przedstawionej na obradach Rady UE 26 maja 2008 r. [11, s. 2–3]. Dwa państwa prezentowały wspólną inicjatywę stworzenia forum “Partnerstwo Wschodnie”, co nie tylko “powinno bazować na Europejskiej polityce sąsiedztwa, ale iść dalej, potwierdzając z jednej strony zróżnicowane podejście do odpowiednich sąsiadów [...], a z drugiej budowanie poziomych związków między tymi sąsiadami i UE” [11, s. 2].

28 maja 2008 roku prezydent Francji Nicolas Sarkozy przebywał z wizytą w Polsce. Wówczas prawdopodobnie została rozstrzygnięta kwestia dwóch nowych inicjatyw na Wschodzie i Południu [3, s.12]. Francja otrzymała zapewnienie wsparcia dla swoich planów przez okres francuskiego przewodnictwa, w szczególności stworzenia Unii Regionu Morza Śródziemnego, Polska natomiast zdobyła francuską przychylność dla polityki UE na wschodnim kierunku.

Rada Europejska w czasie obrad 19–20 czerwca 2009 r. zaakceptowała polsko-szwedzką propozycję przedstawioną przez ministra spraw zagranicznych RP Radosława Sikorskiego i poleciła Komisji Europejskiej opracować i przedstawić propozycje na ten temat do wiosny 2009 roku. We wniosku Rady Europejskiej

zaakceptowano potrzebę zróżnicowanego podejścia do stosunków z sąsiednimi państwami, przy jednoczesnym uszanowaniu charakteru Europejskiej Polityki Sąsiedztwa “jako jedynej i uzgodnionej politycznej koncepcji” [30].

Formalnie za podstawę Partnerstwa Wschodniego przyjęto propozycje Polski, jednak jego treść została istotnie zmieniona w trakcie uzgadniania i instytucjonalizowania inicjatywy. Najważniejszą i wizjonerską składową polskich propozycji było uznanie perspektywy członkostwa państw Europy Wschodniej w UE nieobecnych w partnerstwie, zaś poziom współpracy w praktycznym zakresie określono nader ogólnie. W wyniku takiego podejścia liderzy wielu państw “nowej Europy”, w tym i Polski, również byli nieobecni na założycielskim Szczycie Partnerstwa Wschodniego [15, s. 7].

Wreszcie Partnerstwo Wschodnie nie może zostać implementowane bez względu na kontekst polityczny. Reakcja Rosji, bezpieczeństwo korytarzy dla sieci energetycznych czy surowe kary dla Białorusi – te sprawy wymagają nie tyle technicznych programów, ile dyplomatycznych inicjatyw.

Nie należy oczekiwać zbyt wiele od tej inicjatywy w wymiarze rozwoju wielostronnej współpracy regionalnej we wschodnim sąsiedztwie UE. Na przeszkodzie stoją skomplikowane stosunki polityczne między sąsiadami, terytorialne konflikty i różne oczekiwania krajów-partnerów od Partnerstwa Wschodniego.

Od początku Europejskiej Polityki Sąsiedztwa w latach 2003–2004 Polska podkreśla potrzebę aktywizacji wysiłków UE w celu wzmocnienia związków z wschodnimi sąsiadami. Od wielu lat broni polityki “otwartych drzwi” Unii Europejskiej dla państw Europy Wschodniej. Uważa, że chociaż dialog i współpraca UE z Rosją są potrzebne, to nie muszą prowadzić do odbioru i oceny inicjatyw UE we wschodnim sąsiedztwie z punktu widzenia interesów Rosji [20, s. 42]. Jest przekonana, że pomoc w społeczno-politycznych oraz ekonomicznych przekształceniach w krajach Europy Wschodniej musi być jednym z głównych priorytetów zagadnień UE, a ich osiągnięcie nie może zależeć od rozwoju stosunków między UE i Rosją.

Polska bierze aktywny udział w różnych przedsięwzięciach skierowanych na rozwój wschodniej polityki UE. Aktywnie współpracuje z innymi krajami Grupy Wyszehradzkiej na rzecz wzmocnienia wschodniego wymiaru Europejskiej Polityki Sąsiedztwa [31]. Te same problemy nieraz stawały się przedmiotem licznych konsultacji z krajami bałtyckimi [32]. Celem Polski jest doskonalenie koncepcji EPS, która w większym stopniu uwzględniałaby pragnienia i oczekiwania krajów wschodnioeuropejskich. W latach 2006–2007 polski rząd przygotował dla Brukseli następujące dokumenty: “Europejska Polityka Sąsiedztwa – wschodni wymiar” oraz “Stosunki UE – Ukraina: polskie propozycje”, w których zaakcentowano, że wymiar Europejskiej Polityki Sąsiedztwa jest niedostateczny, ponieważ jednoczy on państwa z różnych historycznie, geograficznie i cywilizacyjnie regionów. Wschodni sąsiedzi UE są europejskimi sąsiadami, europejskimi państwami, a sąsiedzi na południu – sąsiadami Unii Europejskiej, ale nie europejskimi państwami [33]. Oprócz tego Polska żądała równowagi w finansowaniu wschodnich i południowych kierunków EPS. W kwietniu 2008 r. ówczesny marszałek Sejmu RP Bronisław Komorowski krytykował fakt, że 70% kosztów na realizację polityki sąsiedztwa podąża na południe [33]. Polska nieraz wskazywała na odmienność między południowymi i wschodnimi wymiarami polityki sąsiedztwa, w szczególności na brak w ostatniej kwestii mechanizmów wielostronnej współpracy. Wysiłki Polski we wskazanym kierunku doprowadziły do przyjęcia przez Radę Europejską w grudniu 2007 r. polsko-litewskich propozycji odnośnie do rozwoju południowych i wschodnich wymiarów EPS nie tylko w ramach dwustronnych inicjatyw, ale także przez wielostronne działania [20, s. 43]. Polska nadal optuje za dalszym rozszerzeniem UE ze specjalnym akcentem na Ukrainę. Prezydent Lech Kaczyński przy wszystkich stosownych okazjach podkreślał, że jego kraj jest zainteresowany, żeby “drzwi do Europy” dla Ukrainy zostawały otwarte i

żeby UE się rozszerzała dalej. Jego następca prezydent Bronisław Komorowski w październiku 2010 r. oznajmił, że Unia Europejska nie powinna hamować procesu rozszerzenia i “zatrząskować” przed Ukrainą perspektywę eurointegracji [34].

W 2008 r. szanse na realizację pragnień Polski co do wzmocnienia polityki wschodniej wzrosły, co było spowodowane działalnością Francji w śródziemnomorskim kierunku. Po prezentacji wspólnie ze Szwecją inicjatywy Partnerstwa Wschodniego, wiosną 2008 r. Polska skupiła się na agitacji za jego podtrzymaniem w strukturach UE i w poszczególnych państwach członkowskich. Polscy politycy i działacze państwowi przeprowadzili intensywne konsultacje z Komisją Europejską w celu uwzględnienia propozycji, które mieściły się w projekcie Partnerstwa Wschodniego w planach Komisji Europejskiej. Polska również pragnęła stworzyć “front” krajów, które podtrzymują Partnerstwo Wschodnie. 24 listopada 2008 r. w Warszawie odbyło się spotkanie krajów Grupy Wyszehradzkiej, Bułgarii, Litwy, Łotwy, Rumunii i Szwecji. Jego uczestnicy wyrazili pogląd, że UE powinna zaproponować swoim wschodnim sąsiadom nowe formy współpracy w ramach Partnerstwa Wschodniego, pomóc im zbliżyć się do norm i standardów UE, stworzyć strefy wolnego handlu i rozpocząć proces ułatwienia ruchu obywateli, który w długoterminowej perspektywie doprowadzi do zniesienia reżimu wizowego [32]. Polska przeprowadzała również intensywne konsultacje z Niemcami, Francją, Wielką Brytanią i innymi państwami UE na różnych płaszczyznach.

Nieobecność jakichkolwiek wzmianek o możliwości rozszerzenia UE na wschód w projekcie Partnerstwa Wschodniego wywoływała zastrzeżenia poszczególnych polskich partii politycznych, np. największa opozycyjna siła polityczna partia Prawo i Sprawiedliwość z tego powodu nazwała projekt za mało ambitnym [35]. Jednak żadna z nich nie wystąpiła przeciw Partnerstwu Wschodniemu.

Polska, jak i inne państwa członkowskie UE, które popierają rozszerzenie na Wschód, rozpatruje Partnerstwo Wschodnie jako pragmatyczną odpowiedź na “znużenie rozszerzeniem” [34]. Tymczasem dzisiejszy format Partnerstwa Wschodniego może pomóc krajom-adresatom rzeczywiście zbliżyć się do UE i przygotować je do możliwej pełnej integracji w przyszłości. Ważną rolę w tym procesie będą odgrywać umowy o stowarzyszeniach, wprowadzanie wolnego handlu, liberalizacja reżimu wizowego itd. Wniosek na temat polityki zewnętrznej, przedstawiony przez ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego w Sejmie w 2009 r. potwierdza, że Polska nie zrezygnowała z dążenia do rozszerzenia Unii Europejskiej na Wschód [34].

Wśród polskich polityków, a także ekspertów, którzy zajmują się kwestiami Europy Wschodniej, ostatnimi laty toczył się spór o kształt polskiej strategii, co może doprowadzić do zmiany paradygmatu tej polityki. Od czasu pierwszego niekomunistycznego rządu w Polsce w 1989 r. do chwili obecnej przyjęty był paradygmat polskiej polityki wschodniej zaproponowany w artykule J. Mieroszewskiego *Polska Ost-politik*, opublikowanym w paryskiej “Kulturze” w 1973 r. [1, s. 118; 14, s. 255–264] J. Mieroszewski uzasadniał możliwość powstrzymania sprzeczek i konfliktów między Polakami, Rosjanami, Litwinami, Białorusinami i Ukraińcami pod warunkiem uznania powojennej wschodniej granicy Polski za ostateczną i w razie rozpadu Związku Radzieckiego prawa trzech ostatnich do niepodległości. Koncepcje Giedroycia-Mieroszewskiego stały się podstawowymi w stosunkach między współczesną Polską a Ukrainą, Litwą i Białorusią [1; 14]. Jednak polityka wschodnia, bazując na wskazanej doktrynie, pozostawiała nierozstrzygnięte pytanie: w jaki sposób sprzyjać wzmocnieniu niepodległości byłych republik ZSRR, a zarazem wzmocnić polsko-rosyjskie pojednanie. Doświadczenie ostatnich dwudziestu lat pokazuje, że im bardziej konsekwentnie Polska wspiera kraje Europy Wschodniej, tym bardziej pogłębia się kryzys w stosunkach pomiędzy Warszawą i Moskwą.

Współczesne dyskusje o wymiarze wschodniej polityki Polski są wywołane zmianami politycznego klimatu w Europie. B. Czichocki wymienia cztery czynniki, które uwarunkowały te zmiany. Po pierwsze, proces politycznych i ekonomicznych przekształceń w krajach Europy Wschodniej uległ znacznemu spowolnieniu, dlatego nierealne jest spełnienie przez te kraje kryteriów członkostwa w UE w bliskiej przyszłości. Po drugie, w Unii Europejskiej i NATO nie ma zgody w kwestii przyjęcia nowych członków, co komplikuje podtrzymanie polskiego punktu widzenia, czyli prowadzenia polityki “otwartych drzwi” dla dalszego wschodniego rozszerzenia tych organizacji. Po trzecie, Stany Zjednoczone ograniczają swoją obecność w Europie i nie wykazują wielkiego zainteresowania w przyszłych przekształceniach na postradzieckim obszarze. Po czwarte, Rosja udowodniła, że dla realizacji swoich regionalnych pretensji gotowa jest wykorzystywać siłę militarną (przykład Gruzji) [36].

Zgadając się z B. Czichockim uważamy, że we współczesnej dyskusji na temat wymiaru wschodniej polityki polscy uczestnicy dzielili się na tradycjonalistów (zwolenników paradygmatu Giedroycia-Mieroszewskiego) i europeistów (przeciwników tego paradygmatu) [36]. Do realizacji pierwszego dąży największa opozycyjna polityczna partia w Polsce – Prawo i Sprawiedliwość, do drugiego – rządząca Platforma Obywatelska.

Główne tezy tradycjonalistów sprowadzają się do tego, że brak należytej uwagi dla wschodniej polityki doprowadzi do utraty statusu pozycji Polski na międzynarodowej arenie; Polska nie musi ograniczać się do roli wykonawcy francusko-niemieckiego projektu Europy, “europejska perspektywa” jest jedynym bodźcem, zdolnym stymulować reformy we Wschodniej Europie; pozbawienie takiej perspektywy doprowadzi do socjalnej i ekonomicznej niestabilności w regionie i dryfowania do uczestnictwa w reintegracyjnych projektach na postradzieckim obszarze przy współudziale Moskwy; Partnerstwo Wschodnie trzeba rozpatrywać jak przedwstępny etap dla państw-adresatów; Europa będzie liczyć się z Polską tylko jako z liderem regionalnym; neoimperializm rosyjski jest wezwaniem dla bezpieczeństwa Polski i wymaga szorstkiej reakcji [36].

Europeiści wychodzą z założenia, że pozycja Polski na międzynarodowej arenie nie zależy od charakteru stosunków z Ukrainą, Białorusią czy Mołdawią, jej ranga zależy od uczestnictwa w ścisłym kręgu europejskich państw-liderów i normalizacji stosunków z Rosją; jakakolwiek kompromisowa polityka UE jest silniejsza, aniżeli najbardziej ambitna narodowa polityka Polski (przykład Partnerstwa Wschodniego); zachodni model polityczny i ekonomiczny nie zostanie przyjęty przez wschodnich sąsiadów w dającej się przewidzieć przyszłości; ze względu na wewnętrzne realia w krajach wschodniego sąsiedztwa, trzeba brać pod uwagę perspektywę kilku dziesięcioleci, a nie liczyć na szybkie wyniki [36].

Analiza programu europeistów jest ciekawa z punktu widzenia doświadczenia wschodniej polityki rządu Donalda Tuska. Od początku deklarował chęć nieporuszania kwestii przeszłości w polsko-rosyjskich stosunkach. Wstrzymuje się również od podjęcia działań wobec wschodnich sąsiadów UE, które mogłyby wywoływać negatywną reakcję Moskwy. Najbardziej znamienym przykładem tego jest publiczne dystansowanie się premiera Tuska od misji prezydenta Lecha Kaczyńskiego w Tbilisi 12 sierpnia 2008 r. (L. Kaczyński był wierny ideom Giedroycia-Mieroszewskiego w zakresie polityki wschodniej, chociaż szczególnych sukcesów na tym kierunku nie odniósł).

Teza nierzadko spotykana w literaturze naukowej, mówiąca, że dzisiejszy polski rząd nadaje priorytet stosunkom z Rosją [33], wskutek czego cierpi polityka Polski wobec Ukrainy i innych wschodnich sąsiadów, naszym zdaniem jest dyskusyjna. Potwierdzeniem tego jest blokowanie przez ministra spraw zagranicznych R. Sikorskiego, przedstawiciela rządzącej Platformy Obywatelskiej, wprowadzenia

ruchu bezwizowego dla Rosji przed krajami Partnerstwa Wschodniego, w szczególności dla Ukrainy, bo wtedy inicjatywa traci sens.

Polska w dalszym ciągu czyni starania na rzecz rozwoju Partnerstwa Wschodniego, gdyż jego sukces przemawia na korzyść Polski jako lidera wschodniej polityki UE. Było to jednym z kluczowych priorytetów przewodnictwa Polski w Radzie UE w drugiej połowie 2011 r., jednak faktyczne odstąpienie od parafowania umowy o stowarzyszeniu przez Ukrainę w grudniu 2011 r. przeszkodziło jego udanemu wdrożeniu.

Unijna polityka zagraniczna nie zastąpiła polityki zagranicznej poszczególnych państw członkowskich, a zdefiniowana polityka zagraniczna Unii Europejskiej stanowi swego rodzaju konglomerat, który w stosunku do Ukrainy objęty jest programem Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, co oznacza, że została potraktowana jako sąsiad Europy, a nie jako członek “rodziny europejskiej”.

Polska zмага się z trudnościami wynikającymi z wielu uprzedzeń polityków Europy Zachodniej związanych z Ukrainą. We współczesnych warunkach Polska powinna stać się kluczowym graczem w Partnerstwie Wschodnim i w stosunkach z Ukrainą.

Źródła wykorzystane

1. *Adamczyk A.*, Znaczenie Europejskiej Polityki Sąsiedztwa dla budowania stosunków z państwami Europy Środkowej, [w:] Rola Polski w kształtowaniu Polityki Wschodniej Unii Europejskiej na przykładzie Ukrainy, red. Borkowski, Warszawa 2006
2. *Deklaracja Europejskiej Rady “Schidne partnerstwo”* (19–20 bieżnia 2009 r.). Dodatkowi możliwości “Schidnego partnerstwa” dla ewropejskoji integracji Ukrajiny i schidnych partnerstw: mater. miżnar. konf.- Kyjiw, Ukraińskijskyj nezaleznyj centr politycznych doslidzeń, 2009
3. *Gazizullin I. F.*, *Gonczar M. M.*, *Kolomijec O. W.*, Schidne partnerstwo ES: dodatkowi możliwości ewrointegracji Ukrainy / [w:] Ukr.nezalez.cent. polit. dodlidzeń, red. W.Martyniuk, agenstwo “Ukraina”, Kyjiw, 2009
4. *Hud B.*, Polityka wschodnia Unii Europejskiej: pogląd z Ukrainy, [w:] Rola Polski w kształtowaniu polityki wschodniej Unii Europejskiej na przykładzie Ukrainy, red. J. Borkowski, Warszawa 2006
5. *Kaczmarek M.*, Polska polityka wschodnia na tle polityki wschodniej Unii Europejskiej, czyli Europa idzie na wschód (po 2005 r.), Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2008
6. *Manžola W. A.*, Francużki propozyciji szczodo nowoji ugody miż Ukrajinoju ta Ewropejskim Sojuzim: unikalnyj szans czy politycznyj rewerans?, “International Review”, lypeń 2008, nr 2 (6)
7. *Milczarek D.*, Polityka Wschodnia- wyzwanie dla Unii Europejskiej [w:] Rola Polski w kształtowaniu polityki wschodniej Unii Europejskiej na przykładzie Ukrainy, red. J.Borkowski, Warszawa, 2006
8. *Milczarek D.*, *Europejskyj Sojuz ta jogo misce w suczsnomu switi*. Postup. Perspektywy, Lwiw 2008
9. *Nieoficialnyj document* (non paper) Ministerstwa innostrannyh deł Polski, “Ewropa; 2003, T.3, 31 (6), S. 129–144 (ros.)
10. *Polskije predloženia po powodu politiki w otnoszenii nowych wostocznych sosedej pośle rasszirenija ES*. Nieoficialnyj dokument Ministerstwa inostrannyh deł Respubliki Polska, Wostocznoje izmirenije Ewropejskogo Sojuza i Rosii: sb. Dokladow: meždunar. konf. , Welikij Nowgorod, 14 nojabria, 2003g., red. F. Kazin, W.Kuzniecowa, spb, 2004
11. *Polsko-szwedzki propozyciji iz schidnego partnerstwa*, “Dodatkowi możliwości “Schidnego partnerstwa” dla europejskoji integchidnych partneriw: mater. miżnar.konf. – Kyiw, Ukraińskijskyj nezaleznyj centr politycznych doslidzeń, 2009
12. *Rawski M.*, Współpraca polsko-ukraińska w kontekście Partnerstwa Wschodniego, [w:] Od ugody hadziackiej do Unii Europejskiej. Reset czy kontynuacja, red. A. Kulczycki, I. Gurak, I. Słota, M. Rowicki, O. Bozyniak, Tom II, Rzeszów, Lwów, Iwano-Frankowsk 2012
13. *Schidna polityka Europejskiego Sojuza w ramach procesu rozszyrennia ES na Schid: polskie baczenia*, *Nezaleznyj kulturologicznyj czasopys “Ź”*, 2001, nr 22
14. *Siwik A.*, Nowa polityka wschodnia w ujęciu paryskiej “Kultury”. [w] Paryż. Londyn. Monachium. Nowy York. Powrześniowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej (red.) Violetta Wejs-Milewska i Ewa Rogalewska, Białystok 2009
15. *Szapowalowa O.*, Schidne partnerstwo: asymetria oczikuwań i możliwości, “International Review: Widnosyny Ukrajina-ES. “Schidne partnerstwo” u regionalnomu wymiri, 2010, nr 3 (15)
16. *Siwec M.*, Schidne partnerstwo- czas pokaże, “Deń”, 2008, nr 93, 29 trawnia (ukr.)
17. *Sydoruk T.*, Polityka susidstwa Europejskiego Sojuza u Schidnij Europi: model integracji bez czlenstwa, Lwiw 2012
18. *Sydoruk T.W.*, “Schidne partnerstwo”: propozyciji I perspektywy dla derżaw Schidnoji Ewropy ta Piwdennogo Kawkazu, “Strategiczni priorytety”, Nacjonalnyj Instytut Strategicznych Doslidzeń, 2010, nr 3 (6)
19. *Weselowskyj A.*, Na mezi. Schidne Partnerstwo ta/abo ewropejska intefracja, Miżnarodnyj ekspertnyj

- kruglyj stół “Schidne partnerstwo ta idea europejskoji integracii. Możliwosti, обмеження i sfery spiwrobitnyctwa z toczyki zoru Polszczci i Ukrainy”, Fundacja Forum Schidnoji Polityki, Wrocław 2010 20.
- Wojna B., Gniadzowski M. Eastern Partnership: The Opening Report. The Polish Institute of International Affairs. – Warszawa 2009.
21. http://www.consilium.europa.eu/medocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf. *Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit*. Prague, 7 May 2009 [Electronic resource]. Access mode: [04.12.2012].
22. <http://www.wojmas.com> Mościbrodzki W., *Rola Polski w kształtowaniu polityki wschodniej Unii Europejskiej (z uwzględnieniem kwestii Rosji, Ukrainy i Białoruski)* [Electronic resource]. Access mode: [16.01.2013].
23. http://ec.europa.eu/external_relations/eastern.docs/com_08_823_en.pdf Communication from the Commission to the European Parliament and Council “Eastern Partnership” [Electronic resource], European Commission. Access mode: [16.01.2013]
24. <http://www.visegradgroup.eu> *Joint political statement of the Visegrad Group on the Strengthening of the European Neighbourhood Policy*. November 2007 [Electronic resource], Official site of Visegrad Group. Access mode: [04.12.2012]
25. <http://www.visegradgroup.eu> *The Visegradgroup Contribution to the Discussion on the strengthening of the European Neighbourhood Policy*. COREU.Gymnich. 2007. March [Electronic resource], Official site of Visegrad Group. Access mode: [04.12.2012]
26. <http://www.visegradgroup.eu> *Visegrad Group Position Paper on Governance Facility and Neighbourhood investment Fund*. 2007. April [Electronic resource], Official site of Visegrad Group. Access mode: [04.12.2012]
27. http://ec.europa.eu/world/enp/polif/enp-progress-report-presidency-june-2007_en.pdf; *General Affairs and External Relations Council (GAERC) 18-19 June 2007. Strengthening the European Neighbourhood Policy. Presidency Progress Report* [Electronic resource], European Commission. Access mode: [04.12.2012]
28. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/07/st11/st1016.en07.pdf> *General Affairs External Relations Council. Council Conclusions. On Strengthening the European Neighbourhood Policy, 18-19 June 2007* [Electronic resource], Council of the European Union. Access mode: [04.12.2012]
29. http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbr/SID-FE209EB3-8DF2B811/bst/xcms_bst_dms_31394_31395_2.pdf C. Ochmann, *Die Zukunft der Östlichen Partnerschaft aus Deutscher Sicht* [Electronic resource]. Bertelsmann Stiftung.- Mai 2010.-12p. Access mode: [04.12.2012]
30. <http://www.ukie.gov.pl> *The Council of the European Union*, Brussels 20 June 2008 (11018/08), European Council in Brussels 19-20 June 2008 Conclusions of the Presidency [Electronic resource]// Urząd Komitetu Integracji Europejskiej. Access mode: [04.12.2012]
31. <http://www.hiia.hu> M. Menkiszak, *Enhanced European Neighbourhood Policy towards Eastern European Partners: A Role for the Visegrad Countries* [Electronic resource], “The Foreign Policies of the Visegrad Countries towards the Eastern Neighbourhood”. – Areas and Options of Cooperation, Budapest 2007. Access mode: [04.12.2012]
32. <http://www.visegradgroup.eu> *Joint statement of the Foreign Ministers of the Visegrad Group Countries and Bulgaria, Estonia, Lithuania, Latvia, Romania and Sweden*, Warsaw, 24 November 2008 [Electronic resource], Official site of Visegrad Group. Access mode: [04.12.2012]
33. <http://analiticmsz.ru/8p=577> N.Bucharin *Wostocznaja politika nowych czlenow ES* [Electronic resource]/ N.Bucharin, E.Furman, S.Wolotow, N.Fejt. “Analiticeskije zapiski”. Access mode: [04.12.2012]
34. <http://www.sejm.gov.pl> Informacja Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2009r., “Typescript of the 35th Sitting of the 6th Sejm of the Republic of Poland, 12 February 2009 ES [Electronic resource]. Access mode: [04.12.2012]
35. <http://www.pis.org.pl> [Nowoczesna, Solidarna, Bezpieczna Polska. Program Prawa i Sprawiedliwości.- Kraków, 2009 [Electronic resource]. Access mode: 04.12.2012]
36. <http://www.apn.ru/publications/article22370.htm> B. Czichockij, *Pomeniajetsia li paradigm wostocznoj polityki Polsci?* Ost-politik: dialektika nacionalnoj trawmy [Electronic resource] Access mode: [04.12.2012]

Алексей Сухий, Тетяна Сидорук, Малгожата Гелнаш

ВОСТОЧНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОЛИТИКИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА:

СТРАТЕГИЯ И УЧАСТИЕ ПОЛЬШИ

Восточное партнерство является первой комплексной инициативой, которая была введена в систему внешних связей Европейского Союза, направленная на Армению, Азербайджан, Беларусь, Грузию, Молдову и Украину. Его обязанность состоит в том, чтобы сблизить и интегрировать страны Восточной Европы, а также Южного Кавказа с Европейским Союзом. Оно приносит совершенно новое качество отношений между Европейским Союзом и вышеупомянутыми странами благодаря постепенной интеграции этих стран и их обществ с Европейским Союзом.

Выполнив задания Восточного партнерства, реальным станет фактическое сближение стран-партнеров с Европейским Союзом и, в результате, будет возможность сделать полную интеграцию в будущем. Согласно европейским ценностям, нормам и нормативам, сотрудничество осуществляется в таких областях, как права человека, рыночная экономика, устойчивое развитие, хорошее управление, энергетическая безопасность. Восточное партнерство также приведет к дальнейшему развитию и укреплению человеческих отношений, а также расширению сотрудничества в сфере науки и культуры. Для достижения этих амбициозных целей Восточного партнерства, поставлены две задачи. Во-первых, в двустороннем измерении, есть намерение на укрепление отношений отдельных стран с Европейским Союзом. Во-вторых, много акцентируется на проблемах, являющихся общими для всех партнеров.

Ключевые слова: Восточное партнерство, Европейский Союз, Польша, интеграция, европейские ценности.

Olexiy Suchyi, Tetyana Sydoruk, Malgorzhata Heliash

**EASTERN DIMENSION OF EUROPEAN UNION POLICY:
STRATEGY AND PARTICIPATION OF POLAND**

Eastern Partnership is the first comprehensive initiative which was introduced to the system of external affairs of the European Union aimed at Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine. Its duty is to work on rapprochement and integration of Eastern European countries as well as Southern Caucasus countries with the European Union. It brings a totally new quality to relations between the European Union and the above mentioned countries by means of both already taking place and gradual integration of these countries and their societies with the European Union.

Fulfilling objectives of Eastern Partnership will allow the actual rapprochement of partner countries with the European Union and, as a result, it may make full integration easier in the future. In accordance to the European values, standards and norms, co-operation is being made in such fields as human rights, market economy, balanced development, good management, and energetic security. Eastern Partnership also leads to further development and reinforcement of human relationships as well as increasing co-operation in terms of science and culture.

To accomplish these ambitious goals, Eastern Partnership is developed twofold. First, in bilateral dimension, it focuses on strengthening the relations of particular countries with the European Union. Second, multilateral dimension refers to challenges which are common for all partners.

Key words: Eastern Partnership, European Union, Poland, integration, European values.

УДК 327(477) “20–21”

Наталія Чорна

УКРАЇНА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕСПУБЛІКИ
ПОЛЬЩА (1991–2015 РР.)

Проаналізовано політику Республіки Польща щодо України у період здобуття нашою державою незалежності й до 2015 р., визначено тенденції її розвитку та чинники, що на них впливали. Увагу, зокрема, приділено з'ясуванню впливу міжнародної ситуації на зміст та характер польської політики щодо України, а також ротацій у вищих ешелонах державної влади.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, зовнішня політика, Європейський Союз, НАТО.

Визнання Польщею першою серед держав світового співтовариства незалежності України (2 грудня 1991 р.), започаткування 4 січня 1992 р. дипломатичних стосунків та підписання 18 травня 1992 р. Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво й наступний вихід співпраці на рівень стратегічного партнерства (1996), повною мірою відповідні настроям більшої частини суспільства та політичних сил III Речі Посполитої, безперечно, засвідчили генезу парадигми польської зовнішньої політики, реалізація якої стала можливою з розпадом соціалістичного табору та вивільненням (де-юре) офіційної Варшави з “тісних обійм” кремлівського керівництва.

На відміну від взаємин із сусідами на Заході, концептуальне підґрунтя яких, по суті, досі залишається несформованим, концепція політики Польщі щодо сусідів на східному кордоні, України зокрема, є досить добре обґрунтованою та, сьогодні маємо підстави так стверджувати, апробованою. Започаткована правлячою у середні віки династією Ягеллонів, розвинута у міжвоєнний період маршалом Ю. Пілсудським та обґрунтована з урахуванням реалій повоєнної Європи польськими опозиціонерами на чолі з Є. Гедройцем, у 1980-х рр. вона була взята на озброєння очолюваною Л. Валенсою “Солідарністю”. Від здобуття Польщею політичної незалежності і досі ця парадигма формує маркер політики офіційної Варшави щодо сусідів на Сході, з більшою чи меншою мірою очевидності поступаючи в політиці очільників держави та вищих урядовців.

Як свідчить історіографічний аналіз, польська політика щодо України, попри важливість для офіційної Варшави стратегічного партнерства з нашою державою, рівно, як і знаковість Польщі як союзника та лобіста українських інтересів на рівні європейсько-атлантичного політикуму, недостатньо репрезентована в науковому дискурсі сучасників. Дослідницький пошук увінчаний масивом праць, у яких аналізуються здебільшого аспекти білатеральних польсько-українських (українсько-польських) взаємин сучасного періоду. Водночас, студій, предметом дослідження яких є генезис політики РП щодо України, очевидно бракує. Подібний стан справ, таким чином, засвідчує актуальність та своєчасність пропонованої розвідки, метою якої є осмислення політики Польщі щодо України впродовж 1991–2015 рр., ключових тенденцій її розвитку та чинників, що на них впливали.

Найбільша та найпотужніша з-поміж сусідів на польському східному кордоні (за винятком Російської Федерації, з якою Польща межує по лінії Калінінградського анклаву), характерна усталеними господарськими зв'язками, культурною та етнічною спільністю, у поле зору якісно нової польської зовнішньої політики Україна потрапила одночасно зі здобуттям РП політичної незалежності. Не викликає заперечень, відтоді і досі заангажованість у співпраці

з нашою державою зумовлюється не інакше, ніж прагненням Польщі унеможливити повторне включення останньої в сферу інтересів Кремля та захистити таким чином власний східний кордон від можливих проявів російської агресії, а зарозуміти у ролі лідера Центрально-Східної Європи, посилити суб'єктивність на рівні провідних держав Заходу. Окрім того, інтеграція України до ЄС та НАТО, у чому у Варшаві вкрай зацікавлені, сприймається польською владою запорукою входження РП до “першого ешелону” держав-членів, а водночас гарантією впливу на союзню політику.

Підпорядкованість політики Польщі щодо України позиції провідних держав ЄС і НАТО очевидно виявилася вже на початку 1990-х рр. Так, “гальмування”, протягом др. пол. 1993–1995 рр. притаманне стосункам сторін, було зумовлене не інакше, ніж категоричною налаштованістю Заходу щодо України, неспроможної вирішити долю ядерного потенціалу, отриманого в спадок від СРСР, появою на порядку денному “справи майора А. Лисенка”, а також позицією офіційного Києва щодо розширення на Схід кордонів НАТО, категорична незгода якого, по суті, ставила під сумнів набуття Польщею членства в Альянсі. Для Польщі, ключовим зовнішньополітичним пріоритетом якої проголошувався вступ до НАТО і ЄС, вкрай важливою була підтримка з боку “великих держав”, а тому, аби не ставити під сумнів перспективи інтеграції, офіційна Варшава, продемонструвавши солідарність з Європою та США, пішла на збільшення дистанції у стосунках з Україною. І лише з відмовою нашої держави від ядерної зброї, приєднанням до Програми НАТО “Партнерство заради миру” та офіційним проголошенням президентом Л. Кучмою згоди на “східне розширення” Альянсу політика Польщі щодо України нормалізувалася. Певну роль відіграла також цілком реальна на той час перспектива оформлення безпечного для Ш Речі Посполитої російсько-українсько-білоруського блоку.

Генезис польської політики щодо України, характерний середині 1990-х рр., окрім того, значно був спричинений приходом до влади наприкінці 1995 р. президента А. Квасневського. Маючи на меті якнайшвидше забезпечити Польщі вступ до НАТО та ЄС, успіхи держави на обраному шляху новий керманіч пов'язав з утвердженням РП як провідника українських інтересів на рівні європейсько-атлантичного співтовариства. Так, вже впродовж першого року президентства А. Квасневського політика Польщі щодо України реалізовувалася під знаком виняткової заангажованості в європейському майбутньому нашої держави, готовності всіляко допомагати їй в інтеграції в структури Заходу. На користь зазначеному, зокрема, свідчать запрошення президента Л. Кучми до участі в неофіційній зустрічі глав держав європейського регіону, що відбулася 7-8 червня 1996 р. у Ланьцуті, сприяння Україні у вступі до Центральноєвропейської ініціативи (1996), а пізніше – підписанні Хартії про особливе партнерство з НАТО (1997), прийнятті прихильної до України “Спільної стратегії ЄС” (1999).

Доволі показовою, на наше переконання, виявилася підтримка, що її президент А. Квасневський надавав Україні на початку XXI ст. – не найкращий період новітньої її історії. Так, в умовах розвитку “касетного скандалу”, а пізніше – “кольчужної справи”, що спровокували катастрофічне для держави погіршення зовнішньополітичної кон'юнктури, розвиток якої, зокрема, спричинив відсутність для президента Л. Кучми запрошення до участі в Празькому саміті НАТО (2002), на обговорення якого було винесено питання підготовки України до вступу в Альянс, очільник РП не лише не відмовився від взаємин з офіційним Києвом, а навпаки, ініціював реалізацію заходів, покликаних знизити “градус напруження” в ситуації, що склалася. Подолання антагонізму в українському суспільстві, нормалізації контактів України з провідними державами Заходу покликані були сприяти зустрічі А. Квасневського

з українським колегою Л. Кучмою та представниками опозиції в Казімежі Дольному (березень 2001 р.), переговори з керманічем Української держави в Ланьцуті (червень 2001 р.), міжнародна конференція “Україна в Європі”, за участю високого рівня європейських політиків, представників НАТО та Європейського Союзу організована у Варшаві (жовтень 2002 р.). Щоправда, відверте сприяння А. Квасневського Україні проблемного періоду наштовхувалося на опір “правого” прем’єра Є. Бузека та міністра МЗС В. Бартошевського, в зовнішньополітичній програмі якого, у червні 2001 р. представлений на розгляд Сейму, серед партнерів Польщі наша держава більше не значилася. Немало критики заангажованість очільника РП в Україні викликала також у кулуарах високих владних кабінетів, у середовищі політичної та наукової еліти. Та, попри звинувачення в “політичному романтизмі та ірраціоналізмі” [1, с. 143], переконаний у патовості для Польщі політичної ізоляції України, А. Квасневський надалі залишався вірним обраному курсу.

З приходом до влади пропрезидентського уряду Л. Міллера (жовтень 2001 р.) український вектор зовнішньої політики Польщі перестав бути “камнем спотикання” у взаєминах по лінії президент – прем’єр, а його реалізація відчутно спростилася. Так, вже в лютому 2002 р. Л. Міллер з офіційним візитом прибув до Києва, де в ході переговорів з українським колегою А. Кінахом засвідчив свою підтримку Україні, в тому числі готовність надалі адвокатувати інтереси нашої держави на рівні провідних інститутів Заходу [2, с. 275]. У грудні 2002 р. міністр МЗС РП В. Цімошевич представив на Копенгагенському саміті ЄС політику “східного виміру”, що мала стати головним інструментом Брюсселя щодо України та Молдови і, можливо, Білорусі, спрямованим на заохочення процесу модернізації в цих державах у період по перетворенню їх у безпосередніх сусідів Європейського Союзу. У січні 2003 р. програма була презентована на засіданні VI Постійної польсько-української конференції з європейської інтеграції у Києві. І хоча, з огляду на категоричну позицію Іспанії та Франції, польська ініціатива зазнала фіаско, її просування забезпечило офіційну Варшаву цінним досвідом, що незабаром їй став у нагоді.

Вступ Польщі до ЄС (2004), аналогічно приєднанню до НАТО (1999), всупереч негативним прогнозам (перш за все українських фахівців, адже поляки виявилися в разі оптимістичнішими), не спричинив до згорання активності офіційної Варшави щодо України, а лише надав їй нового “звучання”. Безперечно, з набуттям членства в Альянсі та Європейському Союзі, реалізуючи свою політику щодо України, адміністрація над Віслою змушена була враховувати неоднаковість міжнародно-правового статусу наших двох держав та зумовлену обов’язками особистого членства необхідність узгоджувати свої дії з союзними інститутами і грати за не завжди вигідними правилами. Так, наприклад, на вимогу ЄС Польська держава була змушена з 1 жовтня 2003 р. запровадити щодо України візовий режим: на відміну від поляків, які надалі продовжували користуватися правом безвізового в’їзду на територію нашої держави, українські громадяни були змушені відкривати візи, нехай і безкоштовні [3]. Та, попри труднощі, зі вступом до ЄС (тотожно – НАТО) польська політика щодо України набула виразного європейсько-атлантичного контексту, одночасно офіційна Варшава утвердилася в якості представника інтересів нашої держави на рівні союзних інститутів. Так, вже в вересні 2000 р. вона перебрала на себе виконання місії координатора дій НАТО в Україні, в жовтні 2004 р. на засіданні очільників МЗС держав-членів Євроспільноти презентувала розроблений у співпраці з Німеччиною план політики ЄС щодо України.

Наступне зростання інтересу Польщі до української тематики значно було спричинене Помаранчевою революцією, що визначала розвиток нашої держави

упродовж листопада 2004 р. – січня 2005 р. Зусиллями президента А. Квасневського події революції не лише склали головне питання європейської політики, але й зайняли визначне місце в біографії як самого глави РП, польських та євросоюзних високопосадовців, так і тисяч поляків, які особисто були присутні на київському Майдані, підтримували його учасників численними акціями на території Польщі. Не викликає заперечень, завдяки активній позиції А. Квасневського, в тому числі особистій участі у ролі міжнародного посередника в роботі круглого столу 26 листопада, 1 та 6 грудня 2004 р., ситуацію в Україні вдалося врегулювати мирним шляхом. Помітним є “польський слід” також і в суттєвому зміцненні авторитету нашої держави на рівні провідних європейських інститутів: показовим є хоча б факт прийняття Європейським Парламентом Резолюції щодо України (13 січня 2005 р.) [4], підготовленої за активної участі польських євродепутатів та не без тиску на керівництво ЄС А. Квасневського, діючого в тісній співпраці з литовським колегою В. Адамкусом, та поширення державами Європи і США своєрідної моди на “помаранчевий бренд”. Остання, щоправда, тривала недовго: відставка уряду Ю. Тимошенко (вересень 2005 р.), що продемонструвала розпад “помаранчевої коаліції”, у поєднанні з неспроможністю нової влади на чолі з президентом В. Ющенком реалізувати програму реформ та досягти успіхів у співпраці з ЄС та НАТО засвідчили безпідставність очікувань Заходу, а разом з ними, і сподівань польської влади.

З перемогою на парламентських виборах 25 вересня 2005 р. політичної партії “Право і Справедливість” та приходом до влади 23 грудня 2005 р. президента Л. Качинського, одного з лідерів ППС, унаслідок чого маятник політичних сил хитнувся вправо, а ключові посади в державі вперше за роки незалежності зосередилися переважно в руках націонал-консерваторів, східний вектор зовнішньої політики Польщі зазнав відчутних змін. На відміну від попередників, орієнтованих на підтримання максимально конструктивних взаємин одночасно з Заходом та Сходом, Європою та Росією, право-радикальна ППС вже в ході передвиборчих перегонів продемонструвала відверто антиросійську налаштованість, суттєво зміцнивши в такий спосіб свою позицію в суспільстві, а впродовж першого року перебування на посаді Л. Качинського пішла на фактичне замороження контактів з Кремлем. Так, напередодні відкриття Гельсінського саміту Росія – ЄС (листопад 2006 р.) польська сторона наклала вето на початок переговорів по новій, розширеній угоді між ЄС та Росією, вимагаючи в обмін на свою лояльність відмови Кремля від заборони на імпорт польської сільськогосподарської продукції [5]. Політику ж щодо України, з огляду, перш за все, на палку прихильність президента Л. Качинського ідеям маршала Ю. Пілсудського, подібна участь обминула: до взаємин з нашою державою глава РП підходив із позиції максимального сприяння та налаштованості на розвиток взаємин стратегічного партнерства. Зацікавлений у наблизенні України до головних інститутів Заходу, Л. Качинський, як відомо, осмислював його у взаємозв’язку зі збільшенням дистанції у стосунках по лінії Варшава – Москва. Поглиблення співпраці з Україною, таким чином, відбувалося ціною погіршення польсько-російських взаємин.

Про заангажованість президента Л. Качинського в співпраці з Україною, безперечно, свідчили динамічні контакти на найвищому рівні: переконаний, що співпраця між нашими двома державами є ключовою умовою зміцнення їхньої незалежності й посилення позиції на міжнародній арені, а водночас запорукою недопущення факту зміцнення регіональних позицій Росії, упродовж 2006–2010 р. він шість разів із візитами приїжджав до України та п’ятнадцять разів вітав українського колегу на польській території. Починаючи з першого візиту до Києва (28 лютого 2006 р.) і надалі президент Л. Качинський констатував

готовність Польщі сприяти нашій державі у просуванні в напрямку європейської інтеграції, ділитися польським досвідом реформ та адаптації до союзних стандартів [6]. Потребам останньої, зокрема, було підпорядковане започаткування практики надання Україні щорічної допомоги в розмірі 3–4 млн євро [7, с. 77]. Окрім того, за будь-якої слушної нагоди Л. Качинський підкреслював зацікавленість РП у відкритості “дверей в Європу” для України та наступному розширенні кордонів спільноти далі на Схід. Свідомий, разом з тим, інертності Брюсселя щодо поглиблення співпраці з нашою державою, в підготовлених та направлених на розгляд союзного керівництва в 2006–2007 рр. документах “Європейська політика сусідства – Східний вимір” та “Відносини ЄС – Україна: польські пропозиції”, він гостро критикував ЄПС за неадекватність існуючим реаліям. Важливим пунктом політики Л. Качинського було сприяння нашій державі в розбудові контактів із НАТО: конкретних успіхів, зокрема, вдалося досягти в утилізації розміщеного на території України ракетного палива, започаткуванні литовсько-польсько-українського батальйону.

З приходом до влади в результаті дострокових парламентських виборів у листопаді 2007 р. Громадянської платформи та Польської селянської партії і початком прем’єрства прем’єра Д. Туска в політиці Польщі щодо України з’явилися нові акценти. На відміну від пропрезидентських кабінетів К. Марцінкєвіча та Я. Качинського, що діяли в тісній співпраці з главою держави, чим суттєво зміцнювали його політику, уряд Д. Туска за ключові обрав дещо інші вектори. У взаєминах із сусідами на Сході орієнтований, головним чином, на нормалізацію контактів із Російською Федерацією, з офіційним візитом глава уряду відвідав початково Москву (січень 2008 р.), і лише потім Київ (березень 2008 р.). І хоча в зовнішньополітичній програмі кабінету Д. Туска взаємини з Україною були названі одним із п’яти пріоритетів Польщі, і на зустрічі з українським колегою в Києві очільник польського уряду говорив про готовність сприяти розбудові стратегічного партнерства між нашими двома державами, контакти між урядами, а слідом за ними й парламентами держав-сусідів значно сповільнилися.

Попри це, політика сприяння офіційною Варшавою контактам по лінії Україна – ЄС змін не зазнала. Так, 7 травня 2008 р., презентуючи в Сеймі програму зовнішньої політики РП на поточний рік, очільник МЗС Р. Сікорський констатував налаштованість Польщі надалі спеціалізуватися на виробленні союзної політики щодо Сходу, а вже 26 травня, ніби на підтвердження сказаного, на засіданні Ради ЄС із Загальної політики Європейського Союзу та Ради з питань міжнародних відносин у Брюсселі польські урядовці презентували програму “Східне партнерство”: розроблена в співпраці зі шведськими колегами й адресована шістьом державам

Східної Європи, в тому числі Україні, вона передбачала зміцнення їхньої співпраці з Європейським Союзом. І хоча, як показав час, конкретних зрушень у взаєминах нашої держави з ЄС досягти так і не вдалося, а заходи, що їх задля долучення країн-членів до вирішення “українського питання” реалізовувала офіційна Варшава, сформували не інакше, ніж “ілюзію успіху” [8], Польща продовжувала позиціонувати себе головним провідником інтересів України на рівні європейсько-атлантичного співтовариства.

Осмилення політики Польщі щодо нашої держави періоду президенства Л. Качинського, безперечно, буде неповним без звернення до “політики пам’яті” – характерного їй “нового елементу”, розвінчування якого попередники намагалися не допускати, адже спекуляції на тему спільного минулого у випадку наших двох держав є вкрай небезпечними, а уникати їх, з огляду на відсутність, попри тривалі наукові пошуки, однозначних взаємно визнаних оцінок як “Волинської різні”, так і операції “Вісла”, видається вкрай проблематичним.

Ураховуючи той факт, що ще з початку 1990-х рр. польське суспільство характеризує громадський консенсус на предмет того, що події на Волині є геноцидом українців проти поляків, заради уникнення наростання міжетнічної неприязні очільники Польщі та України в численних своїх заявах наголошували на трагедії і пошані загиблим та докладали зусиль для безконфліктного віднайдення спільного знаменника в цьому вкрай болючому для обох сторін питанні. Так, у 1997 р. зусиллями президентів А. Квасневського та Л. Кучми було підписано заяву “До порозуміння та єднання”, у 2003 р. з нагоди 60-ї річниці трагедії на Волині спільну заяву зробили парламенти держав-сусідів, слідом за ними із нотою про примирення виступили президенти. Та вже в 2009 р., в постанові парламенту РП від 15 липня, антипольською операцією ОУН і УПА в Західній Україні було названо “етнічною чисткою з ознаками геноциду” [9]. І, попри те, що вихід “привидів минулого” назовні, на переконання багатьох польських урядовців, насправді покликаний мати позитивні наслідки для взаємин з Україною, оскільки стосується не сьогодення, а подій попереднього періоду історії, у трактуванні якого, нарешті, слід віднайти істину, зміна суспільного дискурсу в Польщі заклала передумови до його продовження українською стороною.

“За незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу” 20 січня 2010 р. президент В. Ющенко присвоїв звання Герой України С. Бандері [10]. Враховуючи одіозність постаті керівника ОУН для поляків, рішення українського президента, цілком прогнозовано, на нашу думку, викликало колосальний резонанс у Польщі та справило ефект бомби, що розірвалася. І хоча у відповідь на вчинок В. Ющенка президент Л. Качинський обмежився опублікуванням на офіційному сайті глави РП заяви про те, що “останні дії президента України спрямовані проти процесу історичного діалогу та примирення” [11] і не пішов на згортання співпраці з нашою державою, експрем’єр-міністр РП Л. Міллер переконаний: героїзація С. Бандери ознаменувала “похорон східної політики президента Леха Качинського” [12]. Так, з ініціативи польських євродепутатів питання було винесене на розгляд Європейського парламенту, і за результатами обговорення було прийнято резолюцію, яка закликала українських політиків переглянути прийняте рішення і “залишитися відданими європейським цінностям” [13].

Перемога на президентських виборах в Україні В. Януковича й обрання на посаду глави уряду М. Азарова, а пізніше – трагічна загибель в авіакатастрофі під Смоленськом польського президента Л. Качинського та спричинені цим фактом дострокові вибори, що вивели на вершину владного олімпу РП Б. Коморовського, ознаменували у політиці офіційної Варшави щодо нашої держави, аналогічно польсько-українським білатеральним взаєминам в цілому, збільшення дистанції та наростання напруження. Так, політики та дипломати дедалі частіше ставили під сумнів відповідність взаємин з Україною заявленій якості стратегічного партнерства. Одночасно прагматично налаштований Б. Коморовський, на відміну від прихильних “месіанської місії” Польщі щодо України А. Квасневського та Л. Качинського, незадоволений існуючою якістю співпраці, прагнув, аби сприяння поляками Україні нарешті принесло конкретні результати [14]. А їх, як відомо, годі й було чекати. Так, початково дала про себе знати переорієнтація офіційного Києва на поглиблення співпраці з Російською Федерацією, посилена проголошенням позаблокового статусу України, що, по суті, ознаменувало недоцільність наступного сприяння нашій державі в розбудові взаємин із НАТО. В 2011 р., коли в Польщі готувалися до піврічної (протягом липня – грудня) президенції в Раді ЄС й очікували на налагодження українською владою “мостів співпраці” з Брюсселем та наближення України до

ЄС, про що, зокрема, під час прес-конференції у Львові 16 травня 2011 р. заявив міністр МЗС РП Р. Сікорський [15], команда В. Януковича – М. Азарова пішла на поглиблення протистояння з опозицією та розгортання щодо неї масштабних репресій. Антидемократичні дії влади, примножені відсутністю успіхів реформування економіки й політичних інститутів, у підсумку, зумовили відмову союзного керівництва від поглиблення співпраці з нашою державою та відтермінували на невизначений термін підписання угоди про асоціацію. Головний меседж польської політики щодо України, ґрунтований на сприянні їй у реалізації європейського вибору, як наслідок, вичерпав себе, а наша держава на тривалий час перетворилася на непростого для Польщі партнера.

Та, з огляду на проблематичні, перемежовані конфліктними ситуаціями та взаємною недовірою взаємини РП із Литвою і Білоруссю, а також Російською Федерацією, украї зацікавленою в безуспішності співпраці України, аналогічно іншим державам, охопленим програмою “Східне партнерство”, з Європейським Союзом, збільшення дистанції по лінії Варшава – Київ не спричинило до повного згорання контактів між нашими двома державами. Навпаки, зустрічі вищих посадовців відчутно почастишали: впродовж одного лише 2012 р. президенти й прем’єри зустрічалися понад два десятка разів, постійними були телефонні розмови, обмін листами. На користь співпраці, головним чином в аспекті зміцнення приязних стосунків на простому побутовому рівні, позначився успішно проведений чемпіонат з футболу “Євро–2012”. І хоча українська влада надалі вживала антидемократичних заходів, а проголошені реформи реалізовувалися здебільшого на папері, що значно шкодило авторитету держави, під впливом зовнішньополітичної ситуації у 2013 р. – вперше за роки незалежності України – цілком реальною виявилася перспектива підписання нашою державою Угоди про асоціацію з ЄС. Та, коли інвестиції, зібрані офіційною Варшавою в “європейське майбутнє” України, здавалося, нарешті, дадуть про себе знати конкретним позитивним результатом, на Вільнюському саміті “Східного партнерства” (листопад 2013 р.) делегація на чолі з президентом В. Януковичем заявила про відмову від підписання угоди.

Даремно говорити про міжнародний резонанс, спричинений діями глави Української держави, а разом і черговий “ляпас”, що його отримала офіційна Варшава. Подібно тому, як за відверто проукраїнську політику свого часу у “політичному романтизмі та ірраціоналізмі” був звинувачений А. Квасневський, у поствільнюський період гострої критики зазнав президент Б. Коморовський. Беручи до уваги хоча б той факт, що впродовж поточного року він шість разів зустрічався з українським колегою та, здавалося, “тримав руку на пульсі” контактів по лінії Київ – Брюссель, непідписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС виявилось по відношенню до офіційної Варшави свого роду політичним ошуканством, а разом, засвідчило той факт, що Польща є для нашої держави партнером далеко не першочергової важливості та значно поступається, приміром, Росії, не без участі якої українська складова Вільнюського саміту й зазнала фіаско. Реакція польської сторони на дії української влади не змусила довго чекати: заплановане на 2 грудня відкриття нового пропускного пункту на кордоні між нашими двома державами вже 29 листопада було понижене з президентського рівня до рівня віце-прем’єрів, а за лічені години до початку заходу виявилось, що жоден урядовець не візьме в ньому участь. Наприкінці листопада на невизначений час було відтерміновано заплановану на 2 грудня зустріч на найвищому рівні. Стосунки між двома державами, таким чином, опинилися в найгіршій за багато років фазі [16, с. 280].

Спричинені результатами Вільнюського саміту масові акції громадського невдоволення з епіцентром на київському Майдані, що вилилися в “Революцію Гідності”, увінчану втечею з держави президента В. Януковича та групи

найближчих його соратників, разом з тим, аналогічно революції 2004–2005 рр., зустріли колосальну підтримку польських громадян, засвідчену в тому числі особистою їх присутністю на головній площі столиці нашої держави, а українська тематика на тривалий час впевнено посіла передні шпальта польської преси, зайняла помітне місце у теле- та радіоефірах. Незацікавлена в перетворенні України в сателіта Кремля, Республіка Польща в особі президента Б. Коморовського продовжувала активно контактувати з українською громадськістю. Стосунки на рівні вищих владних ешелонів, у той же час, фактично були відсутні. В рази меншою виявилася безпосередня участь польських політиків та дипломатів у подіях в Україні. Натомість, зусиллями польської сторони українська тематика перетворилася на головний предмет розмов на рівні провідних союзних інститутів, вищого керівництва держав-членів ЄС. Не без участі польської сторони, зокрема, стали можливими головні успіхи, що їх у поствільнюський період вдалося досягти нашої державі: підписання політичної (21 березня 2014 р.) та економічної (27 червня 2014 р.) частин Угоди про асоціацію з ЄС і наступна синхронна її ратифікація Верховною Радою України та Європейським парламентом (16 вересня 2014 р.).

Як відомо, з обранням президентом України П. Порошенка (травень 2014 р.) та проведенням позачергових парламентських виборів (жовтень 2014 р.), за результатами яких відбулося формування пропрезидентської більшості, та проголошенням новою владою пріоритетності курсу на європейську інтеграцію, реалізація якого передбачала дистанціювання від взаємин із Кремлем, заангажованим у відновлення режиму В. Януковича, активізація співпраці з офіційним Києвом вкотре перетворилася на ключове завдання польської зовнішньої політики. Зростання зацікавленості РП в партнерстві з нашою державою, безперечно, засвідчив вже червневий 2014 р. візит П. Порошенка до Варшави: організований з ініціативи Б. Коморовського, він відбувся напередодні інавгурації українського президента та співпав з відзначенням 25-ої річниці перших у посткомуністичний період польської історії демократичних виборів до парламенту. Другий – тепер уже в ролі очільника держави – офіційний візит П. Порошенка до Варшави відбувся 17–18 грудня 2014 р. та співпав із підписанням Б. Коморовським ратифікованої Сеймом та Сенатом Угоди про асоціацію України з ЄС. В унісон із президентом реалізація проукраїнської політики була притаманна також уряду. Так, наприклад, 16 травня 2014 р. на зустрічі з міністром МЗС України А. Дешицею, що відбулася в ході візиту до Києва делегації польських урядовців, очільник МЗС РП Р. Сікорський констатував продовження офіційною Варшавою започаткованої щодо нашої держави лінії поведінки. Зі вступом на посаду голови Європейської ради (1 грудня 2014 р.) Д. Туска українська тематика в рази частіше почала лунати на рівні союзних інститутів.

На збереженні Польською державою відкритості до України, а також наступному сприянні офіційною Варшавою європейським її устремлінням наголошував президент Б. Коморовський, 9 квітня 2015 р. під час візиту до Києва – останньої перед президентськими виборами в РП закордонної поїздки – з промовою виступаючи перед ВРУ. Окрім того, президент РП високо оцінив зусилля сторін щодо подолання важкої спадщини спільного минулого та висловив надію, що конфлікти, якими багата історія поляків та українців, не будуть впливати на сучасні відносини між двома державами. Попри труднощі, впродовж понад двох останніх десятиліть на шляху взаємного примирення, як відомо, сторонам таки вдалося досягти певних успіхів. Йдеться, зокрема, про відкриття пам'ятника українським в'язням табору Явожно, загиблим внаслідок операції “Вісла” (23 травня 1998 р.), меморіального комплексу польським офіцерам у Харкові (17 червня 2000 р.), Цвинтаря Орлят у Львові (24 червня

2005 р.), ін. Та того самого дня, фактично одразу по виступі президента Б. Коморовського у Верховній Раді України, депутати схвалили закон “Про правовий статус і вшанування пам’яті борців за незалежність України в ХХ ст.”, згідно якого армії ОУН, УПА, УНР та ЗУНР були визнані борцями за українську незалежність. Правильний із точки зору вшанування пам’яті бійців за незалежність України та неприпустимий з позиції польської сторони, на переконання якої, вбивство десятків тисяч поляків на Волині та Галичині в 1940-х рр. є справою рук Української Повстанської армії, відомий у Польщі як закон “про героїзацію УПА”, небезпідставно та цілком прогнозовано, на нашу думку, спричинив до резонансу в польському суспільстві, в тому числі зумовленому зміцненням багатьох поляків у своєму переконанні, що українська влада не поважає історію польського народу. Прийнятий закон, окрім того, на переконання президента Б. Коморовського, “в принципі унеможливило історичний польсько-український діалог” [17]. А без діалогу, як відомо, примирення між нашими двома державами досягти в принципі неможливо.

Проведений аналіз, таким чином, дозволяє зробити окремі висновки. Від здобуття Польщею справжньої незалежності і досі її політика щодо України, аналогічно інших сусідів на Сході, незмінно ґрунтується на сформованих у міжвоєнний період ідей-концептах опозиційних до комуністичного режиму польських емігрантів Є. Гедройця та Ю. Мерошевського. Реалізуючи один із ключових меседжів парадигми східної політики, “аби бути конкурентною на Заході, Польща має по максимуму проявити себе на Сході”, офіційна Варшава всіляко сприяла нашій державі в реалізації європейського вибору зовнішньої її політики, завдяки чому утвердилася в якості лобіста українських інтересів на рівні провідних інститутів Заходу, насамперед Європейського Союзу. Рухаючись шляхом інтеграції до НАТО та ЄС, інтереси нашої держави III Річ Посполита, щоправда, неодноразово приносила в жертву власним геополітичним розрахункам. Та в найбільш буремні періоди української історії сучасного періоду вона завжди простягала Україні “руку допомоги”, починаючи від визнання факту її незалежності і до сприяння мирному врегулюванню революційних подій у 2004, 2013 рр.

Із 1996 р., коли взаємини між нашими двома державами вийшли на рівень стратегічного партнерства, і на далі співпраця з Україною незмінно значилася серед ключових пріоритетів зовнішньої політики РП, і навіть зміна вищого державного керівництва, кон’юнктурні та інші чинники не надто впливали на її зміст та характер. Ґрунтована на чіткій формулі, що “незалежність України має принципове значення для безпеки і незалежності Польщі”, політика офіційної Варшави щодо нашої держави неодноразово виявлялася настільки діяльною, що спонукала до роздумів: чи не більше, бува, РП зацікавлена в успіхах України, ніж сама Україна? Відповідь на питання, безперечно, перебувала не стільки в площині зовнішньополітичного дискурсу III Речі Посполитої, генеральна лінія якої по відношенню до України, як уже зазначалося, залишалася незмінною, як залежала від нашої держави, успіхи реформування ринкової економіки якої та розбудови громадянського суспільства, а разом і здобутки на шляху інтеграції в Європу, ними зумовлені, сприймалися у Варшаві запорукою підтримання досягнутої якості співпраці.

Список використаних джерел

1. Чекаленко Л. Д. Без незалежної України не було б незалежної Польщі / Л. Д. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України / За заг. ред. Б.І. Гуменюка, В. Г. Ціватого. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 139–146.
2. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К. : Генеза, 2004. – 616 с.
3. Про умови поїздок громадян: Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом

Республіки Польща від 30 липня 2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_043 4. *Резолюція* Європейського Парламенту щодо України від 13 січня 2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=224180636 5. *Польща* и Россия вступили в “ледяной период”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.net/world/42747-polsha-i-rossiya-vstupili-v-ledyanoy-period.html> 6. *Климець Н.* Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС / Наталія Климець. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/1274.html> 7. *Линкавичюс Л.* Политика соседства Европейского Союза по отношению к Украине / Л. Линкавичюс // Обзор литовской внешней политики. – 2008. – № 20. – С. 64–91. 8. *Польща* уже не поддерживает вступление Украины в Евросоюз. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uareporter.com/uk/node/76788> 9. *Волинь*: невдала спроба “остаточного вирішення” наукової проблеми. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukreal.info/ru/Analitik/119413-volin-nevdala-sproba-ostatochnogovirishennya-naukovoi-problemi> 10. *Про* присвоєння С. Бандері звання Герой України : Указ президента України від 20 січня 2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> 11. *Качинський* осудил героїзацію Бандери. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grani.ru/Politics/World/Europe/Ukraine/m.174367.html> 12. *Екс-прем’єр* Польши осудил присвоєння Бандері звання героя // Корреспондент. – 2010. – 24 января. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1039287-eks-premer-polshi-osudil-prisvoenie-bandere-zvaniyageroya> 13. *Аудит* зовнішньої політики: Україна – Польща. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/publications/audit-zovnishnoji-politiki-ukrajina-polshcha-382219.html> 14. *Гетьманчук О.* Вимушений президент Б. Коморовський / Олена Гетьманчук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/74816> 15. *Польща* вже не головує в ЄС, але досі тягне за собою Україну. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1441184#main> 16. *Киридон А.* Українсько-польський діалог в умовах Революції Гідності (2013–2014 рр.) / Алла Киридон, С. Троян // INTERMARUM: історія, політика, культура. – 2015. – Вип. 2. – С. 277–285. 17. *Закон* про героїзацію УПА унеможливило українсько-польський діалог, – Коморовський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/komarovsky_rozkrytykuvav_zakon_pro_geroizatsiyu_upa_120434.html

Наталія Черная

УКРАЇНА ВО ВНЕШНЬОЇ ПОЛІТИКЕ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1991–2015 ГГ.)

Проаналізована політика Польщі стосовно України в період отримання нашим державством незалежності і до 2015 г., визначені тенденції її розвитку і впливаючі на них фактори. Увага, зокрема, приділена висвітленню впливу міжнародної ситуації на зміст і характер польської політики в стосунках з Україною, а також ротаций в вищих ешелонах державної влади.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, зовнішня політика, Європейський Союз, НАТО.

Nataliya Chorna

UKRAINE IN FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF POLAND (1991–2015)

The policy of the Republic of Poland regarding Ukraine covering the time span since Ukraine gained its independence till 2015 has been analyzed: the trends of its development and the factors influencing them have been outlined. Special attention is paid to clarifying the impact of the international situation on the content and nature of Polish policy towards Ukraine as well as rotation in its upper echelons of state power.

Key words: the Republic of Poland, Ukraine, foreign policy, European Union, NATO.

УДК 32(4):94(477) "1991/2005"

Наталія Григорук

**СХІДНА ПОЛІТИКА ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ:
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВЕКТОРУ (1991–2005 РР.)**

Запропоноване дослідження висвітлює східну політику Європейського Союзу щодо України. Автор розглядає історію питання від грудня 1991 р. до лютого 2005 р. У цей період специфічно формувалася цілісна і далекоглядна взаємна політика Європейського Союзу й України, домінували різні підходи стосовно один одного. Відзначається, що тільки "помаранчева революція" в Україні створила нові можливості для розвитку двосторонніх відносин.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, відносини, політика, євроінтеграція.

Упродовж багатьох років взаємні стосунки між Європейським Союзом (ЄС) і Україною були обмеженими, за винятком швидкого визнання Євросоюзом України після здобуття нею незалежності. Очевидним був брак чіткої концепції двосторонніх взаємин – її становлення обумовлювалось необхідністю знаходження відповідей на низку незручних запитань щодо можливої ролі Європейського Союзу в трансформаційних процесах на сході Європи і, зокрема, перспектив приєднання України до Європейського Союзу. Поважним викликом для ЄС було формулювання цілісної і далекоглядної політики щодо України. Відносини між Європейським Союзом та Україною є прикладом специфічної динаміки, яку П. Борковський влучно характеризував як "довгий розбіг" [1, с. 214].

Метою статті є дослідження становлення непростих двосторонніх відносин між Європейським Союзом та Україною.

Відразу після розпаду СРСР у грудні 1991 р. виникла потреба у встановленні нового формату співробітництва Європейського Співтовариства з Україною, як і з іншими державами пострадянського простору. Першим кроком на шляху налагодження партнерства з Україною стала Декларація щодо України від 2 грудня 1991 р., у якій Європейські Співтовариства відзначили демократичний характер всеукраїнського референдуму, який відбувся напередодні й підтвердив прагнення українців до незалежності, та закликали Україну підтримувати з ними відкритий і конструктивний діалог [2, с. 58]. Надалі ключове значення мало створення нормативно-правових засад двосторонніх відносин. На момент проголошення Україною незалежності її взаємини з Європейським Співтовариством регулювались Угодою про торгівлю і співробітництво між Європейським Економічним Співтовариством і СРСР від 1989 р. 9 січня 1992 р. Європейська Комісія внесла пропозицію до Ради ЄС про необхідність заміни цієї угоди на нові документи, які б встановлювали договірні відносини окремо з кожною державою [3, с. 249]. Укладення нових угод було можливим після відповіді на питання про їх формулу. Співтовариства диспонували двома закріпленими в традиції й установчих договорах типами угод з третіми країнами – з європейськими державами, потенційними кандидатами на набуття членства, та державами позаєвропейськими. Жоден з них не відповідав специфіці пострадянських країн. Звідси – створення нового типу угоди – про партнерство і співробітництво. 2 березня 1992 р. Рада ЄС запропонувала укласти угоду про партнерство та співробітництво з усіма республіками пострадянського простору, за винятком прибалтійських країн [4, с. 22]. Відносини між Україною та ЄС

відтоді розвивалися паралельно розвитку взаємин Євросоюзу з іншими пострадянськими державами.

Підписання 16 червня 1994 р. УПС (Угода про партнерство і співробітництво) з Україною спричинило, на думку Г. Яворської, юридичне закріплення не інтеграційного статусу останньої [5, с. 39]. Поза тим, ця угода забезпечила сприйняття України з боку ЄС як невід’ємної частини пострадянського простору.

Головну увагу в той час Європейський Союз та західні держави приділяли відносинам з Росією, а події в Україні та стосунки з нею розглядали, як другорядні. Прем’єр-міністр України Л. Кучма у 1993 р. заявляв: “На картах світових лідерів Україна навіть не існує. Незалежна Україна чи ні, їх мало хвилює” [4, с. 21].

Політика ЄС щодо України формувалась здебільшого під впливом ситуативних факторів поточного контексту на тлі обережного ставлення до перебігу подій на пострадянському просторі.

“Помірковане зацікавлення” Європейського Союзу Україною на той час випливало з таких умов: спочатку на Заході, який не цілком розумів східноєвропейських нюансів, панувала непевність щодо тривалості незалежності України, яка часто тлумачилась як частина Росії, пізніше, як наголошував П. Борковський, ще більшого значення набули розрахунки, пов’язані зі ставленням Росії до пострадянського простору [1, с. 217]. Після відмови України від ядерної зброї в 1994 р. не залишилось нічого, що б істотно турбувало Європу у відносинах з цією державою. Доцільно навести висловлювання французького міністра з європейських справ П. Московіті (1997–2002 рр.), яке яскраво продемонструвало панівний на той час у Європі підхід до пострадянських східноєвропейських країн: “Ми повинні пам’ятати, що коли членство в ЄС отримують їх прибалтійські сусіди, а також Польща, Словаччина, Угорщина і Румунія, прагнення цих держав також приєднатися до ЄС буде зростати. З’явиться важка тема Росії. (...) Росія цілком слушно буде домагатися особливих прав, а ми повинні ці очікування заспокоїти. (...)” [6, с. 167]. Такий підхід, вочевидь, не сприяв формуванню стратегічного бачення розвитку відносин з Україною.

Хоча з 1994 р. спостерігається певна активізація позиції Євросоюзу щодо України, вона й надалі досить обережна та стримана, що повною мірою відображено у прийнятій 28 листопада 1994 р. Радою ЄС Спільній позиції ЄС щодо України та ухваленому 6 грудня 1996 р. Плані дій з розвитку взаємовідносин із нею. У цих документах країни-члени зобов’язалися встановити міцні політичні взаємини з Україною, підтримати її незалежність, територіальну цілісність, економічні реформи та її доручення до світової економіки. Йшлося також про сприяння розвитку демократичних інститутів, включення України в архітектуру європейської безпеки, посилення політичного діалогу, сприяння регіональному співробітництву між Україною та її сусідами тощо [7, с. 129–130]. Спільна позиція і План дій свідчили, що Європейський Союз поступово почав виробляти спільну політику щодо України, даючи українській владі політичний сигнал підтримки зі сторони Союзу.

У березні 1998 р. після завершення ратифікаційного процесу вступила в дію Угода про партнерство та співробітництво, яка стала базовим документом для налагодження політичного діалогу та економічного співробітництва України з Євросоюзом.

На момент набуття нею чинності Україна ставила перед собою вже набагато далекоглядніші зовнішньополітичні цілі. З 1998 р. (після ратифікації УПС) представники офіційної влади держави постійно наголошували, що Україна прагне асоціації з Євросоюзом, а в перспективі – і повного членства в ньому. Так, під час першого засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС 9–

10 червня 1998 р. в Люксембурзі Україна наполягала на необхідності укладення з Євросоюзом угоди про асоціацію, а в затвердженій 11 червня 1998 р. Указом Президента України “Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” стратегічною метою держави проголошено набуття повноправного членства в ЄС і головним зовнішньополітичним пріоритетом у середньостроковому вимірі – підписання угоди про асоціацію з ЄС [8, с. 15–16].

На тодішні євроінтеграційні устремління України Європейський Союз відреагував обережною, але чіткою позицією: він не збирався обговорювати перспектив членства, а пропонував натомість конструктивно працювати у форматі УПС і турбуватись про реальні здобутки у внутрішньому реформуванні та виконанні зобов'язань щодо ЄС. Такий підхід виразно простежується у Спільній стратегії ЄС щодо України, прийнятій на засіданні Європейської Ради в Гельсінкі 10 грудня 1999 р. [9, с. 27–35].

У Спільній стратегії ЄС “вітав” проєвропейський вибір, зроблений Україною, і відзначав, що “стратегічне партнерство” між ЄС та Україною є “життєвим фактором зміцнення миру, стабільності та добробуту в Європі” [9, с. 27]. Однак, попри пропозицію Фінляндії надати Україні перспективу членства, у документі не виявилось місця для подібного формулювання. Стратегія містить перелік базових цілей ЄС щодо України: робити висновок у виникнення стабільної, відкритої, плюралістичної та правової демократії і зміцнення стабільно функціонуючої ринкової економіки; співробітництва з Україною у царині збереження стабільності та безпеки в Європі й в усьому світі, знаходячи ефективні відповіді на спільні проблеми, з якими стикається континент; розширювати економічну, політичну та культурну співпрацю з Україною, взаємини в галузі юстиції та внутрішніх справ тощо. Очевидно, що заявлені цілі носять дуже загальний характер. Виразно видно, що Європейський Союз не був схильний надавати Україні більше, ніж передбачено УПС, між рядками можна також прочитати сумніви в успішності системної трансформації в Україні.

Відносини України з ЄС наприкінці 1990-х рр., на думку і вітчизняних, і західних експертів перебували у стані стагнації, в основі якої лежали труднощі з проведенням економічних і політичних реформ в Україні, а також проблеми, пов'язані з імплементацією УПС [10, с. 70–73; 5, с. 39–40; 1, с. 217–218; с. 168]. Кінець 90-х для України став часом усвідомлення складних внутрішніх політичних і економічних реалій та низької ефективності суто декларативної євро інтеграційної політики. Було осмислено концептуальні й тактичні прорахунки, допущені Україною на євро інтеграційному шляху, і переглянуто концепцію інтеграції в європейські структури. Результатом цього стало проголошення євроінтеграції ключовим зовнішньополітичним пріоритетом і заявлено.

Стратегічну мету держави – вступ до Європейського Союзу. Питанням європейського вибору приділено чимало уваги в інавгураційній промові Президента Л. Кучми 30 листопада 1999 р.: “Підтверджуючи свій європейський вибір, як стратегічну мету ми проголошуємо вступ до Європейського Союзу. Вимоги до членів ЄС багато в чому збігаються із завданнями, які планується вирішувати у внутрішній сфері. Європейський вибір України диктується конкретними геополітичними реакціями” [11, с. 39]. 14 вересня 2000 р. Указом Президента України схвалено Програму інтеграції України до Європейського Союзу. 140 розділів документа охоплювали практично всі сфери суспільного життя з метою досягнення критеріїв, що впливають з цілей економічного, валютного та політичного союзу ЄС. Програма характеризувала поточну ситуацію в різних сферах щодо відповідності нормативно-правової бази України законодавству, нормам і стандартам ЄС та встановлювала короткострокові,

середньострокові та довгострокові пріоритети реформування в широкому спектрі різних сфер [12, с. 24].

На кінець 90-х рр. ХХ ст., з одного боку, вже існували достатньо широкі правова та інституційна бази відносин Україна-ЄС, створені у форматі партнерства та співробітництва, а з іншого – у двосторонніх взаєминах виникли істотні суперечності, викликані розбіжностями в оцінці сторонами значення взаємного співробітництва, його цілей і перспектив. Здобутки у площині фактичного просування України на шляху євроінтеграції, як і загалом у внутрішньому реформуванні, були доволі скромними. Характерною ознакою зовнішньої політики України залишалася політика маневрування між Росією і Заходом, що отримала назву “багатовекторності” [11, с. 37], яка навряд чи відповідала національним інтересам України і сприяла реалізації її європейських прагнень. Слабкі євро інтеграційні позиції України були також закономірним наслідком непослідовності та зволікання у здійсненні реформ. Роки тупцювання на місці залишили Україну далеко позаду країн Центрально-Східної Європи, які наполегливо здійснювали складні ринкові перетворення і, як результат, є сьогодні повноправними членами об’єднаної Європи.

Парадокс ситуації, що склалася у відносинах Україна-ЄС із середини 90-х рр. ХХ ст., вдало описав Д. Мільчарек: “Україна створювала лише видимість реформ, що наближують її до європейських стандартів, а ЄС симулював надання політичної та економічної допомоги цій державі” [13, с. 143].

Українська стратегія щодо європейської інтеграції у цей час, залишалася декларативною і прив’язувалась до перспективи членства, попри відсутність необхідних внутрішніх реформ, як підкреслював К. Волчук [14, с. 3]. Можна стверджувати, що існував глибокий розрив між заявами вчинками української влади. На думку Т. Кузя [15, с. 11], мала місце глибока прірва між “внутрішньою неєвропейською політикою та проголошеною стратегічною метою інтеграції в ЄС”.

Політична криза в Україні на межі 2000–2001 рр., проведення акції “Україна без Кучми” призвели до охолодження контактів з Європейським Союзом. Як відзначає Дж. Шерр, наприкінці 2000 р. більшість осіб, відповідальних за прийняття рішень у Західній Європі, дійшли висновку, що відносини між Україною і Європейським Союзом перетворилися на “діалог глухих”. Такого ж висновку, без сумніву, дійшла й більшість осіб, відповідальних за прийняття рішень в Україні [10, с. 57]. Російський вектор стає “найважливішим” у багатовекторній політиці Л. Кучми, яка була охарактеризована у вердикті Президента Л. Кучми 28 серпня 2000 р.: “Захід тепер для нас закритий” [10, с. 59].

Щоразу більша орієнтація зовнішньої політики України на Росію, спостерігалася упродовж 2001 р., а її євроінтеграційний напрям характеризувався відвертою стагнацією. Одночасно відбулося зростання господарських зв’язків із Росією, прихід російських фірм в Україну, особливо в паливно-енергетичну та оборонну галузі.

Проте переломним моментом у ставленні ЄС до України слід вважати вибори до Верховної Ради 2002 р. Їх результати на Заході взагалі і в ЄС, зокрема, були оцінені як такі, що засвідчили суттєві обмеження демократичних прав і свобод в Україні. Саме після цього на Заході почали відкрито говорити, що непередбачуваний Україні з її “адміністративним ресурсом і невеликими ЗМІ” немає місця в ЄС [5, с. 40]. Занепокоєність з боку ЄС недемократичним і нестабільним майбутнім сусідом досягла критичної межі. Невипадково вже в середині квітня 2002 р. з’явилась ініціатива започаткування особливої сусідської політики щодо України, Молдови та Білорусі.

Становлення концептуальних основ політики сусідства відбувалось напередодні та під час бурхливого внутрішнього протистояння в Україні під час президентських виборів восени 2004 р., яке закінчилось “помаранчевою революцією”. Однак позиція Євросоюзу щодо України не зазнала принципових змін, підтвердженням чого став ухвалений 21 лютого 2005 р. План дій Україна – ЄС у рамках Європейської політики сусідства (ЄПС). Після “помаранчевої революції” попри те, що імідж України значно підвищився в європейських ЗМІ і громадській думці, це не призвело до символічного прориву у відносинах, на що сподівалися в Україні. Той факт, що ЄС наполягав на продовженні відносин у рамках Європейської політики сусідства, призвів до того, що в Україні почали вважати, що в ЄС не знають як (чи, можливо, не бажають) позитивно реагувати на “помаранчеву революцію” [17, с. 6]. Почасти так воно й було. Як відзначає Д. Мільчарек, “... позиція Європейського Союзу знову була несподіваною. Під час “помаранчевої революції” союзні політики не змогли вирішити дилему – чи підтримати демократичні процеси в Україні (за що чітко виступала Польща), чи як вважав, наприклад, голова Європейського парламенту Джозеф Борел – залишити Україну з її власними проблемами, оскільки вона перебуває у сфері впливу Росії. Було очевидним, що більшість держав ЄС прагне, передусім, зберегти добрі відносини з Москвою, і для цього вони готові віддати в жертву справу демократизації України. Такий підхід був дуже виразним, зокрема в політиці Франції” [13, с. 144–145].

Україна ввійшла до першої групи країн (Ізраїль, Йорданія, Молдова, Марокко, Палестинська автономія, Туніс та Україна), щодо яких Європейський Союз прийняв рішення про можливість укладення Планів дій у рамках ЄПС. Вона розпочала консультації щодо Плану дій вже невдовзі після оприлюднення повідомлення Комісії “Ширша Європа – сусідство.” (березень 2003 р.). Тоді в державі розгорілась активна дискусія, чи варто Україні, що уже п’ять років, як проголосила своєю стратегічною метою повноправне членство в ЄС (йдеться про декларацію таких намірів у Стратегії інтеграції України до ЄС 1998 р.), погоджуватися на співпрацю з Євросоюзом у форматі ЄПС. Вона завершилася згодою України на участь у Європейській політиці сусідства та початок переговорів про спільний План дій.

Як відзначав І. Солоненко, хоч політична еліта в Україні і не була задоволена довготривалими перспективами, які пропонувались у рамках ЄПС, вона розуміла, що без участі в політиці сусідства і підписання Плану дій будь-яке подальше зближення з ЄС буде неможливим [18, с. 45]. Тому країна прийняла ЄПС як короткотривалу і проміжну рамкову програму, плануючи використати можливості, які надавалися в її рамках, для подальшого поступального розвитку відносин з ЄС. Подібного погляду дотримується Дж. Келлі, яка стверджує, що українська влада сприйняла ЄПС як трамплін для майбутнього членства. “Вона вважала, що після успішної реалізації Плану дій в рамках ЄПС стане можливим підписання угоди про асоціацію з перспективою набуття членства” [19, с. 47]. Отже, замість відмовитися від ЄПС Україна вирішила використати її як крок до членства.

Упродовж 2003–2004 рр. українська та європейська сторони спільно здійснювали підготовку проекту Плану дій. 1 квітня 2004 р. на засіданні Комітету постійних представників країн-членів ЄС Європейська Комісія отримала згоду на відновлення консультацій щодо Планів дій [20, с. 3]. 12 травня 2004 р. Єврокомісія оприлюднила повідомлення “Європейська політика сусідства. Стратегія”, у якому визначила загальні цілі, підходи і методи реалізації ЄПС [21], а також звіти про стан справ у 7 країнах-партнерах, у тому числі й в Україні [22].

Варто відзначити, що після “помаранчевої революції” уряд України звернувся з проханням до Євросоюзу адаптувати вже підготовлений текст Плану дій до нової політичної ситуації в країні.

Поспішність нової владної команди у підписанні Плану дій викликала непоодинокі, на нашу думку, справедливі критики. Зокрема, Г. Друзенко зазначав, що у лютому 2005 р. нова українська влада постала перед вибором: або підписати вже готовий документ, або зажадати підготовки його нової редакції за безпосередньої участі в ЄПС та, скориставшись хвилею симпатій до “помаранчевої України” на Заході, подати заявку про набуття членства в Союзу. “Український уряд обрав найпростіший і, вочевидь, найменш ефективний для України шлях і просто повністю прийняв документ, запропонований ЄС-івською стороною” [23].

Таким чином, у Європейському Союзі та Україні впродовж 90-х – початку 2000-х рр. домінували різні підходи стосовно один одного. Підхід ЄС поступово еволюціонував від “поміркованого зацікавлення” та “обмеженої диференціації”, що були характерними на етапі підготовки УПС, до усвідомлення необхідності тіснішого співробітництва й економічної інтеграції з Україною у форматі ЄПС. Україна ж у другій половині 90-х рр. проголосила мету набуття повноправного членства в ЄС, не реалізуючи, однак, необхідних заходів і внутрішніх реформ. Тим не менше, період після 2004 р. створив нові можливості для розвитку двосторонніх відносин з причини започаткування ЄПС і “помаранчевої революції” в Україні.

Список використаних джерел

1. *Borkowski P.-J.* Polityka Sąsiedztwa Unii Europejskiej / P.-J. Borkowski. – Warszawa: Difin, 2009. – 248 s. 2. *Petrov R.* Past and Future Action on Approximation of Ukrainian Legislation to that of the EU / R. Petrov // European Neighbourhood Policy: the case of Ukraine. – 2006. – № 1. – P. 58–66.
3. *Копійка В. В.* Розширення Європейського Союзу та Україна / В. В. Копійка. – К.: Логос, 2008. – 352 с. 4. *Денисюк В.* Далекий обрій європейський / В. Денисюк // Політика і час. – 2011. – № 9. – С. 19–29. 5. *Яворська Г.* ЄС–Україна: перспективи сусідства / Г. Яворська // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Вип. 1. – С. 38–44. 6. *Kapuśniak T.* Polityka Unii Europejskiej wobec Ukrainy // Stosunki Międzynarodowe. – 2007. – Т. 36; № 3–4. – S. 164–180. 7. *Milczarek D.* Polityka Wschodnia – Wyzwanie dla Unii Europejskiej / D. Milczarek // Rola Polski w Kształtowaniu Polityki Wschodniej Unii Europejskiej na Przykładzie Ukrainy / red. J. Borkowski. – Warszawa, 2006. – S. 129–146.
8. *Національна стратегія інтеграції України до ЄС (Указ Президента України, червень 1998) // Політика і час. – 2000. – № 3–4 (спецвип.). – С. 15–26. 9. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України // Політика і час. – 2000. – № 3–4 (спецвип.). – С. 27–35. 10. *Дергачов О.* Розширення ЄС і нові параметри європейського курсу України / О. Дергачов // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Вип. 1. – С. 70–78. 11. *Віднянський С. В.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–50. 12. *Сидорук Т. В.* Європейська інтеграція України / Т. В. Сидорук, В. В. Павлюк, В. П. Малькін. – Львів: ПАІС, 2011. – 278 с. 13. *Мільчарек Д.* Європейський Союз та його місце в його місці в сучасному світі / Д. Мільчарек. – Львів: “Інформація. Поступ, Перспективи”, 2008. – 172 с. 14. *Wolczuk K.* Integration without Europeanisation: Ukraine and Its Policy Towards the European Union [Electronic resource] / K. Wolczuk; Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, EUI Working Papers, RSCAS, 2004/15, P. 1–22. – Access mode: http://www.eui.eu/RSCAS/WP-Texts/04_15.pdf. 15. *Kuzio T.* Ukraine’s Relations with the West: Disinterest, Partnership, Disillusionment / T. Kuzio // European Security. – 2003. – Vol. 12, № 2. – P. 2–44. 16. *Шерр Дж.* Україна та ЄС: між інтеграцією та виключенням / Дж. Шерр // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 11. – С. 57–60. 17. *Єлісєєв К.* Україна–ЄС: що день прийдешній нам готує / К. Єлісєєв // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 1. – С. 6–8. 18. *Solonenko I.* European Neighbourhood Policy – Perception of Ukraine / I. Solonenko // Foreign Policy in Dialogue. – 2006. – Vol. 6, Issue 19: The New European Neighbourhood Policy of the European Union. – P. 44–51. 19. *Kelley J.* New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reform through the New European Neighbourhood Policy / J. Kelley // Journal of Common Market Studies. – 2006. – Vol. 44, № 1. – P. 29–55. 20. *Європейська**

політика сусідства та європейська інтеграція України. План дій Україна–ЄС буде доопрацьовуватися // Міжнародний фонд “Відродження”. Європейська програма. Інформаційний бюлетень. – 2004. – № 1. – С. 3–7. 21. *Communication from the Commission. European Neighbourhood Policy. Strategy Paper.* – Brussels, 12.05.2004 [Electronic resource] / European Commission. – Access mode: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf. 22. *European Neighbourhood Policy. Countries Reports.* – Brussels, 12.05.2004 [Electronic resource] / European Commission. – Access mode: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/ Ukraine_enp_country_report_2004_en.pdf. 23. Друзенко Г. Європейська політика сусідства: підсумки та перспективи для нового українського уряду [Електронний ресурс] / Г. Друзенко. – Режим доступу: <http://uspsparliament.org.ua>.

Наталія Григоруک

**ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА ОБЪЕДИНЕННОЙ ЕВРОПЫ: ИСТОРИЯ
УКРАИНСКОГО ВЕКТОРА (1991–2005 ГГ.)**

Предложенное исследование освещает восточную политику Европейского Союза относительно Украины. Автор рассматривает историю вопроса от декабря 1991 г. до февраля 2005 г. В этот период специфически формировалась целостная и дальновидная взаимная политика Европейского Союза и Украины, доминировали разные подходы относительно друг друга. Отмечается, что только “помаранчевая революция” в Украине создала новые возможности для развития двусторонних отношений.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, отношения, политика, евроинтеграция.

Nataliya Hryhoruk

**EASTERN POLICY OF THE UNITED EUROPE: HISTORY OF THE UKRAINIAN
VECTOR (1991–2005)**

The research highlights the eastern policy of the European Union concerning Ukraine. The author considers the history of the question from December 1991 to February 2005. During this period, a holistic and far-sighted mutual policy of the European Union and Ukraine was formed specifically, different approaches dominated each other. It is noted that only the “orange revolution” in Ukraine created new opportunities for the development of bilateral relations.

Key words: Ukraine, European Union, relations, politics, European integration.

УДК 339.94(477+476) “1994/2004”

Степан Васишин

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ (1994–2004 РР.)

У статті автор розглядає економічну співпрацю між Україною та Республікою Білорусь упродовж 1994–2004 рр., акцентує увагу на договірно-правовій базі цих зв'язків, досліджує основні тенденції та проблеми двосторонніх економічних відносин.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, торговельно-економічна співпраця, договір, відносини.

Економічний напрям співпраці в українсько-білоруських відносинах є ключовим для обох держав. Для України це обумовлено тим, що в умовах економічної війни з Росією саме Республіка Білорусь залишається чи не єдиною серед країн Євразійського економічного союзу державою, яка зацікавлена у розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин, і залишає відкритим свій ринок для українських товарів. Для Білорусі пріоритетність економічного вектору співробітництва з Україною пояснюється, у першу чергу, прагненням зберегти традиційний для своєї продукції ринок збуту, а також тісними коопераційними зв'язками, які історично склалися між підприємствами двох країн. На сучасному етапі на розширення партнерства між Україною та Білоруссю у торговельно-економічній сфері в значній мірі впливає геополітична ситуація, що склалася на теренах Східної Європи. Така тенденція суттєво обмежує потенціал розвитку українсько-білоруського економічного співробітництва, оскільки ставить взаємовигідні двосторонні економічні відносини у безпосередню залежність від позицій, а часто політичних амбіцій “третьох сторін”. За таких умов надзвичайно важливим завданням для керівництва обох держав постає необхідність ведення регулярного діалогу з основних питань економічної взаємодії, розширення інституційного співробітництва у сфері економіки, а також вміння вибору оптимальних зовнішньоекономічних партнерів.

Метою статті є аналіз основних тенденцій співпраці України і Республіки Білорусь в економічній сфері впродовж 1994–2004 рр., а також окреслення основних проблем, які перешкоджали динамічному розвитку двосторонньої економічної взаємодії у вказаний період.

Завдання дослідження полягають у висвітленні основних закономірностей і тенденцій розвитку торговельно-економічних взаємин впродовж 1994–2004 рр., виокремленні проблемних питань двосторонніх відносин, розкритті місця економічної співпраці у системі міждержавного співробітництва.

Об'єктом праці є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України й Білорусі у нових геополітичних координатах.

Предмет дослідження становлять закономірності та тенденції економічного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь, визначення основних проблемних питань, які стримували розвиток міждержавних економічних взаємин.

Історіографічною базою теми слугували праці переважно білоруських та українських науковців. Двосторонні економічні відносини України з Республікою Білорусь знайшли відображення у розвідках Д. Юрчака [1], С. Макеєва [2], О. Валіон [3], М. Левицької [4], В. Засадко [5], Д. Демичева [6] та ін. Однак основний масив інформації ми почерпнули із матеріалів фонду

Посольства України в Республіці Білорусь (ф. 8) Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України).

Новий етап у розвитку економічних відносин між Україною та Республікою Білорусь розпочався у другій половині 1994 р. і був пов'язаний з президентськими виборами, які відбулися в обох республіках. Розширення міждержавних політичних контактів, після обрання Президентом України Л. Кучми, а Білорусі – О. Лукашенка, призвело до активізації двосторонньої економічної взаємодії. Вже перші зустрічі на найвищому рівні засвідчили, що в українсько-білоруському співробітництві пріоритетне місце займають торговельно-економічні взаємовідносини.

Так, під час офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Республіки Білорусь (13–15 липня 1995 р.) однією із центральних тем переговорів було питання міждержавного економічного співробітництва. Глави обох держав відзначили, що білорусько-українські економічні відносини мають особливе значення. Л. Кучма та О. Лукашенко підтвердили свою готовність сприяти подальшому розвитку двосторонніх економічних взаємин і домовилися доручити урядам України та Республіки Білорусь затвердити склад змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва на рівні міністрів. Крім того, сторони висловилися за необхідність врегулювання взаємних боргів, здійснення заходів щодо спрощення митних процедур, розширення прямих зв'язків між господарюючими суб'єктами двох країн, а також завершення підготовки угоди про взаємний захист інвестицій [7, арк. 20–21].

Реалізуючи домовленості президентів, 14 грудня 1995 р. під час офіційного візиту прем'єр-міністра Республіки Білорусь М. Чигиря в Україну було підписано договір про сприяння та взаємний захист інвестицій [8]. У цьому документі Україна та Білорусь взяли на себе зобов'язання заохочувати та створювати сприятливі умови для інвесторів з обох республік з метою здійснення взаємних інвестицій [8].

У 1996 р. спостерігалось певне погіршення українсько-білоруських відносин. Однак, це практично не вплинуло на торговельно-економічні зв'язки між двома країнами. Навпаки, протягом 1996 р. відбулася знакова для подальшого розвитку економічних взаємин між Україною та Республікою Білорусь подія – розпочала роботу Міжурядова змішана українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. Угоду про її створення було підписано 12 квітня 1996 р. у Києві [9, арк. 51]. Документ чітко окреслив основні завдання для роботи комісії: розгляд результатів зовнішньоекономічної діяльності обох країн, аналіз ходу реалізації основних напрямків і принципів торговельно-економічного співробітництва, вироблення і надання компетентним органам рекомендацій щодо вдосконалення, розвитку і подальшої гармонізації процесів, що розглядаються. Угодою також передбачалося проведення спільних засідань щонайменше один раз на рік у кожній країні почергово, а також у разі необхідності створення підкомісій і робочих груп [10].

Перше засідання новоствореної комісії відбулося 10–12 квітня 1996 р. у Києві. У ході її роботи було обговорено низку питань, серед яких стан міждержавного економічного співробітництва і шляхи підвищення його ефективності [9, арк. 51]. Українська та білоруська сторони також досягли домовленості продовжувати роботу з реалізації угоди про вільну торгівлю від 17 грудня 1992 р. [9, арк. 67]. За підсумками засідання комісії віце-прем'єри обох країн дали доручення активізувати роботу із використання можливостей багатосторонньої Ашгабатської угоди, яка передбачала максимальну лібералізацію торгівлі між країнами СНД, а також підписано протокол про взаємне постачання найважливіших видів продукції на 1996 р. [9, арк. 67–68].

Окремої уваги заслуговує обговорення у ході першого засідання міжурядової комісії питання врегулювання державного боргу України. Варто зазначити, що наприкінці лютого 1996 р. було завершено роботу експертних груп національних банків України та Білорусі і за підсумками їхньої діяльності підписано Акт закінчення перевірки міждержавних розрахунків за 1992 р. У цьому документі обидві країни визначили розмір українського боргу в сумі 32757 млн рублів. Встановлений розмір суми боргових зобов'язань України був зафіксований також у протоколі засідання міждержавної комісії [9, арк. 68]. Однак, основним результатом переговорів з питання стала домовленість про те, що врегулювання державного боргу України буде вирішуватися на рівні президентів та урядів двох країн [9, арк. 51]. Отже, перше засідання Міжурядової змішаної українсько-білоруської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва, під час якого було розглянуто низку ключових для міждержавної співпраці тем, продемонструвало ефективність такого формату обговорення двосторонніх економічних взаємин, а також засвідчило, що подальша її робота матиме позитивний вплив на динаміку відносин між Україною та Республікою Білорусь у сфері економіки.

Упродовж 1995–1996 рр. проблемним питанням у торговельно-економічному співробітництві між Україною та Республікою Білорусь залишався процес взаємного визнання прав власності на суперечливі об'єкти колишнього СРСР. Слід зауважити, що, незважаючи на підписання ще у січні 1993 р. угоди про взаємне визнання права та регулювання відносин власності, практичне вирішення цього питання розпочалося лише з 1995 р., тобто після обрання Президентом України Л. Кучми, а Білорусі – О. Лукашенка. Так, вже під час першого офіційного візиту Президента України до Білорусі у липні 1995 р. глави обох республік домовилися активізувати процес визнання прав власності на спірні об'єкти [9, арк. 232]. Однак, протягом 1995–1996 рр. Республіка Білорусь, яка претендувала на 34 об'єкти (24 соціальної сфери, 10 – виробничих) подала до Фонду державного майна України документи тільки 10 з них. Українська сторона, після розгляду представлених документів визнала право власності Білорусі на три об'єкти: Овруцький і Томашгородський каменедробильні заводи, а також на Олевський щебеневий завод [9, арк. 233]. За таких умов, 9 серпня 1996 р. у Москві під час зустрічі президентів України та Білорусі було досягнуто домовленості пришвидшити вирішення даного питання, зокрема підписати відповідні документи під час офіційного візиту О. Лукашенка до Києва, який був запланований на перше півріччя 1997 р. [9, арк. 232]. Варто зазначити, що своєчасно реалізувати домовленості президентів не вдалося. Це, значною мірою, було зумовлено пасивністю білоруської сторони, яка несвоєчасно та не у повному обсязі готувала та подавала до Фонду державного майна України необхідні для визнання права власності документи.

Вагомий вклад у подальший розвиток міждержавної економічної співпраці вніс візит президента України до Білорусі, який відбувся 17 січня 1997 р. Під час зустрічі керівники обох країн акцентували увагу на пріоритетності торговельно-економічних зв'язків між Республікою Білорусь та Україною. Л. Кучма та О. Лукашенко обопільно підтвердили своє розуміння того, що необхідно усунути бар'єри і обмеження у взаємній торгівлі, сприяти укладанню прямих договорів між регіонами та суб'єктами господарювання двох країн. Президенти обох республік також заявили про готовність розвивати співробітництво у сфері виробничої кооперації, стимулювати міждержавні інвестиційні проекти і створення білорусько-українських фінансово-промислових груп. Головними підсумками візиту стали домовленості про сприяння в організації низки спільних виробництв, а також підписання протоколу про економічне і науково-виробниче співробітництво галузей промисловості [11, арк. 19–20].

Відповідно до угоди про створення міжурядової змішаної комісії з питань економічного співробітництва, 24 квітня 1997 р. у Мінську відбулося її друге засідання. У порядок денний роботи комісії було внесено 15 питань з основних напрямів двосторонньої взаємодії. За підсумками переговорів сторони домовились сприяти постачанню сільськогосподарським виробникам протягом 1997 р. 500 кормозбиральних комбайнів “Полісся-250”, 500 колісних тракторів “Білорусь” і 2,5 тисячі дизельних двигунів спільного білорусько-українського виробництва. Крім того, було поставлено завдання відповідним відомствам обох країн до 10 травня вирішити всі питання щодо організації в Україні спільних підприємств з виготовлення та продажу цієї продукції [12, арк. 80]. Слід відзначити, що досягнуті в ході роботи міжурядової комісії з питань економічної співпраці домовленості, сприяли як поглибленню коопераційних зв'язків між окремими підприємствами України та Білорусі, так і розширенню міждержавного інвестиційного співробітництва.

Важливе значення для вироблення нових тенденцій українсько-білоруського співробітництва в економічній сфері мали регулярні переговори на рівні голів урядів. 5–6 лютого 1998 р. прем'єр-міністр України В. Пустовойтенко відвідав з офіційним візитом Республіку Білорусь. Метою перебування української урядової делегації у Мінську було поглиблення торговельно-економічного співробітництва та підвищення обсягів товарообігу між двома державами. У ході переговорів члени урядів України та Білорусі особливу увагу приділили проблемам уведення режиму вільної торгівлі та зняття ПДВ під час здійснення взаємних торговельних операцій, розвитку кооперативних зв'язків, взаємного постачання продукції на кліринговій основі, спільного виробництва комбайнів і тракторів, співпраці прикордонних областей. Під час зустрічі В. Пустовойтенка з прем'єр-міністром Білорусі С. Лінгом, голова Кабінету Міністрів України наголосив, що Українська держава насамперед зацікавлена у підвищенні обсягів товарообігу. Було також підкреслено, що продовження роботи міжурядової комісії з питань торговельно-економічного співробітництва буде сприяти вирішенню ключових проблем двосторонніх взаємин [13, арк. 72–73].

У рамках цього візиту з українською урядовою делегацією провів робочу зустріч Президент Білорусі О. Лукашенко. Під час бесіди члени Кабінету Міністрів України відзначили, що можливості для розширення міждержавної економічної співпраці доволі значні, однак стримуючим фактором є відсутність законодавчих актів, спрямованих на лібералізацію торгівлі. Президент Білорусі, у свою чергу, підкреслив, що в економічному плані обидві держави потрібні одна одній, і нагадав, що Україна є другим за обсягами товарообігу партнером для Республіки Білорусь після Росії. Прем'єр-міністр України В. Пустовойтенко також поінформував О. Лукашенка про схвалення сторонами пропозиції стосовно розробки міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва [13, арк. 72–73]. Отже, офіційний візит голови Кабінету Міністрів України до Республіки Білорусь підтвердив прагнення української та білоруської сторін стимулювати розвиток двосторонніх економічних взаємин, з урахуванням національних інтересів обох країн.

У тому ж році (28–29 вересня 1998 р.) відбулася ще одна зустріч між прем'єр-міністрами України та Білорусі. Під час переговорів В. Пустовойтенко та С. Лінг висловилися за подальше розширення науково-технічних та торговельно-економічних зв'язків між двома державами. Разом з тим, учасники зустрічі констатували зниження обсягів взаємної торгівлі у 1998 р., що було обумовлено впливом на економіку двох країн фінансово-економічної кризи. З метою протидії цим негативним тенденціям прем'єр-міністри України та Білорусі домовилися об'єднати зусилля і на державному рівні прийняти комплекс заходів для мінімізації наслідків впливу економічних проблем на динаміку українсько-

білоруських торговельних зв'язків, а також проводити щоквартальні зустрічі на рівні глав урядів. За підсумками робочого візиту обидві сторони доручили відповідним міністерствам та відомствам узгодити до 10 жовтня 1998 р. проект міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва, підписати до 20 жовтня 1998 р. договір на 1999 рік про взаємне постачання найважливіших видів продукції на кліринговій основі, прийняти додаткові заходи щодо розширення співпраці в рамках виробничої кооперації, активізувати роботу з організації спільних виробництв [13, арк. 97–100]. Варто зазначити, що подібні зустрічі та консультації, які проходили на високому міждержавному рівні, мали регулярний характер і служили необхідним імпульсом для вироблення нових підходів до двосторонніх економічних взаємин.

На виконання домовленостей прем'єр-міністрів України і Республіки Білорусь 8–9 жовтня 1998 р. у Мінську відбулося засідання робочих груп експертів двох країн з метою доопрацювання Міждержавної програми довгострокового українсько-білоруського економічного співробітництва. Підсумком роботи уповноважених представників України та Білорусі стало узгодження основних параметрів зазначеної програми [13, арк. 129–130].

Менше, ніж через місяць після засідання українських та білоруських робочих груп, 5 листопада 1998 р. відновила свою роботу міжурядова комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. На засіданні було відзначено, що протягом дев'яти місяців 1998 р., спостерігається негативна тенденція товарообігу між двома країнами. Серед причин спаду обсягів торгівлі обидві сторони назвали неузгодженість при стягненні податків на додану вартість і непрямих податкових платежів, відсутність коштів в українських та білоруських товаровиробників для взаємних розрахунків, нестабільність фінансової системи Республіки Білорусь, впливи фінансової кризи в Росії. Крім того, члени міжурядової комісії домовилися доопрацювати до 15 листопада 1998 р. Договір між Україною і Республікою Білорусь про економічне співробітництво на 1999–2008 рр., яким буде затверджено міждержавну програму [13, арк. 147–150].

11 грудня 1998 р. розпочався візит Президента України до Республіки Білорусь, у ході якого було розглянуто низку питань двосторонніх економічних взаємин. Так, під час переговорів зі своїм білоруським колегою Л. Кучма звернув увагу О. Лукашенка на тому, що в умовах негативного впливу на економіку Білорусі фінансово-економічної кризи в Росії, Україна могла б налагодити постачання необхідної для білоруського виробництва сировини, а також сприяти реалізації готової продукції із країни-сусідки. Президент України також заявив, що для оперативного вирішення питання, а також з метою збільшення товарообігу необхідно створити особливі умови для здійснення експортно-імпортних операцій між двома країнами [13, арк. 177–179].

Головним підсумком вказаного візиту стало підписання договору про економічне співробітництво на 1999–2008 рр., який затвердив міждержавну програму довгострокового партнерства між двома державами у сфері економіки. Цей документ акцентував увагу на основних напрямках економічної взаємодії між Україною та Білоруссю упродовж 1999–2008 рр., а також на лібералізації діючого між державами режиму вільної торгівлі з метою розвитку торговельних відносин. Крім того, розділ 8 передбачав створення в рамках спільної міжурядової комісії з питань торговельно-економічного співробітництва Координаційної Ради з питань реалізації програми і робочих груп з головних її розділів [14]. Слід підкреслити, що вказана програма впродовж 10 років залишалася основним нормативно-правовим документом, який визначав основні тенденції, напрями та форми українсько-білоруських економічних взаємин.

Починаючи з другої половини 1999 р., між Україною та Республікою Білорусь спостерігалось погіршення політичних відносин, яке також суттєво вплинуло на

динаміку двосторонніх економічних взаємин. Варто зазначити, що на відміну від попередніх років, коли міждержавні економічні зв'язки значною мірою переважали над політичною кон'юнктурою, події 1999 р. засвідчили зворотній процес – різні підходи щодо шляхів суспільного розвитку та відмінні зовнішньополітичні курси двох країн почали домінувати над взаємовигідним торговельно-економічним аспектом міждержавного співробітництва.

Разом з тим, кризові явища, що спостерігалися у двосторонніх торговельно-економічних відносинах були обумовлені й низкою економічних проблем, які існували на міждержавному рівні. Серед них, зокрема, варто виділити незадовільне виконання програми довгострокового економічного співробітництва, нестабільну валютно-фінансову ситуацію, множинність курсів (реальний курс білоруського рубля до долара США майже вдвічі перевищував офіційний), жорсткий контроль за ціноутворенням та експортно-імпортними операціями у Республіці Білорусь, вимоги до суб'єктів господарювання здійснювати експорт продукції (60 товарних груп) тільки за валюту, відновлення механізму стягнення ПДВ під час оформлення митних документів [15, арк. 97].

Проблеми торговельно-економічного співробітництва між Україною та Білоруссю викликали серйозне занепокоєння на найвищому рівні в обох країнах і стали темою наради, яка відбулася 11 жовтня 1999 р. у Міністерстві закордонних справ Республіки Білорусь. Учасники засідання проаналізували основні причини, які стримували розвиток торговельних операцій між двома країнами. З доповіддю виступив перший заступник міністра закордонних справ Білорусі В. Величко, який заявив, що зниженню білоруського експорту в останні роки сприяв перехід України з 1994 року на принцип країни призначення при стягненні податку на додану вартість та акцизів у зовнішній торгівлі. Під час наради також була відзначена незадовільна робота концерну “Біллегпрому” з просування товарів на український ринок, Мінсільгосппроду, який не виконав доручення щодо опрацювання з українською стороною можливості створення спільного виробництва з вирощування і переробки цукрових буряків та Мінського тракторного заводу через його пасивність у розвитку лізингових операцій і наданні українським споживачам тракторів у кредит. За підсумками засідання були підготовлені та опрацьовані пропозиції щодо активізації торговельно-економічного співробітництва та надані відповідні доручення міністерствам і відомствам [15, арк. 95–96]. Отже, проведена нарада засвідчила прагнення білоруської сторони якнайшвидше врегулювати наявні протиріччя й інтенсифікувати двосторонні торгові відносини.

З українського боку активну роботу із стабілізації міждержавних торговельно-економічних взаємин проводило посольство України в Білорусі. Так, упродовж другої половини 1999 – початку 2000 рр. українське дипломатичне представництво вжило низку заходів, спрямованих на економізацію зовнішньополітичної діяльності. Основними серед них можна вважати підготовку та організацію візитів до Республіки Білорусь Президента України Л. Кучми (м. Брест, 26–27 травня 2000 р.), Прем'єр-міністра В. Ющенка (м. Мінськ, 16 травня 2000 р.) та Міністра закордонних справ Б. Тарасюка (м. Мінськ, 7–8 лютого 2000 р.). Крім того, завдяки наполегливим діям посольства 30 червня 2000 р. після тривалої перерви відновила свою роботу міждержавна змішана українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. Разом з тим, слід відзначити, що затримка у роботі комісії була обумовлена, переважно, пасивністю української сторони [16, арк. 71].

Як уже зазначалося, важливе значення для подолання негативних тенденцій українсько-білоруської співпраці в економічній сфері мав візит Міністра закордонних справ України Б. Тарасюка до Республіки Білорусь, який відбувся

7–8 лютого 2000 р. Під час переговорів Б. Тарасюка з Міністром закордонних справ Білорусі У. Латиповим основну увагу було приділено питанням міждержавного економічного співробітництва. Так, обидва міністри обговорили порядок стягнення ПДВ під час експортно-імпортних операцій, реалізацію в повній мірі багатосторонньої Ашгабатської угоди щодо коопераційних поставок, удосконалення системи взаєморозрахунків між суб'єктами підприємницької діяльності двох країн. Б. Тарасюк та У. Латипов не оминули увагою також теми українського боргу перед Білоруссю. З цього приводу Міністр закордонних справ України підкреслив, що такої проблеми не існує і йдеться не про заборгованість, а про взаєморозрахунки між національними банками України та Білорусі. Підсумком обговорення цієї теми стала домовленість міністрів про зустріч українських та білоруських експертів для вирішення окресленої проблеми [17, арк. 77].

Після завершення переговорів з У. Латиповим, Міністр закордонних справ України Б. Тарасюк провів бесіду з прем'єр-міністром Республіки Білорусь С. Лінгом. Під час зустрічі обговорювалася перспектива проведення в Києві чергового засідання міжурядової комісії з питань економічного співробітництва, а також перелік тем, які необхідно розглянути на ньому. Крім того, значна увага була приділена ходу реалізації міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва. Так, Міністр закордонних справ України Б. Тарасюк зазначив, що із 35 заходів програми з терміном виконання у 1999 році реально було виконано лише 9, а відтак необхідно пришвидшити створення білоруської частини Координаційної Ради для повноцінної реалізації плану дій [17, арк. 78–79]. Отже, робочий візит глави МЗС України до Білорусі не лише дозволив на високому міждержавному рівні обговорити актуальні проблеми українсько-білоруського економічного співробітництва, а й посприяв прийняттю низки невідкладних рішень, які в подальшому надали нового імпульсу як для розвитку існуючих, так і для започаткування нових тенденцій у двосторонніх економічних взаєминах.

На виконання домовленості між Міністром закордонних справ України та керівництвом Республіки Білорусь, яка передбачала організацію робочої зустрічі між прем'єр-міністрами двох країн, 16 травня 2000 р. Мінськ відвідав глава українського уряду В. Ющенко. У ході робочої поїздки прем'єр-міністр України провів переговори зі своїм білоруським колегою В. Єрмошиним, під час яких було розглянуто та обговорено актуальні питання двостороннього співробітництва. Обидві сторони вкотре висловили стурбованість зниженням за останні роки обсягів взаємної торгівлі і відзначили, що дана тенденція не відповідає економічним можливостям країн-сусідів. За підсумками робочого візиту В. Ющенко та В. Єрмошин домовилися доручити відповідним міністерствам та відомствам провести четверте засідання міжурядової змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва у червні 2000 р., протягом місяця завершити формування Координаційної Ради для реалізації програми економічного партнерства на 1999–2008 рр., розглянути можливість переходу на механізм відтермінування сплати ПДВ з товарів, які ввозяться з України за векселями імпортерів, внести пропозиції щодо спрощення процедури оформлення домовленостей у рамках Ашгабатської угоди про розвиток виробничої кооперації [17, арк. 91–92].

Проблеми економічної взаємодії двох країн обговорювалися також під час візиту 26–27 травня 2000 р. Президента України Л. Кучми до Республіки Білорусь. У ході зустрічі глави обох держав констатували наявність низки проблем у сфері митної і податкової політики при здійсненні експортних операцій. Разом з тим, Л. Кучма та О. Лукашенко відзначили необхідність більш динамічного поглиблення двосторонніх торговельних зв'язків, спираючись на

виробничу кооперацію, приведення у відповідність митного та податкового законодавства. Головним підсумком робочої зустрічі стало рішення двох президентів сприяти на найвищому рівні усуненню бар'єрів, які перешкоджають нарощуванню товарообігу, а також взяти під особистий контроль виконання домовленостей, досягнутих 16 травня у ході візиту прем'єр-міністра України В. Ющенка до Білорусі [18, арк. 31–32].

Практичне виконання досягнутих на міждержавному рівні домовленостей уможливило проведення 30 червня 2000 р. четвертого засідання українсько-білоруської комісії з питань економічного співробітництва. Під час її роботи основну увагу було приділено стану виконання міждержавної програми економічного співробітництва на 1999–2008 рр. З цього питання прийнято рішення парафувати положення про Координаційну Раду та провести її спільне засідання у вересні 2000 року. Обговоренню також підлягали транспортні питання, зокрема можливості створення сприятливих умов для транспортування швидкопсувної продукції, транзиту білоруських вантажів з використанням транспортної інфраструктури і портів України, гармонізації тарифних ставок на залізничні перевезення. З метою їх розв'язання сторони домовилися 10–13 липня 2000 р. провести у Гомелі нараду експертів із залученням відповідних міністерств та відомств двох країн, а також представників Молдови [16, арк. 38–50].

Варто зазначити, що вжиті у 2000 році на найвищому українсько-білоруському рівні заходи, спрямовані на посилення економічної складової у міждержавних відносинах дали позитивний ефект і започаткували тенденцію до збільшення обсягів взаємного товарообігу. Зважаючи на це, на нашу думку, виглядає цілком логічним той факт, що вже на початку листопада 2000 р. Президент України Л. Кучма доручив Міністерству закордонних справ і українському посольству в Республіці Білорусь опрацювати питання щодо економізації загальної структури українсько-білоруських відносин. Виконуючи розпорядження президента, Міністерство закордонних справ та українське дипломатичне представництво у Білорусі підготували свої пропозиції щодо посилення економічного аспекту у двосторонніх взаєминах. У підготовленому дипломатами документі, значну увагу було приділено створенню міжнародної економічної організації колишніх республік СРСР – Євразійському економічному співтовариству (ЄврАзЕС), як чиннику, який може негативно вплинути на динаміку українсько-білоруської торгівлі [16, арк. 193–196]. Слід підкреслити, що побоювання української сторони не були безпідставними, оскільки Договір про створення ЄврАзЕС передбачав формування та запровадження єдиних митних тарифів на території держав-учасниць Співтовариства, що створювало додаткові бар'єри для торгівлі з тими країнами СНД, які до складу цього об'єднання не входили, зокрема, й з Україною (Українська держава ніколи не входила до складу ЄврАзЕС, обмежуючи протягом 2002–2014 рр. свою участь у цій організації статусом країни-спостерігача).

Початок 2001 року ознаменував чергову зміну тенденцій в українсько-білоруських економічних взаєминах – вже з 1 січня намітилося швидке падіння обсягів взаємних торговельно-економічних операцій. Така ситуація призвела до того, що тема двостороннього економічного співробітництва знову опинилася у центрі міждержавних відносин, привернула увагу керівництва обох країн. Так, під час робочого візиту білоруського прем'єр-міністра Г. Новицького до України (16–17 жовтня 2001 р.) головну увагу якраз було приділено виробленню дієвих заходів для подолання негативної тенденції зменшення товарообігу між двома державами. У ході дискусії сторони дійшли згоди, що основною причиною такої ситуації є недостатньо ефективне функціонування постійно діючих органів

двостороннього співробітництва. У зв'язку з цим Г. Новицький та А. Кінах прийняли рішення щодо підвищення посадового рівня співголів міжурядової комісії з питань торговельно-економічного партнерства та оновлення складу Координаційної Ради з реалізації програми економічного співробітництва на 1999–2008 роки [19, арк. 67–70].

Надаючи значної уваги економізації зовнішньополітичного курсу, керівництво Української держави протягом 2002 р. спрямовувало свої зусилля на подальше розширення економічних, торговельних та науково-технічних зв'язків між Україною та Республікою Білорусь. Плідною у цьому контексті виявилася робоча зустріч між президентами двох країн, яка відбулася 29 травня 2002 р. у Чернігові. Л. Кучма та О. Лукашенко обговорили перспективи розвитку міждержавних економічних зв'язків і домовилися прийняти конкретні заходи для поглиблення торгово-економічних контактів між суб'єктами господарювання на принципах ринкової економіки, реалізації механізму відтермінування сплати ПДВ за імпортними операціями, активізації виробничої кооперації. Досягнуті в ході переговорів глав України та Білорусі домовленості, були підкріплені підписанням низки двосторонніх документів, серед яких варто виділити угоду про виробничу і науково-технічну кооперацію та меморандум про принципи незастосування спеціальних заходів щодо імпорту українських та білоруських товарів. Також варто відзначити, що президенти двох країн піднімали проблему виплати Україною боргу перед Республікою Білорусь і доручили з цього приводу прем'єр-міністрам до 15 червня 2002 р. підписати міжурядовий договір про врегулювання питань фінансового характеру [20]. Однак, неконструктивна позиція білоруської сторони та свідоме висування завідомо неприйнятних умов не дозволили реалізувати домовленості й вирішити проблему української заборгованості.

Розвитку двосторонніх відносин сприяла активна інституційна співпраця – діяльність торгово-промислових палат України та Білорусі. У 2002 р. між ними було укладено угоду про співробітництво, що сприяло активізації роботи палат. Відповідно до підписаного документу, було також засновано українсько-білоруську ділову раду. Її діяльність була спрямована на вирішення ключових проблемних питань, які висловлювали підприємці обох країн. До компетенції Ради входила також розробка механізмів практичної реалізації положень договору про співробітництво у галузі стандартизації, метрології і сертифікації, зокрема, у частині визнання сертифікатів відповідності [5].

Окремо слід відзначити обговорення основних тенденцій зовнішньоекономічної діяльності Республіки Білорусь під час спільного засідання колегій міністерств закордонних справ, економіки та торгівлі, що проходило 24–25 липня 2002 р. у Мінську. Для участі у цьому заході було запрошено 46 дипломатичних представників, у тому числі й українського посла А. Дроня. Торкаючись у своєму виступі стану білорусько-українських економічних взаємин, О. Лукашенко заявив, що у двосторонніх відносинах спостерігається негативна тенденція падіння білоруського експорту через введення Україною обмежень щодо продукції з Республіки Білорусь. “Я розумію, коли США або ще хтось визнає нас неринковими і вживає економічних заходів. Але Україна – теж мені риночники знайшлися”, – резюмував з цього приводу президент Білорусі. Він також наголосив на необхідності вживати адекватних заходів щодо тих країн, зокрема, і до України, які застосовують дискримінаційну політику до білоруської продукції [21, арк. 203–205]. На наш погляд, такі різкі та політнекоректні заяви на адресу України були обумовлені як несприятливим міжнародним становищем, у якому перебувала Республіка Білорусь (посилення ізоляції, загострення відносин з країнами Заходу), так і заявленим Україною

курсом на поглиблення політичних та економічних відносин, передусім, з ЄС та США.

Зважаючи на жорсткі висловлювання О. Лукашенка, упродовж другої половини 2002 р. єдиним майданчиком для обговорення тенденцій та проблем співпраці двох країн у сфері економіки залишалася міжурядова комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. 1–2 серпня 2002 р. у м. Мозирі (Білорусь) відбулося її чергове засідання. Одним із головних питань, що розглядалися, був стан розвитку міждержавного економічного партнерства та шляхи його зростання. Обидві сторони висловили занепокоєння негативною тенденцією падіння взаємної торгівлі й обговорили проблему митних зборів, зокрема можливість сплати ПДВ за фактом реалізації товарів. Учасники засідання також досягли домовленості поглиблювати виробничу кооперацію, сприяти організації спільних підприємств та виробництв [22, арк. 33–34].

У подальшому тісна інституційна співпраця між Україною і Республікою Білорусь у рамках роботи міжурядової комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва була продовжена. Зокрема, протягом 2003–2004 рр. відбулося ще два її засідання. Як і раніше, основна увага учасників переговорів була приділена питанням активізації двосторонніх економічних взаємин.

Тривали контакти з окресленої теми і на найвищому загальнодержавному рівні. Тут варто відзначити офіційний візит 16–17 червня 2003 р. прем'єр-міністра України В. Януковича до Республіки Білорусь. Центральною темою зустрічі між керівниками урядів двох країн стало обговорення перспектив розширення двосторонніх торговельно-економічних зв'язків і шляхів вирішення проблем, що існували. Підводячи підсумки результатів міжурядових переговорів, прем'єр-міністр України заявив, що реальне покращення торговельних та економічних взаємин між країнами-сусідами можливе лише після врегулювання окремих спірних питань. При цьому, він акцентував увагу і на необхідності створення належних умов для нормалізації товарообміну, і на поліпшенні прикордонної торгівлі [23].

Таким чином, період 1994–2004 рр. засвідчив важливість та пріоритетність економічної складової у структурі міждержавних відносин України та Республіки Білорусь, позитивну динаміку їх розвитку. Вказаний етап характеризувався наявністю чітких тенденцій у двосторонньому економічному співробітництві, що були пов'язані зі значною увагою з боку керівництва обох країн до даної сфери взаємин, реалізацією спільної довгострокової економічної програми, співпрацею в рамках інституційних організацій, створених з метою поживлення економічних взаємин між Україною та Білоруссю. Разом з тим, упродовж 1994–2004 рр. залишалися не повністю вирішеними й деякі ключові проблеми, що мали безпосередній негативний вплив на динаміку міждержавних економічних відносин, зокрема не було врегульовано питання сплати української заборгованості перед Республікою Білорусь, зберігалися торговельні бар'єри на ринку один одного, низькими темпами характеризувалася інвестиційна активність. Однак, загалом, Україну та Республіку Білорусь у економічному вимірі можна назвати історичними та стратегічними партнерами, зацікавленими у розширенні співробітництва в цій сфері.

Список використаних джерел

1. *Юрчак Д. В.* Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений / Д. В. Юрчак. – Витебск, 2012. – 280 с. 2. *Макеев С.* Становлення та розвиток економічних відносин України та Республіки Білорусь (1991–1998 рр.) / С. Макеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=znpkhnpu_ist_2013_47_13. *Валіон О. П.* Білорусь: соціально-економічні аспекти розвитку (кін.

80-х рр. XX – поч. XXI ст.). / О. П. Валіон. – Тернопіль: Астон, 2014. – 274 с. 4. *Левицька М. І.* Співробітництво України з Республікою Білорусь в економічній сфері / М. І. Левицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/09/11.htm>. 5. *Засадо В. В.* Інституційний базис стимулювання розвитку економічної співпраці України з Республікою Білорусь / В. В. Засадо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sp.niss.gov.ua/articles/1131/>. 6. *Демичев Д.* Торгово-економічне відношення Республіки Білорусь і України / Д. Демичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edoc.bseu.by:8080/handle/edoc/4703>. 7. *Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі ГДА МЗС України)*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 11. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра, Міністра закордонних справ України. – 21 арк. 8. *Угода між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь про сприяння та взаємний захист інвестицій* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/112_694. 9. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 47. Економічні взаємовідносини (загальне). – 235 арк. 10. *Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про створення міжурядової українсько-білоруської змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/112_056. 11. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 39. Перебування українських урядових делегацій в Республіці Білорусь. – 64 арк. 12. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 80. Економічні взаємовідносини (загальне). – 184 арк. 13. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 105. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра, Міністра закордонних справ України. – 252 арк. 14. *Договір між Україною і Республікою Білорусь про економічне співробітництво на 1999–2008 рр.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/112_022. 15. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 147. Економічні взаємовідносини (загальне). – 284 арк. 16. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 200. Економічні взаємовідносини (загальне). – 188 арк. 17. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 176. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра, Міністра закордонних справ України (2000 рік). – 145 арк. 18. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 177. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра, Міністра закордонних справ України (2000 рік). – 173 арк. 19. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 208. Перебування українських урядових делегацій та офіційних осіб за кордоном. Списки членів делегацій (2001 рік). – 103 арк. 20. *О рабочей встрече Президента Беларуси А. Лукашенко и Президента Украины Л. Кучмы в Чернигове (сообщение пресс-службы Президента)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/b9c0038b36fc0b63.html. 21. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 236. Економічні взаємовідносини (загальне). – 204 арк. 22. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 237. Економічні взаємовідносини (загальне). – 167 арк. 23. *Виктор Янукович провёл переговоры с главой правительства Беларуси Геннадием Новицким* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=1195583&cat_id=33695.

Степан Василюшин

ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ (1994–2004 ГГ.)

В статье автор рассматривает экономическое сотрудничество между Украиной и Республикой Беларусь в течении 1994–2004 гг., акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих связей, исследует основные тенденции и проблемы двусторонних экономических отношений.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, торгово-экономическое сотрудничество, договор, отношения.

Stepan Vasylyshyn

**THE TENDENCIES AND PROBLEMS OF COOPERATION IN ECONOMIC SPHERE
BETWEEN UKRAINE AND REPUBLIC OF BELORUS
IN MODERN CONDITIONS (1994–2004)**

In the article the author considers the economic cooperation between Ukraine and Republic of Belorus during 1994–2004, pays attention to the contractual and legal basis of these contacts, as well as investigates the main tendencies and problems of bilateral economic relations.

Key words: Ukraine, Republic of Belorus, trade-and-economic cooperation, treaty, relations.

УДК 327(477):341.123 “1992/2014”

Ірина Смільська

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА ООН У МИРОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1992–2014 РР.)

У статті аналізуються характерні особливості миротворчої діяльності України під егідою ООН, досягнення та негативні сторони, перспективи подальшої участі України у миротворчих операціях ООН як одного із головних напрямів зовнішньополітичної діяльності країни.

Ключові слова: миротворчість, зовнішня політика, ООН, безпека, Україна, відносини, підтримка миру, миротворчі операції.

У сучасних умовах еволюції світової геополітики на рубежі ХХ–ХХІ ст. з акцентацією її глобальної напруженості, сплеску насильства і нестабільності в ряді регіонів планети й окремих країнах (Близький Схід, Сирія, Україна) питання запобігання, вирішення або постконфліктного врегулювання між / чи внутрішньодержавних конфліктів з метою забезпечення міжнародної безпеки, стабілізації й усунення загроз миру викликають підвищений інтерес у вітчизняних та зарубіжних дослідників. Їх вивчення набуває ще більшої ваги як у науково-теоретичному, так і в практичному аспектах. Радикальні трансформації сучасності, стійка тенденція до збільшення воєнних конфліктів, поява нових загроз та викликів у різних регіонах земної кулі настійно обумовлюють потребу дослідження співпраці країн з міжнародними організаціями щодо регулювання операцій з підтримки миру як головного засобу здійснення їх миротворчої діяльності, спрямованої на забезпечення миру та безпеки. Ця необхідність посилюється у зв'язку з докорінними змінами у міжнародних відносинах після закінчення “холодної війни”. Упродовж останніх років зростає загроза міжетнічних та національних конфліктів, усе більше вирізняються моменти порушення міжнародного миру внаслідок розповсюдження ядерної зброї та ракетних технологій у зонах конфліктів, актів міжнародного тероризму й практики використання найманців. Сучасні процеси співробітництва держав з міжнародними організаціями ведуть до пошуку аналогій, переосмислення важливих проблем та виявлення ключових чинників впливу на поглиблення дво- та багатосторонньої взаємодії і обґрунтування відповідей на найактуальніші проблеми міжнародної миротворчої діяльності, що визначають її форми і способи в сучасних воєнних конфліктах.

Метою дослідження є встановлення системи, закономірностей та особливостей розвитку співпраці України та ООН у миротворчій діяльності в окреслений період шляхом аналізу змісту й характеру і виявлення основних напрямів миротворчої діяльності України під егідою вказаної міжнародної організації, а також визначення можливостей запобігання і подолання конфліктів, набуття нашою країною позитивного досвіду співпраці і підвищення її ролі й авторитету в миротворчих операціях протягом 1992–2014 рр.

Проблемі співпраці України та Організації Об'єднаних Націй у миротворчій діяльності присвячені роботи О. Вонсовича [2], Л. Дорош [3], О. Дронговського [4], А. Зленка [5], І. Кизименко [6], Я. Лисака [7], Л. Панченко [10], Є. Тихомирової [12], Л. Чекаленко [13].

Однією з найважливіших особливостей у розвитку сучасних міжнародних відносин є зростання ролі Організації Об'єднаних Націй (ООН) в світі, повернення їй функцій, що були покладені на неї країнами-фундаторами: відведення загрози війни, гарантування міжнародного миру та безпеки. Саме

ООН належить визначати роль у проведенні міжнародних миротворчих операцій. ООН володіє найбільшими матеріально-технічними ресурсами і має виняткове право надавати мандат на проведення таких операцій. Виходячи з цього, багато країн у миротворчій політиці орієнтуються, передусім, на рішення ООН і розглядають свою діяльність у миротворчих операціях як певний внесок у розбудову цієї впливової організації у галузі зміцнення всеохоплюючого миру і безпеки в усьому світі. Враховуючи можливості ООН стосовно належного реагування на кризові явища, країни, у т.ч. і Україна, надають перевагу співпраці з цією міжнародною організацією у справі запобігання воєнних конфліктів і подолання їх наслідків й збереження миру. Україна співпрацює з ООН з метою відвернення конфліктів, усунення криз та постконфліктної відбудови країн різних регіонів планети. Наша держава розглядає співробітництво з ООН у контексті міжнародної миротворчої діяльності як засіб створення стабільного зовнішньополітичного середовища та зміцнення глобальної системи безпеки. Безпосередня участь України у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН сприяє зміцненню її міжнародного авторитету, запозиченню та використанню досвіду військового будівництва розвинених країн світу.

Здобуття Україною незалежності викликало необхідність формування та проведення власної зовнішньої політики, що сконцентрувалася на забезпеченні безпеки країни, на активній співпраці з ООН, іншими міжнародними організаціями і зарубіжними державами. З цього моменту розпочинається багатоаспектний процес утвердження України на міжнародній арені і виокремлення миротворчої діяльності як одного з пріоритетних напрямів на міжнародній арені.

Затверджена постанова “Про участь батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об’єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії” від 3 липня 1992 року дала початок співпраці України та ООН у миротворчій діяльності. В ній зазначалося, що “участь України в забезпеченні припинення вогню в Боснії і Герцеговині відповідає інтересам підтримання миру і безпеки на Європейському континенті” [11].

Законом України “Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки” від 23.04.1999 № 613-XIV визначено правові підстави можливої участі Збройних Сил України у більш широкому спектрі міжнародних операцій, ніж визначено чинним законодавством, в тому числі у складі багатонаціональних військових формувань високої готовності. Зокрема, змінено правову основу для операцій підрозділів Збройних Сил України поза її межами, надавши право контингенту та персоналу Збройних Сил брати участь у міжнародних операціях у складі багатонаціональних військових формувань високої готовності не тільки для запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів та надання гуманітарної допомоги цивільному населенню, яке постраждало внаслідок такого конфлікту, а й для виконання бойових завдань. Законом встановлено, що Україна бере участь у міжнародних операціях у складі багатонаціональних військових формувань високої готовності шляхом здійснення оперативного чергування, вчасного направлення національного контингенту і національного персоналу у розпорядження органів, які визначаються рішеннями про проведення таких операцій, а також надання матеріально-технічних ресурсів та послуг [4, с. 94–95].

Участь вітчизняних підрозділів у чисельних миротворчих операціях під егідою регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки, ще раз підтвердила, що Україна відіграє дієву роль у зміцненні довіри між державами, заявляє про свою готовність конструктивно співпрацювати із зацікавленими сторонами у вирішенні

актуальних проблем сьогодення, поступово крокує вперед шляхом інтеграції до європейського та світового співтовариства.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. понад 40 тис. українських військовослужбовців взяли участь у міжнародних миротворчих заходах в Анголі, Афганістані, Боснії та Герцеговині, Гватемалі, Грузії, Демократичній Республіці Конго, Ефіопії й Еритреї, Македонії, Косово, Південному Лівані, Придністров'ї, Сьєрра-Леоне, Таджикистані та Хорватії. Крім того, вітчизняні підрозділи були залучені до врегулювання небезпечної ситуації в Іраку. Для України її миротворча діяльність має ключове значення, оскільки вона розглядається, з одного боку, як засіб зміцнення її національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного середовища, а з іншого, – як внесок у зміцнення загальноєвропейської безпеки і побудову нової стабільної і безпечної Європи [6, с. 108].

За всю сучасну історію співпраці України та ООН у миротворчій діяльності наймасштабнішою була українська миротворча місія в Іраку, в рамках якої підрозділи Збройних Сил України у 2003–2008 роках брали участь в Іракській війні в складі коаліційних військ під проводом США. 5 червня 2003 р. Верховна Рада ратифікувала указ Президента про участь українських військ у миротворчій місії в Іраку. Українська бригада вступила в підпорядкування командуванню багатонаціональної дивізії “Центр–Південь”, що мала в своїй основі польський контингент військ і була дислокована в провінції Васіт за 140 км від Багдада.

Українські військовослужбовці виконували завдання у таких населених пунктах: Аль-Кут, Ас-Сувайра, пункт переходу Арафат (форт Бадра) ірано-іракський кордон, Багдад. Перед передислокацією в Ірак в 2003 р. група офіцерів штабу дивізії брала участь у спільних навчаннях багатонаціональних сил в Польщі в м. Щецин. 15 березня 2005 розпочалося поетапне виведення українських військових. Двома рейсами військово-транспортного літака Іл-76 до України прибула перша група з майже 140 чоловік, які несли службу в механізованій роті 72-го батальйону поблизу міста Ес-Сувейра. 27 грудня 2005 Ірак покинула основна група українських миротворців [2, с. 420]. Збройні Сили України мали змогу використати широкі можливості удосконалити свою бойову і тактичну підготовку.

Участь українського миротворчого персоналу у міжнародній миротворчій діяльності зміцнила імідж ЗСУ та України як держави, яка виконує свої міжнародні зобов'язання з підтримки миру у зонах воєнних конфліктів, дозволяє отримувати унікальний досвід військовослужбовців ЗСУ, який впливає на зміну ментальності особового складу, спонукає вносити зміни у повсякденну діяльність військ, у підготовку контингентів та навчальний процес підготовки миротворчого персоналу [7, с. 49].

На рубежі ХХ та ХХІ століть світ вступив у якісно нову епоху розвитку системи міжнародних відносин. Процеси глобалізації, усвідомлення народами взаємної відповідальності за мир та безпеку спонукали до переосмислення ролі і місця держав, міжнародних організацій та воєнно-політичних союзів у новій архітектурі міжнародної безпеки. Динамічні зміни системи міжнародних відносин характеризуються новою якістю взаємин, а також новими вимірами традиційних та виникненням нетрадиційних викликів і загроз. Поява нових та постійне зростання вірогідності і небезпечності нетрадиційних загроз міжнародній безпеці викликало необхідність перегляду всього комплексу проблем забезпечення політичної, економічної, воєнно-стратегічної стабільності, розробки та опанування адекватних форм і способів реагування.

Нові глобалізаційні виклики визначають нові обриси безпеки початку ХХІ століття. Перш за все, зростатиме роль і значення регіональних систем безпеки та співробітництва у забезпеченні стабільності у різних регіонах світу, набуватиме

вирішального значення тісна взаємодія глобальних та регіональних систем колективної безпеки у врегулюванні конфліктів.

Характерні риси воєнно-політичної обстановки в різних регіонах світу визначатимуться кількістю держав, причетних до її формування, ступенем взаємної залежності та важливості воєнно-політичних проблем. Україна визначає високий авторитет ООН та ОБСЄ у вирішенні проблем врегулювання конфліктів, реалізації міжнародних домовленостей та режимів. Водночас, необхідно, щоб їх роль і вага у прийнятті та реалізації відповідних рішень постійно підвищувалася [9].

Тим не менше, створення гаранта миру і безпеки світового співтовариства – Організації Об'єднаних Націй, подолання прогалів в основоположних міжнародних документах, утвердження міцної міжнародної системи колективної безпеки постійно стикаються з непередбачуваними ситуаціями, під час яких іде перевірка існуючих механізмів і процесів гарантування загальносвітового правопорядку. Глобальні зміни, які особливо чітко спостерігалися в кінці 80-х років і які призвели до кардинальної перестановки сил на міжнародній арені, сприяли корекції концептуальних підходів міжнародного співтовариства й окремих держав до проблематики міжнародної безпеки. Передусім, це стосується саме миротворчої діяльності. Припинення “холодної війни” збіглося з активізацією міжнародних миротворчих зусиль, що було викликано як зростанням взаєморозуміння і можливостей узгодження позицій постійних членів Ради Безпеки, так і посиленням нестабільності у світі, великою кількістю соціальних конфліктів різного характеру, спровокованих крахом попередньої системи міжнародних відносин і появою суперечностей, які штучно стримувалися під час “холодної війни”. При цьому підвищилася і складність завдань, які розв'язуються миротворчими силами. Апробовані механізми врегулювання конфліктів у багатьох випадках перестали розглядатися як оптимальні, і за нової системи міжнародних відносин виникла необхідність пошуку шляхів підвищення їх ефективності.

Треба зазначити, що найбільшого розвитку в доктринальному плані миротворча діяльність набула саме в ХХІ ст., і цьому сприяла велика кількість конфліктів, які перейшли в нове сторіччя, не досягнувши, власне, мирного вирішення [10, с. 29].

Підкреслимо, що Україна має достатній досвід у сфері проведення миротворчої діяльності, аби її сприймали в міжнародному співтоваристві країною-миротворцем, що певною мірою сприяє розвитку її зовнішньоекономічної політики. Проте під час підготовки пропозицій щодо участі України у міжнародних миротворчих операціях слід підходити з такою пріоритетністю: 1) операції, які проводяться в регіонах, що є ключовими для національних інтересів України; 2) операції, що проводяться спільно з міжнародними партнерами України, співпраця з якими сприяє європейській та євроатлантичній інтеграції нашої держави; 3) інші операції, в рамках яких українські миротворці роблять внесок у зусилля міжнародної спільноти з підтримання миру і стабільності [10, с. 200–201].

У миротворчій діяльності українські миротворці отримали досвід співробітництва не лише з різними міжнародними організаціями, але і з колегами з інших країн, зокрема, у межах українсько-польського батальйону з підтримання миру, бельгійського батальйону багатонаціональної бригади “Північ”, багатонаціонального інженерного батальйону “Тиса”, створеного разом з Угорщиною, Румунією і Словаччиною [12, с. 24].

Необхідно нагадати, що в українському суспільстві досі часто обговорюється доцільність участі України в миротворчих операціях, тим більше тих країн, які не мають спільних кордонів та не перебувають у безпосередньому сусідстві, а також

часто в пресі лунають звинувачення стосовно українського керівництва, яке розглядає українських миротворців як “гарматне м’ясо” – розплата України за борги перед іншими державами.

Важливий аспект участі України в міжнародній миротворчій діяльності – це її координовані дії зі світовими акторами стосовно дипломатичного врегулювання конфліктів і приєднання до офіційних заяв щодо гострих конфліктних зон [10, с. 289].

До того ж, не тільки миротворчі операції є метою залучення українського контингенту. Важливим аспектом є превентивна дипломатія, яка була темою виступів А. Зленка, постійного представника України в ООН. Так, у 1995 р. він виступив у Раді безпеки з пропозицією покласти завдання активної превентивної дипломатії на інститут посередників при Генеральному секретареві ООН [5, с. 385].

Сучасна ситуація в світі потребує пошуку нових підходів, стратегії і тактики контролю у вирішенні конфліктів, прогнозування потенційних причин їх виникнення, вивчення динаміки конфлікту від зародження до ескалації, створення механізмів попередження і врегулювання конфліктних ситуацій. Вбачається, що політичний і правовий механізми врегулювання конфліктів мають будуватися на комплексній базі, включаючи діалог безпосередніх учасників конфлікту, багатостороннє врегулювання за участі всіх зацікавлених сторін, незалежно від їх регіональної належності, універсальної процедури в рамках міжнародних інститутів і організаційних структур. Як ми наголошували, сучасним конфліктам притаманні різні особливості і політико-соціального, і релігійного характеру. Тому до тих конфліктів, у яких яскраво простежується релігійна складова, необхідно залучати лідерів конфесій, представників релігійних організацій, спроможних виконувати консультативні функції під час проведення політичного діалогу [1, с. 17].

Слід відзначити, що загалом за роки незалежності Україна здобула статус виваженого, послідовного та неупередженого контрибутора міжнародного миру та безпеки.

До недоліків участі України у міжнародній миротворчій діяльності слід віднести те, що чинне законодавство щодо залучення України до ММО (міжнародні миротворчі операції) недостатньо повно відповідає актуальним потребам сьогодення. Ускладненою та доволі проблемною є процедура прийняття рішення про направлення контингенту за кордон, його передислокації тощо. Негативом є й те, що українські миротворці володіють недостатнім рівнем підготовки. Чимало проблем виникає із соціальним забезпеченням та реабілітацією військових, котрі повернулися з ММО [3, с. 218, 220].

До основних перспектив участі України у міжнародній миротворчій діяльності слід віднести те, що сьогодні миротворчість стає каталізатором розвитку співпраці багатьох держав. Така діяльність відповідає національним інтересам України – сприяє налагодженню взаємовигідних контактів [14]. Для України участь у ММО має ключове значення, оскільки вона розглядає її як засіб зміцнення власної національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного середовища та налагодження надійних комунікативних зв’язків [3, с. 220].

Особливим фактором, який слід брати до уваги при розгляді перспектив миротворчості України, є залучення миротворців до АТО та, навпаки, військовослужбовців, що мають досвід служби у зоні проведення АТО, – до миротворчої діяльності.

У Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України, затвердженою Указом Президента України від 15 червня 2009 р. № 435, наголошено на тому, що основну увагу слід приділити розширенню участі нашої держави в

міжнародних миротворчих операціях як одній із найбільш результативних форм міжнародної миротворчої діяльності. Стратегія визначає пріоритетні цілі участі держави у міжнародній миротворчій діяльності, завдання та механізми реалізації національних інтересів у цьому процесі. Позитивним є те, що в самій Стратегії говориться про необхідність удосконалення законодавства з питань міжнародної миротворчої діяльності України, зокрема, з метою: гармонізації національного законодавства з відповідними рішеннями міжнародних організацій з питань безпеки в частині, що стосується визначення правового статусу миротворчого контингенту та миротворчого персоналу, їх прав, обов'язків та відповідальності; удосконалення системи керівництва процесом підготовки та участі України в міжнародних миротворчих операціях; створення умов для широкого залучення до участі у міжнародних миротворчих операціях цивільного персоналу, державних та недержавних організацій для надання миротворчих послуг; поліпшення соціального та правового захисту учасників міжнародних миротворчих операцій та членів їх сімей [8, с. 22–23].

У межах ООН розпочалася справжня битва дипломатів за донесення об'єктивної правди до світової спільноти. Постійний представник України в ООН Юрій Сергєєв заявив, що його країна змушена боротися з добре оснащеними військовими диверсантами і військами Росії. Трибуну ООН дипломати України використали і як засіб поінформування світової спільноти про загарбницькі дії Росії, і для звернення до народів світу про надання підтримки і відповідної допомоги нашій державі. Зокрема, 22 вересня 2014 р. Міністр закордонних справ України Павло Клімкін ознайомив світову громадськість з ситуацією на Сході України, зазначив про важливість Мирного плану врегулювання ситуації на Донбасі [14, с. 23].

Дослідження процесів, пов'язаних із подоланням міжнародних конфліктів у тому числі і на сході України, повернення Криму, проведення операцій миротворчого характеру, участь у них і України посилює актуальність запропонованої наукової проблеми. Зміни характеру конфліктів та загроз безпеці в сучасному світі вимагають переосмислення основних принципів миротворчої діяльності. Зважаючи на те, що миротворчий вектор сьогодні не просто залишається на порядку денному української зовнішньої політики, а постає найбільш гостро і значимо, важливо у подальших працях визначити засадничі принципи співпраці з ООН у міжнародній миротворчій діяльності, її характер, форми й методи, виявити періоди та окреслити перспективи співробітництва у нових геополітичних умовах.

Список використаних джерел

1. Аннан К. А. Проблема вмешательства: выступление Генерального секретаря Организации Объединенных Наций / К. А. Аннан. – Нью-Йорк: ООН, 2000. – 54 с.
2. Вонсович О. С. Миротворчий досвід України як фактор підтримки і забезпечення міжнародної безпеки / О. С. Вонсович // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 107. – С. 420 – 423.
3. Дорош Л. О. SWOT-аналіз миротворчої діяльності України у контексті сучасних викликів міжнародній та національній безпеці / Л. О. Дорош, О. Б. Лагода // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2016. – Вип. 16. – С. 216–225.
4. Дронговський О. С. Правове регулювання участі Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки / О. С. Дронговський // Юридична наука. – 2013. – № 5. – С. 89–98.
5. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессединамичныхгеополитическихперемен / А. Зленко. – Харьков: Фолио, 2004. – 559 с.
6. Кизименко І. Участь України в світових та регіональних організаціях по забезпеченню миру та стабільності: історична література (1991–2011 рр.) / І. Кизименко // Часопис української історії. – 2014. – Вип. 30. – С. 106–111.
7. Лисак Я. А. Міжнародно-правові основи застосування підрозділів Збройних Сил України за кордоном та проблеми їх реалізації на прикладі миротворчих операцій в Югославії та Іраку / Я. А. Лисак // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 2. – С. 46–51.
8. Мещерякова О. В. Генеза законодавства України щодо участі України в міжнародних

миротворчих операціях / О. В. Мещерякова // Право і Безпека. – 2009. – № 4. – С. 19–24.

9. *Міжнародні системи колективної безпеки. Інтеграція України у європейську систему колективної безпеки як основа формування системи національної безпеки України.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : mil.univ.kiev.ua/files/67_1074163600.doc.

10. *Панченко Л. Є.* Новітні форми міжнародно-правового регулювання миротворчої діяльності [Текст]. дис. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Панченко Людмила Євгенівна; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2016. – 242 с.

11. *Про участь батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії: Постанова Верховної Ради України від 3 липня 1992 р. № 2538- XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 38. – Ст. 564.*

12. *Тихомирова Є. Б.* Параметри міжнародної миротворчості України // Панорама політологічних студій : наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2011. – № 5/6. – С. 23–30

13. *Чекаленко Л. Д.* Україна в ООН: відстоювання Незалежності / Л. Д. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2015. – Вип. 22(1). – С. 30–36.

14. *Шелест Г.* Посередницькі ініціативи Києва як інструмент просування національних інтересів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07750.pdf>.

Ирина Смильская

СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ И ООН В МИРОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (1992–2014 ГГ.)

В статье анализируются характерные особенности миротворческой деятельности Украины под эгидой ООН, достижения и негативные стороны, перспективы дальнейшего участия Украины в миротворческих операциях ООН как одного из главных направлений внешнеполитической деятельности страны.

Ключевые слова: миротворчество, внешняя политика, ООН, безопасность, Украина, отношения, поддержание мира, миротворческие операции.

Iryna Smilka

THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE UNITED NATIONS IN PEACE- MAKING ACTIVITY (1992–2014)

The paper analyzes the characteristics of peace-making activity of Ukraine and the UN; achievements and negative sides, the prospects for further participation of Ukraine in UN peace-making operations as one of the main directions of the country foreign policy.

Key words: peace-making, foreign policy, UN security, Ukraine, relations, peacekeeping, peacekeeping operations.

УДК: 339.5 (477+536.2)

Ірина Мудрієвська

**РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
УКРАЇНИ З ОБ'ЄДНАНИМИ АРАБСЬКИМИ ЕМІРАТАМИ**

У статті досліджено основні складові розвитку українсько-еміратських економічних взаємовідносин. Простежено політичний діалог, рівень товарообігу між Україною та Об'єднаними Арабськими Еміратами. Звернуто увагу на пріоритети діяльності Міжурядової українсько-еміратської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва. Окреслено перспективні напрями та шляхи оптимізації подальшої двосторонньої співпраці.

Ключові слова: Україна, Об'єднані Арабські Емірати, економічні двосторонні відносини, товарообіг, Міжурядова українсько-еміратська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва.

На початку XXI ст. Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) демонструють світу динамічний розвиток своєї держави. Керівництво ОАЕ зуміло створити сприятливі умови для бізнес-клімату, ліберального торговельного режиму та розвитку різноманітного приватного сектору, заохотити закордонні інвестиції. Їх банкова сфера є гнучка і стійка одночасно. Ефективність роботи фіскальної системи може слугувати прикладом для інших країн. За 2016 р. ВВП ОАЕ склав 647,8 млрд дол. США, ВВП на душу населення 67,617 дол. США [1, с. 335–336].

Згідно дослідження впливового щорічного видання “Індекс економічної свободи” (“Index of Economic Freedom”), яке готує “Heritage Foundation” – стратегічний дослідницький інститут США, у рейтингу країн світу за економічною свободою (спеціальний показник, який базується на понад 10-ти індексах: свобода бізнесу, торгівлі, інвестицій, трудових відносин, захист прав власності та ін., які оцінюються за шкалою балів) ОАЕ посіли 8-е місце у світі і 1-е серед країн Середнього Сходу і Північної Африки [1, с. 303].

Згідно дослідження Світового банку, відображеного в щорічному виданні “Doing Business 2017”, економіка ОАЕ займає 26 позицію у рейтингу 190 економік світу за легкістю ведення бізнесу [2, с. 7].

Відповідно до “Global Competitiveness Report 2016” (“Звіт про глобальну конкурентоспроможність 2016 р.”), підготовленого Всесвітнім економічним форумом (Давос, Швейцарія) економіка ОАЕ зайняла 16 позицію у світі та 1 у регіоні серед 138 економік світу і відповідно зберігає свої позиції у 20-ї найсильніших економік світу [3].

Зацікавленість України та ОАЕ у розвитку торговельно-економічного співробітництва обумовлюється їхньою відносною географічною близькістю, взаємовигідним і взаємодоповнюючим характером економічних інтересів та можливостей, попитом на українську продукцію (насамперед металургії, сільського господарства та машинобудування), значним інвестиційним потенціалом ОАЕ.

Актуальність проблеми дослідження визначається стратегічно важливим геополітичним значенням та економічним потенціалом ОАЕ, виявленням можливостей двостороннього співробітництва України та ОАЕ.

Зовнішньоекономічні відносини України з Об'єднаними Арабськими Еміратами є надзвичайно цікавим, але мало вивченим питанням. Складові цієї проблематики вкраплені в дослідження в цілому регіону Близького та

Середнього Сходу. Значним внеском у дослідження цього регіону стали праці О. Воловича, С. Гуцала, О. Коппель, В. Нагайчука, Б. Парахонського, Р. Петюра, Л. Скороход, Ю. Скорохода, В. Шведа та ін. Серед вітчизняних досліджень, які зосереджують свою увагу на економічних аспектах відносин України з країнами Перської затоки, в тому числі і з Об'єднаними Арабськими Еміратами варто виокремити роботи М. Абу-мвфреха [4], О. Воловича, В. Макуха [5].

Мета наукової розвідки полягає в простеженні основних тенденцій та специфіки зовнішньоекономічних відносин України з ОАЕ.

З огляду на наявність серйозних конкурентів, що мають тривалі й міцні зв'язки з арабськими країнами, в тому числі і з ОАЕ, Україні – порівняно молодий незалежній державі – не так просто зайняти своє місце на ринку ОАЕ і стати потужним торговельним партнером. Згідно звіту Міністерства економіки ОАЕ головними торговельними партнерами у 2015 р. для ОАЕ були Китай, США, Індія, Німеччина, Японія, Велика Британія, Італія, Південна Корея, Швейцарія, Франція [6, с. 27].

Дипломатичні відносини між Україною та Об'єднаними Арабськими Еміратами були встановлені у грудні 1992 р. У квітні 1993 р. відбувся перший візит до ОАЕ урядової делегації на чолі з Прем'єр-міністром України Л. Д. Кучмою, в результаті якого відбулися плідні переговори щодо започаткування двостороннього співробітництва. У січні 1994 р. розпочало свою діяльність Посольство України в ОАЕ.

Упродовж 1994-2001 рр. двосторонні відносини розвивалися за рахунок обміну численними делегаціями урядового та відомчого рівнів.

У 1995 р. була укладений Договір між Урядом України та Урядом ОАЕ про економічне, торговельне та технічне співробітництво, а в 1996 р. було парафоровано ще дві угоди в сфері економіки (про уникнення подвійного оподаткування та про взаємний захист інвестицій).

Візити Президентів України в січні 2003 р. Л. Д. Кучми та в листопаді 2009 р. В. А. Ющенко до ОАЕ надали імпульсу переговорному процесу між Україною та ОАЕ в політичній, торговельно-економічній, військово-технічній, науково-технічній та гуманітарній сферах, а також створення умов для подальшого розвитку механізмів двостороннього співробітництва [7].

Офіційні відносини між країнами у 2010 р. були відмічені знаковою подією, якою став перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит члена правлячої родини ОАЕ до України – Голови офісу Спадкоємного принца Абу Дабі, Керуючого директора Інвестиційної адміністрації Абу Дабі (ADIA) шейха Хамеда бін Заїд Аль Нагаяна. Під час візиту еміратський посадовець був прийнятий Президентом України і мав зустрічі з Прем'єр-міністром України, Міністром закордонних справ України, Міністром палива та енергетики України.

18–19 травня 2011 р. відбувся перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит в Україну Міністра закордонних справ ОАЕ шейха Абдулли бін Заїд Аль Нагаяна. За результатами була започаткована робота Міжурядової комісії з питань торговельно-економічного та технічного співробітництва – механізму, який дає можливість вивести співробітництво між Україною та ОАЕ на якісно новий рівень [7].

Утворення Міжурядової українсько-еміратської комісії з питань торговельно-економічного та технічного співробітництва передбачено Угодою між Урядом України та Урядом ОАЕ про економічне, торговельне та технічне співробітництво від 20 березня 1995 р.

Основними пріоритетами діяльності Комісії стали:

- розгляд можливостей лібералізації двосторонньої торгівлі, збільшення її обсягів, покращення товарної структури та балансу торгівлі шляхом укладення угоди про вільну торгівлю;

- активізація інвестиційної співпраці. У цьому контексті важливим вбачається більш тісна співпраця українських державних та приватних установ з партнерами з ОАЕ, спільне визначення пріоритетів для діяльності в Україні;

- співробітництво в галузі промисловості, зокрема спільної реалізації проектів у металургійній, нафтогазовій та нафтохімічній, будівельній, авіаційній, аерокосмічній, енергогенеруючій галузях;

- взаємодія у галузі будівництва, участь двох сторін у реалізації інфраструктурних проектів як в Україні, так і в ОАЕ;

- розвиток співробітництва у банківсько-фінансовій сфері (заслуговує на увагу проєкт створення українсько-еміратського банку, що сприятиме розвитку торгівлі і взаємному інвестуванню);

- розвиток співпраці у сфері телекомунікацій та укладення Меморандуму про співробітництво у телекомунікаційній сфері;

- розширення договірної-правової бази, а саме угод економічного блоку для співробітництва у бюджетній, податковій та фінансовій сферах [8].

23–24 лютого 2015 р. Президент України П. О. Порошенко здійснив візит до ОАЕ, в ході якого провів зустрічі з Віце-президентом, Прем'єр-міністром ОАЕ шейхом Мухаммадом бін Рашид Аль Мактумом та Спадкоємним принцом Абу Дабі, заступником Верховного головнокомандувача Збройних сил ОАЕ шейхом Мухаммадом бін Заїд Аль Нагаяном. Президент також відвідав міжнародну виставку озброєнь та військової техніки IDEX–2015, яка проходила в Абу Дабі [7]. У ході виставки українські підприємства-виробники підписали декілька важливих контрактів. Важливою подією стало підписання Угоди про військово-технічне співробітництво між Урядами України та ОАЕ, яка полегшить та унормує українсько-еміратську співпрацю у військово-технічній галузі (в лютому 2017 р. Кабінет Міністрів України затвердив вище згадану угоду). П. О. Порошенко назвав успішним свій робочий візит до ОАЕ, відзначивши важливість проведення переговорів і досягнутих домовленостей.

Україна є активним учасником численних міжнародних виставок з продовольчої, будівельної, нафтогазової галузі, озброєнь і технологій безпеки, які проходять на території ОАЕ. Це сприяє демонстрації економічного потенціалу України та свідчить про її готовність до розвитку співпраці з ОАЕ та іншими країнами Перської затоки.

У січні 2016 р. Перший віце-прем'єр-міністр - Міністр економічного розвитку і торгівлі України С. І. Кубів зустрівся із Султаном бін Саїд Аль Мансурі, Міністром економіки Об'єднаних Арабських Еміратів під час 23-го Саміту Партнерства-2017, який пройшов в Індії. Сторони обговорили можливості для посилення співпраці у торговельно-економічній сфері, енергетиці та енергоефективності, галузі охорони здоров'я, а також інвестицій та інновацій.

Султан бін Саїд Аль Мансурі зазначив, що підтримка малого та середнього бізнесу завдяки інноваційним рішенням сприяє стрімкому економічному ефекту, особливо з урахуванням світових тенденцій до цифровізації та глобалізації торгівлі. Тому для ОАЕ суттєвий інтерес становить підтримка та інвестиції у малий і середній бізнес в інших країнах, зокрема і в Україні. Міністр економіки ОАЕ запропонував напрацювати дорожні карти для співпраці між ОАЕ та Україною у сфері АПК, енергетики та енергоефективності, а також охорони здоров'я і проектів підтримки приватного підприємництва [9].

ОАЕ є важливим торговельно-економічним партнером України. Свідченням цього також є те, що за 2015 р. 26,98 % обсягу товарообігу України з країнами РСАДПЗ (Рада співробітництва арабських держав Перської затоки) (1331,886 млн дол. США) припадає на обсяг зовнішньої торгівлі з ОАЕ (359,375 млн дол. США). Хоча найбільша частка 68,06 % від торгівлі товарами нашої країни з країнами РСАДПЗ припадає на товарообіг з Королівством Саудівська Аравія

(906,521 млн дол. США), рівень товарообігу з ОАЕ в 5,5 разів перевищує обсяги з рештою країн вже згаданого об'єднання (Держава Катар, Держава Кувейт, Королівство Бахрейн, Султанат Оман) [10].

За результатами 2015 р. ОАЕ стали найбільшим українським партнером за рівнем торгівлі послугами у регіоні Перської затоки. Так, на частку обсягів торгівлі послугами України з ОАЕ припадає 92,78 % (294,05 млн дол. США) від усієї торгівлі послугами з країнами РСАДПЗ (316,928 млн дол. США) [10].

За результатами 2016 р. обсяг торгівлі товарами між Україною та ОАЕ склав 341 млн дол. США (експорт – 277,6 млн дол. США, імпорт – 63,4 млн дол. США).

Основні статті українського експорту до ОАЕ: чорні метали, жири та олії тваринного або рослинного походження, реактори ядерні, котли, машини, молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед. Основу імпорту в Україну з ОАЕ складають пластмаси та полімерні матеріали, реактори ядерні, котли, машини, кава та чай, а також сіль, сірка, каміння [11].

Загальний обсяг торгівлі послугами між Україною та ОАЕ за 2016 р. склав 269 млн дол. США.

Обсяг експорту послуг з України до ОАЕ за 2016 р. становив 170 млн дол. США. За обсягами у структурі експорту переважають транспортні послуги, послуги з ремонту та технічного обслуговування, ділові послуги та ін. Впродовж 2016 р. Україна імпортувала з ОАЕ послуг на суму 99 млн дол. США. Перше місце за обсягами імпорту займають послуги, пов'язані з подорожами. Далі – ділові та транспортні послуги [11].

Обсяг прямих інвестицій в економіку України з ОАЕ станом на 31 грудня 2015 р. склав 30,3 млн дол. США [11].

Аналіз стану торговельно-економічних відносин України з ОАЕ свідчить про те, що після щорічного зростання обсягів торгівлі товарами і послугами між двома країнами упродовж 2010–2013 рр., починаючи з 2014 р. відбулося зниження рівня товарообігу. Сальдо торговельного балансу між Україною та ОАЕ є позитивним, причому спостерігається значне переважання обсягів експорту над імпортом (таблиця 1, таблиця 2).

Таблиця 1 Зовнішня торгівля України товарами з Об'єднаними Арабськими Еміратами (млн дол. США) [10; 11]

Рік	Товарообіг	Експорт	Імпорт	Сальдо
2010	325,9	275,1	50,8	224,3
2011	467,4	394,3	73,1	321,2
2012	482,3	414,2	68,1	346,1
2013	519,1	450,5	68,6	381,9
2014	461,6	394,9	66,7	328,2
2015	359,3	301,7	57,6	244,1
2016	341	277,6	63,4	214,2

Таблиця 2 Зовнішня торгівля України послугами з Об'єднаними Арабськими Еміратами (млн дол. США) [10; 11]

Рік	Обсяг торгівлі	Експорт	Імпорт	Сальдо
2010	119,3	69,4	49,9	19,5
2011	120,8	58,9	61,9	-3
2012	171	84,8	86,2	-1,4
2013	369	250,4	118,6	131,8
2014	313,6	221,1	92,5	128,6
2015	294	204,7	89,3	115,4
2016	269	170	99	71

Незважаючи на продовження зменшення товарообігу в 2016 р., все ж таки існують реальні перспективи активізації економічного співробітництва шляхом збільшення обсягів та диверсифікації складових номенклатури взаємної торгівлі, а також активізації інвестиційного співробітництва.

Для української сторони вкрай важливою є можливість презентувати Україну через бізнес, покращити її інвестиційну привабливість, що необхідно для зміцнення економіки. Адже ОАЕ – це одне з найбільших джерел інвестицій в світі. Бізнесмени з ОАЕ найчастіше зацікавлені в інвестиціях в ІТ сферу, сільське господарство, телекомунікації, машинобудування.

Обговорення можливостей залучення інвестицій з ОАЕ в проекти в Україні було обговорено при зустрічі Президента України П. О. Порошенка і Прем'єр-міністра України В. Б. Гройсмана з Султаном Ахмед бін Салімом. Головою ради директорів та Головним виконавчим директором групи компаній DP World (Об'єднані Арабські Емірати) в жовтні 2016 р. П. О. Порошенко зазначив, що при Президентові України створена Національна інвестиційна рада, приєднатися до якої Глава держави запросив Султана Ахмеда бін Саліма.

Султан Ахмед бін Салім відзначив велику зацікавленість в розвитку співпраці з Україною, що має величезний транспортний ресурс та значний людський потенціал, а також додав, що ОАЕ сприймають Україну як державу, яка може поєднати їх з Європою. І тому інвестори з ОАЕ виявляють зацікавленість до роботи в Україні [12].

Гройсман В. Б. наголосив на тому, що особливо українська сторона зацікавлена у розвитку інфраструктури, логістичних можливостей, портової інфраструктури. Прем'єр-міністр України запросив представників Об'єднаних Арабських Еміратів взяти участь у приватизації державних підприємств, що розпочинається в Україні.

Султан Ахмед бін Салім повідомив, що під час зустрічі із Міністром інфраструктури України В. В. Омеляном було підписано лист про наміри, відповідно до якого домовлено про співпрацю компанії P&O Maritime з Одеським морським портом. Також було підписано Меморандум про співпрацю із DP World, зокрема щодо розвитку портової галузі України [13].

Компанія DP World була створена у 2005 р. і здійснює управління 77-а діючими логістичними як морськими, так і континентальними терміналами та 50-а суміжними підприємствами у 40-а країнах світу на шести континентах та є одним із найбільших у світі портових операторів. У компанії працюють 37 тисяч співробітників із 110-ти країн світу [12; 13].

Важливим напрямом двосторонньої торговельно-економічної співпраці є торгівля продукцією агропромислової сфери, оскільки в рамках реалізації

“програми продовольчої безпеки” країни Близького Сходу приділяють цьому напрямку особливу увагу [14]. У 2016 р. експорт української аграрної продукції до ОАЕ склав 123 млн дол. США. Експортувались: олія – 66,6 млн дол. США, яйця – 20,5 млн дол. США, зернові злаки – 12,3 млн дол. США, м'ясо та субпродукти – 6,5 млн дол. США. Імпорт склав – 10,6 млн дол. США. Основні продукти імпорту: кава, чай, мате – 9,5 млн дол. США, тютюн – 0,7 млн дол. США [15].

У лютому 2016 р. відбулася робоча зустріч представників Міністерства аграрної політики та продовольства України, Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України, Державної служби України з питань безпеки харчових продуктів і захисту споживачів з представниками Міністерства навколишнього середовища та водних ресурсів Об'єднаних Арабських Еміратів.

Під час зустрічі було обговорено поглиблення співпраці між Україною та ОАЕ в рамках Всесвітньої організації охорони здоров'я, налагодження швидкої процедури взаємного доступу харчових продуктів та визначено стратегію співпраці в сфері безпечності харчових продуктів на майбутнє.

У ході перемовин українська сторона була поінформована про зняття заборони на експорт яловичини з України, а також про затвердження для експорту на свій ринок підприємств, які мають право експорту до ЄС м'яса птиці [16].

Сторони підписали ветеринарні сертифікати на експорт яловичини та м'яса овець з України до ОАЕ, що є підтвердженням права експорту України зазначеної продукції на цей ринок. Українська сторона під час зустрічі передала проекти ветеринарних сертифікатів на експорт молока та молочних продуктів, риби та рибних продуктів, а також яєць до ОАЕ.

Під час зустрічі було домовлено оперативно відпрацювати ветеринарний сертифікат на експорт з України меду та сертифікати на експорт кондитерської продукції, плодоовочевої консервації, тощо.

Зі свого боку представники ОАЕ висловили зацікавленість щодо експорту в Україну традиційних продуктів, які виробляються в ОАЕ, зокрема молока верблюдів та риби [16].

Однак, варто зауважити, що з лютого 2017 р. в ОАЕ введені нові правила контролю для продукції Халяль. Таким чином, українські органи та центри сертифікації, що видають сертифікати “Халяль” повинні пройти процедуру реєстрації в Управлінні Стандартизації і Метрології ОАЕ (ESMA). Це може зайняти певний проміжок часу, упродовж якого українські сертифікати не будуть діяти [17].

У лютому 2017 р. під час зустрічі заступника Міністра аграрної політики та продовольства О. В. Трофімцевої з Міністром зміни клімату та навколишнього середовища ОАЕ Тані Ахмедом Аль Зеюді була обговорена можливість опрацювання меморандуму про взаєморозуміння або рамкової угоди про співпрацю між міністерствами обох країн, з метою формування пріоритетних напрямків співпраці та полегшення вирішення окремих робочих питань, таких як сертифікація продукції Халяль тощо [15].

Таким чином, для двосторонніх економічних відносин між Україною та ОАЕ характерний поступовий розвиток. За нашим баченням, для подальшої активізації співробітництва доцільно організувати проведення таких заходів у цьому напрямі:

- регулярні зустрічі Міжурядової українсько-еміратської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва, підписання відповідних міждержавних угод, які сприятимуть поглибленню економічних відносин України з ОАЕ;

- розвивати міжпарламентські зв'язки, зокрема обмін візитами міжпарламентських груп, організація зустрічей парламентаріїв з профільними міністерствами та представниками бізнесу;

- оскільки левову частку структури зовнішньої торгівлі України з ОАЕ складають сировинні ресурси, тому перспективним для обговорення та подальшого опрацювання вбачається вивчення можливостей співробітництва у нафтовій галузі (нафтопереробка та нафтопостачання, будівництво й ремонт нафтопроводів), машино- та суднобудуванні, капітальному будівництві, аграрному секторі, нетрадиційній енергетиці, транспортній, харчовій та хімічній галузі [4, с. 32]. З цією метою доцільно було б започаткувати роботу щодо відкриття в ОАЕ представництв українських підприємств та компаній, які діють у сферах, де Україна має передові технології (машинобудування, нафтогазовий та військово-промисловий комплекси, будівельна галузь);

- проведення спільного бізнес-форуму з метою презентації можливостей металургійної промисловості України, налагодження прямих зв'язків із місцевими споживачами металопродукції;

- доцільним є аналіз кон'юнктури ринку ОАЕ на короткострокову та довгострокову перспективу для знаходження механізмів просування української сільськогосподарської продукції до країни із урахуванням як потреб ОАЕ так і пропозицій вітчизняного агропромислового комплексу для забезпечення взаємовигідної співпраці. Згідно з останніми статистичними даними, експорт в ОАЕ становив 0,7% від загального обсягу експорту сільськогосподарської продукції України упродовж одинадцяти місяців 2016 р. [17];

- розглянути можливість залучення інвесторів з ОАЕ для створення сільськогосподарських об'єктів для вирощування зернових на українській території;

- для поліпшення інвестиційного клімату доцільним є модернізація національної юридичної та інституціональної бази врегулювання іноземних інвестицій шляхом впровадження міжнародних норм та стандартів, що, в свою чергу, сприятиме гармонізації законодавства та залученню інвестицій як з ОАЕ так і інших країн Перської затоки.

У цілому для взаємовигідного торговельно-економічного партнерства України та ОАЕ існує значний потенціал. Головною метою повинно стати використання цього потенціалу і пошук оптимальної моделі політичного та економічного співробітництва. Механізмом економічної взаємодії є Міжурядова українсько-еміратська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва.

Україна може запропонувати якісні, але дешевші товари і послуги порівняно з європейськими. В той самий час для нашої країни, яка проводить реформи, корисним може стати досвід ОАЕ, зокрема роботи фіскальної служби та створення індустріальних парків. До прикладу – Дубайська митниця (проходить більше 70% торгівлі ОАЕ) відповідно до “Global Competitiveness Report”, займає 3 місце в світі за ефективністю (після митниць Сінгапур та Гонконг).

ОАЕ входять в першу сімку країн світу з найбільшим ВВП по паритету купівельної спроможності [18]. Саме тому закріплення на ринках ОАЕ продукції українських виробників є вкрай важливим для вітчизняної економіки. Особливо це стосується тих складових товарної номенклатури, які є затребуваними в ОАЕ.

Список використаних джерел

1. 2017 Index of Economic Freedom / T. Miller, A.B. Kim, J.M. Roberts, B. Riley, T. Whiting / The Heritage Foundation. – Washington, D. C., 2017. – 474 p.
2. Doing Business 2017: Equal Opportunity for All / World Bank. – Washington, D.C., 2017. – 346 p.
3. UAE among top 20 economies: Global Competitiveness Report // Federal Competitiveness and Statistics Authority. – Mode of access: original.fcsa.gov.ua
4. *Абумуфрех Мурад*. Порівняльна товарна і географічна структура експорту та імпорту України і

держав Перської затоки / Мурад Абулумфрех // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер.: Економічні науки. – 2014. – Вип. 37(1). – С. 27–33. 5. *Стратегія активізації співпраці України з країнами Перської затоки : аналіт. доп.* / [Волович О. О. та ін.; за ред. О. О. Воловича] ; Нац. ін-т стратег. дослідж., Регіон. філіал у м. Одесі. – О.: Фенікс, 2011. – 88 с. 6. *The Annual Statistical Report. For the year 2015. 5th Issue for the Year 2016. Planning Decision Support Department // Ministry of Economy of the UAE.* – Mode of access: www.economy.gov.ae 7. *Політичні відносини між Україною та ОАЕ // Посольство України в Об'єднаних Арабських Еміратах.* – Режим доступу: <http://uae.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ae/diplomacy> 8. *Міжурядова комісія (Україна-ОАЕ) // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.* – Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/mk_info/uae/1213.html 9. *Україна та ОАЕ розвиватимуть спільні інноваційні проекти у АПК, сфері енергетики та охорони здоров'я, розвитку МСБ // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.* – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=992b3a7d-59de-4550-9ffe-ee248f3aac38&title=UkrainaTaOaeRozvivatimutSpilniInnovatsiiniProektiUApkSferiEnergetikiTaOkhoroniZdorovia-RozvitkuMsb> 10. *Зовнішньоекономічна діяльність // Державна служба статистики України.* – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> 11. *Торговельно-економічне співробітництво між Україною та ОАЕ // Посольство України в Об'єднаних Арабських Еміратах.* – Режим доступу: <http://uae.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ae/trade> 12. *Україна відкрита для інвесторів із Арабських Еміратів – зустріч Президента з Головою ради директорів “DP World” // Президент України. Петро Порошенко.* – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-vidkrita-dlya-investoriv-iz-obyednanih-arabskih-emi-38446> 13. *Уряд залучить інвестиції з ОАЕ на розвиток транспортної інфраструктури України, – зустріч Володимира Гройсмана із керівником групи компаній DP World // Урядовий портал.* – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249404258&cat_id=244276429 14. *Стан двосторонніх торговельно-економічних відносин між Україною та ОАЕ // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.* – Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/uae/4771.html 15. *ОАЕ – важливий партнер для України в аграрній сфері в регіоні Перської затоки, – Ольга Трофімцева // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.* – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/uk/node/23328> 16. *Держветфітослужба України поглиблює співробітництво між Україною та ОАЕ щодо збільшення взаємної торгівлі харчовими продуктами // Державна ветеринарна і фітосанітарна служба України.* – Режим доступу: <http://www.vet.gov.ua/node/5331> 17. *UFEB experts predict decline in Ukraine's food exports to UAE // UKRINFORM.* – Mode of access: <https://www.ukrinform.net/rubric-economics/2171974-ufeb-experts-predict-decline-in-ukraines-food-exports-to-uae.html> 18. *Швед В. А. Арабський вектор внешнеполитического курса Украины в системе современных вызовов // Окно в Арабский мир.* – Режим доступа: <http://arabmir.net/node/4784>.

Ирина Мудриевская

РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНЫ С ОБЪЕДИНЕННЫМИ АРАБСКИМИ ЭМИРАТАМИ

В статье исследованы основные составляющие развития украинско-эмиратских экономических взаимоотношений. Прослежено политический диалог, уровень товарооборота между Украиной и Объединенными Арабскими Эмиратами. Обращено внимание на приоритеты деятельности Межправительственной украинско-эмиратской комиссии по вопросам торгово-экономического сотрудничества. Определены перспективные направления и пути оптимизации дальнейшего двустороннего сотрудничества.

Ключевые слова: Украина, Объединенные Арабские Эмираты, экономические двусторонние отношения, товарооборот, Межправительственная украинско-эмиратская комиссия по вопросам торгово-экономического сотрудничества.

Iryna Mudriyevska

DEVELOPMENT OF THE FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF UKRAINE AND THE UNITED ARAB EMIRATES

The article examines the main components of the development of the Ukrainian-Emirate economic relations. The political dialogue and the level of trade turnover between Ukraine and the United Arab Emirates have been traced. Attention is paid to the

priorities of the Intergovernmental Ukrainian-Emirates Commission on Trade and Economic Cooperation. The author identifies the prospective directions and ways to optimize further bilateral cooperation.

Key words: Ukraine, the United Arab Emirates, economic bilateral relations, trade turnover, Intergovernmental Ukrainian-Emirate Commission on trade and economic cooperation.

УДК 334 (477+520)

Тетяна Лахманюк

УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (1991–2016 РР.)

У статті проаналізовано договірно-правову базу українсько-японських відносин, досліджено політичні взаємовідносини, висвітлено торговельно-економічне співробітництво України з Японією, розглянуто гуманітарно-культурні зв'язки.

Ключові слова: Україна, Японія, відносини, співробітництво, зовнішня політика.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин. В умовах розбудови й утвердження як України, так і Японії виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку українсько-японських двосторонніх відносин.

Символічно, що 2017 – Рік Японії в Україні проходить у двадцять п'яту річницю встановлення дипломатичних відносин між нашими країнами.

Україну і Японію “ріднять” дві схожі проблеми – окупація Росією української та японської територій, в Україні – Крим і частина Донбасу, в Японії – 4 південні острови Курильської гряди. Напевно саме тому після незаконної анексії Криму Росією, Токіо підтримав Київ і приєднався до всіх західних санкцій проти Російської Федерації [5]. Актуальність наукової розвідки зумовлена тим, що Японія є унікальною країною в Азії, оскільки вона єдина ввела низку обмежувальних санкцій та заходів щодо Росії у відповідь на агресію проти України [2]. В умовах військової агресії РФ проти України допомога Японії стала важливим фактором підтримки суверенітету й обороноздатності України. Обидві країни пережили також катастрофи на атомних електростанціях [5].

Метою статті є аналіз основних подій історії становлення і розвитку українсько-японських міждержавних взаємин. Виходячи з цього, поставлено завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-японської співпраці в нових геополітичних умовах, дослідити основні тенденції процесу формування і розвитку політичних, торговельно-економічних, гуманітарно-культурних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин, показати місце українсько-японських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження виступає історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України та Японії в нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження – головні напрями і пріоритети двосторонніх відносин між Україною та Японією, основні закономірності і тенденції зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце у структурі міжнародних відносин.

Японія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р. і встановила дипломатичні відносини з нашою державою 26 січня 1992 р. Посольство України в Японії було зареєстровано у вересні 1994 р., а церемонія його офіційного відкриття відбулася 23 березня 1995 р. за участю Міністра закордонних справ України Г. Й. Удовенка під час офіційного візиту Президента України в Японію. Посольство Японії в Україні було відкрито 20 січня 1993 р. [12].

Необхідно зауважити, що “японський напрямок” тих часів лише тільки вимальовувався серед пріоритетів зовнішньої політики України. Цілий ряд обставин перешкодив повноцінній розбудові взаємовигідних відносин між

Японією та Україною [9, с. 73]. Проте, у всіх документах щодо двосторонніх відносин й односторонніх заявах, які стосувалися України, Японія завжди декларувала, що зацікавлена в розвитку демократії та ринкової економіки у нашій державі [2].

З одного боку, якщо поглянути на кількість візитів і зустрічей на різних рівнях і в різних форматах, діалог між двома країнами був інтенсивний протягом усього часу існування двосторонніх відносин. За цей період було створено відповідні механізми співпраці та координації. У 1999 р. Україна і Японія вирішили започаткувати інститут політичних консультацій на рівні заступників міністрів закордонних справ. Після цього найінтенсивніші політичні контакти між представниками двох країн розвивалися на рівні керівників МЗС, підтвердженням чому став обмін візитами очільників зовнішньополітичних відомств двох країн у 2003 та 2004 р. Пізніше під час візиту тодішнього міністра закордонних справ Японії Таро Асо до Києва (30 червня – 1 липня 2006 р.) було проведено установче засідання Українсько-японського комітету зі співробітництва на рівні міністрів закордонних справ. Такий крок став результатом рішення українсько-японського саміту на найвищому рівні, що відбувся в липні 2005 р. Зустрічі у форматі Українсько-японського комітету зі співробітництва відбувалися в 2008 і 2013 рр. Усього ж на сьогодні було проведено 9 взаємних візитів керівників зовнішньополітичних відомств України та Японії.

Окрім того, за 25 років існування відносин було створено низку інших механізмів співробітництва – Українсько-японська комісія з науково-технічного співробітництва (засідання у 2006, 2011 та 2013 рр.), спільні засідання Комітету з економічного співробітництва Японської федерації бізнесу “Кейданрен” і Координаційної ради з питань економічного співробітництва при Міністерстві економіки України, Парламентська асоціація дружби “Японія–Україна” та депутатська група із міжпарламентських зв’язків із Японією ВРУ. Окремим механізмом співробітництва є інститут міст-побратимів – Одеса–Йокогама (з 1965 р.) і Київ–Кіото (з 1972 р.). Окрім того, йдеться про можливість започаткування інституту побратимства між містами Миколаїв і Нагасакі.

Кількість візитів на найвищому рівні до Японії також може бути гарним індикатором формальної зацікавленості офіційного Києва розвивати відносини з Токіо. Саме в такому ракурсі можна оцінювати перший офіційний візит Президента України Леоніда Кучми до Японії 22–25 березня 1995 р., який увінчався підписанням із прем’єр-міністром Томічі Мураямою “Спільної заяви України та Японії”. Це був перший програмний документ, який визначав пріоритетні напрямки співпраці між двома країнами на майбутнє. Тим самим була започаткована практика підписання спільних заяв як програмних документів розвитку двосторонніх взаємин у рамках самітів на найвищому рівні. 19–24 липня 2005 р. відбувся візит Президента України Віктора Ющенка до Японії, під час якого було підписано Спільну заяву про нове партнерство в ХХІ ст. Врешті-решт, 18–21 січня 2011 р. Японію з офіційним візитом відвідав Віктор Янукович, у результаті чого було підписано Спільну заяву щодо українсько-японського глобального партнерства. Цей документ і досі залишається основоположним у питаннях українсько-японських взаємин, не зважаючи на те, що ключові положення даної заяви до цього часу були реалізовані [3]. Важливим результатом візиту стало підписання Кредитної угоди між Державним експортно-імпортним банком України та Японським банком міжнародного співробітництва про надання кредиту на суму 8 млрд японських ієн (100 млн дол. США) з метою сприяння експорту товарів і послуг з Японії та підтримки економічного розвитку України [12].

З іншого боку, попередня практика візитів до Японії президентів України чітко показувала, що звичним було здійснення офіційного візиту на початку каденції із метою надати імпульсу відносинам із подальшим його згасанням до обрання нового очільника держави. Більше того, всі вищезгадані програмні документи значною мірою стосувалися не питань двосторонніх відносин як таких, а актуальних питань світової політики. Так само порівняння документів 1995, 2005 і 2011 рр. чітко фіксує фактичну незмінність порядку денного двосторонніх відносин. Окрім того, проголошення в 2011 р. відносин глобального партнерства між Україною та Японією фактично супроводжувалося, як це не парадоксально, зменшенням переліку питань щодо партнерства порівняно із документом 2005 р.

Більше того, подальші кроки України почасти суперечили положенням заяви про глобальне партнерство. Так у 2013–2015 рр. в Україні існувало спецміто на імпорт автомобілів, що викликало протести з боку Японії і змусило її подати відповідне звернення до СОТ, оскільки рішення України суперечило правилам цієї міжнародної організації. Хоча у Спільній заяві про глобальне партнерство 2011 р. Україна та Японія дали зобов'язання взаємно поважати принципи СОТ. Загалом же економічний вимір українсько-японських відносин до останнього часу не викликав особливого оптимізму. Взаємодії в економічній сфері зводилися до імпорту готової продукції із високою доданою вартістю до України замість японських прямих іноземних інвестицій для розвитку місцевої промисловості. Як наслідок, це призводило до значного дисбалансу у взаємній торгівлі на користь Японії [3].

В українському експорті в Японію домінує, головним чином, сировинна продукція з низьким ступенем переробки. Основними експортними позиціями України до Японії є руди та концентрати залізни, алюміній необроблений, титан і вироби з титану та феросплави, які складають загалом близько 80% українського експорту до Японії. Японський імпорт до України сформований, переважно, на основі продукції високотехнологічних виробництв, лівова частка якої припадає на продукцію машинобудування. Перше місце – автомобілі легкові й інші транспортні засоби – 48%. Друге місце – шини та покриття (6%). Третє місце – трансформатори (5%) [17].

Тим самим, на думку і українських, і японських експертів, існуючий потенціал у відносинах між Україною та Японією не використовувався на 90%. При цьому, в більшості випадків така ситуація складається суто через позицію української сторони [3].

Однак війна, яку розв'язала РФ проти України, мала непередбачуваний позитивний вплив на українсько-японські відносини. Це проявилось в активній і принциповій позиції щодо агресії Москви, яку зайняла Японія. Своєю солідарністю з Україною вона продемонструвала у формі активної політичної позиції, а також санкцій та обмежувальних заходів проти Росії. Паралельно із цим офіційний Токіо виступив як один із найбільших донорів фінансової і матеріальної допомоги Україні. Такі кроки відбувалися на тлі інтенсифікації політичного діалогу на всіх рівнях, зокрема на найвищому. 5–6 червня 2015 р. відбувся перший в історії двосторонніх відносин візит Прем'єр-міністра Сіндзо Абе до України, метою якого було перезапустити відносини, а 5–7 квітня 2016 р. Президент П. Порошенко відвідав із робочим візитом Японію [2].

У ході візиту Глава Української держави був прийнятий Імператором Японії Акіхіто, провів переговори і зустрічі з Прем'єр-міністром Японії Сіндзо Абе, Спікером Палати представників Парламенту Японії Тадаморі Осімою, Головою Палати радників Парламенту Японії Масаакі Ямадзакі та Головою японської парламентської Асоціації дружби “Японія–Україна” Ейсуке Морі. У ході зустрічі лідерів двох держав Прем'єр-міністр Японії С. Абе підтвердив позицію уряду

Японії щодо безумовної підтримки суверенітету й територіальної цілісності України та засудження і невизнання незаконної анексії Росією АР Крим, висловив готовність офіційного Токіо до продовження надання фінансової, технічної та гуманітарної допомоги. Окремо Глава уряду Японії наголосив на продовженні офіційним Токіо політики підтримки реалізації важливих реформ в Україні [12]. Як наслідок, сторони вирішили проголосити 2017 рік – роком Японії в Україні. Крім того, в японського бізнесу збільшився інтерес до України після підписання Угоди про ЗВТ із ЄС [3].

У 2005 р. між Японським банком міжнародного співробітництва і Кабінетом міністрів України було підписано угоду щодо розвитку міжнародного аеропорту “Бориспіль” [2]. У 2006 р. розпочато співробітництво з Токійською фондовою біржею. У цьому контексті українська сторона зацікавлена в залученні досвіду японських експертів у розробку концепції ринку цінних паперів в Україні [7, с. 170]. Також у рамках пакету фінансової допомоги від 24 березня 2014 р., який уряд Японії вирішив надати Україні, передбачалося проведення повної реконструкції та модернізації Бортницької станції аерації [2].

Японські інвестиції головним чином зосереджені у сфері продажу й обслуговування транспортних засобів японського виробництва, виробництва комплектуючих для транспортних засобів, а також у виробництві тютюнової продукції (“Джапен Табако”).

Укладення у 2015 р. ключової двосторонньої Угоди про сприяння і взаємний захист інвестицій між Україною та Японією забезпечило сприятливий клімат для розміщення японських інвестицій в Україні, прикладом чого стало, зокрема, відкриття заводу компанії “Фудзікура” у Львівській області.

У рамках Схеми зелених інвестицій Кіотського протоколу в 2016 р. Національна поліція України отримала від японської сторони партію автомобілів “Міцубісі аутлендер” у гібридній модифікації.

У 2016 р. уряд Японії виділив близько 13,6 млн дол. США безвідплатної допомоги з метою сприяння реабілітації постраждалого населення і відновлення східних регіонів України. Ця допомога призначена на різні проекти, які здійснюються під егідою міжнародних організацій та агентств ООН в Україні й при координації Міністерства регіонального розвитку України [17].

Як бачимо, Японія сьогодні перетворилася на одного з найбільших донорів України. Загальна сума наданої допомоги за майже четверть століття існування двосторонніх відносин нараховує 3 млрд дол. США [2].

З метою започаткування системного довгострокового співробітництва у науково-технічній сфері (НТС) між нашими країнами 15 лютого 2006 р. в Києві було проведено Перше (Установче) засідання Українсько-японської комісії з науково-технічного співробітництва, у ході якого сторони виявили зацікавленість до виконання спільних проектів і висловили готовність сприяти розвитку співпраці шляхом організації спільних семінарів, регулярного обміну між науковцями й експертами, впровадження науково-дослідних проектів і досліджень, зокрема, у таких пріоритетних сферах, як матеріалознавство, нанотехнології, інформаційні технології, науки про життя (включаючи біотехнологію та радіологію), а також енергозберігаючі технології [8, с. 172–173].

З 16 по 19 листопада 2011 р. українська делегація на чолі з Першим заступником Голови Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України Б. В. Гриньовим здійснила візит до Японії для участі в Другому засіданні Спільної українсько-японської комісії з питань науково-технічного співробітництва.

Під час засідання було привернуто увагу японських партнерів до чинників, що роблять Україну привабливою у науково-технічній та інноваційній сфері,

зокрема, як один із найбільших в Європі науково-промислових комплексів – від космічних досліджень до нано-технологій, а також на додатковому факторі, який наразі набуває особливої ваги і спостерігається з боку Японії – використання практичного досвіду та потенціалу України стосовно ліквідації наслідків аварії на атомній електростанції.

6 грудня 2013 р. в Києві відбулося Третє засідання українсько-японської комісії з науково-технічного співробітництва [11].

Вагомим інструментом плідної співпраці між нашими країнами у науково-технічній сфері є діяльність Українсько-японського центру (УЯЦ) в Києві. У липні 2005 р. між Міністерством економіки України та МЗС Японії було підписано відповідну Угоду про реалізацію проекту технічного співробітництва “Українсько-японський центр” [8, с. 173].

У квітні 2011 р. відбувся візит офіційних осіб Міністерства сільського господарства Японії на чолі з першим заступником міністра Т. Сінохара до України у м. Народичі, неподалік від Чорнобильської АЕС, з метою ознайомлення зі заходами з дезактивації заражених радіацією сільськогосподарських земель. Члени делегації отримали інформацію про технічні методи очищення від радіоактивного зараження сільськогосподарських земель як досвід упровадження для місцевостей навколо аварійної АЕС “Фукусіма-1” в Японії. Голова японської делегації заявив про готовність співпрацювати з українськими дослідними інститутами щодо відновлення землі навколо Фукусімської АЕС. Вагомою складовою візиту стала зустріч і переговори української делегації з депутатами палати представників Парламенту Японії, котрі у жовтні 2011 р. перебували в Україні з метою вивчення досвіду нашої держави у справі подолання та мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи [15].

Фактично завдяки саме співпраці по лінії Фукусіма–Чорнобиль японці вперше почали масово дізнаватися про Україну, до того як японські ЗМІ почали звертати увагу на нашу країну в контексті українсько-російської війни.

У цілому на допомогу постраждалим від аварії на ЧАЕС Японія виділила 27 млн дол. США. Ця допомога включала в себе закупівлю обладнання і медикаментів [2].

Впродовж останніх років японські організації науково-технічного спрямування здійснюють співпрацю з українськими вченими і науковцями в рамках виділення відповідних грантових програм. Понад 30 установ НАН України виконують спільні наукові проекти, проводять планові дослідження в рамках прямих міжінститутських угод, працюють на лабораторних базах науково-технічних центрів обох країн у галузі матеріалознавства, інформатики, фізики, хімії, біотехнології та біоінформатики, екології тощо.

Важливим аспектом цільової допомоги нашій державі з боку Уряду Японії залишається проведення стажувань й участь українських фахівців із різних міністерств і відомств у навчальних програмах Японського агентства з міжнародного співробітництва (JICA), здійснення японськими спеціалістами окремих досліджень на прохання української сторони. За останні 4 роки стажування на тренінг-курсах JICA пройшли близько 30 українських фахівців у галузі геології, охорони навколишнього середовища, статистики та зовнішньої торгівлі.

За сприяння Японського центру обміну в сфері науки та технологій (JISTEC) понад 35 українських аспірантів і вчених проходили стажування за контрактами у різних провідних науково-технічних установах Японії, зокрема в м. Аукуба.

У листопаді 2013 р. делегація Японського агентства аерокосмічних досліджень (JAXA) відвідала Державне космічне агентство України з метою обговорення перспектив розвитку українсько-японського співробітництва у

космічній сфері. Японська сторона висловила зацікавленість в участі у проекті “Іоносат” щодо глобального моніторингу динамічних процесів в іоносфері [11].

Значною подією співпраці у галузі культури між Україною та Японією стала участь видатної японської актриси М. Харада в II Київському міжнародному кінофестивалі у травні–червні 2010 р. На постійній основі Японію з гастрольми відвідують молоді талановиті українські музиканти. Так, 11 грудня 2010 р. за підтримки Посольства в м. Сендай відбулися гастролі визнаного у світі диригента Романа Кофмана. 7 квітня 2012 р. в одному з найпрестижніших концертних залів Токіо – Одзі-Холл – відбувся концерт всесвітньо відомої української оперної співачки, професора Віденської консерваторії, колишньої солістки Віденської опери В. Лук’янець [15]. У грудні 2015 р., зокрема, в низці міст країни на чолі з Токіо гастролював Академічний симфонічний оркестр Національної філармонії України, очолюваний диригентом народним артистом України М. Дядурою.

Вагомий внесок у популяризацію української культури і традицій на території Японії роблять українські бандуристки та співачки О. Степанюк, Н. Гудзій і К. Гудзій, які окрім культурно-мистецьких заходів, активно беруть участь у благодійних акціях, а також різноманітних заходах, які традиційно підтримуються дипустановою [6].

Таким чином, на сьогодні в українсько-японських відносинах відкрилося справжнє вікно можливостей на тлі інтенсифікації політичного діалогу та посилення зацікавленості японського бізнесу щодо потенціалу України. Сіндзо Абе під час візиту до Києва чітко задекларував, що метою його політики щодо України є “відкриття нових сильних сторін партнерства”. Тому принципово важливим є не просто зберегти нинішню позитивну динаміку відносин, а й створити міцну базу для сталого характеру двосторонніх взаємин незалежно від дій третіх сторін. В іншому випадку Україна у своїх відносинах із Японією ризикує знову повторити попередній досвід інтенсифікації діалогу на початку каденції нового очільника держави і його поступове згасання разом із збереженням традиційного порядку денного двосторонніх відносин.

На сьогодні інтереси України та Японії щодо одна одної збігаються і доповнюються, що дає можливість сторонам максимально реалізувати наявний потенціал двосторонніх взаємин [3]. Японія декларує, що основними пріоритетами у відносинах з Україною залишається сприяння проведенню внутрішніх реформ, а також підтримка в протидії російській агресії [2].

Ідентичність підходів із багатьох актуальних міжнародних питань, відсутність будь-яких політичних проблем у двосторонніх зв'язках становлять основу подальшого розвитку взаємовигідних відносин між Україною та Японією в політичній, економічній і гуманітарній сферах.

Список використаних джерел

1. 2017 – Рік Японії в Україні [Електронний ресурс] / Союз юристів України. – Режим доступу: <http://lawyersunion.org.ua/ua/community/news/807>
2. Белесков М. Аудит зовнішньої політики. Україна–Японія – партнерство за ядерним нещастям [Електронний ресурс] / Микола Белесков // Європейська правда. – 28 Груд. 2016. – Режим доступу: http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/12/28/7059444/?fb_comment_id=1345145682191636_1346190152087189#f1eef2ef86e25c
3. Белесков М. Аудит зовнішньої політики: Україна–Японія. Дискусійна записка [Електронний ресурс] / Микола Белесков. – 16 Груд. 2016. – Режим доступу: <http://iwrp.org.ua/ukr/public/2213.html>
4. В Україну з офіційним візитом прибув прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе [Електронний ресурс] / Українська правда. – 6 Черв. 2015. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/06/6/7070356/>
5. Волович О. Японія – наш надійний друг і глобальний партнер [Електронний ресурс] / Олексій Волович. – 19 Квіт. 2016. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/yaponiya-nash-nadiyniy-drug-i-globalniy-partner/>
6. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Японією. Співпраця у галузі культури і спорту [Електронний

ресурс] / Посольство України в Японії. – Режим доступу: <http://japan.mfa.gov.ua/ua/ukraine-japan/culture> 7. *Лахманюк Т.* Основні тенденції торгівельно-економічної співпраці між Україною та Японією (1991–2011 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 169–172. 8. *Лахманюк Т.* Співробітництво між Україною та Японією в науково-технічному вимірі (1991–2011 рр.) // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 13: присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 171–175. 9. *Лахманюк Т.* Співробітництво між Україною та Японією в політичному вимірі (1991–2011 рр.) // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 73–77. 10. *Лахманюк Т.* Україна та Японія: культурне і спортивне співробітництво // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 193–196. 11. *Науково-технічне співробітництво між Україною та Японією* [Електронний ресурс] / Посольство України в Японії. – Режим доступу: japan.mfa.gov.ua/ua/ukraine-japan/science 12. *Політичні відносини між Україною та Японією* [Електронний ресурс] / Посольство України в Японії. – Режим доступу: <http://japan.mfa.gov.ua/ua/ukraine-japan/diplomacy> 13. *Порошенко* дав старт Року Японії в Україні [Електронний ресурс] / Адміністрація Президента України. – 11 Січ. 2017. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/golovni-novyni/poroshenko-dav-start-roku-yaponii-v-ukraini-364645.html> 14. *Порошенко П.* Українсько-японські відносини наповнюватимуться новим змістом на благо народів обох країн – держави відзначають 25-річчя встановлення дипломатичних відносин [Електронний ресурс] / Президент України Петро Порошенко // Офіційне інтернет-представництво. – 26 Січ. 2017. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/ukrayinsko-yaponski-vidnosini-napovnyuvatimutsya-novim-zmist-39758> 15. *Розвиток* відносин з Японією. Українсько-японське економічне та політичне співробітництво. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1518060955656/politologiya/rozvitok_vidnosin_yaponiyeu_ukrayinsko-yaponske_ekonomichne_politichne_spivrobitnitstvo 16. *Сірук М.* Сіндзо Абе: Японія готова розширювати партнерські відносини з новою Україною [Електронний ресурс] / Микола Сірук // “День”. – № 96. – 2015. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/sindzo-abe-yaponiya-gotova-rozshyruvatu-partnerski-vidnosyny-z-novoju> 17. *Торговельно-економічне співробітництво.* Стан торговельно-економічних відносин та інвестиційної діяльності між Україною та Японією [Електронний ресурс] / Посольство України в Японії. – Режим доступу: <http://japan.mfa.gov.ua/ua/ukraine-japan/trade> 18. *Шаповалова О.* Україна–Японія: до 20-річчя встановлення дипломатичних відносин [Електронний ресурс] / О. Шаповалова. – Режим доступу: http://philology.knu.ua/files/library/movni_i_konceptualni/40/66.pdf.

Татьяна Лахманюк

УКРАИНСКО-ЯПОНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ (1991–2016 ГГ.)

В статтє проанализирована договорно-правовая база украино-японских отношений, исследованы политические взаимоотношения, отражено торгово-экономическое сотрудничество Украины с Японией, рассмотрены гуманитарно-культурные связи.

Ключевые слова: Украина, Япония, отношения, сотрудничество, внешняя политика.

Tetyana Lakhmanyuk

THE UKRAINIAN-JAPANESE RELATIONS AT THE PRESENT STAGE (1991–2016)

The paper analyzes the juridical base of the Ukrainian-Japanese relations, explores political relationships, reflects the trade-and-economic cooperation between Ukraine and Japan, and considers humanitarian-and-cultural connections.

Key words: Ukraine, Japan, relations, cooperation, foreign policy.

УДК 327(477)

Володимир Гіщинський

“УКРАЇНСЬКИЙ ГОРДІЇВ ВУЗОЛ” СУЧАСНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ

Доведено можливість розв'язання “українського гордієвого вузла” сучасної геополітики на основі переосмислення Україною ролі та місця в сучасному глобалізованому світі з огляду на досвід історії її зовнішньої політики. Запропоновано та обґрунтовано такий геополітичний проект, який даватиме Україні реальні міжнародно-правові гарантії її безпеки, а також переконливо свідчитиме, що українці можуть самі визначати роль і місце своєї Вітчизни на міжнародній арені.

Ключові слова: Україна, українське питання, “український гордіїв вузол”, формула безпеки України, геополітичний проект, постійний нейтральний статус України, безпека України – безпека світу.

“Український гордіїв вузол” – надзвичайно складна ситуація, що склалася навколо України у міжнародних відносинах початку XXI ст., має геостратегічні виміри та міцно зав'язана на геополітичних інтересах РФ, США, ЄС щодо країни. Безперечно, його мирне розв'язання є вкрай важливим для України та відповідатиме інтересам усього світу. Однозначно, нинішня міжнародна ситуація навколо України настільки складна, що може спричинити не тільки дестабілізацію безпеки в Європі, а й загалом у всьому світі, зруйнувавши сучасну глобальну систему міжнародних відносин.

Державна незалежність України в небезпеці. Територіальна цілісність її як суверенної держави також під загрозою. Світове співтовариство зобов'язане будь-що не допустити силової зміни кордонів РФ щодо України та їхнє узаконення в односторонньому порядку Росією, оскільки це суперечитиме міжнародному праву та створить вкрай небезпечний прецедент у сучасній системі міжнародних відносин.

Міжнародні гарантії безпеки, отримані Україною від держав-гарантів, що підписали Будапештський меморандум 5 грудня 1994 р. у зв'язку з приєднанням її до “Договору про нерозповсюдження ядерної зброї” [1], як засвідчує реальність сьогодення, не спрацювали. Йдеться, зокрема, про їхні “зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України” [1]. Окрім того, їх грубо порушила одна із держав-гарантів, що підписала його, постійний член Ради Безпеки ООН – Російська Федерація. Анексією Автономної Республіки Крим, невід'ємної складової частини України, РФ порушила прописані в міжнародно-правових документах фундаментальні принципи глобального міжнародного порядку, який зусиллями світового співтовариства створили після Другої світової війни [3; 5]. По суті, РФ веде на Сході України неоголошену війну проти української суверенної держави.

Зі світової історії відомо, що всі війни колись закінчуються. Рано чи пізно завершиться і ця. Завершиться, як і всі війни, – мирним договором. Припустимо, що найближчим часом так і станеться. Що далі? Адже, якщо причин, що “спонукали” РФ до відверто агресивних дій щодо України не буде ліквідовано, і Україна не матиме реальних міжнародно-правових гарантій її національної безпеки, то Росія за сприятливішої геополітичної ситуації, за вигідніших для себе умов піде на реванш.

Тому одразу ж постає питання – яким мирним договором? Мирним договором, яким буде ліквідовано підґрунття “мотивації”, які спонукали РФ до анексії Криму – невід'ємної складової частини України? Чи мирним договором, яким РФ просто зобов'яжуть “добровільно-примусово” повернути Україні

анексований Крим, перестати всіляко підтримувати самопроголошені республіки ДНР та ЛНР на українській території? Чи мирним договором, який буде для України перемогою? Чи мирним договором, який означатиме для України поразку? Чи мирним договором, який Україні в ім'я миру та безпеки у всьому світі “нав'яжуть” його на тих умовах, які не будуть відповідати її національним інтересам чи інтересам усього світового співтовариства, а тільки інтересам “гарантів” її безпеки та “конкурентів” за домінуючий вплив над нею? Чи мирним договором, який стане засобом успішного розв'язання “українського гордієвого вузла” сучасної геополітики в інтересах України? Чи розв'язання “українського гордієвого вузла” знову стане ключовим елементом великого геополітичного торгу? Чи Україна, як суверенна держава, матиме можливість у переговорному процесі з розв'язання “українського гордієвого вузла” висувати свої пропозиції і бути почутою та домогтися реальних міжнародно-правових гарантій забезпечення своєї незалежності й територіальної цілісності не тільки сьогодні, а й у майбутньому? Чи може знову, вкотре, без України, ігноруючи національні інтереси українців, “гаранти” її безпеки і водночас “конкуренти” за домінуючий вплив над нею вирішуватимуть їх долю? Таке вже було: і не раз, і не два. На що чекаємо. Так, Україні потрібна перемога. Але не будь-якою ціною, а завдяки добре продуманому неординарному дипломатичному кроку.

Українці, як народ, який має власну тисячолітню традицію національного державотворення, як народ, який має власну історичну долю, нарешті повинен сам подивитися заново на історію зовнішньої політики українських національних держав, нарешті сам має спромогтися визначити роль і місце своєї Батьківщини у європейському та світовому геополітичному просторі та зрозуміти, виходячи із власних національних інтересів, що відбувається в сучасному глобалізованому світі. А не жити у мріях і керуватись ілюзіями, плекати марні надії та чекати на милість передових держав світу, наївно надіючись на “тверді” міжнародні гарантії безпеки України зі сторони “гарантів” її безпеки і водночас “конкурентів” за домінуючий вплив над нею. Більше того, Україна повинна перестати жити в світовому співтоваристві, будучи суб'єктом міжнародного права, за чужими, нав'язаними їй зовнішньополітичними доктринами, концепціями, сценаріями. Україна повинна сама запропонувати міжнародному співтовариству реалістичний, добре продуманий, неординарний, дипломатичний проєкт розв'язання “українського гордієвого вузла” сучасної геополітики. Доля України в її руках.

Сьогодні, зважаючи на виклики часу, українським політикам і дипломатам на основі переосмислення ролі та місця України у європейському та світовому геополітичному просторі, з огляду на досвід історії її зовнішньої політики, необхідно розробити всеохоплюючий зобов'язуючий міжнародно-правовий документ, що надасть їй безпеку. У ньому необхідно чітко прописати реальні механізми забезпечення захисту суверенітету, незалежності й територіальної цілісності України не тільки сьогодні, а й у майбутньому її національну безпеку повинні обов'язково гарантувати всі держави-члени ООН, а не тільки постійні члени Ради Безпеки ООН, не тільки одна “супердержава” чи група держав (або ж їхній військово-політичний блок), оскільки не завжди їхня військово-економічна могутність буде такою, якою вона є сьогодні, а глави держав та урядів тих країн не завжди будуть прихильні до України.

Працюючи над цим доленосним для України міжнародно-правовим документом, українським дипломатам варто зробити виважені висновки з історії зовнішньої політики українських національних держав минулих століть й, насамперед, ХХ ст., щоб, опираючись на досвід їхньої зовнішньополітичної діяльності, переосмислити міжнародно-правові гарантії її безпеки в минулому і не допустити у подальшому повторення їхніх помилок. Історичний досвід

України засвідчує, що український народ, державні діячі якого традиційно орієнтувались на зовнішні сили, підлаштовуючись під чужі інтереси, геополітичні сценарії, чекаючи на милість передових держав світу та наївно сподіваючись на “тверді” міжнародні гарантії її безпеки, державного суверенітету та територіальної цілісності з їхнього боку, не досягне успіхів у національному державотворенні, доки не проявить власної волі, наполегливості у праці в розбудові незалежної української держави та активної, дієвої зовнішньополітичної діяльності, спрямованої на захист своїх національних інтересів на міжнародній арені. Про вкрай негативні наслідки такої “орієнтації” державних діячів України в здобутті незалежності, розбудові й захисті національної держави на зовнішні сили, наголошував ще у 20-х роках ХХ ст. відомий український громадсько-політичний діяч, історик та політолог В. Липинський, який категорично заявляв: “...ніхто в світі та в Європі сильної і великої Української Держави собі не бажає. Навпаки, єсть багато сил, що власне заінтересовані в тому, щоб ніякої України не було, або щоб вона була якнайслабша. Тому при відбудовуванні нашої державно-національної традиції [...] ми не тільки не можемо покладати надії на допомогу якоїсь “орієнтації”, а навпаки мусимо бути готові, що різні зовнішні сили будуть нам в тому наскільки можливо заважати” [6, с. 98–99]. Слушно тут згадати і застереження В. Винниченка про “...нешасну орієнтацію на зовнішні сили, яка так дошкульно була нас за всю нашу давню і недавно історію боротьби за самостійність. Била і не навчила” [7, с. 13]. Україна впродовж своєї багатовікової історії, через своє винятково важливе розташування, обумовлене її військово-стратегічним і транзитно-економічним значенням для Європи й загалом для Євразії, не мала, не має і навряд чи матиме надійних союзників, проте мала, має і матиме хіба що ситуативних “гарантів” безпеки та водночас “конкурентів” за домінуючий вплив над нею, які намагалися чи намагатимуться будь-що втримати її у сфері свого впливу, або ж хоча б розіграти “українську карту” в своїх геополітичних інтересах. Дійсно, століттями чітко простежується певна історична традиція зовнішньополітичної орієнтації українських державних діячів то на одного, то на другого “гаранта” безпеки України та водночас “конкурента” у боротьбі за неї й оперті на котрогось з них у здобутті, захисті, збереженні і розбудові держави, яка незаперечно засвідчує, що це рано чи пізно завжди закінчується поділом українських земель, призводить до втрати національної державності зі всіма негативними для українського народу наслідками. А гіркий досвід історії нашого національного державотворення та історія зовнішньої політики українських національних держав минулих століть і насамперед ХХ ст. вчить: ніхто нам не побудує економічно сильної держави, ніхто її нам не захистить, якщо ми не зробимо цього власноруч.

Україна в новітній час знову перетворилася на об’єкт витонченої геополітичної гри між ключовими суб’єктами сучасної світової політики – США, РФ, ЄС. Без перебільшення можна сказати, що розв’язання “українського гордієвого вузла” для всіх ключових геополітичних гравців, які мають інтерес до України, стало випробуванням для них. Адже той із них, хто матиме більш-менш вагомий вплив на Україну, той матиме шанс впливати на геополітичні процеси не тільки в Європі, а й в Євразії, та, ймовірно, матиме якоюсь мірою визначальний вплив на світову політику. Про виняткове значення ролі та місця України в світі ще в 20-х роках ХХ ст. твердив відомий український геополітик Юрій Липа: “Призначення України є тільки в ній самій, її доля в її людях [...] Під оглядом економічним і геополітичним – це одна із найвагоміших земель світу. Це значіння України тільки зростатиме в сучасному світі” [8, с. 97–98]. Це дуже добре розуміють РФ, ЄС, США. Отож, кожен із цих сьогоднішніх провідних і впливових центрів світової політики за будь-яку ціну не допустить, щоб один із

них встановив свій більш-менш суттєвий вплив на Україну та опинився у виграшному становищі щодо інших “конкурентів” у боротьбі за неї. Дійсно, ставки “гарантів” безпеки України та водночас “конкурентів” у боротьбі за неї доволі високі. Зокрема, поразка США та ЄС у боротьбі за вплив над Україною стане символом послаблення їх позицій у світі. А поразка РФ в боротьбі за вплив над Україною стане початком втрати нею ролі активного геополітичного гравця сучасних міжнародних відносинах, передусім, на пострадянському просторі. Більше того, без мирного розв’язання “українського гордієвого вузла” неможливо й мріяти про якусь стабільність у системі європейської та світової безпеки. І її не буде доти, поки “український гордіїв вузол” не буде належним чином розв’язаний із врахуванням інтересів України. Захищаючи Україну, Європа та світ захищає і себе. Подальше нехтування цього складного міжнародного питання світовим співтовариством може зрештою вагомо вплинути на долю не тільки Європи, але й усього світу. Безпека України – це безпека Європи та світу. Боротьба за Україну триває.

В умовах “конкуренції” між РФ, США, ЄС за домінуючий вплив над Україною найприйнятнішою тактикою і стратегією її зовнішньополітичної діяльності має бути власна витончена геополітична гра на інтересах “гарантів” її безпеки та водночас “конкурентів” за неї, спрямована на захист власних національних інтересів.

Україна може та обов’язково повинна зайняти важливе місце у сучасній глобальній системі міжнародних відносин, оскільки її безпека є, безперечно, надзвичайно важливою складовою безпеки світу загалом. Україна за будь-яких умов не повинна перетворитися на зону тривалого потенційного суперництва між Заходом і Сходом зі статусом форпостної держави, що матиме вкрай негативні наслідки для неї. Багато що залежить від самої України: дозволить, чи не дозволить Україна “використати” себе як розмінну монету в геополітичних іграх, що ведуть навколо неї провідні та впливові центри світової політики. Україна із об’єкта маніпуляцій з боку провідних держав світу для досягнення ними тих чи інших геополітичних цілей у XVII–XX ст., може і повинна стати у XXI ст. впливовим суб’єктом міжнародних відносин у новій моделі світового порядку та зайняти своє місце у новій системі координат глобального геополітичного простору. Українці, опираючись на досвід тисячолітньої традиції національного державотворення, можуть і обов’язково повинні самі запропонувати світовому співтовариству вихід із міжнародної кризи, що склалася навколо України, і в такий спосіб зберегти свій авторитет на міжнародній арені як народу, здатного вирішувати власну долю й визначати роль та місце своєї Вітчизни на міжнародній арені. Україна повинна запропонувати альтернативний неординарний проект планам і сценаріям розв’язання “українського гордієвого вузла”, які їй нав’язують провідні країни світу та успішно реалізувати його, чим здобуде незаперечний авторитет і повагу світового співтовариства. В іншому випадку, їй доведеться відмовитися від цивілізаційної перспективи та, на втіху своїм споконвічним ворогам, рано чи пізно опинитись на задвірках світової історії, а потім – зникнути з її сторінок назавжди. Доля України в її руках.

Україна, як суверенна держава, виходячи з її геополітичного становища, відповідно обґрунтованого власного бачення нею своєї ролі та місця в сучасному світі, має право запропонувати світові добре продуманий неординарний дипломатичний проект щодо мирного розв’язання сучасного “українського гордієвого вузла”, який виведе міжнародні відносини з існуючої на сьогодні геополітичної кризи, що склалася у зв’язку зі спробою Росії розв’язати його на свою користь і закономірним небажанням США та ЄС змиритися з таким фактом порушення установленого глобального міжнародного порядку. Україна, беручи

до уваги нинішню ситуацію, яка склалася у світі навколо неї, повинна запропонувати такий міжнародний договір її безпеки, в якому обов'язково мають бути чітко прописані реальні механізми захисту її суверенітету та територіальної цілісності, причому її безпеку повинні гарантувати всі країни світового співтовариства. Про необхідність такого договору зазначив ще у своїй інавгураційній промові Президент України П. О. Порошенко, наголошуючи, що має намір домогтися підписання “міжнародного договору, який прийшов би на заміну Будапештському меморандуму. Такий договір має надати прямі та надійні гарантії миру та безпеки – аж до військової підтримки в разі загрози територіальній цілісності” [9].

Одна справа, коли Україні нав'яжуть міжнародний договір її безпеки, за формою і змістом вигідний тільки нашим “гарантам” безпеки і водночас “конкурентам” за домінуючий вплив над нею, і він відповідатиме їхнім геополітичним інтересам; інша справа, коли Україна сама подасть такий договір, який повністю відповідатиме національним інтересам. Пропонуємо розв'язати сучасний “український гордіїв вузол” на основі вибудування оптимальної моделі системи “золотої середини” взаємовідносин України із провідними та впливовими центрами світової політики, а також іншими державами світу, які мали, мають чи матимуть до неї свій геополітичний інтерес, яка повинна бути закріплена міжнародним “Договором безпеки України як держави з постійним нейтральним статусом”. Формулу безпеки України, подану у цьому договорі в контексті переосмислення її ролі та місця в сучасному глобалізованому та взаємозалежному світі, з огляду на досвід історії її зовнішньої політики та міжнародно-правових гарантій її безпеки, можна сформулювати так: “БЕЗПЕКА УКРАЇНИ – БЕЗПЕКА СВІТУ”, що найпереконливіше характеризуватиме українцетричність зовнішньополітичної філософії нашої держави. “Договір безпеки України як держави з постійним нейтральним статусом”, що не суперечитиме основним принципам та нормам міжнародного права, нормам права міжнародних договорів – певною мірою ідеальна форма мирного розв'язання сучасного “українського гордієвого вузла” для всіх зацікавлених сторін: РФ, ЄС, США. Зміст цього договору повинен базуватися на динамічній рівновазі всіх зацікавлених у його мирному розв'язанні сторін, що вкрай важливо, оскільки жодна зі сторін нізащо не допустить, щоб хоча б одна із них суттєво впливала на Україну. Дуже важливо, щоб пропонуваній міжнародній договір, що закріпив би геополітичний статус України як держави з постійним нейтральним статусом, підписали всі країни-члени ООН і взяли на себе зобов'язання ніколи, через жодні обставини не допустити, щоб окрема держава чи група держав у будь-якій формі домінувала над Україною чи посягала на її суверенітет та територіальну цілісність. Зі свого боку, Україна візьме зобов'язання ніколи, за жодних обставин не відмовлятися від нейтралітету як держави з постійним нейтральним статусом. “Договір про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом” має стати всеохоплюючим зобов'язуючим міжнародно-правовим документом, який зафіксує стратегічний консенсус всіх ключових гравців сучасної геополітики, всіх країн світу: і щодо питання мирного розв'язання “українського гордієвого вузла” сучасних міжнародних відносин, і щодо питання надійного гарантування безпеки України в сучасному світі, як сьогодні, так і в майбутньому. “Договір про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом” має стати елементом системи міжнародної безпеки.

У сучасній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України, для світового співтовариства загалом та РФ, США, ЄС, зокрема, найкращим був би варіант підтримки ними постійного нейтралітету України гарантованого всіма державами-членами ООН в ім'я збереження миру у всьому світі. Воювати за

Україну ніхто не буде через ймовірний ризик того, що такий військовий конфлікт може спровокувати світову війну із застосуванням ядерної зброї. Усвідомлюючи, що альтернативи мирному дипломатичному розв'язанню “українського гордієвого вузла” у сучасних міжнародних відносинах без урахування інтересів України немає, розуміючи, що переможців у боротьбі за неї не буде, “гарантам” її безпеки і водночас “конкурентам” за домінуючий вплив над нею усе ж доведеться погодитися на запропонований українськими дипломатами “Договір про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом”. Постійний нейтральний статус України – це те, що, тією чи іншою мірою, відповідає інтересам РФ, США, ЄС. Мирне розв'язання “українського гордієвого вузла” сучасних міжнародних відносин шляхом підтримання ними “Договору про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом” даватиме змогу РФ, США та ЄС зберегти обличчя великих держав та впливових геополітичних гравців у світі. Водночас наголосимо, що постійний нейтральний статус України відповідає, насамперед, інтересам всього світу, всього світового співтовариства, а не тільки інтересам “гарантів” її безпеки та “конкурентів” за домінуючий вплив над нею. Оскільки міжнародна безпека сьогодні невіддільна від альтернативи мирного розв'язання “українського гордієвого вузла” завдяки наданню Україні нейтрального статусу, гарантованого на основі Статуту ООН усіма державами-членами ООН, то виграв від цього весь світ. Однак, насамперед, виграв Україна, це однозначно.

Передусім, наголосимо, що постійний нейтральний статус не повинен бути перешкодою повноцінного членства України в ЄС (членами ЄС є такі нейтральні європейські держави: Австрія, Швеція, Фінляндія). Водночас, неухильний курс на євроінтеграцію, а в найближчому майбутньому – й повноцінне членство в ЄС, в жодному випадку не повинні стати перешкодою для набуття Україною статусу нейтральної держави.

Гарантії безпеки України, відповідно до “Договору про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом”, повинні мати чітко прописані механізми їхньої реалізації із застосуванням усіх існуючих на цей час можливих засобів дипломатичної, політичної, економічної, військової, інформаційної боротьби проти будь-якої держави (держав), яка в тій чи іншій формі посягатиме на державний суверенітет і територіальну цілісність української суверенної держави. Спочатку задіюють усі можливі політичні та дипломатичні засоби, а у випадку недосягнення бажаних результатів – держави-члени ООН, як держави-гаранти, зобов'язані запровадити весь спектр економічних санкцій проти країни (країн), які порушили умови цього договору: від'єднання від світової банківської системи SWIFT (Міжнародної міжбанківської системи передачі інформації та здійснення платежів), повне обмеження доступу до фінансових ринків – відключення від GPS, GSM, різні види і форми ембарго та ін. Жодна держава, якою б не була її економічна могутність, не вистієть перед стратегією тривалих санкцій усього світового співтовариства, яка полягатиме у повільному цілеспрямованому “придушенні” економіки країни-агресора. Як виняток, країни-члени ООН можуть створити міжнародну коаліцію проти держави-агресора з надання Україні всесторонньої військової підтримки. Варто наголосити на тому, що рішення про запровадження всеохоплюючих санкцій проти агресора чи надання військової підтримки Україні повинні приймати не тільки Рада Безпеки ООН, де може бути агресор з правом вето, а Генеральна Асамблея ООН. Його необхідно приймати більшістю у дві третини голосів держав-членів Генеральної Асамблеї ООН, що братимуть участь у голосуванні. “Договір про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом”, що буде підписаний всіма країнами-членами ООН, має бути ратифікований їхніми парламентами. Вагаємо, що стратегія і тактика, випробувана під час мирного

розв'язання “українського гордієвого вузла”, може бути тією чи іншою мірою задіяна при функціонуванні світової системи колективної безпеки ХХІ ст.

Україна, як суверенна держава має право вийти із зовнішньополітичною ініціативою щодо скликання міжнародної конференції країн-членів ООН, щоб розглянути питання дипломатичного розв'язання “українського гордієвого вузла”. Завдання такої конференції – не тільки пошук шляхів повернення status quo у відносинах України з РФ, а й у виробленні реальних та надійних міжнародно-правових гарантій миру та безпеки для України на сьогодні й на майбутнє. Зокрема, насамперед, до порядку денного конференції необхідно внести “Договір про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом”. Важливо, щоб обговорення взаємоприйнятливої моделі нейтрального статусу України здійснювалося за участю всіх країн-членів ООН, за активного діалогу держав – постійних членів Ради Безпеки ООН, країн ЄС, країн-учасниць “G7”, “G20” та інших країн, які мали чи мають геополітичний інтерес до України.

Важливо, щоб визначення доленосного для України зовнішньополітичного курсу відбулося на основі всенародного волевиявлення її громадян і спиралося на підтримку переважної більшості населення усіх регіонів держави, українського суспільства загалом. Отож, “Договір безпеки України як держави з постійним нейтральним статусом” необхідно схвалити на Всеукраїнському референдумі, що відповідатиме очікуванням українців вирішувати свою долю і визначати роль України на міжнародній арені самим.

“Договір безпеки України як держави з постійним нейтральним статусом” матиме доленосне значення для сучасної української держави в плані гарантування її міжнародної безпеки, оскільки стане реальною міжнародно-правовою основою:

- забезпечення всім світовим співтовариством державного суверенітету України та її територіальної цілісності сьогодні й у майбутньому;

- повернення Україні анексованого РФ Криму, виведення російських військ та всіх незаконних військових збройних формувань з усіх окупованих українських земель, ліквідації самопроголошених республік на території України;

- утвердження України як самостійного геополітичного гравця у глобалізованому світі з тим, щоб вона могла відігравати власну значиму роль у європейському, євразійському та світовому геополітичному просторі;

- забезпечення стабільності міжнародного становища України сьогодні й у майбутньому;

- відмови, за взаємною згодою, провідними державами та впливовими центрами світової політики, які мають свій геополітичний інтерес до України, від політики “перетягування канату” за контрольний вплив над нею, оскільки цей договір гарантуватиме, що вона більше ніколи не служити супротивній стороні противогаю проти однієї із них з метою реалізації своїх далекосяжних геостратегічних планів, що загалом сприятиме зміцненню безпеки в сучасному світі;

- гарантії того, що Україна ніколи не стане об'єктом анексії, оскільки договір міститиме статтю про заборону приєднання (аншлюс) України загалом чи окремих її територій у будь-якій формі до Росії та інших сусідніх держав, які мали, мають чи матимуть до неї свій геополітичний інтерес, мотивуючи свої дії міфічними “історичними правами” на ті чи інші українські землі, які колись були ними загарбані, а потім повернуті Україні, що остаточно позбавить від будь-яких зазіхань на її територіальну цілісність сьогодні і в майбутньому;

- недопущення “заморожування” на невизначений час присутності РФ в анексованому нею Криму та на територіях самопроголошених ДНР та ЛНР, за який Росія стовідсотково, всесторонньо й остаточно “прив'яже” їх до себе

економічно, культурно, освітньо, політично (очікувати німецький варіант об'єднання після 40-річного роз'єднання було б недалекоглядно);

- створення для України таких гарантованих світовим співтовариством міжнародно-правових зовнішньополітичних умов, за яких вона (без остраху стане залежною у різних формах від тієї чи іншої держави, груп держав) зможе, виходячи зі своїх національних інтересів, брати активну участь у регіональних та загальносвітових економічних інтеграційних процесах, з великою користю як для себе, так і для світу, без шкоди третій стороні;

- зняття напруги у міжнародних відносинах між РФ і США та РФ і ЄС через Україну, оскільки вона перестане бути своєрідним місцем суперництва між Сходом і Заходом, чи фактором посилення або послаблення російського, американського, європейського впливу у сучасній геополітиці, а “українське питання”, яке віками не давало спокою провідним державам світу чи групам держав, нарешті буде успішно розв'язане в інтересах миру і безпеки в світі;

- створення сприятливих зовнішньополітичних умов стабільного і перспективного ринку інвестицій в Україні, що даватиме змогу перетворитися їй у могутню індустріальну державу, завдяки чому вона відіграватиме властиву для її економіки роль у міжнародному розподілі праці, в регіональних, світових економічних інтеграційних процесах у власних інтересах та в інтересах світу загалом;

- нівелювання різновекторних зовнішньополітичних орієнтацій населення Заходу і Сходу України, що дуже важливо, адже територія України впродовж століть була поділена між декількома державами, що спричинило формування у населення різних її частин певних традицій зовнішньополітичної орієнтації, чим у складні моменти української історії вміло користалися вороги української державності.

Набуття Україною постійного нейтрального статусу надасть особливого значення для неї з огляду на внутрішній стан українського суспільства, так як матиме неабиякий вплив на об'єднання та консолідацію громадян, успішну розбудову держави як на сучасному етапі, так і в майбутньому.

Запропонований “Договір про безпеку України як держави з постійним нейтральним статусом”, підготовлений на основі переосмислення Україною своєї ролі та свого місця в сучасному глобалізованому світі, з огляду на досвід історії її зовнішньої політики, який за змістом і за формою відповідатиме національним інтересам у мирному розв'язанні “українського гордієвого вузла”, втілення в життя якого б дало реальні міжнародно-правові гарантії її безпеки сьогодні та у майбутньому – не утопія, і рано чи пізно стане реальністю. Безперечно, такий договір, як неординарний геополітичний хід України, стане реальною міжнародно-правовою основою мирного розв'язання “українського гордієвого вузла” міжнародних відносин новітнього часу, що відповідатиме інтересам усього світу. Історія дає Україні й світові шанс.

Список використаних джерел

1. *Будапештський меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/№998-158>.
2. *Statement of the Chinese Government on the security assurance to Ukraine issued on 4 December 1994* [Electronic resurse]. – Access mode: [https://disarmament-library.un.org/UNODA/Library.nsf/939721e5b418c27085257631004e4fbf/4bd51a4bdd15e65285257687005bbc1f/\\$FILE/A-49-783_China-effective%20intl%20arrangements.pdf](https://disarmament-library.un.org/UNODA/Library.nsf/939721e5b418c27085257631004e4fbf/4bd51a4bdd15e65285257687005bbc1f/$FILE/A-49-783_China-effective%20intl%20arrangements.pdf)
3. *Статут ООН* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010; <http://www.un.org/ru/documents/charter>.
4. *Заключний акт Народи з питань безпеки та співробітництва в Європі 1975 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055; <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/75>
5. *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією* [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_006. 6. *Липинський В.* Листи до братів хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р.р. / В. Липинський. – Відень, 1926. 7. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення України / В. Винниченко. – Київ, 1991. 8. *Липа Ю.* Призначення України / Ю. Липа. – Львів, 1992. 9. *Промова* Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/promova-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-inavnuraciyi-povniy-tekst-353552>.

Владимир Гишинский

“УКРАИНСКИЙ ГОРДИЕВ УЗЕЛ” СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКИ

Обоснована возможность развязывания “украинского гордиевого узла” современной геополитики на основании переосмысления Украиной своей роли и места в современном глобализированом мире, исходя из опыта истории ее внешней политики. Предложено и обосновано такой геополитический проект, который дал бы Украине реальные международно-правовые гарантии ее безопасности, а также убедительно свидетельствовал о том, что украинцы могут сами определять роль и место своей Родины на международной арене.

Ключевые слова: Украина, украинский вопрос, “украинский гордиев узел”, формула безопасности Украины, постоянный нейтральный статус, геополитический проект, договор безопасности, безопасность Украины – безопасность мира.

Volodymyr Hyschynskyi

“THE UKRAINIAN GORDIAN KNOT” OF MODERN GEOPOLITICS

This article focuses on the need to resolve “Ukrainian gordian knot” of modern geopolitics on the base of rethinking by Ukraine its role and place in modern globalized world due to its experience of its foreign policy history. The paper proposes and justifies such a geopolitical project that would give Ukraine the real international legal guarantees of its security, and the opportunity to become the influential player in contemporary international relations, and also the opportunity for Ukrainians to determine the role and place of their Motherland at the international arena by themselves.

Key words: Ukraine, the Ukrainian question, “Ukrainian gordian knot”, formula of security of Ukraine, permanent neutral status, geopolitical project, security agreement, security of Ukraine is security of the world.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 341.238:327(438)

Наталя Буглай

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ПОЛЬЩІ З ЄС

Аналізується інституційна та правова база відносин Республіки Польща з ЄС. Реалізація РП зовнішньої політики у форматі вступу до Євросоюзу відбувалась в рамках приведення національного законодавства у відповідність стандартам спільноти. Утворення структур, зайнятих суто питаннями європейської інтеграції, мало позитивні наслідки для Польщі, адже стало запорукою набуття державою членства в ЄС.

Ключові слова: зовнішня політика, Польща, Європейський Союз, законодавство, стандарти спільноти, інтеграція.

Розбудова Польщею взаємин з ЄС із наступним досягненням повноправного у ньому членства, порівняно з інтеграцією до НАТО, виявилася процесом масштабнішим, з огляду на охоплення всіх сфер та напрямів державної розбудови, а відтак і більш тривалим. Вступ Польщі до ЄС був окреслений стратегічним завданням зовнішньої політики на початку 1990-х рр., що зумовило необхідність забезпечення інтеграційного процесу відповідною інституційною та нормативно-правовою базою. Співпраця РП з Європейським Союзом відчутно активізувалася після 1995 року, про що свідчить зміст та характер актів у сфері європейської інтеграції.

Історіографія проблеми представлена роботами вітчизняних та польських дослідників: М. Басараб, С. Бочарова, А. Куркевич, А. Новак-Фар, В. Томашевський, С. Федонюк [1; 2; 23; 26; 17; 18] та ін., які висвітлюють проблемні питання євроінтеграції РП, інституційну підготовку вступу до ЄС та її місце в системі інституцій спільноти, правові аспекти участі Польщі в Євросоюзі тощо. Актуальність питання потребує подальшого аналізу та комплексних досліджень нормативно-правового та інституційного забезпечення співробітництва РП з ЄС.

Законодавство Польської держави в контексті євроінтеграції становить сукупність нормативно-правових актів, що визначають стратегічні цілі та регулюють вирішення організаційних питань, пов'язаних із набуттям державою членства в ЄС. Взаємини Польщі з ЄС упродовж 1990-х – 2000-х визначалися Угодою про асоціацію (16 грудня 1991 р.), статті якої, поетапно набуваючи чинності, в повному обсязі були введені в дію 1 лютого 1994 р. та до вступу держави у Євроспільноту (1 травня 2004 р.) передбачали умови співпраці між ними. Оформлення нормативно-правової основи європейської інтеграції пов'язане з Декларацією про приєднання до ЄС (2003 р.), підписання якої польською стороною ознаменувало вступ Республіки Польща до Європейського Союзу. Базою для реалізації європейського вибору зовнішньої політики РП стала Національна стратегія інтеграції (1997 р.) та Національна програма підготовки Польщі до членства в ЄС (1998 р.).

Інституційну основу процесу інтеграції держави та ЄС характеризують нормативні правові акти щодо створення Комісії експертів з гармонізації польського права з правом ЄС (1994 р.), Комітету європейської інтеграції

(1996 р.), Національної ради з європейської інтеграції (1999 р.), Комісії європейського права (2000 р.), Департаменту перекладів (2000 р.), Європейського комітету (2004 р.), запровадження посад Уповноваженого Ради Міністрів із питань євроінтеграції та іноземної допомоги (1991 р.), Уповноваженого Ради Міністрів з питань переговорів про вступ до ЄС (1998 р.), Уповноваженого Ради Міністрів з питань обслуговування фінансових коштів, що надходять з ЄС (1998 р.), Уповноваженого Ради Міністрів з питань європейської інформації (2001 р.), Міністра з європейських справ (2003 р.) та ін.

У випадку інтеграції до Європейського Союзу великий масив нормативно-правових актів, окрім того, стосується приведення національного законодавства у відповідність стандартам спільноти. Як і інші асоційовані держави, аби набути союзного членства, згідно критеріїв, схвалених на Копенгагенському (червня 1993 р.) саміті Європейської Ради, Республіка Польща мала забезпечити приведення національного законодавства у відповідність євросоюзному. Водночас, норми права Європейського Союзу необхідно було імплементувати у національне законодавство й гарантувати наступне ефективне їх застосування через адміністративні та судові органи. Йдеться про *acquis communautaire*, що включають перелік нормативно-правових актів, а також загальні принципи союзного права, рішення Європейського Суду, спільні стратегії та дії, ідентичні позиції у рамках спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Їх засвоєння та застосування, актуальне вже на початку 1990-х рр., у зв'язку з набуттям чинності Угодою про асоціацію 1 лютого 1994 р. на порядку денному офіційної Варшави постало безпосередньо, адже було проголошене однією з умов інтеграції держави до спільноти.

Показово, що, надаючи Польщі (аналогічно іншим країнам-кандидатам) вимоги адаптувати національне законодавство до загальносоюзного та імплементувати останнє в національну систему права, Європейський Союз не вказав конкретних механізмів, спроможних забезпечити їх виконання [18, с. 101]. Не було визначено також і органу (урядової адміністрації, самоуправління чи будь-який інший) та способу виконання тих чи інших завдань, що з'являлися в процесі інтеграції держави до ЄС. Принципово значущим, з точки зору спільноти, було лише належне виконання зобов'язань установчих договорів та результативність функціонування союзного права на національному рівні, забезпеченням яких мав опікуватися спеціально створений орган, компетентний у застосуванні *acquis communautaire* та відповідальний за нього [14, с. 31].

Відповідаючи висунутій вимозі, 24 лютого 1994 р. у Польщі було скликано Комісію експертів з гармонізації польського права з правом ЄС, яка розробила довгострокову програму адаптації законодавства до *acquis communautaire* [10]. Нею було визначено 23 пріоритетні для адаптації сфери законодавства (значно більше, ніж передбачалося Угодою про асоціацію). Згодом Комісією було розроблено плани внесення до національного законодавства необхідних змін та прийняття нових законів. Варто зазначити, що наближення чинного та майбутнього законодавства Польщі до права ЄС здійснювалося в односторонньому порядку, на зміст якого польські парламентарі не мали жодного впливу [6, с. 124].

Одночасно зі створенням Комісії, задля контролю за виконанням Угоди про асоціацію з ЄС, згідно IX-ї її частини (ст. 102–122), у Польщі було створено спеціальні інститути [22]. Вищим керівним органом серед них була Рада асоціації. Сформована з представників Ради Міністрів РП (на рівні міністрів чи їх заступників), членів Ради ЄС та Європейської комісії, вона збиралася раз у рік (за потреби – частіше) та приймала рішення (надавала конкретні рекомендації), виконання яких, згідно Угоди, було обов'язковим для обох сторін. Виконавчим органом, підзвітним у своїй діяльності Раді асоціації та сформованим, аналогічно

до неї, з представників двох сторін (вищих урядовців РП та членів Ради ЄС), був Комітет асоціації. Призначеному, насамперед, для підготовки засідань Ради асоціації, за рішенням останньої йому могли бути делеговані також інші повноваження. Задля виконання визначених завдань, Комітет асоціації збирався двічі на рік – у Варшаві та Брюсселі (з визначеною почерговістю). Інститутом співпраці між польськими та євросоюзними парламентарями був Парламентський комітет асоціації, що діяв як форум обміну думками та рекомендаціями щодо виконання польською стороною Угоди про асоціацію [27].

Вивчення нормативно-правових актів, а також їх проектів, що розроблялись галузевими міністерствами, на предмет відповідності *acquis communautaire* визначалося одним із завдань Комітету європейської інтеграції (КЄІ), в серпні 1996 р. створеного у структурі Ради Міністрів РП [29]. Функціонуючи під безпосереднім керівництвом прем'єр-міністра, Комітет об'єднав очільників восьми міністерств, у віданні яких перебували найбільш принципові, з точки зору Євроспільноти, сфери державної розбудови. Одночасно з Комітетом, з моменту створення і надалі незмінно очолюваному Р. Чарнецьким, у Польщі було створено підзвітний йому операційний координаційний орган – Управління комітету європейської інтеграції (УКЄІ), який, попри відсутність відповідних важелів, придатних для впливу на роботу міністерств, мав достатні повноваження для контролю за виконанням *acquis communautaire*, програмування та планування іноземної допомоги [8]. Таким чином, у Польщі відбулося становлення дворівневої системи інститутів європейської інтеграції з характерним їй розподілом завдань і функцій та підпорядкованістю Раді Міністрів, роль якої в інтеграційному процесі була визначальною. Наразі зазначимо, що КЄІ прийшов на зміну Уповноваженому уряду з питань євроінтеграції та іноземної допомоги, із запровадженням у 1991 р. посади якого бере відлік розбудова інституційного забезпечення європейської інтеграції Польщі. З огляду на широке коло завдань та обмеженість інструментів для їх реалізації, робота Уповноваженого виявилася не результативною, відтак посада була ліквідована [19, с. 52].

На фоні мінімальних здобутків попередника, діяльність КЄІ, навпаки, виглядала вкрай успішною. Свідченням зазначеного, зокрема, стала розроблена менше, ніж за півроку функціонування Комітету (січень 1997 р.), Національна стратегія інтеграції (НСІ) [25]. Представлена вісьмома розділами, що стосувалися найбільш принципових, з точки зору європейської інтеграції, сфер державної розбудови (господарське пристосування, зовнішня діяльність, юстиція та внутрішні справи, кадрова політика, інформаційна діяльність і ін.), вона систематизувала досягнуті успіхи, синтезувала проблеми, що потребували якнайшвидшого вирішення, означила конкретні завдання та строки їх реалізації, ставши, таким чином, для офіційної Варшави на тривалий час головним дороговказом у взаєминах з ЄС. У преамбулі НСІ розміщувалася заява про прагнення держави до вступу в Європейський Союз із найкращими умовами членства у ньому, а підготовлена вона була на основі національного законодавства щодо європейської інтеграції з урахуванням “копенгагенських критеріїв” (червень 1993 р.), “стратегії вступу”, представленої на саміті Європейської Ради в Гессені (грудень 1994 р.) та схваленої на Канському (червень 1995 р.) саміті ЄР “Білої книги”. Прикметно, що Польща була першою серед держав-кандидатів, яка підготувала документ такого типу [24, с. 144–145].

У 1998 р., відповідаючи на підписання Польщею Угоди про вступне партнерство, а також у зв'язку з початком переговорів про вступ до Європейського Союзу, на вимогу останнього Комітет здійснив масштабний скринінг, покликаний з'ясувати міру відповідності національного законодавства *acquis communautaire* [27]. За результатами проведеної роботи правові акти РП

було диференційовано на три групи (такі, що повністю погоджуються з правом ЄС; такі, що потребують виконання процедур технічного характеру; такі, окремі статті яких потребують узгодження на переговорах), означено пріоритетні напрямки адаптаційної роботи на перспективу. Принагідно зауважимо, що, згідно очікувань Ради Міністрів, підготовка нормативно-правової бази для вступу Польщі до ЄС мала бути завершена до 1 січня 2003 р. [4, с. 220]. Для забезпечення імплементації адаптованих правових норм у національне законодавство КСІ щільно співпрацював із профільними міністерствами та зовнішніми експертами – фахівцями у сфері європейської інтеграції. Такий підхід, переконані аналітики, виявився досить ефективним, адже давав змогу вчасно виявляти проблемні питання, з якими стикалися урядовці, адекватно на них реагувати та ефективно координувати процес адаптації в цілому [10].

Відзначимо, що, готуючись до відкриття переговорного процесу, з метою оформлення переговорної позиції РП та управління участю в переговорах польських делегатів у березні 1998 р. у складі Канцелярії Голови Ради Міністрів було запроваджено посаду Уповноваженого з питань переговорів про вступ до ЄС. Від початку переговорного процесу керівництво польською делегацією здійснював Я. Кулаковський, якого у жовтні 2001 р. змінив Я. Трущинський, що пропрацював на цій посаді до завершення переговорів [17, с. 102].

З урахуванням успіхів скринінгу та переговорного процесу за поданням Комітету європейської інтеграції 28 червня 1998 р. Радою Міністрів РП було прийнято Національну програму підготовки Польщі до членства в ЄС. Представлена двома частинами, вона визначала пріоритетні у 1998–2002 рр. напрями адаптаційних заходів, терміни їх реалізації, механізми та джерела фінансування (перший розділ), а також обсяг робіт, що їх планувалося здійснити для досягнення визначених цілей, терміни їх виконання та розміри фінансування (другий розділ). Орієнтована на найближчу перспективу, Програма передбачала постійний моніторинг процесу виконання завдань та підготовку на їх основі періодичних звітів, з урахуванням яких, а також результатів перевірки Європейською Комісією відповідності Польщі стандартам спільноти та нового союзного законодавства, вона переглядалася та відповідним чином модифікувалася [21, с. 89]. Зауважимо, що перша (1999 р.) та друга (2000 р.) редакції Програми торкалися, перш за все, аспектів адаптації національного законодавства до права ЄС [25]. На відміну від них, у третій (2001 р.) модифікованій версії Програми предметом основної уваги стали питання формування та функціонування відповідних інститутів, підвищення адміністративної ефективності їх діяльності. Загальний контроль за плануванням програми, її виконанням та переглядом, згідно рішення, покладався на Комітет європейської інтеграції.

Із початку імплементації *acquis communautaire* і впродовж наступних років, що передували вступові РП до спільноти, прийняття урядовою Варшавою правил її функціонування часто наштовхувалося на негативну реакцію суспільства (окремих його груп), адже супроводжувалося реалізацією не завжди популярних заходів. У цьому контексті доцільно згадати, насамперед, про реформування сільського господарства, енергетичної, металургійної, транспортної галузей, що, з огляду на їх відсталість, потребувало колосальних фінансових вливань, із наданням яких ЄС не поспішав. Суспільним спротивом, окрім того, було позначене проведення Радою Міністрів РП у 2000 р. чотирьох масштабних реформ – адміністративної, освітньої, пенсійної та охорони здоров'я [1, с. 41].

Задля подолання труднощів, з якими у процесі інтеграції до ЄС зіткнулися польські високопосадовці, а також із метою розробки та реалізації аспектів інтеграційної стратегії, Рада Міністрів РП на чолі з Є. Бузеком ініціювала створення Національної ради з європейської інтеграції (1999 р.) – дорадчого

органу в складі 47 науковців, що консультували прем'єр-міністра із стратегічних питань євроінтеграції, надавали йому підтримку при прийнятті важких чи непопулярних рішень, пов'язаних зі вступом Польщі до Євроспільноти [7; 13]. З метою прискорення процесу пристосування польського права до права ЄС 10 липня 2000 р. було започатковано тристороннє співробітництво між прем'єр-міністром, маршалком Сейму та маршалком Сенату. Дещо згодом (13 липня 2000 р.), задля активізації та поглиблення роботи у сфері гармонізації законодавства Польщі з правом Європейського Союзу за спільною ініціативою уряду та парламенту було створено Комісію європейського права – спеціальний інститут, що функціонував за участю 44 депутатів, які представляли всі фракції та групи Сейму [18, с. 103]. Зауважимо, що створення Комісії та наступна її діяльність (до жовтня 2001 р. включно) були спрочинені, перш за все, значною кількістю зауважень, адресованих Європейською Комісією офіційній Варшаві за результатами перевірки національного законодавства. Згідно неї, станом на 1999 р. відповідність польського права законодавству ЄС за більшістю напрямків була визнана недостатньою, а то й зовсім слабкою.

З утворенням Комісії європейського права робота щодо гармонізації законодавства відчутно позвжалася. Аналогічно Комітету європейської інтеграції, підзвітна главі уряду, в напрямку гармонізації національного законодавства вона щільно з ним співпрацювала [18, с. 103]. Йдеться, насамперед, про оцінку адекватності польського права актам ЄС, представлення на розгляд парламенту та уряду проектів законів щодо приведення національного законодавства у відповідність союзному, аналіз перебігу адаптаційного процесу та контроль за ним. Таким чином, вже в 2001 р. у низці сфер, серед яких – вільне переміщення товарів, конкурентна політика, сільське господарство, транспортна політика, охорона навколишнього середовища, юстиція і внутрішні справи, вдалося забезпечити повну гармонізацію законодавства. Разом з тим, за багатьма іншими напрямками (сертифікація товарів та послуг, торговельна, санітарна та ветеринарна інспекція, переміщення капіталів та робочої сили тощо) процедуру гармонізації необхідно було продовжити. Усього, за найменшими підрахунками, адаптація польського права до вимог ЄС передбачала прийняття понад 180 законів.

З огляду на динаміку взаємин із ЄС, з одного боку, та спричинені нею внутрішні потреби, з іншої, впродовж періоду підготовки до вступу в спільноту у Республіці Польща було створено також низку інших інститутів, відповідальних за вирішення конкретних нагальних завдань: в червні 1998 р. у структурі Міністерств фінансів РП було запроваджено посаду Уповноваженого уряду з питань обслуговування фінансових коштів, які походять з ЄС; в липні 2000 р. у структурі КЄІ було створено Департамент перекладів; у грудні 2001 р. у складі Ради Міністрів було запроваджено посаду Уповноваженого уряду з питань європейської інформації, в червні 2003 р. у складі Ради Міністрів РП було запроваджено посаду міністра з європейських справ, на яку призначено секретаря КЄІ Д. Хібнер (“міністр без портфеля”) [5, с. 174]. У березні 2004 р. інституційну структуру європейської інтеграції Польщі поповнив Європейський комітет, створений у складі Ради Міністрів РП [13].

Потребами інтеграції до ЄС зумовлювалися також деякі інші зміни у діяльності вищих органів державної влади Польщі. Йдеться, насамперед, про Раду Міністрів, частина повноважень якої під тиском ЄС була делегована союзним інститутам, а щодо взаємодії з Сеймом і Сенатом у всіх питаннях, пов'язаних із членством РП у спільноті, було запроваджено нові умови. Останні, зокрема, визначалися відповідним законом, за наполяганням Європейського Союзу в березні 2004 р., схваленим польськими парламентарями. Реалізуючи союзні вимоги щодо посилення співпраці між урядом та парламентом, закон

визначав порядок ратифікації союзних нормативно-правових актів, формування національного законодавства (з урахуванням права ЄС) та висування польських чиновників на посади у союзних органах влади. Відповідно до прийнятого акту, Рада Міністрів передала на розгляд Сейму понад 20 тис. документів, отриманих від Генерального секретаріату Ради ЄС, близько 250 з яких були проектами нормативних правових актів спільноти [15, с. 34]. Підготовлені урядом, та, розглянуті на його засіданнях, проекти були винесені на обговорення парламентом і, фактично, не зазнавши коректив, а лише схвалення, стали офіційною позицією Польської держави.

Суттєві зміни відбулися також у діяльності Комітету європейської інтеграції. Зважаючи на фактичну вичерпаність попередньо визначених пріоритетів КЄІ, спричинену членством держави в ЄС, засадничими його завданнями проголошувалися участь у розробці та реалізації союзного законодавства, координація співробітництва з європарламентарями, контроль за роботою комітетів та робочих груп у структурах ЄС, контроль за отриманням та використанням Польщею фінансової допомоги (з союзних фондів), обмін інформацією, підготовка та перепідготовка польської адміністрації тощо [3, с. 219]. Згідно рішення прем'єра Л. Міллера від 23 березня 2004 р., на КЄІ, окрім того, було покладено відповідальність за виконання Польщею союзної політики.

Помітну роль в інтеграції Польщі до Європейського Союзу, окрім того, відіграв президент держави. Попри те, що, з огляду на розподіл повноважень, у структурі Канцелярії глави держави, за виключенням малочисельного Бюро європейської інтеграції, спеціального підрозділу, компетентного у питаннях співпраці з Європейським Союзом, створено не було, це не завадило йому зробити значний внесок у спільну справу. Президентські повноваження, в аспекті реалізації зовнішньої політики суттєво обмежені Конституцією 1997 р., у формуванні нормативно-правової основи європейської інтеграції визначалися можливістю глави держави виступати з нормотворчою ініціативою та подавати на розгляд Сейму проекти законів, а також накладати вето на затвердження парламентом правових актів [23].

Внесок польських парламентарів у реалізацію Польщею стратегії європейської інтеграції, окрім активної участі в процесі засвоєння *acquis communautaire*, визначався продуктивною співпрацею з колегами з держав-членів і держав асоціації, а також євросоюзними інститутами. Із підписанням 16 квітня 2003 р. в Афінах погоджувального протоколу, що визначав умови членства держави в Європейському Союзі, Республіка Польща (аналогічно іншим країнам-кандидатам) набула статусу “активного спостерігача”, що надавав їй можливість безпосередньої участі у роботі більшості євросоюзних інститутів [26, с. 24].

Активність вищих урядовців у пропагуванні національних інтересів, таким чином, суттєво зміцнила авторитет Польщі у “високих кабінетах” ЄС, на рівні очільників держав-членів та держав-кандидатів і сформувала їй відповідну позитивну репутацію. Проте наступні події, у тому числі пов'язані з самітом ЄС у Салоніках (червень 2003 р.), надійність Польщі як союзника поставили під питання. Справа в тому, що презентований на саміті проект Конституції ЄС, над розробкою якого з-поміж інших працювали також і польські делегати, був гостро розкритикований урядовою Варшавою. Протест Польської держави, що в колі десяти-країн кандидатів вперше офіційно була запрошена до участі в роботі саміту, був виражений у кількох пунктах, три з яких стосувалися дотримання умов Ніщцького договору (2000 р.) щодо збереження існуючої системи голосування (згідно неї, зі вступом до Євросоюзу РП отримувала 27 місць у Європейській Раді, перетворюючись, таким чином, на шосту (за можливістю впливати на прийняття союзних рішень) державу спільноти), практики почергового піврічного головування у ЄС кожної із держав-членів та

делегування ними до Європейської Комісії по одному представнику, а також можливості застосування права вето при розгляді питань у сфері політики безпеки та оборони [28]. Окрім того, польські урядовці вимагали включити до Конституції положення про християнські корені європейської цивілізації та безальтернативність співпраці держав Євросоюзу з Північноатлантичним альянсом.

Заручившись підтримкою Іспанії, також невдоволеної нововведеннями, офіційна Варшава (у спілці уряду та більшості політичних партій) навідріз відмовилася підтримати союзну Конституцію, “проваливши”, таким чином, Брюссельський (грудня 2003 р.) саміт ЄС [11, с. 34–35]. Щоправда, після того, як у березні 2004 р. до влади в Іспанії прийшли нові політичні сили і уряд на чолі з Р. Сапатеро, відійшовши від захисту принципів Ніцци, заявив про цілковиту підтримку Конституції ЄС, позиція офіційної Варшави, позбавленої союзника, відчутно пом’якшилася. Так, вже 23 березня 2004 р. на урочистостях з нагоди офіційного візиту до Варшави німецького канцлера Г. Шредера, польський прем’єр Л. Міллер заявив про готовність Ради Міністрів до діалогу щодо компромісного вирішення питань союзної Конституції [16]. Загалом же, схвалена 29 жовтня 2004 р. у Римі, Конституція ЄС (повна офіційна назва – Договір про введення в дію Конституції для Європи), з огляду на негативні результати референдумів у Франції та Нідерландах та спричинене цим фактом скасування референдумів в інших державах-членах (у тому числі у Польщі), як відомо, так і не набула чинності.

Зі вступом до Євросоюзу Республіка Польща (аналогічно іншим державам-членам) отримала право безпосередньої участі у формуванні напрямів розвитку та нормативно-правових актів спільноти. Важливим напрямом реалізації потенціалу Польщі, зокрема, стала участь повноважних її представників у діяльності союзних інститутів та агенцій. За наявною інформацією, вже протягом першого року членства держави в Європейському Союзі до роботи в них було залучено 955 польських громадян (903 із них працювали в інститутах, 52 – в агенціях), що, порівняно з іншими “новими” членами, було найвищим показником [20, с. 141]. Відповідно до квоти, визначеної умовами Ніцького договору (грудень 2000 р.), офіційна Варшава делегувала 1 представника до Європейської Комісії, 27 – до Європейської Ради та 54 – до Європейського Парламенту, завдяки чому посіла шосту (за мірою впливу) сходинку, пропустивши вперед лише Німеччину, Велику Британію, Францію, Італію та Іспанію [29]. Фактором, що суттєво посилював позицію Польщі в Європейському Союзі, було її лідерство в регіоні Центрально-Східної Європи: користуючись підтримкою щойно приєднаних до ЄС сусідніх держав, у спілці з ними РП отримувала кількість голосів, достатню для проведення через союзні інститути, вигідних для себе рішень. Принагідно зауважимо, що, згідно Ніцького договору, прийняття рішень спільноту, здійснювалося кваліфікованою більшістю, а для їх блокування достатньою була наявність, як мінімум, 91 голоса. Ваги Польській державі, окрім того, додавало право вето, яким, подібно іншим учасникам ЄС, вона володіла при розгляді питань зовнішньої політики, безпеки, оборони, оподаткування та функціонування спільного ринку.

У червні 2004 р., скориставшись конституційним правом, у колі громадян ЄС – 25 поляки вперше в історії взяли участь у виборах до Європейського Парламенту. Щоправда, при середньому показникові виборчої активності на рівні 45,47 %, присутність на дільниці польських громадян виявилася найгіршою (після Словаччини) серед десяти щойно приєднаних держав, склавши дещо більше 20 % від загальної кількості виборців [12, с. 79]. Обрані, відповідно до квоти, в кількості 54 осіб, польські депутати, що уособлювали “Громадянську платформу” (15 осіб), “Лігу польських родин” (10 осіб), “Право та

Справедливість” (7 осіб), “Самооборону” (6 осіб), коаліцію “Союз демократичної лівіці” – “Унію праці” (5 осіб), “Унію свободи” (4 особи), “Польське стронніцтво людове” (4 особи), “Соціал-демократію Польщі” (3 особи), увійшли до найбільших на той час у Європейському Парламенті фракцій “Європейської народної партії” та “Європейської демократичної партії”, перетворивши їх, таким чином, на головних лобістів інтересів РП [2, с. 645].

Тож, можна констатувати, що нормативно-правове та інституційне забезпечення співпраці РП з ЄС, відбувалося під впливом сформованих інституційних механізмів, які надали процесу європейської інтеграції чіткості та структурованості, уможливили мобілізацію на виконання зобов'язань значні донорські кошти та забезпечили генерування звітності, потрібної для оцінки прогресу виконання вимог, власне, як самою Польщею, так і Євроспільнотою. Державні інститути, відповідальні за формування та реалізацію інтеграційної стратегії, створювалися у Польщі залежно від специфіки конкретного етапу її співпраці з Європейським Союзом, а інтеграція до ЄС з моменту проголошення її стратегічною метою зовнішньої політики Польщі і впродовж усього періоду реалізації перебувала у віданні Ради Міністрів РП.

Список використаних джерел

1. *Басараб М.* Євроінтеграція Польщі. У сусіда “хата біла”? / Мирослав Басараб // Віче. – 2002. – № 10. – С. 39–42.
2. *Бочаров С. В.* Роль і місце Польщі в інституціональній системі Європейського Союзу (2004–2010 рр.) / С. В. Бочаров // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Васькевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип. 54 (№ 11). – С. 644–649.
3. *Бредіхін А. В.* Законотворча діяльність Комітету європейської інтеграції Республіки Польща в 1996–2004 рр. / А. В. Бредіхін, В. С. Ложечкін // Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 2. – С. 214–220.
4. *Буренко Н. М.* Політичні складові концепції наближення країн ЦСЄ до стандартів Європейської спільноти. Здобутки та втрати Польщі в процесі опанування досвідом інтеграції / Н. М. Буренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць. – Вип. 33. – Ч. 2. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, 2002. – С. 216–221.
5. *Гонцяж Я.* Польща – механізми координації європейської політики / Януш Гонцяж // Механізми координації європейської політики: практика країн-членів та країн-кандидатів / Н. Гнидюк (ред.), А. Новак-Фар, Я. Гонцяж, І. Родюк. – К.: Міленіум, 2003. – С. 132–206.
6. *Дириза С. І.* Правове регулювання Республікою Польща процесів європейської інтеграції / С. І. Дириза // Нормативно-правове забезпечення процесів євроатлантичної інтеграції України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 24 вересня 2004 р. – Вип. 1 / під заг. ред. В. П. Горбуліна. – К., 2004. – С. 122–126.
7. *Зубко Д.* Сім нянок для європейської інтеграції / Діана Зубко // Дзеркало тижня. – 2015. – 7 квітня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/columnists/sim-nyanok-dlya-yevropeyskoji-integraciyi-169129.html>
8. *Інституційні питання виконання Україною Угоди про асоціацію: координація політики європейської інтеграції на державному рівні: аналітична записка.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/620/>
9. *Корінецький П. А.* Інституційно-правові засади забезпечення європейської інтеграції: досвід Республіки Польща / П. А. Корінецький. – Фінансове право. – 2014. – № 4 (30). – С. 51–54.
10. *Механізм адаптації законодавства Польщі до *acquis communautaire* в рамках Угоди про асоціацію між Польщею та ЄС: досвід для України.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/monitor/mart2009/25.htm#_ftn1
11. *Михалев О.* Дилемми польської політики / Олег Михалев // *Международная жизнь.* – 2005. – №11. – С. 30–42.
12. *Мойсієнко В.* Електоральна активність на виборах до Європейського парламенту: політико-соціологічний зріз / Василь Мойсієнко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2009. – № 2–3 (16–17). – С. 77–82. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2009_2/visnik_st_17.pdf
13. *Мулько О.* Інституційне забезпечення євроінтеграційної системи Республіки Польща / Олександр Мулько. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrpolgerm.com/document/info/6/2>
14. *Новак-Фар А.* Держава і Європейський Союз – роль урядової адміністрації. Правові аспекти / Артур Новак-Фар, Наталія Гнидюк // Механізми координації європейської політики: практика країн-членів та країн-кандидатів / Н. Гнидюк (ред.), А. Новак-Фар, Я. Гонцяж, І. Родюк. – К.: Міленіум, 2003. – С. 28–53.
15. *Польща в Євросоюзі: досвід першого року членства* / [пер. з пол., наук. ред. О. Карліної]. –

- Луцьк: Твердиня, 2005. – 208 с. 16. *Рукомеда Р.* Конституція Європейського Союзу: бути чи не бути? / Роман Рукомеда, Вікторія Орлик // Дзеркало тижня. – 2004. – 23 квітня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/konstitutsiya_evropeyskogo_soyuzu_buti_chi_ne_buti.html
17. *Томашевский В.* Институциональная подготовка Польши к вступлению в Европейский Союз / В. Томашевский // Балтийский регион. – 2015. – № 2 (24). – С. 98–108. 18. *Федонюк С.* Институційна європеїзація в Польщі в процесі вступу до ЄС / Сергій Федонюк // Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи. – 2012. – Т. 1. – С. 99–104. 19. *Borkowski J.* Coordination of Poland's European Integration Policy / Jan Borkowski // Yearbook of Polish European Studies. – W.: Warsaw University Centre for Europe, 1998. – Vol.2. – S. 43–55. 20. *ztery lata członkostwa Polski w Unii Europejskiej: Bilans kosztów społeczno-gospodarczych związanych z członkostwem w Unii Europejskiej* / red. Jakub Wiśniewski, Rafał Nykawy, Marcin Jatzczak. – W.: Grafdruckpol Spółka Jawna, 2008. – 150 s. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ms.gov.pl/resource/703d2498-1445-448e-abf1-b51f73dae9d21> 21. *Domagła A.* Integracja Polski z Unią Europejską / Arkadiusz Domagła. – W.: Wydawnictwa Akademickie i profesjonalne, 2008. – 265 s. 22. *Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Poland, of the other part.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wits.worldbank.org/GPTAD/PDF/archive/EC-Poland.pdf> 23. *Kurkiewicz A.* Rola organów państwa w procesie integracji Polski z Unią Europejską, ze szczególnym uwzględnieniem aspektu dostosowania prawa i roli Sejmu w tym procesie / Andrzej Kurkiewicz; Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf/i-875.pdf 24. *Kuźniar R.* Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej / Roman Kuźniar. – W.: Scholar, 2008. – 336 s. 25. *Narodowa strategia integracji.* – W: Urząd Komitetu integracji europejskiej, 1997. – 56 s. 26. *Nowak-Far A.* Droga Polski do Unii Europejskiej / Artur Nowak-Far // Prawne aspekty członkostwa Polski w Unii Europejskiej. – W.: Instytut Wydawniczy “Euro Prawo”, 2012. – Т. IX. –Wyd. 3; [red.J. Barcz]. – S. 1–27. 27. *Nowakowski M. J.* PolskanadrodzedoUniiEuropejskiej – stowarzyszenieiperspektywaczłonkostwa / MaciejJ. Nowakowski; Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf/i-877.pdf 28. *Pszczółkowska D.* Polska wobec konstytucji UE – debata w Sejmie / Dominika Pszczółkowska, Dominik Uhlig // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 18 września. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wyborcza.pl/1,75248,1678222.html> 29. *Szczyt Unii Europejskiej w Nicei – reforma instytucjonalna. Informacja i analiza wyników* // Monitor Integracji Europejskiej. – 2001. – № 36. – S. 49–57.

Наталья Буглай

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ И ИНСТИТУЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА ПОЛЬШИ С ЕС

Анализируется институциональная и правовая база отношений Республики Польша с ЕС. Реализация РП внешней политики в формате вступления в Евросоюз происходила в рамках приведения национального законодательства в соответствие стандартам сообщества. Образование структур, занятых исключительно вопросами европейской интеграции, имело позитивные последствия для Польши, так как стало залогом приобретения государством членства в ЕС.

Ключевые слова: внешняя политика, Польша, Европейский Союз, законодательство, стандарты сообщества, интеграция.

Natalia Buglay

REGULATORY AND INSTITUTIONAL SUPPORT OF POLISH-EU COOPERATION

The paper analyzes the institutional and legal base in relations of Republic of Poland and EU. The implementation of RP foreign policy in the format of accession to the European Union took place within the framework of bringing the national legislation into conformity with the community standards. The formation of structures dealing exclusively with the European integration issues had positive consequences for Poland, as it became a pledge of the state's acquisition of EU membership.

Key words: foreign policy, Poland, European Union, legislation, standards of association, integration.

УДК 061.1(73)

Андрій Мартинов

ВІДНОСИНИ ЄВРОСОЮЗУ І НАТО:
ІСТОРИЧНІ УРОКИ

У статті висвітлюються питання розвитку відносин між Європейським Союзом і США у контексті трансатлантичної безпеки. Взаємодія Західної Європи і США забезпечила перемогу свободи і процвітання у роки холодної війни. Після її завершення значення трансатлантичних зв'язків у сфері безпеки підтвердила терористична загроза 9/11 проти США. Тоді вперше в історії НАТО була задіяна Стаття 5 Вашингтонського договору про заснування НАТО. Розгортання конфліктів у Сирії та між Україною і Росією засвідчує важливість зміцнення трансатлантичних зв'язків як основи європейської і глобальної систем безпеки.

Ключові слова: трансатлантичне партнерство, Європейський Союз, США, НАТО, колективна безпека.

Перемога країн західної демократії, які є членами Організації Північноатлантичного договору (НАТО), в холодній війні, розпад СРСР та триумф ліберальних цінностей поставили гамлетівське питання: бути чи не бути НАТО далі. Утім, конфлікт у колишній Югославії, нестабільність на пострадянському просторі, перманентні виклики безпеці західного світу від радикального ісламізму досить швидко дали ствердну відповідь на це питання. У березні-червні 1999 р. НАТО вперше в своїй історії був задіяний у 78-денній військовій операції в Югославії. Але справжнім поворотним пунктом в сучасній історії НАТО можна вважати теракти 11 вересня 2001 р. в США, які вперше задіяли статтю 5 Вашингтонського договору, яка передбачає колективну безпеку. Саме це обумовило участь усіх країн-членів НАТО у військовій операції на території Афганістану. Певний час популярною була концепція максимального розширення кола країн-членів НАТО, прийнявши до альянсу всіх демократичних країн світу. Але не всі з них виявились готовими битись проти “вісі зла” (Ірак, Іран, КНДР) у новій світовій війні. Випробуванням солідарності країн-членів НАТО стала війна в Іраку, яка розпочалась у березні 2003 року. Самоусунення від цієї війни Німеччини і Франції змусили США створити для участі у іракській війні так звану “коаліцію бажаючих”. Але єдність альянсу була відновлена під впливом революційних подій у низці арабських країн навесні 2011 р., які отримали назву “арабська весна”. Зокрема, Франція і Велика Британія ініціювали участь НАТО в процесі усунення від влади лівійського диктатора М. Каддафі. Радикальні зміни на Близькому Сході, війна в Іраку і Сирії, потоки біженців, які насувалися на Європу змусили НАТО адаптувати свою стратегію до нових викликів безпеці. Адміністрація Президента США Барака Обами була переконана у важливості підтримки військово-політичного лідерства США в НАТО. Після перемоги у листопаді 2016 р. на президентських виборах у США Дональда Трампа на певний час поживалась дискусія з приводу неадекватності фінансового внеску країн-членів Євросоюзу у забезпечення євроатлантичної безпеки. Головним “призом” світової політики є боротьба держав за владу, тобто за максимальну можливість впливати на поведінку інших суб'єктів міжнародних відносин відповідно до власних національних інтересів. Внаслідок цього поступово розмивається межа між внутрішньою та зовнішньою політикою. Процес глобалізації є “дитям” різноспрямованих тенденцій: об'єктивної співпраці різних суб'єктів

міжнародних відносин й водночас жорсткої конкуренції між ними за кращі позиції у процесі боротьби за власне якісне майбутнє. Внаслідок цього відносно збалансований двополюсний світ, на якому трималася міжнародна безпека за доби “холодної війни”, канув у лету. Однак однополярний та у середньо терміновій перспективі багатополарний світи також не можуть бути зразками “стабільності” та безпеки.

Огляд публікацій стосується лише прикладних завдань цієї статті, а не усього комплексу наукових робіт, присвячених зазначеній темі. Цілі зовнішньої політики все ще визначаються не мораллю або правом, а національними інтересами, підтриманими відповідною силою. Потуга національної держави все ще залежить від якості її території, від характеру кордонів, численності населення та демографічних тенденцій, наявності або відсутності корисних копалин, економічного та технологічного розвитку, фінансової потуги, етнічної консолідованості, рівня соціальної інтеграції, політичної стабільності, національного духа.

Влітку 1989 р. американський політолог Ф. Фукуяма констатував тенденцію, яка нібито веде до “кінця історії”. Перемога над СРСР у “холодній війні” привела до спроб відновлення гегемонії Заходу. Однак вже початок 1990-х рр. засвідчив факт загострення конфліктів різних культур. Мусульманські громади не сприймали постмодерну сексуальну мораль та цінності споживацького суспільства. Внаслідок цього антиамериканізм перетворився на нову глобальну ерзац-ідеологію. Кожний існуючий міжнародний порядок потрібно постійно “наводити”. Це є пріоритетом для легальних та напівлегальних глобалістських структур. Першою мондіалістською структурою стала “Рада з міжнародних відносин”, яка виникла ще 1921 р. як філіал “Фонду Карнегі за загальний мир”. В 1954 р. світова олігархія увійшла до Більдербезького клубу. Його учасники в 1973 р. створили “Тристоронню комісію”. Її основним завданням було створення механізму глобального планування та довгострокового перерозподілу ресурсів. Адже, наприклад, на початку XXI ст. дефіцит питної води стає серйознішою проблемою, ніж нестача нафти чи газу. Водночас зводити результати глобалізації до теорії “змови” еліт помилково. Явище, яке отримало назву глобалізація перетворилося на один із найважливіших факторів, які визначають розвиток сучасного суспільства.

На початку XXI ст. процес глобалізації став віддзеркаленням і реалізацією інституційних змін, які привели до суттєвих змін в економіці розвинутих країн після другої світової війни. Тоді були врегульовані чисельні економічні суперечки та врегульовані процедури погодження позицій. Подальший економічний бум у Східній Азії та поширення транспортних комунікацій створили важливі передумови для розширення масштабів глобалізації. Водночас успіх західної політики розширення демократії, який супроводжувався активним зростанням економічних показників, приніс свої плоди і привів до радикальних політичних змін у світі та краху так званого комуністичного блоку. Відхід від соціалізму та перехід до ринково-орієнтованої економіки у більшості країн світу забезпечили зростання темпів та масштабів глобалізації. Найважливішим елементом цього процесу залишається конкуренція. Її загострення стало важливим моментом в усвідомленні потреби швидкого впровадження нових технологій, руйнації торговельних та прикордонних перешкод, внаслідок чого було трансформовано глобальну структуру бізнесу.

Наслідком таких змін стала революція в інформаційних технологіях, яка супроводжується поширенням кабельного телебачення, збільшенням кількості персональних комп’ютерів, завдяки чому з’явилися можливості миттєвого поширення інформації, зокрема, через глобальну мережу Інтернет. Глобалізація не мала такого масштабу, якби не було забезпечено використання в комерційних

інтересах новітніх технологій – комп'ютерної техніки, електронної пошти, супутників та інших інновацій. Наприкінці 1990-х рр. глобалізація зробила важким, а в окремих випадках неможливим, існування держав, ізольованих одні від одних. Сучасна глобальна система сприяла розмиванню меж між зовнішніми та внутрішніми зносинами і як наслідок цього процесу – між економікою та національною безпекою держав. Події в одній із систем все швидше позначаються на інших, вимагаючи від суб'єктів міжнародних відносин нових інструментів оцінки становища в світі та способів формування політики національної безпеки. Міжнародна безпека розглядається як відсутність безпосередньої військової загрози.

Таким чином, сучасна глобалізація набуває подвійної природи, поєднуючи у собі об'єктивний процес, пов'язаний із вичерпаністю вільного економічного простору в умовах посилення конкуренції, та геополітичну стратегію західних, насамперед американських, еліт, спрямовану на оптимізацію управління глобальними економічними та військово-політичними процесами у власних інтересах. Головними ознаками поточних глобалізаційних процесів є: глобальний ринок, який визначає активізацію процесів становлення міжнародних зв'язків та контроль потоків ресурсів; неспроможність національних систем державного управління контролювати певну активність громадян та організацій у системі міжнародних зв'язків і потоків, що обумовлюється розширенням спектру учасників міжнародних відносин, до якого окрім традиційних держав та їхніх об'єднань входять корпоративні структури, а також недержавні суб'єкти (від організацій гуманітарної діяльності до кримінальних та екстремістських угруповань).

Глобалізація змінила правила ієрархізації різних суб'єктів у системі міжнародних відносин. Потреби подолання світової економічної кризи спонукали у листопаді 2008 р. створити “велику двадцятку”, учасниками якої стали: Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Німеччина, Європейський Союз, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Японія. Як бачимо, до цього об'єднання увійшли країни “вісімки провідних індустріальних держав”, Євросоюз та регіональні лідери. “Велику двадцятку” можна розглядати як формалізацію багатополярного світу. Однак, провідну роль у сучасних міжнародних відносин продовжують відігравати Сполучені Штати. Особливо за умов світової економічної кризи курс зовнішньої політики США визначається курсом долара та валютним протистоянням із Китаєм.

Разом з тим, на думку директора інституту проблем глобалізації Михайла Делягіна, “почали з'являтися ознаки кризи глобалізації. Криза 1997–2001 рр. показала: США як локомотив світової економіки втратили джерело розвитку. Експансію в рамках посткомуністичного простору змінила стратегія “керованих криз” [4, с. 313]. Внаслідок цього капітал загаявся у США, підриваючи економіку їхніх конкурентів. Однак вже війна проти Іраку, незважаючи на її військовий успіх, показала вичерпаність даної стратегії. “Керовані кризи” стали некерованими. Ситуація загострилася внаслідок перенесення виробництв із розвинутих країн до Китаю, який перетворився на “майстерню світу”.

Втрата розвинутими країнами промисловості започаткувала процес розмивання середнього класу, дестабілізувавши розвиток суспільства. Ринок незабезпечених цінних паперів дозволив США стимулювати економіку та надати соціальну допомогу населенню. Однак потреба стрімкого нарощування його масштабів не дала можливості створити систему регулювання цього ринку. Це привело до виродження ринку на фінансову піраміду, крах якої став детонатором глобальної фінансової кризи. Ця криза може бути зупинена лише за допомоги

глобального регулювання. Його неможливість поділяє світову фінансову систему на декілька зон, кожна з яких матиме власну резервну валюту.

Глобалізація у відповідності до гасла “глобалізація це Америка” замінюється глобалізацією з китайським обличчям. Курс Пекіна, спрямований на збільшення ємності внутрішнього ринку та зменшення залежності від експорту з часом приведе до відмови у підтримці долара. Оскільки підтримуючи долар з метою стимулювання експорту та свого економічного розвитку, Китай обмежує свої національні активи. Однак проблема полягає в тому, що китайська еліта вийшла на глобальний рівень надто швидко та несподівано для себе, не звикла ще до своєї потуги та не вміє її використовувати. Концентрація китайської еліти на внутрішніх проблемах заважає їй відслідковувати глобальні наслідки своїх дій всередині країни. Зрозуміле бажання китайців повернутися від вирішення глобальних проблем на кшталт майбутнього долара до вирішення своїх локальних питань. Серед них дефіцит води та ґрунту, не говорячи вже про енергію. Вирішити ці проблеми Китай сподівається за допомоги технологічного прориву, ознаки якого можна побачити в політиці відновлення природного середовища. Сутність технологічного ривка в інвестуванні у себе, що замінює виконаний заповіт Ден Сяопіна “йти на зовні”. Економічний імператив вимагатиме заміни навіть тих технологій, які поки що залишаються рентабельними.

Китайський проект відновить біполярну систему, в якій роль СРСР відіграватимуть США. Найближчими роками китайський проект зіштовхнеться з американським. Вичерпавши стратегію “експорту криз”, США почали сіяти хаос на Середньому Сході, аби позбавити Китай нафти та потопити глобальну ісламську кризу у міжусобицях. Поверхня світу до меншої інтегрованості та більшого протекціоналізму замінить нинішню систему міжнародного права “правом сили”. При цьому роль грошей зменшуватиметься, а технологій, які формують свідомість, посилюватимуться.

За цих умов геополітична ієрархізація світового простору: перший рівень складається з глобальної держави США. Другий рівень представлений центрами, які претендують на глобальне лідерство (Європейський Союз, Китай, Індія, Росія). Третій рівень презентують субрегіональні суб’єкти, які відтворюють власну геополітичну ідентичність. На цьому фоні 45-й Президент США Дональд Трамп декларує намір “накопичення сил” Америкою, яка в боротьбі за збереження одно полярного світу витратила чимало валового національного продукту, запобігти чому не могло навіть воєнне кейнсіанство.

Неоконсервативна американська зовнішньополітична стратегія, яку сповідують республіканці, спирається на поняття національного інтересу. Домінування США в світі у цій концепції розглядається як передумова для зміцнення державної могутності. Натомість демократи взяли на озброєння глобалістську доктрину. Її сутність полягає у перетворенні міжнародної системи на майданчик для Транснаціональних корпорацій шляхом створення умов для безперешкодного переміщення капіталів і ресурсів у глобальних масштабах. Тактично ці концепції відрізняються лише методами встановлення американської гегемонії. Концепція республіканців ґрунтується на забезпеченні військово-технологічної переваги, а тактика демократів полягає у забезпеченні інформаційного та фінансового домінування. Союзники США стають частиною світового полюсу. Багато людей до нападу НАТО на Югославію та іракської військової кампанії вважали, що метою США є об’єднання всіх країн у єдине ринкове суспільство, багате й вільне. Але реальністю стає неоколоніалізм, заснований на нееквівалентному торговельному обміні країн “центру” з країнами “периферії”.

Лідерами вважаються США, ЄС, Китай. До лідерів другого ешелону відносять Індію, Японію, Бразилію. Замість речей купується вплив. Цінність інформації залежить від того, наскільки вона корисна для досягнення конкретної мети. Залучення Індії до російсько-китайського антиамериканського проекту залежить від готовності США враховувати індійські національні інтереси. Зростання американського впливу сприяє зближенню між Москвою, Пекіном та Делі. Водночас Вашингтон не зацікавлений у постійній ядерній перевазі “комуністичного” Китаю над демократичною Індією.

Третій рівень представлений більшістю країн світу, яким не пощастило належати ані до “золотого мільярду”, ані до “срібного мільярду”. Поширення злиднів у “Третьюму світі” може дестабілізувати глобальну безпеку. Як зазначив ідеолог мирного опору Махатма Ганді, “око за око – і ми всі станемо сліпими”. Зберегти здоровий глузд за умов криз та конфліктів – ось головне завдання еліт та народів. Але, наприклад, 2008–2010 рр. показали можливість продовольчих бунтів у країнах, які розвиваються, скорочення стратегічних ресурсів і не лише паливних, що вело до зростання економічного націоналізму, певного згортання процесів глобалізації, зміни клімату, посилення світового тероризму, розповсюдження ракетно-ядерної зброї, зростання анархії й авторитарних тенденцій. Державний переворот може розпочатися мирно, але швидко перерости у збройне протистояння. Все залежить від конкретних особливостей ситуації у певній країні та від співвідношення сил між владою та опозицією. Важливо правильно розуміти сукупність політичних, економічних та культурних умов конкретного суспільства на даному етапі його історії. Ці процеси також супроводжують сучасні міжнародні відносини, створюючи загрози для безпеки.

Мрійники про “світову революцію” на уламках європейської цивілізації після Першої світової війни ставили задачі: покінчити із соціальними та національними протиріччями, перетворити людство у єдину спільноту без класових відмінностей та державних кордонів. Однак це завдання виглядає утопічним навіть зараз. Прийнята у лютому 1992 р. Маастрихтським договором настанова про формування спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу також тривалий час потерпала від нестачі політичної волі для реалізації цієї мети та дефіциту фінансування. Вдачу у міжнародних відносинах приносять не лише козирні карти, а вміння добре грати з поганими картами на руках. Консерватор закликає до удосконалення духовної природи людини, вважаючи, що глобальні проблеми людства виникають із самої природи людини. Ліберал переконаний, що проблеми людства виникають із оточуючого середовища. Для ліберала вирішенням є зміна оточуючого середовища. Найкращим засобом повного контролю зовнішнього середовища є світовий уряд, який має контролювати архаїчну організацію світу у вигляді національних держав. Однак для формування світового уряду потрібно добром або силою очистити розум від індивідуалізму та сімейних традицій, від національного патріотизму та релігійних догм. Все це треба замінити розумним мисленням на основі висновків науки. Треба зменшити рівень споживання у багатих країнах заради збереження дефіцитних ресурсів та більш справедливого розподілу багатства. Війна досі використовується як засіб глобального управління на основі політики “балансу сил”.

Мета статті полягає у тезовому висвітленні основних тенденцій сучасних відносин Євросоюзу і НАТО в сфері євроатлантичної безпеки.

Нагадаємо, що національна безпека це здатність держави протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам, спроможність захистити інтереси громадянина, суспільства, держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Невирішені глобальні проблеми людства – сировинна та екологічна можуть стати головними причинами війн. До вичерпаних природних ресурсів на рівні з

нафтою, газом, ураном та рідкоземельними металами належить прісна вода. Військові експерти прогнозують, що війні за ці ресурси становитимуть зміст міжнародних конфліктів у XXI столітті.

Європейський Союз балансує між мрією стати кантівським “союзом народів” та вимогами глобалізації, пов’язаними із перетворення ЄС на “союз держав”. Історичний смисл процесу формування спільної зовнішньої та оборонної політики Євросоюзу з’ясовується, оскільки ще немає байдужості далекого майбутнього, а аргументація вчорашнього дня себе вже вичерпала. Звичайно, можна погодитися з гегелівською сентенцією про те, що поки певна річ тільки з’являється, її ще немає. Однак, тим цікавіше аналізувати перипетії становлення.

Періодизація процесу розвитку спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу може бути представлена у вигляді зміни тенденцій європейської інтеграції та її наслідків. Перший період пов’язаний із консолідацією країн Європейського економічного співтовариства за умов доби “холодної війни”. В цей час європейська інтеграція була складовою частиною зовнішньополітичної стратегії західноєвропейських національних держав. Другий період ідентифікується зі спробами “федералізувати” Європейський Союз після закінчення “холодної війни”. В цей час уточнюється договірно-правова та нормативна основа спільної зовнішньої та оборонної політики. Зрештою, спільна зовнішня та оборонна політика Євросоюзу неможлива за умов недостатньої консолідації європейської ідентичності [1, с. 198].

Третій етап співпадає з масштабними міжнародними конфліктами (Косово, Ірак, Афганістан), найбільшим розширенням Європейського Союзу 2004 р. та кризою з реалізацією спільної зовнішньої та особливо спільної оборонної політики Євросоюзу. Водночас розширюється коло проблем, які не мають національного та локального вирішення [2, с. 29].

Нарешті, актуальний четвертий етап пов’язаний зі спробами Євросоюзу зберегти здобути вершини спільної зовнішньої та оборонної політики як важливого інструменту глобальної та цивілізаційної конкурентної спроможності Євросоюзу та за умов світової економічної кризи. Конфедеративний союз ще можливий, а федеративна Європа з обмеженням повноважень національних держав членів Євросоюзу виглядає утопією. Саме ці мотиви стимулювали голосування 23 червня 2016 р. більшості британців за вихід зі складу ЄС. Лісабонський договір відводить цьому процесу до двох років. Але він суттєво впливатиме на актуальний порядок денний як відносин ЄС із НАТО, так і у кожному з цих союзів окремо.

Спільна зовнішня та оборонна політика створюють другу опору в системі Євросоюзу. При цьому йдеться не про делегування суверенних прав держав-членів, а про спільну діяльність держав Євросоюзу на міжнародній арені відповідно до їхніх інтересів. Однак єдиний профіль Євросоюзу у міжнародних відносинах лише формується.

Провідні вітчизняні міжнародники справедливо зазначають, що “від здатності Європи до об’єднання залежать відповіді на важливі питання – розчиниться Європа у світовому процесі глобалізації чи виживе і поверне собі вагому роль у світовій політиці; буде вона “американізована”, “ісламізована”, “китаєзована” у стратегічній перспективі чи постане могутнім, самостійним і впливовим центром у майбутньому багатополосному світі” [3, с. 304].

Кожне кількісне розширення Європейського Союзу ускладнює вирішення задач, пов’язаних з якісним удосконаленням процесу європейської інтеграції. Внаслідок цього часто конкретні напрямки спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу підміняються самими деклараціями, які створюють дисонанс між діями та намірами. Попри це, Євросоюз залишається привабливим прикладом успішності інтеграційних процесів. Важливим

стимулом для спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу є спільна грошова одиниця.

За даними статистики, валовий внутрішній продукт нових країн-членів Євросоюзу впродовж до кризових 2004–2007 рр. зріс на 22,4%, в той час як у країнах ЄС-15 лише на 8,3%. Торгівля між новими та старими країнами-членами ЄС-27 зросла зі 175 млрд євро (1999) до 500 млрд (2007). Але неформально Європейський Союз досі поділений на групи багатих і сильних та бідних і слабких. До другої групи належать більшість новачків ЄС. Другою лінією поділу є ставлення до східної політики ЄС та до Росії. Якщо зовнішня політика України значною мірою відповідає курсу Євросоюзу, то Росія з ним дисонує. На жаль, в Україні наразі відсутня загальнонаціональна надпартійна дипломатія, яка замінена на дипломатичні потуги різних центрів влади, які борються між собою.

Зростання кількості населення та розвиток економіки приведуть до дефіциту природних ресурсів вже до 2020 року. В зв'язку з цим не можна не звернути увагу на той факт, що Європейський Союз недостатньо впливає на структурні та процедурні фактори міжнародної конфліктності. Тут навряд чи допоможе “ліберальний імперіалізм”, пов'язаний із поширенням європейських стандартів демократії, але без європейського рівня життя. Зрештою, Європейський Союз має таку мораль, яка відповідає його силі, й так силу, яка тотожна його моралі. Як зазначає російський дослідник М. Делягін, “Європейська спільнота хоче жити за встановленим кодексом принципів (в цілому розумних і гуманних), які забезпечують йому найбільший комфорт і добробут. Це прирікає його на пасивність, догматичність, колаборантство – вчора перед обличчям “радянської загрози”, сьогодні схильного до експансії ісламу – та відносну слабкість у глобальній конкуренції” [4, с. 336].

Європейський Союз не має чіткої геополітичної стратегії, переживає демографічну кризу та кризу ідентичності, не має волі жертвувати всім заради високої мети. У цьому сенсі правий Освальд Шпенглер, який пророкував “сутінки Європи”. Тому, беручи до уваги сучасну ситуацію в світі, спільна оборонна політика Європейського Союзу виглядає непереконливою. Не вистачає сучасної зброї, придатної для боротьби в умовах гострих конфліктів, особливо у сфері повітряного транспорту та ефективних систем стеження й наведення. У стратегічній перспективі не вирішується питання визначення “остаточних” кордонів Євросоюзу. Можливо, в результаті вступу Туреччини до Європейського Союзу можна вирішити балканські проблеми. Але залишається курдське питання, з яким пов'язані інтереси Ірану, Сирії.

Європейський Союз не може безмежно розширяти свої зовнішні кордони. Адаптуватися до реальності функціонування Європейського Союзу у складі 27 країн-членів (після виходу Великої Британії) вимушені не тільки “нові”, а й “старі” країни-члени Європейського Союзу. Для України важливо не просто запровадити європейські стандарти, головне аби вони ефективно працювали. Продовольча світова криза зробить більш запеклою боротьбу за українські сільськогосподарські угіддя. Водночас Європейський Союз послідовно митною та санітарною політикою захищає своїх виробників від конкуренції українських аграріїв. Теж саме можна сказати про інші галузі економіки.

Восени 2008 р. стало зрозуміло, що циклічна економічна криза співпала з системною кризою вичерпаності ємкості ринків та можливостей нарощування видобутку природних ресурсів. Вичерпаність ринків стає головним фактором, який визначає перебіг світової фінансово-економічної кризи. Тому на порядку денному перебуває питання переділу ринків та скорочення надлишкових виробничих потужностей. Однак, перш ніж це відбудеться, має бути відкинута вся спекулятивна складова світової економіки. Однак тривалий час провідні акціонери намагалися відкласти цей процес. За цей час Європейський Союз

готувався до апогею кризи. За умов, коли немає звідки брати додаткову сировину та куди збувати товари, доведеться не лише згортати надлишкове виробництво, а й обмежувати надлишкове споживання.

12–13 грудня 2008 р. на брюссельському саміті Європейського Союзу обговорювався “кліматичний пакет”. Зазначений документ засвідчив формальне прагнення до 2020 р. скоротити на 20 відсотків викиди вуглецю, підвищити на 20 відсотків виробництво електроенергії з відновлюваних джерел, зменшити на 20 відсотків споживання енергії. Нові члени Європейського Союзу, які виробляють енергію переважно з вугілля, не в захваті від вимоги підвищити виробництво енергії з відновлюваних джерел. Старі члени Європейського Союзу не погоджуються на “механізм солідарності”, за яким мають віддавати частину своїх лімітів емісії вуглецю біднішим країнам. Європа платить велику ціну за енергетичну залежність від Росії. Боротьба за ресурси стала матеріальним чинником зіткнення цивілізацій. Навіть теракти стали інструментом гри на біржі. Теракти у Мадриді 2004 р. та у Лондоні 2005 р. загострили проблему безпеки. Нестабільність на Близькому Сході суттєво посприяла збільшенню кількості терористичних атак у Лондоні, Брюсселі, Парижі в період 2015–2017 років.

Під впливом посилення європейських скептичних настроїв країни Європейського Союзу все частіше ставлять на перше місце власні інтереси. В результаті ЄС як ціле набагато менше суми його складових. Однак сценарій розпаду Європейського Союзу видавався ще більш небезпечним для європейських країн, ніж всі незручності, які він створює. Такий екстремальний розвиток подій можливий лише за форс-мажорних обставин.

Європейський Союз зосереджується на превентивній дипломатії та підтриманні миру. Силкові заходи застосовуються для підтримання миру. Колишній голова французького уряду Ю. Ведрін констатує, що “європейці не знають, чого вони хочуть, що послаблює перспективу створення багатополярного світу з потужним європейським полюсом” [5, с. 236].

Можливі сценарії розвитку Євросоюзу залежать від аналізу факторів, які впливають на ситуацію, з’ясування можливих рішень та очікуваних наслідків. Таких моделей розвитку декілька. Це насамперед так званий сценарій розвитку, який отримав назву “гнучка геометрія” (авангард та решта). Об’єктивно він фіксує становище, за якого в Євросоюзі-27 держав-членів утворилися не просто різні регіональні групи, а диференціація відбулася за критерієм належності, або неналежності до зони “євро”, а також належності до багатих, або бідних країн. Подальший розвиток за цим сценарієм загрожує “розривом” Євросоюзу за лініями поділу.

Ще однією можливою моделлю розвитку Євросоюзу є так звана “Директорія”. Вона передбачає формалізацію лідерства “великих держав” Євросоюзу, але порушує принципи рівноправності. Таку ж ваду має й модель “Ядра”. Зазначене “ядро” формує “шістка” країн-засновниць процесу європейської інтеграції. Саме вони найчастіше виступають ініціаторами поглиблення інтеграції, але дедалі частіше стикаються з опором “неофітів” Євросоюзу.

Додатковою до вище наведених моделей розвитку Євросоюзу є модель “Європа концентрованих кіл”. У цьому разі мова йде наслідки розвитку процесу європейської інтеграції відразу за декількома швидкостями. У підсумку ми маємо Євросоюз “гнучкої геометрії” [6, с. 77]. Було б помилково переносити у майбутнє дію нинішніх тенденцій та вибудовувати на цій основі прогноз. Будучи учасниками та дослідниками подій, які відбуваються ми втрачаємо відчуття історичної перспективи. Населення країн Європейського Союзу, як засвідчують демографічні тенденції, старіє. За деякими прогнозами вважається, що до кінця нинішнього століття Європейський Союз стане ісламським. Однак обрання майбутнього залежить від кожного вибору сьогодення.

Здається, можна вести мову про дві стратегічні концепції розвитку Євросоюзу за умов глобалізації. Неоліберальна модель втягує Євросоюз у конкуренцію зі США, або у кондомініум над світом. Адже Європа має тривалу імперіалістичну традицію. Ще С. Родс зазначав, “якщо не хочемо громадянської війни, мусимо бути імперіалістами” [8, с. 283]. В сучасному світі вододілом стала війна в Іраку. Вона загострила конкуренцію між Євросоюзом та США. Звичайно, Євросоюз залишається глобальним торговельним гравцем. Європейський Союз 25 країн-членів володів 35% валового продукту світу, США відповідно мають 32% валового продукту світової економіки, Японія 13%, Китай 5%, решта країн світу контролюють лише 4% світового валового продукту [7, с. 74]. Однак після диференціації Євросоюзу за рахунок вступу у 2007 р. Болгарії та Румунії різниця між рівнем багатства в Європейському Союзі стала ще більшою, ніж в США. Внаслідок цього посилюються небезпечні для гомогенності Євросоюзу структурні соціальні нерівності. Гегемонія США продовжує базуватися на доларовій ціні нафти. Світова економічна криза може відкоригувати цей стан. Однак за умов кризи надто ризиковано приймати нові країни до європейського монетарного союзу. Загострення кризи у нових східноєвропейських державах-членах Євросоюзу відклала цей процес на час до після кризового періоду.

Європейська соціальна модель ставиться на службу конкуренції, набуває неоліберальних рис. Під питанням опиняються соціальні інвестиції та демократична солідарність. Домінуючим залишається євроатлантичний стиль життя. Основним регулятором міжнародних відносин залишається інтегрований та системний фактор сили. Альтернативою вважається модель соціальної Європи у демократичному світі. Спираючись на ці ідеї, європейські ліві закликають уникнути мілітаризації Євросоюзу та перетворити його на мирну потугу. Втім, відкритим залишається питання, чи зможе Європейський Союз за умов світової економічної кризи зберегти завойовані позиції щодо розвитку спільної зовнішньої та оборонної політики. Важко знаходити консенсус щодо економічних інтересів за умов поглиблення соціально-політичної диференціації Європейського Союзу, коли недостатньо надійними є європейські державність, право, гроші, влада, символічна та інформаційна консолідація.

Зазначимо, що обмежені дипломатичні ресурси та незначний бюджет залишаються суттєвими перешкодами на шляху формування та реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики Євросоюзу. Подальшого удосконалення потребує інструментарій спільної зовнішньої політики Євросоюзу, адже в процесі вироблення політичного курсу важко зберегти баланс інтересів різних географічних регіонів Євросоюзу. Тому спільна зовнішня та оборонна політика Євросоюзу залишається залежною від національних влад країн-членів, політичних сил та груп впливу. За умов формування багатополлярної системи міжнародних відносин частішими стануть конфлікти у зонах геополітичного протистояння великих держав. За цих обставин особливо небезпечно залишати відкритим питання щодо кінцевої мети розвитку Євросоюзу та удосконалення принципів його функціонування. За умов демонтажу соціальної держави треба буде шукати новий суспільний консенсус. Дестабілізація політичного становища Євросоюзу може ускладнити процес формування суперпотуги Євросоюзу. “Нова”, або “друга” Європа може відділитися від “старої” Європи не стільки політичними кордонами, скільки культурно-цивілізаційними межами. Культурно-цивілізаційна поліфонія Європи й надалі ускладнюватиме багатомірний європейський простір. Але справжнім випробуванням для євроатлантичної солідарності може бути позиція США за президентства Д. Трампа. Не виключено, що намір США стимулювати європейських союзників по НАТО дійсно витратити до трьох відсотків валового

внутрішнього продукту на військові потреби насправді може сприяти переведенню розмов про формування спільної зовнішньої політики і політики в сфері безпеки Євросоюзу у практичну площину.

Інакше досить важко буде вибудувати систему Європейського Союзу у вигляді спільної зовнішньої та оборонної політики, єдиної фінансової системи, освітнього та інформаційно-комунікативного простору. Суверенні країни Євросоюзу досить часто вороже налаштовані одна до одної, хоча цей факт може певний час маскуватися потребами солідарності у відносинах із зовнішнім світом та спільної протидії його ризикам. Відповідь на риторичне питання, чи враховують еліти уроки минулого, може дати лише майбутнє. Зрозуміло, що поки наявні спільна мета та інтереси держави члени Євросоюзу виконуватимуть взяті на себе зобов'язання. Як тільки нівелюється фактор тотожності або близькості інтересів, зникають й мотиви для погоджених спільних дій.

Справжня спільна зовнішня та оборонна політика можлива лише за наявності конфедерації, за якої держави учасниці послідовно координують зовнішню та оборонну політику. Причому, навіть гіпотетична конфедерація у форматі Євросоюзу не є суб'єктом міжнародного права, адже міжнародну правову суб'єктність мають лише її держави члени. Водночас вони приречені реагувати на прискорення процесу формування багатопольярного світу. Разом з тим сильнішою стала загроза тотального хаосу.

Європейський Союз розуміє, що поблизу його зони стабільного розвитку посилюються “малі” турбулентності, які погано піддаються прогнозуванню. Надто великий оптимізм від можливостей глобалізації став причиною першої глобальної рецесії. Ми перебуваємо у фінальному періоді великого технологічного циклу, коли вичерпуються ідеї, пов'язані з розвитком інформаційних технологій. Антикризіві засоби спроможні стабілізувати світову економіку, але навряд чи вони зможуть стимулювати нову потужну хвилю економічного зростання. Стагнація це довготривала перспектива. Минулі кризи були кризами розвитку, а криза 2008–2010 рр. стає кризою стабілізації. Яким з усіх цих подій вийде Європейський Союз, покаже найближче майбутнє. 25 травня 2017 р. Президент США Дональд Трамп на саміті НАТО підтвердив зобов'язання США щодо захисту Європи. Але роль європейських союзників НАТО у цьому має бути не менше, аніж традиційне американське лідерство.

Список використаних джерел

1. Meyer Thomas. Die Identität Europas. Die EU eine Seele? – Frankfurt, 2004.
2. Kaiser Karl, Schwarz Hans-Peter. Weltpolitik im neuen Jahrhundert. – Baden-Baden, 2000.
3. *Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: підручник* / В. А. Манжол, та інші; за ред. Л. В. Губерського. – К., 2010.
4. Делягин М. Г. Мировой кризис. Общая теория глобализации / М. Г. Делягин. – М., 2004.
5. Ведрин Ю. Продолжить историю / Ю. Ведрин // Иностранная литература. – 2008. – №8.
6. Borchert Heiko. (Hrsg.). Europas Zukunft zwischen Himmel und Erde. Weltraumpolitik für Sicherheitsstabilität und Prosperität. – Baden-Baden. – 2005.
7. Altfater Elmar, Mahnkopf Birgit. Konkurrenz für das Empire. Die Zukunft der Europäischen Union in der globalisierten Welt. – Münster, 2007.
8. Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт. – К., 2005.

Андрей Мартынов

ОТНОШЕНИЯ ЕВРОСОЮЗА И НАТО: ИСТОРИЧЕСКИЕ УРОКИ

В статье рассматриваются вопросы развития отношений между Европейским Союзом и США в контексте трансатлантической безопасности. Взаимодействие Западной Европы и США обеспечило победу и процветание в годы холодной войны. После ее завершения значение трансатлантических отношений в сфере безопасности подтвердила террористическая угроза 9/11 против США. Тогда впервые в истории НАТО была задействована Статья 5 Вашингтонского договора о создании НАТО. Разжигание конфликтов в Сирии и между Украиной

и Россией свидетельствует о важности укрепления трансатлантических связей как основания европейской и глобальной систем безопасности.

Ключевые слова: трансатлантическое партнерство, ЕС, США, НАТО, коллективная безопасность.

Andriy Martynov

THE EUROPEAN UNION AND NATO RELATIONS: HISTORICAL LESSONS

The paper presents the problems of the development of the European Union and the USA relations in the context of transatlantic security. The Western Europe and the USA interaction has provided the victory of freedom and prosperity during the Cold war. After its completion, the importance of the transatlantic security relations has been confirmed by the terroristic threat of 9/11 against the USA. Then, Article 5 of the Washington Treaty on the Establishment of NATO was used for the first time in the history of NATO. The deployment of conflicts in Syria and between Ukraine and Russia demonstrates the importance of strengthening transatlantic security links as the basis of European and global security systems.

Key words: Transatlantic partnership, European Union, the USA, NATO, collective security.

УДК 327:061.1ЄС:327(477)

Ірина Боровець

**ПОЛІТИЧНІ КРИТЕРІЇ ЧЛЕНСТВА ТА “ПОЛІТИКА ОБУМОВЛЕННЯ”
ЯК ДІЄВИЙ МЕХАНІЗМ ЄС У ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОМУ ДІАЛОЗІ
З РЕСПУБЛІКОЮ ХОРВАТІЯ**

Проаналізовано виконання Республікою Хорватія політичних критеріїв членства ЄС як передумови для вступу в Європейський Союз. Особливу увагу приділено політиці обумовлення (political conditionality), тобто такій політиці ЄС, коли прогрес країни на шляху до членства ставиться у пряму залежність від виконання нею взятих на себе зобов'язань у рамках відповідності політичним критеріям. Наданий огляд імплементації найважливіших політичних критеріїв Республікою Хорватія із наголосом на тих, де була безпосередньо застосована політика обумовлення як з боку Євросоюзу, так і з боку окремих країн-членів ЄС. Цілісний аналіз зазначених особливостей євроінтеграційного шляху Хорватії дає підставу погодитися із поширеною в наукових колах думкою про те, що політика обумовлення є ефективним інструментом ЄС передвступного періоду у разі надання Євросоюзом країні-кандидату чітких і зрозумілих перспектив майбутнього членства. Це також сприяє прискоренню власного реформування країною-кандидатом, хоча й не завжди забезпечує сталий позитивний результат, й інколи може сприйматися частиною суспільства як інструмент політичного тиску. Комплексне дослідження особливостей євроінтеграційної політики РХ є важливим для української історичної науки у контексті формування концептуального бачення Україною викликів та перспектив подальшого співробітництва з Європейським Союзом.

Ключові слова: політичні критерії, Європейський Союз, європейська інтеграція, переговори про членство, Хорватія, Західні Балкани.

З метою забезпечення виконання політичних критеріїв членства, затверджених рішеннями Європейської Ради у Копенгагені (1993 р.) та Мадриді (1995 р.), а також норм *acquis communautaire*, Європейський Союз майже увесь процес європейської інтеграції Республіки Хорватії використовував політику обумовлення (political conditionality)*, тобто ставив у залежність подальший хід процесу виконання взятих країною зобов'язань у конкретних сферах. Це, передусім, виконання політичних критеріїв, зокрема, забезпечення стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повага до прав людини, повага і захист національних меншин; економічних критеріїв, зокрема, створення дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС; інших критеріїв, передусім, здатність узяти на себе зобов'язання, що впливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу; адміністративних критеріїв, зокрема, забезпечення необхідної правової та адміністративної спроможності впроваджувати норми *acquis communautaire*.

Виконання країною-кандидатом політичних критеріїв для набуття членства в Європейському Союзі є одною з головних частин загального євроінтеграційного процесу, який проходить країна-кандидат від моменту декларування своїх намірів щодо вступу в ЄС до власне самого приєднання. Європейський Союз займає безкомпромісну позицію щодо повної відповідності країни-кандидата

* Євроінтеграційний процес Хорватії охоплює період з моменту підготовки до підписання Угоди про стабілізацію і асоціацію у 2000 р. до офіційного вступу РХ до ЄС у липні 2013 р. Переговорний процес є частиною загального євроінтеграційного процесу і охоплює період з жовтня 2005 р. до моменту підписання Угоди про вступ 9 грудня 2011 р.

політичним критеріям, що для нього є своєрідним мірилом готовності країни до членства. Отже, вивчення євроінтеграційного процесу Республіки Хорватія не може бути повним без дослідження виконання країною головних політичних критеріїв ЄС, зокрема, з аналізом проблемних питань та шляхами їх вирішення в цьому контексті.

Тема застосування Євросоюзом політики обумовлення шляху країни-кандидата до членства тими чи іншими вимогами з метою забезпечення її відповідності копенгагенським критеріям активно вивчається як хорватськими, так і іноземними науковцями.

Політика обумовлення Євросоюзу є досить усталеним, виробленим у ході попередніх хвиль розширення, механізмом. Ця політика досить активно аналізується у наукових працях з точки зору і як дієвого інструменту та справедливого і провідного принципу політики розширення Євросоюзу, і як принципу, який значно ускладнює процес прийняття нових членів та дещо штучно прискорює їх реформування, що не гарантує сталого результату та призводить інколи до своєрідного “відкату назад”.

Зокрема, А. Вачудова та А. Спенджарова зауважують, що незважаючи на прийняття в лави ЄС Болгарії і Румунії у 2001 році, стан справ у сфері виконання ними політичних критеріїв стосовно боротьби з корупцією, якості правосуддя та зміцнення державних інституцій залишився вкрай незадовільним. Це трапилось тому, що у ході процесу наближення до ЄС їхній прогрес у цих областях ставився у залежність лише від ухвалення окремих рішень, а не їх подальшої імплементації [1, с. 19].

Дослідник Д. Коченов через призму сучасної практики розширення ЄС аналізує роль принципу обумовленості у забезпеченні виконання політичних критеріїв членства. Він, зокрема, зазначає, що поява цього принципу пов'язана із бажанням Євросоюзу гарантувати процес демократизації та економічних реформ у пост-комуністичних країнах п'ятої хвилі розширення ЄС. Разом з контролем, який отримує ЄС в цьому випадку, це, тим часом, робить правила розширення більш жорсткими та послаблює позицію кандидата по відношенню до Євросоюзу [2].

Вчені А. Боїнович-Фенко та А. Урліч виходять з твердження, що політика обумовлення членства є найбільш успішною стратегією політики розширення ЄС і роблять порівняльний аналіз процесу приєднання до ЄС Республіки Хорватія та Республіки Словенія з точки зору застосування до них з боку ЄС політики обумовлення, наголошуючи, що у випадку РХ ця політика використовувалася більш інтенсивно [3, с. 107–137].

Дослідник Ф. Шиммелфеннінг оцінює політику обумовлення членства в ЄС виконанням критеріїв як запоруку відданості країн-кандидатів принципам демократизації, прав людини та пост-конфліктного врегулювання. Він, водночас, констатує, що така політика може наштовхнутися на перепони внутрішнього характеру, пов'язаних із важкою спадщиною етнічних конфліктів у випадку країн Західних Балкан та Туреччини. Саме тому, для забезпечення позитивного темпу реформ в цих країнах-кандидатах, ЄС має продемонструвати максимальну користь від виконання політичних зобов'язань та свою відданість перспективі розширення [4].

Окрім проблемні питання, які становились причиною застосування до РХ політики обумовлення з боку Євросоюзу і негативно впливали на динаміку євроінтеграційного процесу, зокрема, права нацменшин, співробітництво Хорватії з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії (МКТЮ), боротьба з корупцією та реформа правосуддя, піднімаються у дослідженнях хорватських авторів С. Васильевича [5], М. Месича і Д. Багича [6], В. Павлаковича [7, с. 1707–1740], Д. Шеперича [8, с. 463–480].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити євроінтеграційний шлях Республіки Хорватія через призму проблемних питань, які виникали в результаті виконання нею політичних критеріїв членства. Провідне місце в цьому надається ролі та впливу політики обумовлення ЄС майбутнього членства Хорватії повним виконанням нею таких політичних критеріїв, як співробітництво з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії, реформа правосуддя та ефективна боротьба з корупцією, вирішення проблем біженців та нормалізація відносин з країнами-сусідами.

Об'єктом дослідження є, передусім, конкретні кроки з виконання Хорватією вимог ЄС, які витікали з договірних відносин обох сторін протягом різних періодів процесії.

Предметом запропонованої праці виступає аналіз імплементації Хорватією політичних критеріїв членства ЄС, а також позиція Євросоюзу і застосування ним такого інструменту передвступного періоду як політика обумовлення подальшого євроінтеграційного діалогу відповідністю Хорватії зазначеним критеріям.

Політика обумовлення просування країни на шляху до ЄС виконанням нею політичних критеріїв членства не була новою та існувала від початку процесу розширення Євросоюзу. Проте саме у випадку Хорватії вона постала досконалим механізмом Європейської Комісії для забезпечення виконання країною-кандидатом передвступних вимог до моменту підписання та ратифікації Угоди про вступ. Хорватські політики неодноразово відзначали, що політика обумовлення більш ретельно застосовувалася саме до їх країни, ніж до інших кандидатів, зокрема, й до Словенії, чий шлях до членства ЄС можна порівнювати з хорватським з огляду на спільну посткомуністичну спадщину обох країн в рамках колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

Так, у 2007 році у своєму інтерв'ю одному з провідних хорватських ЗМІ тоді міністр закордонних справ і нинішній президент РХ К. Грабар-Кітарович висловила усталену в Хорватії думку серед політикуму та громадськості, що “ЄС є найбільш обмежуючий щодо Хорватії. Критерії, може, й ті самі, але їх імплементація більше напружена та інтенсивна. Дуже формальні, суворі, деталізовані стандарти протягом переговорів є правилом, а не винятком” [9]. У ході свого візиту до Німеччини у вересні 2012 р., хорватський прем'єр-міністр З. Міланович зазначив, що “Хорватський шлях до ЄС був важким, мабуть, найбільш важким з усіх країн до сьогодні” [10].

За сім років переговорного процесу посилення на політичні критерії у Звітах про прогрес Хорватії, вироблених Європейською Комісією, з'являється 60 разів (у випадку Словенії 41 раз), а проблеми меншин Єврокомісія згадувала 356 разів (у випадку Словенії 111 разів) [3, с. 117]. Крім того, співробітництво з МКТЮ стало буквально мірилом готовності хорватської сторони до членства, оскільки впливало на весь процес як до початку переговорів у 2005 р., так і після їх закінчення у 2011 р.

Від жодної країни перед цим Європейська Комісія не вимагала такого ретельного і послідовного виконання усіх політичних критеріїв, залишаючи за собою право призупинити у будь-який момент процес наближення до членства у разі необхідності. У останньому Звіті про прогрес (Progress Report), який був оприлюднений у 2010 р. перед офіційним завершенням переговорів про членство, Єврокомісія зазначала, що РХ зробила відчутний прогрес у сфері правосуддя та основних прав, але визначила ще дев'ять напрямів, де подальший прогрес був потрібен: реформа правосуддя, захист основних прав людини, зокрема, національних меншин та біженців, інфраструктура та обладнання судів, імплементація антикорупційної політики, політична відповідальність за корупцію, владнання державних витрат, зміцнення прав людини [11].

У своєму Проміжному звіті (Interim Report) 2011 року за три місяці до підписання Угоди про вступ РХ до ЄС Єврокомісія зазначала, що “подальша робота має бути зроблена у сфері правосуддя, боротьби проти корупції, безкарності у справах військових злочинів та владнанні проблем біженців. Тому ЄК продовжуватиме спостерігати за прогресом Хорватії та підтримувати її у виконанні зазначених критеріїв” [12]. Таким чином, європейські країни підтримали пропозицію ЄК закрити переговори і підписати Угоду про вступ. Водночас, при цьому було запроваджено нову форму моніторингового механізму, який тривав протягом усього процесу ратифікації Угоди країнами-членами ЄС і навіть передбачав використання санкцій.

Для Хорватії Євросоюз збільшив кількість переговорних глав з 31 до 35 та увів принципово новий момент, т. зв. переговорні орієнтири або “benchmarks”, які були умовами для початку та завершення переговорів по конкретних главах. З 127 переговорних орієнтирів більшість стосувалися виконання політичних критеріїв, що містилися у 23-й переговорній главі “Правосуддя та основні права”, яка була відкрита і закрита останньою у червні 2010 та відповідно червні 2011 рр. разом з ще одною найбільш проблемною главою 8 “Ринкові відносини”.

Така пильність з боку Комісії пояснюється не лише специфікою справ у РХ, де ще існували пережитки соціалістичного минулого, пост-конфліктного стану та недосконалість ефективного державного управління після майже десятирічного правління доволі консервативного режиму Ф. Туджмана, а й негативним досвідом попередніх розширень, коли після підписання угоди про вступ країни часто не справлялися з імплементацією взятих на себе раніше зобов'язань, зокрема, як Румунія та Болгарія.

Дуже часто на практиці виконання цих політичних критеріїв негативно сприймалося хорватською громадськістю, оскільки суперечило національним державотворчим процесам, які розпочалися ще у 90-х роках. Прикладами такого ставлення був зростаючий євроскептицизм та хвиля негативної суспільної реакції на обвинувачення та видачу Гаазькому трибуналові хорватських генералів А. Готовіни, Р. Адемі та І. Чермака, які вважалися героями війни за незалежність, переслідування військових ветеранів національними судами за скоєння військових злочинів, необхідність закриття збиткових державних підприємств, загострення двосторонніх відносин з Словенією через територіальну суперечку тощо.

Політичні критерії, тобто відповідність копенгагенським критеріям завжди займали у річних звітах про прогрес РХ окреме провідне місце, незважаючи на те, що всі вони в принципі були інкорпоровані і деталізовані нормами переговорних глав. Окрім гарантування демократії, верховенства права, прав людини та поваги і захисту національних меншин, в рамках політичних критеріїв оцінювалося також співробітництво з МКТЮ та регіональні відносини, тобто встановлення добросусідських відносин з державами-кандидатами, потенційними кандидатами, державами-членами ЄС.

Так, під наглядом була діяльність парламенту, уряду, виборча система та самі вибори, державне управління у сенсі ефективності та адміністративної здібності державного апарату. Виконання політичних критеріїв у сфері реформи правосуддя, боротьби проти корупції та організованого криміналу, забезпечення основних прав людини та національних меншин включно з правами біженців на повернення, повне співробітництво з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії відбувалися в рамках 23-ї переговорної глави, в якій фактично містилася більшість головних вимог Європейської Комісії.

Політичні критерії, що вимагали регіонального співробітництва на Західних Балканах, слугували меті налагодження дружніх відносин з прикордонними країнами та пост-конфліктного врегулювання як у двосторонньому, так і

багатосторонньому форматі. На двосторонньому напрямі оцінювалася співпраця з Сербією, Боснією і Герцеговиною, Чорногорією, Македонією, Албанією, Туреччиною, Косово, Словенією, Угорщиною та Італією. В рамках багатосторонніх ініціатив на перший план вийшла взаємодія в рамках Ради Регіонального співробітництва (колишній Пакт стабільності для Південно-Східної Європи) та Сараєвського процесу від 2005 р. (співробітництво Хорватії, Боснії і Герцеговини та Сербії у сфері вирішення проблем біженців).

Політика обумовлення як інструмент впливу була неодноразово застосована Єврокомісією у випадку Хорватії задля забезпечення виконання політичних критеріїв 23-ї переговорної глави. Першим приводом для цього стало неефективне за оцінкою Єврокомісії співробітництво Хорватії з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії. Саме вимога повного співробітництва Хорватії з Гаазьким трибуналом вперше призупинила стрімкий євроінтеграційний темп Хорватії, а пізніше ще неодноразово ставало витокom напруження та впливало як на дії хорватського уряду, так і на суспільну думку.

20 жовтня 2001 року Хорватія підписала Угоду про стабілізацію та асоціацію. У лютому 2003 року Хорватія подала заявку на членство, у червні 2004 року отримала офіційний статус кандидата на членство в ЄС і вже в грудні 2004 року Рада ЄС прийняла рішення про початок переговорів з Хорватією щодо її вступу до Європейського Союзу д березні 2005 р. у разі її повного співробітництва з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії. Водночас, ця стрімка євроінтеграційна хода була перервана і початок переговорів відкладено до жовтня 2005 р. саме через питання співпраці з МКТЮ.

Перші складнощі у відносинах Загреб і Гааги почалися у період з 2001 по 2004 рр. через висунення Трибуналом обвинувачень проти відомих хорватських генералів Анте Готовіні і Рахіма Адемі (2001 р.) та Яна Бобетко (2002 р.) за скоєння ними військових злочинів у 1990-х рр. Зволікання з видачею Бобетка до його смерті у 2003 р., втеча з країни А. Готовіні, якому вдалося переховуватися від міжнародного правосуддя до грудня 2005 р., як вважали очільники трибуналу – не без допомоги хорватської сторони* – все це загальмувало початок переговорів про членство.

Переговори змогли початися лише у жовтні 2005 р., лише після того, як 3 жовтня Головний прокурор МКТЮ К. дель Понте заявила, що співробітництво з РХ є повним. У цей же день Рада з загальних справ та зовнішніх відносин (GAERC) констатувала, що умови для початку переговорів створено, але “будь-яке співробітництво з МКТЮ окрім повного призведе до призупинення переговорів на будь-якій їх стадії” [13].

Після арешту А. Готовіні та початку переговорного процесу з ЄС співробітництво з МКТЮ ще довго залишалося на порядку денному і критично відзначалося у звітах про прогрес Хорватії аж до 2011 року. Офіційний Загреб був змушений передати Брюсселю всю документацію військового часу з ознакою “цілком таємно” та видати всю командну низку хорватських військових, які брали участь в збройних операціях. Тодішній головний прокурор МКТЮ С. Брамерц до останнього вимагав видачі офіційним Загребом додаткових документів з часів останньої війни, існування яких було недоведеним. ЄК у своєму звіті про прогрес Хорватії в 2011 р. відзначала, що “Хорватія не змогла повністю виправдатися стосовно документів, яких бракує; зусилля мають бути продовжені” [14].

У цьому ж документі хорватській стороні докоряють у тому, що публічні виступи в Хорватії, в т. ч. на високому політичному рівні не сприяють створенню в країні клімату для примирення та вирішення спадщини 1990-х рр. Такі заяви

* Після тривалого судового процесу, обвинувачувального вироку першої інстанції та апеляції, у 2012 р. А. Готовіна та М. Маркач були виправдані, а обвинувачення проти них були відкинуті.

були спровоковані демонстраціями проти обвинувачувального вироку першої інстанції від 15 квітня 2011 р. хорватським генералам А. Готовіні (24 роки ув'язнення) та М. Маркачу (18 років ув'язнення) за "співучасть влітку 1995 року, разом з тодішньої політичною верхівкою країни на чолі з Президентом Ф. Туджманом, у злочинній спробі викорінення сербського населення з території Республіки Сербської Країни" [15]. Подія викликала широкий негативний резонанс в країні, призвела до вуличних протестів та, відповідно, падіння рівня підтримки євроінтеграційного курсу країни серед населення. Так, 95% хорвати вважали вирок несправедливим, 60% були готові вийти на вулиці з метою протесту [16], а згідно з опитуванням, проведеним навесні 2011 р. хорватським агентством Ipsos Puls, віддати свій голос за набуття РХ членства в ЄС висловили готовність лише 35% громадян, у той час як на початку квітня 2011 р. їх кількість становила 60% [17].

Нарешті, у 2012 р. питання співробітництва з МКТЮ було знято з порядку денного. В моніторинговому звіті Єврокомісії з приводу готовності РХ до членства в ЄС, співробітництво з МКТЮ згадується лише побіжно. Зокрема, наголошується на необхідності взаємодіяти з Трибуналом та розслідувати військові злочини [18]. Після спростування апеляційною радою МКТЮ вироку першої інстанції та визнання хорватських генералів А. Готовіні та М. Маркача у листопаді 2012 р. невинними по всіх точках обвинувачення, питання співробітництва з Гаагою втратило свою гостроту.

Не менш важливим мірилом готовності Хорватії до членства стали реформа правосуддя та боротьба з корупцією. Антикорупційні заходи стосувалися оптимізації судової системи, підсилення дієвості правоохоронних органів країни, створення мережі антикорупційних органів та корінного вдосконалення законодавства у правосудній та антикорупційній сфері. Попри всі зусилля Хорватії, та позитивні оцінки з боку Брюсселя, саме ця глава залишилася у фокусі пост-переговорного моніторингу ЄС, який тривав до моменту вступу РХ до Євросоюзу 1 липня 2013 року.

Реформа правосуддя була одним з головних аспектів виконання політичних критеріїв. Окрім питань незалежності, неупередженості та відповідальності суддів, проблеми існували і з ефективністю судової системи. Зокрема, відзначалася роздута мережа судів, довга тривалість судових процесів, неефективне втілення у життя судових вироків і велика кількість невіршених справ. Хорватії вдалося зменшити цю кількість з 1,6 млн у 2005 р. до 775000 у 2011 р. Судова мережа була зменшена майже на 40%: районних судів зменшено на 38%, адміністративних – на 45%, обласних – на 29%, торговельних – на 46% [18]. Мережа прокуратур також зменшена на 24%. Законодавчо удосконалений процес обрання та управління службовим ростом суддів та прокурорів, реформована інспекція органів правосуддя.

Особлива увага приділялася нагляду за впровадженням країною антикорупційної стратегії та оптимізації законодавчої системи в цій сфері. Створені органи репресивної антикорупційної системи – Офіс з питань боротьби проти корупції та організованого криміналу (УСКОК), Поліцейський національний офіс з питань боротьби проти корупції та організованого криміналу (ПНУСКОК) [18]. Після несподіваної відставки тодішнього прем'єр-міністра І. Санадера у 2009 р., діяльність УСКОК нарешті стала давати видимі результати у вигляді обвинувачень у корупції та арештів високопосадовців, включаючи самого Санадера.

Несприятливу оцінку виконання критеріїв глави 23 хорватська сторона отримувала не лише з боку ЄС, а й зі сторони хорватських громадських організацій. Так, у лютому 2011 р. 15 громадських організацій зі сфери захисту прав людини оприлюднили звіт, який суперечив духові урядового звіту з цього

питання, який був відправлений ще раніше в Брюссель. На відміну від офіційної точки зору, громадські активісти стверджували, що Хорватія не готова закрити переговори в частині глави “Правосуддя та основні права”, висловлюючи сумніви, що реформи є сталими та незворотними, та вказуючи на низку проблемних питань у цій сфері [19]. Водночас, після проведених урядом РХ консультацій з цими НГО, у травні 2010 р. був оприлюднений ще один звіт, в якому висловлювалася згода на закриття 23-ї глави із збереженням наглядю за її виконанням [20].

У фокусі уваги Єврокомісії перебував й стан захисту прав національних меншин в РХ, зокрема, подолання таких негативних явищ останньої війни за незалежність, як вигнання сербів, знищення їх майна, військові злочини проти сербського населення. За допомогою різних механізмів міжнародна спільнота змусила Хорватію визнати той факт, що “хорватська війна за незалежність та протистояння сербській агресії, яка управлялася з Белграду, супроводжувалася систематичним переслідуванням сербського цивільного населення, вбивством сербського населення в містах від Славонії до Ліки та всеосяжним спустошенням та руйнуванням сербських анклавів під час звільнення окупованих територій” [21, с. 699].

Політичний критерій, що стосувався забезпечення права меншин для Хорватії було розподілено на кілька підкритеріїв: забезпечення повернення біженців та розселених осіб (сербської національності), повернення їх майнових прав, а також особливих проблем ромів (від надання їм громадянства до забезпечення працевлаштування, освіти, соціального захисту тощо); культура, освітні інституції, роль Омбудсмена, репрезентативність в органах державного управління та правосуддя, участь меншин у виборах до парламенту, репрезентативність в ЗМІ, та справи у порушенні прав людини проти Хорватії у Європейському суді з прав людини.

Окрему увагу ЄК приділяла умові забезпечення сприятливих умов повернення біженців і розселених осіб, повернення і відбудова їхнього майна, знищеного під час бойових дій. Слід зазначити, що близько 300–350 тис. громадян сербської національності були змушені залишити Хорватію під час військових подій. 132872 тис. з них повернулося, проте половина (54%) лише формально для упорядкування питання громадянства та майна, продовжуючи проживати поза межами РХ [14]. Вже станом на 2005 рік з 19280 сербських будинків, зайнятих хорватами під час війни, 19256 було повернено. Починаючи з 1995 хорватська держава побудувала або реконструювала 146520 житлових будинків, 35% з яких для передачі сербським громадянам, які повернулися з вигнання [6].

Критично оцінювалися повільна імплементація Конституційного закону про права національних меншин в Республіці Хорватія, зокрема, у частині пропорційного працевлаштування представників національних меншин в органах державного та місцевого управління, правосудді, поліції. З метою усунення недоліків, у 2011 р. було внесено правки до зазначеного закону, а також ухвалено План дій з працевлаштування національних меншин у період 2011–2014 рр., яким передбачалося забезпечення працевлаштування 5,5% цієї категорії громадян на місцевому та загальнодержавному рівні [22].

Політика обумовлення була не лише дієвим механізмом Єврокомісії, а й використовувалась окремими країнами-кандидатами в рамках політичного критерія щодо встановлення добросусідських відносин з оточуючими країнами, зокрема, членами ЄС. Цим скористувалися, зокрема, Італія та Словенія для вирішення проблем двостороннього характеру.

Політична обумовленість з боку окремих країн ЄС не була напряму пов’язана із політичними критеріями норм *acquis communautaire*. Першим таким прикладом можна назвати реакцію Італії та Словенії на ухвалення у 2003 році

рішення Хорватського Сабору про встановлення Захищеної екологічної та риболовної зони (ЗЕРЗ) в Адриатиці [23]. Створення такої зони не виходило за межі правових рамок Конвенції ООН з морського права від 1982 р. та базувалося на договорі між колишньою СФРЮ та Італією від 1968 р. про розмежування територіальних вод. Однак, Хорватія не провела попередніх консультацій з країнами, інтереси яких це могло зачепити, зокрема, Італією та Словенією. Окрім того, завдяки ЗЕРЗ Хорватія збільшила свою юрисдикцію у відкритому морі на 23870 км², володіючи на той момент 31757 км² [24]. На це Словенія відповіла ухваленням у 2005 р. Закону про створення Захищеної екологічної зони та епіконтинентального поясу, який простягнувся і на акваторію міжнародних вод.

Для Італії, обсяг улову риби якої в цих водах сягав 300 млн євро щорічно (що в 10 разів більше, ніж улов Хорватії) таке рішення могло значно зменшити доступ італійських риболовів до Адриатичних вод [24].

Для Словенії, окрім потенційного зменшення обсягу улову, це означало встановлення небажаного прецеденту в прикордонній суперечці з Хорватією про розмежування територіальних вод. Під тиском обох країн РХ була змушена відтермінувати проголошення захищеної зони для країн ЄС до моменту досягнення домовленостей щодо рибальства між РХ та ЄС. У 2008 р., як писали хорватські ЗМІ, “Хорватія була вимушена обирати між ЗЕРЗ та членством в ЄС. Уряд прем’єра І. Санадера обрав ЄС і у березні 2008 року відмовився від застосування норм ЗЕРЗ на країни-члени ЄС” [25].

Водночас, прикордонна суперечка між Хорватією та Словенією продовжилась через інше питання і, фактично, заморозила переговорний процес з грудня 2008 року до жовтня 2009 року. Любляна намагалася змусити Загреб вирішити на її користь питання проведення лінії взаємного сухопутного та морського кордону із забезпеченням виходу Словенії у відкрите море як стратегічного державного інтересу. Висуваючи свої вимоги, Любляні вдалося попри неодноразову критику ЄС блокувати переговори Хорватії про членство. Деблокаду передвступних переговорів було досягнуто за посередництва ЄС та після домовленості прем’єр-міністрів РХ та РС Я. Косор та Б. Пахора щодо вирішення питання розмежування морських кордонів шляхом міжнародного арбітражу. Міжнародний договір про арбітраж між обома країнами був підписаний у листопаді 2009 р. в Швеції (м. Стокгольм), яка тоді головувала в ЄС. Лише після підтвердження зазначеного договору словенським народом на референдумі у червні 2010 р. (371848 голосів проти 349595), Словенія остаточно розморозила переговорний процес Хорватії з ЄС [26].

Слід зазначити, що після набуття Хорватією членства в Європейському Союзі у 2013 році, питання розмежування територіальних вод не лише не зійшло з порядку денного двосторонніх хорватсько-словенських відносин, а й ще більше загострилося. Так, у 2015 р. на підставі одностайного рішення Хорватського Сабору, уряд тодішнього Прем’єр-міністра РХ З. Мілановича ухвалив рішення щодо виходу Хорватії з арбітражного процесу зі Словенією. Причиною такого кроку стала заява словенського міністра закордонних справ щодо начебто володіння інформацією про майбутній вирок арбітражу та існування “особливого каналу комунікації” між словенським урядом і арбітражним судом [27]. Хорватія обгрунтувала своє рішення тим, що подібні заяви безповоротно скомпрометували Арбітражний суд, знівелиювали довіру до нього та поставили під питання законність усього судового процесу. 30 липня 2015 р. Міністерство закордонних та європейських справ РХ повідомило словенську сторону про вихід з арбітражного процесу, зокрема, виникнення умов для припинення двосторонньої Угоди про арбітраж з огляду на її суттєві порушення з боку Словенії [28]. На думку хорватської сторони, відтепер процес вирішення прикордонних питань

має вестися відповідно до ст. 65 Віденської конвенції про право міжнародних договорів.

Європейська Комісія нейтрально відреагувала на загострення хорватсько-словенської полеміки. 30 вересня 2015 р. на ім'я хорватського та словенського прем'єр-міністрів був направлений лист Президента ЄК Ж.-К. Юнкера про те, що визначення кордонів між державами-членами ЄС не входить до сфери відповідальності Євросоюзу. Було також наголошено, що відкриті питання розмежування кордонів мають бути вирішені швидко, оскільки можуть негативно впливати на застосування європейського права в рамках ЄС [29].

Новий уряд Республіки Хорватія, який розпочав свою роботу на початку 2016 року, продовжує відстоювати офіційну позицію Хорватії щодо правомірності виходу країни з арбітражного процесу зі Словенією та припинення дії відповідної угоди. Саме така позиція одногосно, широким політичним консенсусом усіх партій, була підтримана Хорватським Сабором. Уряд РХ повідомив держави-члени ООН про припинення дії Угоди щодо арбітражу зі Словенією.

Безрезультатно закінчився візит Міністра закордонних та європейських справ РХ М. Ковача до Словенії 22 березня 2016 р., де обидва міністри зазначили що питання кордонів є лише одним з сегментів загалом добросусідських відносин між обома державами. М. Ковач також повторив позицію, що Хорватія вийшла з арбітражного процесу.

16 березня 2016 р. відбулося засідання Арбітражного суду, в якому хорватська сторона участі не брала. Суд заявив, що розпочне розгляд правових наслідків подій, через які Хорватія припинила свою участь в арбітражному процесі, а поки його повноваження щодо розгляду питання кордонів призупинено [30]. 30 червня 2016 р. Суд ухвалив рішення, яким визнав порушення з боку словенської сторони положень Угоди про арбітраж, однак підтвердив, що зазначена угода залишається в дії. Словенська сторона також вважає арбітражний процес таким, що триває, а двосторонню угоду з РХ щодо арбітражу від 2009 року досі діючою і обов'язковою до виконання обома сторонами. Прем'єр-міністр Республіки Словенія М. Церар заявив, що арбітраж є єдиним можливим рішенням прикордонної суперечки з Хорватією. Проте офіційна позиція Хорватії щодо виходу з арбітражу залишилася незмінною.

Ще одне проблемне двостороннє питання, яке Словенія намагалася подати у політичній площині вже напередодні ратифікації Угоди про вступ РХ до ЄС, було питання компенсації втрачених із розпадом СФРЮ валютних заощаджень хорватських громадян в Люблянській банці. Словенська сторона наполягала на вирішенні цієї проблеми в рамках усього комплексу питань, пов'язаних із процесом перерозподілу майна колишньої СФРЮ, а не через індивідуальні позови хорватських громадян в національних судах. 11 березня 2013 р. уряди обох держав підписали Меморандум про взаєморозуміння, в якому йдеться про вирішення цього питання на основі майбутньої угоди щодо розподілу спадщини СФРЮ. І хоча хорватська сторона наголошувала, що меморандум не має зобов'язуючого характеру міжнародної угоди, до певної міри словенській стороні вдалося досягти своєї мети.

Політика обумовлення з боку Євросоюзу не рідко поляризувала хорватське суспільство і ставила хорватську владу у досить незручне становище, коли, вона попри негативні суспільні настрої у досить стислі терміни мала виконувати політичні критерії задля подальшого прогресу на шляху до ЄС. Так, співпраця з МКТЮ певним чином компрометувала здобутки Вітчизняної війни 90-х років і прирівнювала її в очах патріотично налаштованого населення до агресії. Низка непопулярних заходів, зокрема, вимога ЄС розслідувати злочини хорватських громадян під час війни національними судами також неоднозначно сприймалося

суспільством. Окрім того, Хорватії прийшлося йти на поступки при вирішенні окремих двосторонніх проблем з країнами-сусідами. Водночас, такий прискіпливий нагляд з боку Євросоюзу за імплементацією Хорватією взятих на себе зобов'язань мав і подвійний позитивний ефект, оскільки окрім прискорення структурного реформування країни, позбавив її післявступного моніторингу з боку ЄС, як це було у випадку Болгарії і Румунії.

Уже у статусі члена ЄС Хорватія сама почала використовувати політику обумовлення як важель впливу для вирішення питань двостороннього характеру, зокрема у відносинах з Сербією. Так, у червні 2016 р. Республіка Сербія як країна-кандидат розпочала переговори з ЄС в частині 23-ї та 24-ї глави "Правосуддя та основні права" і "Свобода, юстиція та безпека". Хорватія певний час не давала своєї згоди на початок переговорів у частині 23-ї глави, вимагаючи від Сербії скасування Закону про універсальну юрисдикцію стосовно військових злочинів від 2003 р., яким Сербія проголосила себе, на думку хорватської сторони, "міні-Гаагою" [31]. Міністр закордонних та європейських справ М. Ковач зазначив, що Сербія не зможе зробити прогрес у переговорах з ЄС, якщо не відмовиться від цього закону [32].

Список використаних джерел

1. *Vachudova M. A., Spenzharov A.* The EU's Cooperation and Verification Mechanism: Fighting Corruption in Bulgaria and Romania after EU Accession widesh Instutute for European Policy Studies / M. A. Vachudova, A. Spenzharov // *European Policy Analysis*. – 2012. – №1. – P. 19.
2. *Kochenov Dimitry.* EU Enlargement Law: History and Recent Developments: Treaty – Custom Concubinage? [Electronic resource] / Dimitry Kochenov // *European Integration online Papers*. – 2005. – № 6, Vol. 9. – P. 34. – Access mode: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2005-006a.htm>.
3. *Bojinović Fenko A., Urlič. A.* Political Criteria vs. Political Conditionality: Comparative analysis of Slovenian and Croatian European Union accession processes / A. Bojinović Fenko, A. Urlič // *Croatian International Relations Review*. – 2015. – №XXI (72). – P. 107–137.
4. *Schimmelfennig Frank.* EU political accession conditionality after the 2004 enlargement: consistency andeffectiveness [Electronic resource] / Frank Schimmelfennig // *Journal of European Public Policy*. – 2008. – № 15:6. – P. 918–937. – Access mode: // www1.ethz.ch/eup/people/schimmelfennig/publications/08_JEPP_EUPoliticalAccessionConditionality.pdf.
5. *Vasiljević S.* Pravni aspekti zaštite manjina u proces u stabilizacije i pridruzivanja [Electronic resource] / S. Vasiljević. – Access mode: <http://www.ijf.hr/Eu2/Vasiljevic.pdf>.
6. *Mesić Milan, Bagić Dragan.* Manjinski povratak u Hrvatsku – studija otvorenog procesa, Ured Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice [Electronic resource] / Milan Mesić, Dragan Bagić. – Access mode: https://bib.irb.hr/datoteka/603986.Manjinski_povratak_2011_final.pdf.
7. *Pavlaković Vjeran.* Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol / Vjeran Pavlaković // *Europe-Asia Studies*. – 2010. – №62: 10. – P. 1707–1740.
8. *Šeperić D.* To Europe and back – The Croatian EU accessionprocess and its outcomes / D. Šeperić // *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*. – 2011. – №4. – P. 463–480.
9. *Grabar Kitarović.* EU najstroža prema Hrvatskoj [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.jutarnji.hr/grabar-kitarovic--eunajstroza-prema-hrvatskoj/271008>.
10. *Milanović održao predavanje u Berlinu: 'Put Hrvatske k EU je najteži od svih zemalja dosad!'* [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.jutarnji.hr/milanovic-odrazio-predavanje-u-berlinu--put-hrvatske-k-eu-je-najtezi-od-svih-zemalja-dosad--/1054783/>.
11. *European Commission staff working document. Croatia 2010 Progress Report* [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/hr_rapport_2010_en.pdf.
12. *European Commission Interim report from the Commission to the Council and the European Parliament on reforms in Croatia in the field of judiciary and fundamental rights (negotiation chapter 23)* [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/hp/interim_report_hr_ch23_en.pdf.
13. *Croatia 2005 Progress Report* [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1424_final_progress_report_hr_en.pdf.
14. *Radni dokument komisije Hrvatska. Izvješće o napretku za 2011. Godinu kao prilog. Priopćenja komisije europskomu parlamentu i vijeću. Strategija proširenja i glavni izazovi 2011. – 2012.* (com (2011) 666) [Electronic resource]. – Access

mode:http://www.mvep.hr/files/file/dokumenti/111012_Izvjesce_o_napretku_2011_FINAL.pdf.

15. *Judgement Summary for Gotovina et al* [Electronic resource]. – Access mode: http://www.icty.org/x/cases/gotovina/tjug/en/110415_summary.pdf. 16. “*Prvo istraživanje javnog mnijenja nakon presude*” [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ekskluzivno-samo-23-hrvata-za-ulazak-u-eu-cak-95-smatra-presudu-nepravедnom/2042394/>. 17. *HDZ pada, Jadranka Kosor nikada lošija!* [Electronic resource]. – Access mode: <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ekskluzivno-premijerka-nema-podrsku-za-niti-jedan-potez.html>. 18. *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the Main Findings of the Comprehensive Monitoring Report on Croatia’s state of preparedness for EU membership* [Electronic resource]. – Access mode: https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2012/package/hr_rapport_2012_en.pdf. 19. *Joint Opinion of the Croatian civil society organizations on the readiness of the Republic of Croatia for the closing of negotiations in Chapter 23 - Judiciary and Fundamental Rights* [Electronic resource]. – Access mode: http://kucaljudskihprava.hr/system/attachment/file/1/20110216_Joint_opinion_of_Croatian_CSOs_on_Chapter_23.pdf. 20. *Joint Opinion of Croatian Civil Society Organizations on the Progress regarding the Readiness of the Republic of Croatia to Close Negotiations in Chapter 23 – Judiciary and Fundamental Rights* [Electronic resource]. – Access mode: <http://gong.hr/media/uploads/dokumenti/Clanci/20110511MAY2011-JOINTOPINIONOFCSOsONCHAPTER23.pdf>. 21. *Goldstein I. Hrvatska 1918–2008 / Ivo Goldstein*. – Zagreb: EPH, 2008. – 944 p. 22. *Plan prijama pripadnika nacionalnih manjina u državnu službu u tijela državne uprave za razdoblje od 2011. do 2014. godine* [Electronic resource]. – Access mode: https://www.istrastria.hr/fileadmin/dokumenti/upravna_tijela/UO_za_tal_nac_zaj/Instrumenti_zastite_judskih_prava/III.Nacionalnounutarnje_zakonodavstvoRH/3.Akti_Vlade,Ministarstava/III3.57.Plan_prijama_pripadnika_nacionalnih_manjina_u_drzavnu_sluzbu_u_tijela_drzavne_uprave2011-2014.pdf. 23. *Odluka o proširenju jurisdikcije republike hrvatske na jadranskom moru* [Electronic resource]. – Access mode: http://www.lesar.in/ZERP_dokumentacija.pdf. 24. *The ecological and fisheries protection zone (ZERP) in Croatia*. 2008. Directorate General for Internal Policies of the Union. Policy Department – Structural and Cohesion Policy [Electronic resource]. – Access mode: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/397233/IPOLPECH_NT\(2008\)397233_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/397233/IPOLPECH_NT(2008)397233_EN.pdf). 25. “*Hrvatska zakasnila, Jadran je sada europsko more*” [Electronic resource]. – Access mode: http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Hrvatska-zakasnila-Jadran-je-sada-europskomore?meta_refresh=true. 26. *Zakonodajni referendum o zakonu o ratifikaciji arbitražnoga sporazuma med vladu Republike Slovenije in vladu Republike Hrvaške 6 junij 2010* [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-referendumi/referendum-o-zakonu-o-arbitraznem-sporazumu-6-junij-2010>. 27. *Odluka o pokretanju postupka za prestanak Sporazuma o arbitrazi između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Slovenije zbog njegove povrede* [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.mvep.hr/files/file/dokumenti/arbitraza/hr/150820-odluka-vlade-rh-30072015.pdf>. 28. *Дипломатична нота Міністерства закордонних та європейських справ Республіки Хорватія №.3303/2015* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvep.hr/files/file/dokumenti/arbitraza/hr/150820-note-verbale-no-3303-2015-%28to-therepublic-of-slovenia%29.pdf>. 29. *Prestanak arbitražnog postupka između Hrvatske i Slovenije: uzroci i posljedice* [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.mvep.hr/hr/ostalo/prestanak-arbitraznog-postupka/>. 30. *Conclusion of hearing in the Arbitration between the Republic of Croatia and the Republic of Slovenia* [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.pccases.com/web/sendattach/1604>. 31. “*Sporni zakon o univerzalnoj jurisdikciji: Hrvatska blokirala Srbiju na putu u EU*” [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.nacional.hr/sporni-zakon-o-univerzalnoj-jurisdikciji-hrvatska-blokirala-srbiju-na-putu-u-eu/>. 32. “*Nećemo dopustiti napredovanje Srbije u EU dok ne ispuni sve hrvatske zahtjeve*”. Priopćenje Ministarstva vanjskih i europskih poslova RH [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.mvep.hr/hr/mediji/priopcenja/necemo-dopustiti-napredovanje-srbije-u-eu-dok-ne-ispuni-sve-hrvatske-zahhtjeve,25871.html>.

Ирина Боровец

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ЧЛЕНСТВА
И “ПОЛИТИКА ОБУСЛОВЛИВАНИЯ” КАК ДЕЙСТВЕННЫЙ МЕХАНИЗМ
ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В ЕВРОИНТЕГРАЦИОННОМ ДИАЛОГЕ
С РЕСПУБЛИКОЙ ХОРВАТИЯ**

Проанализировано выполнение Республикой Хорватия политических критериев членства как предпосылки для вступления в Европейский Союз. Особое значение уделено политике обусловливания ЕС (political conditionality), т.е. такой политике, когда прогресс страны на пути к членству приводится в зависимость от выполнения ею взятых на себя обязательств в рамках исполнения политических критериев. Проведен обзор исполнения Республикой Хорватия важнейших политических критериев с особым вниманием к тем, где Евросоюзом или отдельной страной-членом ЕС применялась политика обусловливания. Целостный анализ указанных особенностей евроинтеграционного пути Хорватии дает основание для подтверждения принятого в научных кругах мнения о том, что политика обусловливания является эффективным инструментом ЕС во время переговорного периода со страной-кандидатом в том случае, когда Евросоюз предоставляет четкие и понятные перспективы членства. Эта политика так же способствует ускоренному реформированию страны-кандидата, хотя и не всегда обеспечивает устойчивый положительный результат, и иногда может восприниматься частью общества как инструмент политического давления. Комплексное исследование особенностей евроинтеграционной политики РХ является важным для украинской исторической науки в контексте формирования концептуального видения Украиной вызовов и перспектив ближайшего сотрудничества с Европейским Союзом.

Ключевые слова: политические критерии, Европейский Союз, европейская интеграция, переговоры о членстве, Хорватия, Западные Балканы.

Iryna Borovets

**POLITICAL CRITERIA OF MEMBERSHIP AND “POLITICAL CONDITIONALITY”
AS AN EFFECTIVE MEANS OF THE EUROPEAN UNION
IN THE EUROINTEGRATION DIALOGUE WITH THE REPUBLIC OF CROATIA**

The article analyses the implementation of the EU accession political criteria by the Republic of Croatia as a precondition for its European Union membership. Special attention is given to the EU political conditionality, i.e. policy of conditioning the candidate country's membership perspective by its ability to implement main EU criteria effectively. A brief overview of the Croatian achievements in criteria's implementation is made with an emphasis to those, where political conditionality was set in place by the European Commission. Comprehensive analysis of the mentioned peculiarities of the Croatia Eurointegration proves widely accepted academic opinion that political conditionality is being an effective EU accession policy tool under the condition of giving clear membership perspective to a candidate country. However, while boosting candidate country's capability in reforming, political conditionality though still gives no guarantees to steady positive outcome and sometimes is viewed as a tool of political pressure. The complex research of peculiarities of European integration policy of Croatia is important for domestic political science in the context of the upgrading of the Ukrainian national strategy for further co-operation with the European Union.

Key words: political criteria, political conditionality, European Union, European integration, negotiations on the EU membership, Croatia, the Western Balkans.

УДК 94(476)

Оксана Валіон

ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ТА КРАЇН ЄВРОСОЮЗУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проаналізовано основні напрямки співпраці між Білоруссю та Європейським Союзом у зовнішньоекономічній сфері на сучасному етапі. Окреслено загальний формат відносин “Білорусь–ЄС”. Основну увагу сконцентровано на таких аспектах двосторонніх торговельно-економічних взаємин: зовнішньоторговельний обіг, експортно-імпортні операції, інвестиційна політика, міжнародна технічна допомога.

Ключові слова: Республіка Білорусь, країни Європейського Союзу, торговельно-економічне співробітництво, експорт, інвестиції.

Проблематика побудови взаємовигідного партнерства і співробітництва на Європейському континенті належить до пріоритетних тем не лише для української історичної науки, а й європейської, світової. Глобалізаційні та інтеграційні процеси, що відбуваються нині, лише актуалізують інтерес до вказаного наукового дискурсу. У цьому контексті важливим і цінним є досвід взаємодії між Республікою Білорусь та країнами Європейського Союзу. Близькість кордонів сприяє налагодженню між ними тісної і ефективної співпраці. Для Білорусі, яка здійснює регіональну інтеграційну політику, а також прагне знайти своє місце у світовій економіці та системі міжнародних зв'язків, співробітництво з потужним об'єднанням європейських держав є надзвичайно важливим. Спільні інтереси, проблеми, виклики спонукають до пошуку й поглиблення тривалих двосторонніх відносин.

Взаємодія з потужним і перспективним ринком Європейського Союзу є особливо необхідною для економіки Республіки Білорусь, її підприємств. ЄС у такій співпраці вбачає подальше поширення ідей єдиної Європи на схід, формування загальноєвропейського економічного простору. Білорусь та Євросоюз докладають значних зусиль у зміцненні стабільності й безпеки на Європейському континенті.

Зазначимо, що на сучасному етапі підвищення уваги Євросоюзу до Білорусі також продиктоване особливостями поглиблення євразійської інтеграції. Крім того, значний вплив на трансформацію політики ЄС щодо Білорусі пов'язаний із участю Президента Республіки Білорусь Олександра Лукашенка у врегулюванні української кризи. Відтак, особливістю “нової” політики Євросоюзу стосовно РБ є активізація взаємодії й переміщення співробітництва, переважно, в економічну, соціальну, енергетичну й транспортну сфери [1]. Власне, торговельно-економічна складова у відносинах “Білорусь–ЄС” завжди відіграла вагоме місце.

Зовнішньоекономічна діяльність Білорусі у сучасних умовах загалом і зовнішньоекономічні зв'язки між республікою і країнами Європейського Союзу, зокрема, відображені в працях переважно білоруських науковців, меншою мірою – російських і українських. На нашу увагу заслуговують монографії В. Шимова – “Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы” [2], що була видана в 2003 р., та “Национальная экономика Беларуси” [3], опублікована у 2012 р. У них автор проаналізував зовнішньоекономічний потенціал Республіки Білорусь та особливості її багатовекторної міжнародної економічної політики у контексті глобалізації.

Аналіз посткризових тенденцій розвитку інноваційних процесів у світовій економіці та механізмів їх активізації в Росії і Білорусі за допомогою залучення прямих іноземних інвестицій досліджено у книзі “Внешнеэкономический фактор в стратегии модернизации России и Беларуси” [4]. Під час написання статті певною мірою прислужилася праця “Беларусь и Европейский Союз: от изоляции к сотрудничеству” [5], видана у 2011 р. за підтримки Центру європейських досліджень та Фонду Конрада Аденауера. Комплексний аналіз експортно-імпортних процесів Білорусі від здобуття незалежності здійснено у колективній монографії білоруських науковців Є. Качуровського та Ю. Астапченка “Беларусь: новая торговая политика” [6]. У контексті проблематики дослідження теоретичний і практичний інтерес становили низка аналітичних статей. Особливості зовнішньоекономічної політики Республіки Білорусь на сучасному етапі висвітлені в розвідках наступних науковців: О. Синявської, О. Машевської [7], А. Прищепи [8], Г. Шмарловської [9], А. Дайнеко [10] та ін. Тенденції, проблеми й перспективи торговельно-економічної співпраці між Білоруссю і країнами ЄС розглянуто в працях В. Улаховича [11], Ю. Лукашевича [12], А. Русаковича [13], О. Сосункевича [14], В. Шадурського [15], Н. Бучневої [16], С. Балюк [17], Ю. Абуховича, Є. Бедрицької, Д. Солабуто [18], А. Малої [19], О. Ковшар [20; 21] та ін.

Білорусь – це країна із малою відкритою економікою. За цим показником республіка входить у перелік країн-лідерів. Особливе географічне розташування, обмеженість ресурсної бази, невеликі розміри внутрішнього ринку, безумовно, посилюють потребу зовнішньоторговельної активності держави, актуалізують проблеми розширення експортної діяльності, виходу на нові зовнішні ринки за рахунок випуску конкурентоспроможної продукції. Кошти, отримані від експортних операцій, вкладаються у розбудову інших галузей соціально-економічного сектору.

У зв'язку з цим, Білорусь проводить багатовекторну зовнішню політику, у контексті якої налагоджуються взаємовигідні торговельно-економічні зв'язки із зарубіжними партнерами, з багатьма – співпраця не обмежується торгівлею, створюються спільні підприємства, розробляються й втілюються різноманітні міждержавні програми й проекти.

Одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики Республіки Білорусь на європейському векторі є інтенсифікація партнерства із Євросоюзом. Країни ЄС, у першу чергу, Польща, Литва, Латвія не лише мають з Білоруссю спільні кордони, але й тісно пов'язані з нею історичними, культурними, економічними відносинами [15]. Європейський Союз становить один із найбільших ринків у світі, що характеризується високою купівельною спроможністю [19]. З огляду на це, налагодження й поглиблення торговельно-економічного двостороннього співробітництва сприятиме модернізації білоруської економіки, підвищенню конкурентоспроможності її товарів, інтеграції Білорусі у світовий глобальний простір.

Витоки співробітництва Білорусі і ЄС на сучасному етапі датуються початком 1990-х рр. Саме тоді було закладено основу подальших двосторонніх відносин. Здійснювалися двосторонні візити, проводилися переговори на вищому рівні, результатом яких стало підписання 6 березня 1995 р. Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським Союзом і Республікою Білорусь. Документ створив необхідну договірно-правову базу для інтенсифікації співробітництва у всіх напрямках. Відносно торговельно-економічного виміру двостороннього діалогу Сторони зобов'язалися сприяти взаємовигідній торгівлі й вкладанню інвестицій, а також гармонічним економічним відносинам між державами, їх стабільному економічному розвитку. Проте через конституційну кризу в Білорусі 1996 р. і листопадовий референдум ратифікацію Угоди було призупинено.

У 1997–2007 рр. політичний діалог між Республікою Білорусь і ЄС був обмежений, не отримала розвитку договірно-правова база, країна не приймала повноцінної участі в програмах ЄС, зокрема, в Європейській політиці сусідства (ЄПС). Ще 20 грудня 2006 р. ЄС прийняв рішення про виключення Білорусі із Загальної системи преференцій з червня 2007 р., що призвело до фінансових втрат Білорусі у торгових відносинах з ЄС. Лише впродовж 2007–2008 рр. поступово почали змінюватися умови відновлення політичних відносин Білорусі та ЄС. У березні 2009 р. на саміті ЄС Білорусь офіційно запросили для участі в програмі Східне партнерство (СП), яка формувала сфери й напрямки подальшої співпраці. Зауважимо, що активізація відносин з ЄС здійснювалася в комплексі із посиленням участі Білорусі в інтеграційних об'єднаннях СНД [13].

Новим імпульсом у двосторонніх взаєминах стали події грудня 2010 р., пов'язані із президентськими виборами у Білорусі. Дії білоруської влади відносно силового придушення антиурядового мітингу, переслідувань і арештів представників опозиції призвели до введення на початку 2011 р. режиму санкцій проти багатьох урядовців країни. І лише 15 лютого 2016 р. Рада ЄС прийняла рішення про скасування більшості санкцій щодо Білорусі, відкривши нову сторінку в історії двостороннього співробітництва. Скасування європейських санкцій створювало можливості для інтенсифікації торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва Білорусі з ЄС. Відтак, нині постає нагальна необхідність підготовки Угоди про партнерство і співробітництво між Білоруссю і ЄС у нових рамках двосторонніх відносин [22]. Адже Білорусь залишилася єдиною серед шести країн-учасниць програми Євросоюзу Східне партнерство, яка не має вказаної двосторонньої угоди з ЄС [23].

Бачимо, що впродовж 1990–2000-х рр. відносини між Республікою Білорусь і ЄС розвивалися неоднозначно, охоплюючи періоди охолодження й похвалення у двосторонніх взаєминах.

Незважаючи на політичні суперечності, торговельно-економічна співпраця між Білоруссю і країнами ЄС зберігала свою важливість з часу незалежності РБ. У Посланні Президента білоруському народу і Національним зборам у травні 2012 р. було відзначено, що “Європейський союз – один із найважливіших векторів для Білорусі у навколишньому світі. Економічно, та й політично Білорусь і Євросоюз є важливими один для одного партнерами. За експортом Євросоюз виступає для нас партнером номер один, за загальним товарообігом – номер два після Росії” [13].

Нині на частку Євросоюзу припадає близько 30 % білоруського експорту та п'ята частина імпорту. З 1997 р. товарообіг між ЄС і Білоруссю зріс у понад 20 разів. Відтак, Європейський Союз займає друге місце серед основних торговельно-економічних партнерів Білорусі. Перше належить Російській Федерації, з якою встановлені тісні інтеграційні зв'язки.

Необхідно зазначити, що труднощі у білорусько-російських торговельно-економічних відносинах переконували керівництво Білорусі у небезпечності односторонньої орієнтації і змушували шукати інші великі ринки збуту продукції [24, арк. 12]. Тому впродовж 2000-х рр. поступово зменшується частка товарообігу з РФ, тоді як розширюються зовнішньоторговельні взаємини із країнами поза СНД, зокрема, з ЄС. Якщо у географічній структурі експорту Білорусі у 1995 р. частка Росії становила 45,6 %, то у 2008 р. – 32,1 %, тоді як країни Євросоюзу відповідно – 12,0 % і 43,9 %. Водночас імпорт Білорусі з Росії у 1995 р. складав 53,3 %, а у 2008 р. – 59,8 %. Частка ЄС була наступною: 16,3 % (1995 р.) і 21,7 % (2008 р.) [25]. На частку Росії у 2016 р. припадало 51,2 % всього товарообігу Республіки Білорусь (у 2015 р. – 48,4 %), у тому числі – 46,2 % експорту (у 2015 р. – 39,0 %) і 55,5 % імпорту (у 2015 р. – 56,6 %) [26; 7].

Упродовж 2000–2015 рр. товарообіг Республіки Білорусь із країнами Європейського Союзу зріс із 3938,0 млн доларів США до 14 382,5 млн. При цьому експорт збільшився з 2085,3 млн доларів США до 8 549,0 млн, тоді як імпорт у 2000 р. становив 1852,7 млн доларів США, а у 2015 р. – 5833,5 млн. Відтак, упродовж вказаного часу спостерігалось позитивне сальдо зовнішньої торгівлі Білорусі та ЄС. У 2000 р. становило 232,6 млн доларів США, а у 2015 р. – 2715, 5 млн [27]. Варто зазначити, що, хоча й Республіка Білорусь відчула вплив на економіку негативних наслідків світової фінансово-економічної кризи 2009 р., проте зовнішньоторговельні зв'язки із країнами ЄС у той час лише поглиблювалися [20].

У січні – березні 2017 р., згідно відомостей Національного статистичного комітету, обсяги зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь з ЄС становили 2925,3 млн доларів США, тоді як за аналогічний період 2016 р. – 2770,3 млн. При цьому білоруський експорт збільшився за цей час із 1 605,9 млн доларів США у 2016 р. до 1613,6 млн у 2017 р., тоді як імпорт зменшився – із 1164,4 млн доларів США (січень – березень 2016 р.) до 1 311,7 млн (січень – березень 2016 р.) [28]. Зазначена динаміка є доволі обнадійливою, оскільки в останні роки товарообіг між Республікою Білорусь і країнами Європейського Союзу знизився. У 2015 р. він становив 14,3 млрд доларів і знизився більш ніж на 5,5 млрд доларів у порівнянні з 2014 р. Експорт у 2015 р. скоротився на 19,4 % , а імпорт – на 38,3 % [29]. Сподіваємося, що новий етап у двосторонніх взаєминах, який спостерігається нині, позитивно вплине на динаміку торговельно-економічних зв'язків.

Найбільшими торговельними партнерами із країн ЄС для Республіки Білорусь є Німеччина, Польща, Литва, Латвія та Італія [24, арк. 74]. Головними експортними статтями Білорусі до країн ЄС є нафта і продукти нафтопереробки, калійні й азотні добрива, металопродукція, вантажні та легкові автомобілі, трактори, шини, молочна і м'ясна продукція, меблі. Щодо імпорту товарів, то тут провідне місце займають продовольчі товари і зерно, продукція хіміко-фармацевтичної промисловості, а також різне устаткування для харчової та легкої промисловості [7].

Зазначимо, що нині Білорусь пропонує понад 1000 найменувань товарів експортної продукції. Країна входить до лідерів серед світових експортерів вантажних автомобілів, тракторів, дорожньо-будівельної та комунальної техніки. Білорусь випускає 17% всіх комбайнів у світі, 6 % тракторів, 6,4 % льоноволокна і 1, 6 % картоплі, а частка виробника кар'єрних самоскидів БелАЗ на світовому ринку досягає 30 %. Виробляючи 1,4 % світових обсягів молока, в експорті молочних продуктів країна займає 2,4 %, а за вершковим маслом – 4,6 %. Крім того, за експортом ІТ-послуг на душу населення Білорусь випереджає всі країни СНД. Є значні напрацювання в сфері високих технологій, зокрема у виробництві оптичних і лазерних приладів, автоматизованих систем управління [30]. Разом з тим, у білоруському експорті все ж переважає сировина, він має виражений “нафтовий” характер. Це демонструє таблиця 1. Відтак, якщо в імпорті домінує високотехнологічна продукція, то в експорті помітна недостатня частка наукоємних товарів.

Таблиця 1.

Внесок нафтопродуктів в експорт товарів ЄС

	Експорт нафтопродуктів (у млн доларів)	Загальний обсяг експорту (у млн доларів)
Нідерланди	5477	6157,9
Латвія	1640	3150,8
Естонія	439,6	578,2
Велика Британія	379,8	406,9
Італія	375	553,3
Польща	283,8	1123,2
Литва	247,2	859,3

[31]

У торговельно-економічних відносинах “Білорусь-ЄС” спостерігаються певні проблеми, що стримують зовнішньоторговельні зв’язки. Серед них назвемо: нетарифні бар’єри ЄС (кількісні обмеження, антидемпінгові санкції), посилення технічних вимог, стандартів якості [19].

Важливим напрямком співробітництва у сфері зовнішньоекономічної діяльності між Білоруссю і країнами Євросоюзу є залучення іноземних інвестицій у галузі економіки, зокрема, у виробництво наукоємних і високотехнологічних товарів, сільськогосподарської продукції високої якості, впровадження європейського досвіду використання альтернативних джерел енергії, а також розвитку транспортних комунікацій [19].

Нині країни ЄС є лідерами за обсягом інвестицій в економіку Республіки Білорусь. Про це свідчить щорічне збільшення, створених на території Білорусі спільних та іноземних підприємств за участю європейського капіталу (на початок 2010 р. – 1983 підприємства). У 2010 р. прямі інвестиції з ЄС склали 4,039 млрд доларів [19]. У 2013 р. обсяг інвестицій з країн ЄС становив 6,54 млрд доларів США (у 2012 р. – 6,48 млрд доларів), з них прямі – 4,6 млрд доларів (у 2012 р. – 4,6 млрд доларів), прямі інвестиції на чистій основі – 0,73 млрд доларів (у 2012 р. – 0,46 млрд доларів) [32]. Отже, на частку Євросоюзу припадає близько половини всіх іноземних інвестицій, залучених в економіку Республіки Білорусь.

Зазначимо, що провідними інвесторами у білоруську економіку є Велика Британія, Кіпр, Нідерланди, Австрія, Польща, Литва, Латвія, Німеччина, Швейцарія [32].

З 2008 р. уряд Білорусі організовує інвестиційні форуми, де обговорюються можливості ведення бізнесу у Білорусі і залучення інвестицій в країну. Показово, що більшість з них пройшли в країнах ЄС. Перший форум відбувся у 2008 р. у Лондоні, другий – у 2009 р. у Мінську, третій – у 2010 р. у Франкфурті-на-Майні, четвертий – у 2014 р. у Лондоні, п’ятий – у 2015 р. у Стамбулі, шостий – у 2016 р. у Відні. Сьомий інвестиційний форум заплановано провести у жовтні 2017 р. у Люксембурзі. Безумовно, інвестиційні форуми є важливим механізмом інформування світової громадськості про інвестиційні можливості й перспективи Білорусі. Це своєрідний майданчик для пошуку зарубіжних інвесторів та тривалих ділових контактів.

Важлива роль у залученні іноземних інвестицій в економіку Республіки Білорусь покладається на вільні економічні зони (ВЕЗ). Білорусь, з її вигідним економіко-географічним та геополітичним становищем, розвинутою виробничою

та соціальною інфраструктурами, наявністю кваліфікованого персоналу приваблює умовами для створення ВЕЗ [24, арк. 38]. Діяльність у Білорусі вільних економічних зон (“Брест”, “Минск”, “Гомель-Ратон”, “Витебск”, “Могилев”, “Гродноінвест”) демонструє вагомі результати: реалізуються вигідні інвестиційні проекти, здійснюється співпраця з інвесторами із різних країн, у тому числі із країн ЄС, впроваджуються сучасні технології й устаткування, що підвищує якість і конкурентоспроможність білоруської продукції, сприяє її диверсифікації.

Для ефективної інвестиційної діяльності необхідні сприятливі умови для ведення бізнесу у Білорусі. Потрібно зазначити, що країна докладас зусиль щодо вдосконалення законодавства у галузі інвестицій, зокрема, іноземним інвесторам надається низка пільг у здійсненні їхньої діяльності на території республіки, приймаються пропозиції відносно зміни до нормативних правових актів, що обмежують права інвесторів тощо.

Не можна оминати економічних аспектів співпраці Білорусі та ЄС у вимірі міжнародної технічної допомоги. Країни Європейського Союзу виступають основним джерелом донорської допомоги Республіці Білорусь. За рахунок коштів ЄС здійснюється облаштування державного кордону Білорусі, модернізація національної прикордонної та митної інфраструктури, обмін досвідом та реалізація пілотних проектів у енергетичній, транспортній, агропродовольчій, природоохоронній, освітній, культурній та інших пріоритетних областях [33].

З 1992 р. за лінією Програми технічної допомоги ЄС країнам СНД (TACIS) Білорусі було виділено близько 200 млн євро на більш ніж 420 проектів. В рамках Інструменту сусідства і партнерства ЄС (наступника програми TACIS) на 2007–2011 рр. для республіки зарезервували близько 43 млн євро [18]. У 2007–2013 рр. Білорусі виділено 71,6 млн євро на програми і проекти в сфері енергоефективності, екології, стандартизації, медицини, регіонального розвитку. За програмами транскордонного співробітництва ЄС “Польща – Україна – Білорусь”, “Латвія – Литва – Білорусь” і “Регіон Балтійського моря” у Білорусі реалізовано проекти із загальним бюджетом близько 55 млн євро. Країна взяла активну участь у тематичних програмах ЄС ТЕМПУС, ЕРАЗМУС МУНДУС, ТАЙЕКС та ін. Нині участь Білорусі в нових регіональних і транскордонних програмах співпраці ЄС відбувається в рамках Європейського інструменту сусідства на 2014–2020 рр. [33]. Бюджет програми – 15,4 млрд євро – на період 2014–2020 рр. передбачає виділення основної суми фінансування 16 країнам-партнерам, що охоплюються Європейською політикою сусідства.

Додаткові можливості для взаємодії з ЄС відкриває ініціатива “Східне партнерство”, що передбачає істотне поглиблення співпраці Євросоюзу з шістьма країнами-партнерами: Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою і Україною. Разом з іншими країнами Білорусь ініціює розробку в рамках СП конкретних проектів, спрямованих на розвиток мережі енергетичних і транспортних комунікацій, зміцнення регіональної енергетичної безпеки, протидію екологічним загрозам, підвищення ефективності охорони кордонів та митних забезпечень торгівлі між країнами-партнерами та ЄС. Передбачено створення регіональних механізмів залучення інвестицій, а також повноцінного “бізнес-вимірювання” СП у вигляді постійно діючої платформи для діалогу й співпраці між діловими колами та економічними структурами країн-партнерів і ЄС [33].

Після скасування санкцій з 1 березня 2016 р. проти білоруських чиновників і бізнесменів, ЄС пообіцяв Білорусі економічну допомогу, торговельні преференції й підтримку у вступі до СОТ. Білоруські компанії також отримають доступ до фінансування від Європейського інвестиційного банку та

Європейського банку реконструкції та розвитку. Відтак, новий етап у розвитку білорусько-європейських відносин сприятиме поглибленню двосторонньої співпраці в контексті розв'язання актуальних міжнародних і регіональних проблем. При цьому, як вважають білоруські урядовці, економічна взаємодія Брюсселя і Мінська не завдає шкоди євразійській інтеграції і стратегічній співпраці з Росією. Білорусь розглядає два інтеграційних процеси – ЄС і ЄАЕС – як взаємодоповнюючі і у довготерміновій перспективі конвергентні [1].

Сучасний характер міжнародних відносин обумовлює потребу встановлення тісних та ефективних взаємин між державами. Визначальними в дво- та багатосторонньому співробітництві є економічні аспекти в зв'язку із формуванням глобального економічного простору. З огляду на це, різнопланова взаємовигідна торговельно-економічна співпраця Білорусі й країн Європейського Союзу сприяє розв'язанню питань, пов'язаних із диверсифікацією зовнішньої торгівлі республіки, інвестиційною діяльністю, модернізацією білоруської економіки, підвищення конкурентоспроможності її продукції, нарощування білоруського експорту. Білорусько-європейські відносини впродовж досліджуваного часу були неоднозначними, однак нині здійснюється пошук можливостей для виведення їх на новий рівень розвитку. Накопичений досвід двостороннього діалогу в торговельно-економічній сфері стане доброю основою подальшої співпраці між основними учасниками євразійської та європейської інтеграційних об'єднань.

Список використаних джерел

1. *Барахвостов П.* Участие Республики Беларусь в “Восточном партнерстве” (2013–2016 гг.) / П. Барахвостов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/156206/1/barahvostov_2016_Diplomatiya_Belarusi.pdf. 2. *Шимов В.* Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы / В. Шимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/113216/>. 3. *Шимов В.* Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Шимов [и др.]; под ред. В. Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012. – 651 с. 4. *Внешнеэкономический фактор в стратегии модернизации России и Беларуси* / под ред. И. Войтова. – Минск, 2012. – 288 с. 5. *Беларусь и Европейский Союз: от изоляции к сотрудничеству* под ред. Х.-Г. Вика, Ш. Малериуса. – Вильнюс: Фонд Конрада Аденауэра, 2011. – 182 с. 6. *Качуровский Е., Астапченко Ю.* Беларусь: новая торговая политика / Е. Качуровский, Ю. Астапченко. – Мн., 2002. – 480 с. 7. *Синявская О., Машевская О.* Внешнеэкономическая деятельность и внешнеэкономические связи Республики Беларусь на современном этапе / О. Синявская, О. Машевская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.i-bteu.by/bitstream/handle/22092014/2289/%D0%A1%>. 8. *Прищепя А.* Многовекторность структуры экспорта Республики Беларусь / А. Прищепя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.miu.by/journals!/item.tmiu/issue.5/article.2.html>. 9. *Шмарловская Г.* Многовекторность внешней торговли Республики Беларусь в посткризисный период / Г. Шмарловская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.psu.by/bitstream/123456789/631/1/Shmarlovskaja_2012-5-p2.pdf. 10. *Дайнеко А.* Внешнеэкономические приоритеты экономики Беларуси / А. Дайнеко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catalog.belstu.by/catalog/articles/d/IDX100a/view/84142>. 11. *Улахович В.* Отношения между Республикой Беларусь и Европейским Союзом: состояние и перспективы развития / В. Улахович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/ecowest/2001n2r07.pdf>. 12. *Лукашевич Ю.* Эволюция подходов ЕС к Беларуси: перспективы и возможности сотрудничества / Ю. Лукашевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pu.by/iss/n36/Lukashевич36.pdf>. 13. *Русакович А.* Беларусь – Европейский Союз: основные проблемы партнерства / А. Русакович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/29187/1/rusakovich_Bel-polsk_otnosheniya_2012.pdf. 14. *Сосункевич О.* Перспективы сотрудничества Республики Беларусь и Европейского Союза / О. Сосункевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edoc.bseu.by:8080/handle/edoc/60158>. 15. *Шадурский В.* Отношения Республики Беларусь и Европейского Союза: внутренний и внешний контекст / В. Шадурский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evolutio.info/content/view/611/232/>. 16. *Бучнева Н.* Республика Беларусь – Европейский Союз: трансграничное сотрудничество регионов / Н. Бучнева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lib.vsu.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/3453/%D0%9D>. 17. *Балюк С.*

Экономическое развитие Европейского Союза и Республики Беларусь: региональный аспект / С. Баллок [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/49786>. 18. *Абухович Ю., Бедрицкая Е., Солабуто Д.* Современное состояние и перспективы сотрудничества Республики Беларусь с основными внешнеторговыми партнерами / Ю. Абухович, Е. Бедрицкая, Д. Солабуто [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pac.by/dfiles/001121_894989_abuhovich5.pdf. 19. *Малая А.* Перспективные направления развития внешнеэкономических связей Республики Беларусь со странами Европейского Союза / А. Малая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rep.bntu.by/handle/data/11686>. 20. *Ковшар Е.* Внешняя торговля Республики Беларусь в условиях мирового финансово-экономического кризиса / Е. Ковшар [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/33261>. 21. *Ковшар Е.* Роль урегулирования торгово-экономического сотрудничества Республики Беларусь со странами – членами Европейского союза в развитии экспортного потенциала страны / Е. Ковшар [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/1021/176/>. 22. *ЕС–Беларусь: перспективы после отмены санкций* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soyuz.by/news/expert/24906.html>. 23. *Беларусь–ЕС: почему сотрудничество есть, а договора нет* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/5>. 24. *Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України), ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, стр. 147. Економічні взаємовідносини (Загальне).* – 298 арк. 25. *Внешняя торговля Беларуси: основные вызовы и пути их преодоления* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/pdp2009r04.pdf>. 26. *Об итогах* внешней торговли Республики Беларусь с Российской Федерацией в 2016 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.embassybel.ru/trade-relations/>. 27. *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник.* – Минск, 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belstat.gov.by/ofitsialnayastatistika/publications/izdania/public_compilation/index_6365/. 28. *Баланс* внешней торговли товарами Республики Беларусь в январе – марте 2017 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belstat.gov.by/>. 29. *Почему* просела торговля с Евросоюзом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://naviny.by/rubrics/economic/2016/03/25/ic_articles_113_191279. 30. *Экономика* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://president.gov.by/ru/economy_ru/. 31. *Экспортное чудо* Беларуси: как страна покорила Евросоюз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://naviny.by/rubrics/economic/2012/02/24/ic_articles_113_176962/. 32. *Беларусь* и страны Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mfa.gov.by/bilateral/europe/>. 33. *Европейский союз* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mfa.gov.by/multilateral/organization/list/c723f8823e56d467.html>.

Оксана Валион

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ И СТРАН ЕВРОСОЮЗА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье проанализированы основные направления сотрудничества между Беларусью и Европейским Союзом во внешнеэкономической сфере на современном этапе. Определен общий формат отношений “Беларусь–ЕС”. Основное внимание сконцентрировано на следующих аспектах двусторонних торгово-экономических отношений: внешнеторговый оборот, экспортно-импортные операции, инвестиционная политика, международная техническая помощь.

Ключевые слова: Республика Беларусь, страны Европейского Союза, торгово-экономическое сотрудничество, экспорт, инвестиции.

Oxana Valion

TRADE AND ECONOMIC COOPERATION OF THE REPUBLIC BELARUS AND THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION AT THE PRESENT STAGE

The article analyzes the main areas of cooperation between Belarus and the European Union in the external sphere today. It presents the outlined general format of relations “Belarus-EU”. The main attention is focused on the following aspects of bilateral trade and economic relations, such as foreign trade turnover, export-import operations, investment policy, international technical assistance.

Key words: the Republic of Belarus, the European Union, trade and economic cooperation, export and investment.

УДК 32(410):061.1:327(477)

Андрій Грубінко

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У *статті* розглянуто історичні особливості формування, змін та реалізації політики Великої Британії щодо України і її євроінтеграційної стратегії в контексті розвитку Спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу. Проаналізовано позицію Великої Британії щодо російсько-українського конфлікту в контексті східноєвропейської політики Євросоюзу. У висновках подано авторський прогноз щодо можливих наслідків виходу країни з ЄС для міжнародного становища України, самої Великої Британії та українсько-британських відносин.

Ключові слова: Велика Британія, Україна, ЄС, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, європейська інтеграція, НАТО.

Після розпаду СРСР у східноєвропейській зовнішній політиці Великої Британії та Європейського Союзу чільне місце посіли відносини з Україною, яка, отримавши незалежність, завдяки, насамперед, своїй території, великій кількості населення, багатим природним ресурсам, важливим геополітичним характеристикам і значним запасам різних видів озброєнь стала предметом пильної уваги Заходу. Однак ставлення до України як держави, яка розпочала формуватися на завершальному етапі розпаду Радянського Союзу, з боку західних лідерів та інституцій на початку 1990-х років було неоднозначним і переважно упередженим.

Прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер, відвідавши одного разу Україну у червні 1990 року, під час виступу у Верховній Раді УРСР на заклик депутатів розвивати дипломатичні відносини між обома країнами саркастично заявила, що посольства передбачені лише для країн, які мають державну незалежність і відкриваються вони при національному центральному уряді [1]. Підтримуючи до останнього цілісність СРСР, британське керівництво не розглядало можливість співробітництва з незалежною Україною, можливість постанови якої трактувалася як виникнення імовірної загрози міжнародній безпеці внаслідок наявності ядерної зброї. Водночас Велика Британія стала першою державою ЄС, яка визнала державність України 31 грудня 1991 року. Того ж дня незалежність України визнав Європейський Союз.

У першій половині 1990-х років спостерігалось стримане ставлення британського керівництва до України як імовірного партнера, що було характерно загалом для відносин Заходу до пострадянських держав. Британське керівництво серед пострадянських країн надало перевагу відносинам з Росією, яку бачили в ролі правонаступниці СРСР, лідера і гаранта стабільності в рамках СНД. Проблема ядерного роззброєння, російсько-українські територіальні суперечності, неготовність британської політичної еліти сприймати Україну і відносини з нею поза контекстом російського чинника та її просто незначна поінформованість британської громадськості визначали характер політики Сполученого Королівства щодо України. Водночас поінформовані урядові кола усвідомлювали вагомий роль України та її стабільного демократичного розвитку для європейської безпеки, підтримавши залучення країни до процесів регіонального співробітництва у сфері безпеки [2, арк. 110].

За активної участі Великої Британії відбувалося формування стратегії відносин Європейського Союзу з Україною. У період головування країни в Раді Союзу у вересні 1992 р. пройшла перша зустріч Україна – ЄС на найвищому рівні. Аналіз архівних матеріалів двосторонніх міждержавних дипломатичних контактів засвідчує, що британська сторона висловлювала готовність розвивати співробітництво з Україною за умови її безумовної відмови від ядерної зброї і приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [3, арк. 127–128]. Лондон погодився надати гарантії безпеки українській стороні, хоча вони мали суто формальне значення. Саме керівництво Форін офісу відкрито заявляло, що гарантії безпеки, які Британія може надати Україні, є умовними, адже Британія не може піти на військовий конфлікт чи пряму конфронтацію для забезпечення їх виконання [4, арк. 56].

Юридичне завершення процесу ядерного роззброєння України, яке значною мірою дало можливість підписати угоду про партнерство та співробітництво з ЄС, а також політичні проблеми розвитку Росії, мали наслідком поступове посилення інтересу Сполученого Королівства і ЄС загалом до відносин з Україною, її диференціації як контрбалансу російського впливу у Східній Європі. Лондон підтримав державну цілісність України в російсько-українській суперечці щодо статусу Криму у першій половині 1990-х років. Британський парламент одним з перших серед законодавчих органів держав ЄС 29 червня 1995 р. ратифікував УПС України з Євросоюзом.

Після приходу до влади у травні 1997 року проєвропейського уряду лейбористів, позиція Лондона щодо європейських перспектив України не зазнала радикальних змін. У відповідь на пропозицію МЗС України щодо можливості надання Україні асоційованого статусу, яка надійшла до Ради ЄС під час головування Великої Британії в першій половині 1998 року, глава Форін офісу Робін Кук у червні 1998 року відповів, що бачення ЄС полягає у необхідності “зробити максимально дієвою Угоду про партнерство та співробітництво з Україною”, а асоційований статус на даному етапі був би “надто далекоглядним кроком” [5, арк. 11]. У середовищі Форін офісу визрівала позиція щодо необхідності надання Україні статусу спеціального партнера ЄС на зразок її відносин з НАТО. Вона була втілена у Спільній стратегії ЄС щодо України, схваленої Європейською Радою 11 грудня 1999 року. Уряд Сполученого Королівства зайняв активну позицію під час розробки документа, в якому Україна була визнана “стратегічним партнером” Союзу. Британська сторона підтримала ідею створення зони вільної торгівлі між ЄС і Україною.

Активну підтримку поміркованого розвитку політичних відносин Співтовариства з Україною можна розглядати в контексті загальної активізації європейської політики Лондона в частині Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗПБ) ЄС, його прагнення формувати порядок денний політичного співробітництва держав об’єднання та їх відносин з країнами найближчої периферії у відповідності зі своїми традиційними інтересами і підходами до розширення зовнішнього впливу ЄС на протигагу поглибленню інтеграції. За підтримки Британії на саміті ЄС в Ніцці (грудень 2000 р.) Україну включили до переліку країн, вступ яких до об’єднання у перспективі було визнано бажаним. Україні запропоновано розпочати погодження умов участі у військових місіях в рамках ЄПБО [6]. Згідно рішення Ради із закордонних справ ЄС Україна як держава-партнер ЄС з 2003 по 2012 роки брала участь в поліцейській місії ЄС у Боснії і Герцеговині.

Подальші трансформації політики Великої Британії щодо України підтвердили її тісний зв’язок із змінюваною динамікою відносин ЄС – Україна. Погіршення іміджу керівництва України на міжнародній арені внаслідок скандалів навколо справи Г. Гонгадзе, продажу зброї до Іраку, утисків політичної

опозиції на фоні традиційних проблем розвитку держави визначили контекст відносин нашої держави з Євросоюзом і Великою Британією на період 2001 – кінця 2004 років. Одним з наслідків напруги у відносинах України із Заходом стала зміна політики ЄС, яка відбулася за безпосередньої участі королівства. Британська ініціатива щодо політики сусідства 2002 року, яка не передбачала перспективи членства в Євросоюзі і навіть асоціації для України, засвідчила констатацію кризового стану її відносин з ЄС. Відтермінування на невизначений час зазнали не лише перспективи вступу України до об'єднання, але й надання статусу країни з ринковою економікою і вступу до СОТ. За оцінками В. Крушинського, певну зміну позиції керівництва Британії щодо євроінтеграції України можна водночас розглядати як зацікавлення у подальшому розвитку її відносин з Євросоюзом у спеціальному статусі сусіда і як частину політичної гри британського керівництва, спрямованої на збереження впливу на розвиток Союзу і внутрішньополітичних процесів у самій Британії [7, с. 396]. До цього варто додати фактор англо-російських відносин, які перебували на етапі підйому під час розробки і прийняття Європейської політики сусідства. Лондон частково пожертвував своїми інтересами у Східній Європі на угоду інтересам Москви та пішов на компроміс з партнерами по Євросоюзу (насамперед Парижем і Берліном), які в умовах найбільшої в історії об'єднання “хвилі” розширення не бажали обтяжувати себе додатковими зобов'язаннями щодо пострадянських держав.

Незважаючи на період напруги у відносинах Україна – ЄС усім сторонам була очевидною необхідність продовжувати співпрацю. На думку В. Копійки, стратегія “сусідства” стала своєрідним компромісом між прагматичними інтересами ЄС та України [8, с. 9]. Загалом британське керівництво зуміло розмежувати критичне ставлення до керівництва України і реальні інтереси міждержавного співробітництва, а уряд країни залишився на позиціях підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України. Британська ініціатива 2003 року щодо створення зони тимчасового утримання нелегальних мігрантів на території України як механізму стримування міграційного потоку до Європи засвідчила виключно прагматичне завдання підтримки європейських устремлень нашої держави з боку Лондона, яким можна було знехтувати у випадку необхідності забезпечення більш пріоритетних інтересів.

Перспективи розвитку відносин України з країнами Заходу було фактично поставлено у залежність від рівня проведення і результатів президентських виборів 2004 року. Політична ситуація в Україні сприймалася на Заході одночасно як тест на спроможність передачі влади на основі демократичних принципів і незалежно від Росії, а з іншого, як важливий крок у напрямі гарантування безпеки і стабільності в регіоні. Під впливом подій 2004 р. спостерігалися значні зміни у сприйнятті України серед британської громадськості. Як засвідчують соціологічні дослідження Єврокомісії, у 2005 р. 45 % британців підтримували вступ України до ЄС (35 % – проти), що стало одним із найвищих показників в Західній Європі і співпало із середнім показником по Євросоюзу. За цими даними Британія випередила Німеччину, Італію, Францію, Нідерланди і ряд інших країн Західної Європи [9].

Іншим позитивним фактором для України став консенсус британських політичних еліт щодо перспектив її євроатлантичної інтеграції. Це засвідчили заяви лідерів провідних політичних партій та аналіз стенограм дебатів у Британському парламенті. Зокрема, Міністр закордонних справ “тіньового Кабінету міністрів” Уільям Хейг у липні 2006 р. заявив, що Консервативна партія Великої Британії однозначно підтримує подальше розширення ЄС і хоче бачити Україну в цій організації. У березні 2008 р. оприлюднено заяву Британського парламенту, в якій представники трьох провідних політичних сил (лейбористів,

консерваторів і ліберал-демократів) підтримали прагнення України до набуття членства в ЄС, закликавши до швидкого проведення переговорів щодо посиленої угоди [10]. 1 грудня 2005 р., вперше з 1996 р., під час ІХ саміту Україна-ЄС Україну відвідав Прем'єр-міністр Великої Британії. На той час країна здійснювала піврічне головування в Раді Євросоюзу, упродовж якого Україні було надано статус країни з ринковою економікою. Відбувся прогрес у переговорах щодо її вступу в СОТ. Сторони привітали тісніше співробітництво у сфері зовнішньої політики і політики безпеки, зокрема, в питаннях регіональної стабільності та врегулювання криз. Україні було надано можливість приєднатися до позиції ЄС з регіональних та міжнародних питань. Реальним результатом залучення української сторони до СЗППБ стала активізація міжнародних переговорів щодо врегулювання придністровського конфлікту, відкриття наприкінці листопада 2005 р. прикордонної місії Європейського Союзу на українсько-молдовському кордоні.

Привертає увагу критичне ставлення британського політикуму до стану реалізації Європейської політики сусідства, ініціатором якої у 2002 р. була сама Британія, позиції офіційного Брюсселя щодо перспектив євроінтеграції України. На думку британських парламентарів, ЄС проводив недостатньо активну та нерішучу політику щодо України, а означена програма співпраці була надто суперечливою. Під час парламентських дебатів у квітні 2008 р., присвячених Україні, Міністр у справах Європи МЗС Великої Британії Дж. Мерфі заявив, що в інших європейських столицях відчувається певна втома від розширення ЄС, але не в Лондоні [11]. Така позиція контрастує з позиціями інших країн Західної Європи, насамперед Франції та Німеччини, які дипломатично замовчують можливість приєднання України до Євросоюзу. Водночас, незважаючи на позитивну налаштованість британських експертних кіл щодо перспектив інтеграції України в ЄС, офіційна позиція Сполученого Королівства на етапі прийняття "Східного партнерства" передбачала підтримку поглиблення відносин України з Євросоюзом без чіткої відповіді на питання про перспективи такого членства. Керівництво країни вчергове прийняло рішення на угоду компромісу з партнерами по ЄС, які не розглядали практичну можливість повноцінного членства України в об'єднанні.

Загострення відносин західних країн, насамперед США і Великої Британії, з Росією у 2007–2008 рр. вчергове привернуло більшу увагу останніх до стратегічного значення України в регіоні Центрально-Східної Європи як фактора стримування російських амбіцій. Виникли нові можливості для поглиблення інтеграції України в НАТО, а саме – приєднання до Плану дій щодо членства (ПДЧ). Однак, як у випадку з ЄС, серед західноєвропейських членів НАТО проявилася відсутність єдиної позиції. За результатами Бухарестського саміту Альянсу 2–4 квітня 2008 р. учасники через позицію Німеччини і Франції відклали питання ПДЧ для України. Британія і США були змушені вчергове йти на компроміс з партнерами, які уникали вирішення гострих політичних питань, озираючись на реакцію Кремля.

Додатковим аргументом на користь підтримки Британією євроатлантичної інтеграції України став російсько-грузинський збройний конфлікт у серпні 2008 р., який привернув увагу й до України. Від початку конфлікту представники Великої Британії брали участь у міжнародних переговорах на рівні ООН, ЄС, НАТО, Великої сімки та ОБСЄ. Здійснено ряд заяв британського керівництва, в яких дії Росії було засуджено та підтримано державно-територіальну цілісність Грузії. Усю відповідальність за військові дії він поклав на Росію. Керівництво і британські аналітики були однастайними щодо значного впливу подій на Кавказі на увесь регіон Східної Європи і пострадянський простір. Вже тоді західні аналітики попереджали про те, що наступним об'єктом російської загарбницької

політики може стати проросійський Крим [12, с. 367]. Як зазначав аналітик “Financial Times” Тоні Барбер, для запобігання кризи в Україні ЄС гостро потребує розробки переконливої стратегії для виведення країни з геополітичного статусу “нічийної землі”, у якому вона опинилася після розпаду СРСР [13, р. 4]. Не випадково 27 серпня 2008 року після візиту в Тбілісі глава Форін офісу Девід Мілібенд здійснив офіційний візит до Києва, де виголосив досить радикальну стратегію міжнародної політики Великої Британії. В її основі перебував концепт “непохитної дії”, що включав підтримку союзників, серед яких Україна, яка має стати повноправним членом ЄС і НАТО.

Європейський Союз так і не спромігся надати Україні реальну стратегію поглиблення співробітництва. При цьому в самому об'єднанні виник розкол щодо фундаментального питання про її право на членство. Попри міжнародну кон'юнктуру однією з підстав сумніватися у спроможності держави стати повноправним членом ЄС і НАТО була внутрішньополітична криза в Україні у 2005–2008 роках. Політична нестабільність в Україні стала зручним приводом для рішення ЄС відкласти укладення угоди про асоціацію. З огляду на загалом несприятливу політичну кон'юнктуру в ЄС, який переживав складний процес реформування у зв'язку з введенням в дію Лісабонського договору, послаблення впливу Британії в об'єднанні і переосмислення відносин з новою адміністрацією США за часів уряду Г. Брауна, неготовність самої України поглиблювати відносини з ЄС, Лондон так і не зміг забезпечити реалізацію мети зовнішньої політики Києва щодо зближення з Євросоюзом. Не виключаємо і значну частку декларативності у заявах британських посадовців про підтримку членства України в ЄС і НАТО, які відбувалися в руслі боротьби за сфери впливу в цих організаціях. Лондон надав перевагу позиції визнання можливості членства країн Східної Європи в ЄС у довгостроковій перспективі. Спостерігалася недооцінка значення цього регіону для Британії, яка у другій половині 2000-х років втрачала вплив на східну політику ЄС.

Коаліція консерваторів – ліберальних демократів, яка сформувала наступний уряд Великої Британії у травні 2010 р., продовжила загальну політичну лінію лейбористів щодо України. Міністр з питань Європи Д. Лідінгтон під час візиту в Україну 13 жовтня 2010 р. заявив про принципову готовність уряду підтримати укладення угод про вільну торгівлю та асоціацію між Україною і ЄС. Однак антидемократичні тенденції у внутрішній політиці адміністрації В. Януковича 2011–2013 рр. мали негативний вплив на сприйняття України у Сполученому Королівстві і Європі загалом. Хоча критика внутрішньої політики керівництва України не виключала продовження з боку британської сторони підтримки процесу поглиблення відносин Києва і Брюсселя у процесі підготовки Угоди про асоціацію.

В умовах ескалації перманентного дипломатичного, культурно-ідеологічного, економічного та військово-політичного протистояння на Європейському континенті і просторах євроатлантичного співробітництва, що безпосередньо пов'язане з розгортанням російсько-українського конфлікту у 2014 році, європейська система безпеки, як і система міжнародних відносин загалом, увійшла в період різкого загострення латентної кризи. Протистояння потужних геополітичних гравців – ключових суб'єктів системи європейської безпеки (з одного боку США, НАТО, ЄС, з іншого – Росії) вже не вперше за період постбіполярного світоустрою виявило невирішені і часто замовчувані проблеми і прорахунки у політиці Заходу. Серед них – невизначеність подальшого розвитку системи євроатлантичних відносин, ролі США в європейській безпеці, можливостей ЄС досягнути консенсусу політик суб'єктів інтеграції і здатності виступати центром міжнародної політики.

Слабкість Заходу, насамперед держав-членів ЄС у відносинах з Росією наочно проявляється під час подій її військової агресії на території України. Анексія Криму у березні 2014 року була сприйнята з осудом міжнародною спільнотою, але не мала реальних суттєвих наслідків для агресора. Європа і США виявили неготовність до розвитку конфлікту на Сході Європи. Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики і політики безпеки Фредеріка Могеріні 1 вересня 2014 р. заявила про припинення партнерських відносин Євросоюзу з Росією. Про можливість застосування військових чи поліцейських ресурсів ЄС не йшлося. Об'єднання не може нічого запропонувати Україні у плані оборони, окрім традиційних методів “м'якої сили”, якими стали недостатньо дієва дипломатична підтримка, угода про асоціацію, перспектива економічної допомоги і антиросійські санкції. ЄС підтверджує свою неготовність виступати в ролі повноцінного центру сили у світовій політиці.

Реальність повернення до “холодної війни” як ніколи актуальна. Україна в силу геополітичних характеристик не є тією державою, на інтервенцію проти якої можна висловити чергове стурбування. Саме НАТО в сучасних умовах є єдиним можливим дієвим союзником України у справі оборони від агресії зі Сходу. Чітка позиція США, Великої Британії, Канади, країн Прибалтики і ряду інших держав з перших днів конфлікту, їх дипломатична, військово-технічна, розвідувальна і гуманітарна допомога стали вирішальним стимулом для поступового формування адекватної позиції і конкретних дій держав та інституцій Європи в умовах ескалації російсько-українського конфлікту. Водночас жоден з партнерів України не поспішає надавати наступальні озброєння в надії на деескалацію конфлікту. До повномасштабної війни в Європі ніхто не готовий.

Події в Україні фактично призвели до чергового розколу держав ЄС, на цей раз за рівнем лояльності до політики Росії. На рівні інституцій, зокрема, прийняття рішень Європейської Ради як вищого органу СЗППБ, Євросоюз формально діяв одностайно, наприклад, запровадив санкції проти Росії. У червні 2015 р. Європарламент прийняв резолюцію, за якою Росія втратила статус стратегічного партнера ЄС. Однак де-факто основну роль відіграють провідні держави-члени Співтовариства, насамперед Франція і Німеччина. Участь лідерів цих держав у “Нормадському форматі” переговорів щодо врегулювання конфлікту засвідчив фактичну передачу ЄС своїх зовнішньополітичних функцій на міждержавний рівень і чергове визнання франко-німецького тандему рушієм СЗППБ. До антиросійської групи належать Велика Британія, Швеція та насамперед держави Прибалтики, Польща і Румунія, які є потенційною мішенню російської агресії. Водночас як в ЄС, так і в НАТО не припиняє працювати проросійське лобі. За знаття санкцій виступають Австрія, Фінляндія, Угорщина і Словаччина. Слабкість позицій ЄС на міжнародній арені піддається різкій критиці в самих його інституціях, зокрема на рівні Європарламенту. Навіть за наявних загроз євроатлантичній безпеці ЄС і НАТО не готові надати Україні чіткі перспективи членства.

Ізоляціоністська політика уряду Д. Кемерона на європейському напрямі зовнішньої політики засвідчила втрату реальних можливостей Британії очолити європейський інтеграційний процес у сфері зовнішньої політики і безпеки в умовах загальної кризи розвитку ЄС. При цьому все більшого впливу в рамках СЗППБ набуває Німеччина, яка розширила свої традиційні сфери впливу на Балканах і на Сході Європи. Свідченням цьому стала відсутність представника Великої Британії на переговорах в рамках багатостороннього “Нормандського формату” врегулювання збройного конфлікту в Україні. Лондон розглядається в самій Росії як сателіт Вашингтона у міжнародній політиці, що послаблює його потенціал як можливого учасника переговорів з врегулювання конфлікту.

Відмова президента В. Януковича у листопаді 2013 р. підписати Угоду про асоціацію України з ЄС була негативно сприйнята у Великій Британії. Керівництво країни під час подій “Революції гідності” у листопаді 2013 – лютому 2014 року підтримало європейський вибір українського народу і закликала тодішнє керівництво України відновити курс на європейську інтеграцію. З перших днів агресії російських військ в Криму Велика Британія рішуче засудила дії Росії і підтримала ініціативу про її виключення з ряду міжнародних організацій, зокрема, “Великої вісімки”. Як зазначається у 6-й доповіді сесії 2014-2015 років Комітету Європейського Союзу Палати лордів Британського парламенту щодо відносин ЄС і Росії, “Євросоюз повинен ясно дати зрозуміти його прагнення не допустити, щоб нинішня криза переростала у щось, що нагадує часи “холодної війни”, і змусити Росію відповісти” [14, с. 7]. Незначна залежність від російських енергоносіїв, у порівнянні з іншими державами ЄС, непрості політичні відносини з Кремлем, нагода для подолання охолодження у відносинах з США на фоні формування ефекту чергового “спільного ворога”, прагнення посилити позиції в НАТО і ЄС дозволили керівництву країни стати на шлях відвертої критики дій керівництва Росії. Офіційний Лондон виступив одним з ініціаторів санкцій ЄС проти Росії, одним з перших висловив готовність надати фінансову і військово-технічну допомогу Україні, однозначно підтримав Угоду про асоціацію України з ЄС.

Серед практичних заходів британської допомоги Україні стало виділення близько 1 млн ф. ст. для укомплектування нелетальних військових засобів (наметів, обладнання для обігріву, комплекти зимового одягу), а також броньованих бойових машин. Виділено сотню британських військових інструкторів для тренування українських військових підрозділів. Британська сторона надала медичне устаткування, прибори нічного бачення, GPS-навігатори і комп'ютерну техніку. Наприкінці 2015 року уряд Сполученого Королівства виділив 1,5 млн ф. ст. на підтримку підприємництва вимушених переселенців з Донбасу і таку ж суму для Міжнародного комітету Червоного Хреста для надання гуманітарної допомоги жителям територій двох східних областей, частково непідконтрольних Україні. Загалом Велика Британія від початку 2014 року до середини липня 2016 року допомогла Україні на суму майже 5 млн дол., що становить 4-те місце з усіх країн-донорів після США, Канади і Польщі. Для порівняння, США від початку 2014 року передали Україні майно на суму понад 117,5 млн дол. [15]. Позиція щодо можливості допомоги українській армії зброєю з боку Великої Британії буде напряму залежати від розвитку ситуації в Україні і позиції США.

Російська військова агресія проти України засвідчила, що стратегія європейської безпеки останніх двох десятиліть вичерпала себе. Європейський Союз не зміг і не захотів формувати військові можливості для гарантування та оборони своїх міжнародних інтересів, віддавши перевагу традиційним гарантіям безпеки, провалив політику “Східного партнерства” внаслідок її стратегічної обмеженості і відсутності оборонної компоненти. Об'єднаній Європі давно пора переглянути ставлення до власної безпеки, що повинно включати розвиток економічної і військово-технічної співпраці з Україною, незважаючи на характер і динаміку конфлікту з Росією, який є цивілізаційним. Від державної цілісності, стабільності і безпеки України залежить майбутнє проекту Європейського Союзу та системи європейської безпеки.

Отже, політика Великої Британії і ЄС щодо України наприкінці ХХ ст. формувалася під впливом загальних тенденцій у міжнародних відносинах постбіполярного періоду, пройшла шлях від формалізації стосунків, упереджено-стриманого ставлення британського керівництва і громадськості до нової держави, залежності подальшого розвитку відносин від завершення процесу

ядерного роззброєння України і домінуючого впливу російського фактора, до налагодження конструктивного співробітництва. Британія підтримувала євроінтеграційний курс українського керівництва. Водночас Захід не поспішав надавати нашій державі вагому допомогі та перспективи входження до європейських інтеграційних структур і НАТО, традиційно зважаючи на стосунки з Кремлем. Таку реальність засвідчила Європейська політика сусідства, запроваджена з ініціативи уряду Великої Британії у 2003 році. Уряд Т. Блера і його наступники до подій 2014 року не розглядали Україну як головну стратегічну державу для гарантування безпеки в регіоні ЦСЄ та усїє Європи. Україна цікавила Британію як елемент зони стабільності на східних рубежах Євросоюзу і “буфер” для проникнення нелегальних мігрантів до Західної Європи. Лондон декларував підтримку європейського курсу Києва, що відповідало загальним підходам британської зовнішньої політики до розширення ЄС, був в когорті прихильників поглиблення відносин Україна – ЄС до рівня асоціації та віддалених перспектив членства, але переважно діяв в контексті поміркованої лінії об’єднання у цьому питанні, з огляду на власні інтереси в системі балансу сил у Співтоваристві, посилення свого впливу в рамках СЗППБ та орієнтувався на європейську політику США.

Уряд Д. Кемерона виступив активним прихильником прийняття політичного рішення Євросоюзу про запровадження антиросійських санкцій і виділення допомоги для України. Водночас конфліктна політика перегляду стосунків Британії з ЄС, яка стала лейтмотивом урядової політики консерваторів з 2010 року, зменшила вплив країни на формування і реалізацію СЗППБ ЄС і як наслідок на його східноєвропейську політику.

В умовах послаблення впливу у зовнішній політиці ЄС і запуску процесу виходу з об’єднання стратегічне значення Великої Британії для України буде істотно послаблене і збережеться лише на рівні НАТО. Вихід Британії з ЄС, який розпочався у березні 2017 р., матиме негативні наслідки для її впливу в Східній Європі, міжнародних позицій України в Європі, посилить проросійські сили в об’єднанні. За умови збереження певного рівня участі Британії у співпраці в рамках СЗППБ ЄС, вона зможе здійснювати вплив на східну політику Союзу насамперед як провідний європейський учасник НАТО і передова військово-технологічна держава в Європі, стимулювати формування сприятливої позиції ЄС щодо поглиблення інтеграції України і допомоги їй у протистоянні російському агресору. Тим більше, що зусилля Франції і ФРН з врегулювання конфлікту на Донбасі не дають результатів. Водночас варто врахувати традиційну залежність зовнішньої політики Великої Британії від політики США, регіональної і світової кон’юнктури. Тому подальша політика Великої Британії щодо України буде залежати від багатьох факторів, насамперед від характеру відносин Вашингтона і Москви, подальшої форми і рівня відносин Лондона і Брюсселя, внутрішнього розвитку самої України.

Список використаних джерел

1. Margaret Thatcher. Speech to Ukrainian Supreme Soviet. Kiev. 1990 Jun 19 / Margaret Thatcher Foundation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.margaretthatcher.org/document/108116>
2. Talk to be given by the Rt Hon Malcolm Rifkind OCMG Secretary of State for Defence. 4.10.1993 / Відділ державного архіву МЗС України. – Ф. Основний. – Спр. № 7039. – Арк. 107–111.
3. З щоденника Б. І. Тарасюка. Запис бесіди з Надзвичайним і Повноважним послом Великої Британії в Україні Саймоном Хімансом. 3.12.1993 р. / Відділ державного архіву МЗС України. – Ф. Основний. – Спр. № 31. – Арк. 127–128.
4. З щоденника Б. І. Тарасюка. Запис бесіди з Міністром закордонних справ Великої Британії Робіном Куком. 9 червня 1998 р. / Відділ державного архіву МЗС України. – Ф. Основний. – Спр. № 9559. – Арк. 10–11.
5. З щоденника О. В. Шамшура. Запис бесіди з першим секретарем делегації Великої Британії на Конференції з роззброєння Майклом Андерсоном. 17.03.1994 р. / Відділ державного архіву МЗС України. – Ф. Основний. – Спр. № 030. – Арк. 1–2.

6. *EU – Ukraine Summit*. Paris, 15 September 2000. Joint statement. Conseil/00/312 / European Commission. Press Release Database. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: europa.eu/rapid/press-release_PRES-00-312_en.doc 7. Крушинський В. Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Крушинський Вадим Юрійович. – К., 2004. – 471 с. 8. *Копіюка В.* Становлення нового формату відносин між Україною та ЄС // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – 2005. – Вип. 31–32. – С. 7–11. 9. *Естонці і греки дуже хочуть бачити Україну в ЄС, французи й італійці – наполовину* // Українська правда. – 2005. – 21 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/07/21/3011867/> 10. *Прес-реліз* МЗС України. 11 березня 2008 року // Міністерство закордонних справ України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/11392.htm 11. *Ukraine*. 30 Apr 2008: Column 122WH–continued / UK Parliament Website. Publications and records. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmhansrd/cm080430/halltext/80430h0009.htm> 12. *Kuzio T.* Strident, Ambiguous and Duplicitous Ukraine and the 2008 Russia-Georgia War / T. Kuzio // The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2009. – No 17 (4). – pp. 350-372. 13. *Barber T.* Ukraine strategy / T. Barber // Financial Times. – 2008. – August 27. 14. *The EU and Russia: before and beyond the crisis in Ukraine* / House of Lords European Union Committee. 6th Report of Session 2014–15. – London: The Stationery Office Limited, 2015. – HL Paper 115. – 123 p. 15. *Попович Д.* Війна на Донбасі: які країни Заходу допомагали Україні / Д. Попович, В. Кудрик // Апостроф. – 2016. – 3 серпня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apostrophe.ua/ua/article/politics/2016-08-03/voyna-na-donbasse-kakie-stranyi-zapada-pomogali-ukraine/6566>

Андрей Грубинко

ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ ПО УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ПОЛИТИКИ БЕЗОПАСНОСТИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

В статье рассмотрены исторические особенности формирования, изменений и реализации политики Великобритании в отношении Украины и ее евроинтеграционной стратегии в контексте развития Общей внешней политики и политики безопасности Европейского Союза. Проанализирована позиция Великобритании в отношении российско-украинского конфликта в контексте восточноевропейской политики Евросоюза. В выводах представлен авторский прогноз относительно возможных последствий выхода страны с ЕС для международного положения Украины, самой Великобритании и российско-британских отношений.

Ключевые слова: Великобритания. Украина. ЕС. Общая внешняя политика и политика безопасности, европейская интеграция, НАТО.

Andriy Hrubinko

GREAT BRITAIN'S STRATEGY ON UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE FOREIGN POLICY AND THE SECURITY POLICY OF THE EUROPEAN UNION

The article describes historical features of the formation, changes and implementation of British policy toward Ukraine and its European integration strategy in the context of development the Common foreign and security policy of the European Union. It analyzes Britain's position in relation to Russian-Ukrainian conflict in the context of Eastern policy of the European Union. In conclusions the author proposes his prediction about the possible consequences of country's exit from the EU to the international situation of Ukraine, Great Britain and Ukrainian-British relations.

Key words: Great Britain, Ukraine, EU, Common foreign and security policy, European integration, NATO.

УДК 94(438)

Леся Костюк

ДИНАМІКА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ АВСТРІЇ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано міграційне законодавство Австрії останніх років, його значення для боротьби із нелегальною міграцією.

Ключові слова: міграція, Європейський Союз, інтеграція, мігрант, міграційна політика.

Кожного року мільйони людей перетинають державні кордони країн Європейського Союзу з метою пошуку нового місця роботи або проживання, навчання, відпочинку чи лікування, або рятуються від політичних переслідувань. Ці види міграційних потоків у європейських державах контролює законодавство кожної країни, на яке щорічно впливає економіко-політичний стан світової спільноти. Ситуація у світі упродовж останніх років зумовила чимало проблемних питань, пов'язаних із адаптацією мігрантів в ЄС. Тому постає певна необхідність ряду держав Європейського Союзу переосмислити засади міграційного законодавства. Зокрема Австрія протягом останніх десяти років змінювала своє міграційне законодавство. Урядовці врахували три основні тенденції: питання безпеки, економічної вигоди та скорочення підтримки мігрантів.

Аналіз міграційних процесів Австрії та реакція уряду на них стали метою нашої наукової розвідки. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки завдань: вивчити способи в'їзду в Австрію; дослідити нормативні документи, котрі визначають статус мігрантів.

Порушена проблема знайшла відображення у різноманітних наукових студіях та журналістських аналітичних працях. Міграційна політика Австрії, її переваги та недоліки, особливості адаптації переселенців в австрійському суспільстві стали предметом дослідження Р. Кухаренко [8], Р. Стаканов [9], В. Трухачева [11, 12] та інших. У згаданих роботах описано соціальні, економічні та моральні аспекти процесу перебування іноземців на території Австрії.

Упродовж останніх 60 років міграційна політика Австрії неодноразово докорінно змінювалася. Після Другої світової війни країна потребувала робочої сили, тому влада сприяла прибуттю на територію країни іноземців. Ситуація змінилася у 2010 році, коли було встановлено квоти для сезонних працівників, згідно яких на територію Австрії прибуває щороку не більше 7500 чол. У 2017 році уряд Австрії взагалі заявив про вихід із угоди розподілу мігрантів (біженців) між країнами ЄС [2, с. 2].

Австрійські вчені виділяють чотири хвилі міграції в країну, котрі істотно вплинули на етнічний склад цієї держави:

- 1956 р. (після Угорської революції) – в країну прибуло 18 тис. політичних біженців;
- 1968 р. (внаслідок Чехословацьких подій) – до Австрії потрапили 62 тис. осіб;
- з початку 80-х років на територію держави прибували біженці із Пакистану, Іраку та Бангладеша;
- у 2000-х роках спостерігаємо збільшення кількості мігрантів з колишнього СРСР, Югославії, країн Азії та Африки.

Характерною для Австрії є маятникова міграція із Німеччини та країн колишнього соцтабору (Чехії, Словаччини, Угорщини). Це, в свою чергу, пов'язано з тим, що 40 австрійських населених пунктів знаходяться на кордоні з державами ЄС. Тому більшість галузей економіки Австрії як однієї із найвпливовіших європейських держав залежать від праці цих мігрантів, хоча існує значна кількість нелегальних мігрантів, які переважно заняті у сфері обслуговування.

Формування міграційного законодавства Австрії розпочалося із Законів про іноземців (1992 р.) (котрий із 1945 р. почав обмежувати права мігрантів) та про право на проживання (1993 р.), який почав регулювати кількість мігрантів в країні, їхні права. Зазначені законодавчі акти увійшли в основу Закону про іноземців, що був прийнятий 1997 р. Також упродовж 90-х років XX століття проведені певні реформи у питаннях інтеграції іноземців у австрійське суспільство. Таким чином, названі вище законодавчі акти призупиняли міграційні процеси в країні та стали підґрунтям для “поступової консолідації”, тобто вводили обмеження стосовно трудових мігрантів [9, с. 4].

Закон про натуралізацію в Австрії був прийнятий 1998 р. Цей нормативний документ передбачав подальшу інтеграцію мігранта в австрійське суспільство та вивчення ним державної мови (німецької). Певні зміни цей законодавчий акт мав у 2013 р., саме тоді зменшено термін дозволу на проживання на території держави з 10 до 6 років, передбачено відсутність судимості, стабільний дохід у 1000 євро на кожного члена сім'ї за останні три роки (заробіток, а не одержання соціальної допомоги), знання німецької мови на рівні B2 або B1 (котрий передбачає заняття протягом трьох років волонтерською діяльністю) із пред'явленням сертифіката (зауважимо, що мовні курси на 50% оплачує держава), офіційну відмову від попереднього громадянства [3, с. 1].

Громадянство нелегальний мігрант на території Австрії може одержати через 30 років проживання або через 15 років довівши своє інтеграцію в австрійське суспільство [2, с. 1].

Також у 2010 році австрійська влада чітко заявила, що не погоджується переглядати міграційне законодавство, бо, на думку консервативних сил, це призведе до зростання людей, котрим потрібно виплачувати матеріальну допомогу.

В Австрії ситуація різко змінилася із 2011 року, коли в країну почали прибувати висококваліфіковані робітники із країн, що не входять в ЄС. Такому виду мігрантів та їхнім сімействам уряд країни із 1 липня вище зазначеного року почав видавати червоно-білі-червоні картки (по бальній системі – шкала переваг робітника на ринку праці) на 12 місяців. Також було створено перелік, хто має право отримати такий дозвіл на проживання та працевлаштування: висококваліфіковані спеціалісти повинні набрати не менше 70 балів із 100; робітники рідкісних професій не менше 50 балів; випускники університетів їдуть без бальної шкали [6, с. 1].

Проаналізувавши міграційну політику Австрії, зауважимо, що в ній сформувалося сприятливе середовище для мігрантів та біженців. Окреслена ситуація детермінована такими чинниками: високим рівнем економічного розвитку цієї країни, можливістю працевлаштуватися, високою оплачуваністю праці, можливістю отримати освіту. Тому австрійський уряд розпочав політику регулювання різних міграційних потоків (особливо від 2015 року). Міграційну політику у країні контролює Федеративний уряд, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство праці (відповідає за загальну політику у галузі трудової міграції), Служба ринку праці (регіональні трудові департаменти, котрі відповідають за видачу дозволів на працю), Губернатори провінцій (дають дозволи на проживання), Поліція (відповідає за нелегальних мігрантів). Зауважимо, що в

Австрії найскладніша серед держав ЄС процедура отримання громадянства. Якщо іноземець хоче отримати австрійський паспорт, то він повинен прожити в країні не менше 30 років. Термін може бути скорочений до 15 років лише тоді, коли іноземець надасть певні докази своєї інтеграції у всі сфери життя австрійської держави.

Австрійські законодавці виділи декілька легальних шляхів для тимчасової або постійної міграції до держави: возз'єднання сімей, шлюб із громадянином Австрії, освіта, бізнес імміграція. Саме міграція стала для Австрії рушійним фактором зростання чисельності населення.

Згідно законодавства Австрії, встановлено певні квоти для возз'єднання родичів. Ці квоти уряд застосовує як до громадян держави, так і до осіб, що мають право на проживання. Вони передусім стосуються подружніх пар сімейні пари та їхніх дітей до 20 років. Обов'язковими умовами для приймаючої сторони є постійних дохід та нерухомість (це для того, щоб держава не виплачувала мігрантам соціальні допомоги). Для початку право на проживання видається терміном на 1 рік, а через 5 років іноземці вже можуть претендувати на безстроковий дозвіл. Цікавим фактом є те, що дитина, народжена в сім'ї іммігрантів, лише через 6 років одержує громадянство.

Найбільш простий спосіб приїзду до Австрії – це навчання. Так, студенти одержують право на проживання, яке щороку продовжують. Після закінчення студій їм дозволено перебувати в країні ще шість місяців – для пошуку роботи. Якщо колишній студент її не знайшов, то змушений виїхати з країни. Якщо ж уклав контракти з роботодавцем, то може оформляти червоно-білу-червону карту (дає право на довготривале перебування в державі). Характерним є те, що найкраще вступати в австрійські вузи після двох років навчання у своїй країні. Також студенти мають право під час навчання працювати: на молодших курсах – 10 годин, а на старших 20-х годин упродовж тижня [10, с. 3].

Шлюб із австрійцем полегшує особам з інших країн одержати право на перебування. Хоча існують спеціальні служби, які регулюють цей процес і розглядають всі особові справи в індивідуальному порядку. Основними умовами одержання постійного права на проживання для цієї категорії мігрантів є: проживання разом не менше одного року, а в Австрії – не менше трьох, або подружжя прожило разом не менше п'яти років.

Щодо бізнес імміграції, то вона дає більші можливості одержати право на проживання та певні пільги при оподаткуванні. Але існує певна вимога у законодавстві Австрії: після одержання громадянства ці пільги анулюються. Обов'язковими умовами є: стартовий капітал, створення робочих місць, дохід не менше 5 тис. євро в місяць. Також Австрія дозволяє подвійне громадянство для великих інвесторів, котрі вкладають в спеціальний держфонд від 8 до 15 млн євро. Австрійський уряд радо зустрічає іммігрантів, основними доходами яких є відсотки від депозитів. Такі громадяни одержують право на проживання упродовж одного року без можливості працювати, а їхній дохід повинен дорівнювати не менше 85 тис. євро на кожного члена сім'ї [5, с. 2].

В Австрії сьогодні діє декілька спеціальних імміграційних програм причиною яких є, робочі відрядження, підписання трудового контракту, одержання дозволу на роботу в конкретній федеральній області, сезонна робота. Ці офіційні дозволи на працю дають соціальний пакет, податкові пільги. Проте процес працевлаштування та діяльність цих осіб держава контролює особливо скрупульозно.

Також Австрія надає право проживати на її території біженцям згідно Женевської конвенції (1951 р.), Нью-Йоркського протоколу (1967 р.), Шенгенських угод, Дублінської конвенції й законодавчих актів, австрійського закону “Про біженців” (прийнятому в 1997 р.). Загалом на зламі століть

австрійський уряд не встановлював квоти на надання статусу біженця, хоча якщо його не мати, то такі громадяни не мають права працювати. Табори для біженців в Австрії фінансуються за рахунок волонтерських коштів та пожертвувань. Якщо іммігранти офіційно одержують статус біженця, то вони прирівнюються до австрійських громадян і не потребують дозволів на працевлаштування і проживання. Ситуація докорінно змінилася у 2014 році, коли австрійський уряд вирішив зменшити потік біженців у країну. Згідно цим змінам, особам, котрі претендують на статус біженця буде надано притулок на три роки, згодом їхній статус буде переглянуто. Статус біженця уряд залишає лише тим особам, кому будуть погрожувати на Батьківщині.

Сьогодні австрійський уряд виробив певну процедуру одержання статусу. Спершу потрібно подати заявку (на кордоні або в самій країні) до спеціальної установи для біженців (Bundesasylamt). Таку заявку можуть подати особи, котрі досягли 14 років. Через 14 днів розглядаються їхні прохання, якщо не будуть наведені вагомі аргументи, то таку особу депортують. У разі негативної відповіді мігрант може подати апеляцію, під час якої його права представлятиме адвокат (протягом шести тижнів після відмови). Термін розгляду апеляції – 10 днів [2, с. 1].

Існує два типи карт, котрі відрізняються певними умовами: карта RWR – видається особі на роботу та проживання, але від конкретного роботодавця; карта RWR Plus навпаки – дає необмежені можливості для праці в Австрії [7, с. 1].

Схема одержання цієї карти прозора, бо сам робітник без допомоги будь-яких агентств готує документи і при цьому набирає необхідну кількість балів. Також встановлюється для кожної категорії робітників мінімальна заробітна плата, рівень освіти, якість знання мови (рівень A1, A2), вік, наявність житла чи кошти на його оренду та медичну страховку. Для початку мігрант одержує право шість місяців працювати і, якщо підтвердить свою кваліфікацію, має право претендувати на карту RWR. Ще однією умовою із вище перерахованих є фінансова самостійність, бо із 2015 року діють наступні ставки мінімального доходу сімей: 872 євро в місяць для неодружених, 1307 євро для сімейних пар, 134 євро додатково на кожну дитину [6, с. 2].

До членів сім'ї мігранта, що володіє червоно-білою-червоною картою висуваються окремі вимоги, а саме: вони повинні бути старше 21 року для подачі заяви на її одержання або вже мати голубу карту ЄС.

Протягом 2015 року на територію Австрії прибули тисячі біженців і нелегальних мігрантів із країн Азії та Африки (із Турції через Грецію, Македонію, Сербію та Угорщину). Так, із виступу голови МВС Австрії Й. Мікль-Лайтнер на території країни в цей період знаходиться 445 тис. біженців і 80 тис. з них попросили політичного притулку. Тому, на думку керівників австрійського уряду, всіх біженців потрібно рівномірно розподілити у всі країни ЄС та ввести паспортний контроль на два роки, тобто мігрант повинен постійно мати при собі документи, які засвідчують легальність перебування його в країні і при потребі повинен його пред'явити для контролю [12, с. 2].

Із такою кількістю біженців та нелегальних мігрантів Австрія в кінці 2015 року посилює контроль на кордоні із Угорщиною та Словенією (з грудня 2015 р. австрійці почали будувати укріплення на кордоні). Також на початку 2016 року керівництво держави виступило з ідеєю виключити Грецію із Шенгенської зони, якщо та не припинить пропускати мігрантів в Європу.

Результатом таких заяв стала зустріч австрійського керівництва із представниками Македонії, Сербії, Хорватії та Словенії у березні 2016 р., на якій йшлося про закриття границь для біженців так званого “балканського транзиту”. Це рішення було прийняте після подій в Інсбріці, де австрійка була згвалтована

біженцем, який прибув у країну “балканським транзитом” [11, с. 2]. У рамках цих санкцій посилюється контроль на вокзалах та вулицях.

Цьогоріч австрійська влада дуже різко почала діяти проти незаконних мігрантів та осіб, що не отримали притулку в країні. Так, 28 лютого 2017 року прийнято законопроект, згідно якого особи, що не одержали соціального притулку, повинні залишити територію держави. Як відомо, що особи, котрі шукають притулку в Австрії, отримують певні соціальні гарантії: безкоштовне проживання, харчування, доступ до медичного лікування і 40 євро на кишенькові витрати на місяць. Хоча до сьогоднішньої кризи на утримання кожного мігранта або біженця держава витрачала 1400 євро щомісячно. І, як повідомляє міністр внутрішніх справ Вольфганг Сobotка, що із 4 тис. мігрантів, котрі одержують таке матеріальне забезпечення, нині повинно залишитися лише 2 тис. [3, с. 1]

У березні 2017 року австрійська рада міністрів затвердила остаточну редакцію закону про інтеграцію іноземців у країні, котра передбачує курси німецької мови і надання робочих місць, заборона для жінок-мусульманок повністю закривати лице в громадських місцях. Також вводиться заборона на покривання голови для чоловіків-мусульман (чиновників, суддів, прокурорів) та поширення салафітського Корану. Цей законопроект передбачає обов'язкове відвідування курсів німецької мови для мігрантів країн третього світу. Програма для реалізації названого законопроекту, за словами міністра канцелярії Австрії Томаса Дрозда, обійдеться державі 100 млн євро в рік [4, с. 1].

В Австрії сьогодні проживає понад 3 тис. автохтонних українців. Учені виокремлюють чотири хвилі переселення наших співвітчизників: на початку Першої світової війни, після розпаду Австро-Угорської імперії, після Другої світової війни та розпаду СРСР. Територіально вони зосереджені переважно у Відні та його околицях, Зальцбурзі, Граці та інших містах. Відповідно до закону про національні меншини (від 1976 р.), українська громада не може бути сформована через малу офіційну чисельність. Хоча на території Австрії діє чимало українських культурних організацій – православні та греко-католицькі церкви, педагогічний центр (Міжнародна школа “Ерудит”), Товариство ім. П. Чубинського [8, с. 1–2]

Отже, міграційна політика Австрії постійно оновлюється та спрямована на регулювання міграційних потоків. Держава постійно контролює та часто змінює правила в'їзду в країну та отримання громадянства. Тому у її міграційному законодавстві відзначена тенденція до переносу акцентів з “гастарбайтерів” на “нових громадян”, котрі добре освічені та активні. Щоб вирішити це завдання, австрійському уряду потрібно буде залучати іммігрантів до конкурентної боротьби.

Список використаних джерел

1. *Австрія* хоче вийти з угоди щодо розподілу біженців між країнами ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=48297>
2. *Австрія* ужесточает миграционное законодательство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russianvienna.com/zakony-i-poryadki/3857-avstriya-uzhestochayet-migratsionnoe-zakonodatelstvo>
3. *Австрія* готує жорсткіші заходи проти мігрантів, яким відмовлено в притулку // Європейська правда. – 2017. – 9 червня.
4. *Австрії* утвердили закон о языковых курсах для мигрантов и запрете бурки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ria.ru/world/20170328/1490968856.html>.
5. *Иммиграционное* законодательство Австрии // Мир Эмиграции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldemigrant.com/austria/immigration>
6. *Красно-бело-красная* карта Австрии: RWR Karte [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://closeurope.com/krasno-belo-krasnaya-karta-avstrii-rwr-karte/>
7. *Красно-бело-красная карта* Австрии (RWR Karte) – Режим доступу: <http://www.evrokatalog.eu/austria/law/krasno-belo-krasnaya-karta-avstrii-rwr-karte>
8. *Кухаренко* Р. Українці в Австрії / Р. Кухаренко // Міграція. – 2015. – 1 грудня.
9. *Стаканов* Р. Миграционная политика Австрии: эволюция и перспективы / Р. Стаканов [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://jurnal.org/articles/2013/ekon9.html> 10. *Способы* иммиграции в Австрию // Мир Эмиграции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldemigrant.com/austria/immigration> 11. *Трухачев В.* Австрия: “антиисламская” передовая Европы / В. Трухачев // Правда. Ру. 14.02.2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: pravda.ru/world/europe/european/14-02-2011/1065936-osterreich-0/ 12. *Трухачев В.* Иммиграция и “кризис беженцев” в Австрии / В. Трухачев. – Режим доступа: Правда. Ру. 27.04.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: pravda.ru/world/europe/european/27-04-2016/1065936-osterreich-0/.

Леся Костюк

**ДИНАМИКА МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ АВСТРИИ НА ПРОТЯЖЕНИИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА**

В статье проанализировано миграционное законодательство Австрии последних лет, его значение для борьбы с нелегальной миграцией.

Ключевые слова: миграция, Европейский Союз, интеграция, мигрант, миграционная политика.

Lesya Kostyuk

**DYNAMICS OF THE AUSTRIAN MIGRATION POLICY DURING THE SECOND
HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY**

The article analyzes the migratory legislation of Austria in recent years, its importance for combating illegal migration.

Key words: migration, European Union, integration, migrant, migration policy.

УДК 94(477) “1919–1939”

Оксана Парнета

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ЦСЄ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939)

У статті проаналізовано зміни у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи у 1919–1939 рр.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, міжнародні відносини, мирний договір, Версальсько-Вашингтонська система, конференція.

Щороку, в травневі дні, ми з вдячністю і сумом відзначаємо чергову річницю завершення Другої світової війни, згадуємо її учасників, аналізуємо події, дипломатичні кроки і рішення політичної еліти. Особливого значення набула ця дата в контексті сучасної анексії Криму та українсько-російського збройного протистояння, що точиться на сході України і становить загрозу суверенітету нашої держави. Разом з тим, українсько-російський конфлікт вніс напругу і в систему міжнародних відносин сьогодення, оскільки низка держав, засуджуючи політику Кремля, застосували до агресора економічні санкції, інші – навпаки підтримують і виправдовують політику Росії. Дії Російської Федерації щодо України, Сирії засуджують США, європейські країни, проте і Україна, і європейська спільнота вкрай обережні у рішучих діях і сьогодні це дуже схоже на “політику потурання агресору”, що мала місце напередодні Другої світової війни. Відсутність жорстких економічних, політичних, військових заходів у відповідь на спроби перегляду державних кордонів, силове вирішення національних протиріч мають наслідком виникнення локальних військових конфліктів, вчинення терористичних актів, що дестабілізують міжнародні відносини, становлять загрозу існуванню мирного ладу і, згодом, можуть мати трагічні наслідки. Саме тому сьогодні вкрай важливо проаналізувати міжнародні відносини та зовнішню політику держав міжвоєнного періоду (1919–1939), дипломатичні, політичні, економічні рішення тогочасної політичної еліти, що дасть змогу виокремити повчальний історичний досвід, врахування якого дозволить уникнути помилкових рішень і дій у складних ситуаціях сьогодення.

Окреслене коло питань знайшло певне відображення у працях Н. Дейвіса [1], Л. Алексієвець [2], Г. Цветкова [3] та інших українських і зарубіжних науковців. Однак проблема висвітлення історії міжнародних відносин та зовнішньої політики, зокрема міжвоєнного періоду, все ще не втратила своєї наукової актуальності, а її вивчення стає нагальним завданням сучасної історичної науки.

Аналізуючи міжнародні відносини та зовнішню політику держав окресленого періоду, варто звернути увагу на передумови, що призвели до Першої світової війни, оскільки їх вплив відчувався і впродовж міжвоєнної доби. Перша світова війна розпочалася внаслідок загострення міжімперіалістичних суперечностей між провідними країнами, які, намагаючись захопити джерела сировини, ринки збуту, боролися за вплив і територіальні володіння, встановлювали свій безпосередній контроль над слабшими державами. Велика Британія, що втратила промислову гегемонію, й була відтиснута до 1914 р. за обсягом промислового виробництва з першого місця на третє, втримувала найбільшу в світі колоніальну імперію зі збереженням за Лондоном статусу фінансового центру світу. Це суперечило інтересам Німеччини, яка, розвиваючись швидше ніж Велика Британія та Франція, починає претендувати на гегемонію в Європі, сподіваючись

поширити свої колонії за рахунок володінь Великої Британії, Франції, а також територій, що підпадали під вплив Росії. З експансіоністськими планами виступали й інші держави, що, перебуваючи на стадії індустріального розвитку, ставали учасниками конфліктних ситуацій щодо територіальних впливів і володінь. Австро-Угорщина домагалася поширення своїх земель на півдні та сході Європи, де встановлювала впливи Росія. Італія прагнула захопити землі в Середземноморському басейні, де утверджувалася Франція та Австро-Угорщина. Росія домагалася поширення впливу на Балканах, де хотіла закріпитися Австро-Угорщина, а також у Середній Азії та на Далекому Сході, де встановлювали свої сфери впливів Англія та Японія [4, с. 23–25]. Таким чином, наявність або відсутність колоніальних володінь ставала чи не найважливішим чинником боротьби промислово розвинутих країн за економічне й політичне панування в світі. Економічні інтереси в цьому плані слід розглядати як головну передумову загострення міжнародних відносин, виникнення міжнародних конфліктів, що спричинили розв'язання війни. До цього слід додати й соціально-політичні передумови як прагнення правлячих кіл імперіалістичних держав через розв'язання війни зміцнити свої політичні позиції, придушити революційні рухи, відволікти народ від внутрішніх соціальних проблем. Проявом визрівання війни можна вважати, зокрема, й формування воєнно-політичних блоків – Союзу трьох імператорів, а згодом Троїстого союзу та Антанти. Так, 1 серпня 1914 р., внаслідок кризової ситуації, що виникла на Балканах через вбивство сербським націоналістом Г. Принципом спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда, розпочалася Перша світова війна (1914–1918 рр.). Вона внесла кардинальні зміни в систему міжнародних відносин. Ініціювала процеси, що призвели до розпаду Австро-Угорської імперії та зречення влади Габсбургів, проголошення Німецько-Австрійської республіки, падіння Російської й Оттоманської (Османської) монархій, які раніше визначали світову політику. Розпад держав-імперій знаменував початок нової сторінки історії для багатьох європейських народів, які стали на шлях самостійного розвитку. Саме тоді процеси національного державотворення розпочались у чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів, білорусів та українців. У той час здобули незалежність Чехословацька Республіка (28 жовтня 1918 р.), після правно-політичних процедур, пов'язаних із приєднанням до Сербії; 1 грудня 1918 р. Держава словенців, хорватів і сербів, що постала 29 жовтня цього року, перетворилася на Королівство сербів, хорватів і словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів. Ще раніше, у листопаді 1917 – січні 1918 р., конституювалась Українська Народна Республіка (УНР), у Білорусі набула чинності Білоруська Рада [5, с. 8]. 11 листопада 1918 р. була створена Друга Річ Посполита. Після Першої світової війни постали Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії, а також Болгарії. У підсумку виникли чи були відтворені якнайменше вісім нових незалежних держав (або десять, якщо рахувати Австрію та Угорщину) [6, с. 14]. Тож серед інших подій виникнення і суверенізація нових держав були одними з найважливіших ознак новітнього часу.

Зазнавши поразки у війні, країни Четверного блоку були неспроможні впливати на міжнародні процеси, не відігравала особливої ролі у світовій політиці й Італія. Велика Британія і Франція, виснажені війною, істотно поступалися своїми позиціями США та Японії, значення і впливи яких помітно зросли. США з країни-боржника напередодні війни, перетворилися після її завершення на країну-кредитора європейських держав. Тепер вони намагалися закріпити своє домінуюче становище у світі за допомогою системи договорів, а також, використовуючи мирну конференцію у Парижі, не допустити посилення Великої Британії на світовій арені, Франції – в Європі, Японії – на Далекому

Сході. Крім цього, США намагалися не спричинити повне ослаблення Німеччини, яка і надалі мала становити загрозу великим європейським державам. В. Вільсон відверто заявляв про своє бачення ролі США у світі: “Ми повинні фінансувати весь світ, а ті, хто фінансує світ, повинні ним і керувати” [3, с. 28].

Франція, закінчивши Першу світову війну з великими економічними і людськими втратами, робила все для подальшого ослаблення Німеччини, її поділу на окремі держави. Своєю чергою Велика Британія намагалася на рівні міжнародних договорів закріпити досягнуте і не допустити, щоб Франція, внаслідок поразки Німеччини й Австро-Угорщини, здобула домінуючу роль у Європі [3, с. 90]. Японія, навпаки, намагалася зміцнити свої завоювання на міжнародній арені. Її інтереси суперечили прагненням США встановити гегемонію на Далекому Сході, в Китаї і захопити німецькі острівні володіння в цьому регіоні [7, с. 90].

Тож саме з метою розробки й укладання мирних договорів між переможними країнами Антанти і переможеними державами Четверного союзу та визначення нових післявоєнних кордонів у Європі й остаточного підбиття підсумків Першої світової війни була скликана Паризька мирна конференція (січень 1919 р. – січень 1920 р.). У її роботі взяли участь представники двадцяти семи держав, серед яких дев'ять активних учасників війни на боці Антанти; п'ятнадцять оголосили війну Німеччині, але не брали участі у воєнних діях, і три нововідновлені країни – Польща, Чехословаччина й Королівство сербів, хорватів та словенців. До розробки умов повоєнного врегулювання не було запрошено Німеччину та її союзників у війні, а також радянську Росію.

Держави-переможниці на Паризькій мирній конференції намагалися обстоювати свої інтереси і на рівні міжнародних договорів та домовленостей закріпити результати військових завоювань. Це зумовило гострі протиріччя під час обговорення проблем, постійні сутички, недовіру і ворожість між учасниками, які загострилися від початку її роботи. На порядку денному конференції були питання про укладання мирних договорів із Німеччиною та її союзниками, розподіл колишніх колоній Німеччини й Туреччини. Окремо обговорили питання про утворення незалежної Польської держави та її кордони. Серед учасників конференції провідну роль відігравали прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо (обраний головою конференції), прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж та президент США В. Вільсон. Офіційно Паризькою мирною конференцією керували п'ять головних держав-переможниць: Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Франція, Італія і Японія. Лише їх представники, двоє від кожної країни, входили до Ради десяти – керівного органу, створеного на початку роботи конференції. У березні 1919 р. було утворено менш чисельний орган – Рада чотирьох, яку склали В. Вільсон, Д. Ллойд Джордж, Ж. Клемансо і В. Орландо. Пізніше функціонували інші керівні органи конференції: Рада п'яти – у складі міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії й спеціального представника Японії; Рада глав делегацій та ін. Але фактично на всіх етапах конференції найважливіші питання вирішували представники США, Великої Британії і Франції. Під час роботи Паризької конференції були укладені мирні договори з винуватцями війни: Версальський – з Німеччиною (1919 р.), Сен-Жерменський – з Австрією (10 вересня 1919 р.), Нейський – з Болгарією (27 листопада 1919 р.), Тріанонський – з Угорщиною (4 липня 1920 р.) і Севрський – з Туреччиною (10 серпня 1920 р.) [4, с.44–47]. Тривалі суперечки під час роботи Паризької конференції точилися з приводу польського питання. Міжнародні обговорення польських справ на конференції відкрилися 29 січня 1919 р. виступом Р. Дмовського, який вимагав приєднання до Польщі територій в межах її історичних кордонів до поділів. Проте, долю Другої Речі Посполитої вирішували держави-переможці відповідно до власного

бачення і впливів у міжнародному повоєнному світі. Сильна Польща була потрібна як перешкода на шляху поширення більшовицьких революційних ідей та союзником у боротьбі з переможеною, але все ще небезпечною для Франції Німеччиною. З одного боку, незалежна Друга Річ Посполита мала служити бар'єром між Радянською Росією і Західною Європою, а з іншого – буфером між двома такими сильними ворожими країнами як Німеччина й Росія, що було вигідним для забезпечення миру в регіоні. Центральні країни були зацікавлені у постійній загрозі Німеччині Росії, а Росії – Німеччині. У такій ситуації сильна, незалежна держава, зі значною територією заважала. Таким чином, версальські домовленості при вирішенні польської справи відверто ігнорували інтереси Польської держави. В цих умовах, Польща, щоб вирішити територіальні проблеми, взяла участь у 60 локальних збройних конфліктах, півторарічній війні на сході. Встановлення кордонів із радянською Росією, Німеччиною, Чехословаччиною, Латвією супроводжувалося конфліктами, що перетворювалися на збройні сутички. У березні 1923 р. Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання східного кордону Польщі, погодившись, таким чином, із приналежністю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі та Віленщини до Польської держави. Силowe встановлення більшої частини її кордонів призвело до міжнаціональної напруги, підозри і, власне, конфліктів із сусідніми країнами. Польська Республіка мала складні й напружені відносини з більшістю своїх сусідів, у т. ч. з Німеччиною і СРСР, економічний та людський потенціал яких значно переважав польський. Відновлення військово-економічного потенціалу Німеччини внаслідок реалізації “плану Дауеса” становило серйозну небезпеку і для Польщі, оскільки вона не могла не стати одним із перших об'єктів німецької агресії. Зростаючу на Заході небезпеку, Польща могла хоча б частково паралізувати певним зближенням із СРСР, але, як і раніше, її правлячі кола не вживали жодних дійових заходів до нормалізації відносин із Радянським Союзом. Польсько-радянські відносини залишалися взаємно ворожими і суперечливими. Дедалі більше, втрачаючи надію на практичну допомогу Франції, Великобританії, керівництво Польщі намагалося встановити відносини з Німеччиною. Будучи на середину 1920-х рр. геополітично ослабленою, Польща, в особі її керівників, проводила невиправдано амбіційну зовнішню політику, у багатьох аспектах позбавлену реалістичної оцінки міжнародного розвитку. Намагаючись зміцнити взаємини з Берліном, і, спираючись не в останню чергу на його підтримку, щоб реалізувати свої територіальні претензії до інших держав, Польща, тим самим, крок за кроком значно звужувала можливості для маневру, погіршувала власні міжнародні й військово-стратегічні позиції. Особливо це стало помітним, коли у Німеччині до влади прийшли нацисти, і Польща знову опинилась у її полі зору, хоча ще й не як об'єкт агресивної політики нацистів. Після травневого державного перевороту 1926 р. в умовах корінної перебудови міжнародних відносин у Європі й світі та політики Рапалло і Локарно формувалися в Польщі нові напрямки зовнішньої політики. Остання впливала з концепції “двох ворогів”, намагалася протидіяти можливому об'єднанню на антипольській платформі Радянського Союзу і Третього рейху. Серйозною перевіркою реалістичності польської зовнішньої політики стали події другої половини 1920-х – 1930-х років.

Складником Версальського та інших договорів став статут Ліги Націй – міжнародної організації, що мала на меті забезпечення мирного розвитку світу на основі укладених договорів. У статтях статуту проголошувалися принципи мирних гарантій територіальної цілісності й суверенітету всіх членів Ліги Націй, її право використовувати будь-які засоби для забезпечення миру, необхідність колективних санкцій проти агресора й щодо обмеження озброєнь. Утворення

Ліги Націй мало значний вплив на розвиток міжнародних відносин. Ішлося про спробу організації структури глобального масштабу, яка б запобігала виникненню воєнних конфліктів шляхом узгодження дій її членів. Проте, на практиці, ця організація не завжди відповідала висунутим цілям, часто-густо стаючи платформою реалізації імперіалістичних домагань великих держав.

Загалом рішення Паризької мирної конференції не виправдали великі надії на запровадження тривалого і справедливого миру, відновлення панування в Європі закону. Укладені мирні договори та їх кабальні умови для переможених і виснажених країн, зокрема Німеччини, значні суми репарацій, які були визначені у 1921 р. у Лондоні, суб'єктивне вирішення територіальних питань, зокрема з Польщею, становили суттєву загрозу мирному ладу. Версальський і додаткові до нього договори стали джерелом міжнародних конфліктів уже у 1920–1923 рр..

На початку 1920-х років чітко визначилися як територіальні, так і військово-політичні суперечності між групами країн. Японія, що не брала участі у Паризькій мирній конференції, прагнула домогтися переваг на Далекому Сході й Тихоокеанському регіоні. США, які відмовилися від участі у Лізі Націй, мали на меті політично закріпити своє лідерство у світі і котре нагадати країнам Антанти про їхні борги, а також примусити Велику Британію скоротити свій флот; Велика Британія і США мали претензії до Франції щодо її планів розбудови морського флоту і вимоги скоротити свої сухопутні сили; домогалася реваншу за поразку у Парижі й Італія. Тож, з метою розгляду питань про роззброєння військово-морських сил, та вирішення проблем Далекого Сходу й Тихоокеанського регіону було скликано Вашингтонську конференцію (12 листопада 1921 – 6 лютого 1922 рр.) за участю чотирнадцяти країн – США, Великої Британії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, Японії та Китаю. Росія і Німеччину не допустили до роботи й цієї конференції. Підсумком її роботи стало підписання трьох великомасштабних договорів і досягнення кількох двосторонніх угод з зазначених проблем, що знайшли юридичне оформлення у договорах чотирьох, п'яти та дев'яти держав. У цілому рішення конференції мали імперіалістичний, загарбницький характер, були продовженням курсу великих держав 1918–1919 рр. Для США ці рішення були більш успішними, ніж ті, що приймалися у Парижі, й це дало їм змогу активно включитися у світову політику, впливати на рішення провідних європейських держав. Невід'ємною частиною Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів стали “план Дауеса” та “план Юнга”. Вони не лише доповнили, а й значно трансформували її зміст. Саме через “дауесізацію” Німеччини США здобули реальне лідерство в розв'язанні міжнародних проблем, домоглися подальшого проникнення капіталів у Європу і можливість протидії Франції та Великій Британії.

Отже, Версальсько-Вашингтонська система договорів зафіксувала та оформила результати Першої світової війни, визначила нове співвідношення сил на міжнародній арені, стала спробою розв'язати незліченні проблеми, мала надати світові додаткові гарантії відвернення нового глобального конфлікту, стати ефективним інструментом у боротьбі за мир і процвітання народів. Натомість рішення, прийняті задля задоволення інтересів провідних держав стали, у майбутньому, однією з причин нового збройного протистояння, оскільки не розв'язали низки протиріч між державами-переможницями й переможеними, не запобігли можливості виникнення реваншизму, перш за все, внаслідок відсутності дійового контролю за виконанням укладених договорів, викликали значні територіальні зміни в Європі, узаконили колоніальну систему та активізували національно-визвольну боротьбу.

Виключення із Версальсько-Вашингтонської системи Радянської Росії знецінило договори, власне, Росія не збиралася бути гарантом створеного

Заходом суперечливого балансу сил на міжнародній арені. Ворожість і міжнародна ізоляція Радянської Росії й Німеччини спонукали їх до співпраці. В ході проведення Генуезької конференції (10 квітня – 20 травня 1922 р.) у містечку Рапалло було укладено сепаратний договір (16 квітня 1922 р.) про відновлення дипломатичних відносин Росії та Німеччини, взаємну відмову від претензій, торговельно-економічні зв'язки та військову співпрацю між державами. Це було перше юридичне визнання країни Рад однією з великих держав. Рапалльський договір вніс суттєві зміни у міжнародну політичну ситуацію і сприяв розвитку взаємовигідного співробітництва Росії й Німеччини. Договір вразив союзників, він порушував плани Антанти використати Німеччину проти Радянської держави, тому союзники вимагали його розірвання, проте, після певних вагань Німеччина ратифікувала Рапалльський договір. Генуезька й Гаазька конференції, хоч і закінчилися безрезультатно (за винятком сепаратного договору в Рапалло), мали певне міжнародне значення. Участь Радянської Росії в цих міжнародних конференціях, разом з іншими державами, означала фактичне визнання її з боку західних держав, свідчила про необхідність і можливість мирного співіснування держав різних соціально-економічних систем.

Таким чином, Версальсько-Вашингтонська система мирних міжнародних договорів зафіксувала повоєнний устрій світу, визначила перерозподіл економічних та політичних сил між переможцями і переможеними у війні. Вона стала спробою об'єднати інтереси народів і держав і, навіть з урахуванням суперечливого характеру вирішення багатьох проблем, стабілізувала міжнародні відносини, принаймні у 1920-х рр. Разом з тим, баланс сил, що утворився завдяки цій системі мирних договорів, був недовготривалим. При вирішенні територіальних проблем він спричиняв загострення суперечностей, а з кінця 1920-х рр. зростання реваншистських настроїв переможених у війні. Версальсько-Вашингтонська система мирних міжнародних договорів не могла ліквідувати суперечності між провідними державами, оскільки ґрунтувалася на перерозподілі їх геополітичних впливів. Саме ці впливи – на перерозподіл територіальних володінь, роззброєння, стягнення з Німеччини репараційних платежів тощо, поряд із відродженням німецького мілітаризму зруйнували Версальсько-Вашингтонську систему, стали передумовою різкого загострення міжнародних відносин у 1930-х роках.

Міжнародний порядок, що постав на підвалинах повоєнних мирних договорів, мав спиратися на Лігу Націй. Але його основна опора – Сполучені Штати Америки – була від початку в ній відсутня, а вплив Великої Британії і Франції значно послаблювали розбіжності між ними. Французи мали намір виконати Версальський договір, зберегти статус-кво та всіляко перешкодити відновленню могутності Німеччини. Британці бажали усунути причини німецького реваншизму, задовольнивши скарги Німеччини, й, змінивши “гнів на милість”. Із плином часу Франція дедалі більше залежала від Великої Британії. Це ускладнювало становище Польщі як союзниці Франції, оскільки доля першої була тісно пов'язана зі збереженням повоєнної системи [7, с. 253].

Уряд Польщі від початку домагався союзів і ухвали угод, що гарантували б недоторканість кордонів, суверенітет та незалежність. Керівники Польщі, розташованої між Німеччиною і Радянською Росією, незалежно від партійності, ідеологічних симпатій змушені були дуже уважно аналізувати та оцінювати кроки Берліна й Москви. Цього потребувала турбота про безпеку, свободу й суверенітет Польщі [9, с. 47]. Не викликає сумніву і те, що від польсько-німецьких та польсько-радянських відносин значною мірою залежала доля тієї системи, яка сформувалась у Центрально-Східній Європі, як результат Версальських домовленостей і польсько-радянського мирного договору, ухваленого в Ризі у 1921 р. Відносини між Варшавою, Берліном і Москвою

визначали міжнародний клімат на всьому європейському континенті, хоча не такою мірою, як між СРСР і Німеччиною чи Москвою, Парижем і Лондоном. Ці взаємини також впливали на ситуацію і за межами Центральноєвропейського регіону. Наслідки уваги до безпеки Польщі в Європі й встановлення коректних відносин із двома сусідами, обтяженими спадком антипольської політики Пруссії, а згодом кайзерівської Німеччини, з одного боку, і царської Росії – з іншого, а також польсько-радянською війною 1920 р. зумовлювали пошук шляхів до нормалізації відносин із ними. Відтак Польща скерувала свою зовнішню політику на пошук союзників. Природним союзником проти Німеччини була Франція. У 1925 р. було підписано польсько-французьку угоду, що підтвердила їхню військову конвенцію 1921 р. Важливим здобутком зовнішньої політики Польщі стало укладення конкордату з Апостольським Престолом. Конкордат регулював статус Католицької церкви та її стосунки з державою. Врегулювання було важким – між іншим, із огляду на різну політику держав-загарбниць стосовно Церкви і релігії. У Польщі конкордат впровадили в життя одразу ж після його підписання.

Згодом, у зв'язку з ослабленням Франції польський уряд дедалі більше схилявся до здійснення на міжнародній арені самостійної політики. Це посилювалося, коли восени 1925 р. західні держави уклали в Локарно з Німеччиною низку угод, що не давали гарантій непорушності польсько-німецького кордону, опісля польська політична еліта стала проводити незалежнішу від Парижа зовнішню політику. Помітно це проявилось після державного перевороту 1926 р., коли повний контроль за зовнішньою політикою було зосереджено в руках Ю. Пілсудського.

На початку 1930-х років в умовах корінної перебудови міжнародних відносин в Європі й світі були сформульовані основні принципи нової повоєнної зовнішньої політики, які отримували назву політики балансування. Польща проводила лінію “рівного віддалення” від Німеччини й СРСР і намагалася всіма засобами протидіяти їхньому зближенню і союзу на антипольській платформі. Результатом такої тактики уряду Польщі було укладено у Москві 25 липня 1932 р. пакт про ненапад. Такий самий договір двома роками пізніше (26 січня 1934 р.) було підписано з Німеччиною. В той же час Польща відмовилась брати участь у запропонованому Францією і Радянським Союзом так званому Східному Локарно, яке повинно було стати ключовою ланкою Європейської системи колективної безпеки, мотивуючи такий крок недовірою у дієвість багатосторонніх угод і бажанням забезпечити свою безпеку серією двосторонніх договорів і протоколів.

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних договорів, що склалася після Першої світової війни, й стала фундаментом міжнародних відносин повоєнного періоду, мала серйозні внутрішні суперечності. Світова економічна криза, яка досягла піку в 1931 р., ще більше загострила протиріччя, викликала невдоволення людей, що мало наслідком соціальні та політичні виступи. Долаючи внутрішні труднощі, великі держави – США, Франція, Велика Британія відійшли від справ у Європі й на Далекому Сході. В цих умовах громадськість Німеччини вимагала відставки уряду, звільнення від “кайданів Версалю”. 30 січня 1933 р. рейхпрезидент Гінденбург, під тиском суспільства і реваншистських сил Німеччини, доручив фюрерові партії Гітлеру сформувати новий уряд. За короткий час Гітлер перетворив свою владу на диктатуру. Він скасував Веймарську конституцію й проголосив Третій рейх. 23 березня рейхстаг надав Гітлерові всю повноту влади, що дало йому змогу розпустити політичні партії і реорганізувати політичну систему. Таким чином, 1933 рік – час утвердження гітлерівського режиму – став переломним в історії міжнародних відносин. Гітлер твердо став на шлях перегляду версальських домовленостей.

Для реалізації своїх намірів він оголосив про вихід Німеччини з Ліги Націй, розпочав створення армії, флоту, що призвело до розриву відносин з Францією на основі Локарнських домовленостей, підбив Версальської системи міжнародних відносин. Це створювало передумови для співпраці країн Європи, зацікавлених у своїй безпеці з Радянським Союзом. Саме в цей час відбувається зближення Франції та СРСР. У 1933 р. між ними було укладено пакт про ненапад, підтримку французької політичної еліти прагнуть СРСР вступити до Ліги Націй, а 1934 р. – російсько-французької торговельної угоди, 2 травня 1935 р. радянсько-французький договір про взаємодопомогу. Аналогічний договір було укладено 16 травня між Німеччиною і Чехословаччиною. У червні 1935 р. було підписано морську угоду, між Великобританією і Німеччиною, за якою останній надавалося право мати флот, що становить 35% англійських військово-морських сил. Друга половина 30-х років загалом характеризується подальшим розвалом Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, переходом фашистських держав до агресивних дій із застосуванням збройних сил в Європі та за її межами. Першою до таких дій вдалася Італія, здійснивши на початку жовтня 1935 р. напад на Ефіопію. Асамблея Ліги Націй, маючи статутні права застосувати до агресора будь-які санкції, в тому числі і військові, обмежилася визнанням Італії порушницею міжнародного договору, застосуванням до неї фінансових та економічних санкцій. Поза увагою Ліги Націй залишилася також політична та економічна підтримка Німеччини Італією у війні з Ефіопією. Безкарність італійської збройної агресії підштовхнула Гітлера до реалізації власних планів. У березні 1936 р. Німеччина денонсувала Локарнські угоди щодо статусу Рейнської зони і ввела свої війська. Франція мала намір протистояти діям агресора, та під тиском англійського уряду вона залишилася осторонь. Ліга Націй, як і у випадку з Італією, обмежилася констатацією порушення Німеччиною своїх міжнародних зобов'язань. Таким чином, нерішучість Ліги Націй під час збройної агресії Італії, поступивість у врегулюванні питання німецької окупації Рейнської зони та відсутність жорсткої протидії з боку західних держав діям фашистських урядів сприяло зміцненню політичних позицій Німеччини та Італії й послабленню позицій західних держав у Європі. Одним із наслідків такої політики стало виникнення влітку 1936 р. міжнародної кризи, спричиненої початком громадянської війни в Іспанії. Спільна допомога франкістам в Іспанії зблизила Німеччину й Італію. 24 жовтня 1936 р. вони підписали таємний німецько-італійський протокол, який засвідчував створення союзу цих держав, що ввійшов в історію як “Вісь – Берлін – Рим”. 6 листопада 1937 р. Італія приєдналася до Антиконтинентального пакту, що означало створення військового блоку Берлін – Рим – Токіо.

Виникнення Судетської кризи та її вирішення було одним із способів для Гітлера з'ясувати, якими будуть дії Франції та Великої Британії на підтримку Чехословаччини. Для вирішення Судетської проблеми було скликано конференцію чотирьох держав – Франції, Великої Британії, Німеччини та Італії, яка розпочала свою роботу 29 вересня 1938 р. в Мюнхені. Чехословаччину не було запрошено до роботи. Під час зустрічі, окрім рішень щодо чехословацького питання, був підписаний таємний договір про ненапад між Німеччиною та Великобританією, а згодом, у грудні 1938 р., аналогічний документ був підписаний між Німеччиною та Францією. Таким чином, унаслідок Мюнхену, була остаточно зруйнована система колективної безпеки в Європі. Мюнхенський диктат, здійснений Німеччиною за участі Польщі та Угорщини, був вирокком Чехословацькій республіці. 15 березня 1939 р. Німеччина ввела свої війська в Прагу. Було проголошено створення на території Чехословаччини протекторату Богемії та Моравії. Словаччина ввійшла під протекторат Німеччини. Таким чином, Чехословаччина перестала існувати.

Подальший розвиток подій становив загрозу миру в Європі. Після анексії Чехословаччини німці приступили до розробки плану нападу на Польщу. Таємні німецько-радянські переговори, що проводилися водночас з офіційними переговорами з Англією, Францією, призвели до підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом – відомий як пакт Ріббентропа-Молотова. У доданому до цього договору таємному протоколі зазначалося про поділ польських територій і про сфери впливів Третього Рейху та СРСР. Практично руки Німеччини було розв'язано, перед нею відкрився шлях до агресії проти Польщі. Радянсько-німецькі домовленості про долю Польщі свідчили, що відбулося те, чого так боялися польські політики і дипломати: дві сусідні великі держави об'єдналися для боротьби проти їх Версальської системи, що їх дискримінував, невід'ємною частиною якої була Польща. І відбулося це в умовах, коли західні союзники Варшави не були готові надати їй дієву допомогу. Гітлер мав безперечну військову перевагу не лише над Польщею. Німеччина демілітаризувалася після відмови від військових обмежень Версалу, а також опанувала потужний військово-промисловий потенціал ліквідованої Чехословаччини. У той час, як Англія не мала великих сухопутних військ, а у Франції поширеним було твердження про те, що французи не повинні гинути за “польський порядок”. Таким чином, напередодні очікуваного нападу німців Польща була залишена напризволяще, бо певним стало, що ані Англія, ані Франція не нададуть їй відповідної допомоги, а СРСР став на бік Німеччини. 1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли польський кордон і розпочали наступ. Ультиматум про припинення агресії Німеччиною був відхилений 3 вересня, що мало наслідком оголошення Англією і Францією війни агресору і початок Другої світової війни [4, с. 44–83].

Таким чином, аналіз міжнародних відносин та зовнішньої політики держав міжвоєнного періоду свідчить, що до виникнення протистоянь призвели, значною мірою, зіткнення економічних інтересів, змагання за переваги у світі. Підбиваючи підсумки Першої світової війни, центральні держави відверто проігнорували інтереси переможених та нововідновлених держав, зокрема Другої Речі Посполитої, що завадило встановленню мирного порядку. Жорсткі та несправедливі умови Версальсько-Вашингтонських домовленостей, значні суми репарацій, що мали виплачувати переможені, природно, викликали у них прагнення реваншизму. До того ж подальша боротьба за сфери впливу в повоєнному світі вела до дестабілізації міжнародного життя. “Політика потурання агресору” дала змогу Німеччині, Італії, Японії утворити новий військово-політичний блок, вести підготовку до майбутніх протистоянь. Не виправдала покладених на неї надій і Ліга Націй, яка часто була платформою реалізації імперіалістичних домагань великих держав. Систему колективної безпеки в Європі було остаточно зруйновано внаслідок Мюнхенської конференції. Центральні держави розуміли, що Німеччина готується до війни, та не вжили жодних заходів, щоб запобігти цьому. Як наслідок, у вересні 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Вона тривала довгих шість років і за своїми наслідками була ще більш руйнівною, ніж попередниця. Після її завершення прийнято рішення про непорушність територіальних питань у світі, оскільки це завжди веде до збройних протистоянь, утворено ООН, НАТО, на які покладалися завдання мирного врегулювання конфліктів. Згодом постав Європейський Союз – економічно-політичне об'єднання європейських країн для досягнення стабільності, миру в Європі, гарантування демократичних цінностей. Проте, сьогодні, в контексті українсько-російського протистояння бачимо, що і провідні держави, і згадані інституції зайняли очікувальні позиції, а, як свідчить історичний досвід, це може дорого коштувати і Україні, і мирному ладу в світі, що склався.

Список використаних джерел

1. *Дейвіс Н.* Європа: Історія / Норман Дейвіс; Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1464 с.
2. *Алексієвець Л. М.* Польща: міжнародні відносини у добу відродження 1918–1923 рр. / Л. М.Алексієвець, О.Й.Парнета. – Тернопіль, Астон, 2012. – 192 с.
3. *Цветков Г. М.* Міжнародні відносини і зовнішня політика 1917–1945 рр. / Гліб Миколайович Цветков. – К.: Либідь, 1997. – 344 с.
4. *Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики ХХ- ХХІ ст.* / В. Ф.Салабай, І.Д.Дудко та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 200с.
5. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006.– 448 с.
6. *Сич О.* Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба / Олександр Сич // Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 13–25.
7. *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / Пьотр Вандич. – К.: Критика, 2004. – 463 с.
8. *Historia dyplomacji polskiej.* – Т. IV. 1918–1939 / Red. P. Łossowski. – Warszawa, 1995.

Оксана Парнета

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЦВЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1919–1939 ГГ.)

В статье проанализированы изменения в системе международных отношений Центрально-Восточной Европы в межвоенный период (1919–1939).

Ключевые слова: Центрально-Восточная Европа, международные отношения, мирный договор, Версальско-Вашингтонская система, конференция.

Oxana Parneta

SOME QUESTIONS OF THE INTERNATIONAL RELATIONS OF THE CEE DURING THE INTERWAR PERIOD (1919–1939)

The article analyzes the changes in the international relations of the Central-Eastern Europe (1919–1939).

Key words: Central-Eastern Europe, international relations, peace treaty, Versailles-Washington system, conference.

УДК 327.82.497.115

Олександр Павленко

**ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ НАТО ЩОДО ПРОБЛЕМИ КОСОВО
І КРИМУ**

У статті розглянуто еволюцію політичного курсу НАТО щодо проблеми визначення статусу Косово і Криму. Показано, що війна 1999 р. була наслідком агресивної націоналістичної політики сербського уряду на чолі з С. Мілошевичем. Аналогічний націоналістичний курс російського президента В. Путіна спровокував анексію Криму. Проте у кримському випадку, зважаючи на ядерний статус Росії, НАТО не вдалося до “жорсткої сили”, перевівши цей конфлікт у стан “замороженого”. Обидві ці проблеми залишаються факторами дестабілізації європейської і світової системи безпеки.

Ключові слова: європейська система безпеки, Косово, Крим, Росія, Сербія, США, НАТО.

Події навколо Косово (1999–2008) і в Криму (2013–2014) засвідчили факт глибокої кризи європейської і світової системи безпеки. Косовська криза стала рубіконом у відносинах НАТО і Росії. Це питання російська пропаганда перетворила на вагомий елемент аргументації на підтримку анексії Криму. Політичний курс Північноатлантичного альянсу щодо Косово і Криму суттєво різняться, адаптуючись до військово-політичної конкуренції із Росією. Зокрема, Росія розглядає дії НАТО на Балканах як свою геополітичну поразку, натомість у Криму нібито було взято “реванш” навіть ціною запровадження економічних санкцій з боку Заходу проти Росії. Також змінюється ставлення сербського суспільства до проблеми відносин із НАТО. По мірі просування процесу європейської інтеграції Сербії, а також особливо на фоні рішення НАТО щодо прийняття до Північноатлантичного альянсу Чорногорії, можна прослідкувати певну деміфологізацію ставлення сербів до НАТО. Але цей процес ще далекий від стану цілковитого примирення з наслідками війни 1999 року та визнання незалежності Косово, чого від Сербії вимагають ЄС і НАТО. У будь-якому випадку проблема статусу Косово і Криму, попри суттєві відномінності причин і перебігу конфліктів навколо їхнього статусу, залишається невирешеною, а війна 1999 р. залишається у полі зору істориків міжнародних відносин.

Ще до початку війни 1999 р. в науковій літературі можна було спостерігати “історіографічні війни” навколо тлумачення причин, перебігу і наслідків конфлікту навколо Косово. Ретроспективно прослідкуємо ці тенденції.

16 червня 1998 р. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, посилаючись на погіршення ситуації в Косові, закликав до збільшення чисельності контингенту ООН в Македонії та подовження терміну дії його мандата в цій республіці, яка була прийнята в ООН 8 квітня 1993 р. під назвою “Колишня Югославська Республіка Македонія” [1, с. 121]. У тому ж місяці США провели на території Албанії та Македонії маневри військово-повітряних сил під кодовою назвою “Determined Falcon”. Вони стали інструментом військово-політичного впливу в регіоні в умовах ескалації косовського конфлікту [2, с. 1].

Сербська армія не впоралася з албанським партизанським опором і збудованими ним комунікаційними зв'язками за межами Косова. Проблему статусу Косова Белград продовжував розглядати як питання внутрішнього

суверенітету. НАТО почало підготовку до розгортання передових сил в зоні конфлікту, але ще не збиралося вводити свої війська в Косово до завершення бойових дій між сербами й албанцями. Потім після введення військ мало розпочатися виконання завдань операції та досягнення миру [3, с. 119]. Потрібен був привід задля початку війни. Диктатор С.Мілошевич такий фатальний для себе крок зробив.

15 січня 1999 р. сербські сили безпеки були звинувачені в розстрілі 45 косовських албанців у косовському селі Рачак. Наступного дня головуєчий в ОБСЄ норвезький дипломат Кнут Воллебек, не чекаючи висновку експертів, заявив, що усі загиблі це мирні жителі, а не бойовики, загиблі у збройному зіткненні. Надалі він маніпулював даними судово-медичної експертизи. Показово, що експертиза, проведена сербськими та білоруськими медиками, показала, що албанці загинули в бою. Однак Європейський Союз і НАТО визнали тільки протилежний результат експертизи, виконаний групою фінських фахівців. Повні висновки цієї групи так і не були опубліковані, хоча були передані Гаазькому трибуналу. В офіційній публікації за тиждень до початку бомбардування Югославії тільки стверджувалося, що вбиті – мирні жителі, хоча так і не було дано відповідь на ключове запитання: хто і як був убитий в Рачаку? Саме ці події стали спусковим гачком для початку війни. Бо через це Белград змушений був почати переговори з албанцями в Рамбуйє, свідомо приречені на провал, який означав війну [4, с. 1]. Показово, що через недоведеність факту вбивства в Рачаку мирних громадян, пункт про Рачак зник із обвинувального висновку, пред'явленого Гаазьким трибуналом Слободанові Мілошевичу та іншим югославським керівникам. Єдиним засудженим за вбивства в Рачаку став сербський поліцейський офіцер Зоран Станоевич, якого засудив у 2000 р. суд Приштини. Однак цей вердикт був оцінений Міжнародною Амністією як позаправовий через відсутність реальних доказів і зважаючи на кричущі процесуальні порушення [5, с. 1]. Керівник операції сербських сил безпеки в Рачаку Горан Радоавлевич не лише не притягувався Гаазьким трибуналом до суду, а й був у 2001 р. нагороджений медаллю НАТО за операцію проти албанських терористів на Півдні Сербії [6, с. 83].

Американського дипломата Уїяльма Уокера, який навіть став почесним громадянином Албанії, і тодішнього генсека ОБСЄ Кнута Воллебека називають провокаторами в розпалюванні війни 1999 р. На цьому етапі те, що відбувалося, ще можна було називати конфліктом низької інтенсивності [7, с. 48]. Приводом для використання сили НАТО стало непропорційне використання сили сербськими військовими проти “Визвольної армії Косова”. Однак не можна не враховувати й геостратегічних міркувань. Європейський Союз в 1999 р. почав практичний етап підготовки до введення спільної валюти “євро”. Для США руйнування Югославії стало, за влучним висловом М. Делягіна, “військовим досягненням фінансових цілей” [8, с. 476.]. Європа отримала у своєму “м’якому підчерев’ї” конфлікт, який постійно тлів. Американський аналітик Г. Кіссінджер констатує, що розвиток подій навколо проблеми Косова продемонстрував “...величезну невідповідність один одному військових можливостей держав по обидва боки Атлантики” [9, с. 49]. Також, не варто забувати й альтернативної точки зору, яка свідчить, що НАТО вперше в своїй історії проявив політичну волю здійснити гуманітарну інтервенцію з метою захисту прав людини в країні, яка не є членом ані НАТО, ані ЄС. Такої готовності жорстко захищати цінності європейської безпеки не було проявлено НАТО під час анексії Криму. Утім, це не дивно, адже тоді криза вийшла на вищий рівень внаслідок приведення Росією у бойову готовність своїх ядерних сил. Це дозволяє робити аналогії між кримською кризою і карибською кризою 1962 р., коли світ також стояв за крок від ядерної війни.

Операція НАТО “Союзна сила” тривала з 24 березня до 10 червня 1999 р. 24 березня 1999 р. військово-повітряні сили НАТО почали бомбити Югославію. Операція здійснювалася як повітряна із застосуванням високоточної зброї. Удари знищували інфраструктуру Сербії. Були зруйновані мости через Дунай, електростанції, нафтопроводи, будівлі телерадіомовлення й державних установ [10, с. 229].

Військово-морські сили були представлені розгорнутими в Адріатичному морі загонами бойових кораблів США і НАТО, постійним з’єднанням НАТО в Середземному морі. Перші ракетні удари були завдані близько 20:00 за місцевим часом по радарних установах армії СРЮ, що знаходяться на чорногорському узбережжі Адріатичного моря. Одночасно ракетним атакам піддалися військовий аеродром у декількох кілометрах від Белграда й великі промислові об’єкти в місті Панчево, що знаходиться менш ніж у двадцяти кілометрах від столиці СРЮ. У більшості великих міст Сербії та Чорногорії вперше після Другої світової війни було оголошено военний стан.

Після початку бомбардувань Югославії силами НАТО кілька офіцерів 4-ї групи управління психологічних військових операцій з Форту Брег трудилися у відділі новин в штаб-квартирі компанії CNN в Атланті. Масована інформаційна обробка сприяла тому, що громадськість країн Європи лояльно поставилася до операції НАТО. Альянс задіяв 1200 літаків. За 79 днів було здійснено більше 12 тис. авіанальотів. Усього було скинуто понад 10 тис. тонн вибухівки. Загальний збиток Югославії склав 100 млрд доларів. НАТО втратило в небі Югославії 61 бойовий літак і 30 літаків-розвідників [11, с. 444]. Основу угруповання НАТО, що брала участь в операції, становили військово-морські й військово-повітряні формування США, Великобританії, Франції, Німеччини. Безпосередню участь в операції шляхом надання збройних сил або території для їх розгортання взяли Бельгія, Угорщина, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина. Повітряний простір або територію для розгортання сил НАТО надали нейтральні держави: Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія.

Бомбометання по сербських цілях обросло міфами. Вважається, що золоті монетки видавалися кожному з англійських льотчиків, які бомбили Косово. Ці монети мали напис сербською мовою із проханням не вбивати льотчика, якщо його літак зіб’ють, а взяти взамін ці золоті монети [12, с. 2]. Сербія не збиралася наносити асиметричні удари по країнах НАТО. Сербські націоналістичні парамілітарні загони були підконтрольні контррозвідці. Свого Ш. Басаєва, який терактами коригував хід чеченської війни, у сербів не було. Звичайно, чимало таємниць початку косовського конфлікту ще залишається у таємних архівах провідних країн-членів НАТО.

Мета статті полягає у висвітленні основних етапів еволюції політики НАТО щодо Косово і Криму. Однією з основних причин війни 1999 р. НАТО проти Югославії було прагнення держав Європейського Союзу не допустити напливу косовських біженців-албанців на свою територію. В умовах жорстких дій сербської армії всі косовські албанці (2,5 млн осіб) отримали унікальний шанс як політичні біженці перебратися зі свого жебрацького, безперспективного краю до благополучної Європи. Більшість косовських албанців влаштувало таке вирішення кризи. Але це ніяк не могло влаштувати країни Євросоюзу. Масовий виїзд албанців з Косова, що почався в 1997 р., нарастив і створив для європейців багато проблем. Вихід знайшли один: ліквідувати політичні передумови й мотиви для втечі з Косова й пошуку політичного притулку. Для цього було потрібно як мінімум встановити там міжнародний контроль [6, с. 69]. Оскільки С. Мілошевич відмовився віддавати Косово, силова операція проти Югославії стала неминучою. За цією версією війну ініціювали Німеччина й Франція, а

США, виходячи з власних інтересів, лише очолили її, не маючи можливості й не бажаючи їй запобігти.

Війна проти Югославії 1999 р. дала можливість США підтвердити свою військово-політичну перевагу над європейськими партнерами по НАТО й створити в “м’якому підчерев’ї” Євросоюзу постійний осередок напруги й контролю за європейськими процесами. Справжні причини війни розуміли й пересічні громадяни. Біженці-албанці встигли до того часу стати серйозним подразником для західноєвропейського обивателя. Імовірність збільшення їх числа в десятки разів багатьох приводила в жах. “Крайніми” виявилася не албанська мафія, а серби [13, с. 11].

Масовані авіаційні удари знищили систему управління й придушили волю до оборони. Однак військові удари консолідували сербські політичні еліти. НАТО збільшило масштаб операції й продовжило її. Посилився психологічний тиск на сербське суспільство й політиків. Президент Чорногорії Міло Джуканович усе частіше став заявляти про необхідність відділення від Сербії. 8 червня 1999 р. Рада Безпеки ООН узгодила резолюцію № 1244 про розміщення під егідою ООН у Косові “цивільної присутності й присутності щодо гарантії безпеки” [14, с. 1]. 9 червня 1999 р. на македонсько-югославському кордоні було підписано угоди між сербськими військами й НАТО [15, с. 88]. 10 червня 1999 р. почалося виведення югославських військ з Косова, а НАТО тимчасово зупинило бомбардування [16, с. 8]. Уведення міжнародних сил з підтримки миру в Косові (КФОР) здійснювалося з території Македонії. Його чисельність незабаром досягла 37 тис. військовослужбовців, що представляли армії 36 країн світу [17, с. 183].

Остаточний розмір збитку, який був нанесений промисловим, транспортним та цивільним об’єктам СРЮ, не був названий. За різними оцінками, він вимірювався сумою від 50 до 100 млрд доларів [18, с. 25]. За даними уряду Сербії, були знищені або серйозно пошкоджені близько 200 промислових підприємств, нафтосховищ, енергетичних споруд, об’єкти інфраструктури, у тому числі 82 залізничних і автомобільних мости. Знищено близько 90 пам’яток історії та архітектури, більше 300 будівель шкіл, вузів, бібліотек, більше 20 лікарень. Близько 40 тис. житлових будинків повністю зруйновано або пошкоджено [15, с. 550].

Масовані бомбардування перетворили всю територію Югославії в зону екологічного лиха. Бомбардування нафтопереробних і нафтохімічних заводів привели до випадання чорного кислотного дощу. Нафта, нафтопродукти й токсичні речовини вразили водну систему Югославії та інших Балканських країн [10, с. 217]. У політичній лексиці з’явилися такі поняття, як “гуманітарна інтервенція” і “примус до миру”. Г.Кіссінджер визнає, що “країни, що розвиваються, поставилися до доктрини гуманітарної інтервенції як до способу, яким індустріально розвинені держави відроджують неоколоніалістську гегемонію” [9, с. 296]. Після операції в Косові НАТО проводить реорганізацію своїх збройних сил і робить ставку на створення гнучких і мобільних сил, здатних до швидкого розгортання у віддалених “гарячих точках” на тривалі періоди, як це є в Афганістані.

Ініціатор марш-кидка російських десантників у Косові генерал-полковник Леонід Івашов зазначав, що “Приштинський кидок не був якимось емоційним проривом. Це був точний розрахунок” [19, с. 238]. “Батальйон російської бригади в Боснії за наказом Москви почав висуватися з Косова. Для натовців це не було несподіванкою, оскільки комбриг встановленим порядком повідомив американського генерала – командира американської дивізії “Північ”. Ми повинні були увійти одночасно з НАТО, але натовці постійно намагалися нас обманювати” [20, с. 100]. Водночас російський міністр закордонних справ

І. Іванов намагався затримати введення російських підрозділів у Косово. Він побоювався можливого зіткнення з натовцями. У підсумку введення російського батальйону до Приштини показала в прямому ефірі американська телекомпанія CNN [21, с. 398]. На думку генерал-полковника Л. Івашова, десантники, які взяли аеропорт Слатіна, зміцнили російські переговорні позиції в Гельсинкі. “М. Олбрайт була у нестямі від нашої твердості, але змушена була йти на поступки” [19, с. 91]. На думку російського генерала, “логіка військово-дипломатичних дій вимагала розвитку успіху, розширення прориву в усіх напрямках” [19, с. 91]. Однак для цього не було ні ресурсів, ні політичної волі для подальшого загострення відносин з країнами Заходу.

Британський прем'єр-міністр Т. Блер у своїх мемуарах пише про події спекотного літа 1999 р. “У п'ятницю 11 червня зовсім раптово ми дізналися, що російські війська мають намір взяти аеропорт. Російські танки вже висунулися з Боснії. У цей момент Уеслі Кларк вирішив покарати росіян. Він збирався віддати наказ генералу Майклу Джексону, британському командувачу наземними силами НАТО, при необхідності почати бойові дії за контроль над аеропортом ... Чи справді ми хотіли, щоб британські війська вступили в бій із росіянами? Я так не думаю ... Я наказав йому піддакувати, ігнорувати накази й зберігати холоднокровність. У підсумку після кількох днів безглуздої метушні росіяни сказали, що все це було помилкою, і питання вирішилося сам собою” [22, с. 399].

Не бачачи іншого способу покінчити з розправами над мирним населенням у Косові, на думку президента США Б. Клінтона, НАТО вирішило продемонструвати С. Мілошевичу серйозність своїх намірів і почало бомбардування військових об'єктів Югославії. У НАТО були впевнені, що бомбардування не продовжаться більше чотирьох-п'яти днів. Цього терміну нібито достатньо, щоб серби зрозуміли: НАТО не жартує й не відступить від своїх вимог, оскільки Югославія нічого протиставити силі НАТО не в змозі, вона розсудливо поступиться вимогам альянсу. Саме так прагматично вчинили б англосаксонські члени цієї військово-політичної організації. Югославія повелася нераціонально [24, с. 81]. Упертість диктатора підтримав практично весь сербський народ. Бомбардування затягнулися на тижні, знадобилися гарячкові закулісні імпровізації, комбінації і торги, знадобилася човникова дипломатія В. Черномирдіна, щоб залагодити справу. У підсумку величезні, невиправдані жертви, хаос на Балканах, головнокомандувач силами НАТО в Європі генерал У. Кларк тихо відсторонений від посади. Важко взяти під сумнів добрі наміри альянсу, але він повинен був діяти з урахуванням особливостей сербського менталітету.

Отже, вперше в історії після Другої світової війни був здійснений акт війни проти суверенної держави під приводом недопущення “гуманітарної катастрофи” в автономному краї Косово, який входив тоді до складу Сербії, з албанською більшістю населення. НАТО прийняло рішення про війну в обхід Ради Безпеки ООН. У підсумку з Косова були виведені югославські війська й введені війська НАТО. Більшість місцевого сербського населення під загрозою геноциду було змушене залишити Косово. Хоча спочатку передбачалося, що “сили, які брали участь у війні проти Югославії, будуть розташовуватися вздовж кордону Косова з Албанією та Македонією. Їм визначили коридор не більше 50 кілометрів. Ці сили повинні були блокувати кордон між Албанією і Македонією та СРЮ з метою фільтрації біженців, запобігання прориву бойовиків” [19, с. 248]. Росії спочатку пропонували брати участь у КФОР одним батальйоном в американському секторі відповідальності або двома батальйонами в мобільному резерві генерала Джексона.

На прикладі подій в Косові в 1998–1999 рр. збройні сили США адаптуються до виконання непростих завдань придушення партизанського руху. Війна НАТО

в Косові стала основою для розробки теорії “справедливих і несправедливих війн” [24, с. 100]. Російські дослідники вважають, що “військова акція НАТО проти Союзної Республіки Югославії в березні 1999 р. під приводом запобігання гуманітарній катастрофі в Косові й Метохії поставила під сумнів весь сенс миротворчості з погляду як міжнародного права, так і необхідних і допустимих меж застосування сили” [11, с. 9].

Політичними підсумками операції НАТО в Косові стало виведення краю з-під влади Белграда, підтримка НАТО сепаратистських устремлінь косовських албанців, порушення політичних зв'язків між Белградом і Приштиною, що ускладнило пошук раціональних сценаріїв вирішення конфлікту. Крім того, бомбардування НАТО поставили під сумнів питання продовження існування “третьої” Югославії у складі Сербії та Чорногорії (2002–2006).

27 березня 2000 р. Генеральний секретар НАТО лорд Дж. Робертсон виступив з нагоди першої річниці початку військово-повітряної операції НАТО в Косові. Він акцентував увагу на досягненні трьох головних цілей: а) повне припинення організованого насильства військових і виведення сирійських військ; б) розгортання міжнародної миротворчої присутності під проводом НАТО; в) повне і безпечно повернення усіх вигнаних з Косова албанських біженців. Генсек лукавив, стверджуючи, що “наша мета полягала не в тому, щоб вести війну проти Югославії або добитися падіння Милошевича і його режиму. Повітряна операція була спрямована на те, щоб зупинити насильство щодо косоварів і послабити сербів у військовому відношенні в суворо визначених рамках”. Сміливим було твердження Робертсона про те, що “НАТО проводило операцію для того, щоб забезпечити дотримання міжнародного права в Косові, витримавши при цьому нашу повітряну кампанію в рамках міжнародного права”. “Були зроблені широкі й ретельні зусилля з метою мінімізувати наслідки повітряної операції для сербського цивільного населення ... Звичайно, у деяких випадках були ненавмисні жертви серед цивільного населення” [25, с. 1–3].

Діаметрально протилежні оцінки цих подій було дано в Заяві Державної Думи РФ про третю річницю агресії НАТО проти СРЮ. Російські парламентарії констатували, що “в результаті цього акту міжнародного свавілля загинули й отримали поранення тисячі мирних жителів. Матеріальний збиток, нанесений економіці СРЮ, оцінюється в десятки мільярдів доларів США. Югославії та Балканам у цілому заподіяно величезного екологічний збитку, наслідки якого будуть позначатися ще протягом багатьох десятиліть”. На думку російських депутатів, “західні країни так і не змогли надати докази геноциду косовських албанців і їх насильницького вигнання з Косова, хоча саме твердження про це послужило приводом для агресії. Навпаки, підтвердилося, що масовий вихід албанських біженців з Косова був результатом масованих ракетно-бомбових ударів НАТО”. “Не надано СРЮ, – йдеться в заяві Держдуми, – у повному обсязі й матеріальну допомогу, обіцяну західними державами в рамках підписаного в 1999 році Пакту стабільності для Південно-Східної Європи” [26, с. 1].

Поразка Сербії стала приводом для проведення радикальної військової реформи. Наприкінці листопада 2000 р. начальник Генштабу СРЮ генерал-полковник Небойша Павкович сказав, що “військову реформу неможливо починати перш, ніж буде схвалено військову доктрину країни. Поки не ясно, які зміни зазнала політика провідних держав на Балканах, не зовсім зрозумілі також зони і сфери їх інтересів” [27, с. 1]. Але нова політична еліта взяла курс на зближення з недавнім ворогом – військово-політичним блоком НАТО. Воїслав Коштуница, засновник і лідер Демократичної партії Сербії, президент Югославії в 2000–2003 рр. і прем'єр-міністр Сербії в 2004–2008 рр., і його соратники прагнули швидше влитися в єдину Європу й НАТО.

26 грудня 2001 р. Вища рада оборони (ВРО) затвердила “План раціоналізації й часткової реорганізації національної армії”, який уточнював базисні положення програми будівництва збройних сил до кінця 2002 р. Головною метою плану було створення невеликої, збалансованої, озброєної сучасною зброєю і в основному професійної армії. Передбачалася розробка нової військової доктрини, законів про оборону й Збройні сили, зміна системи управління, скорочення терміну служби, передача функції охорони кордону МВС. Чисельність армії скоротити на 40%, довівши її до 65 тис. осіб [33, с. 302].

За реформу взялися швидко. За два місяці скоротили всі три штаби армій, Збройні сили Сербії перевели на корпусну основу (7 армійських корпусів сухопутних військ, один – військово-повітряних військ, один – ППО, один – ВМС). До початок 2003 р. скоротили армійський корпус (штаб у м. Крагуєвац), єдину піхотну дивізію і ще 43 частини [21, с. 404].

У лютому 2003 р. СРЮ перестала існувати, було оформлено союзну державу Сербія і Чорногорія (СіЧ). Хоча були схвалені нові основні закони країни, але оновлена військова доктрина так і не з’явилася. Запропонований військовими варіант відкинули як “мілітаристський”. Було вирішено, що армія не може “правильно” сама себе реформувати, і тому експертів від армії в розробці військової доктрини вирішили видалити [21, с. 408].

У підсумку в нових законах немає ясності у військовій організації держави, її функціях та завданнях. Фактично було відкинуто і єдиноначальність, головним органом стала Вища Рада Оборони, колегіальний орган, при цьому міністр оборони отримав право одноосібно призначати й прибирати воєначальників, включаючи вищих.

Главою міністерства оборони став Борис Тадич, викладач психології. Він підтвердив, що головною метою військової реформи є приєднання до програми “Партнерство заради миру” і перехід на стандарти, прийняті в НАТО. На його думку, чисельність армії треба скоротити до 50 тис., залишити тільки три корпуси сухопутних сил по 6 тис. осіб (штаби в Белграді, Ніші й Подгориці), об’єднати корпуси ВПС і ППО, ВМС оптимізувати до берегової охорони. Потім ще скоротити й оптимізувати, гарнізони вивести з великих міст і побудувати спеціальні навчальні центри з житловими містечками [21, с. 390].

Сербські військові експерти піддали ці плани різкій критиці, на їхню думку, мінімальна чисельність армії для захисту країни повинна бути не менше 60-65 тис. чоловік. До того ж досвід НАТО вчить, що, скорочуючи свої армії, країни альянсу намагаються підтримувати їх на рівні, достатньому для захисту національної безпеки. Реформи демократів практично “оптимізували” сербську армію до ролі “почесної варті”. Політична еліта країни “відповіла” “зачисткою” органів військового управління. Одночасно під гаслом “забезпечення цивільного контролю та відкритості військових витрат” змінили керівництво й склад фінансово-економічного управління Генерального Штабу (ГШ). Колишнього начальника цього управління віддали під суд за корупцію, на місце звільнених офіцерів найняли цивільних осіб [29, с. 11].

12 березня 2003 р. снайпер убив одного з головних ідеологів прозахідного курсу Сербії прем’єр-міністра Зорана Джинджича. Це послужило сигналом до масової “зачистки” політичного поля. За три тижні за звинуваченням в “участі у змові проти прем’єр-міністра й уряду” було заарештовано понад 14 тис. чоловік. Більшість з них – це сербські “силовики”. Такими методами від армії домагалися розуміння, що ключова фігура військової ієрархії – міністр оборони, а НАТО не ворог, а партнер. 15 квітня 2003 р. військова контррозвідка була виведена з ведення ГШ і передана міністру оборони. 6 травня ВРО вирішила створити координаційний комітет з реформування ЗС і підпорядкувати ГШ міністерству оборони. Одночасно звільнили 5 генералів, з яких двоє заступники глави ГШ.

Потім створили робочу групу з розробки законів з реформування ЗС відповідно до стандартів ЄС. До неї увійшли представники парламенту, міністерства оборони, ГШ, іноземні військові експерти; так, посаду радника міністра оборони зайняв англійський генерал-лейтенант Джон Мур-Бі [30, с. 4]. У середині травня указом глави Республіки Сербії і Чорногорії Светозара Марковича була створена посада радника президента з питань оборони й безпеки, ним став відставний генерал, прихильник реформи й радикального скорочення армії Благойе Граховач. Він заявляв, що у Сербії й Чорногорії немає ворогів, тому армію треба скоротити до 25 тис. осіб, відмовитися від призову, відвести частини від кордону з Косовом вглиб Сербії. На початку серпня 2003 р. рішенням ВРО було звільнено 16 генералів і адміралів.

У середині вересня 2003 р. Б. Тадич заявив, що в армії багато старших і брак молодших офіцерів, а також багато зайвого цивільного персоналу. Кількість посад старших офіцерів було скорочено до 49, до кінця року в армії майже не залишилося старших офіцерів з досвідом командування великими об'єднаннями. На початок жовтня 2003 р. в армії було близько 62 тис. осіб (30 тис. за контрактом і 32 тис. за призовом), а також 15 тис. цивільного персоналу. Було заявлено, що головними структурними частинами армії буде батальйон, дивізіон, ескадрилья і ще кілька частин розформують, що підвищить оперативність управління. Однією з проблем ЗС стало хронічне недофінансування, причому на МВС у 2003 р. витратили майже 10 % витрат країни. Це пояснювалося необхідністю підвищити постачання й тим, що МВС стало лідувати в силових структурах [31, с. 2].

Одночасно з процесами “демократизації та оптимізації” армії йшло падіння престижу армії в суспільстві, погіршення морально-психологічної атмосфери в армії, яке поглиблювалося недостатнім фінансуванням, невірністю багатьох соціально-побутових проблем. Так, станом на 1 квітня 2001 р. у збройних силах було 20678 військовослужбовців без квартир, ще 5450 чоловік стояли в черзі на поліпшення житлових умов [32, с. 199]. За даними сербських військових, у державах, які можна порівняти з Сербією за прибутками й чисельністю армії, витрати на одного військовослужбовця вищі. Так, в Угорщині у 10 разів, у Бельгії в 16 разів, у Хорватії в 6 разів, у Болгарії в 3 рази. Президент асоціації військових пенсіонерів генерал-майор у відставці Міленко Глигорович у грудні 2002 р. сказав белградському тижневику “Бліц”, що 66 % військових пенсіонерів отримують пенсію нижчу за прожитковий мінімум, а 10 % колишніх військовослужбовців не мають можливості харчуватися тричі на добу [32, с. 201]. Престиж армії різко впав, за опитуванням, проведеним серед студентів, 75 % сказали, що віддадуть перевагу “відкупитися” від армії.

У вересні 2002 р. термін призовної служби був скорочений з 12 до 9 місяців, одночасно призовники отримали право служити на території своєї республіки (Сербії чи Чорногорії). Це рішення погіршило можливості бойової підготовки, оскільки навчальні центри за одними військовими спеціальностями перебували в Сербії, а за іншими в Чорногорії. До того ж скоротився й термін навчання. Відчуває армія й інші проблеми: у 2003 р. з усіх призовників чверть не могла виконати норми з фізичної підготовки, третина була неписьменна, кожен десятий вживав наркотики.

У 2004 р. в міністерстві оборони Сербії були виділені місця для діючих і відставних офіцерів країн Європейського Союзу, США, щоб вони взяли участь у подальшому реформуванні армії. У квітні 2005 р. були представлені два документи: “Стратегія оборони” й “Біла книга оборони”. Був підтверджений курс на співпрацю з НАТО, а в підсумку – на вступ до альянсу. У “Стратегії” затверджено, що напад на Сербію “малоймовірний”, виходячи з цього, і будуть формуватися ЗС. Внаслідок реформ було майже знищено потужний сербський

військово-промисловий комплекс. 1 січня 2011 р. призов скасовано, армія Сербії перейшла на професійну основу комплектування [33, с. 184].

Отже, незважаючи на неоднозначне сприйняття операції НАТО в Югославії, її тактичні й стратегічні цілі в основному були досягнуті. США змогли підтвердити своє військово-політичне й технологічне лідерство в НАТО. Розгром режиму С. Милошевича дав можливість приступити до радикальної трансформації сербського суспільства. Було зруйновано сербську військову машину, ослаблено вплив націоналістичних політичних сил, створено передумови для визнання Сербією, нехай і в невизначеній перспективі, незалежності Косова.

Але ця найсерйозніша криза в Європі після 1945 р. не стала останньою. У серпні 2008 р. Росія здійснила агресію проти Грузії та де-факто анексувала Абхазію та Південну Осетію. Цього разу, на відміну від подій навколо Косово у 1998–1999 рр., позиція НАТО була обережнішою, що обумовлювалось небажанням загострювати конфліктні відносини з Росією. Альянс навіть “проковтнув” російські аналогії між цим конфліктом і косовським конфліктом. Аналогічно вкрай обережну позицію НАТО зайняло у березні 2014 р. під час російської анексії Криму. На відміну від більш локального косовського конфлікту, розвиток подій навколо Криму і Донбасу загрожував справжньою третьою світовою війною. Російське керівництво шантажувало цією загрозою НАТО, а адміністрація Президента США Барака Обами лише наприкінці своєї каденції наважилась направити до країн Балтії символічний військовий контингент як доказ готовності дотримуватися гарантій п'ятої статті Вашингтонського договору про колективну безпеку. Станом на весну 2017 р. конфлікт у Косово знову “іскрить”, приводом для чого стає проблема сербської етнічної меншини у Косово і намір албанського уряду Косово збільшити ступінь свободи своєї армії. Натомість у кримському конфлікті країни-члени ЄС і НАТО демонструють готовність підтримувати режим санкцій проти Росії, але відкладають питання надання Україні сучасних видів оборонної зброї. Зважаючи на ці тенденції, обидва конфлікти залишаються вагомими дестабілізуючими факторами для європейської і глобальної безпеки.

Список використаних джерел

1. Пономарёва Е. Г. Новые государства на Балканах / Елена Георгиевна Пономарёва. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2010.
2. Kosovo // Электронный документ режим доступа: <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-fact-book/geos.kv.html#Peole>
3. Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен / Под ред. Аллы Алексеевны Язковой. – М.: Весь мир, 2007. – 352 с.
4. Инцидент в Рачаке // Электронный документ режим доступа: http://www.en.wikipedia.org/wiki/Racak_massacre
5. Allcock J. V. Explaining Yugoslavia. – London, 2000. – 450 p.
6. Херольд Франк. Белград стремится к историческому компромиссу с Косово // Электронный документ режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/01Mar2011/berlinonline.kosovo1.html>
7. Тачи остался премьер-министром Косово // Электронный документ режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2011/02/110222_m_thaci_kosovo.shtml
8. Делягин М. Г. Мировой кризис. Общая теория глобализации / Михаил Георгиевич Делягин. – М.: Инфра-М, 2004. – 768 с.
9. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Генри Киссинджер; Пер. с англ. – М.: Ладомир. – 2002. – 350 с.
10. Преступления НАТО в Югославии. Документальные свидетельства. – Белград: Союзное министерство иностранных дел, 2000. – 568 с.
11. Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке. / Нина Васильева, Виктор Гаврилов. – М.: Гей итэрум, 2000. – 480 с.
12. Ned Elbow Richard. The Tragic Vision of Politics: Ethnicity, Interests and Orders. – New York: Cambridge University Press. – 2004. – 424 p.
13. Гуськова Е. Ю. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии / Елена Юрьевна Гуськова. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1999. – 156 с.
14. Resolution 1244 (1999) // S/RES/1244 // Электронный документ режим доступа: <http://www.unmikonline.org/unmikonline2009/1244Resolution.htm>
15. Черномырдин В. С. Вызов /

Виктор Степанович Черномырдин. – М.: Московский писатель, 2003. – 616 с. 16. *Lagvold Robert*. Peace at Any Price: How the World Failed Kosovo // Электронный документ режим доступа: <http://www.foreignaffairs.com/articles/62555/robert-legvold/peace-at-price-how-the-world-failed-kosovo>

17. *Obama* for Kosovo // Электронный документ режим доступа: <http://www.newkosovoreport.com>

18. *Лавров С.* Косово глазами очевидца из группы дипломатических наблюдателей / Сергей Лавров // Международная жизнь. – 1999. – №6. – с.10–16. 19. *Ивашов Л. Г.* Косовский кризис 1999 года. Бросок на Приштину / Леонид Григорьевич Ивашов // Новая и новейшая история. – 2004. – №5. – с. 87–115.

21. *Sundhaussen Holm*. Geschichte Serbiens. 19-21. Jahrhundert. – Wien: Böhlau Verlag, 2007. – 514 s.

22. *Blair Tony*. A journey. My political Life. – London: McMillan Press, 2010. – 700 p.

23. *Клинтон У. Дж.* Моя жизнь / Уильям Джефферсон Клинтон; Пер. с англ. – М.: Альпина бизнес букс, 2005. – 1088 с.

24. *Vickers M.* Between Serb and Albanian: a History of Kosovo. – N.Y., 1998. – 450 p.

25. *Робертсон Джордж.* Косово: год спустя. Достижения и проблемы // Доклад Генерального секретаря НАТО. – Брюссель: Центр документации и информации НАТО, 2001. – 28 с.

26. *Заявление* Государственной Думы РФ о третьей годовщине агрессии НАТО против Союзной Республики Югославии (3 апреля 2002 г.) // Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. – С. 204–206.

27. *Правительство* Сербии // <http://www.srbija.gov.rs>

28. *Slivanovic Goran*. Yugoslavia: Present and Future // Review of International Affairs. – July – September 2002. – P.11–14.

29. *Derens Jean-Arnault*. Protectorate of Kosovo // Электронный документ режим доступа: <http://www.mondediplo.com/2003/12/09Derens>

30. *Dindic Zoran*. Serbia and Its Neighbours // Review of International Affairs. – July – September 2002. – P. 7–11.

31. *Gordon Philip*. NATO's Gamble: Combining Diplomacy and Airpower in the Kosovo Crisis 1998-1999 // Электронный документ режим доступа: <http://www.foreignaffairs.com/articles/64353/philip-h-gordon-combining-diplomacy-and-airpower-in-the-kosovo-crisis>

32. *Cooper Robert*. The breaking of nations. Order and chaos in the twenty-first century. – London. – 2004. – 250 p.

33. *Экономика* Косово. На чем может строиться независимое государство? Аналитический репортаж из спорной провинции // Электронный документ режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/article.aspx?exactdate=200700227151529957>.

Александр Павленко

ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛИТИКИ НАТО ПО ПРОБЛЕМЕ КОСОВО И КРЫМА

В статье рассмотрена эволюция политического курса НАТО относительно проблемы определения статуса Косово и Крыма. Показано, что война 1999 г. стала следствием агрессивной националистической политики сербского лидера С. Милошевича. Аналогичный курс российского президента В. Путина спровоцировал аннексию Крыма. Но в крымском случае, учитывая ядерный статус России, НАТО не использовало “жесткую силу”, переведя конфликт в состояние “замороженного”. Обе проблемы остаются факторами дестабилизации европейской и мировой систем безопасности.

Ключевые слова: европейская система безопасности, Косово, Крым, Россия, Сербия, США, НАТО.

Olexandr Pavlenko

THE EVOLUTION OF THE NATO STRATEGY ON THE PROBLEM OF KOSOVO AND THE CRIMEA

NATO has been leading a peace support operation in Kosovo since June 1999 in support of wider international efforts to build peace and stability in the Balkan area. KFOR was established when NATO's 78-day air campaign against Miloshevič's regime, aimed at putting to violence in Kosovo, was over. The operation derives its mandate from United Nations Security Council Resolution 1244 (1999) and the Military-Technical Agreement between NATO, the Federal Republic of Yugoslavia and Serbia. KFOR's original objectives were to deter renewed hostilities establish a secure environment and ensure the public safety and order demilitarize the Kosovo Liberation Army, support the international humanitarian effort and coordinate with the international civil presence. KFOR continues contribute towards maintaining a safe and secure environment in Kosovo and freedom of movement for all. NATO strongly supports the Belgrad-Pristina EU-brokered Normalisation Agreement.

Key words: European security system, Kosovo, Crimea, Russia, Serbia, the USA, NATO.

УДК 94:330.322:332.021(438) "1918/1939"

Інна Кватира

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У РОЗВИТКУ ПОЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 РР.)

У статті розглянуто роль і динаміку інвестиційної політики Польської держави у міжвоєнний період (1918–1939 рр.), висвітлено обсяги іноземних інвестицій у Польщу та їх вплив на економіку.

Ключові слова: державний сектор, іноземні інвестиції, інвестиційна діяльність, стабільність, приватні підприємства.

Важливим чинником впливу на підприємницьку діяльність суб'єктів господарювання та економіку країни є інвестиційна політика держави. Кінцевою метою інвестиційної політики держави є підйом економіки, підвищення ефективності виробництва і вирішення соціальних проблем.

Інвестиції зачіпають глибинні основи господарської діяльності, прискорюючи процес економічного зростання в цілому. У сучасних умовах вони виступають найважливішим засобом забезпечення умов виходу з економічної кризи, структурних зрушень в економіці, забезпечення технічного прогресу, підвищення якісних показників господарської діяльності.

Вивчення досвіду інвестиційної політики країн Європи в різний історичний період дають можливість сучасним українським економістам і політикам вирішувати актуальні завдання активізації інвестиційного процесу, як одного з найбільш дієвих механізмів перетворень економічної системи.

Розглянемо ключові аспекти інвестиційної політики Польщі у період після відновлення її незалежності у 1918 році і до 1939 року.

Інвестиційна політика держави формувалась основними напрямками: створення державного сектору в економіці, залучення іноземних інвестицій та створення засад для розвитку приватного підприємництва.

Формування державного сектору в економіці Другої Речі Посполитої розпочалося невдовзі після відродження її як суверенної держави. Першим кроком на цьому шляху стала націоналізація залізниць. Усунення з цієї транспортної сфери приватних структур, які діяли на колишніх австрійських та німецьких територіях і в різний спосіб залежали від іноземних держав, перетворило залізницю в найбільш націоналізовану власність. Серед факторів які призвели до формування державного сектору економіки, сучасні вчені називають: слабкість національного капіталу та намагання держави знайти противагу надмірній концентрації приватного капіталу в окремих галузях виробництва.

До 1922 року державний бюджет складали доходи і видатки підприємств та організацій, а вже з 1923 року вирішено виокремити державні підприємства з адміністративного бюджету і створити окремий новий підрозділ. Причиною такого рішення було намагання підвищити рентабельність підприємств і припинити дотації не рентабельним. З 1924 року в структурі бюджету було передбачено три розділи: а – адміністрація, в – підприємства, с – фінансова монополія. Такий порядок утримувався до 1939 року.

Зміна структури бюджету не мала значного впливу на збільшення самостійності державних підприємств. Винятком можна вважати хіба що

Державний завод азотних сполук, якому було надано особливий статус і певну свободу економічної діяльності.

Євгеніуш Квятковський будучи міністром промисловості і торгівлі, трактував комерціалізацію підприємств як важливе завдання перебудови економіки. В 1927 році видано розпорядження президента “Про виділення з державної адміністрації підприємств гірничодобувної галузі й торгівлі, а також про їх комерціалізацію” [3, с. 302].

Як писав польський економіст Ю. Голембйовский: “Той правовий акт, на противагу попереднім, вносив ряд нових елементів до організаційної структури і фінансових засад державних підприємств.[...] Виділені з державної адміністрації підприємства управлялися тільки за принципами ринкової економіки. Це означало, що вони підлягали, як і приватні підприємства, до внесення в торгові реєстри і з моменту реєстрації могли розпочати свою діяльність як самостійна юридична особа. [...] Підприємство могло бути боржником або кредитором державної казни. Відокремлені підприємства залишалися власниками майна, яке складалося з нерухомості і рухомості. Майно рухоме було передане державою у власність підприємства, натомість нерухомість лишалась надалі у власності держави і лише надавалась у користування. Комерціалізовані підприємства не могли проводити обміни чи продажі нерухомого майна без згоди Сейму” [2, с. 45]. Згоди міністерських чиновників вимагали і при вступі у синдикат чи картель, а також при укладенні договорів з приватними підприємствами. Комерціалізовані державні підприємства сплачували податки (за винятком майнового) і були зобов’язані відраховувати в державний бюджет частину прибутків. Керівниками підприємств були і ті, що походили з державної номенклатури відповідних міністерств: адміністраційна рада, дирекція, ревізійна комісія. Крім цього, діяли так звані “делігації міністерств”. У тому ж розпорядженні президента був список державних підприємств, які підлягали комерціалізації.

Окрім комерціалізованих підприємств, були і підприємства державної власності. З промислових підприємств до цієї групи належали: Державний Монетний Двір, Державне видавництво шкільних підручників, Державне підприємство обробки дорогоцінних металів, Державні підприємства переробки м’яса. Вони відрізнялися від комерціалізованих тим, що не мали юридичної незалежності, власного майна, і не могли самостійно здійснювати кредитування. Працівникам цих підприємств було надано статус державних службовців [3, с. 141].

У 1932 році було завершено комерціалізацію державних монополій, які до того часу управлялись безпосередньо через міністра фінансів. На відміну від інших комерціалізованих підприємств, ці отримали у власність як рухоме, так і нерухоме майно. У період загальної кризи (1929–1935 рр.) припинилися організаційні зміни, які полягали у відокремленні підприємств від держави або приєднанні їх.

У 1938–1939 рр. з ініціативи уряду створено нові державні підприємства: металургійний алюмінієвий завод в Стальовій Волі, підприємства оборонної промисловості в СОР. За оцінками економістів, державні підприємства або підприємства з часткою державного капіталу виробляли від 25% до 30% загальної вартості промислової продукції і приносили в державну казну майже 400 млн злотих щорічно. Найбільші державні інвестиції були спрямовані на найважливіші галузі економіки міжвоєнної Польщі: гірничодобувну та металургійну. Крім цих галузей, в яких роль держави була домінуюча, уряд повністю, або майже повністю, контролював авіаційне виробництво, автомобільне, телетехнічне, виробництво зброї.

Формування державного сектору в Польщі сприяло здобуттю ним вагомих позицій у національній економіці. Це очевидно, якщо врахувати той факт, що в окремих галузях частка участі держави в підприємствах становила 90–100 % [8, с. 146].

Нестача вітчизняних капіталів змушувала до пошуків і залучення іноземних інвесторів, які прагнули інвестувати в Польщу. Іноземні капітали розподілялись як на державні цілі (покриття дефіциту бюджету, стабілізації валюти та інвестицій), так і на приватні сфери господарства. Кошти для уряду надходили у формі позик, які були взяті під гарантії державного майна і його доходів.

У 1927 році уряд зміг отримати іноземних позик на суму 62 млн доларів і 3 млн фунтів. Головною метою таких дій уряду було збільшення забезпечення злого, в результаті чого вдалось би переконати потенційних інвесторів у доцільності і безпечності капіталовкладень у польське національне господарство. Міжнародні кредитори погодились надати, так звану, “стабілізаційну позику” за умови проведення в Польщі розробленого міжнародними експертами трирічного плану фінансової стабілізації (з 1927 по 1930 роки). Цей план мав на меті врегулювати податкові, митні, бюджетні та валютні питання тощо. Ще однією умовою надання цього кредиту було здійснення в жовтні 1927 року поступової стабілізації злого [5, с. 96].

У цей час у Польщу надходили і короткотермінові кредити. Держава, зважившись на стабілізаційний кредит, практично потребувала його тільки для того, щоб отримати довіру міжнародних інвесторів. Такі заходи не дали належного ефекту, оскільки великі інвестори і надалі не були зацікавлені в довготермінових інвестиціях в Польщу. Вони були схильні до збільшення квот короткотермінових позик, що не могло забезпечити фінансування серйозних інвестицій.

Приватні підприємства Польщі також прагнули знайти іноземних капіталовкладників. Надходження відбувалися трьома шляхами. Закордонні капіталісти або купували акції польських підприємств, або виділяли їм кредити (в основному короткотермінові), або будували власні підприємства. Перший спосіб надходження капіталу залежав від частки в акційному капіталі і полягав у передачі у власність або у співвласність контрольного пакету акцій підприємства. Це було досить ризиковано, адже у випадку виникнення труднощів, фірмі, важко було б відшукати охочих придбати акції підприємства, якщо знизиться їх біржовий курс. Другий спосіб робив менш залежним підприємство і гарантував легше повернення вкладеного капіталу. Третій спосіб, який полягав у будівництві власного підприємства, вважався найбільш ризикованим для інвесторів, тому дуже рідко реалізовувався [4, с. 92].

Процес іноземних інвестицій активізувався в період з 1926 по 1929 рр., коли частка іноземних капіталів в акційних зросла від 21 % до 33 % . В цей час іноземці практично не будували своїх підприємств, а переважно викупували акції вже існуючих. Багато нових іноземних власників при цьому намагалися максимізувати вигоду і вивезти з Польщі кошти, обмежуючи затрати на інвестиції, ремонти, заробітну плату та ін. В результаті, вплив капіталів, що обслуговували інвестиції, був значно більший, ніж їх надходження [3, с. 152].

Залежними від іноземних капіталів були приватні банки, інституції майнового страхування, електростанції, газопроводи, водогони, нафтова промисловість і металургія. У цих галузях частка іноземного капіталу становила понад 40 % (в деяких з них цей показник сягав 77 %). Найбільшими частками володіли французи, німці, а в кінці 20-х років – американці. Американський капітал на деяких підприємствах насправді репрезентував інтереси німців, які тільки фіктивно передавали американцям контрольні пакети акцій. Польські підприємства були залежними від іноземного капіталу також через кредитну

систему. Така форма залежності відіграла більшу роль ніж частка в акціонерних капіталах [4, с. 93].

Польща була державою з низьким рівнем капіталізації, а вітчизняні підприємці не розпоряджалася значними фінансовими ресурсами, тому кожен наступний уряд вважав, що для забезпечення поступлень в економіку держави необхідним є заохочення іноземних інвесторів до здійснення інвестиційної діяльності в Польщі. Цю концепцію підтримували всі уряди, навіть в період кризи. Тому, наприклад, не запроваджувалося девізних обмежень, бо це як відомо, зменшило б обсяги надходження іноземних капіталів для здійснення вкладень в державі. Єдиними були уряди і у намаганні за будь-яку ціну втримати паритет злого відносно до золота, що гарантувало б іноземним інвесторам повернення вкладених коштів.

Уряд шукав кредитів на покриття потреб держави, які не можна було покрити за рахунок бюджету, оскільки в 1930–1931 рр. знову виник дефіцит бюджету. Серед найбільш значущих: кредит від шведсько-американської групи, яка орендувала з 1925 року Державну сірникову монополію, отримано в сумі майже 32 млн доларів США та позику у Франції для часткового фінансування будівництва залізничної лінії з Сілезії до Гдині [6, с. 112].

Ситуація з приватними підприємствами була ще складнішою. Приватний капітал в роки кризи намагався якомога швидше повернути раніше вкладені капітали і не поспішав здійснювати нових інвестицій з кількох причин. По-перше, через труднощі, які переживав весь капіталістичний світ, іноземні кредитні центри намагалися максимально мобілізувати необхідні грошові нагромадження, повертаючи їх з держав, в яких кредитори мали свій інтерес (такою державою була Польща). По-друге, через ускладнення міжнародного становища в зв'язку з приходом до влади в Німеччині Адольфа Гітлера в 1933 році. Інвестори побоювалися нестабільного положення Польщі, що могло стати небезпечним для їх капіталів, вкладених в цю країну. По-третє, іноземні фірми добре знаючи економічну і фінансову ситуацію Польщі і зважаючи на можливість девізних обмежень, намагались повернути капітали, доки такі обмеження ще не були запроваджені.

Інвестування іноземного капіталу в 30-ті роки здійснювалось двома шляхами: шляхом купівлі акцій підприємств та отримання своєї частки в акційному капіталі або польським фірмам надавались кредити, (переважно короткотривалі), що поновлювались через кілька місяців. В 1932 році частка іноземних капіталів в акційному капіталі становила 1712 млн злотих, а кредити, надані підприємствам, – 2384 млн злотих [4, с. 119].

У період кризи вилучення акційного капіталу утруднювалось необхідністю продавати акції, курс яких впав на 80 %, у порівнянні з передкризовим періодом. Тому іноземні вкладники, не бажаючи втрачати кошти і нести збитки, не продавали своїх акцій. Це ставило підприємства і банки в надзвичайно складну ситуацію. Через зменшення доходів вони не могли фінансувати повернення позик. Іноземні ж вкладники в цій ситуації домагалися передачі їм частини акцій підприємств неплатоспроможних і підприємств-боржників. Класичним прикладом таких дій стало перехоплення посередниками Комерційного банку Італії акцій одного з найбільших польських текстильних підприємств І. К. Познанського в Лодзі. Таких прикладів було дуже багато, що пояснюється збільшенням у роки кризи частки іноземних капіталів в акційних капіталах підприємств Польщі [6, с. 116].

У 1935 р., у порівнянні з 1929 р., частка іноземного капіталу в акційних спілках зросла з 33% до 44%. Найбільшу частку іноземний капітал мав у нафтовій промисловості – (87 % акцій), електростанціях, газових підприємствах і водокачках – (81 %), гірничо-металургійній промисловості – (71 %), хімічній –

60 %) [330, с.120]. У середині 30-х років найбільшого значення набули: французький капітал частка якого становила 25 % всього іноземного капіталу, американський – 22 %, німецький – 19 %. Меншою мірою були задіяні капітали бельгійський, швейцарський, англійський (від 5 до 10%), найменші інвестиції Австрії, Голландії, Швеції, Чехословаччини (менше 5 %) [6, с. 98].

Як зазначалося раніше, в період великої кризи іноземні вкладники почали поспішно вилучали капітали з Польщі. Відпливали за кордон і прибутки отримані в Польщі. Загалом за 1930–1935 рр. через вилучення вкладених капіталів і прибутків було вивезено на суму 2600 млн злотих, тоді як весь інвестований капітал оцінювався в 4100 млн злотих. В результаті, відбувся раптовий відплив девіз і золота з Банку Польського, так як іноземні інвестори вимінювали злоті на валюту. Стан золотого резерву зменшився відповідно до офіційних даних (з 1929 р. по 1935 р.) з 700 млн злотих до 444 млн злотих, іноземних валют і цінних паперів – з 526 млн злотих до 27 млн злотих (це було на 35 % і 95 % менше). Реальне зменшення золотого резерву було ще більшим (майже на 200 млн злотих), оскільки Центральний Банк взяв у Франції кредит під заставу свого золота і до моменту сплати боргу не міг ним розпоряджатися. Таким чином, вилучення коштів іноземними вкладниками загрожувало стабільності злотого [4, с. 122].

Внаслідок здійснення урядом політики спрямованої на надання переваги і привілеїв іноземним капіталам, що було зроблено з метою стримування процесу вилучення фінансових засобів з Польщі, постала проблема пошуку іноземних валют для сплати за іноземними зобов'язаннями. Єдиним реальним джерелом надходжень девіз до країни ставала міжнародна торгівля. Державна влада робила все можливе, щоб торговий баланс Польщі був позитивним. Це вимагало великих затрат і капіталовкладень. Кожна з держав, на які вплинула криза, намагалась збільшити експорт і обмежити імпорт. Додатковий вивіз створював сприятливі умови для кращого використання можливостей промисловості й сільського господарства, а також давав змогу збільшити зайнятість робітників у виробництві.

Польща так само, щоб реалізувати власну програму отримання надлишку в торговому обороті, намагалась діяти як в напрямку активізації експорту, так і в напрямку обмеження імпорту. Підпорядкування торгової політики потребам іноземного капіталу було, як з'ясувалось, помилковим. Можна зробити висновок, що найбільше іноземні капітали інвестували в польську економіку в період стабільності і вигідної економічної кон'юнктури. Це свідчить про те що іноземні інвестори дуже помірковано і виважено ставились до участі в польській промисловості. Іноземний капітал, який все-таки потрапляв у Польщу носив, як правило, спекулятивний характер і вдало використовував економічну та політичну нестабільність в державі.

У 1935 році, коли польська економіка почала виходити з кризи, на посаду віце-прем'єра з економічних справ і міністром фінансів було призначено Євгеніуша Квятковського, роль якого в формуванні державної інвестиційної політики важко переоцінити (До слова уродженця Тернопільщини, села Чернихівці Збарзького району). Він представив основні принципи нової економічної політики, був автором і координатором проекту створення Центрального промислового округу [1, с. 115]. Перш за все, він стверджував, що Польща повинна прагнути до швидкого розвитку промисловості і поступово стати промислово-аграрною. В той час ця теза не мала підтримки серед широких мас суспільства, яке вважало, що Польща може бути переважно аграрною країною.

Концепцію Польщі як аграрної держави підтримували і впливові групи іноземних капіталістів, які хотіли щоб Польща залишалася ринком збуту для їх

промислових товарів. Квятковський обґрунтував свою позицію таким чином: по-перше, потребами обороноздатності, по-друге, необхідністю створення нових робочих місць, і по-третє, потребою осучаснення країни, в тому числі і села, чого без сильної, динамічної промисловості здійснити було неможливо. Він також вважав, що для пришвидшення промислового розвитку необхідно здійснювати широку інвестиційну діяльність. Така політика називалася політикою “накручування кон’юнктури і була реалізована в багатьох країнах” [7, с. 268].

Основною проблемою стало визначення напрямків інвестування і відшукування на ці цілі необхідних коштів. Квятковський визнавав, що всі виступають за потребу розвитку, перш за все військової промисловості. Так як розбудова військової промисловості сприяла розвитку і модернізації технічно застарілої польської армії так і всієї промисловості без поглиблення конкуренції на ринку.

З метою заохочення до інвестування польських приватних сфер була впроваджена система інвестиційних пільг для осіб і приватних фірм, які здійснюють інвестиції в окреслених урядом напрямках. Ці пільги полягали в зниженні податків, першочерговості кредитування, виділенні державних замовлень на частину продукції, а також звільненні від деяких платежів. Однак такі дії не дали очікуваних результатів. Приватні капіталісти побоювалися нових інвестицій, а вітчизняні вільні капітали дуже часто зберігали закордоном. Побоювання ці були пов’язані з погіршенням міжнародної ситуації, а також з ростом тоталітарних тенденцій в урядових колах. Остання причина була особливо небезпечною для приватного капіталу, як загроза його економічній свободі. Через те, що приватний капітал не підтримав ідей інвестиційної діяльності, уряд вирішив сам здійснювати її. В такому стані політика “накручування кон’юнктури” призводила до розвитку тенденцій етатизму. Це означало, що держава сама стає інвестором і сама знаходить кошти на фінансування будівництва і створення нових промислових підприємств, а тим самим росло її значення як виробника і роботодавця.

Польський приватний капітал, представлений, в той час, “Центральним союзом польської промисловості, торгівлі, фінансів” (“Левітаном”), спочатку критично оцінював інвестиційну політику уряду. Але коли державне втручання сприяло покращенню кон’юнктури в 1936–1939 рр., з чого незаперечно користь мали і приватні підприємці, оцінки діяльності уряду змінились на позитивні.

Основними досягненнями економічної політики Другої республіки можна вважати: стандартизацію залізниць, будівництво вугільної магістралі Сілезія-Гдиня, будівництво порту і судноверфі в Гдині, створення Центрального промислового округу та будівництво багатьох інших заводів і підприємств. Частка ВВП що вироблявся у промисловості зросла з 32% у 1929 році до 50% в 1939 [1, с. 119].

Отже, уряд Польщі обрав стабілізуючу інвестиційну політику з метою виведення економіки держави з кризи. Інвестиційна політика уряду Польщі у міжвоєнний період була спрямована на створення якнайкращих умов для залучення іноземного капіталу, сприятливих умов для розвитку власних приватних підприємств так і на формування державного сектору в економіці.

Список використаних джерел

1. *Winiarski B. Między dwiema wojnami / Bolesław Winiarski: Polityka gospodarcza. – Wyd. 3. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 584 s.*
2. *Gołębowski J. Podstawy organizacyjno-prawne sektora państwowego w Polsce międzywojennej: Materaly z Konferencji w Ministerstwie Przekształceń Własnościowych / Gołębowski J. – Warszawa, 1991. – S.45.*
3. *Jeziński A. Historia Gospodarcza Polski / Andrzej Jeziński, Cecylia Leszczyńska. – Warszawa: Key Text, 1999. – 560 s.*
4. *Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / Kaliński J., Landau Z. – Warszawa: Polske Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – 409 s.*
5. *Landau Z. Gospodarka Polski międzywojennej. – [T. IV]: Lata interwencjonizmu państwowego 1936–1939 / Landau Z., Tomaszewski J. – Warszawa, 1989. – 549 s.*

6. Landau Z. Polske zagraniczne pożyczki państwowe (1918–1926) / Zbigniew Landau. – Warszawa, 1961. – 299 s. 7. Richard M. Watt. Gorzka chwala. Polska i jej los (1918–1939). – Warszawa: A. M. F. Plus Grup Sp. z o. o., 2005. – 448 s. 8. Василевский А. Народ и государство в период кризиса [Текст] / Анжей Василевский // Нева. – 1987. – № 10. – С. 136–157.

Инна Кватыра

**КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В РАЗВИТИИ
ПОЛЬСКОЙ ЭКОНОМИКИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА (1918–1939 ГГ.)**

В статье рассмотрены роль и динамика инвестиционной политики Польского государства в межвоенный период (1918–1939 гг.), освещены объемы иностранных инвестиций в Польшу и их влияние на экономику.

Ключевые слова: государственный сектор, иностранные инвестиции, инвестиционная деятельность, стабильность, частные предприятия.

Inna Kvatyra

**KEY ASPECTS OF INVESTMENT POLICY IN THE DEVELOPMENT
OF THE POLISH ECONOMY IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)**

The article considers the role and dynamics of the investment policy of the Polish state in the interwar period (1918–1939), highlights the volume of foreign investments into Poland and their influence on the economy.

Key words: government sector, foreign investments, investment activity, stability, private enterprises.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 327(477:930.1)

Наталія Городня

ПРИЧИНИ МІЖНАРОДНОЇ “УКРАЇНСЬКОЇ КРИЗИ” У ЗАХІДНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті висвітлюються причини міжнародної “української кризи”, що виникла у зв’язку з агресією Росії проти України, у працях провідних західних науковців. Вони розглядаються переважно з точки зору однієї з двох шкіл в теорії міжнародних відносин – неореалізму або конструктивізму. Науковий дискурс стосовно причин цієї кризи має не лише академічний характер, бо від їх розуміння залежать рекомендації науковців стосовно її урегулювання.

Ключові слова: міжнародна “українська криза”, причини “української кризи”, агресія Росії проти України, російсько-українська війна, Крим, Донбас.

Міжнародна криза, пов’язана з агресією Росії проти України, отримала у зарубіжній науковій літературі назву “українська криза”. Хоч багато вітчизняних вчених не підтримують цей термін, який, на їхню думку, акцентує на внутрішніх проблемах нашої держави, але він закріпився у науковій літературі як найбільш зручний для визначення складного багатопланового і багатоаспектного явища, яке має як зовнішні, так і внутрішні причини. Переважна більшість вчених погоджується, що ця криза виходить поза межі України, яка опинилася у її епіцентрі, і відображає стратегічні зміни, які відбулися у світі з початку ХХІ ст.

Метою цієї статті є висвітлення причин міжнародної “української кризи” у працях провідних західних науковців, що дозволяє нам краще зрозуміти джерела російської агресії і міжнародний контекст, що її уможливив, а також сприяє більш активному залученню вітчизняних вчених до міжнародного дискурсу з цієї не лише наукової, а, передусім, суспільно-політичної проблеми. Адже від умов, на яких буде урегульовано цю міжнародну кризу, багато у чому залежить майбутнє нашої держави.

Наукові праці, що аналізують міжнародну “українську кризу”, написані переважно політологами. Особливостями політологічних досліджень є “теорієцентричний” підхід, що пояснює міжнародну політику і рушійні сили поведінки її авторів з точки зору однієї з наукових шкіл в теорії міжнародних відносин, а також вироблення політичних рекомендацій. Переважна більшість робіт, присвячених “українській кризі”, написані з погляду однієї з двох шкіл в теорії міжнародних відносин – неореалізму або конструктивізму.

Неореалізм ґрунтується на таких базових принципах: 1) держави є раціональними суб’єктами, які завжди переслідують свої національні інтереси і намагаються посилити свою владу; 2) міжнародна система є анархічною і конфліктною за своєю природою, у ній не існує центрального авторитету; 3) поведінка держав визначається структурою міжнародної системи, розподіл сили і влади усередині якої з часом може змінюватися.

Теоретичною антитезою неореалізму є ідеалізм і оснований на ньому школа конструктивізму, яка, у свою чергу, не є цілісною. На протигагу неореалістам,

конструктивісти визнають, що політика базується не лише на інтересах чи прагненні держав посилити свою владу, але також на ідеях, нормах, ідентичності, які мають найбільший вплив на її формування. Згідно з їхнім підходом, соціальна реальність сконструйована взаємодією, тож інтереси держав є плінними і не стабільними. Поведінку держав більшою мірою визначають не структури міжнародної системи, а те, як держави сприймають один одного – як друзів, ворогів тощо.

Оцінки причин міжнародної “української кризи” значною мірою пов’язані з тим, до якої школи в теорії міжнародних відносин – неореалізму чи конструктивізму – належать науковці, які її вивчають. Від цього залежать і їхні рекомендації щодо шляхів її урегулювання.

Переважає більшість науковців розглядає причини міжнародної “української кризи” в дусі неореалізму. Одна з провідних тез реалістів полягає у тому, що дії Росії щодо України у 2014 р. були її раціональною відповіддю на спроби Заходу відірвати Україну від російської сфери впливу. Через це винними за анексію Криму і російсько-українську війну вони вважають не лише Росію, але також ЄС і США.

Прикладом такого підходу є стаття Джона Міршаймера “Чому українська криза є провиною Заходу”, опублікована у вересні 2014 р. в журналі “Форін Ефеєрс” [1]. Причини кризи автор вбачає у розширенні НАТО і ЄС на схід і підтримці державами Заходу руху за демократію в Україні, починаючи з Помаранчевої революції 2004 р. Це, на думку автора, були центральні елементи ширшої стратегії виведення України з російської орбіти. Оскільки “Захід рухався у задній двір Росії і погрожував її основним стратегічним інтересам” [1], російські лідери останніми роками ясно заявляли, що не стоятимуть осторонь, коли їхній стратегічно важливий сусід перетвориться на “бастіон Заходу”. “Незаконне повалення влади демократично обраного і проросійського президента”, як зазначається, було для них “останньою краплею” [1]. Відповіддю В. Путіна стала анексія Криму, на якому, як він побоювався, могли розмістити військово-морську базу НАТО, а також подальша дестабілізація ситуації в Україні, доки вона не відмовиться від зусиль приєднатися до Заходу.

Шведський науковець Сванте Корнелл у статті, опублікованій у березні 2014 р., розцінив “кримську кризу” в контексті російської стратегії маніпулювання внутрішніми проблемами у сусідніх державах і створення невирішених “заморожених” конфліктів, щоб послабити їх і утримати від зближення із Заходом. Першим випробуванням цієї стратегії був вірменсько-азербайджанський конфлікт через Нагірний Карабах. Пізніше Росія успішно реалізувала її в Молдові (Придністров’я) і Грузії (Абхазія і Південна Осетія). Тепер настала черга України [2].

Причини російської агресії на Донбасі вчені-реалісти оцінюють аналогічно. Професор Нью-Йоркського університету Марк Галеотті розглядає її рушійною силою “глибокий страх Росії втратити контроль над Україною – своїм довготривалим клієнтом на користь західних держав” [3]. Конфлікт у східній Україні, на його думку, служить меті Росії – не допустити, щоб Україна стала членом НАТО, ЄС чи іншого західного альянсу.

Багато хто вважає міжнародну “українську кризу” результатом конфлікту між Росією і державами Заходу.

Британський політолог Річард Саква гадає, що підґрунтя “української кризи” було закладено асиметричним, не збалансованим закінченням “холодної війни”, у якій одна сторона оголосила перемогу, а інша – не була готова прийняти поразку [4, с. 3, 5]. “Українська криза” аналізується у контексті конфронтації між великими державами внаслідок різного розуміння ними постбіполярного світового порядку, а також конфлікту між концепціями “ширшої Європи” (Wider

Europe), яку реалізовував Брюссель, і “більшої Європи” (Greater Europe), яку підтримувала Москва [4, с. xii]. Криза, на його думку, була результатом просування НАТО на схід і невдачі держав Заходу сформувати інклюзивну і рівну європейську систему безпеки [4, с. 1], а також наслідком змагань між ЄС і Росією за Україну. Якщо спочатку Росія була слабкою, щоб обстоювати свої інтереси, то у 2012 р., коли В. Путін знову став президентом, Росія була набагато сильнішою, готовою стверджувати себе у світовій політиці [4, с. 7].

Як показав у своїй монографії інший британський політолог Ендрю Вільсон, такі підходи повністю співпадають з російськими [5, с. 183].

Хоч серед традиційних пояснень неореалістами причин агресії Росії проти України часто фігурує її відповідь на експансію НАТО і загрозу національній безпеці, багато науковців вважає, що спонукальним мотивом для В. Путіна було не просування НАТО на схід, а політика ЄС щодо України. Адже до агресії проти України Росію спонукав прогрес переговорів про Асоціацію України з ЄС і створення між ними режиму вільної торгівлі [6].

Американські політологи Р. Менон і Є. Румер, автори однієї з перших монографій, присвячених аналізу міжнародної “української кризи”, також вважають, що вона вже існувала у відносинах між Росією і Заходом до революції в Україні. На їхню думку, “зерна кризи були посіяні десятиліттями наперед, тож було лише справою часу, коли вона вибухне” [7, с. 53]. Приводом до кризи було зближення України з Європейським Союзом у зв’язку з реалізацією ним політики Європейського партнерства (з 2004 р.) і політики Східного партнерства (з 2009 р.). Програма Східного партнерства передбачала переговори про Асоціацію і вільну торгівлю ЄС з державами-учасниками. Хоч Європа була обмежена у політиці щодо України через власні внутрішні кризи і різноплановість інтересів європейських держав, у будь-якому разі унаслідок реалізації такої політики вплив ЄС на Україну суттєво зростає через інституційні реформи, гармонізацію стандартів і законодавства [7, с. 67–69]. Європейська політика Східного партнерства неминуче призводила до зменшення російського впливу у сусідніх державах. Усе це відбувалося в умовах просування Росією власних інтеграційних проектів. З точки зору Росії політика Східного партнерства була маневром ЄС для посилення своєї сфери впливу на території колишнього СРСР.

Політологи вважають, що до кризи вела політика Росії, обумовлена кількома взаємопов’язаними темами. По-перше, тривалим невдоволенням Росії геополітичною експансією Заходу на території її традиційного домінування. По-друге, стурбованістю Москви щодо сприяння Заходом демократії у пострадянських державах, що розглядалося російським керівництвом як форма геополітичного оточення Росії і навіть свідомо політика, спрямована на її внутрішню дестабілізацію. По-третє, євразійською інтеграцією, яка отримала новий стимул під час третього президентства В. Путіна. У 2011 р. під час передвиборчої кампанії він виступив з ініціативою створення Євразійського Союзу, що мав стати основним проектом його третього президентського терміну. Крім економічних переваг, інтеграційні проекти Росії мали забезпечити її додатковими засобами безпеки проти “оточення” Заходу, посилити її вплив на пострадянському просторі й, відповідно, глобальну роль Росії як великої держави, одного з полюсів сучасного світу [7, с. 71–73].

На думку Р. Менона і Є. Румера, криза була неминучою, оскільки Україна потрапила у пастку між Асоціацією з ЄС і Митним союзом з Росією [7, с. 76]. Це були два конкуруючі проекти, які примушували Україну зробити вибір. Росія не погоджувалася визнати поразку, а у ЄС не було стратегії, що робити, якщо Росія не погодиться. Мюнхенська промова В. Путіна 2007 р. і війна з Грузією 2008 р.

свідчили про те, що Росія не буде терпіти вторгнення у сферу її “привілейованих інтересів” (за визначенням Д. Медведєва).

За оцінками авторів, “українська криза” була поворотним моментом для Європи, проте Україна не була її причиною. Вона була симптомом більшої проблеми взаємовідносин між Європою і Росією, які суттєво погіршилися ще до Революції гідності. Тож, на їхню думку, ЄС повинна розвинути нову стратегію у взаємовідносинах з Росією у політичній, економічній і безпековій сферах, побудовану на реалістичному розумінні Росії, а не на розрахунках, якою б Захід хотів її бачити [7, с. 162].

Тезу про конфлікт двох інтеграційних проєктів поділяє канадський науковець Тарас Кузіо [8]. Він вважає, що рано чи пізно прискорення процесів регіоналізації робило вибір між Заходом і Росією неминучим для України. Каталізаторами цього процесу були російські проєкти Митного союзу і Євразійського економічного союзу. Якби економічна інтеграція залишилася на рівні угод про вільну торгівлю (ФТА), то їх можна було б поєднати. Проте це навряд чи вирішило б проблему, бо Угода про асоціацію передбачала зближення України і ЄС у політичній і безпековій сферах, запровадження ними спільних стандартів, що для Росії було неприйнятним [8, с. 432].

Уільям Померанц, заступник директора інституту Кеннана (м. Вашингтон), співавтор монографії “Коріння війни Росії в Україні” [9] міркує, що російсько-українську кризу запалив торговельний диспут. Автор показує, що для ЄС вільна торгівля є сценарієм, де кожна сторона отримує вигоду від доступу до нових ринків (win-win scenario). Угода з Україною була лише однією з угод про вільну торгівлю з іноземними партнерами, яких ЄС мав вже близько 50 [9, с. 51]. Натомість Росія ніколи не сприймала підхід до міжнародної торгівлі, який домінував на глобальних ринках, як взаємно вигідний. Президент В. Путін зберіг менталітет, за яким у зовнішній політиці у будь-якій ситуації були переможці й переможені (zero-sum mentality). Цей підхід було перенесено на торгівлю – особливо у відносинах з Україною, і він був вирішальним у ескаляції конфлікту [9, с. 53].

Автор акцентує на відмінності між двома типами багатосторонніх економічних режимів – угодою про вільну торгівлю (ФТА) і митним союзом, що є критично важливим для розуміння походження російсько-української кризи. Так, ФТА піднімає тарифи між усіма учасниками, але кожна економіка усе ще має право встановлювати зовнішні тарифи щодо держав, які не є членами цієї угоди. Отже, ФТА надає своїм членам значну автономію у міжнародній торгівлі. Митний союз, натомість, вимагає, щоб усі держави-члени встановили єдиний тариф щодо третіх держав, що означає втрату ними контролю над зовнішньою торговельною політикою [9, с. 54]. Сучасна міжнародна практика свідчить, що різні угоди про вільну торгівлю (ФТА) є сумісними, тоді, як участь у Митному союзі унеможлиблює вільну торгівлю держав-учасниць з іншими державами, що не входять до нього.

У 2011 р. була підписана угода про вільну торгівлю в рамках СНД за участю восьми держав, включаючи Україну. Проте Росія хотіла більшого, ніж ФТА. Метою В. Путіна було створення торговельного блоку, Євразійського митного союзу, який підтримував би ширші геостратегічні цілі Росії у регіоні і водночас вивів би Росію на рівень найбільших світових торговельних держав. Далі мав бути створений спільний Євразійський економічний простір як критично важливий міст між Європою і Азією, під контролем Росії [9, с. 54–55]. Мало того, що Москва підняла плани економічної інтеграції до рівня митного і економічного союзу, навіть угоди України про вільну торгівлю з ЄС, Росією і СНД В. Путін вважав несумісними. У зв'язку з цим він розглядав угоду про Асоціацію між

Україною і ЄС, що включала ФТА, як елемент геополітичної гри Європейського Союзу з метою відірвати Україну від Росії.

Західні експерти з торгівлі різко критикували російські заперечення як безпідставні. З європейської перспективи жодна держава не мала права втручатися у двосторонні торговельні переговори інших суверенних держав. Проте вони не взяли до уваги фундаментальне геостратегічне заперечення Росії – якщо Угода про асоціацію буде підписана, з російськими планами створення конкурентного до ЄС торговельного блоку буде покінчено. Для Росії торгівля залишалася “грою з одним переможцем”, і Україна була в її центрі [9, с. 62]. Після Майдану і революції в Україні Росія перестала розмовляти мовою торгівлі, і зробила більш виразну заяву – анексувала Крим [9, с. 63].

Отже, за висновком У. Померанца, широкий асортимент теорій і пояснень чинників “українського конфлікту” – націоналізм, суверенітет, державність, імперія – не відображають його коріння. Іскрою до кризи була міжнародна торгівля, а саме конкуруючі підходи до того, як нації можуть здобути економічні переваги у дуже конкурентному глобальному ринковому середовищі.

Деякі автори намагаються поєднати підходи шкіл неореалізму і конструктивізму для пояснення причин міжнародної “української кризи”. Так, американський політолог і дипломат Уейн Меррі, співробітник Ради з американської зовнішньої політики, співавтор праці “Коріння війни Росії в Україні” [10] вважає, що при аналізі її причин слід брати до уваги різні аспекти – історичну перспективу розвитку російсько-українських відносин, тривале погіршення економічних і політичних умов в Україні, внутрішні російські політичні фактори, розвиток відносин між ЄС і Росією перед кризою, конкуренцію між ними за Україну, відносини Москви з іншими державами ближнього зарубіжжя, роль Америки у розвитку кризи. Основну увагу автор зосереджує на відносинах між Росією і ЄС та на їхній політиці, що “трансформувала внутрішню політичну кризу в Україні на міжнародну конкуренцію за домінування над нею” [10, с. 28].

Одним з вагомих чинників кризи У. Меррі вважає альтернативні й навіть непоєднані філософії державного суверенітету в міждержавних відносинах: російську концепцію “державності” і європейську модель спільного суверенітету. Так, традиційний підхід Росії оснований на її прагненні до статусу “великої держави”. Ключовим елементом російської філософії є концепція “державності”, тобто віра у першість і велич Російської держави, що має серйозні наслідки для міжнародних відносин. Ця концепція відкидає ідею рівності усіх членів ООН. Згідно з нею, існує лише невелика група дійсно суверенних держав, однією з яких є Росія. Натомість більшість пострадянських сусідів Росії – так зване “ближнє зарубіжжя” – не є дійсно суверенними державами, тому Росія може і повинна діяти по відношенню до них у своїх інтересах [10, с. 29–30]. Такий підхід не задовольняється “сферою привілейованих інтересів” чи навіть регіональною гегемонією, а обумовлює прагнення Росії до регіонального сюзеренітету, ключовим елементом якого є обмеження зовнішнього суверенітету держави-клієнта [10, с. 31]. Такі відносини сюзеренітету, вважає автор, Росія практикувала у відносинах з Україною продовж усього пострадянського періоду і намагалася зберегти їх будь-що.

Натомість ЄС уособлює модель спільного суверенітету, яка кардинально відрізняється від російської. Вона базується не скільки на спільних європейських цінностях, як на встановленні спільних стандартів і впровадженні спільних регуляцій над широким колом питань державної політики. Основним експортним механізмом цієї моделі є програма Східне партнерство. Хоч спочатку Росія розглядала Східне партнерство як кращу альтернативу НАТО, проте такі оцінки швидко змінилися. У ході загального погіршення відносин між Росією і ЄС

Східне партнерство усе більше розглядалося у Москві з точки зору намірів включити держави-учасниці у європейські структури за рахунок Росії [10, с. 34–36].

Основна дилема у переговорах України з ЄС щодо Угоди про асоціацію, на думку У. Меррі, полягала у тому, яким чином Україна могла передати частину свого суверенітету ЄС, якщо вона вже передала значну його частину Росії. Виходило так, що угода з ЄС примушувала Україну робити вибір на шкоду інтересам Росії, проте Брюссель відкидав пропозиції Москви про тристоронні переговори, щоб узгодити ці питання. Додаткові проблеми створював унікальний характер суверенітету Москви над Україною, що базувався на етнічних, культурних і навіть психологічних факторах, які були відсутні в політиці Росії щодо Грузії, Молдови та інших держав. Широко поширеною в Росії є точка зору про неможливість реальної незалежності України. Велика частина російської еліти не здатна думати про Україну інакше ніж про суверенного клієнта. Тож вона розглядає виклики цим відносинам з боку ЄС і НАТО як загрозу не лише життєвим інтересам Росії, але й її власній національній та історичній ідентичності. У Європі вплив такого ставлення на політику Росії не було враховано [10, с. 37–38].

Як вважає У. Меррі, Угода про асоціацію ЄС з Україною призвела до прямого конфлікту між європейською моделлю спільного суверенітету і російським суверенітетом, що відповідав життєвим інтересам Росії. Він оцінює Європейське партнерство як найбільший провал у зовнішній політиці ЄС, що мав негативний вплив на Україну і міжнародні відносини в цілому на десятиліття [10, с. 41]. Тож, на думку автора, Росія і ЄС поділяють відповідальність за інтернаціоналізацію політичної кризи в Україні. Брюссель ініціював конкуренцію, оскільки хотів змінити статус-кво за рахунок російських інтересів. Москва здійснила ескаляцію конфлікту у військовій сфері, де вона мала конкурентні переваги. Рішення Москви мілітаризувати конкуренцію фундаментально змінило її характер і наслідки [10, с. 42].

Отже, на думку багатьох авторів, однією з основних причин міжнародної “української кризи” і війни Росії проти України, як її складової, була реалізація політики ЄС щодо України. В Росії розглядали як таку, що шкодила життєво важливим національним інтересам. Тож ця політика наштовхнулася на протидію з боку Росії, здійснену військовими методами.

Одним із базових принципів неореалізму є визнання впливу розподілу сили в міжнародній системі на поведінку держав. Тож, на думку багатьох західних дослідників, агресія Росії проти України стала результатом змін, які відбулися у світі з початку ХХІ ст. Їх свідченням стала реакція на агресію Росії проти України незахідних держав, передусім великих. Так, Бразилія, Китай, Індія і Південна Африка (партнери Росії по угрупованню БРІКС) не приєдналися до санкцій західних держав проти Росії й утрималися під час голосування в Генеральній Асамблеї ООН від прийняття резолюції, що засуджувала російську агресію проти України. Натомість вони використали погіршення відносин між державами Заходу і Росією, щоб завершити великі комерційні угоди з Москвою. Хоч дії Росії були викликом світовому порядку, він завжди був для них західним і вони не відчували обов’язку захищати його. Тим більше, що вони могли використати зміни у міжнародній системі у своїх інтересах. Більше того, як тільки стало очевидно, що реакція держав Заходу на анексію Криму не буде досить рішучою, багато держав оцінили це як ознаку слабкості США й інших країн Заходу, які можна було тепер ігнорувати в інших сферах [11].

Хав’єр Солана, президент Центру глобальної економіки і геополітики (ESADE), колишній Вищий представник ЄС у справах зовнішньої політики і безпеки, генеральний секретар НАТО і міністр закордонних справ Іспанії, у

статті, опублікованій у вересні 2014 р., проводив аналогії між діями Росії в Криму у 2014 р. і вторгненням Іраку в Кувейт у 1991 р. Тоді дії С. Хусейна в Кувейті викликали майже одностайне прийняття Радою Безпеки ООН резолюції з вимогами виведення іракських сил. А після відмови Іраку виконати її коаліція з 34 держав підтримала авіаційну наступальну операцію “Буря в пустелі”, що примусило С. Хусейна вивести війська з Кувейту. Але цього не відбулося у відповідь на аналогічне вторгнення Росії в Крим і його анексію. Не зважаючи на те, що ці дії безперечно порушували територіальну цілісність України, 11 країн голосували проти резолюції ООН, що засудила ці дії, а 58 держав, включаючи усі незахідні держави, утрималися. Усе це свідчило про суттєві стратегічні зрушення у світі XXI століття і розпорошення сили між різними суб’єктами міжнародних відносин, формування багатопольярного світового порядку, зміни у глобальному балансі сили і влади. У 2013–2014 рр. сприйняття реальності було таким, що американський однопольярний момент прийшов до завершення, Європа перебуває в занепаді, у той час як нова група держав піднімається і приносить власне унікальне бачення глобальних справ [12].

Як зазначає Е. Вільсон, голосування у ГА ООН 24 березня 2014 р. за резолюцію, що засуджувала анексію Криму, не примусило Росію відступити. Натомість воно показало глобальний розподіл між симпатиками і опонентами Росії і Заходу [5, с. 198].

Австралійський політолог Бобо Ло у праці “Росія і новий світовий безпорядок” [13] акцентує на інтелектуальних дебатах у Росії й інших місцях, зосереджених на “занепаді Заходу” і появі БРІКС. Панувала думка, що “підйом решти” і “зрушення глобальної сили на Схід” були історично неминучими, натомість Захід переживав занепад. Важливий вплив на поведінку Кремля мало “перезавантаження” відносин між США і Росією після російсько-грузинської війни. У Москві його сприйняли як фактичне визнання Вашингтоном домінування Росії на пострадянському просторі, як її сфери впливу [13, с. 40]. Так, зазначає автор, у доповіді російських учасників робочої групи Валдайського клубу про перспективи російсько-американських відносин 2011 р. зазначається, що американська політика вперше з середини 1990-х рр. не підриває життєві інтереси Росії на пострадянському просторі [13, с. 172]. Проте в кінці 2011 р. “розрив у цінностях вже отруїв відносини”, які в подальшому погіршувалися [13, с. 175–176]. Тож, за висновком Б. Ло, “українська криза” призвела лише до посилення суперечностей між державами Заходу і Росією, а не спричинила їх [13, с. 177–179].

На думку багатьох вчених, Росія свідомо пішла на порушення міжнародних правил, кинула свідомий виклик США і ЄС, щоб змінити статус-кво у міжнародній системі на свою користь, відновити світовий порядок як багатопольярний, без домінування країн Заходу [14, с. 98]. Експерт американського Інституту Брукінгса Томас Райт розмірковує, що метою В. Путіна у Європі є послаблення або зруйнування західного порядку, щоб замінити його системою, базованою на сферах впливу великих держав, у якій Росія мала б набагато більший вплив над Східною Європою [6]. Як зазначає науковий співробітник Інституту Кенана (м. Вашингтон) Максим Трудолюбов, багато росіян оцінюють рішення стосовно Криму як поворотний момент у боротьбі Росії за відновлення свого місця у постбіполярному світі. Водночас, багато хто в світі бачить це рішення як зміну правил гри у міжнародній політиці [15, с. 75].

Цю думку підтримує Елізабет Вуд, професор історії Массачусетського технологічного інституту. Вона відзначає суперечливість поведінки Росії, яка намагається встановити нові правила і водночас грати без правил [14, с. 98]. При цьому Москва скористалася новою стратегічною ситуацією – послабленням ЄС

після глобальної фінансової кризи, політикою “стратегічного стримування” США після війн в Афганістані й Іраку. Крім того, В. Путін використав кризу, спричинену терористичною організацією Ісламська Держава Іраку і Леванту (ІДІЛ), особливо з літа 2014 р., що, з одного боку, відволікла увагу США і ЄС від України, з іншого – створювала можливість показати, що Захід потребує Росії для боротьби з ІДІЛ через вплив Росії на сирійський уряд.

Із позицій конструктивізму, основний вплив на розгортання міжнародної “української кризи” мали ідеї, принципи, ідентичності, інтерпретації історії. Одним з перших аналіз причин “української кризи” з позицій конструктивізму зробив ветеран американської політики і дипломатії З. Бжезінський у червні 2014 р. у доповіді на конференції “Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки” у Вашингтонському Центрі Вудро Вільсона. Пізніше вона була опублікована в журналі “Американський інтерес” [16]. З. Бжезінський одним з перших показав, що події в Україні є симптомом нової концепції, яка повністю визначає відносини Росії зі світом у цілому, і з Заходом, зокрема, – “поступового і сталого підйому російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже протягом шести або семи років” [16].

Частиною цього нового погляду російського керівництва на світ є кілька ключових концепцій, які відіграли значну роль в “українській кризі”. Це концепції “розділеного народу”, “захисту співвітчизників за кордоном”, “русского мира” і “великой русской цивилизации”, її збереження і просування. Концепція “розділеного народу” є відправною точкою для шовіністичних заяв про те, що суверенітет Росії поширюється на усіх росіян, де б вони не проживали. Вона приводить до ідеї захисту співгромадян, які проживають за кордоном, що має особливе значення для держав, на території яких проживають етнічні росіяни і які межують з Росією. Перші дві концепції приводять до ідеї “русского мира”, тобто органічної єдності усіх росіян, незалежно від їхнього місця проживання. Більше того, ці місця проживання можуть бути змінені шляхом воз’єднання етнічних росіян. Не менш важливою є переконаність у тому, що Росія не входить до західної цивілізації, а сама по собі є великою цивілізацією, яка відстоює певні базові цінності. Результатом є “амбітний світогляд..., що Росія – це світова держава” [16]. Розуміння доктринальної основи світогляду Путіна, є, на думку З. Бжезінського, важливою відправною точкою для розгляду “української кризи”, оскільки вона стала виявом “політики, запакованої всередину більш масштабної філософської концепції” [16]. Якщо Україна є всього лише симптомом проблеми, то вирішити її буде вкрай важко, і для цього потрібен час.

Політологи Р. Менон і Є. Румер у монографії “Конфлікт в Україні” (2015 р.), не зважаючи на загальний підхід до висвітлення “української кризи” з точки зору неореалізму, роблять деякі поступки на користь конструктивізму. Так, вони визнають, що центральними для конфлікту між Україною і Росією є диспути про інтерпретацію української історії, природу відмінної української ідентичності, а також про те, якою державою має бути Україна, якими мають бути її відносини з Росією і Заходом [7, с. 1].

За аналізом Бобо Ло, “українська криза” демонструє, як по-різному Росія і Захід дивляться на світ. Така поляризація виходить за межі незгоди в політиці. Вона відображає конфліктуючі погляди на природу міжнародної політики, правила глобального управління і “універсальні” цінності. Вона також свідчить про розкол у трактуванні таких базових питань як успіх, сила, влада і велич. Так, бачення Росією світу нагадує автору погляди Т. Гоббса у XVII ст.: 1) світ – це вороже місце, де сильні перемагають, а слабкі будуть побиті; 2) у міжнародних відносинах переважає і перемагає жорстка сила; 3) у міжнародній системі повинні домінувати великі держави [13, с. 40–41].

Поки Росія була слабкою, вона не могла нічого змінити в міжнародній системі. Проте продовж першого десятиліття ХХІ ст. відбувалося її динамічне економічне зростання, під впливом якого змінилося сприйняття нею свого місця у світовій системі. Росія почала позиціонувати себе незалежним центром глобальної сили і вимагати від країн Заходу “поваги”, яка вимірювалася, між іншим, визнанням державами Заходу “особливих” інтересів Росії на пострадянському просторі [13, с. 48]. Основним її пріоритетом була Україна [13, с. 107–112].

З позицій конструктивізму міжнародну “українську кризу” розглядає Олександр Мотиль, американський професор університету Ратгерса (м. Нью Арк, Нью Джерсі). На противагу підходу неореалістів, він вважає, що коріння “української кризи” лежить у зіткненні між російським і українськими типами режиму, у відмінностях в їхній історії, культурі, ідеології і цінностях. У статті “Сюрреалізм реалізму” [17] О. Мотиль дає аргументовану відповідь реалістам, яких він знаходить у середовищі правих (Генрі Кіссінджер, Ніколас К. Гвоздьов), лівих (Стівен Коен і Мішель Чоссудовський) і центристів (Стівен М. Волт і Джон Міршаймер).

За аналізом О. Мотіля, фокусуючись на інтересах, реалісти не вважають за потрібне враховувати ідеологію, культуру та норми, у той час як їх ігнорування не може сприяти розумінню кризи. Серед факторів недосконалого підходу реалістів до оцінок російсько-української війни – незнання ними елементарних фактів про Україну, використання вже сконструйованих аналітичних підходів, селективний спосіб збирання доказів та схильність приймати “наративи” Росії як більш важливої, на їхню думку, держави в міжнародній системі. До аналітичних конструкцій про Україну, що використовуються реалістами, належать, по-перше, теза про “глибокий поділ” України на два непримиренні й гомогенні блоки: Західну Україну, яка говорить українською, підтримує Захід і ненавидить Росію, і Східну Україну, яка говорить російською, ненавидить Захід і підтримує Росію, без будь-яких градацій, відтінків, нюансів; по-друге, теза про “штучне утворення” України, що складається з територій та населення, об’єднаних протягом декількох десятиліть. Але що саме, питає О. Мотиль, робить Україну більш штучним утворенням, ніж Франція, Італія, Німеччина, США, Росія чи Велика Британія? Чому етнокультурне та мовне розмаїття України має бути більшою проблемою, ніж будь-якої іншої країни? [17].

Джерела російської поведінки проаналізовано у численних працях О. Мотіля, включаючи однойменну статтю, опубліковану в листопаді 2014 р. [18]. У ній він звертається до знаменитої статті американського дипломата Дж. Кеннана у журналі “Форін Еффеерс” 1947 р., у якій була сформульована концепція стримування СРСР, і доводить актуальність його ідей для розуміння сучасної поведінки Росії. Як зазначає О. Мотиль, центральним в концепції Дж. Кеннана було твердження про вплив ідеології і обставин на політику СРСР. З одного боку, це месіанський марксизм, що обумовлював постійне розширення Радянської Росії чи її сфер впливу. З іншого боку, – щира віра у те, що решта світу є ворожою. Хоч сьогодні ідеологія Росії є іншою, і ніхто серед представників путінського режиму не вірить в марксизм, проте зберігається віра у вищість Росії і російської цивілізації та переконання, що Захід є ворожим до Росії. Тож країна потребує сильного лідера – В. Путіна – для утвердження величчя Росії і боротьби з західними впливами. Як і Радянський Союз, сучасна Росія плекає антагонізм до Заходу і відчуває що мусить розширитися, але не “негайно і безумовно” чи проти “непрístupних бар’єрів”. Хоча, на думку О. Мотіля, у Росії немає реальних загроз: НАТО в занепаді, Європа різко скоротила військовий бюджет, а Сполучені Штати зосереджені на Близькому Сході і внутрішніх пріоритетах, неоімперська ідеологія В. Путіна і його позиція як всесильного

російського лідера вимагає від нього збирання колишніх імперських територій. Так само О. Мотиль вважає актуальною концепцію Дж. Кеннана про необхідність стримування експансії Росії. Передніми лініями стримування у сучасних умовах він вважає неросійські пострадянські держави [18].

Таким чином, через різні підходи до оцінок причин агресивних дій Росії в Україні, а, отже, й міжнародної “української кризи”, представники шкіл неореалізму і конструктивізму розходяться у тому, якою повинна бути політика західних держав щодо України та Росії. Розбіжності між ними не лише академічного характеру, оскільки їхні рекомендації мають вплив на формування політики. Так, неореалісти роблять акцент на інтересах Росії як однієї з “великих” держав і схиляються до поступок їй, які, очевидно, мають відбутися за рахунок інтересів України. Натомість конструктивісти акцентують на ідеології і цінностях російського режиму, і роблять висновок, що його дії загрожують державам Заходу так само, як і Україні. На їхню думку, Росії не можна догоджати, натомість потрібно здійснювати стратегію її стримування. Ключовим елементом цієї стратегії має бути підтримка України та інших держав на кордонах з Росією, орієнтованих на співпрацю із Заходом.

Список використаних джерел

1. *Mearsheimer, John J.* Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault? The Liberal Delusions that Provoked Putin / John J. Mearsheimer // *Foreign Affairs*. – 2014, September/October. – Access mode: http://www.foreignaffairs.com/articles/141769/john-j-mearsheimer/why-the-ukraine-crisis-is-the-west-fault?cid=nlc-foreign_affairs_this_week-090414-why_the_ukraine_crisis_is_the_5-090414&sp_mid=46900441&sp_rid=bmF0YWxpeWFfZ29yb2RuaWFAeWFob28uY29tS0;
2. *Cornell, Swante E.* Crimea and the Lessons of Frozen Conflicts / Swante E. Cornell // *The American Interest*. – 2014, March 20. – Access mode: [http://www.the-american-interest.com/2014/03/20/crimea-and-the-lessons-of-frozen-conflicts/;](http://www.the-american-interest.com/2014/03/20/crimea-and-the-lessons-of-frozen-conflicts/)
3. *Russia Wants “Hot Peace”, Not War.* Interviewee: Mark Galeotti, Clinical Professor of Global Affairs, New York University. Interviewer: Bernard Gwertzman, Consulting Editor // *Council on Foreign Relations*. – 2014, September 5. – Access mode: http://www.cfr.org/russian-federation/russia-wants-hot-peace-not-war/p33392?cid=nlc-dailybrief-daily_news_brief-link18-20140910&sp_mid=46939188&sp_rid=bmdvckB1a3IubmV0S0;
4. *Sakwa, Richard.* Frontline Ukraine. Crisis in the Borderlands / Richard Sakwa. – London: Tauri, 2015. – 297 p.;
5. *Wilson, Andrew.* Ukraine Crisis. What it Means for the West / Andrew Wilson. – New Haven and London: Yale University Press, 2014. – 236 p.;
6. *Wright, Thomas.* How Putin Benefits from Trump's Foreign Policy / Wright, Thomas // *War on the Rocks*. – 2017, March 9. – Access mode: <https://warontherocks.com/2017/03/how-putin-benefits-from-trumps-foreign-policy/>
7. *Menon, Rajan and Eugene Rumer.* Conflict in Ukraine. The Unwinding of the Post-Cold War Order / Rajan Menon, Eugene Rumer. – Cambridge, Massachusetts: A Boston Review Book: London, England: The MIT Press, 2015. – 220 p.;
8. *Kuzio, Taras.* Ukraine. Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism / Taras Kuzio. – Santa Barbara, California: Praeger Security International, 2015. – 611 p.;
9. *Pomeranz, Willam Z.* Ground Zero. How a Trade Dispute Sparked the Russia-Ukraine Crisis / Willam Z. Pomeranz // Wood, Elizabeth A., William E. Pomeranz, E. Wayne Merry, and Maxim Trudolyubov. *Roots of Russia's War in Ukraine*. – Washington, D. C.: Woodrow Wilson Center Press, 2016. – 147 p. – P.51-73;
10. *Merry, E. Wayne.* The Origins of Russia's War in Ukraine: The Clash of Russian and European “Civilizational Choices” for Ukraine / Wayne E. Merry // *Ibidem*. – P. 27-50;
11. *Holmes, Stephen and Ivan Krastev.* Putin's Losing Streak. The Malaysia Airlines Disaster and the New Sanctions on Ukraine / Stephen Holmes, Ivan Krastev // *Foreign Affairs*. – 2014, July 30. – Access mode: <https://www.foreignaffairs.com/...07.../putins-losing-streak;>
12. *Solana, Javier.* Grave New World / Javier Solana // *Project Syndicate*. – 2014, September 25. – Access mode: <http://www.project-syndicate.org/commentary/javier-solana-urges-the-world-s-traditional-and-emerging-powers-to-unite-to-confront-shared-challenges#vmgouCz8ha6S7OuT.99;>
13. *Lo, Bobo.* Russia and the New World Disorder / Bobo Lo. – London: Chatham House. Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2015. – 341 p.;
14. *Wood, Elizabeth A.* A Small, Victorious War? / Elizabeth A. Wood // *Roots of Russia's War in Ukraine*. *Op.cit.* – P. 97-129;
15. *Trudolyubov, Maxim.* Russia's Grand Choice / Maxim Trudolyubov // *Ibidem*. – P. 75-96;
16. *Brzezinski, Zbigniew.* Confronting Russian Chauvinism / Zbigniew Brzezinski // *The American Interest*. – 2014, June 27. – Access mode: <https://www.the-american-interest.com/2014/06/27/confronting>

russian-chauvinism/; 17. *Motyl, Alexander J. The Surrealism of Realism: Misreading the War in Ukraine / Alexander J. Motyl // World Affairs Journal. – 2015, January/February. – Access mode: <http://www.worldaffairsjournal.org/article/surrealism-realism-misreading-war-ukraine>; 18. Мотиль, Олександр. Джерела російської поведінки / Олександр Мотиль // Zbruc. – 19.11.2014. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/29349>.*

Наталія Городня

ПРИЧИНЫ МЕЖДУНАРОДНОГО “УКРАИНСКОГО КРИЗИСА” В ЗАПАДНОМ НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

В статье раскрываются причины международного “украинского кризиса”, возникшего вследствие агрессии России против Украины, в трудах ведущих западных ученых. Они рассматриваются преимущественно с точки зрения одной из двух школ в теории международных отношений – неореализма или конструктивизма. Обсуждение причин этого кризиса имеет не только академический характер, поскольку от их понимания зависят рекомендации экспертов относительно его урегулирования.

Ключевые слова: международный “украинский кризис”, причины “украинского кризиса”, агрессия России против Украины, российско-украинская война, Крым, Донбасс.

Nataliya Gorodnya

THE REASONS OF INTERNATIONAL “UKRAINIAN CRISIS” IN THE WESTERN SCIENTIFIC DISCOURSE

The paper studies understanding of the reasons of international “Ukraine crisis” or “Ukrainian crisis” caused by the Russian aggression against Ukraine by leading Western scholars. They analyze the issue from the perspective of neorealist or constructivist schools in international relations. The understanding of the crisis’ reasons determines the experts’ very different political recommendations of its resolution.

Key words: international “Ukraine crisis”, “Ukrainian crisis”, causes of “Ukrainian crisis”, Russia’s aggression against Ukraine, Russian-Ukrainian war, Crimea, Donbas.

УДК 930.85

Михайло Юрій

ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ ТА СУТНІСТЬ МЕНТАЛІТЕТУ

У статті йде мова про осмислення менталітету з позицій цивілізаційного підходу. Вказується, що для української цивілізації характерний “платонівський” тип ментальності з великою чуттєво-міфологічною компонентою, яскраво вираженою моральністю і пошуком “правди”. Системоутворюючими ідеями в цьому типі виступають абстрактне розуміння демократії, свободи, закону.

Ключові слова: менталітет, цивілізація, культура, прогрес, суспільство.

Осмилення менталітету з позицій цивілізаційного підходу диктує необхідність звернутися до поняття цивілізація. Вона, як і її наукове пізнання, перебуває в динамічному розвитку, а останнє неможливе без постійного оновлення методологічного інструментарію. Кожна епоха потребує власного бачення минулого з висоти сьогодення та історичного досвіду. Не випадково, здавалося б, уже вирішені питання сьгодні викликають сумніви і вимагають перегляду. Але бувають періоди, коли історіософська потреба нового розуміння минувшини відчувається особливо гостро. Нині саме такий час. У будь-якому разі, для України, яка, утверджуючись у світовому просторі як незалежна держава, осмилює своє місце у світовій цивілізації з точки зору її цілісності й різноманітності. Це з одного боку. З іншого – суспільна свідомість України, незалежно від свого місцезнаходження у геополітичному просторі, завжди була орієнтована на філософсько-історичну проблематику. Незважаючи на історіософські пошуки, українська історична думка й українська історико-філософська наука, подібно до інших (європейських), вклалися у два найбільш поширені підходи: формаційний і цивілізаційний. Оскільки кожен з них так чи інакше присутній у сучасному інтелектуальному полі, вважаємо доцільним, хоча б стисло, торкнутися їх сутності та специфіки, провести порівняння їх політичного потенціалу, насамперед у сфері культури і менталітету.

Почнемо з *формаційного* як більш звичного і традиційного для радянської доби. Представники старшого покоління науковців і досі пам’ятають, як з молодих літ насаджувалася думка про те, що світова історія, за К. Марксом, складається з п’яти формацій, які революційним шляхом змінюють одна одну. Всі інші підходи до історії оголошувалися ідеалістичними, тобто ненауковими і ворожими. Наука (радянська і частково зарубіжна) виявила в класичному марксизмі три варіанти осмилення історії: а) відповідно до способу виробництва в історії людства виділяються п’ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична; б) залежно від панівного типу матеріальних відносин (тобто, відтворюваного типу відносин власності) історію можна поділити на три “великі формації”: первинна, або архаїчна, формація з пануванням загальної (общинної) власності; вторинна, антагоністична формація з переважанням приватної власності, третя – комунізм – заснована на суспільній власності; в) згідно з виявленням історичних типів суспільних відносин залежності і свободи, коли за підставу беруться історичні способи об’єднання в ціле суспільних індивідів (тобто, природа їх соціальності) й конкретно-історичні способи поєднання робітника і засоби виробництва, як наслідок в історії простежуються три типи, три шаблі розвитку суспільства: докапіталістичний (включаючи первіснообщинний), капіталістичний і

комуністичний [12, с. 72–73]. Звичайно, ці версії осмислення історичного процесу не вичерпують проблему, але й не суперечать одна одній, оскільки в основу покладено одну субстанцію – матеріальне суспільне виробництво.

Нині добре відомо, що поряд з марксистським формаційним трактуванням історії існує багато інших пізнавальних підходів. Згадаймо, приміром, Ж.-А. Кондорсе з його десятьма епохами світової історії, що послідовно змінюють одна одну [7], А. Сен-Сімона, який говорив про чотири етапи історії відповідно до чотирьох етапів розвитку загальнолюдського розуму: ідолопоклоніння (первісне суспільство), політеїзм (античне рабовласницьке суспільство), монотеїзм (феодалізм) і фізичизм (“промислова система”). Згадаємо також фундатора позитивізму О. Конта, який сформулював “позитивну теорію суспільного процесу” (або соціальну динаміку) і його багатofакторність. Він виділяв у світовій історії три головні стадії, кожна з яких відповідала певній стадії в розвитку людського розуму, – теологічній (або фіктивній), метафізичній і позитивній [8]. Західна думка залишалася працювати над цією проблемою і в ХХ ст.: теорія модернізації, концепція “стадій І. Ростоу” та ін.

Фундатори формаційного підходу, безумовно, своїм існуванням зобов’язані іудеохристиянському розумінню історії. Справді, вони запозичили (точніше – успадкували) у християнської думки низку принципів і положень: універсальність, закономірність, періодизація історії (історія поділяється на дві епохи – темноти і світла), провіденціальність історії – і, відповідно, певна її спрямованість, одноразовість, неповторність будь-якої події тощо. Варто мати на увазі, що в рамках формаційної концепції інколи з’являлися й досить прогресивні ідеї, зокрема, концепт прогресу. Макс Вебер зазначав, що думка про прогрес є необхідною тоді, коли виникає потреба надати секуляризованому здійсненню долі людства цьогобчнього і все-таки об’єктивного змісту [1, с. 171].

Поява цивілізаційних концепцій пов’язана з усвідомленням обмеженості, “недостатності”, одномірності формаційного підходу, і взагалі з кризою еволюціоністської, прогресистської, позитивістської свідомості. Відіграв роль і розвиток науки, в першу чергу, – сходознавства, оскільки було дуже важко загнати історичний шлях культур Сходу у формаційну концепцію. Зупинимось докладніше на сутності *цивілізаційного* підходу, згадавши, насамперед, імена його фундаторів М. Вебера, М. Данилевського, К. Леонтьєва, Р. Маківєра, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Їхні концепції народилися в лоні сучасної західної культури, і відповідно, тут є багато схожого з формаційним підходом. Так, приміром, зберігається принцип розвитку: культури (культурно-історичні типи, цивілізації, суспільства) проходять різні стадії – у А. Тойнбі; стадії “первинної простоти”, “позитивного розчленування” або “квітучої складності” і “вторинного змішаного спрощення” – у К. Леонтьєва тощо.

Розглядаючи цивілізаційну концепцію історію культури і менталітету, варто звернути увагу ще на один аспект. Розвиток людського суспільства, згідно з цією теорією, – це сукупність циклів розвитку окремих соціальних систем-цивілізацій. Концепція циклів, безумовно, не нова, вона була характерна ще для філософії Геракліта, Платона, Аристотеля, індійської філософії. Нині добре усвідомлюємо, що циклічний розвиток майже неможливий, оскільки він означав би повну внутрішню замкненість цивілізацій, їх ізоляцію від решти світу. Крім того, історія свідчить, що цивілізації, які розпадаються, впливають на формування нових. Так, давньогрецька цивілізація справила величезний культурний вплив на давньоримську цивілізацію; давньоримська, в свою чергу, вплинула на формування західноєвропейської цивілізації; візантійська – на давньоруську (українську) тощо. Отже, історичний цикл не замкнений, і він не виключає наявності поступальної складової людства в цілому і відповідних світоглядних змін.

Теорія цивілізацій на межі ХХ–ХХІ ст. почала трактуватися як заміна формаційного підходу, як більш універсальна парадигма, оскільки вона також, як і колишня, виконує просвітницькі та виховні функції, будучи заснована на вивченні національних традицій, утвердженні національної ідеї, збереженні основних тенденцій освіти й виховання, і це дає змогу пояснити національну історію у взаємозв'язку зі світовою історією. Не викликає заперечень і те, що цивілізаційний підхід має величезну перевагу перед формаційним, оскільки поєднується з соціокультурною історією. Але сьогодні цілком очевидно, що і цей підхід не може бути абсолютно універсальним, крім того, ще недостатньо розроблена його методологія. Навіть категорія “цивілізація” вимагає додаткового вивчення, подальшого осмислення. З аналізу існуючих визначень (а їх більше двадцяти) можна зробити висновок, що цивілізація представляється за великою кількістю критеріїв, які виділяються на основі географічних, природних, культурних, релігійних, економічних та інших факторів, тим самим, ускладнюючи розуміння сутності цього концепту.

Крім того, “атомізація” історії на основі цивілізаційного підходу обмежує можливість проводити синхроністичні порівняння в рамках всесвітньої історії, а головне – ще не доведено, що суспільства, звані цивілізаціями, саме цивілізації, а не просто різні ступені розвитку людства [4]. Не тільки ця, а й будь-яка інша теорія навряд чи в осяжному і навіть у більш віддаленому майбутньому буде претендувати на універсальність внаслідок специфіки історичного знання, яке є далеко не всеосяжним.

Такими в найзагальніших контурах є формаційні та цивілізаційні підходи до історії загалом, і культури та менталітету зокрема. Який з них переважає? Можна на це питання відповісти так. Формаційний більшою мірою відображає культуру як похідну від економічної історії, а цивілізаційний дає можливість повніше усвідомити цілісність культури, своєрідність та самобутність національних культур. Спроби деяких прибічників цивілізаційної теорії поставити під сумнів єдність світової історії є непереконливими. Хоча й жорстко-догматичний варіант формаційного підходу, на нашу думку, не менш помилковий і шкідливий. Найвірогідніше, тут доречна теза К. Ясперса, згідно з якою “людство має єдині витоки і загальну мету” [15, с. 257]. Серйозним підтвердженням ідеї єдності світової історії є його концепція “вісьового часу”. І навіть, якщо він (або хтось інший) у чомусь помиляється, у головному – у відчутті взаємозв'язку, взаємозалежності різних груп людства, у наявності у них “спільної справи”, – зазвичай, має рацію.

На сьогодні нового дихання набула, започаткована М. Вебером ідея прогресу. Поза сумнівом, ця ідея надає історії загалом і культурі, зокрема, більшій упорядкованості, того внутрішнього напруження, без якого неможливі були “великі будови” Заходу. Відповідно до цієї теорії, суспільство покликане йти шляхом прогресу, й історія людського суспільства розглядається як рух уперед, від примітивного – до кращого, від дикості – до цивілізації. Такий підхід дозволяє глибше осмислити еволюцію ментальності людства.

Один із засновників історико-антропологічного підходу в російській історіографії Арон Гуревич відповідно до цієї теорії виділяв п'ять епох, що послідовно розвиваються: архаїчну, античну, середньовічну, Нового часу і сучасну [3, с. 282]. Однак глибшу класифікацію, і, на наш погляд, точнішу дали українські вчені А. Кримський та Ю. Павленко. Вони виділили архаїчне, або первісне суспільство; стародавнє аграрне; середньовічне аграрно-промислове; індустріальне суспільство та сучасне постіндустріальне [10]. Якщо доповнити цю класифікацію епохою – постіндустріального чи інформаційного суспільства, – то вона набуває на сьогодні завершеного вигляду і відображає еволюцію людського суспільства.

Ідея прогресу з її понятійним апаратом, системою цінностей і уявлень не є винятковою належністю історичної науки, а увійшла в загальноприйнятий ужиток мислення. Вносячи класифікацію й порядок в осмислення складності соціального буття, ця теорія тривалий час переживає неухильне накопичення нової інформації про життя і культуру людства, сприяє мобілізуючому впливу на суспільство. Але вона також не може стати винятковою парадигмою, оскільки історичні уявлення про розвиток суспільства і в цьому випадку найчастіше сприймаються неадекватно основній ідеї вказаної теорії.

На наш погляд, синтез теорій прогресу і теорії локальних цивілізацій відкриває значно ширші можливості для побудови такої методології, яка б формувала адекватну цивілізаційну свідомість. Сприйняття історичного прогресу на цій підставі також дозволяє усвідомити, що світ безмежно багатогранніший, а тому не може існувати безконфліктно, але водночас об'єктивність і потреба прогресивного розвитку визначає пошук компромісів, толерантний розвиток людства. З названими підходами тісно пов'язаний так званий політологічний підхід до методології історії культури, який дає можливість порівнювати вплив політичних систем на культурний процес і робити об'єктивні висновки щодо взаємодії політичних і культурних процесів.

Невіддільна від методології цивілізаційного пізнання культури теорія ментальностей, яка дозволяє вводити до наукового обігу абсолютно нове коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні спосіб мислення, думки і почуття, більш адекватно реконструювати минуле через погляд людини, яка жила у минулому.

Збагачує сучасну методологію історичної науки і синергетичний підхід, який розглядає кожну систему як певну єдність порядку і хаосу [9, с. 62–79]. На особливу увагу заслуговує складність і непередбачуваність поведінки систем, що вивчаються, у періоди їх нестійкого розвитку, в точках біфуркації, коли незначні причини можуть безпосередньо вплинути на вибір вектора суспільного розвитку. Якщо у суспільстві утверджується жорстка політична система за принципом суворої ієрархії, то злам хоча б одного елемента одразу ж призводить до її повної руйнації, яскравий приклад – розвал радянської системи. Згідно з синергетичним підходом, динаміка складних соціальних організацій пов'язана з періодичним чергуванням прискорення та уповільнення процесу розвитку, часткового розпаду і створення структур, періодичним зміщенням впливу від центру до периферії і в зворотному напрямку. Часткове повернення в нових умовах до культурних й історичних традицій розглядається як чинник підтримки складної соціальної організації.

Синергетичний підхід орієнтує на використання концепцій нелінійної динаміки і на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії. Відомий у світовій історичній науці хвилевий підхід акцентує увагу на хвилеподібному характері еволюції складних соціальних систем, а до них відноситься й менталітет. Цей підхід допускає й альтернативні варіанти розвитку людського суспільства і можливість зміни вектора розвитку, але не повернення суспільства у попередній стан, а просування його шляхом модернізації не без участі традицій.

Заслужують на увагу й інші підходи: згадуваний історико-антропологічний, а також феноменологічний та історіографічний, які визначають завдання – розкрити зміст і призначення історичного процесу, сенс життя [5, с. 30–31]. Всі ці підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Знання і порозуміння різних підходів до вивчення історико-культурного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні культури, не допускає догматизму свідомості, слугує науковому розумінню історичного процесу загалом і розвитку історичного мислення. Формування методологічної культури сприяє розвитку

самостійності мислення тих, хто цікавиться історією. А зміна на підставі методологічного плюралізму предмета вивчення – історії в напрямі філософії історії допомагає формуванню гуманітарного світогляду, гуманітаризації знання.

Людський світ, яким є суспільство, недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю людини. Індивід є частиною пізнаваної реальності, тому пізнання України є водночас процесом становлення й вияву внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. І цей внутрішній світ неможливо пізнати, не вивчаючи антропології людини. Тобто, антропологія повинна виражати сутність гуманізації самої людини, оскільки відповідна антропологія спонукає певний спосіб і тип маніфестації людини в історичному процесі або сам історичний процес. У цьому розумінні антропологія випереджає історію й історіософію.

Однак тут виникають деякі сумніви. І пов'язані вони ось з чим. Ідеться про моральність індивіда, його відповідальність перед історією, тобто, про персоналістський підхід в історії, а це, як відомо, європейська традиція. Скажемо інакше: персоналізм, поняття особистості – це родові ознаки винятково однієї релігії – християнства і, відповідно, цивілізацій, ним породжених, – візантійської, європейської, української. І в цьому сенсі, мабуть, мають рацію ті дослідники, які говорять про унікальність й “окремішність” християнських культур. Перш за все – західної. Іншими словами, з одного боку, вона, з іншого – всі інші. Справді, якщо візьмемо дві головні категорії філософсько-історичного знання – “час” (соціальний час і вічність) і “простір” (локальний і позалокальний), – переконаємося у наявності цієї фундаментальної неподібності.

Просторово-часові характеристики західних і східних цивілізацій

Схід (або всі нехристиянські цивілізації)	Простір	Локальність	Вічність – у теперішньому (у християнському розумінні проблема часу/вічності не артикульована, час не відділений від вічності)
Захід (або християнська цивілізація)	Час	Позалокальність	Вічність, винесена з теперішнього (за межі соціального порядку, трансцедована) [12, с. 82].

Отже, всі нехристиянські цивілізації розвиваються в локальному (обмеженому) просторі й не знають соціального часу. Християнська цивілізація вбачає себе у соціальному часі й позалокальному (необмеженому) просторі. Вона – за своїми базовими установками – всесвітня і універсальна, переважно тому, що лише християнство створило індивідуальний (історичний) суб'єкт, незалежний від будь-яких локальних колективно-племінних форм. Причому, цей суб'єкт має персоналістський і соціальний характер. Персоналістський, оскільки християнство – особистісна релігія, у ній і виникає тема “особистість”. Недаремно на відомій картині М. Ге Ісус Христос мовчки опускає голову, коли Понтій Пілат запитує: “Що є істина?” Адже істина в християнстві не “що”, а “Хто”. Він, Ісус Христос, – це Істина. Соціальний, оскільки цей індивідуальний історичний суб'єкт розміщується у суспільстві. Водночас реальний суб'єкт локальних азійських цивілізацій винесений за суспільні рамки й існує у вигляді або світових безособистісних законів (ме, карма, дао), або зооморфних богів [2, с. 245].

Звідси й виникають певні сумніви. Персоналістський підхід до історії культури, персоналістська історіософія можливі лише в межах християнського світу, але соціально-історично християнство знаходиться в певних межах. Його універсальність і всесвітність тільки інтенціональні. І тут постає запитання: наскільки ми, українці, здатні до формування персоналістської історіософії,

вливатися в європейську соціальну і гуманізаційну сутність? Можна відповісти позитивно, адже ми – християнська країна, зі своєю, щоправда, специфікою. Але тут знову сумніви. Особливість нашої свідомості, сформованої на особливостях православного християнства, основним постулатом якого є цезаропапізм, проповідує владовласність, чого немає в західному християнстві. Як у цьому випадку розв'язати проблему демократії, коли і сьогодні, у XXI ст., у нашій країні влада і надалі, до певної міри, залишається законом.

Як відомо, попередниками християнської цивілізації стала антична цивілізація з двома центрами: Стародавніми Афінами і Стародавнім Римом. Для економіки цього типу характерна приватна власність (перш за все, на землю, а також на засоби виробництва) вільних громадян у межах поліса. В античному полісі боги володіли тільки горою Олімп і землями з господарствами, посвячених їм храмів. Формально Афіни належали богині Афіні як такій, що виграла суперечку за місто з богом морів Посейдоном, але майже все обмежувалося Акрополем з її храмом Парфеноном, де зберігалися казна Морського союзу, архіви та інші документи. Майже те саме спостерігається і в Римі, де таку функцію виконував храм Юпітера. Боги допомагали керувати, але поза храмами мало чим володіли. В невеликих містах-полісах власністю володіли громадяни полісу, тобто, чоловіки, народжені від громадян полісу, які досягли 18 років, і не здійснили протиправного вчинку, що визначалося зборами демосу. Ділянки землі, що дісталися їм спочатку за жеребом, їх часто не влаштували, і вони почали продавати орну землю.

У цьому суспільстві власників правителі швидше були військовими вождями, а не диктаторами. З останнім правова система античності намагалася боротися всіма способами, включно до остракізму. Схожа система панувала в Республіканському Римі, де вона була закріплена в Законах XII таблиць, отримавши назву Римського права. Саме ця правова система, яка ввела поняття “громадянина”, “громадянського суспільства”, “демократії” забороняла закабалення за борги співгромадян, яких вона забезпечувала за рахунок військової здобичі і податків держави. Розростання Римської держави, дармова праця рабів-невільників і зростання диктаторської ролі держави призвели до розпаду Римської імперії, західна частина якої загинула в 476 р., а її розкол у 395 р. утворив нову локальну Візантійську цивілізацію. Необхідно зазначити, що античність у цивілізаційному вимірі не була однорідним утворенням. У східній частині Середземномор'я сильними були культурно-економічні традиційні системи міст-полісів Сухопутного союзу, Єгипту і Месопотамії. Ці системи визначили основні алгоритми розвитку Візантійської цивілізації як традиційні з притаманним їм традиційним менталітетом, що відбилося на формуванні менталітету Києво-Руської держави, ознаки якого спостерігаються, до певної міри, в менталітеті українського народу.

За час існування античної цивілізації сформувався новий тип менталітету її громадян, який називається у філософії і науці “аристотельським типом”, що пізніше успішно буде розвиватися і функціонувати, впливаючи на всі сторони життя в західноєвропейській і північноамериканській цивілізаціях. Підпорядковуючись суворій розумності й логічності, поступово формувалася система цінностей громадян, в якій провідною стає поняття “істина”. Цей менталітет визначав чітко обдуманий, а не чуттєво-стихийний патріотизм як уявлення про особливу боговибраність народу і, самою долею призначені йому перемоги. Цей тип менталітету передбачає усвідомлене прагматичне ставлення до своєї держави як до вищої цінності, усвідомлення громадянина служити їй всіма силами. “Аристотельський тип” менталітету передбачає формування типу особистості з яскраво вираженим раціональним початком, що визначається

категорією “істина” і системоутворюючими ідеями “свободи”, “підпорядкування тільки закону”, “природних прав людини”.

Для української цивілізації більш характерний “платонівський” тип ментальності з великою чуттєво-міфологічною компонентою, яскраво вираженою моральністю і пошуком “правди”. Системоутворюючими ідеями в цьому типі виступають абстрактне розуміння “демократії, свободи, закону”. Цей тип менталітету проявляється таким чином: у домінанті чуттєвого сприйняття дійсності суспільною свідомістю цивілізації, в якому домінує міфологізація реальності; для нього характерне гостре моральне забарвлення всіх суджень, оскільки все оцінюється лише з двох позицій – “добре або погано”; в українському платонівському типі менталітету яскраво простежується тісний, майже язичницький зв’язок з природними стихіями, адже прийняття і усвідомлення християнства завжди здійснювалося через обожнення природи (дворір’я, що переходить у “язичництво у православ’ї”).

Звичайно, платонівський тип менталітету суспільства значно ширший від переліченого, а його різноманітність залежить від культурних традицій тієї чи іншої цивілізації, у кожній з яких цей насичений чуттєвим початком тип менталітету звернений до життя душі, а не розуму.

Є ще одна проблема. Українська історія, крім відомих своїх традицій і закономірностей, володіє ще однією ознакою – константою соціального буття, яка зберігається, незважаючи на всі великі зміни. На це чомусь дуже мало звертається уваги. В чому полягає ця ознака? Україна часто не вирішує своїх ключових питань (або не знаходить ефективних рішень), а переживає їх. Пояснимо на прикладі. Після здобуття незалежності Україна почала будувати ринкову економіку, але як слід – не виходить, хоча оголошено її утвердження, а насправді формується суспільство з ознаками державного феодалізму. Те саме з демократією. Проголосили, але за взірцем взяли (особливо у часи Л. Кучми і В. Януковича) російський варіант керованої демократії, що поглибило кризу і призвело до Революції Гідності.

Так чому Україна так важко вирішує свої головні соціальні, а разом з ними і культурні питання? Тут спрацьовує щонайменше два чинники: а) У нас ще не відбувся той перелом у свідомості, в ментальності, який давно вже стався в більш “просунутих” християнських країнах. Що мається на увазі? У Середні віки і в ранньому Новому часі в Європі сформувався сучасний тип свідомості – абстрактне раціональне мислення. Природно, що європейці цих епох його не придумали, а лише завершили спорудження тієї будівлі, яку століттями будували в рамках спочатку греко-римської, а потім християнської традиції; б) Ця трансформація свідомості привела до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. В чому його сутність? В основі нового типу свідомості знаходиться принцип поєднання “непоєднуваного”: одиничності й всезагальності. Звичайно, не випадково він виник у християнському світі: сама ідея Трійці передбачає єдність одиничності і всезагальності – Бог означає й певну сутність, і три різні сутності. І в цьому немає протиріччя.

Утвердження такого типу свідомості передбачає обов’язковість альтернативно-цілісного мислення. Цілісність будується за принципом альтернативності; альтернативність – це обов’язковий наслідок цілісності. Головне тут – свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини і множинності її ідентичностей. Людина у такому суспільстві приречена на постійний вибір. Якщо хоча б в одній зі сфер своєї життєдіяльності вона позбавлена права вибору, починається розкладання всього суспільства, а не тільки цієї сфери, саме тому, що все суспільство побудоване на виборі.

А як же тоді з українським суспільством, де проблема вибору все ще обмежена? Яке соціально-культурне і морально-етичне становище особистості в

цьому суспільстві? Яким буде його менталітет? Звідси постає питання щодо самої України: чим вона хоче бути і стати, чим є і чим ні? Звичайно, Україна може вибирати: Схід або Захід. Схід – вже був і багато в чому залишається. Захід – свобода вибору ідентичності. Як до цього прийти? Змінити свою ментальність – важко і довго, хоча є й інший варіант – це гуманізація знання, яке б сформувало відповідно нове морально-етичне обличчя суспільства з адекватною ментальністю. Однією з невід’ємних характеристик такого знання є те, що воно нерозривно пов’язане з “розширенням” культурного простору, створенням нових культурних реалій, тягне зміну як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя. Як справедливо зазначав С. Штрассер, “теоретичні твердження дослідника можуть мати в майбутньому великі практичні ефекти. Сучасна історія свідчить, що такий ефект – не тільки мислимий, але насправді можливий. Доречно згадати три найвідоміші теорії у галузі гуманітарних наук. Більшість дослідників західної культури визнає, що економічна теорія Адама Сміта, політична теорія Маркса й психоаналітична теорія Фрейда вплинули як на життя індивідумів, так і на розвиток суспільства в цілому; вони створили нові ситуації, нові людські відносини, нові форми життя” [14, с.174]. Результати наукових досліджень – це і фактор, що змінює соціокультурний ландшафт, і найчастіше закладає основи нових суспільних ідеологем. Використання результатів досліджень змушує замислитись над тим, “як наше слово відгукнеться”.

Цілком слушно зазначає М. Михальченко, що кожна цивілізація вибирає свій історичний шлях, шукає “духовні скрепи”, щоб спрямувати їх на виконання цивілізаційних економічних, політичних, культурних програм і стратегій. Цивілізація, в тому числі й українська, розкривається через її відмінності від інших: вона миролюбива, ніколи не вела загарбницьких воєн, її населення завжди орієнтувалося на обробіток своєї землі розвиток свого ремесла [11, с. 321]. Звідси впливає домінанта менталітету українського народу, його гідності.

Традиція, що в європейській культурі, йде ще від Сократа, сповідує визнання моральної гідності індивіда. Непорушність і самовизначеність духовного світу людини означають, що вона не може бути досягнута лише в координатах зовнішніх властивостей, оскільки містить самобутній внутрішній світ: людина – істота, яка постійно шукає й випробовує саму себе [6]. У наступній європейській думці простежувалася парадигма, відповідно до якої, людина не тільки не є предметом серед предметів, але й не може бути засобом для будь-яких сторонніх цілей, у тому числі й для так званого “загального добра”. Ця парадигма, залишаючись тривалий час панівною, дедалі більше вступала в протиставлення із протилежною – антигуманітарною, що намагалася, зокрема, опертися лише на методологію й успіхи дослідного природознавства. Досить гостре протиставлення надовго визначило долю європейської філософії й культури. З початку ХХ століття процеси масовізації європейського суспільства, зростаючої соціалізації ще більше ускладнили ситуацію. Проте традиція визнання моральної цінності окремого людського індивіда не зникла, а на рівні інституціональної філософії й некомерційної культури залишалася досить вагомою і актуальною.

Сказане, підводить до того, що одним із аспектів цивілізаційного пізнання України є її ментальність, яка проявляється насамперед через призму культурної традиції. Варто наголосити, що остаточно сформованої теорії ментальності не існує. Проблематика ментальності цікавить багатьох дослідників і інтенсивно розробляється на наших очах. Ментальність цікавить нас у аспекті співвідношення культури з цивілізаційною специфікою. Наше переконання полягає в тому, що *ментальність є базовим носієм сутнісних характеристик*

цивілізації. Саме ментальність створює всю безмежну феноменологію конкретної цивілізації.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990.
2. Grens P. Adornos Philosophie in Grundbegriffen: Auflösung einer Deufungsprobleme / P. Grens. – Frankfurt am Main. – М.: Klostermann, 1974.
3. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры / А. Я. Гуревич. – М., 1981.
4. Здерева Г. Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе / Г. Здерева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects>.
5. *Історія* в термінах і поняттях: довідник. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014.
6. Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии / Э. Кассирер. – М., 1988. – 71 с.
7. Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Ж.-А. Кондорсе. – М. – Л.: Соцэскиз, 1936. – 287 с.
8. Конг О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / О. Конг. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 256 с.
9. Князева Е. Н. Антропологический принцип в синергетике / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1997. – № 3.
10. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
11. Михальченко М. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков / М. Михальченко. – К.: Парламентское изд-во, 2016.
12. Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России / Ю. Пивоваров // Метод: Московский ежегодник трудов по обществоведческим дисциплинам. Сборник научных трудов. Вып. 2 – М.: Институт научной информации по общественным наукам. – 2011.
13. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль: Діалог, 1997. – 256 с.
14. Strasser S. Understanding and Explanation. Basic Ideas Concerning the Humanity of the Human Sciences / Strasser S. – Pittsburgh, 1985.
15. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс. – М.: Республика, 1994.

Михаил Юрий

ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ПОНИМАНИЕ ИСТОРИИ И СУЩНОСТЬ МЕНТАЛИТЕТА

В статье идет речь о понимании менталитета с позиций цивилизационного подхода. Указывается, что для украинской цивилизации характерен «платоновский» тип ментальности с большой чувственно-мифологической компонентой, ярко выраженной моральностью и поиском «правды». Системообразующими идеями в этом типе выступают абстрактное понимание демократии, свободы, закона.

Ключевые слова: менталитет, цивилизация, культура, прогресс, общество.

Mykhaylo Yuriy

CIVILIZATIONAL UNDERSTANDING OF THE HISTORY AND NATURE OF MENTALITY

The article deals with the understanding of the mentality from the standpoint of the civilizational approach. It is pointed out that a «Platonic» type of mentality with a large sensory-mythological component, pronounced morality and the search for «truth» are characteristic for the Ukrainian civilization. An abstract understanding of democracy, freedom, law are the system-forming ideas of this type.

Key words: mentality, civilization, culture, progress, society.

УДК 94(477)“1921”(045)

Микола Стопчак

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті комплексно проаналізована література радянського періоду щодо історії Другого Зимового походу 1921 р. Охарактеризовано методологічні підходи радянської історіографії до висвітлення цієї теми. З'ясовано, що через партійну заангажованість радянські історики подали викривлену картину яскравої віхи боротьби українського народу за відновлення державності в роки Визвольних змагань 1917–1921 рр., низка аспектів проблеми взагалі опинилася поза їх увагою.

Ключові слова: радянська історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід.

Воєнний аспект українського державотворення доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., який охоплює й один з найтяжчих періодів існування Збройних Сил УНР – період інтернування в таборах країн Центральної Європи, чи не найбільше спочатку замовчувався, а згодом всіляко фальсифікувався радянською історіографією. Це стосується й такої яскравої і, водночас, трагічної сторінки доби Визвольних змагань як Другий Зимовий похід 1921 р. (інша його назва – Листопадовий рейд).

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створили чимало наукових праць, у яких висвітлюється історія Листопадового рейду 1921 р. Вітчизняні фахівці відкинули як ненаукові, політично вмотивовані висновки радянської історіографії про Листопадовий рейд як спробу української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, яку підтримували іноземні імперіалісти, повалити в Україні владу робітників і селян, знову повернути її до рук буржуазії поміщиків. Проте, аналіз низки праць засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, мають певною мірою місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні стереотипи і штампи щодо окремих її аспектів, зокрема, діяльності ППШ з підготовки Другого Зимового походу 1921 р., його перебігу, причин поразки, її наслідків для подальшої національно-визвольної боротьби української еміграції тощо. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків. На наявність певних проявів “синдрому комунізації істориків” при висвітленні багатьох проблем української історії, в т.ч. і періоду Української революції 1917–1921 рр., звернув увагу знаний фахівець у галузі історіографії та джерелознавства Я. Калакура. Він, зокрема, зазначає, що деякі вітчизняні історики з деформованою комуністичною пропагандою свідомістю все ще продовжують сповідувати марксистську ідеологію, глорифікують радянську дійсність. Розчулені ностальгією за минулим, пише автор, вони нерідко продовжують плисти за радянськими сценаріями, заперечуючи більшовицьку окупацію України, голодомор, масові репресії, замовчуючи масштаби українського національно-визвольного й опозиційного рухів [1, с. 170].

Наявність подібних тенденцій зумовлює необхідність наукового історіографічного осмислення методологічних підходів радянських істориків до висвітлення історії Листопадового рейду 1921 р.

Варто зазначити, що у сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів, присвячені зазначеній проблемі. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх статтях,

монографіях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких констатують, що радянські історики лише фрагментарно висвітлювали історію Другого Зимового походу і тільки в контексті боротьби більшовиків за встановлення радянської влади в Україні та проти “зговору міжнародної буржуазії”. При цьому, фактографічний матеріал майже в усіх публікаціях радянської історіографії з досліджуваної проблеми добирався однобічно, а трактувався відверто апологетично, що не сприяло її зваженій науковій розробці [2, с. 12; 3, с. 10, 27; 4, с. 3–4; 5, с. 3–4].

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір як об’єкту наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно розглянути науковий доробок радянських дослідників щодо історії Другого Зимового походу і на цій основі з’ясувати основні тенденції і складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

Слід наголосити на тому, що радянські автори, висвітлюючи історію Другого Зимового походу, керувались, перш за все, настановами вищих очільників КП(б)У та РКП(б) щодо ставлення до петлюрівського повстанства. Відповідно до більшовицької концепції український повстанський рух мав трактуватися як політичний бандитизм, а його учасники зображуватися вбивцями, зрадниками, злочинцями, політичними авантюристами.

Перші публікації такого плану з’явилися ще у розпал повстань в Україні в 1921–1922 рр. і належали вищим державним та військовим керівникам, співробітникам більшовицьких органів держбезпеки – Х. Раковському, Р. Ейдеману, А. Орлінському, С. Дукельському, І. Лацису, К. Шефу [6] та ін. Головна увага в них зверталась на висвітлення героїчної боротьби Червоної Армії, Надзвичайної комісії проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Боротьба українського народу за державну і національну самостійність піддавалась різкому осуду, характеризувалась як прояв куркульського бандитизму. Тенденційно підбирались матеріали із зазначеної проблематики для друку документальних збірників [7].

Починаючи з другої половини 20-х рр. ХХ ст., особливо після вбивства С. Петлюри, ідеологічний наступ більшовицької влади на петлюрівщину в УСРР значно посилюється. Це не могло не відбитися на змісті і науковому рівні праць радянських істориків з цієї проблематики. Мова йде про публікації М. Какуріна [8], Б. Козельського [9], М. Філіпова [10], М. Гаріна [11] та ін. Наведений у них матеріал щодо повстанського руху в Україні, прагнення Державного Центру УНР в екзилі відновити українську державність нерідко подавався у перекрученому вигляді, супроводжувався образливими штампами, а то й відвертою лайкою. Проте, праці зазначених авторів все ж містили певну інформацію про діяльність ППШ, спрямовану на підготовку Другого Зимового походу, підпільну антибільшовицьку мережу в УСРР, розмах повстанського руху та дії більшовицьких каральних органів з метою його придушення, основні віхи трагічних подій листопада 1921 р.

Наприкінці 20-х – 30-ті рр. ХХ ст. внаслідок репресій щодо академічних установ, провідних представників української історичної науки будь-які серйозні історичні дослідження стали неможливими. Намагаючись витравити із свідомості українців навіть згадки про повстанський рух, більшовицька влада вилучала з бібліотек праці, які містили відомості про повстанську боротьбу, Листопадовий рейд 1921 р. Зникали з обігу праці навіть тих авторів, які самі були активними учасниками боротьби з повстанцями. Багатьох з них в умовах утвердження сталінізму оголосили “ворогами народу”, а їх праці піддали забуттю. Як результат – поодинокі історичні дослідження цього періоду навіть не згадували про повстанців, таку важливу віху визвольної боротьби українців, як Другий Зимовий похід [12]. Лише на початку 40-х рр. ХХ ст. було надруковано

дві статті радянських істориків – І. Премислера [13] та А. Слюсарського [14], які містили певну інформацію про діяльність радянської влади з метою розгрому “махновських та петлюрівських банд” протягом 1921 р. Виклад матеріалу у цих статтях супроводжувався відповідною антипетлюрівською риторикою, апологетикою більшовицькій партії, яка врятувала радянську владу в Україні, розгромивши її найзапекліших ворогів. Поразка Другого Зимового походу відносилась зазначеними авторами до значних успіхів Радянської влади початку 20-х рр. ХХ ст.

У 50–60-ті рр. ХХ ст. буремні події, пов’язані з визвольною боротьбою українського народу на початку 20-х рр., майже не досліджуються радянськими істориками. Лише окремі з них торкаються зазначеного періоду, зокрема, А. Лихолат. У 1954 р. була надрукована його монографія “Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.)” [15], але вона лише побіжно висвітлює повстанський рух на початку 20-х рр. ХХ ст. Листопадовий рейд у цій праці навіть не згадується. У 1959 р. були опубліковані статті А. Залевського [16] та В. Сліпченка [17]. Вони містять певну інформацію про повстанський рух в Україні протягом 1921 р., прізвиська повстанських отаманів, проте аналіз його причин, соціальний склад повстанців у роботі відсутній. В руслі традиційної компартійної ідеології повстанський рух трактується як “петлюрівський бандитизм”, соціальну основу якого складало переважно куркульство та частина середняків, незадоволених продрозкладкою. При цьому автор виступив з огульною критикою українських зарубіжних істориків які прагнули з’ясувати витоки повстанського руху в Україні, визначити його етапи, причини занепаду наприкінці 1921 р. Вони характеризуються як “буржуазно-націоналістичні запродавці”, які, знаходячись на службі в американських імперіалістів, “у своїх підлабузницьких писаннях ще й досі виставляють бандитів як “національних героїв”, “видатних революціонерів”, які нібито боролися за інтереси робітників і селян України” [16, с. 92].

У такому ж ключі А. Залевський охарактеризував і Другий Зимовий похід, відвівши цій події всього кілька рядків. У його трактовці цей похід був нічим іншим як “останньою спробою іноземних імперіалістів та української буржуазно-націоналістичної контрреволюції підняти повстання на Україні та повалити Радянську владу” [16, с. 97]. Ця та інші подібні публікації були пронизані безугавним вихвалянням “мудрого керівництва” Комуністичної партії, завдяки якому вдалося “забезпечити на Україні велике торжество соціалістичної революції” [16, с. 98].

Серед небагатьох праць радянських істориків 60-х рр. ХХ ст. з окресленої проблематики варто назвати монографію І. Трифонова [18]. Порівняно з працями своїх попередників вона відрізняється дещо більшим обсягом фактологічного матеріалу з історії підготовки і проведення Другого Зимового походу [18, с. 285–289]. Проте суттєвих змін у оцінці цієї події у праці не спостерігається. Як і раніше, похід трактується як “петлюрівська авантюра”, “збройний набіг”, у якого не було ніяких виглядів на успіх через відсутність підтримки серед широких народних мас. “Залишки куркульських банд на Україні, – пише І. Трифонов, – були розбиті самими селянами” [18, с. 150]. У такому ж ключі дається характеристика ставлення селянства до виступу Ю. Тютюнника й у невеликій публікації Ю. Римаренка [19].

У 70–80-ті рр. ХХ ст. радянські історики значно активніше досліджують повстанський рух в Україні напередодні та під час Другого Зимового походу, сам його перебіг. У цій царині працюють О. Кучер [20], В. Чередниченко [21], Ю. Гай [22], Д. Голінков [23], П. Білий та П. Дишлевий [24]. Розширюється джерельна база досліджень завдяки залученню нових документів з радянських архівів. В результаті фактологічна основа праць, присвячених Другому Зимовому

походу, стає більш насиченою. У них звучать прізвища багатьох повстанських отаманів, наводиться чисельність повстанських загонів в Україні в момент виступу Армії УНР на терен України. В багатьох випадках інформація про розгортання виступів Подільської, Волинської, Бессарабської повстанських груп в Україні, їх чисельність, озброєння, епізоди бойових дій стає достовірнішою. Деякі дослідники, зокрема, О. Кучер, В. Чередниченко, пишуть про значні труднощі, з якими стикалось більшовицьке керівництво, прагнучи придушити повстансько-партизанський рух в Україні в процесі розгортання Другого Зимового походу. Вони змушені констатувати продовження повстанської боротьби в Україні навіть після поразки Листопадового рейду, називають військові втрати радянської сторони. Разом з тим, у концептуальних питаннях щодо Другого Зимового походу радянські історики продовжували обстоювати застарілі радянські стереотипи, категоріальний апарат, який супроводжував виклад матеріалу, не лише не змінився, а й в багатьох випадках став значно різкішим, нерідко межував з лайкою. Образливі вислови на кшталт “банди”, “бандитські зграї”, “набрід”, “мерзенні вбивці”, “головорізи”, “куркульсько-націоналістичні бандити”, “жовто-блакитні запроданці” були рясно розсипані радянськими авторами по всім виданням вищеназваних праць, прагнучи викликати в українського народу страх та ненависть до тих, хто прагнув звільнити Україну від більшовицького ярма. В багатьох працях інтернована Армія УНР, що здійснила восени 1921 р. спробу відновити державну незалежність України, зображувалась деструктивною силою, а керівники Державного Центру маріонетками в руках імперіалістичних країн, які прагнули повалити першу в світі соціалістичну державу. ”Аналіз документів ППШ, – пише, зокрема, Ю. Гай, – зізнання його керівника Ю. Тютюнника та інших петлюрівських отаманів дає підстави твердити, що уся так звана визвольна акція “державного центру УНР” фактично перетворилася на шпигунську та диверсійно-терористичну діяльність на користь іноземним розвідкам, про що посилено замовчують сучасні буржуазні “українознавці” [22, с. 102]. Характерною рисою багатьох праць радянських істориків є прагнення применшити масштаби повстанського руху. В низці праць повстанці зображуються людьми, які піднялись проти Радянської влади, підтримали Армію УНР через власну політичну недосвідченість, облудну більшовицьку пропаганду, багатьох з них ”бандити” нібито насильно примусили взяти в руки зброю. Всіляко проводилась думка про те, що більшість селян не збиралися допомагати перекинутим на територію України з Польщі ”петлюрівським бандам”. Так, П. Білий та П. Дишлевий, описуючи виступ на терен України Київської групи полковника Палія, яка нараховувала майже 700 чоловік, пишуть, що, незважаючи на поширення петлюрівських закликів серед селянства, співчуття до нього “буржуазні націоналісти не дочекалися. Через декілька днів після вторгнення чисельність банди збільшилась лише до тисячі осіб. В подальшому кількість бандитів неухильно зменшувалась” [24, с. 128]. Автори цієї та інших праць всіляко прагнули довести, що Другий Зимовий похід був заздалегідь приречений на невдачу, оскільки селяни розуміли, що націоналістичні гасла, висунуті “петлюрівцями”, були лише ширмою, яка приховувала їх справжню мету – знову “всістися на шию українському народу” [24, с. 18]. “Швидка і рішуча ліквідація петлюрівської авантюри, – пишуть П. Білий та П. Дишлевий, – була зумовлена тим, що трудяще селянство України остаточно і безповоротно встало на шлях, вказаний Комуністичною партією. Сам Тютюнник змушений був визнати, що “населення в переважній своїй більшості поставилось до нас байдуже, а подекуди і відверто вороже..., народ і не думав повставати” [24, с. 130].

Варто зазначити, що негативний вплив на ідейну спрямованість багатьох праць радянських істориків з досліджуваної теми справили узагальнюючі

фундаментальні праці з історії громадянської війни [25, 26]. У них, як правило, відверто критично оцінювались всі події, пов'язані з підготовкою і проведенням Другого Зимового походу. Багато трагічних фактів взагалі приховувалось, зокрема, в жодній з таких праць годі знайти й згадку про розстріл 359 полонених вояків Армії УНР під Базаром. Але подібні праці вважались такими, що відображали офіційну точку зору керівництва КПРС на всі історичні події, які стосувались вітчизняної історії. Тому для радянських істориків вони мали бути орієнтиром при висвітленні цих подій. І радянські фахівці практично до кінця існування Радянського Союзу від цього правила не відступали, тиражуючи у різних варіаціях усталені компартійні оцінки Листопадового рейду 1921 р. А, отже, радянська історіографія так і не зуміла дати наукового осмислення цього останнього героїчного і одночасно трагічного акорду історії боротьби УНР за власну незалежність.

Список використаних джерел

1. *Калакура Я.* Комплекс “совковості” пострадянської історіографії / Я. Калакура // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 16. – Ч. 2. – С. 163–174.
2. *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. І. Павленко. – К., 1999. – 352 с.
3. *Срібняк І.* Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність / І. Срібняк. – К., 2000. – 324 с.
4. *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 20.02.22 “Військова історія” / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 20 с.
5. *Файзулін Я. М.* Другий Зимовий похід в контексті національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство” / Я. М. Файзулін. – К., 2008. – 16 с.
6. *Раковский Х.* Красная Армия и борьба с бандитизмом / Х. Раковский. – Харьков, 1921. – 25 с.
7. *Эйдемман Р.* К вопросу о борьбе с бандитизмом / Р. Эйдемман // Армия и революция. – 1922. – № 2. – С. 3–6; *Орлинский А. Р.* Бандитизм и борьба с ним / А. Р. Орлинский // Армия и революция. – 1921. – № 2–3. – С. 15–21; *Дукельский С. С.* ЧК на Украине / С. С. Дукельский. – Вермонт: Chalidze Publications; Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. – 152 с.; *Лацис М.* Два года борьбы на внутреннем фронте / М.: Лацис. – Х. : Изд. Наркомюста, 1922. – 74 с.; *Шеф К.* Петлюровская авантюра в октябре–ноябре 1921 г. / К. Шеф // Армия и революция. – 1922. – № 8–9. – С. 180–194.
7. *Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г.* – Харьков, 1921. – 290 с.
8. *Какурин М.* Громадянська війна на Україні / М. Какурин. – К., 1928. – 70 с.
9. *Козельський Б. В.* Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство) / Б. В. Козельський. – Харків, 1927. – 147 с.
10. *Филлипов Н.* Украинская контрреволюция на службе Англии, Франции и Польши / Н. Филлипов. – М. – Л., 1927. – 156 с.
11. *Гарін М.* Історія КП(б)У в З'їздах та конференціях. VI конференція КП(б)У. 9–14 грудня 1921 року / М. Гарін. – Х., 1930. – 56 с.
12. *Сушино-Хоменко В.* Одміни і банкрутство українського націоналізму. Історико-публіцистичні нариси / В. Сушино-Хоменко. – Харків: Державне вид-во України, 1929. – 187 с.
13. *Премыслер И.* Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) / И. Премыслер // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9. – С. 34–44.
14. *Слюсарский А. Т.* Комитеты незаможных селян в борьбе с бандитизмом / А. Т. Слюсарский // Научные записки украинской академии социалистического земледелия им. Артема. – Харьков, 1941. – Т. 3. – С. 51–55.
15. *Лихолат А. В.* Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1954. – 655 с.
16. *Залевський А. Д.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) / А. Д. Залевський // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 90–98.
17. *Сліпченко В. А.* КП(б)У – організатор розгрому націоналістичної контрреволюції в 1921–1923 рр. / В. А. Сліпченко // З історії Комуністичної партії України. Наукові праці кафедр суспільних наук м. Києва. – К., 1959. – С. 80–85.
18. *Трифонов И. Я.* Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа (1921–1923 гг.) / И. Я. Трифонов. – Л. : Ленинградский университет, 1964. – Ч. 1. – 310 с.
19. *Римаренко Ю.* З історії боротьби трудового селянства проти куркульського бандитизму (1921–1922 рр.) / Ю. Римаренко // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 110–113.
20. *Кучер О.* Участь ВУЧК – ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921–1923 рр. / О. О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Харківського

університету, 1970. – Вип. 9. – С. 40–48; 21. *Чередниченко В. П.* Анатомія зради: український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. П. Чередниченко. – К.: Політвидав України, 1978. – 333 с. 22. *Гай Ю.* З ким і проти кого. Ганебний шлях пеллорівщини та її “спадкоємців” / Ю. Гай. – К.: Молодь, 1980. – 111 с. 23. *Голиков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР: У 2 кн. / Д.Л. Голиков. – М.: Политиздат, 1986. – Т. 2. – 396 с. 24. *Белый П. Ф.* Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.) / П. Ф. Белый, П. С. Дышлевой. – К.: Вища школа, 1988. – 155 с. 25. *История гражданской войны в СССР. 1917–1922:* в 5 т. Т.5. / сост.: Г.Г. Алахвердов, П. А. Голуб, В. С. Кириллов и др. – М.: Госполитиздат, 1960. – 419 с. 26. *Історія Української РСР:* у 8 т., 10 кн. Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / редкол. М. І. Супруненко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 592 с.

Николай Стопчак

ВТОРОЙ ЗИМНИЙ ПОХОД В ИНТЕРПРЕТАЦИИ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье комплексно проанализирована литература советского периода, касающаяся истории Второго Зимнего похода 1921 г. Охарактеризованы методологические подходы советской историографии при освещении этой темы. Показано, что из-за партийной заангажированности советские историки представили искривленную картину этой яркой вехи борьбы украинского народа за восстановление государственности в годы Освободительной борьбы 1917–1921 гг., многие аспекты данной проблемы вообще оказались вне поля их зрения.

Ключевые слова: советская историография, историографический процесс, украинская военная эмиграция, интернированная Армия УНР, Второй Зимний поход.

Mykola Stopchak

SECOND WINTER CAMPAIGN OF UNR ARMY IN THE INTERPRETATION OF SOVIET HISTORIOGRAPHY

The paper deals with comprehensively analyzed the literature of the Soviet period concerning the history of the Second Winter Campaign in 1921. The methodological approaches of the Soviet historiography in the coverage of the topic are characterized. It is shown that, because of party engagement, Soviet historians have presented a twisted picture of this bright milestone of the struggle of the Ukrainian people for the restoration of statehood in the years of the Liberation struggle of 1917–1921, many aspects of the problem in general turned out to be outside their field of vision.

Key words: Soviet historiography historiographical process, Ukrainian military emigration, integrated UNR Army, Second Winter Campaign.

УДК 930.1(477):327(477+439)

Олег Калакура

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ МІЖВОЄННИХ РОКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена найбільш суперечливим аспектам українсько-польських стосунків у Галичині та Волині міжвоєнних років ХХ ст., зокрема висвітленню їх в історичній та політологічній літературі.

Ключові слова: українсько-польські відносини, сучасна українська історіографія, міжнаціональні конфлікти, міжвоєнні роки, Східна Галичина, Західна Волинь.

Підвищений інтерес суспільствознавців до українсько-польських взаємин як у минулому, так і в історичній перспективі, засвідчує наукову актуальність вивчення політичних, соціальних, культурних складових цих відносин, вплив історичних подій на сучасну міждержавну та міжнародну співпрацю, а також і на історіографічний процес. Загострена увага українських та польських істориків зосереджена, насамперед, на осмисленні надзвичайно складних подій, пов'язаних із збройним конфліктом наприкінці Другої світової війни, різних підходах до вшанування пам'яті його жертв, що диктує потребу наукового аналізу наявних поглядів стосовно причин і мотивів неоголошеної війни двох сусідніх народів, інспірованої третіми силами, насамперед Німеччиною та СРСР [1], неупередженого аналізу історіографії українсько-польських відносин у міжвоєнну добу. Історіографія українсько-польських взаємин міжвоєнних років, зокрема українська, далеко неоднозначна, оскільки в ній представлені праці як радянських і пострадянських істориків, так і представників нової генерації учених, які сформувалися в умовах незалежності України. Ці дослідження створені на різній джерельній і методологічній основі, а тому суттєво відрізняються науковим рівнем та ідейним спрямуванням. Аналіз історіографії означеної проблеми засвідчує наявність у ній кількох тематичних блоків, а саме: польсько-українські й радянсько-польські відносини, взаємини між радянськими поляками та українцями з поляками і українцями, які мешкали в Другій Речі Посполитій, становище українців у самій Польщі, характер протистояння між українцями та поляками на західноукраїнських землях. Саме найбільш суперечливим аспектам україно-польських стосунків у Галичині та на Волині, їхньому висвітленню в історичній та політологічній літературі присвячена ця стаття.

Більшість дослідників зазначають, що етнополітичний розвиток західноукраїнських земель, життєдіяльність тамтешніх поляків у міжвоєнну добу корінним чином відрізнялися від ситуації в радянській Україні. Східну Галичину та Західну Волинь інкорпорувала відновлена Польська держава і основний масив західноукраїнських поляків зосередився у Другій Речі Посполитій. При цьому, польські історики схильні глорифікувати її національну політику, наголошуючи на створенні сприятливих умов для розвитку української громади та її мирного співжиття з польським суспільством, замовчуючи, що влада не лише не забезпечила українцям повноти прав відповідно до міжнародних зобов'язань, але й вдавалася до протиправних методів їх денаціоналізації, позбавлення елементарних умов для національно-культурного розвитку. Порівняльний аналіз праць українських авторів: В. Комара, О. Красівського, М. Кугутяка, М. Кучерепи, С. Макаруча, М. Литвина, К. Науменко, П. Федорчака, В. Чоповського [2] і польських: Е. Коко, Л. Мрочка, М. Папіржинської-Турек, Т. Петрокевича, З. Торжецького, А. Чойновського [3] та ін. репрезентують як

деякі однакові підходи, так і принципи відмінності в оцінках національної політики Польщі у Східній Галичині та Західній Волині. Частина польських дослідників дотепер перебуває в полоні стереотипів на кшталт “Східна Малопольща”, “польські землі”, “наші всходні креси”, що мають геополітичний підтекст. Натомість у працях деяких українських істориків простежується синдром “одвічної ворожості Польщі”, успадкований від російської та законсервованій радянською історіографією, замовчування позиції тих польських політиків і громадських діячів, які виступали на оборону українства. На маргінесі досліджень істориків обох країн залишаються взаємини поляків та українців на рівні окремих родин, спільних поселень, побуту та господарського життя, а також ролі третіх сил в розпалюванні польсько-українського протистояння. Якщо поляки розглядають рішення Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р. про передачу Східної Галичини та Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої як “акт історичної справедливості”, то українські науковці вбачають в ньому виправдання окупації краю, а дискримінаційну політику польської влади оцінюють як спробу полонізації українців і ліквідації тих політичних, національних і соціальних прав, що вони мали за часів Австро-Угорщини. Усе це призвело до загострення міжетнічного протистояння та зтяжної конфронтації, спричинило масовий рух українського опору, акти саботажу і навіть терору. Ситуація ускладнювалася й тим, що після утворення СРСР, утвердження режиму одноособової влади Сталіна, розгортання голодоморів і масових репресій значно погіршилися міждержавні відносини, а це негативно вплинуло на становище поляків у підрадянській Україні та українців у Польщі.

У контексті поставленої проблеми важливо виявити, як сучасна українська історіографія трактує корінні відмінності в суспільній свідомості поляків, які відновили і зберегли незалежність Польщі, та західних українців, які не лише втратили свою державність, але й опинилися під окупаційним режимом, як вона аналізує глибинні причини зародження міжетнічного конфлікту, характер, масштаби й альтернативи його уникнення, з’ясовує місце політичних партій та об’єднань в етнонаціональних процесах, вплив конфесійного чинника на українсько-польські стосунки. Ряд авторів вважає, що на настроях і психології західноукраїнського суспільства суттєво позначилися зміни у статусі його найбільших етнічних груп: поляки Галичини та Західної Волині долучилися до титульної нації і знову відчули себе “державним народом”, натомість українці, які становили більшість і проживали на своїй етнічній землі, з поразкою ЗУНР втрачали державність і перетворювалися на національну меншину, позбавляючись навіть тих обмежених прав, які вони мали в Австро-Угорщині [4, с. 262].

Зупинимось докладніше на розумінні українськими дослідниками етнонаціональних процесів у Східній Галичині та Західній Волині, де мешкав основний масив поляків західноукраїнського краю та найбільшої гостроти набуло польсько-українське протистояння, головна причина якого крилася в недооцінці польською владою ролі етнічного чинника в процесі розв’язання територіальних суперечок, антагонізмів, успадкованих від минулого, в її шовіністичній політиці, спрямованій на колонізацію та полонізацію краю, ущемлення прав і свобод українців. Уряд Другої Речі Посполитої у своїх геополітичних планах ігнорував як історичну українськість Галичини та Волині, споконвічне прагнення їхнього корінного населення до самовизначення та соборності, так і етнічний склад їх жителів. За тенденційно проведеним у вересні 1921 р. переписом населення Польщі у Східній Галичині українці становили 66,2 %, зокрема у Станіславському воєводстві – 70,2%, Тернопільському – 50,2 %, у Львівському (без приєднаних до нього західних повітів) – 35,9 % [5, 14–

16]. Поляки найменший відсоток становили у Волинському воєводстві – 10,9 % та на Поліссі. Незважаючи на фальсифікації, перепис засвідчив український етнічний характер регіону, показав, що лише у великих містах, зокрема у Львові, поляки становили більшість (62%).

Більшість сучасних українських істориків вбачає головну причину українсько-польського протистояння у намаганнях польських шовіністів трактувати Річ Посполиту як мононаціональну державу, насильно інтегрувати Східну Галичину та Західну Волинь до складу Польщі шляхом “доконаних фактів”. Автори вказують на заборону вживання термінів “українці” та “Галичина”, замість яких насаджувалися поняття “русини” і “Східна Малопольща”, було ліквідовано Галицький крайовий сейм, інститут намісництва, запроваджено єдиний у державі поділ на воєводства. Задля збільшення кількості поляків у краї до Львівського воєводства приєднувалися західні повіти з переважно польським населенням. Грубо порушувалася 109 стаття Конституції Польщі (1921 р.), що декларувала громадянам національні права, визнавала національні традиції, рідну мову спілкування, віросповідання. Ці та інші конституційні норми на практиці не виконувалися, влада закривала очі на масові факти дискримінації українців за етнічним принципом, на прояви національної нетерпимості, заохочувала переслідування учасників українського державотворчого руху, колишніх вояків Української галицької армії. Архівні документи і спогади, які у якості аргументів наводять українські дослідники, засвідчують масове звільнення українців із державних установ та адміністративних органів за відмову від прийняття присяги на вірність Другій Речі Посполитій. На всій території краю були введені надзвичайні суди, створювалися концтабори, провадилися облави, арешти, обшуки. Польська влада посилила цензуру, наклала заборону на випуск українських газет “Громадський голос”, “Українська думка”, “Діло”, “Свобода”, “Воля” та ін. Усі ці антиукраїнські акції негативно впливали й на долю польського населення, оскільки значна його частина опинилася заручником шовіністичної політики влади та відчувала наростання ворожості з боку українців [6, с. 117].

У працях українських політологів доведено, що початковим засобом політичної інкорпорації краю польський уряд розглядав призначені на листопад 1922 р. вибори до сейму та сенату, намагаючись видати їх за референдум для підтвердження його “добровільного” входження до складу Польщі. У такий спосіб влада прагнула отримати дипломатичну підтримку анексії Східної Галичини та Західної Волині, але під тиском руху спротиву була змушена відкласти вибори до одержання санкції західних держав. Із тактичних міркувань почалася підготовка статуту про воєводське самоуправління для території зі змішаним населенням, при цьому було відхилено проект, запропонований для Східної Галичини країнами Антанти ще в 1919 р., яким вона розглядалася окремою провінцією зі своїм сеймом. В ухваленому “Законі про принципи загального воєводського самоуправління, зокрема Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств” (вересень 1922 р.), який мав вступити в дію через два роки, говорилося про створення воєводських сеймиків із правом приймати свої закони з наступним погодженням із головою Ради міністрів і санкцією президента. Призначений центральним урядом воєвода наділявся правом накладати вето на постанови сеймика, призупиняти їх дію, якщо, на його думку, вони суперечили державним інтересам. Хоча до компетенції воєводського самоуправління входили питання культури, освіти (крім вищої школи), віросповідання, місцевого будівництва, розвитку промисловості, сільського господарства, вони не могли вирішуватися, оскільки не забезпечувалися фінансово. Як показав час, уряд не збирався впроваджувати цей закон у життя, а використав його як засіб зняття політичної напруженості та заспокоєння

населення, а також для одержання підтримки західних держав щодо проведення виборів та офіційного визнання ними східних кордонів Польщі. Сучасні історичні розвідки стверджують, що за таких умов українські демократичні сили змушені були бойкотувати вибори, розгорнути саботажні акції та підготовку повстання, але наштовхнулися на шалений тиск із боку влади, поліції, військових гарнізонів. Переважна більшість українського населення, що визнають і польські дослідники, вибори проігнорувала: у Станіславському воєводстві в них взяли участь 32,1% виборців, у Тернопільському – 35,3%, у Львівському – 52,8% [7, с. 135]. До сейму було обрано п'ять послів за українськими списками на чолі з М. Ільківим, який представляв Українсько-Руську партію хліборобів ліберального спрямування, що не користувалася популярністю в українських колах. Польська дипломатія, маніпулюючи результатами виборів, домоглася суттєвих змін у ставленні західних держав на користь Другої Речі Посполитої, які виявляли дедалі більшу зацікавленість у створенні “санітарного кордону” із СРСР. Країни Антанти остаточно відмовилися від ідеї незалежної східногалицької держави та погодилися на включення Східної Галичини і Західної Волині до складу Польщі, але за умови надання місцевому населенню автономії. Рада амбасадорів західних держав передала Польщі юридичні права на володіння цим краєм і встановлення там воєводського самоуправління. При цьому було взято до уваги заяву про те, що Польща визнає етнографічні особливості Східної Галичини та погоджується на її автономний устрій. Проти рішення Ради послів рішуче виступили українські політичні партії, об'єднання, культурно-просвітницькі організації, а також президент ЗУНР Є. Петрушевич в екзилі. У Львові, Станіславі, Тернополі, Рівному, Луцьку, майже в усіх повітових містах пройшли багатолюдні мітинги-протести, на яких висловлювалася готовність боротися за скинення польського ярма і злуку з усім українським народом в одній соборній і незалежній державі. У відповідь на протести та заяви польський уряд на чолі з В. Сікорським розробив так звані “нові напрями” політики на східних кресах, які під маскою лицемірних обіцянок про створення українцям і білорусам сприятливих умов для національного та культурного розвитку передбачали “повне злиття східних кресів з державою”.

Дослідники українсько-польських взаємин не оминають того факту, що задекларована польським урядом концепція регіоналізації хоч і визнавала політичні, культурні та релігійні особливості краю, але не допускала національної консолідації українців східних земель. Як пріоритетне завдання держави розглядалася інтеграція Східної Галичини, Волинського та Поліського воєводств, що мала охопити всі сфери суспільно-політичного, господарського, культурного та духовного життя, сприяти асиміляції українського населення. Підтримуване урядом Товариство захисту східних земель сповідувало та намагалось реалізувати гасло “Польща передусім для поляків”. Крім того, влада всіляко заохочувала роз'єднання українського національно-демократичного табору, його поляризацію й ослаблення. Інтегрально-полонізаційна політика влади, не зважаючи на її різну конфігурацію, була визначальною для більшості політичних сил Польщі, насамперед правлячих кіл, протягом усього міжвоєнного періоду. У 1924 р. уряд впливової партії ендеків на чолі з В. Грабським ініціював закон про освіту, яким замість національної запроваджувалася так звана “утраквістична” (двомовна) школа з поступовим переходом на викладання польською мовою. Мовний закон вилучив українську мову зі сфери державних і самоврядних установ, сприяв подальшій полонізації шкільництва. Л. Зашкільняк та М. Крикун відзначають, що до 1930 р. кількість українських шкіл скоротилася з 2351 в 1924 р. до 716, натомість утраквістичних – зросла до 1793 [8, с. 450]. Майже третина українських дітей взагалі залишалася поза школою. У 1931 р. на східних теренах понад 38% населення віком старше 10 років було неписьменним.

Міжнаціональну напругу, на думку авторів низки праць, створювала і земельна реформа, що мала антиукраїнську спрямованість, оскільки за нею у східних воєводствах відчужувалися землі з маєтків понад 300 га і наділялися парцеляції неукраїнцям, переважно полякам, котрі переселялися із західних воєводств. Особливу напругу викликала польська колонізація українських сіл. За законом 1925 р. про парцеляцію великих маєтків понад 800 тис.га земель і лісів було розподілено між поляками, насамперед осадниками – колишніми офіцерами та вояками польської армії, службовцями лісового господарства. Вони розглядалися як опора влади в боротьбі з національно-визвольним рухом, що значно активізувався. У відповідь на репресивні дії польської влади посилилися еміграційні процеси. Із 1925 р. по 1938 р. із Західної України емігрувало в чужі краї близько 370 тис. чоловік, переважно українців. Уряд Польщі прагнув максимально впливати на еміграційні процеси і в еміграції вбачав “своєрідний клапан безпеки” [9, с. 128]. Натомість сюди прибували десятки тисяч польських колоністів, які, створювали свої військово-шовіністичні організації на зразок “Центральний союз військових осадників”, “Стрілець”, будували костьоли, тероризували українське населення. Кількість організованих військових осадників лише на Волині та в Західній Білорусії на початок 1929 р. досягла 7765 чол., а цивільний “Союз осадників” на всіх західноукраїнських землях налічував 16 тис. членів [10, с. 150].

Українські історики на конкретних фактах доводять, що польсько-українська конфронтація не послабилася і після травневого перевороту 1926 р., внаслідок якого реальна влада зосередилася в руках Ю. Пілсудського. Задекларована “санация” не призвела до оздоровлення політичного, морального та господарського життя суспільства, оскільки зміцнювалася унітарність держави, обмежувалися права і свободи громадян. Замість скомпromетованого курсу ендеків на примусову денационалізацію непольського населення, стала реалізовуватися федералістська програма “справедливого”, але “суворого” правління, яке продовжувало переселення поляків на Галичину та Волинь, ліквідувало органи українського місцевого самоврядування. Наступ реакції охопив й інші сфери суспільного життя, що викликало масові страйки, протести, демонстрації, які дедалі частіше набували антипольського забарвлення. Для придушення українського національно-визвольного руху влада вдавалася до репресій, поліційних погромів, позасудових розправ.

Новітні дослідження оцінюють загострення польсько-українського протистояння на західноукраїнських землях першої половини та середини 1930-х рр. як наслідок фашизації внутрішньополітичного життя Польщі, звуження демократичних інститутів, утвердження мілітарного режиму одноособової влади Ю. Пілсудського. Конституція 1935 р. закріпила авторитарну систему правління, значно розширила повноваження президента, карально-репресивних органів. Реформування влади супроводжувалося посиленням антиукраїнської спрямованості польської політики. Для боротьби з будь-якими проявами українського опозиційного, а також національно-культурного руху було створено спеціальний військово-поліційний Корпус охорони пограниччя [11, с. 172], що контролював усе життя в межах 50-кілометрової прикордонної смуги. Ще з осені 1930 р. уряд Польщі, мотивуючи необхідність “відплатних” дій у відповідь на численні протестні акції: саботаж, напади на поліційні ділянки, підпали майна польських власників, пошкодження телефонних і телеграфних ліній, вдався до репресивних заходів колективної відповідальності всього українського населення під гаслом “пацифікації” (вмиротворення). Їм передували арешти визначних українських громадсько-політичних діячів: О. Когута, В. Кохана, І. Ліщинського, Д. Палієва, В. Целевича та ін. Основну провину за організацію антипольських дій було покладено на Організацію

українських націоналістів (ОУН) та її структуру – Українську військову організацію (УВО). До каральних акцій, що тривали понад два місяці, було залучено більше тисячі поліцаїв, десять ескадронів військової кавалерії, всі місцеві поліцейні служби, бойовиків “Стрільця”. За підрахунками М. Швагуляка, за час “паціфікації” було арештовано 1739 осіб., із них 1143 віддано до суду, закрито сотні осередків “Просвіти”, українських молодіжних організацій “Пласт”, “Сокил”, “Луг”, українські гімназії в Тернополі, Станіславі, Рогатині, багато шкіл, аматорських студій [12, с. 112–113]. Репресій зазнали всі українські політичні партії й об’єднання національно-демократичного та комуністичного спрямування. Влада проігнорувала їх протести, пастерське послання митрополита Греко-Католицької церкви А. Шептицького щодо припинення “паціфікаційної” політики. Лише після звернення українських послів і сенаторів до Ліги Націй було створено комітет для вивчення ситуації на західноукраїнських землях, ухвалено на основі його доповіді спеціальне рішення, яким засуджувалися дії польського уряду, однак він не прислухався до голосу світової громадськості. За прикладом Сталіна та Гітлера на теренах Польщі створювалися концтабори для політичних в’язнів. Лише в Березі Картузькій у 1936 р. перебувало понад 500 осіб. Зрештою, карально-репресивні дії лише посилювали антипольські настрої серед українського населення, сприяли зростанню його національної свідомості, але й ускладнювали життя місцевих поляків, підривали міжнародне реноме Польщі.

На переконання українського наукового співтовариства, осмислення життя поляків Галичини та Волині, динаміки польсько-українських взаємин, причин їх загострення не можливе без аналізу внутрішньополітичних процесів як в українському, так і польському таборах. Йдеться про помітні зміни форм і методів діяльності західноукраїнських політичних сил, що диктувалось новою суспільно-політичною ситуацією [13, с. 153]. Однією з особливостей зрушень в українському русі міжвоєнних років стало прискорене формування праворадикального крила. Виразником його націоналістичної течії виступала УВО, заснована за ініціативи колишніх старшин Армії УНР – членів Стрільцької ради Є. Коновальця, І. Андруха, В. Кучабського та ін. Її політичну програму було зорієнтовано на здобуття повної незалежності та соборності України, подолання будь-яких проявів як полонофільства, русофільства, так і радянофільства. Велику увагу вона приділяла зв’язкам із незалежницькими силами Наддніпрянщини, націоналістичним рухом за межами материкової України, але основним фронтом своєї діяльності розглядала Східну Галичину та Волинь [14, с. 19–21]. У відповідь на колонізаційно-асиміляторську політику Польщі, провід УВО, а згодом створена на її базі ОУН (1929 р.), поряд із пропагандою націоналістичної ідеї, вдавалися до актів саботажу, насилля та терору проти найбільш реакційних представників влади. За задумом проводу, пропагандистські, саботажні та терористичні акти мали трансформуватися в національну революцію з метою визволення від польського та більшовицького панування, відновлення самостійної соборної України. Терористичні дії ОУН стримували колонізаційні процеси, але посилювали антиукраїнські настрої польської громади та далеко неоднозначно сприймалися українським політикумом і кліром, піддавалися критиці з боку національно-демократичних партій, Греко-Католицької церкви.

Своєрідну роль в українсько-польських взаєминах відігравали політичні сили лівого спрямування, насамперед Українська радикальна й Українська соціал-демократична партії (УСДП). Захищаючи соціалістичну ідеологію, вони мали національний характер, підтримували гасло самостійності та незалежності України. Водночас у їх структурах стали формуватися групи, що шукали спільну мову з польськими соціалістичними силами, виявляли готовність до переговорного процесу і співпраці з Польською державою. Із радянських часів за

ними закріпилося тавро “угодовських”, хоча в багатьох питаннях їх позиція була прогресивною та раціональною. Поєднати національну ідею з марксизмом в інтересах утвердження незалежної соборної Української соціалістичної держави намагалася УСДП. Невдовзі верх у ній взяли пробільшовицькі сили, що орієнтувалися на УСРР. На відміну від Польської соціалістичної партії, УСДП не задовольнялася вимогою територіальної автономії Східної Галичини, а висловлювалася за “єдиний український соціалістичний фронт”. Її партійна преса пов’язувала майбутнє Західної України з радянською владою, ідеалізувала українізацію в УСРР, досить гостро критикувала політику Польщі у Східній Галичині, що й спричинило заборону її діяльності в 1924 р. У 1928 р. УСДП було відновлено, але істотного впливу на українсько-польські відносини вона вже не мала. Ліворадикальній ідеї представляла Комуністична партія Східної Галичини, створена в лютому 1919 р., пізніше Комуністична партія Західної України (КПЗУ). У 1938 р. Комінтерн розпустив Компартію Польщі, а разом із нею КПЗУ, звинувативши їх у фашистсько-націоналістичних збоченнях та опортунізмі, хоча вони були ініціаторами створення “Антифашистського народного фронту в Польщі” [15, с. 61–63].

Низка дослідників вказує на перехід центристських сил від конфронтації до порозуміння та компромісів із поляками, зокрема Української національно-демократичної партії, перетвореної в 1919 р. на Українську народно-трудова партію (УНДП). Її ліберально-демократичні та національно-державницькі орієнтири відображали інтереси значної частини західноукраїнського населення, насамперед інтелігенції. Головну мету партія бачила в об’єднанні всіх українських земель і створенні незалежної соборної держави, а для її досягнення була готова до співпраці з іншими політичними силами конструктивного спрямування, включаючи й польські. Провід партії протестував проти мандату Польщі на Східну Галичину, засуджував окупаційну політику польської влади, ущемлення прав українського населення. Разом із тим, частина лідерів УНДП, зокрема С. Голубович, усвідомлюючи, що більшовицька Росія була більшою небезпекою для України, ніж Польща, очевидно, під впливом Варшавської угоди 1920 р., висловлювався за польсько-українське зближення і примирення обох народів. На платформі УНТП у 1925 р. сформувалася найбільша та найавторитетніша західноукраїнська партія – Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО), що базувалася на ідеології соборності та державної незалежності України. Вона вела боротьбу проти легітимації чужоземного панування на Україні, парламентським шляхом прагнула виконання Польщею міжнародних і конституційних зобов’язань щодо Східної Галичини та Волині. У середині 1930-х років керівництво УНДО відгукнулося на заклик польського уряду прилучитися до задекларованої політики “нормалізації” і примирення, що спричинило кризу в партії, формування внутрішньої опозиції та гостру критику її з боку УСРР та ОУН. Подібної тактики щодо Польської держави дотримувалися й деякі інші партії центристської орієнтації. Відсутність єдності центристських сил, їх конфронтація з праворадикальними і, особливо, з лівими партіями послаблювали український рух і були на руку польським шовіністам. У 1938 р. українські політичні партії, у відповідь на формування Табору національної єдності поляків, утворили у Львові Контактний комітет для консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за національно-територіальну автономію українського регіону.

Однією з особливостей новітньої історіографії є набагато більша увага до ролі в українсько-польських взаєминах духовенства та пастви Римо-Католицької та Греко-Католицької церков, діяльність яких традиційно мала державницьке спрямування. Основу міжконфесійного протистояння становили не релігійні розбіжності, а різне ставлення до створення Української держави у Східній

Галичини та Західній Волині, де, до речі, помітний вплив мало і православ'я. Якщо РКЦ рішуче захищала належність західноукраїнських земель до Польщі, “польськість і католицизм латинського обряду”, нехтуючи при цьому національні традиції, права й інтереси українського народу, то ГКЦ виступала як частина українського національно-визвольного руху та державотворчого процесу, була його духовним осердям. Дослідники історії церкви відзначають колосальний вплив на ситуацію у краї та політичні настрої українців митрополита УГКЦ А. Шептицького, який у листопаді 1918 р. благословив утворення ЗУНР, відіграв важливу роль у її утвердженні, виступаючи водночас за примирення з поляками і християнську справедливість. Міжконфесійна конфронтація, набувши гостроти заумов українсько-польської війни 1918–1919 рр., не вщухала протягом усього міжвоєнного періоду. А. Шептицький гостро критикував національну, культурну й економічну політику Польщі щодо Галичини та Волині, виступав проти їх колонізації та полонізації. У зв'язку з утвердженням більшовизму та безбожництва в Наддніпрянській Україні він вважав, що надання державницького статусу західноукраїнським землям є в інтересах Польщі та західних країн. Митрополит доклав багато зусиль для консолідації українських національно-демократичних сил, припинення “пацифікації”, співпраці греко-католиків і православних, виступав прихильником примирення поляків і українців, усіх християн [16, с. 181–186].

Можна погодитись з думкою В. М. Литвина про те, що на відміну від українського політикуму, в якому були сили, готові до пошуку компромісів і порозуміння з польською владою за умов певних поступок у задоволенні національно-культурних запитів українців, у політичних колах Польщі така готовність виявлялася рідко. Навіть опозиційні партії та рухи, критикуючі політику уряду, не відзначалися толерантністю в українському питанні. Більшість політичних партій правого та центристського спрямування, включаючи людовців (“Пяст”, “Визволене”), ендеків, сповідували ідею державного націоналізму, розглядали Польщу як мононаціональну державу, зверхньо дивилися на українців, підкреслюючи їх культурну та цивілізаційну нижчість, які, мовляв, не досягли рівня політичної нації. Натомість серед простих поляків, особливо давніх жителів Східної Галичини та Західної Волині, українофобські настрої проявлялися рідко. У сотнях сіл і містечок поляки й українці жили мирно і дружно, допомагали одні одним у господарстві, ходили в гості, укладали змішані шлюби. Існує немало свідчень про те, що до розпалювання польсько-української ворожнечі були причетні треті сили. Йдеться, зокрема, про геополітичні плани СРСР і Німеччини щодо створення кризової ситуації в Польщі, можливого її поділу між двома диктаторами, нищення українського самостійницького руху [17, с. 43–44].

Таким чином, новітня українська історіографія вважає, що поразка ЗУНР та окупація Польщею Східної Галичини та Західної Волині стали головною причиною гострого політичного та міжетнічного протистояння і протиборства західних українців і поляків у міжвоєнний період, а це негативно позначилося на українсько-польських відносинах загалом, на житті як українців, так і поляків. Конфліктні явища породжувала не лише національна політика влади, але й законсервовані в пам'яті обох народів взаємні образи та давній спір щодо належності цих земель і природного права українців як їх корінних жителів і найбільшої етнічної групи на самовизначення і власну державність. Недалекоглядним виявилось рішення Ради послів західних держав про надання Польщі мандата на Східну Галичину та Західну Волинь й ігнорування польським урядом міжнародних зобов'язань щодо надання краю автономії.

Наукове осмислення історіографії українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, аналіз причин і наслідків їх

загострення дозволяє зробити ряд висновків і сформувані деякі повчальні уроки. Головним із них є утвердження думки про те, що лише демократична країна спроможна створити сприятливі умови для етнополітичного розвитку етнічних і національних громад, їх повноправної участі в політичному житті, задоволення їхніх культурних і духовних потреб. Уникнути конфліктів можна було шляхом порозуміння та пошуку компромісів, вирішення спірних питань на засадах права і взаємоповаги. Важливо зазначити, що дослідники дедалі ширше звертаються до психоаналізу міжетнічних процесів і причин конфліктів, насамперед польсько-українського, який мав історичний і геополітичний контекст, коренився в різному сприйнятті поляками й українцями нових реалій, породжених наслідками Першої світової війни та розпадом імперій.

Отже, історіографія українсько-польських взаємин у міжвоєнний період, попри вагомий надбання, потребує подальшого розвитку, подолання низки стереотипів, успадкованих від тоталітарних режимів. Поглибленого дослідження заслуговує ретроспективний погляд на з'ясування мотивів і причин міжетнічної конфронтації, ролі у ньому третіх сил, зокрема створеного російською історіографією образу “одвічного ворога” в особі “шляхетської Польщі”, спільного для росіян і українців. Цей аспект набуває особливої актуальності в умовах нинішньої агресії РФ проти України, її експансіоністської політики, намагання російської пропаганди перешкодити українсько-польському партнерству та євроінтеграційним процесам, у яких західноукраїнський чинник відіграє важливу роль.

Список використаних джерел

1. *Цепенда І.* Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – К., 2009. 2. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа. – Луцьк, 1997; Макарчук С. А. Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів, 1997; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К., 1998; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів, 2000; Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011; 3 історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. колективна монографія / [П. С. Федорчак, І. Є. Цепенда, В. Л. Комар та ін.]; за ред. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2011. 3. *Papirezynska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1979; Chojnowski A. Koncepcie polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979; Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilydczyny w latach 1926 –1930. – Warszawa, 1981; Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. – Gdańsk, 1991; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – Warszawa, 1993; Mroccka L. Spór o Galicję Wschodnią. 1914 – 1923. – Krakow, 1998. 4. *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О.Калакура. – К.: Знання України, 2007. 5. *Макарчук С.* Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів, 1997. 6. *Крамар Ю.* Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області) / Ю. В. Крамар // Архіви України : наук.-практ. журн. / Держ. архівна служба України, Ін-т. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Укр. ін-т нац. пам'яті, Нац. акад. наук України, Держ. центр збереження док. Нац. арх. фонду. – Київ, 2013. – № 3. – С. 115–126. 7. *Papirezynska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1979. 8. *Зашильняк Л.*, Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 450. 9. *Качараба С.* Еміграційна політика Польщі та її реалізація у волинському воєводстві (1921–1939 рр.) / С. Качараба // Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 черв. 2013р. / уклад. А. Шваб. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 128–138. 10. *Панчук М.* Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення

партійних лав і посилення впливу на маси / М. Панчук. – К., 1982. 11. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. 12. *Швагуляк М.* Пацифікація: польська репресивна акція у Галичині у 1930 р. – Львів, 1993. 13. *Гаврилів І.* Українсько-польське протистояння у міжвоєнний період: форми і методи боротьби західноукраїнських політичних сил за відновлення державності України / І. Гаврилів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук.пр. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. – Вип. 17. – С. 151–165. 14. *Книш З.* Власним руслom. Українська Військова Організація від осени 1922 до весни 1924 р. / З. Книш. – Торонто, 1964. – С. 19–21. 15. *Політичні партії Західної України.* – Львів, 1992. – С. 61–63. 16. *Марчук В.* Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті України ХХ ст. / В. Марчук. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 181–186. 17. *Литвин В.* ХХ століття в українсько-польських відносинах / В. Литвин // Україна – Польща: історія і сучасність. Зб. у 2-х част. Ч. I. – К., 2003. – С. 43–44.

Олег Калакура

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖВОЕННЫХ ЛЕТ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена наиболее противоречивым аспектам украинско-польских отношений в Галиции и Волыни межвоенных годов ХХ в., в частности освещению их в исторической и политологической литературе.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, современная украинская историография, межнациональные конфликты, межвоенные годы, Восточная Галиция, Западная Волынь.

Oleh Kalakura

THE UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN THE INTERWAR PERIOD IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article deals with the most controversial aspects of Ukrainian-Polish relations in Galicia and Volyn in the interwar years of the twentieth century, as well as with their presenyention in the historical and political science literature.

Key words: Ukrainian-Polish relations, the current Ukrainian Historiography, ethnic conflicts, the interwar years, Eastern Galicia, Western Volyn.

УДК 94(477+438) “19/20”

Юлія Конарівська

ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛЬСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У РОБОТАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті аналізуються питання польського національного руху середини ХІХ ст. на Правобережній Україні, які досліджували українські історики за останнє десятиліття. Виділено проблеми, які порушуються дослідниками: характерні риси Січневого повстання, російсько-польсько-українські взаємини, як напередодні, так і під час повстання, участь населення Правобережної України у польському повстанні 1863–1864 рр., соціальні та політичні зміни, що відбувалися на Правобережжі після його придушення. Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що українські вчені активно працюють над темою польського визвольного руху на Правобережній Україні та всебічно вивчають роль української сторони у ньому.

Ключові слова: польський визвольний рух, Правобережна Україна, Січневе повстання 1863–1864 рр., українські історики ХХІ ст.

Багато років минуло з моменту вибуху польського повстання 1863–1864 рр. Проте українське питання у ньому і до сьогодні залишається відкритим. В останнє десятиліття дослідження в цьому напрямку активізувалися, це пов'язано із тим, що у 2013 р. відзначалася 150-а річниця Січневого повстання 1863–1864 рр. Усе ж проблематика польського визвольного руху середини ХІХ ст. у працях сучасних українських науковців ще недостатньо досліджувалась у вітчизняній історіографії. Тому ця тема нині є актуальною і потребує предметного розгляду.

Значну увагу дослідники звертають на джерельну базу, яка окреслює події середини ХІХ ст. Досліджують мемуарні твори та архівні документи, що проливають світло на невідомі факти.

Дослідниця О. Бачинська у праці “Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці” [1], на основі документів Державного архіву Одеської області, зокрема, повідомлень російського консула П. С. Романенка, які висвітлюють події підготовки Січневого повстання 1863–1864 рр. в м. Галац, показала намагання лідерів польського руху використати українське населення для підтримки своїх ідей. Увагу звернено на формування повстанського війська під проводом М. Чайковського. Автор вказує, що мало хто з українців підтримував ідеї повстанців. Вона підкреслює, що польські національні організації користувалися печатками із символікою Польщі, Литви та України, яку використовували від часів гетьманства Б. Хмельницького і до кінця ХVІІІ ст.

На основі документів ІІІ Відділення його Імператорської Величності канцелярії (1826–1880), що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації, Ю. Легун у статті “Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації” [2] дійшов висновку, що Січневе повстання не набуло масового розповсюдження на теренах Подільщини. Документи свідчать лише про значну пропагандистську діяльність та зберігання зброї поміщиками польського походження, які прагнули повернення польських порядків. Українське населення та євреї ставилися до цього негативно.

У роботі “Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання” В. Колесник [3] повідомляє біографічні відомості Т. Бобровського, зазначаючи, що він свого часу був відомим громадським діячем у Південно-Західному краї. Його мемуари були видані посмертно у Львові в 1900 р. у двох томах. Січневе повстання знайшло відображення у другому томі під назвою “Спогади зрілого віку”. Тут виділено основні причини повстання та події, що передували йому. Автор вказала, що Т. Бобровський був противником повстання, оскільки розумів, воно не матиме успіху на українських землях [3, с. 49], так зрештою, і сталося. На сторінках мемуарів Т. Бобровський розповідає про трагічні наслідки Січневого повстання для польської людності в Україні.

Досліджуючи польське повстання 1863 року, В. Бендюг [4] помітив фрагмент дорожнього нарису вчителя Житомирської гімназії Луки Рафальського “Путешествие по Острожскому уезду Вольнской губернии 1864/5 году”, в якому описано поле битви на території нинішньої Славутчини, де був розгромлений один із загонів польських повстанців, сутичка на переправі через річку Случ біля Мирополя та інші події. Л. Рафальський подав відомості про саму битву зі слів очевидця, місцевого сторожа та іншого місцевого люду. Вони повідомили, що пани розташували тут табір і на них напали козаки та інші війська. Оскільки автор був прихильником російської сторони, у роботі простежується неприязнь до повсталих. Він вказує на значні втрати з боку повстанців, напротивагу вихваляє майстерність російського загону, який із цієї боротьби, за його словами, вийшов майже неушкодженим.

Деякі дослідники окреслюють загальні риси польського Січневого повстання. Так, І. Мозговий у статті “Січневе повстання в Польщі та Україна” [5] розглянув причини, передумови, обставини та наслідки польського Січневого повстання 1863–1864 рр. Основну увагу звернув на діяльність повстанських організацій задля залучення українського населення на спільну боротьбу проти царського гніту. Проте у праці вказано, що заклики не знайшли належної підтримки через розбіжність у поглядах між селянством та повсталими. Дослідник виділив причини непорозуміння між основними таборами польської правлячої верхівки “червоними” та “білими”. Та саме їхнє безперервне протистояння називає основною причиною невдачі повстання [5, с. 116]. Автор показує вплив польського визвольного руху на розвиток українського, роль повстання для розвитку добросусідських відносин українського й польського народів, єднання їх зусиль у боротьбі зі спільним ворогом-загарбником. Проте не слід забувати, що основною метою польського повстання було відновлення кордонів у межах 1772 року. А інтереси українського народу були далеко не на першому місці, про що сам автор і зазначає у статті. Він високо оцінює роль повстання для Європейської історії, підкреслює його вплив на проведення реформ царським урядом, які значно полегшили становище селянства.

У публікації “До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр.” [6] досліджуються події, що передували повстанню, а саме маніфестації у Царстві Польському, роль церкви у польському питанні, а також заходи російського уряду, аби запобігти виступам. Значна увага приділена подіям на Правобережній Україні, де вказується, що українське населення не підтримало польської шляхти, оскільки ініціатива останньої не відповідала земельним інтересам селянства. Г. Путова публікує низку архівних документів, листи, розпорядження, повідомлення, рапорти, що стосуються Січневого повстання на Правобережжі. У роботі наголошується, що повстання 1863–1864 рр. є одним з найвизначніших національно-визвольних виступів XIX ст.

Дослідник Б. Гудь у праці “Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення” [7] разом із загально окресленими рисами Січневого повстання, звернув особливу увагу на неприєднання

українського населення до польського визвольного руху. Більше того, він стверджує, що воно протидіяло повстанцям, вступаючи у “караули”.

Ще одним напрямком дослідження стали російсько-польсько-українські взаємини напередодні та під час повстання. Цю проблему розглянув Ю. Земський у дисертації “Польський, російський та український проекти націотворення щодо Правобережної України середини ХІХ ст.” [8]. У ній автор окреслює протистояння російсько-польсько-українських проектів, кожна сторона з яких бачила Правобережну Україну у своїй трансформації.

Дослідник вказує на те, що, хоч шляхта закликала до рівності та свобод у своїх прокламаціях, насправді ж вона не прагнула до зближення з народом, а продовжувала вести консервативну політику, яка позбавляла підтримки простого населення. Цим вдало зумів скористатися російський уряд, який використав можливість боротися не силою, а протиставити польському народу український. Каменем спотикання між двома народами дослідник називає бажання поляків відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. А російський народ не визнавав польські претензії на Українське Правобережжя, Білорусь та Литву. На основі цього протистояння простежується і піднесення українського національного руху. Проте ні російська, ні польська сторони не визнавали жодних окремих бачень з боку українського народу.

Основна увага сучасних вчених спрямована на дослідження проблеми участі населення Правобережної України у польському національному повстанні 1863–1864 рр. в окремих її регіонах, участь певних особистостей чи суспільних верств.

У праці “Шляхта Уманщини в Січневому повстанні” І. Кривошея [9] зазначає, що, хоч на Правобережжі проводилась пропагандистська діяльність, повстання в Уманському повіті мало дворянсько-шляхетський характер і не набуло масового поширення. Основними причинами поразки повстання вважає відірваність від корінної Польщі польських шляхетних кіл правобережних земель та заходи царизму, який у боротьбі із польськістю перейшов від методів репресивних до еволюційних [9, с. 73].

Січневе повстання на Херсонщині подав Є. Сінкевич у праці “Підтримка Січневого повстання жителями Херсонської губернії Російської імперії” [10]. Дослідник підкреслив, що на ці землі Січневе повстання не поширилося, проте мала місце діяльність окремих діячів, які намагалися поширити там цей рух. За словами автора, поруч із поляками переслідувань зазнали і українці. Характерно, що на південних теренах України, вони не сприймали один одного як конкурентів у боротьбі за власну державність [10, с. 84], а боролися проти царського гніту.

Аналізуючи проблеми українського селянства Правобережжя в Січневому повстанні 1863–1864 рр., Ю. Присяжнюк у роботі [11] розглянув події через призму суспільних відносин. Він наголосив на важких стосунках між українськими селянами та польською шляхтою. Підмітив вдало використаний цей конфлікт російським урядом, який намагався розпалити ще більшу ворожнечу. Ті українці, які взяли участь у повстанні, сподівалися, що повстання в Польщі дасть поштовх революції на теренах імперії, та на справедливе вирішення національного питання. На думку автора, про це могли думати лише представники дворянських та інтелектуальних кіл, селянство ж не підтримувало повстання [11, с. 94].

У своїх публікаціях Є. Чернецький “Січневе повстання в долі Домініка Шанявського” [12] та О. Коляччук “Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013)” [13] розглянули долі окремих особистостей, які взяли участь у повстанні та поплавилися за це життям, або ж були жорстко покарані царським урядом. О. Коляччук стверджує, що партизанський рух українського населення в

1863 р. не був масовим, але певна частина все ж взяла участь. Це спричинило репресії не лише проти польського, а й проти українського національного руху.

Група дослідників, як от І. Шостак [14], Ю. Хитровська [15], О. Буравський [16], Ю. Земський [17] приділили увагу вивченню духовенства у Січневому повстанні. І. Шостак виділила основні чинники, які зумовили участь римо-католицького духовенства у повстанні. Серед них: патріотизм, близькі зв'язки з польською шляхтою та статус, власне, католицької церкви, який за часів існування Речі Посполитої був значно вищим, ніж за часів російського панування. Дослідники прийшли до висновку, що римо-католицьке духовенство активно підтримувало повстанців, однак, меншою мірою, аніж в часи Листопадового повстання. Це пов'язано з тим, що після репресій з боку російського уряду воно було послаблене, передусім економічно [15, с. 282]. Основним завданням католицького духовенства під час повстання, автори називають ідеологічну обробку населення, заклик українського населення підтримати повстання, поширення польської революційної літератури та зберігання зброї. Проте підтримкою населення їм заручитися не вдалося, навпаки українське селянство, білоруське і навіть польське, вороже ставилося до повстання. Царський уряд різко ставився до будь-яких проявів непокори, тому значна частина римо-католицького духовенства опинилася у засланні, а костели та церкви були закриті. Досліджуючи проблему, вчені наголошують і на винятках, коли певні ксьондзи висловлювалися проти повстання, а деякі православні священники благословляли на боротьбу.

Окрім цього, Ю. Хитровська розглядає участь православного духовенства у повстанні поряд із римо-католицьким, вказує на складні стосунки православного кліру із польськими шляхтичами ще до повстання, та які особливо загострилися у 60-х рр. Православні священники різко виступили проти повсталих, і активно допомагали у їх придушенні [15].

Значна увага дослідників звернена на проблеми соціальних та політичних змін, що відбувалися на Правобережжі після придушення повстання, а разом із тим на піднесення українського національного руху. У краї розпочалась русифікація, що мала за собою негативні наслідки і для польського населення.

Ці проблеми розглядали у своїх працях: В. Шандра “Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р” [18] та “Бюрократ як суб’єкт русифікації на Правобережній Україні після польського Січневого повстання 1863 р.” [19]; Н. Івчик “Польське питання в національній політиці Російської імперії (друга половина XIX ст.)” [20], С. Борисевич “Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р.” [21], Темірова “Вплив повстання 1863–1864 рр. на поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні” [22], О. Барвінок “Дворянське самоврядування на Поділлі після Січневого повстання 1863–1864 рр.” [23].

Автори на основі архівних документів виділили заходи царського уряду після Січневого повстання, що були спрямовані на подолання польської присутності в Україні та намагання русифікувати Південно-західний край. До основних вони віднесли заходи, спрямовані на підрих польського землеволодіння, конфіскацію польських маєтків та переселення у регіон російського елемента, нападки на католицьку церкву, що проявлялися у закритті храмів та гоніннях на католицьке духовенство, інтенсивне поширення освіти російського спрямування, усунення поляків з керівних посад на місцях, які займалися російськими чиновниками та ін. Дослідники вказали, що у боротьбі проти поляків на Правобережжі, царський уряд вдало використав конфлікти між українським селянством та польською шляхтою, а також між православним та католицьким віросповіданнями. В. Шандра зазначила, що Січневе повстання 1863 р. практично стало

каталізатором формування націй – як польської, російської, так і української [18, с. 117].

Разом з цим, С. Борисевич називає ряд труднощів, з якими зіткнувся російський уряд. По-перше, це небажання російського населення переселятись на Правобережжя, по-друге, заходи поляків, які намагалися перешкодити продажу своїх маєтків [21, с. 143]. Цю ситуацію окреслює Н. Темірова. На її думку, русифікаторська політика царського уряду призвела до економічного послаблення краю. Такі заходи не виправдали його сподівань, у другій половині XIX ст. лише третина польських маєтків перейшла у власність російського дворянства [22, с. 148].

Отже, розглядаючи проблеми, які порушують дослідники XXI століття, відносно польського визвольного руху XIX ст. на Правобережній Україні бачимо, що основна їх увага звернена на окреслення загальних рис Січневого повстання, російсько-польсько-українських взаємин, як напередодні, так і під час повстання, рушійні сили та соціально-економічні й суспільно-політичні зміни, що відбулися після придушення повстання 1863–1864 рр. Ці дослідження дають підстави стверджувати, що на Правобережній Україні у зазначений період, польський визвольний рух мав шляхетський характер, зустрічаються лише окремі випадки участі українського елемента у повстанні, що пов'язано із боротьбою між польською шляхтою та українськими селянами.

У цей час простежується і піднесення українського національного руху, що пов'язано з послабленням утисків та бажанням як російської, так і польської сторони заручитися підтримкою місцевого населення. Але ні одна, ні інша сторона не розглядала український рух, як щось відмінне від свого руху. Поразка повстання мала трагічні наслідки для польського елемента Правобережної України. Проте для українського населення політика русифікації, поряд із негативними економічними наслідками, надавала можливість заможному українському селянству купувати землю, займати керівні посади, що було першими кроками піднесення української нації.

Список використаних джерел

1. *Бачинська О.* Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці // Чорноморська минувшина: записки відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса, 2010. – Вип. 5. С. 151–158.
2. *Легун Ю.* Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації / Ю. Легун // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. Монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 26–41.
3. *Колесник В.* Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання / В. Колесник // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 42 – 54.
4. *Бендюг В.* Польське повстання 1863 року очима православних авторів XIX сторіччя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/97423/>.
5. *Мозговий І.* Січневе повстання в Польщі та Україна / І. Мозговий // Світогляд – Філософія – Релігія. – 2014. – Вип. 7. – С. 105–119.
6. *Путова Г.* До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр. [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: http://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskogo_povstannya_1863-1864.php.
7. *Гудь Б.* Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення / Б. Гудь // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 6–25.
8. *Земський Ю.* Польський, російський та український проекти націотворення щодо Правобережної України середини XIX ст.: Дисертація д-ра іст. наук: 07.00.02 / Ю. Земський – К., 2012. – 410 с.
9. *Кривошея І.* Шляхта Уманщини в Січневому повстанні / І. Кривошея // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 65–80.
10. *Сінкевич Є.* Підтримка Січневого повстання жителями Херсонської губернії Російської імперії/ Є. Сінкевич // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до

фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 8–86. 11. *Присяжнюк Ю.* Українські селяни Правобережжя в Січневому повстанні 1863–1864 рр. / Ю. Присяжнюк // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 87–100. 12. *Чернецький Є.* Січневе повстання в долі Домініка Шанявського / Є. Чернецький // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 118–125. 13. *Колянчук О.* Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013) / О. Колянчук // Історія. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.nasze-slowo.pl/українські-епізоди-в-січневому-повст/>. 14. *Шостак І. В.* Секуляризація церковних римо-католицьких мастків на Волині після повстання 1830–1831 рр. // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. збірник “Велика Волинь”. – Т. 30. / Гол. ред. М. Костиця. – Житомир, 2003. – С. 105–115. 15. *Хитровська Ю.* Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863–1864 рр. // Наукові записки “Історичне релігієзнавство”. Випуск 3. – 2010. – С. 279–288. 16. *Буравський О.* Римо-католицьке духовенство Правобережної України і Білорусії в Січневому повстанні 1863–1864 рр. / О. Буравський // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Серія “Історичне релігієзнавство” №10. – 2014. – С. 54–61. 17. *Земський Ю.* Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці польського повстання 1863–1864 рр. / Ю. Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 21. – К., 2010. – С. 149–161. 18. *Шандра В.* Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / В. Шандра // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С. 106–119. 19. *Шандра В.* Бюрократ як суб’єкт русифікації на Правобережній Україні після польського Січневого повстання 1863 р. / В. Шандра // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О., 2014. – С. 159–176. 20. *Івчик Н.* Польське питання в національній політиці Російської імперії (друга половина XIX ст.) / Н. Івчик // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 29. – С. 76–86. 21. *Борисевич С.* Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р. / С. Борисевич // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 126–143. 22. *Темірова Н.* Вплив повстання 1863–1864 рр. на поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні / Н. Темірова // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О., 2014. – С. 144–158. 23. *Барвінок О.* Дворянське самоврядування на Поділлі після Січневого повстання 1863–1864 рр. / О. Барвінок // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 177–184.

Юлия Конарковская

ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛЬСКОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В РАБОТАХ УКРАИНСКИХ ИСТОРИКОВ НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье анализируются вопросы польского национального движения середины XIX в. на Правобережной Украине, которые исследовались украинскими историками за последнее десятилетие. Выделены поднимающиеся учеными проблемы: характерные черты Январского восстания, русско-польско-украинские отношения, как накануне, так и во время восстания, участие населения Правобережной Украины в польском восстании 1863–1864 гг., социальные и политические изменения, происходившие на Правобережье после его подавления. Проведенный анализ позволяет утверждать, что украинские ученые активно работают над темой польского освободительного движения на Правобережной Украине и всесторонне изучают роль украинской стороны в нем.

Ключевые слова: польское освободительное движение, Правобережная Украина, Январское восстание 1863–1864 гг., украинские историки XXI века.

Juliya Konarivska

**PROBLEMS OF THE MIDDLE 19TH CENTURY POLISH LIBERATION
MOVEMENT ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE WORKS OF THE EARLY
21ST CENTURY UKRAINIAN HISTORIANS**

The paper analyzes the problems of the middle 19th century Polish national movement on the Right-Bank Ukraine, which were studied by the Ukrainian historians over the past decade. The problems raised by scientists are highlighted: the characteristic features of the January uprising, Russian-Polish-Ukrainian relations, both on the eve and during the uprising, the participation of the population of Right-bank Ukraine in the Polish Rebellion of 1863–1864, social and political changes that took place on the Right Bank after the suppression of the Rebellion. The analysis allows us to state that Ukrainian scientists are actively working on the theme of the Polish Liberation movement in the Right-Bank Ukraine and thoroughly study the role of the Ukrainian side in it.

Key words: the Polish Liberation Movement, the Right-Bank Ukraine, the January Rebellion in 1863–1864, the 21st century Ukrainian Historians.

УДК 338.242.4

Волошенко Антоніна

КОРУПЦІЯ В ОБОРОННОМУ СЕКТОРІ: ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ І ПРОЯВУ

Розглянуто основні чинники виникнення й прояву корупції в оборонному секторі країни та шляхи її подолання як важливої умови для успішного партнерства з НАТО і невід'ємного компонента євроінтеграційного курсу.

Ключові слова: корупція, оборонний сектор, безпека, НАТО, євроінтеграція.

18 березня 2014 року, з моменту оприлюднення Указу Президента про мобілізацію, в Україні розпочався особливий період. Властивою рисою конфліктних та пост-конфліктних держав від стабільних правових і демократичних держав є деградація або повне знищення державних та суспільних механізмів забезпечення основоположних прав людини, значне зростання рівня і масштабів розповсюдження корупції. В Україні це негативне явище має системний та інституційний характер. Системність його проявляється в проникненні до майже всіх галузей національного господарства, складного переплетіння корупційних мереж, виникнення яких можливе тільки при зрощенні структур державних органів влади, управління та суспільства. Зауважимо, що проблема системності визнана національними державними органами, міжнародними організаціями та підтверджується дослідженнями сприйняття поширеності та досвіду корупції серед населення.

Важливе місце в структурі держави посідають збройні сили – військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності [2].

Попри високий рівень довіри, яким користуються збройні сили серед громадян більшості країн світу, проведені Transparency International дослідження свідчать, що сфера оборони разом з нафтогазовидобувною промисловістю та будівництвом належать до найбільш корумпованих сфер діяльності, до компетенції яких входить управління державними ресурсами [3].

Як військовослужбовці, так і цивільні особи – працівники збройних сил є частиною національної системи управління. Це особливо варто пам'ятати в контексті відновлення політичного курсу України на інтеграцію до євроатлантичного безпекового простору, при цьому основними засадами зовнішньої політики України визначено поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації [1]. Важливість основних цінностей НАТО значною мірою отримала чергове підтвердження після розпаду Східного блоку, коли ключові прихильники розширення НАТО на схід стверджували, що розширення Альянсу сприятиме зміцненню демократичних режимів в посткомуністичних державах [6]. В документах НАТО було встановлено прямий зв'язок між включенням нових країн до співтовариства країн Альянсу, заснованого на спільних цінностях, і досягненням свободи та безпеки. Адже, підтримка демократії, верховенства права і прав людини не тільки розглядається як моральне зобов'язання, а й також як інструмент політики безпеки, що сприяє зміцненню міру і стабільності. На даний час для національного політикуму необхідно враховувати той факт, що Альянс діє через органи державного управління та військові установи держав-членів, тому, вкрай

важливо, щоб ці внутрішні механізми були надійними і гідними довіри в очах інших держав-членів. Досягти вказаних показників можливо тільки високим рівнем професіоналізму і поваги до спільних цінностей НАТО. Абсолютно логічним є те, що успішне співробітництво вимагає належних функціональних національних інституцій і навпаки – дисфункціональні внутрішні інституції стають на заваді спільним діям і є причиною поширення побоювань і підозр щодо егоїстичних індивідуальних дій окремих держав-учасниць. Таким чином, поняття загальної безпеки на основі надійної колективної оборони є не просто продуктом формальних зобов'язань і військової взаємосумісності. Довіра, заснована на спільних цінностях та політичній надійності, є не менш важливою. Добре налагоджена державна служба є невід'ємною частиною політичної надійності. Професіоналізм і добросовісність в збройних силах та інших органах сектору безпеки мають наслідки, що виходять далеко за рамки дієвих і ефективних систем управління людськими ресурсами.

Військові установи та органи сектору безпеки не можуть досягти сталої професіоналізації свого персоналу, якщо загалом державне управління в країні придушене тягарем корупції, протекціонізму та політизації (політизація – ворог стабільності, оскільки зазвичай призводить до заміни низки державних службовців при зміні уряду). Досягти професіоналізму і добросовісності в окремо обраній державній установі практично неможливо, та й досягнення неминуче буде недовгим.

Потенційна вигода від корупційного вчинку залежить від декількох факторів: кількість ресурсів, які знаходяться під контролем державного службовця; влада, яку він/вона може використовувати на власний розсуд; рівень прозорості та вітності в оборонному секторі.

В оборонному секторі наведені фактори об'єднуються в поведінку, яка збільшує потенційну вигоду від корупційного вчинку: значні ресурси плюс обставини такі, як потреба в “таємності”, “терміновості”, або “національні інтереси” можуть звузити процес прийняття рішень та суттєво зменшити його прозорість та звітність. Крім того, посилюючим ефектом на розвиток рівня корупції є наявність зон з веденням бойових дій або “заморожених конфліктів”.

Дослідники виокремлюють три види корупції, що найбільш розповсюджені під час громадянських війн: корупція з необхідності, або “дрібна” корупція; корупція із жадібності, або “елітна” корупція; а також системна корупція, так звана корупційна “піраміда”, яка пов'язує між собою високих урядових та військових посадовців і військовослужбовців нижчого та середнього рівня [5]. Експертами доведено, що заморожені конфлікти мають вплив на всі три форми корупції, створюючи умови для поєднання корупції низького та високого рівня з організованою злочинністю та контрабандою. Ці мережі часто добре працюють по обидві сторони в зоні конфлікту і без суттєвої поваги до питань лояльності. Дрібна корупція втягує військовослужбовців нижчого та середнього рівнів, які неспроможні задовольнити свої основні соціальні потреби через низьку платню і незначні соціальні пільги. В нормальних умовах такий рівень корупції може виглядати порівняно несуттєвим, навіть з огляду на те, що до неї залучаються широкі маси військовослужбовців, які беруть участь у дрібних крадіжках та зловживаннях коштами. Однак, у зонах конфліктів дрібна корупція може стати брутальною. Військовослужбовці відчули смак крові, отримали особистий досвід бойових дій і навіть військових злочинів. У післявоєнних або заморожених ситуаціях солдати часто вважають себе достойними – з огляду на свою участь у бойових діях – кращого життя; однак, вони не бачать іншого способу досягти своєї мети, ніж злочинним шляхом. У такому жорстокому середовищі для військовослужбовця стає психологічно легко тероризувати місцеве населення шляхом грабежів, убивств, викрадень, взяття заручників і навіть тортур.

Резонансні наслідки на національному та міжнародному рівнях несе елітна корупція, що включає в себе високих військових та урядових посадових осіб, а також приватні компанії та посередників/агентів. Найбільш поширеним способом є використання закупівель і торгівлі зброєю. Прямі хабарі, консультативні премії та переоплати субпідрядникам за поставку предметів низької якості є розповсюдженими схемами закупівель. Будівництво є ще однією сферою високого корупційного ризику, особливо у випадках будівництва чи відновлення зруйнованих військових об'єктів та інфраструктури у післявоєнні періоди. Завдяки своєму контролю над фінансовими, військовими та правоохоронними ресурсами, високопосадовим чиновникам зазвичай не обов'язково покладатися на організовані злочинні групи. При цьому, іноді може відбуватися симбіотичне злиття державних і кримінальних структур, особливо у складі та поблизу сепаратистських анклавів. Оскільки елітна корупція менш помітна для широкої громадськості, ніж дрібна корупція, вона не торкається інтересів простих громадян напряду і може перебувати поза межами зору політиків (якщо тільки не використовується з політичною метою). Однак, у кінцевому рахунку, вона може мати надзвичайно серйозний негативний вплив на стан національної безпеки держави. Корупційні піраміди пов'язують між собою високих урядових і військових посадовців та військовослужбовців нижчого й середнього рівня. В результаті відбувається перерозподіл нелегальних доходів та спостерігається перетікання корумпованих грошей знизу догори. Це явище часто включає прямий зв'язок між корумпованими офіційними особами й військовослужбовцями та організованими злочинними групами й професійними контрабандистами зброї, і воно є типовим для авторитарних країн, пострадянських держав і сепаратистських анклавів. У деяких випадках професійні кримінальні угруповання захоплюють контроль над державою і навіть створюють систему "кримінального тоталітаризму". Зв'язок між корумпованими посадовцями та злочинцями може призводити до значної криміналізації оборонних структур такою мірою, що стає важко знайти різницю між "просто" корумпованими військовослужбовцями і професійними злочинцями. Військові та напіввійськові структури (іноді за участі миротворців) можуть брати участь у злочинних мережах, які здійснюють контрабанду зброї, наркотиків, цигарок, крадених машин та людей під прикриттям корумпованих урядових чиновників, тому заморожений конфлікт стає вигідним джерелом доходів для всіх конфліктуючих сторін. Підтримувана як згори, так і знизу, корупція стає системною і пронизує всі рівні військових, напіввійськових та цивільних структур. Вона часто проникає і в громадянське суспільство, особливо до соціально вразливих громад переселенців та біженців. Підтримувана конфліктом корупція стає інтегральною частиною суспільного життя та сприяє становленню таких громад, які можуть чинити спротив врегулюванню конфлікту [4].

Таким чином, можемо виокремити найбільш вагомими чинники виникнення корупційних ризиків в оборонному секторі національної економіки:

- високий рівень політизації кадрової політики;
- можливість контролювати та витратити на власний розсуд посадовими особами значні ресурси (державні та міжнародної допомоги);
- низький рівень транспарентності закупівель, оборонних заказів та звітності;
- наявність зони конфлікту.

Необхідно розуміти, що корупція становить собою ключову загрозу національній безпеці держави, при цьому має синергетичний вплив на всі інші загрози у безпековій сфері, сприяючи діяльності різних форм організованої злочинності, посилюючи суспільну нестабільність, позбавляючи державу

можливостей виконувати покладені на неї суспільством функції, унеможливаючи економічний розвиток. Корупція в сфері оборони є стримуючим фактором розвитку країни в мирний час, а в умовах воєнного стану або конфлікту стає загрозою існуванню держави. Подолання корупції в оборонному та безпековому секторах є однією з основних умов для успішного партнерства України з НАТО та невід’ємною складовою євроінтеграційного курсу.

Список використаних джерел

1. Річна національна програма під егідою Комісії Україна-НАТО на 2017 рік: Указ Президента України від 8 квітня 2017 року №103/2017. 2. Про Збройні Сили України: Закон України від 06. 12. 1991 № 1934-ХІІ // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>. 3. Виховання доброчесності та боротьба з корупцією в оборонному секторі: збірник прикладів (компендіум) позитивного досвіду. – Женевський Центр демократичного контролю над збройними силами, 2010. – 383 с. 4. Пайман М. Транспаренсі Інтернешнел “Будування цілісності, виховання доброчесності та боротьба з корупцією у сфері оборони й безпеки: 20 практичних реформ” / Transparency International UK. Defence and Security Programme // www.defenceagainstcorruption.org. 5. Berdal M., Malone D. Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars / A project of the International Peace Academy – London: Lynne Rienner, 2000. 6. Reiter D. Why NATO Enlargement Does Not Spread Democracy / International Security, 2001. – Vol. 25(4). – P. 41-67.

Антонина Волошенко

КОРРУПЦІЯ В ОБОРОННОМ СЕКТОРЕ:

ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПРОЯВЛЕНИЯ

Рассмотрены основные факторы возникновения и проявления коррупции в оборонном секторе страны и пути её преодоления как важного условия успешного партнерства с НАТО и неотъемлемого компонента евроинтеграционного курса.

Ключевые слова: коррупция, оборонный сектор, безопасность, НАТО, евроинтеграция.

Antonina Voloshenko

CORRUPTION IN THE DEFENSE SECTOR:

FACTORS OF RISE AND MANIFESTATION

The article considers the main factors of the rise and manifestation of corruption in the defense sector of country and ways to overcome it as an important condition for a successful partnership with NATO and an integral part of the European integration course.

Key words: corruption, defense sector, security, NATO, European integration.

УДК 327(477)(1–4)

Руслан Ключник

АНТИРОСІЙСЬКІ ПРОТЕСТИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Розглянуто антиросійські протести в Україні та за кордоном упродовж останнього часу, їх причини і наслідки.

Ключові слова: Україна, Крим, Донбас, антиросійські протести, європейські країни, ескалація.

Політика Російської Федерації стосовно України вже четвертий рік поспіль – на шпальтах газет та на екранах електронних засобів. Військовий, політичний, економічний, культурний тиск – це звична політика країн, що намагаються домінувати у сучасному світі. Не є винятком і Росія, яка прагне відновити контроль над тією частиною колишнього СРСР, яка не входить до її складу. Якщо Білорусь та Казахстан *de facto* знаходяться у сфері російського впливу, а країни Балтії остаточно її залишили, то спроби вплинути на ситуацію у нашій країні ведуться у різний спосіб.

У вітчизняному медіапросторі поширеною є думка, що антиросійські протести пов'язані з агресією цієї держави проти України. Ключовим моментом у розвитку українсько-російського конфлікту, на нашу думку, стала анексія Криму, після чого стало зрозуміло: добросусідські відносини між країнами малоімовірні протягом найближчого майбутнього. Ескалація ситуації на Донбасі лише підтвердила це припущення. У той час, як в окремих частинах двох українських областей розпочато антитерористичну операцію, по всій території країни поширилася хвиля антиросійських акцій.

Одним з перших об'єктів, біля яких було проведено акції протесту, стало посольство Росії в Україні. Починаючи з весни 2014 р., біля дипломатичного представництва періодично проводяться акції під гаслами “Крим – це Україна”. Після катастрофи малайзійського “Боїнга” у липні 2014 р. до посольства принесли сотні паперових літаків, звинувачуючи Росію у підтримці інсургентів.

В останні тижні (з початку березня 2017 р.) Україною прокотилася нова хвиля протестів. Цього разу об'єктами стали банки з російським капіталом. Відділення “Сбербанку” часто блокувалися та оклеювалися листівками “Це – банк країни-агресора. Він буде закритий”. Така реакція стала наслідком визнання росіянами (у тому числі керівництвом “Сбербанку”) документів, виданих на непідконтрольних територіях. Втім, слід зазначити, що співробітники банків, робота яких блокується, є громадянами України, і часто робота на ці фінансові установи є єдиним шляхом вижити, особливо в умовах економічної кризи. Враховуючи непрості економічні стосунки України та Росії, легко відслідкувати витоки нинішніх протестів у 2013 р., коли проходила акція “Не купуй російське” – тоді це була відповідь на торговельну війну двох держав.

Серед європейських країн, де антиросійські акції є звичним явищем, можна назвати Польщу. Вимоги та претензії, що висуваються у Варшаві, подібні до тих, які лунають і в Україні: припинення підтримки невизнаних республік, звільнення полонених, припинення русифікаторської політики у Криму. Слід відзначити, що День незалежності Польщі (11 листопада) щороку супроводжується антиросійськими маршами. Так, акція “Польща – бастион Європи” у 2016 р. зібрала понад 50 тисяч учасників [3].

Акції протесту проти політики Кремля поширилися по всьому світу – в усіх країнах, де є численною українська діаспора, а саме: Чехія, Німеччина, Франція, Іспанія, США, Канада. Акція “Stop Putin’s War in Ukraine” проходила навіть у колишніх радянських республіках, зокрема, Латвії. Слід відзначити, що країни Балтії вважають своє перебування у складі СРСР окупацією, відтак, антиросійська риторика є прийнятною і бажаною у суспільстві. Усього ця акція охопила понад 70 міст світу.

Утім, українське питання є важливим, але не єдиним фактором мобілізації антиросійських сил у світі. Влітку 2015 р. у Вірменії було підвищено ціни на електричну енергію. Враховуючи те, що компанія “Електричні мережі Вірменії” знаходиться у власності РФ, то протести набули антиросійського характеру. Політичний рух набув форм пікетів, блокувань автошляхів та зіткнень із поліцією.

Наприкінці 2016 р. новим приводом для проведення акцій проти російської політики стали події у Сирії. Мотиви російського збройного втручання в Сирії, далеко виходять за межі суто сирійського чи регіонального, близькосхідного контексту. Розпочата Росією військова операція в Сирії має забезпечити розв’язання відразу декількох взаємопов’язаних завдань, які у свою чергу, сприятимуть досягненню головної стратегічної мети – утвердження Росії у статусі великої держави, одного зі світових центрів сили [2, с. 488]. До 22 грудня 2016 р. армія президента Б. Асада за підтримки російських військ взяла під контроль найбільше місто країни – Алеппо. Бої за місто призвели до його повного руйнування; кількість жертв серед мирного населення навіть не піддавалася обліку. Усе це спричинило нові антиросійські акції у світі. На цей раз велика кількість протестувальників вийшла до російського консульства у Стамбулі. На хвилі антиросійських настроїв було вбито російського посла у Туреччині. Акції пройшли у Кувейті, Франції, США, Німеччині тощо. Учасники вимагали виведення російських військ із Сирії та відставки Б. Асада. Посольство Росії у Києві також пікетували учасники антивоєнного мітингу. Навіть у порівняно лояльному до РФ Ірані відбулися пікети російського диппредставництва.

Слід зазначити, що антиросійські акції організовують за тією ж схемою, що й інші подібні рухи. Так, широко використовується інтернет, зокрема, соціальні мережі. Вагому роль відіграють прямі онлайн-репортажі з місця подій та хештеги, що допомагають структурувати інформацію у соціальних мережах. Якщо за часів Арабської весни соціальні мережі були відносно новим інструментом мобілізації громадян, то зараз це невід’ємна частина будь-якого масового руху.

Проте, акції протесту проти політики Кремля відбуваються й у самій Росії. Ще у вересні 2014 р. було проведено Марш миру у Москві – проти участі російських громадян у війні на Донбасі [1]. Поодинокі пікети і мітинги трапляються і після того, втім, за умов авторитарного режиму висловлювати свою думку є небезпечно.

Крім того, слід зазначити, що у Європі та світі набирає сили й проросійський рух. Майже всі крайні праві політичні сили у Євросоюзі виступають за зняття санкцій з Росії. Кандидат у президенти Франції М. Ле Пен відкрито заявляє про визнання Криму російською територією. А німецький правий рух “PEGIDA” використовує на мітингах російські триколори.

Отже, з усього масиву вищенаведених даних можна зробити певні висновки. По-перше, антиросійські протести далеко не завжди пов’язані з політикою Росії стосовно України: часто причинами стають економічний тиск (Вірменія) або військова експансія (Сирія). По-друге, координація протестів часто надто слабка або повністю відсутня; діяльність учасників часто є стереотипною і

неефективною. По-третє, всередині самої Росії наявний опозиційний рух, який, на нашу думку, активізується у 2018 р. напередодні президентських виборів. По-четверте, антиросійські настрої у світі врівноважуються проросійськими, що захищає Росію від остаточного набуття іміджу “держави-вигнанця”.

Список використаних джерел

1. У Москві проходить протест проти політики Росії щодо України та Сирії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/u_moskvi_prohodyt_protect_proty_polityky_rosii_shchodo_ukraini_ta_syrzii_video_142970.html 2. Шуляк С. В. Мотиви російського збройного втручання у громадянську війну в Сирії [Текст] / С. В. Шуляк // Гілея: Науковий вісник. – 2016. – Вип. 115. – С. 485–488. 3. Polska bastionem Europy [Źródło elektroniczne] / Gazeta Wyborcza. – Reżym dostępu: <http://wyborcza.pl/10,82983,20967269,polska-bastionem-europy-marsz-niepodleglosci-2016.html?disableRedirects=true>

Руслан Ключник

АНТИРОССИЙСКИЕ ПРОТЕСТЫ В УКРАИНЕ И ЗА РУБЕЖОМ

Рассмотрены антироссийские протесты в Украине и за рубежом в течение последнего времени, их причины и последствия.

Ключевые слова: Украина, Крым, Донбасс, антироссийские протесты, европейские страны, эскалация.

Ruslan Klyuchnyk

ANTI-RUSSIAN PROTESTS IN UKRAINE AND ABROAD

The article reveals anti-Russian protests in Ukraine and abroad over the last period, their reasons and consequences.

Key words: Ukraine, Crimea, Donbass, anti-Russian protests, European countries, escalation.

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 327(477):341.71(476) “1918/1921”

Ірина Матяш

ВНЕСОК БІЛОРУСА ІВАНА КРАСКОВСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (1918–1921 рр.)

У статті розглянуто основні напрями діяльності Івана Красковського у формуванні української дипломатичної та консульської служби у 1918–1921 рр.

Ключові слова: дипломатія, консульська служба, Іван Красковський, Білорусь, Україна.

Формування української дипломатичної та консульської служби як державного інституту в найбільш наближеній до сучасного розуміння формі пов'язано з роками Української революції 1917–1921 рр. Започаткування зовнішньополітичної діяльності було важливою складовою державотворення незалежної Української Народної Республіки. Розроблення нормативних, організаційних та практичних засад у цій сфері покладалося на відповідне відомство. На цьому етапі творення української дипломатії, хронологічні межі якого можна окреслити як грудень 1917 р. – травень 1924 р. (коли було припинено функціонування останньої закордонної дипломатичної установи УНР – Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині), збереглися імена кількох осіб, які не були українцями за походженням, але зробили помітний внесок у розвиток української дипломатичної та консульської служби.

Серед таких діячів був Іван Гнатович Красковський (1880–1955) – один із перших працівників українського зовнішньополітичного відомства, який прилучився до законодавчих засад діяльності дипломатичних установ і фахової освіти дипломатів та практичної організації діяльності закордонних дипломатичних і консульських установ УНР. Особа І. Г. Красковського тривалий час була табуованою в радянській історіографії через невідповідність його біографії ідеологічним критеріям. Репресований 1931 р., він був фактично викреслений із активного функціонування й реабілітації за життя не дочекався. Однак його не розстріляли, на відміну від багатьох представників дипломатії тих буремних часів.

Науковій “реабілітації” цієї помітної постаті міжнародного масштабу прислужилися дослідники з Азербайджану (М. Дж. Гасимли, А. У. Даміров [1], А. Тагирзаде [2]), Білорусі (М. Клімовіч та В. Міхнюк [3], В. Колесник [4], М. Трус [5]), Грузії (А. Бежуашвілі [6]), Польщі (Д. Міхалюк [7]), Словаччини (М. Мушинка [8-9]), України (Ю. Гаврилюк [10-11], О. Зубко [12–14], В. Матвієнко [15], В. Сергійчук [16]) та ін. Увага авторів переважно зосереджувалася на біографії І. Г. Красковського, його участі в організації українсько-білоруських відносин та керівництві українською дипломатичною місією на Кавказі. Важливу роль у розширенні поінформованості міжнародної спільноти про свого батька відіграла Л. І. Красковська, яка підготувала книгу спогадів про родинну історію Красковських – “З давніх часів” (Прешув, 1999).

Уродженець Підляшшя (с. Дубичі Бельського повіту Гродненської губернії), І. Г. Красковський з'явився на українських теренах ще в період існування

Російської імперії. Ця поява не була випадково, передусім, через те, що його дружина Валентина Сокальська походила з Кам'янця-Подільського. Вони зустрілися у Вільно, де Іван здобув середню освіту й після закінчення Санкт-Петербурзького університету працював на ниві шкільництва, а Валентина навчалася в Маріїнському вищому жіночому училищі.

З початком Першої світової війни родина Красковських переїхала в Київ. Іван Гнатович знайшов роботу у Київському відділенні Союзу земств і міст Південно-Західного фронту. Очолював установу майбутній посол Української Держави в Німеччині – барон Ф. Р. Штейнгель. З його ініціативи до роботи в установі були залучені майбутні керівники українського зовнішньополітичного відомства: Д. І. Дорошенко, А. В. Ніковський, директор Українського національного музею в Києві М. Ф. Біляшівський та інші відомі українські діячі; 1916 р. заступником уповноваженого Союзу земств і міст на західному фронті був С. В. Петлюра. Особливо тісні, дружні стосунки у І. Г. Красковського склалися з Д. І. Дорошенком.

У контексті основної місії організації, яка полягала в забезпеченні допомоги пораненим воякам, потерпілому від військових дій населенню, у тому числі – мешканцям Галичини та Буковини, біженцям із Галичини, будівництві шляхів у прифронтовій смузі тощо, І. Г. Красковський опікувався питаннями допомоги дітям. На пропозицію уповноваженого Всеросійського земського союзу П. К. Линниченка, що завідував відділом допомоги населенню, він очолив відділ допомоги дітям [17, с. 71]. Спільними зусиллями Д. І. Дорошенка та І. Г. Красковського було відновлено протягом травня – червня 1916 р. мережу початкових шкіл на окупованій території й запроваджено в них викладання українською мовою. Здійснювалися й організаційні заходи, спрямовані на забезпечення матеріальної підтримки шкіл: влаштовувалися безплатні кухні для учнів і вчителів, постачалося паливо для шкіл, робився ремонт шкільних приміщень, здійснювалася закупівля великої кількості українських книжок для позакласного читання. В липні 1916 р. Д. І. Дорошенко і І. Г. Красковський провели в Тернополі вчительський з'їзд, учасники якого підтвердили важливість їхніх зусиль щодо забезпечення шкіл українськими підручниками. 1 листопада 1916 р. І. Г. Красковський залишив посаду у зв'язку з обранням його до складу Комітету Південно-Західного фронту [18].

Водночас, він долучився до громадського і політичного життя українського суспільства, співпрацював із представниками Товариства Українських Поступовців (В. В. Винниченком, Ф. П. Матушевським, А. В. Ніковським, С. В. Петлюрою та ін.), із оформленням у квітні 1917 р. Української партії соціалістів-федералістів став її членом. Початок революційних подій в Російській імперії та зречення царем Миколою II престолу сколихнули й суспільне життя України та Білорусі. 4 (17) березня 1917 р., наступного дня після створення в Петрограді Тимчасового уряду, в Україні було засновано Українську Центральну Раду, яку очолив відомий історик і громадський діяч М. С. Грушевський. У вирі українських і білоруських революційних подій опинився й І. Г. Красковський. Як делегат від Київського відділення Союзу земств і міст Південно-Західного фронту, він увійшов до складу Білоруського Національного Комітету, заснованого згідно з рішенням З'їзду білоруських національних організацій, що відбувся у Мінську 25–27 березня (7–9 квітня) 1917 р. [7, с. 138–140]. Також він продовжував працювати в Україні. З огляду на досвід діяльності в Галичині, його та Д. І. Дорошенка було залучено до розроблення проекту нової концепції управління окупованими територіями Галичини й Буковини. Призначення на посаду керівника Обласного комісаріату Галичини та Буковини з Тернопільською та Чернівецькою губерніями в складі, перейменованого рішенням Тимчасового уряду з Галицько-Буковинського

генерал-губернаторства, отримав Д. І. Дорошенко замість запланованого на цю посаду князя Долгорукова.

Долю такої заміни фактично вирішив І. Г. Красковський. Він особисто разом із П. К. Линниченком виїхав з Києва до Могилева, де в Ставці перебували на нараді кілька міністрів, й зумів переконати їх у компетентності Д. І. Дорошенка [17, с. 96]. Невдовзі після прибуття на місце призначення Д. І. Дорошенко запросив на посаду комісара Тернопільської губернії Галицького генерал-губернаторства І. Г. Красковського. Повітовим комісаром у Бучачі став ще один майбутній дипломат – К. В. Лоський, який за кілька тижнів був переведений на посаду помічника І. Г. Красковського [19, арк. 28]. Кілька буремних місяців на чолі Тернопільщини закарбувалися в пам'яті І. Г. Красковського безсонними ночами, втихомиренням влітку 1917 р. єврейського погрому під час відступу російської армії, напруженою працею. На початку вересня він повернувся в Київ.

Винниченко В. К. обіймав тоді посаду Голови Ради Народних Міністрів УНР (28 червня 1917 р. – 30 січня 1918 р.) і одночасно з 15 червня 1917 р. по 11 січня 1918 р. був Генеральним секретарем цього Генерального секретарства внутрішніх справ. На посаду заступника генерального секретаря він запросив І. Г. Красковського, який 8 вересня розпочав виконання нових обов'язків [20, с. 22]. Крім нього, заступником керівника відомства був П. Д. Понятенко, в середині вересня призначення отримав Л. І. Абрамович, у листопаді – О. М. Карпинський. 20 вересня (3 жовтня) 1917 р. за сприяння свого нещодавнього керівника посаду керівника “виселенсько-плінницько-біженецького” відділу секретарства отримав К. В. Лоський.

Діяльність І. Г. Красковського мала багато векторів: формування київської міліції, організація центрів захисту і опіки громадян [20, с. 153], взаємодія з іноземними представництвами. Аналогічну сферу компетенції мав його нещодавній помічник – К. В. Лоський, який 6 грудня 1917 р. очолив канцелярію Генерального секретарства справ міжнародних [21, арк. 3] – великий підрозділ із консульським відділом у його складі. Пріоритетне завдання відділу полягало в розробленні правових засад діяльності консульств та налагодження контактів з іноземними консулами. При цьому, І. Г. Красковський продовжував підтримувати стосунки з земляками.

На його допомогу і сприяння розраховувала, зокрема, Спеціальна дипломатична місія БНР на чолі з А. І. Цвікевичем, що прибула в Київ у березні 1918 р. [22]. Уже 10 квітня А. І. Цвікевич, користуючись наданими йому Радою БНР повноваженнями, призначив І. Г. Красковського консультантом білоруської делегації у справах переговорів з УНР із правом дорадчого голосу [23, арк. 2]. Представник БНР розумів важливість підтримки знаними в Україні діячами білоруського походження (І. К. Красковським, М. В. Довнар-Запольським) виконуваної делегацією місії, яка полягала у офіційному повідомленні УНР та (за допомогою українського радіотелеграфу) – всім народам про проголошення незалежності БНР, веденні переговорів щодо визнання Україною незалежності БНР, досягненні підтримки з боку УНР щодо вирішення питання про визначення кордонів на підставі етнографічного принципу, перегляду змісту Брестського мирного договору, а також – в умовах відсутності білоруського консульського представника – налагодженні товарообміну між БНР та УНР і пошуках економічної підтримки у вигляді грошової позики уряду БНР з боку УНР [24, с. 396]. Відтак залучав їх до активної співпраці. Планувалося, що висловлювані під час переговорів вимоги попередньо обговорюватимуться з консультантами. Однак переговори розпочалися поза запланованим сценарієм, а реального часу існування Української Народної Республіки залишалось два тижні. Впродовж 19–22 квітня делегацію встигла провести 4 засідання з представниками УНР

щодо усталення державних кордонів. Консультанти не брали участі в офіційних засіданнях, але активно долучалися до обговорення проблемних питань під час нарад співробітників делегації. Зокрема в нараді від 20 квітня 1918 р., в якій взяли участь А. І. Цвікевич, С.А. Рак-Міхайловський, І. В. Курилович і М. В. Довнар-Запольський, І. Г. Красковський висловив сумніви в потребі поспішності проведення переговорів без попереднього обговорення позиції з консультантами, наполягав на “затягуванні” переговорів, розроблення тактики впливу на запланований переговорний процес УНР і РСФРР із метою примусити Україну обстоювати визнання Росією незалежності Білорусі, визнанні білоруського варіанту окреслення кордонів, без поступок українській стороні [25, с. 112]. Його принципова позиція ґрунтувалася на тому, що жодна угода не може бути підписана до оголошення про офіційне визнання Україною незалежності Білорусі. Відтак він пропонував на наступному засіданні за участі українських представників зробити заяву про “неофіційність” переговорів та потребу додаткового узгодження лінію кордону, яка б задовольняла відповідні білоруські кола, а саме: по південним кордонам Мінської і Гродненської губерній. Щодо планованого ніби “захоплення” Україною білоруських земель І. Г. Красковський пропонував висловити “рішучий протест” [25, с. 112], демонструючи своєю позицією, що він був білорусом і залишався ним будь-де. Утім переговори через кілька днів зупинилися – 29 квітня 1918 р. до влади прийшов гетьман П. П. Скоропадський.

У гетьманському уряді Міністерство закордонних справ очолив Д. І. Дорошенко, спершу як заступник міністра, а з 21 травня 1918 р. – як керуючий міністерством. Старшим радником міністерства він призначив людину, якій беззастережно довіряв, – І. Г. Красковського [26, арк. 107]. Згідно з наказом № 104 від 27 травня 1918 р., першим днем роботи І. Г. Красковського в зовнішньополітичному відомстві Української Держави вважалося 25 травня 1918 р. Спектр його обов’язків був досить широким й охоплював організаційні питання підготовки встановлення двосторонніх зносин, створення консульської служби, взаємодії з державними органами тощо. Крім того, він увійшов до складу Ради міністерства – дорадчого органу, створеного з метою аналізу міжнародного становища Української Держави та колегіального вироблення рекомендацій щодо конкретних напрямів зовнішньої політики. Кількісний склад Ради був чітко визначений: її членами були заступники міністра, директори департаментів та призначені міністром особи. Д. І. Дорошенко визначив радниками лише чотирьох осіб: нещодавнього генерального секретаря міжнародних справ О. Я. Шульгина, заступників міністра внутрішніх справ у кабінетах В. К. Винниченка і В. О. Голубовича (до 26 січня (8 лютого) 1918 р.), І. Г. Красковського і О. М. Карпінського та М. А. Славинського [17, с. 262].

Важливу роль як член ради міністерства І. Г. Красковський відіграв, зокрема, в практичному формуванні консульської служби Української Держави. Початок цьому процесові поклала ухвалена 22 червня 1918 р. Радою Міністрів за результатами домовленостей під час мирних переговорів у Києві між представництвами Української Держави та радянської Росії від 12 червня 1918 р. [27] постанова “Про призначення генеральних консулів до Москви і Петрограду та 10 консульських агентів 1 розряду і 20 – 2-го до інших міст радянської Росії”. За дорученням міністра І. Г. Красковський провів 1 липня міжвідомчу нараду з питання розподілу консульських представників. У ній взяли участь директор департаменту зовнішнього торгу Міністерства торгу і промисловості В. Л. Королів, співробітник цього ж департаменту І. А. Шафаренко, член редакційної ради Комітету консульських курсів Українського Науково-економічного товариства Ф. Задорожний, начальник юридичного відділу МЗС В. Оренчук і заступник начальника консульського

відділу МЗС Д. Андрієвський, а також кандидат на посаду генерального консула в Москві О. Кривцов [28, арк.1]. Відкриваючи нараду, І. Г. Красковський наголосив, що пріоритетним завданням українських консулів в російських містах має бути захист інтересів українських громадян. Саме цим критерієм він запропонував користуватися для визначення переліку міст, де мали засновуватися консульські установи. Питання організації торговельних зносин в умовах нестабільних відносин між Українською Державою і більшовицькою Росією відсувалися на дальшу перспективу. На внесенні повноважень у питаннях, пов'язаних зі сферою економіки і торгівлі, наполягали представники Міністерства торгу і промисловості. Окрім кандидатур на консульські посади, учасники наради обговорили концептуальні проблеми формування консульської служби, найважливішою серед яких залишалася проблема розроблення її правових засад. Рішення наради були враховані в схваленому 4 липня 1918 р. законопроекті “Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном”, що склав правові підстави щодо практичного заснування консульств.

Для проведення перевірки на знання іноземних мов та співбесіди з кандидатами на консульські посади в МЗС було створено “Комісію в цілях намічення кандидатів на консульські посади” (так звану – Консульську комісію). До її складу увійшли представники зацікавлених відомств: віце-директори департаментів МЗС – В. Я. Оренчук (загальних справ) та Д. П. Левицький (чужоземних справ); директор департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства торгу і промисловості В. В. Королів та урядовець для особливих доручень 4 рангу того ж департаменту А. П. Болобан. Очолив Консульську комісію І. Г. Красковський.

Під час нарад упродовж липня – першої частини серпня обговорювалися кандидатури претендентів на консульські посади [29, арк. 26]. З огляду на потребу формування штату консульських установ розглядалися також кандидатури претендентів на посади секретарів та співробітників. Основні вимоги до кандидатів торкалися суто професійних знань, умінь і здібностей. Передбачалося, що майбутні консули повинні мати вищу освіту (переважно юридичну або економічну), знати зміст законодавчих та інших нормативних актів у відповідній сфері країни, на призначення до якої претендували; розумітися на загальнополітичній ситуації в світі та в країні призначення, володіти іноземними мовами. Претендентів на посади консулів виявилось досить багато. Частина з них завершила навчання на Консульських курсах при УНТЕ, дехто – навчався на консульському відділенні Близькосхідного інституту. Практично всі мали вищу юридичну або економічну освіту і володіли трьома-чотирма іноземними мовами. Комісія проводила відбір неупереджено, але жорстко. За результатами діяльності комісії до кінця жовтня 1918 р. було загалом теоретично сформовано, законодавчо закріплено та відображено у відповідних нормативно-розпорядчих документах мережу українських консульських установ на території колишньої Російської імперії [29, арк.1] На рішення комісії впливали й пропозиції, які надходили від українських громад, створених на території Росії. Спеціальне доручення міністра І. Г. Красковський отримав щодо вивчення ситуації, яка склалася з біженцями з Холмщини і Підляшшя.

Упродовж листопада – першої половини грудня Консульська комісія під керівництвом І. Г. Красковського на своїх засіданнях розглянула питання про створення Державної екзаменаційної консульської комісії: визначення міст, де мали засновуватися консульські установи; кількісних параметрів консульських штатів: діловодних форм консульського діловодства, виготовлення “консульської мапи”, розроблення консульського статуту та консульських тарифів, створення бібліотеки для консулів. Важливим предметом обговорень було подальше формування мережі консульських установ у зарубіжних країнах.

Критерієм визначення країн, де існувала потреба діяльності українських консулів, була наявність великої кількості українців та економічний інтерес Української Держави. Пропозицій щодо формування списку надходило багато. Лише в Німеччині пропонувалося створити генеральне консульство в Берліні, консульства в Франкфурті-на-Майні, Бреславі, Лейпцигу, Гамбурзі, Мюнхені, Кенісберзі, Мангеймі, Хемніці, Щецині, Золінгені [28, арк. 6]. Йшлося про потребу створення консульств у Варшаві, Мадриді, Тегерані, Стокгольмі, Трієсті, Копенгагені, Амстердамі та інших стратегічно важливих містах [30, арк.41]. За пропозицією голови Консульської комісії розглядалася можливість створення українського консульства в Японії. Та з огляду на невеликі можливості держави щодо фінансування діяльності консульських установ залишалися в проєкті лише ті міста, де заснування консульств диктувалося державним інтересом. Крім названих, пропонувалося заснувати консульства в Празі, Загребі, Тегерані як столицях іноземних держав; у Гамбурзі як великому торговельному центрі, через який ведеться торгівля зі Сполученими Штатами Америки і переїжджає багато українських громадян до і зі США; в Лейпцигу – всесвітньому центрі видавництва книжок і виробництва ліків, з яким Україна має постійні торговельні відносини; в Бухарі, яка в зв'язку стає важним політичним центром Азії; Мінську, який є центром політичного життя Білорусії, що перебуває в стадії відродження [31, арк. 46–48]; Вільно – як політичному центрі Балтійських країн, у яких є багато лісу і в яких найближче і найвигідніше доставляти в Україну ліс і лісові продукти, необхідні для її життя та промислового розвитку [31, арк. 47]. Обговорення, проведені комісією на чолі з І. Г. Красковським, заклали фундамент для подальшої розбудови української консульської служби.

У планах нормотворчої роботи комісії вперше з'явилося розроблення положення про почесних консулів [32, арк. 10 зв.], було підготовлено відповідний проєкт, однак про цю категорію консульських працівників в інших законопроєктах, зокрема, консульському статуті, не йшлося. Для розроблення консульського статуту у вересні було створено окрему підкомісію, яку очолив В. Оренчук.

Інша сфера компетенції І. Г. Красковського поширювалася на організацію взаємодії з країнами, які виникли з розпадом Російської імперії. Особлива його увага зосереджувалася на відносинах із БНР. Крім того, він брав безпосередню участь у білоруському політичному житті як член Білоруської соціал-демократичної партії, концептуальною вимогою якої була державна незалежність Білорусі як демократичної держави та перехід до соціалізму шляхом реформ [7, с. 259]. На початку серпня 1918 р. він отримав відрядження до Мінська і Вільни “по справам консульським і для встановлення взаємовідносин з Литвою” [33, арк.11].

У зв'язку з затримкою підписання договору про товарообмін між БНР і Українською Державою, до нього як захисника інтересів Білорусії в Україні апелював Народний Секретаріат БНР. 19 листопада 1918 р. після невдач у цій сфері першого консула П. В. Тремповича й другого – Г. Ф. Базаревича, своєю постановою уряд БНР надав йому повноваження члена Особливої торгово-економічної комісії в Україні для укладання договору з Міністерством торгу і промисловості Української Держави в справі організації товарообміну та доручив досягти створення “запасного фонду для потреб Білорусії” в розмірі 150 000 000 рублів [23, арк. 4]. Такі вимоги виконати було не просто, не лише через тотальний німецький контроль за господарською діяльністю в Українській Державі, але й з огляду на неоднозначне ставлення до діяльності Білоруської торгово-промислової палати. “Київська білоруська торговельна палата в її сучасному складі, яка взагалі складається з осіб досі невідомих в Білоруському національно-громадянському русі не дає певности, що її діяльність з боку

політичного може відвідати інтересам України”, – вважали в міністерстві [34, арк. 21]. Офіційну відповідь, в основу якої було покладено цю думку, МЗС Української Держави скерувало до Мінська 25 листопада 1918 р. [34, арк. 30 зв.]. Керівник Особливої торгово-економічної комісії – “вищого торгово-економічного органу Білоруського Уряду в Україні” [34, арк. 35] – А. І. Цвікевич прибув у Київ 28 листопада 1918 р. Йому делегувалися права вступити в переговори з Міністерством торгу і промисловості щодо товарообміну з метою підписання договору на засадах взаємності. На правах членів комісії в переговорах мали взяти участь проф. М. В. Довнар-Запольський як голова торговельної палати та І. Г. Красковський як спеціально уповноважений член комісії.

На письмовий запит А. Цвікевича щодо принципової згоди на підписання угоди МЗС підтвердило 9 грудня 1918 р. “бажаність” “заклучення торгово-економічного договору з урядом БНР” [34, арк. 36]. Текст договору містив положення про права громадян, умови організації торгівлі, судноплавства, транзиту товарів, створення українсько-білоруської змішаної комісії. В частині організації консульських зносин передбачалося право кожної сторони призначати генеральних консулів, консульських та торговельних агентів у всі міста та принципу взаємності щодо надання пільгових прав [34, арк. 41]. Підписаний договір мав вступити в силу до ратифікації, одразу після підписання, та підписання не відбулося.

Не вдалося також І. Г. Красковському реалізувати особисту перспективу – вигідну пропозицію від Далекосхідного експортного товариства щодо посередництва в придбанні та доставці товарів із Далекого Сходу в Білорусь та Литву, за яке йому мали сплачуватися кошти в розмірі 2 % і вище залежно від вигідності пропозиції. Лист від товариства він отримав лише в січні 1919 р. [23, арк. 6].

З приходом у грудні 1918 р. до влади Директорії І. Г. Красковський залишився в Києві. 15 грудня 1918 р. комісаром Українського революційного комітету по міністерству закордонних справ було призначено М. Г. Левитського [35, арк. 2], який очолював міністерство два дні, упродовж яких жодних кадрових змін не здійснював. Він встиг видати 17 грудня наказ, що зобов'язував Консульську міжвідомчу комісію за керівництвом І. Г. Красковського “взяти на себе розгляд і вирішення справ, зв'язаних з ліквідацією українських консульських установ в Російській Східній Республіці” [35, арк. 4]. Відтак І. Г. Красковському довелося вже в нових політичних умовах завершувала справу звільнення заарештованих російських консулів у Одесі й повернення в Київ українських консулів, які залишалися на території РСФРР як заручники. Скориставшись своїм перебуванням на посаді, він подав також новому керівництву зовнішньополітичного відомства пропозицію щодо створення консульських установ УНР на Далекому Сході та в Японії, очевидно, сподіваючись реалізувати пропозицію Далекосхідного експортного товариства.

Деякий час він обіймав посаду директора канцелярії та керуючого справами Директорії. Саме за його підписом до Міністерства закордонних справ УНР надходили рішення Директорії в сфері зовнішніх зносин. Так, 1 січня 1919 р. він відправив до МЗС УНР ухвалу Директорії про виділення 10 млн карб. на започаткування роботи за кордоном інформаційної місії з огляду на “велике значення” поширення в Європі інформації про Україну та її боротьбу за незалежність [36, арк. 70]. Залишився в історії його підпис і під Актом злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. поряд із підписами голови Директорії В. Винниченка, членів Директорії (С. Петлюри, О. Андрієвського, А. Макаренка) та члена-секретаря Ф. Швеця [37, арк. 5; 40, с. 16].

Невдовзі І. Г. Красковський очолив Українську дипломатичну місію на Кавказі. Його повноваження поширювалися на Азербайджан, Вірменію та Грузію. Офіційне представництво УНР на Кавказі було засновано згідно з наказом Директорії по Міністерству закордонних справ № 76 від 26 січня 1919 р. [40, арк. 42], за кілька днів до залишення урядом Києва. Ця дата зафіксована й у дипломатичному паспорті І. Г. Красковського [23, арк. 28 зв.]. 6 лютого 1919 р., уже в Вінниці, на посаду радника місії було призначено Євгена Адольфовича Ганейзера, аташе – Зіновія Григоровича Моргуліса, урядовця – Івана Полянського; 19 лютого – урядовця Андрія Венедиктовича (Бенедиктовича) Тишкевича. 7 лютого згаданий наказ МЗС УНР “Вісник Української Народної Республіки” опублікував у такому варіанті “Головою Надзвичайної місії УНР до Грузії призначається І.Г. Красковський” [40]. Основним місцем осідку місії визначався Тифліс. Співробітники невідкладно почали готуватися до від’їзду.

Однак склад дипломатичного представництва коригувався під впливом суб’єктивних чинників. Першим – іще у Вінниці – відмовився виїхати на Кавказ аташе З. Моргуліс. Причина відмови 38-річного присяжного повіреного, члена УСДРП, члена Української Центральної Ради від Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст та останнього київського губернського комісара (з грудня 1918 – по січень 1919 р.), людини, близької до С. В. Петлюри, Зіновія Григоровича Моргуліса¹ достеменно не відома. Попри першу втрату в своєму складі, місія виїхала 20 лютого з Вінниці без З. Г. Моргуліса. Окрім дипломатичних документів, І. Г. Красковський із собою мав охоронний лист міністра закордонних справ зі зверненням до британського військового командування в Новоросійську й Батумі щодо сприяння його безпечному проїзду для встановлення комерційних відносин із кооперативами установами Кубані та Чорноморського узбережжя. 21 лютого місія прибула до Одеси, де затрималися на кілька днів через візування французькою адміністрацією паспортів. В напрямку Новоросійська вирушили пароплавом, однак уже в дорозі отримали звістку, що в місто неможливо потрапити – туди нікого не пускали. Відтак довелося затриматися ще й у Криму, де написав рапорт про звільнення радник Є. А. Ганейзер². Письменник і публіцист Євген Адольфович Ганейзер був не менш знаковою постаттю, ніж З. Г. Моргуліс. Уродженець Бессарабії, виходець із польської дворянської родини шведського походження, син гвардійського офіцера, він закінчив Уманське училище землеробства і садівництва, працював на цукровому заводі й на будівництві залізниці в Катеринославі, а під час Першої світової війни – агрономом у Вітебській і Таврійській губерніях. На момент призначення до складу дипломатичної місії на Кавказі Є. А. Ганейзер мав досить поважний вік (йому виповнилося 57 років), досвід державної служби під час Гетьманату й тверді переконання щодо необхідності воз’єднання Криму з Україною під управлінням намісника гетьмана, редагував проукраїнську газету в Криму й був посередником у фінансуванні урядом Української Держави української преси в Криму.

Тимчасово залишився в Криму (за офіційною версією – для обстеження умов життя кримської Української колонії) й урядовець І. Полянський (колишній службовець гетьманської комендатури, підосаул). І. Г. Красковський і А. В. Тишкевич 10 днів очікували на пароплав до Батумі в Новоросійську. За цей час їм вдалося ознайомитися зі становищем українців, які вважали нагальною потребою призначення консула для захисту їх інтересів. І. Г. Красковський,

¹ За радянської влади З. Г. Моргуліс повернувся в Київ, працював у Всеукраїнській академії наук. 1931 р. заарештований в справі Спілки визволення України, засуджений, помер на заслання

² До 1923 р. він залишався в Криму: працював страховим агентом, рахівником, шкільним учителем у Місхорі. По тому переїхав у Москву. Репресований 1938 р.

користуючись своїм правом глави дипломатичної місії, уповноважив голову Кримської української ради на виконання консульських обов'язків [39, арк. 46]. Зрештою 25 березня за допомогою Голови Кубанської крайової ради М. С. Рябовола виїхали до місця призначення. Граф А. В. Тишкевич походив з відомої родини великих землевласників Віленщини, де І. Г. Красковський провів 7 років життя після закінчення Петербурзького університету (1907–1914 рр.), і був надійним помічником і близькою людиною голови місії. З Батумі лише 4 квітня, провівши півтора місяці в дорозі, вони нарешті потрапили вже без пригод до Тифлісу. На місці з'ясувалося, що призначений військовим міністерством УНР на посаду військового аташе отаман Гавришко також не приїхав. Українську військову місію на Кавказі очолив Микола Мусійович Чеховський, який прибув на початку червня 1919 р. і розпочав роботу в тісному контакті з І. Г. Красковським. Для розташування служб представництва і свого помешкання голова місії винайняв у І. А. Осипова квартиру № 2 з 7 кімнат зі господарськими приміщеннями й підвалом у будинку № 3 на Верейському узвозі за 9 тисяч рублів на рік із умовою шоквартальної оплати та продовження договору оренди [23, арк. 41]. Представники дипломатичного корпусу зустріли українського посла без особливих емоцій. На офіційні візити згодились лише польські та литовські представники. Головний уповноважений Великобританії в Закавказзі Олівер Уордроп відмовився прийняти І. Г. Красковського як державного представника, але прийняв як приватну особу. Найкращі стосунки в нього склалися з папським візитатором О. Дельфуше, який сприяв встановленню контактів української місії з італійським і французьким представництвами [39, арк. 49 зв.]. З метою ознайомлення місцевих мешканців і представників дипломатичного корпусу з українським життям І. Г. Красковський планував створити друкований орган місії. За участі представників Грузії, Вірменії, Туркестану було засновано тижневик “На Рубежі” та щоденну газету “Новь”, але за браком коштів розвинути видавничу діяльність не вдалося.

Відповідно до службових обов'язків Голові дипломатичної місії підпорядковувалися створені ще за Гетьманату консульства в Тифлісі і Баку. І. Г. Красковський мав спеціальне доручення від Директорії подбати про якнайшвидше визнання Л. І. Лісняка, який був призначений гетьманським урядом на посаду консула на Кавказі, але не зміг отримати підтвердження повноважень від місцевої влади. Голова місії невідкладно з'ясував причини відсутності екзекватур. Такими причинами виявились, з одного боку, непередбачувані обставини – багаж Л. І. Лісняка, в якому перебували й офіційні документи, було викрадено в дорозі; з другого – протидія О. Кулинського, призначеного раніше й відкликаного, який не хотів залишати посаду. Як досвідчений управлінець і дипломатичний працівник, І. Г. Красковський налагодив контакт із Міністерством закордонних справ Грузії. Він скерував до МЗС Грузії вербальну ноту щодо прискорення визнання українського консула 12 квітня, однак швидкої відповіді не отримав. 15 квітня він запропонував Л. І. Лісняку обійняти вакантну посаду радника місії. Лише після повторного звернення 8 травня голова місії отримав підтвердження визнання Л. І. Лісняка генеральним консулом УНР у Грузії. Той одночасно залишався на посаді радника місії до 1 грудня, коли цю посаду було скасовано. Вдалося досягти І. Г. Красковському й визнання Л. І. Лісняка генеральним консулом зовнішньополітичними відомствами Вірменії (16 травня) та Азербайджану (5 серпня). У серпні до виконання своїх обов'язків повернувся урядовець І. Полянський. В Криму його арештували більшовики, й більше місяця тримали у в'язниці. Але на той час посаду аташе Директорією було скорочено. І. Полянський мав повертатися до місця розташування МЗС УНР, однак коштів на його повернення в місію не передбачалося.

Кадрова ситуація ускладнювалася ще й тим, що консульський агент О. Кулинський, звинувачений грузинською владою в шахрайстві, всіма засобами намагався зашкодити отриманню екзекатур Л. Лісняком. І. Г. Красковському довелося проводити внутрішнє розслідування, в ході якого з'ясувалося, що О. Кулинський “вів не українську політику, а навіть часом ворожу до України”, був замішаний у багатьох спекулятивних справах. Враховуючи ці обставини, голова місії наказав передати всі справи і архів Л. Лісняку [39, арк. 43 зв.], звертався до МЗС Грузії за допомогою, але грузинська сторона ухилилася від втручання в українські справи. Зрештою Кулинський виїхав з Тифлісу. До виконання обов'язків консула в Батумі Голова місії допустив призначеного на цю посаду в листопаді 1918 р. Є. Засядька.

Невдовзі після приїзду місії довелося долучитися до розшуку в Тифлісі майна та архівів, зібраних діловодом гетьманського Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Головного управління мистецтв і національної культури Г. Я. Стеллецьким як керівником воєнно-археологічної наукової експедиції в завойованих Туреччиною країнах. Через наступ більшовиків йому не вдалося вивезти з Тифлісу виявлені щоденники, документи та артефакти. Щодо цього питання голова відділу М. Біляшівський звернувся ще до МЗС Української Держави, але спроби вирішити його було здійснено вже з приходом до влади Директорії. Передбачалося, що документи мають зберігатися в помешканні співробітника експедиції Ф. В. Постникова, на розі Троїцької й Графської вулиць [41, арк. 12]. Завдання полягало не лише в пошуках матеріалів, але й з огляду на їх наукову вартість здобуття охоронної грамоти для цього зібрання. До приходу до влади Директорії завершити ці пошуки не вдалося.

У серпні 1919 р. до І. Г. Красковського звернулися представники української громади в Криму з проханням про посередництво у вирішенні питання про визнання прав українського консульства в Криму за Малою Радою Виконавчого комітету Крайової української ради в Криму або заснування в Криму представництва УНР просили представники кримської української громади [42, арк. 4 зв.]. Прохання ґрунтувалося на рішенні з'їзду представників українських організацій у Севастополі 11 серпня 1919 р., у якому взяли участь представники українських громад Алупки, Євпаторії, Сімферополя, Севастополя. Делегати з'їзду обрали українським консулом Павла Крофеїч-Горянського, а місцем осідку консульства визначили Ялту (вул. Дворянська, 10) [42, арк. 3]. “Таке представництво необхідно для піднесення української національної справи в Криму, котра з плином часу все дужче занепадає. Без коштів і достойних поводитирів українське мійське громадянство в Криму лишиться беззахисним проти обрусительних заходів російського уряду і населення буде змушене цілком зденационалізуватися” [42, арк. 4], – йшлося в зверненні представників громади до МЗС УНР. Ідея, що спонукала кримських українців до такого звернення, була значно ширша за їхні побутові, навіть – культурні, інтереси. Йшлося про ідею національну. Її підтримувала й Татарська Директорія і курултай. Керманічі татарського народу вважали “бажаним і потрібним” заснування українського представництва в Криму “для спільної діяльності попліч з українцями в обороні національних прав обох народів” [42, арк. 4]. Кримські українці вважали І. Г. Красковського авторитетним порадником у справі утворення Українського представництва в Криму з огляду на його діяльність у сфері “дотримання українського національного руху в колоніях” та фахівця в “східній політиці” [42, арк. 4 зв.]. За дорученням голови місії секретар А. В. Тишкевич переслав відповідно засвідчені копії звернення, витягу з рішення з'їзду та копію статуту Крайової української ради в Криму на рішення РНМ УНР” [42, арк. 7].

На літній період І. Г. Красковський винаймав дачу в селищі Сурамі, нині – відомому гірському кліматичному і бальнеологічному курорті. Тут кілька років

мешкала й 1 серпня (19 липня) 1913 р. пішла з життя видатна українська поетеса Леся Українка. Відтак розташування керівника української місії в Сурамі (груз. სურამი) мало певний символічний зміст. Водночас достатньо великі кошти (21 000 рублів), заплачені власниці маєтку – Н. Г. Абагадзе – за оренду п'яти кімнат з меблями, садом, городом і водопостачанням” [42, арк. 99 зв.] не свідчило про його сумлінне ставлення до державних коштів.

Тим більше, що на місці призначення українські представники стикнулися з типовою проблемою того часу – скороченням фінансування. Задля створення більш-менш відповідних умов роботи в умовах постійного подорожчання продуктів І. Г. Красковський вирішив виплачувати співробітникам місії щомісячною допомогою в розмірі ставки. Найскладнішим було матеріальне становище консульства в Батумі: з січня по квітень 1919 р. (до прибуття місії) консул практично не отримував платні; водночас значно скоротилися прибутки від вчинення консульських дій, оскільки через тотальну дорожнечу (ціна 1 фунта м'яса сягала 100–150 рублів) клієнти консульства не мали змоги платити консульське мито.

Фінансові труднощі стимулювали пошуки інших можливостей отримання коштів. 15 листопада 1919 р. І. Г. Красковський підписав договір співвласником тифліського Торговельно-промислового товариства “Центроторг” Овсієм Івановичем Португаловим про фінансову участь у діяльності підприємства. “Центроторг” виконував різноманітні торговельно-комісійні операції, включаючи надання в оренду складських приміщень і забезпечення зберігання товарів на складах, створення довідкового бюро адресного столу, видання телефонних книг та іншої довідкової літератури широкого вжитку. Згідно з цим договором І. Г. Красковський викупляв чверть долі власників товариства і вносив 30 тисяч рублів на розвиток його діяльності. При цьому особиста праця нового співвласника в конкретних справах не передбачалася, але йому надавалося право контролювати видатки й прибутки товариства. Договір було укладено терміном на один рік з можливістю пролонгації та умовою, що щомісячний прибуток І. Г. Красковського складатиме не менше 3000 рублів. У разі невиконання цієї вимоги обумовлювалася можливість розірвання ним договору в односторонньому порядку з поверненням вкладених коштів” [39, арк. 87].

У січні 1920 р. місія і підпорядковані їй консульства взагалі залишилися практично без грошей і можливості отримати фінансування від уряду УНР. Негативне ставлення до української місії демонстрували представництва держав Антанти. На припиненні діяльності віце-консульства в Батумі наполягала англійська влада. Ні англійці, ні французи не ставили візи на українські паспорти. Хоч І. Г. Красковському і А. В. Тишкевичу англійський губернатор “з огляду на те, що вони не знають ніякої України” зробив “пропозицію” взяти російські паспорти, на які невідкладно будуть поставлені візи, і виїхати з Кавказу” [43, арк. 13]. Голова місії скористатися пропозицією не збирався.

Щоб не припинити діяльність консульств, І. Г. Красковський знайшов вихід із ситуації у реалізації ідеї, яка обговорювалася на засіданнях очолюваної ним Консульської комісії при МЗС Української Держави, – запровадженні посади почесного консула. Таку пропозицію він зробив голові Бакинської української ради А. Голованю. Однак той відмовився, мотивуючи похилим віком і великою зайнятістю. Не більше двох місяців пропрацював на посаді почесного консула і Агахан – майбутній засновник Бакинського науково-дослідного інституту травматології і відновлювальної хірургії, доктор медичних наук, професор Мір Абдульфатхан Рзахаї огли Галишинський [1, арк. 90]. А в той бурхливий час він повернувся додому після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира й роботи в Харківському госпіталі Товариства Червоного Хреста. Наполегливі пошуки кандидатури почесного консула завершилися

призначенням позаштатним консулом члена Української Ради та її представника в Азербайджанському Парламенті, правника за освітою, 36-річного уродженця Полтавщини [1, с. 79] Василя Миколайовича Кужіма, який уже мав досвід роботи у цій сфері. Він неодноразово звертався до представників влади в справі допомоги українцям та здійснював поїздки в райони їх компактного проживання з метою з'ясування умов побуту. Почесний консул констатував, що українці проживають в Джеватському та Ленкоранському повітах області Муган у дуже скрутному становищі (в зруйнованих будинках, зовсім без коштів, їжі й одягу), та просив про виділення їм земельних паїв для проведення сільськогосподарських робіт. У січні 1920 р. він розпочав реєструвати українців і видавати їм національні паспорти. З метою надання документам юридичної сили В. М. Кужім звернувся до Міністерства закордонних справ і отримав гарантії визнання таких документів в Азербайджані. Задля допомоги підопічним землякам почесний консул домігся від уряду фінансової позики 150 000 рублів [2, с. 147]. Однак І. Г. Красковський такої позики не визнав із огляду на те, що він призначив В. Кужіма тимчасово виконувати обов'язки консула виключно для здійснення реєстрації українських громадян та видавання їм національних документів, без повноважень укладати будь-які угоди [2, с. 148], а тому повертати позику не збирався. Службове розслідування було безрезультатним. В. М. Кужім залишив Баку, за однією з версій, виконуючи функції дипломатичного кур'єра, й перевозючи документи до Кам'янець-Подільського – місця тимчасової дислокації уряду.

Щодо організації реєстрації українських громадян на Кавказі І. Г. Красковський співпрацював із місцевими українськими громадами. В березні 1920 р. він отримав звіт щодо кількості українців у Абхазії, які мешкали як у суто українських селах (Спасіння, Стара й Нова Чернігівка, Полтавка, Володимирівка, Петропавлівка, Бомбори, Веселе, Парнаут), так і “в сумі з іншими націями” (Бакланівка, Дранди, Пехулати, Миколаївка), а також у містах (Сухумі, Гудаути, Гагри). Проблема реєстрації місцією українських громадян полягала в тому, що багато з українців були записані в російських статистичних відомостях як “росіяни”, значна частина українських родин виселилася під час революційних подій, багато кому не було чим заплатити членські внески за участь в діяльності української громади. З урахуванням можливої з цих причин похибки голова української громади в Абхазії подав до місії інформацію про зареєстрованих 225 її членів та просив матеріальної допомоги на розвиток української справи в Абхазії [43, арк. 16].

В аналітичних звітах, які І. Г. Красковський скеровував до МЗС УНР, він детально висвітлював ставлення місцевого населення до української ідеї. За його спостереженнями, погляди щодо перспективи державного життя Кубані мали кардинально протилежні вектори: переважну більшість населення склали українці, які прагнули “повного об'єднання Кубані і України” [44, арк. 4], менша частина – росіяни – “рішуче тягнули до Росії” [44, арк. 4]. Ідею включення Кубані до складу України підтримувала й Кубанська Крайова Рада. І. Г. Красковський вважав Кубань “форпостом української національної ідеї на Сході” [44, арк. 4 зв.], хоч усвідомлював, що “козачі країни” не дуже бажають боротьби з “імперіалізмом Росії” і сподіваються зберегти свої великі козацькі привілеї.

Наприкінці квітня 1920 р. І. Г. Красковський провів спільне зібрання Кубанської надзвичайної місії в Закавказзі та Української дипломатичної місії на Кавказі, яке мало на меті розроблення проекту українсько-кубанського договору “братерського єднання” і через труднощі переговорного процесу тривало впродовж трьох днів (29 квітня – 1 травня). Головні позиції договору торкалися взаємного визнання незалежності держав та військової взаємодопомоги.

26 травня 1920 р. Грузинська Демократична Республіка і РСФРР підписали мирний договір. І. Г. Красковський стверджував у своїй дипломатичних звітах, що зробив усе можливе, щоб цього не сталося, однак його зусилля були неспівмірними із заходами більшовиків. Керівникові місії доводилося діяти в умовах надзвичайно ускладненого зв'язку з центром: іноземні дипломатичні кур'єри і Грузію не їздили, єдиним каналом зв'язку було Посольство УНР у Царгороді [45, арк. 24]. Секретар посольства В. Приходько, давній знайомий І. Г. Красковського по роботі в Союзі земств і міст Південно-Західного фронту, надсилав йому інформацію від українського уряду та вказівки щодо діяльності, газети й книги українською мовою для українських осередків Кавказу. В умовах реальної можливості переходу влади до більшовиків голова місії отримав пряму вказівку надавати візи для тих, хто збирався виїхати, лише на українські документи, ставити візи на російські паспорти заборонялося [43, арк. 32 зв.]. Серед інших документів, які вдалося отримати в червні 1920 р., було доручення міністра закордонних справ А. В. Ніковського, яке розширювало його повноваження. Уряд УНР офіційно уповноважував І. Г. Красковського бути представником УНР “на Чорноморщині, Кубанщині і в Республіці Союзу Горських Народів”, захищати там права українських громадян, вести переговори з політичних та економічних питань [39, арк. 149]. Міністр наголошував на потребі досягти якнайширших зносин з керівництвом Кубані. Організаційні зусилля І. Г. Красковського в цій сфері завершилися підписанням договору між УНР і Кубанської республіки у Варшаві 7 серпня 1920 р. [15, с. 117].

Відповідно до домовленості з міністром закордонних справ Грузинської Демократичної Республіки Є. П. Гегечкорі, який перебував на цій посаді з листопада 1918 р., деякий час українське національне представництво на Кавказі зберігало свій статус. Однак становище місії набувало загрозливого характеру. Більшовики вимагали її ліквідації. І. Г. Красковський вислав до МЗС УНР секретаря місії А. В. Тишкевича з доповіддю про політичне становище на Кавказі та отримання коштів на утримання установи і директив щодо подальшої діяльності. Однак ні коштів, ні директив керівник місії не отримав. І. Г. Красковському вдалося зберегти місію до моменту, поки більшовики “не набрали до Грузії такої сили, що і самому уряду Грузинської Демократичної Республіки було важко з ними боротися” [46, арк. 89]. Міністр Є. П. Гегечкорі залишив Тифліс і виїхав до Парижу під приводом організації офіційного визнання Грузії “Радою чотирьох” [15, с. 197–198]. Голова Уряду Грузинської Демократичної Республіки Н. М. Жорданія запросив І. Г. Красковського на аудієнцію. Розмова була складною. Запевнюючи в незмінності ставлення грузинського народу до народу українського, “непохитності дружніх взаємовідносин” до національного українського уряду та його представництва на Кавказі, Н. М. Жорданія пояснив, що далі перебування місії під керівництвом І. Г. Красковського на Кавказі може послужити для більшовиків *casus belli*, а тому він має організувати виїзд місії під будь-яким приводом. На пропозицію І. Г. Красковського повернути вірчі грамоти грузинський лідер запевнив, що не бажає розриву дипломатичних відносин з УНР, лише політичні обставини змушують шукати такий вихід із ситуації. Досвідчений дипломат І. Г. Красковський, не маючи відповідних вказівок і матеріального забезпечення від українського уряду, організував “інформаційну заслону” щодо основної – політичної – причини від'їзду місії.

Місцева преса одноставно повідомляла, що І. Г. Красковський офіційно виїхав з Грузії “для докладу Правительству УНР і для участі в з'їзді закордонних представників УНР” [46, арк. 89]. Гроші на організацію від'їзду здобув від продажу особистих речей та позичив у представника кубанських кооперативів А. Ю. Кучерявенка з обіцянкою повернути не пізніше 25 березня 1921 р. Для

перевезення архіву місії І. Г. Красковський вдався за браком коштів до послуг приватної чехословацької фірми. Планувалося забрати архів у Празі за фінансовою допомогою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі, яку очолював М. А. Славинський. Про обставини від'їзду грузинське міністерство закордонних справ повідомило свого посла в Туреччині Гогелашвілі, який, в свою чергу, поінформував українського представника – І. Токаржевського-Карашевича. Залишаючи посаду, І. Г. Красковський намагався зберегти найменшу можливість захисту українських громадян. Він провів нараду з генеральним консулом Л. І. Лісняком та членами місії Г. Петренком і військовим аташе М. Чеховським. Його ідея полягала в дорученні опіки над українськими громадянами в умовах приходу більшовиків не “офіційним представникам українського уряду”, а головам українських громад, якими фактично були ті самі особи: полковник Чеховський очолив громаду в Тифлісі, Волошинов – у Сухумі, Є. Засядько – в Батумі [46, арк. 89 зв.]. Проте саме відносини з підпорядкованими І. Г. Красковському консулами склали другу причину (суб’єктивного характеру), яка негативно відбилася на оцінці урядом УНР діяльності місії.

Шлях І. Г. Красковського з Тифлісу лежав через Царгород і не мав остаточної кінцевої точки. В Туреччині він зустрівся з управителем українського посольства І. Токаржевським-Карашевичем, докладно доповів йому про причини припинення діяльності “кавказької” місії. На початку квітня І. Г. Красковський добрався до Праги, однак через брак коштів не зміг забрати архів місії, який опинився на Північно-західному вокзалі міста. Забрати його можна було лише за умови сплати коштів за зберігання, яких у дипломатів не було [46, арк. 53].

11 квітня 1921 р. І. Г. Красковський подав рапорт про звільнення його від обов’язків голови НДМ УНР на Кавказі та офіційну ліквідацію місії з виплатою її боргів. Очікуючи рішення, він зупинився у Відні в пансіонаті “Becker” на Lichtensteinstrasse, 8 [23, арк. 63]. Заклопотаний своєю долею, І. Г. Красковський звернувся до А. І. Цвікевича, який перебував у Берліні, щодо надання йому відповідної посади. З Берліна швидко надійшла пропозиція обійняти посаду міністра з білоруських справ у Литві. Потреба замінити особу, яка обіймала цю посаду, – Семашка, зумовлювалася тим, що той “не лише не здатний для цієї праці, але просто шкідливий” [23, арк. 82]. А. І. Цвікевич наголошував, що рішення приймати треба терміново і негайно виїжджати на місце нового призначення. 27 травня І. Г. Красковський подав запит відносно рішення міністерства щодо його рапорту і 31 травня з отримав відповідь про те, що діяльність НДМ УНР на Кавказі “тимчасово припиняється”, його рапорт про демісію буде прийнято “днем його приїзду до Гарнова”, а претензії співробітників будуть розглянуті окремо [43, арк. 99]. На цьому українська частина його особистої історії дійшла завершення.

Діяльність І. Г. Красковського в сфері дипломатичної та консульської служби припала на період становлення української дипломатії, пов’язаний з подіями Української революції 1917–1921 рр. Особливість його праці полягала у поєднанні практично не поєднуваних двох функцій: з одного боку, представника зарубіжної держави, з іншого – службовця українських державних органів. І. Г. Красковський обіймав високі державні посади в Україні: заступника міністра внутрішніх справ Української Народної Республіки, старшого радника міністра закордонних справ і члена ради Міністерства закордонних справ Української Держави, завідувача Канцелярії Директорії Української Народної Республіки, голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі. До його заслуг у сфері дипломатичної та консульської служби можна віднести керівництво діяльністю Консульської комісії Української Держави, завдяки чіткій організації роботи якої було вироблено параметри мережі консульських установ, створено проект Консульського статуту Української Держави,

проведено призначення на консульські посади фахових працівників. Не менш значним у започаткуванні практичної діяльності консульських установ була апробація ідеї заснування інституту почесних консулів. Призначений ним на посаду почесного консула В. М. Кужім зумів довести потребу такого інституту в умовах втрати державної території та браку фінансування. Незаперечними є його заслуги в сфері дипломатії: очолювана ним місія стала центром українства на Кавказі, на Кубані, в Криму; він підготував проекти міждержавних договорів (зокрема між УНР та Кубанською республікою) та провів їх обговорення; він забезпечив реєстрацію українців в зоні своїх повноважень та систематично популяризував українську ідею. Водночас не можна вважати безпідставними звинувачення його підпорядкованими йому консулами в безвідповідальному ставленні до державних коштів та участі в несанкціонованих бізнес-проектах. Доля і діяльність І. Г. Красковського на ниві української дипломатії заслуговує на окреме дослідження.

Список використаних джерел

1. *Гасымлы М.* Украинско-азербайджанские отношения: история и современность / М. Гасымлы, О. Купчик, А. Дамиров. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К.: Изд. дом Дм. Бурого, 2014. – 160 с.
2. *Тагирзаде* Адалет. Новые документальные сведения о В. Н. Кужиме (1884–1958) / Адалет Тагирзаде, Сергей Карамаш // *Цивилизация*. – 2014. – № 8. – С. 140–150.
3. *Клімовіч* Мікалай, Міхнюк Уладзімір. *Краскоўскі Іван Ігнатавіч / Мікалай Клімовіч, Уладзімір Міхнюк // Энциклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) [і інш.]. – Т. 4. Мінск, 1997. – С. 250.*
4. *Калеснік* Уладзімір. Пражскі епістальярый / Уладзімір Калеснік // *Усё чалавечае: Літературныя партреты, артыкулы, нарысы*. – Мінск, 1993. – С. 244–357.
5. *Трус М.* З архіваў Людмілы Краскоўскай; 3 гісторыі роду Краскоўскіх / М. Трус // *Zapisy 36 / Belarusian Institute of Arts and Sciences*. – New York-Miensk, 2013. – 130 s.
6. *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років / А. Бежуашвілі // *Україна – Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах*. – К., 2002. – Вип. 47–48. – С. 20–25; публікація архівних документів С. 26–110.
7. *Міхалюк Д.* *Беларуская Народная Республіка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці / Дарота Міхалюк; навук. рэд. Станіслаў Рудовіч; переклад з польскай мовы Алесь Пілецкі*. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – 496 с.
8. *Мушынка М.* Не чужы для беларусаў: Іван Краскоўскі ў грамадска-палітычным жыцці Украіны і Беларусі / М. Мушынка; уступ. слова і переклад В. Маслоўскага // *Літаратура і мастацтва*. – 2001, 2 студзеня. – С. 12.
9. *Mušinka M.* Ivan Kraskovski – priekopník bielorusko-ukrajinských vzťahov a Slovensko / М. Mušinka // *Historický časopis*. – Bratislava, 2000. – № 3. – S. 495–504.
10. *Гаврилюк Ю.* Штрихи до біографії Івана Красковського / Ю. Гаврилюк // *Над Бугом і Нарвою*. – 2000. – № 3.
11. *Гаврилюк Ю.* За свободу Украины и Беларуси. Штрихи к биографии Ивана Красковского – педагога и дипломата / Ю. Гаврилюк // *День*. – 2005, 4 ноября. – № 203.
12. *Зубко О.* Білоруський слід в українській дипломатії: (крізь призму життя Івана Красковського) / О. Зубко, М. Трус. // *Київська старовина*. – 2008. – № 4. – С. 92–101.
13. *Зубко О.* Іван Красковський – голова української дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1920 рр.) / О. Зубко // *Проблеми історії та історіографії України: прогр. і матеріали наук.-практ. конф. [“День науки іст. ф-ту”, Київ, 2011 р.]*. – К., 2011. – С. 30–32.
14. *Зубко О.* Винницькі адресати Івана Красковського / О. Зубко // *Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў: зб. навук. артыкулаў / рэд.: Р. Р. Лазько [і інш.]; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны*. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – С. 77–80.
15. *Матвієнко В. М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії / В. М. Матвієнко. – К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 2002. – 373 с.
16. *Сергійчук В.* Іван Красковський – творець кавказької політики / В. Сергійчук // *Над Бугом і Нарвою*. – 2000. – № 4.
17. *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
18. *Центральний державний історичний архів України*, м. Київ, ф. 715, оп. 3, ф. 9319, спр. 26.
19. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*, ф. 3658, оп. 1, спр. 12.
20. *Міністерство внутрішніх справ за доби України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) [Текст]: у 3-х т. / М. Г. Вербенський [та ін.]; МВС України; ДНДІ МВС України*. – Київ: б. в. – Т. 1.: Міністерство внутрішніх справ за доби УНР та Української Держави (1917–1920). – К., 2012. – 686 с.
21. *ЦДАВО України*, ф. 2592, оп. 1, спр. 1.
22. *Пашкевіч А.* Сьмон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці / А. Пашкевіч // *Куфэрак*

Віленшчыны. – 2007. – № 1 (12). – С. 4–30. 23. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 48. 24. Лебедзева В. М. БНР-УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.) / В. М. Лебедзева // *Архе=Пачатак*. – 2003. – № 8. – С. 396. 25. *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі* / Рэд. С. Шупа. – Т. 1. – Вільня-Нью-Ёрк – Менск – Прага, 1998. – Т. 1, кн.1. 26. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 2. 27. *Мірні перагаворы між Украінською державою та РСФРР 1918 р.* Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. док. і матеріалів / Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія: Інститут історії України НАН України, 1999. – 366 с. 28. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54. 29. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24. 30. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 13. 31. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 57. 32. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53. 33. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2. 34. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139. 35. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 1. 36. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 144. 37. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 5. 38. *Гаврилюк Ю.* Іван Красковський – підляшанин керуючий справами Директорії УНР, підписаний під Актом Злуки / Ю. Гаврилюк // *Над Бугом і Нарвою*. – 2015. – № 1 (137). – С. 16. 39. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 49. 40. *Вісник Української Народної Республіки*. – Вінниця, 1919, 7 лютого. – С. 1. 41. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 29. 42. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 50. 43. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 38. 44. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 39. 45. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 376. 46. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 270.

Ирина Матяш

**ВКЛАД БЕЛОРУССА ИВАНА КРАСКОВСКОГО В ФОРМИРОВАНИЕ
УКРАИНСКОЙ ДИПЛОМАТИИ (1918–1921 ГГ)**

В статье рассмотрены основные направления деятельности Ивана Красковского в формировании украинской дипломатической и консульской служб в 1918–1921 гг.

Ключевые слова: дипломатия, консульская служба, Иван Красковский, Беларусь, Украина.

Iryna Matyash

**BELORUSSIAN IVAN KRASKOVSKIY'S CONTRIBUTION
INTO THE FORMATION OF UKRAINIAN DIPLOMACY (1918–1921)**

The paper considers basic directions of Ivan Kraskovskiy's activity in forming the Ukrainian diplomatic and consular service in 1918–1921.

Key words: diplomacy, consular service, Ivan Kraskovski, Belarus, Ukraine.

УДК 94(477)03:321.72

Іван Зуляк, Андрій Кліш

**ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ДО 170-Ї РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Показано роль О. Барвінського у суспільно-політичних процесах у Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті діяльності партій та організацій суспільно-християнського скерування – Католицького русько-народного союзу, “Руської громади”, Християнсько-суспільного союзу, ідеологом та засновником яких він був. Досліджено його роль у вирішенні нагальних політичних, культурно-освітніх, соціально-економічних проблем українського населення краю.

Ключові слова: О. Барвінський, Галичина, християнські суспільники, парламентська діяльність.

Утвердження української незалежності, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. При цьому, пріоритетного значення набуває звернення до ролі особистості в історії, оскільки саме людський вимір є тим критерієм, який визначає духовність, потяг до історичної правди. Історія кожного напряму діяльності є персоніфікованою, оскільки об’єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід. Тому особливої актуальності набувають дослідження діяльності однієї з визначних особистостей кінця ХІХ – початку ХХ ст., уродженця с. Шляхтинці Тернопільського району – О. Барвінського, 170-річчя від дня народження якого відзначаємо цього року.

Метою публікації є аналіз політичної діяльності О. Барвінського у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні парламентської діяльності українців у Віденському парламенті та Галицькому сеймі, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв’язаних проблем, в тому числі й визначення ролі окремих особистостей у цьому процесі.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями Т. Антошевського [1], О. Аркуші [2], О. Гриб [3], А. Кліша [4–6], Р. Лехнюка [7], І. Чорновола [8] та інших дослідників.

Основою джерельної бази слугують матеріали періодики, зокрема, часопису “Руслан”, архівні фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника. Особливої уваги заслуговують неопубліковані спогади О. Барвінського, які зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Олександр Григорович Барвінський народився 8 червня 1847 р. у с. Шляхтинці неподалік Тернополя у давньому священничому роді. Відомий український громадсько-політичний діяч Галичини, історик, педагог. У 1891–1907 рр. – депутат австрійського парламенту (Райхсрату). Він був засновником та

ідеологом Католицького русько-народного союзу (далі – КРНС), “Руської громади”, Християнсько-суспільного союзу (далі – ХСС).

У 1896 р. від народовців відмежувалося праве крило, що утворило КРНС – першу українську клерикальну партію. У другому параграфі її статуту говорилося: “Ціллю товариства є дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руського народу в Галичині, іменню же про справи руських селян і міщан на основах католицьких” [9, с. 493]. Саме ці ідеї намагався відстоювати О. Барвінський упродовж своїх депутатських каденцій наприкінці ХІХ – на

початку ХХ ст.

Кінець ХІХ ст. позначився надзвичайною активністю українських депутатів суспільно-християнського скерування. О. Барвінський, А. Вахнянин та інші депутати подали значну кількість різних звернень та запитів до різних установ, у яких піднімалися болючі питання українства. Характерно, що вони стосувалися як соціально-економічних, так і політичних та національних проблем краю. Чимало із цих звернень мали позитивний результат.

Парламентські вибори 1897 р., які увійшли в історію як “криваві баденські”, загострили суспільно-політичну ситуацію в Галичині. Українці взяли участь у них декількома колонами. Народовці, прихильники Ю. Романчука, виступили на виборах єдиним блоком із москвофілами. Натомість крайова польська адміністрація підтримала прихильників О. Барвінського у боротьбі із радикалами.

Із 9 обраних українських депутатів від Галичини до Державної ради 6 представляли КРНС (О. Барвінський, А. Вахнянин, І. Гробельський, М. Каратницький, Є. Мандичевський, В. Охримович).

Серед усіх українських партій Галичини християнські суспільники вирізнялися найбільшою соборністю. Це зумовлено тим, що їх лідери, насамперед, О. Барвінський та К. Студинський, підтримували тісні взаємини із наддніпрянськими українцями. На думку І. Сохоцького, політичною позицією О. Барвінського, а отже і всієї суспільно-християнської течії, була її проавстрійська скерованість [10, с. 112]. Ця позиція полягала у тому, що за допомогою використання легальних методів, відстоювання національно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних інтересів народу, налагодження нормальних умов для його повноцінного розвитку. Це можна було досягти за допомогою декларування вірнопідданості Австро-Угорській монархії, лояльності до влади, захисту інтересів держави як гаранта розвитку народів, що входили до її складу. Це можемо прослідкувати у праці О. Барвінського “Значіне українсько-руського народу для Австро-Угорщини”, у якій він зазначає: “Пособлюване народному і культурному розвитку руського народу в Австрії, є не лише з засади рівноправности конечно, але також зі становища державного розуму”. Далі він вказує, що “кожда держава, котра хоче придбати для своєї могутости так потрібну прихильність своїх народів, повинна упорядкувати відносини і змаганя тих народів в повнім їх задоволенню; бо в противнім случаю прихильність тих народностей зверне ся в ту сторону, де они відчують свобіднійше жите” [11, с. 20].

Неодноразово О. Барвінський намагався поладити українсько-польські взаємини. Зокрема, на засіданні крайового сейму, він зазначав, що у міжнаціональному конфлікті українці лише відповідають на провокації поляків та доводив значний внесок українців у міць польської держави [12, с. 611–617].

На противагу зближенню народовців із москвофілами, О. Барвінський та його прихильники налагодили співпрацю з національними партіями інших

слов'янських народів, що проживали у Австро-Угорській монархії. Ставши депутатами Державної Ради у 1897 р. вони стали співзасновниками фракції “Слов'янський християнсько-народний союз” (далі – СХНС), до якої також увійшли хорватські, словенські та чеський представники.

Олександр Барвінський взяв участь у підготовці статуту фракції. Програма СХНС так окреслювала його завдання: “Змагати до уладження публичного життя в релігійнім, культурнім, соціальнім і економічнім взгляді на позитивно-християнській основі і буде встоювати з всякою рішучістю за безусловно рівноправністю славянських народів на основі національних прав і християнської справедливости, як і за повну свободу Церкви”. На зборах О. Барвінського обрано співголовою СХНС.

Діяч високо оцінював співпрацю зі слов'янськими депутатами: “Наслідком засновання “Слов. христ. націон. союзу” прийшли русини вперше в таке положення, що з нами говорять про утворення парламентарної більшости і про склад міністерства” [14, арк. 737–738]. 28 квітня 1897 р. під час зустрічі у “Чеському народному домі” у Відні, на якій були присутніми 91 чеських, польських, українських та словенських депутатів, О. Барвінський наголосив на потребі консолідації словянських парламентарів, процитувавши слова Т. Шевченка: “Щоб усі Слов'яни стали братами” [12, арк. 792–793].

Національна освіта стала важливою складовою програми діяльності суспільно-християнської течії. О. Барвінський наголошував на тому, що народ, який має рідну школу, має перспективи національного розвитку. У виступах в Державній Раді він неодноразово підкреслював важливість для Австро-Угорщини надання українцям права і створення умов для навчання рідною мовою [15, с. 2].

На урядовому й депутатському рівнях О. Барвінський неодноразово ставив питання щодо збільшення кількості навчальних закладів, які давали б професійну освіту. Особлива увага приділялася учительським семінаріям. О. Барвінський та його однодумці були викладачами учительських семінарій, а тому добре знали систему викладання у них.

На початку 1902 р. О. Барвінський підняв це питання на загальнодержавному рівні, наголошуючи на тому, що рівень знань, отримуваних у цих педагогічних закладах, бажав би бути кращим, пропонував ввести до програми викладання в учительських семінаріях більше практичних предметів. Він наголошував на відкритті жіночих учительських семінарій, оскільки для молодих дівчат семінарія була єдиним місцем, де вони могли б здобути професійну освіту. Звичайно, що О. Барвінський відстоював права української мови як викладової у педагогічних інституціях. У відповідь українські депутати Державної Ради отримали запевнення міністерства освіти про відкриття нових семінарій [16, с. 4]. До речі, заснування української гімназії у Тернополі було однієї із основних вимог Руського сеймового клубу, активним учасником якого був О. Барвінський. Зокрема, він, виступаючи у Галицькому сеймі 30 грудня 1897 р., аргументував заснування української гімназії в Тернополі її відсутністю у краї взагалі, оскільки у місцевій польській гімназії навчалося 166 українців.

Олександр Барвінський критикував польську аристократію, яка виступала проти заснування української гімназії в Тернополі. Зокрема, це стосується виступу “подоляка” Еміля Горосевича: “Коли він звиває польських послів, щоби оцінювали внесене п. Барвінського *nie samem sercem ale i rozumem* – то ми додамо, щоби оцінювали ті внесення не скрізь шовіністичні окуляри, а станули на становищі народної рівноправности і на становищі християнської

справедливості... а не оцінювали річий з тісного становища і виднокруга подільської політики, що вже тільки накоїла лиха в нашім краю” [17, с. 2].

Аргументуючи право українців на власну культуру та освіту, О. Барвінський зазначав: “Так не було ані в дуже недавній минувшості, ані в давнійших віках. Ніхто не може заперечити інованя окремішного руского народу. Руский нарід існував здавен давна і від більше як 1000 літ має свою минувшість історичну, свою літературу і розвивав ся на зовсім окремішних основах. Що був у нас час такий, коли люди говорили, що не можна розрізнити, хто Русин, а хто Поляк, то здає ся мені, що ми за тими часами не повинні вздохати, так Русини як і Поляки. Був се час того духового пригнобленя і угніту, що не вільно було нікому бути ані Русином ані Поляком і здає ся мені, що за тими часами не будемо тужити і не хотіли-б ми, щоб они знов вернули. (...)” [4, с. 96].

У боротьбі за український університет у Львові О. Барвінський був найбільш послідовним й поміркованим. Він запропонував три основних етапи утворення українського університету в Львові. По-перше, відповідна кількість доцентів-українців; по-друге, систематична наукова праця в основному у сфері технічних та природничих наук, підготовка та видання необхідної літератури та укладення наукової україномовної термінології; по-третє, чисельна кількість українських студентів на українських викладах, щоб довести, що українські доценти й професори читають лекції на відповідному рівні, а українські студенти проявляють інтерес до національної освіти, та й до освіти взагалі. Він застерігав перед неприпустимістю силових та непродуманих методів, що можуть призвести до розчарування та зневіри, натомість закликав дотримуватися тактики поступових, органічних кроків [18, с. 2–3].

Особливу увагу О. Барвінський та його однодумці приділяли сільській молоді. Причиною цьому була матеріальна скрута сільського населення. Тому християнські суспільники закликали закладати бурси для незаможних учнів і утримувати їх за кошти громади. У цьому питанні відстоювалася думка, що опіку над такими закладами має здійснювати також і церква [19, с. 1].

Діяч наголошував на важливості й значенні рідної мови у житті суспільства. 6 лютого 1895 р. він, виступаючи на засіданні Державної Ради щодо мовних питань, наголошував на тому, що “мова єсть власне тим сполучником, що зєднує індивідуа в різко визначні народні індивідуальности, кладе основи до їх окремішного існуваня і дає зарод до самостійного, питомого житя. Матерна мова єсть, отже, і остане природним органом наших найглубших думок, нашого внутрішнього житя, оно єсть сею животворною, творчою силою, і тому матерна мова так тісно звязана з самосвідомістю народности” [20, с. 39].

Українські парламентарії були активні й у розв’язанні селянських проблем. 12 лютого 1897 р. О. Барвінський виступив у Галицькому сеймі з ґрунтовною промовою щодо погіршення економічного стану східногалицького селянства. Ця промова чітко висвітлювала основний політичний принцип О. Барвінського. Варто зауважити, що його парламентська діяльність, починаючи з 1897 р. в основному зосереджувалася на складному економічному становищі українців Східної Галичини. Значною бідою краю було лихварство, викликане відсутністю дешевого кредиту для дрібних господарств. Він назвав лихварство однією із основних причин економічного занепаду Галичини.

Християнські суспільники намагалися вирішувати проблему і в органах влади, і в самому суспільстві. Найбільші проблеми, пов’язані з лихварством були на Гуцульщині, де в останні десятиліття XIX ст. відбувся моральний і господарський занепад, періодично виникали різноманітні епідемії, панувало свавілля лихварів.

Наприкінці XIX ст. становище Гуцульщини погіршилося настільки, що стало предметом обговорення у Державній Раді. 2 березня 1900 р. О. Барвінський вніс

запит до Кабінету міністрів, щодо намірів уряду в зв'язку із численними незаконними діями, що здійснювалися на Гуцульщині. Українські депутати австрійського законодавчого органу застерігали, що якщо уряд не покладе край цим зловживанням, то можливі стихійні національно-соціальні конфлікти, які вони вважали неприпустимими і антидержавними. Окрім того, О. Барвінський зустрівся з міністром судочинства Австрії М. Спенсом та повідомив його про пасивність судів щодо незаконної діяльності лихварів. Він зауважив, що судові урядовці не чинять перешкод лихварям, оскільки самі були їх боржниками. Натомість міністр пообіцяв притягнути винних до відповідальності [21, с. 2].

Однією із форм праці серед селянства було утворення обов'язкових хліборобських спілок. Ініціатором заснування професійних спілок був О. Барвінський. Якщо спілки системи Райфайзена не зустріли протесту в Галицькому сеймі, то обов'язкові хліборобські спілки були відкинуті через спротив польських дідичів, для якої вони були суттєвою загрозою у Галичині.

12 січня 1898 р. українські депутати внесли на розгляд комісії крайового господарства проект закону про обов'язкові хліборобські спілки, який підтримали 17 представників опозиції та КРНС. Проте через місяць комісія дала негативну відповідь на цей проект, стверджуючи, що нові спілки будуть тягарем для селянства, а галицькі селяни не були готовими до створення загальної організації. О. Барвінський, взяв участь у обговоренні звіту комісії, заперечив усі ці обґрунтування. Він зазначав, що передбачуваний внесок на потреби спілки у розмірі 1 крейцера не міг зробити хлібороба біднішим, а приклади організації селян у Тернопільському і Скалатському повітах доводили їх ефективність. О. Барвінський наголошував на тому, що схвалення проекту закону про обов'язкові хліборобські спілки якраз допоможе розширити повноваження сейму, чого домагалися поляки. О. Барвінський наполягав на тому, що зазначені спілки повинні носити національний характер, оскільки як у освіті, культурі та побуті, так і у політиці та економіці галицькі українці мали зберігати свою національну ідентичність [22].

Обов'язкові хліборобські спілки гарантували членам надійність, захищеність та впевненість, навчали їх відстоювати власні інтереси. Окрім того, О. Барвінський, виступаючи у сеймі, при обґрунтуванні внесеного проекту закону про обов'язкові хліборобські спілки, зазначив, що витрати на них мінімальні, виключно на організацію їх роботи, тоді як користь від них відчутна [23, с. 1].

Вирішальним чинником не сприйняття поляками цих спілок був не економічний, а національно-політичний: не допустити українського селянина до створення загальної організації селянства. На підтвердження цього факту варто навести такий приклад: у Західній Галичині, у якій більшість склали польські селяни досить успішно діяли хліборобські спілки, натомість у Східній Галичині польська більшість Галицького сейму виступила проти їх заснування. До речі, проти заснування хліборобських спілок виступали й українські соціалісти, оскільки нові господарські структури виводили селянство з-під їх впливу.

Обов'язкові хліборобські спілки планувалися як селянські професійні спілки, і подібно, як спілки системи Райфайзена, вони мали у своїй основі християнську моральну доктрину. Обов'язкові спілки реально могли змінити розподіл сил на аграрному ринку Східної Галичини, на якому польська шляхта встановила свою абсолютну монополію. Ліберальна ринкова економіка відчувувала селянина від ринку цін, а тому він був змушений продавати зерно, худобу за значно заниженими цінами, що диктувалися великими дідичами. Варто зазначити, що хліборобські спілки передбачали входження до них тільки власників земельних наділів, хліборобів-господарів, які жили з коштів, отриманих від реалізації результатів праці зі своєї землі, при можливому залученні найманих робітників.

Під час сеймової сесії українці гостро опротестували законопроект про так звані “рентові оселі”. 5 липня 1901 р. О. Барвінський заявив, що українці не голосуватимуть у третьому читанні закону про рентові господарства, який скерований проти українського народу [24, с. 47–48]. На засіданні сейму 8 липня 1901 р. О. Барвінський виголосив декларацію, у якій йшлося про те, що українські депутати завжди виступали із мінімальними домаганнями для задоволення основних потреб свого народу. Зокрема, це вимога поступового заснування української гімназії у Станиславові. Однак влада її не виконала. Утім, вона навіть не давала відповіді на поставлені інтерпеляції. Крім того, закон про рентові господарства був прийнятий проти застереження українських парламентаріїв і волі всього народу. Тому вони більше не могли брати участі у сеймових нарадах. Після цих слів члени “Руського клубу” покинули зал засідань [25, с. 349].

Важливим напрямком діяльності О. Барвінського стала підтримка українського селянина в умовах малоземелля й безземелля. Насамперед, вони намагались заблокувати законопроекти, не вигідні для українських селян. Українські депутати Галицького сейму призупинили проект закону про поділ між нащадками малоземельного наділу. Він вимагав, щоб спочатку створювалися нові робочі місця у сільській місцевості, проводилася індустріалізація Східної Галичини, а вже тоді можна було приймати закони щодо неподільності дрібних селянських господарств. Також ставилося питання про створення мережі професійних шкіл. О. Барвінському вдалося отримати дозвіл на відкриття у деяких селах ткацьких майстерень.

Діач неодноразово ставив на порядок денний Галицького сейму питання заборгованості селянських господарств, що сягала ще часів скасування панщини, яке відбулося без урахування інтересів українських селян на користь польської шляхти. Він відкидав можливість швидкого й повного погашення усіх заборгованостей селян, реально оцінюючи ситуацію, він зазначав, що немає змісту чекати вирішення проблеми за кошти бюджету, бо тоді це призведе до його невиконання, що також проводитиметься за кошти селян [26].

Окрім лихварства та заборгованостей значної шкоди селянинові приносили податки. О. Барвінський не раз наголошував на тому, що непосильні податки не дозволяють розвиватись сільськогосподарському виробництву. Він неодноразово ставив питання про збільшення надходження коштів з державного бюджету для відновлення таких господарств [27, с. 3].

Олександр Барвінський вимагав вжити всіх необхідних заходів для забезпечення селянських угідь від стихійних бід, у тому числі, укріпити русла гірських річок, що приносили найбільше шкоди частими повеннями. З іншого боку, він вимагав включення Східної Галичини до числа країв, у яких мало б проводитися загальнодержавне будівництво судохідних каналів з регуляцією річок й меліорацією земельних угідь, а також наполягали на розширенні сітки залізничних шляхів й шосейних доріг, що було в інтересах держави [5, с. 34].

Про роль О. Барвінського у суспільно-політичному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст. влучно висловився його сучасник Василь Лукич, який поставив його у один ряд із Костем Левицьким та Євгеном Олесницьким: “Доктор Кость Левицький належить до виняткового типу у нас людей, як Олександр Барвінський та Євген Олесницький, що надзвичайно прислужилися для розвитку рідної нації, як своєю літературною працею, так і політичною, культурною і економічною діяльністю, залишивши слід своєї роботи” [28, арк. 1–2]. Це підтверджує те, що О. Барвінський користувався авторитетом серед своїх колег.

Таким чином, О. Барвінському вдалося досить багато зробити для покращення політичного, економічного та культурно-освітнього стану українців у Східній

Галичині кінця XIX – початку XX ст. Проте кардинально змінити ситуацію на користь селянства він не зміг через чвари в українському політичному середовищі та не сприйняття багатьох його ідей польською парламентською більшістю.

Список використаних джерел

1. *Антошевський Т.* До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Тарас Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с. 2. *Аркуша О.* Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження / Олена Аркуша. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34с. 3. *Гриб О.* Внесок Олександра Барвінського в національно-культурне відродження західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX століття / Гриб О. І. // Українська культура: питання історії, теорії, методики. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених: У 2 ч. – Ч. 1. / Упоряд. І. М. Цуркан. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 6–9. 4. *Кліш А.* Економічні та освітні аспекти діяльності християнсько-консервативного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. Б. Кліш // Наукові записки. Серія “Історичне релігієзнавство”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. – Випуск 4. – С. 88–98. 5. *Кліш А.* Проблеми соціально-економічного розвитку Східної Галичини у діяльності Католицько-руського народного союзу / Андрій Кліш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. – С. 31–35. 6. *Кліш А.* Реалізація О. Барвінським ідей українського суспільно-християнського руху наприкінці XIX – на початку XX ст. / Андрій Кліш // Українознавчий альманах. – Випуск 18. – К., 2015. – С. 160–164. 7. *Лехнюк Р.* Українські консервативні середовища в ідейному просторі Львова початку XX століття // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. – Том 10: Львів / Lwow / Lemberg як міські простори: уявлення, досвід, практики / За ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. – Частина 1. – (Вісник Львівського університету. Серія історична. – Спеціальний випуск 2016). – С. 310–348. 8. *Чорновол І.* Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи / Ігор Чорновол // Олександр Барвінський (1847–1927) / Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 32–45. 9. *Статут* політичного товариства під назвою “Католицький русько-народний союз” // Правда. – 1896. – Ч. 41. – С. 493–495. 10. *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державності в Галичині: Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. / Отець І. Сохоцький. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1961. 11. *Барвінський О.* Значення українсько-руського народу для Австро-Угорщини. – Львів: Накладом автора, 1912. 12. *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego...* z roku 1901/1902. – S. 611–617. 13. Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Фонд фотографій. Спр. 16998 / І. 14. *Інститут літератури* ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135 (Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) – український історик літератури, педагог, громадський діяч), од. зб. 34 “Спомини з мого життя”. 15. *Промова* посла Олександра Барвінського виголошена в раді державній в загальній розправі бюджетовій при бюджеті міністерства просвіти дня 17. Марця 1902 // Руслан. – 23 березня 1902. – С. 2–3. 16. *Учительські семінарії* в бюджетовій комісії // Руслан. – 2 лютого 1902. – С. 4. 17. *Вистріли* з двох противних таборів // Руслан. – Ч. 1. – 1 (13) січня 1898. – С. 2. 18. *Барвінський О.* Українсько-руський університет // Руслан. – 5 жовтня 1903. – С. 2–3. 19. *Задачі* руских бурс і руских шкіл в справі природи рускої інтелігенції // Руслан. – 26 червня 1904. – С. 1. 20. *Левицькій І.* Александер Барвінський в історії культурного движенья руского народа на Прикарпатю / Левицькій І. Е. – Львів, 1901. – 118 с. 21. *Новинки* // Руслан. – 23 березня 1900. – С. 2. 22. *Промова* пос. Барвінського в розправі над справозданем комісії краєвого господарства о спілках рільничих на вечірнім засіданю крайового сейму д. 18-го лютого 1898. // Руслан. – 27 лютого; 1; 2 березня 1898. 23. *Промова* пос. Барвінського при мотивованю внесеного в крайовому соймі начерку о обовязкових спілках рільничих на засіданю дня 14. Січня 1898. // Руслан. – 16 січня 1898. – С. 1. 24. *Левицькій К.* Українські політики Галичини / Кафедра українознавства Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Б. в., 1996. – 178 с. 25. *Левицькій К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Перша часть. – Львів: Б. в., 1926. – 432 с. 26. *Барвінський Ол.* Обдовження хліборобів і аграрна реформа. Передрук з “Економіста” // Руслан. – 25; 26; 27; 28 жовтня 1904. 27. *Промова* пос. Барвінського в бюджетовій комісії д. 25-го жовтня 1897 в

розправі над законах о підмогах з фондів державних наслідком елементарних шкід // Руслан. – 28 жовтня 1897. 28. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові.* – Ф. 363. Оп. 1. – Спр. 11. – 2 арк.

Иван Зуляк, Андрей Клиш

**ПАРЛАМЕНТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЕКСАНДРА БАРВИНСКОГО
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

(К 170-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Показана роль А. Барвинского в общественно-политических процессах в Восточной Галичине в конце XIX – начале XX вв. в контексте деятельности партий и организаций общественно-христианского направления – Католического русско-народного союза, “Руской общины”, Христианско-общественного союза, идеологом и основателем которых он был. Исследована его роль в решении насущных политических, культурно-образовательных, социально-экономических проблем украинского населения края.

Ключевые слова: А. Барвинский, Восточная Галичина, христианские общественники, парламентская деятельность.

Ivan Zulyak, Andriy Klish

**PARLIAMENTARY ACTIVITY OF OLEXANDER BARVINSKYI AT THE END OF
THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
(TO THE 170TH ANNIVERSARY FROM THE BIRTHDAY)**

The paper studies O. Barvynskiy's role in socio-political processes in Eastern Halychyna at the end of the 19th – at the beginning of 20th century in the context of activity of the parties and organizations of socio-Christian character such as the Catholic Russian-People's Union, the “Rus community”, the Christian-social union, the ideologist and founder of which he was. It also presents the analysis of his influence on the solution of urgent political, cultural, educational as well as socio-economic problems of Ukrainians in the region.

Key words: O. Barvynskiy, Eastern Halychyna, Christian public figures, Parliamentary activity.

УДК 001(477.84)(09) Пулюй

Олександр Рокіцький, Наталія Рокіцька

ІВАН ПУЛЮЙ У СВІТОВІЙ НАУЦІ І КУЛЬТУРІ

Розглянуто окремі аспекти наукової, педагогічної, адміністративної та громадсько-політичної діяльності видатного українського вченого, фізика та електротехніка Івана Пулюя. Проаналізовано його творчу спадщину, яка доводить, що праці вченого з фізики сприяли утвердженню атомістичної теорії будови речовини, стали підґрунтям відкриття Х-променів та електрона, становлення Х-променелогії як науки. Встановлено, що теоретичні праці І. Пулюя з електродинаміки змінних струмів мали вплив на формування окремих розділів теоретичних основ електротехніки, а його громадсько-політична діяльність мала значний вплив на українське духовне і національне відродження, формування та утвердження української національної ідеї.

Ключові слова: І. Пулюй, науково-педагогічна діяльність, молекулярна фізика, катодні промені, Х-промені, радіологія, історія електротехніки, Біблія, українська національна ідея.

Через події останніх років світ по-новому відкриває для себе Україну, знайомиться з її правдивою історією, що впродовж століть злочинно переписувалася і насаджувалася ідеологами “руського мира”. Лише з позиції історичної ретроспективи стають зрозумілими споконвічні прагнення українців розірвати ярмо азійської деспотії і повернутися в сім’ю вільних європейських народів. Історично обґрунтовуючи справедливість цих прагнень, українська історіографія сприяє незворотності євроінтеграційних процесів України, її захисту та утвердженню.

З кожним роком зростає кількість європейських політиків, що усвідомлюють важливість цих процесів для самої Європи. Однією із перших публікацій, присвячених аналізу та роз’ясненню вище згаданих питань була праця І. Пулюя “Україна і її міжнародне політичне значення” (1915). У ній автор на порівняльному прикладі історії розвитку Московії та Русі-України показує, яке міжнародне політичне значення мала в минулому та може мати в майбутньому незалежна Україна у європейських стосунках.

Зауважимо, що І. Пулюй не був фаховим істориком чи політиком, проте, сфера його діяльності не обмежувалась лише природничими науками.

Мета статті полягає у висвітленні внеску І. Пулюя у світову науку і культуру. Ця тема привертала увагу вітчизняних (О. Барвінський, Р. Гайда, О. Збожна, Р. Пляцко, М. Чайковський, В. Шендеровський та ін.) та зарубіжних дослідників (Е. Кіш, Г. Ковалевський, І. Краус, Е. Фрост, В. Форманн та ін.), проте на сьогодні залишається невичерпаною.

Велич постаті І. Пулюя полягає в багатогранності його таланту, високому рівневі досягнень у різних сферах діяльності, глибокому патріотизмі й твердих

моральних принципах, які він сповідував завжди і всюди – у науці, політиці, в особистому житті. Був людиною кристалічно чесною, зі світлим розумом і чистими помислами. “Чоловіком-самоцвітом” назвав його Пантелеймон Куліш.

Широта наукової ерудиції, глибоке проникнення у фізичну сутність досліджуваних явищ і процесів, рідкісне поєднання таланту експериментатора з високим інтелектом теоретика дає підстави вважати Івана Пулюю належним до плеяди тих учених, які в ХІХ столітті заклали фундамент новітньої фізики.

Видатний український учений-фізик, електротехнік та громадський діяч Іван Пулюй народився 2 лютого 1845 р. у містечку Гримайлові, нині Гусятинського району Тернопільської області. У 1857–1865 рр. навчався в Тернопільській класичній гімназії, де заснував таємну студентську “Тромаду”, члени якої посвятили себе “до ревної і невсипучої праці для народу”. Під час навчання на теологічному факультеті Віденського університету в 1865–1869 рр. зорганізував Товариство українських богословів, був одним із засновників славнозвісного товариства “Січ”, що відіграло важливу роль у європеїзації галицької Руси. Продовжуючи розпочату в гімназії роботу з підготовки україномовних підручників для середніх шкіл, І. Пулюй приступив до реалізації великого задуму – україномовного видання духовної літератури. Для цього заснував товариство “Праця”, а в 1869 р. уклав і видав “Молитвослов” українською мовою.

Свою активною громадською позицією 24-літній студент-богослов привернув увагу відомого письменника П. Куліша, що вже довгий час працював над перекладом Святого Письма й потребував помічника з добрим знанням стародавніх мов. Їхня співпраця над перекладом Нового Завіту розпочалася в лютому 1871 р., і ще в цьому ж році вийшли друком у Відні Євангелія від Матея, Марка, Луки та Івана. І лише в 1903 р. за активної участі І. Пулюя було завершено Кулішів переклад Старого Завіту й видруковано перший повний україномовний переклад Біблії.

Завершивши в 1872 р. навчання на філософському факультеті, як кращий випускник І. Пулюй був залишений для дослідницької роботи у фізичній лабораторії університету. Його перші наукові праці, присвячені експериментальному дослідженню температурної залежності внутрішнього тertia повітря, містили оригінальні результати, що послужили утвердженню молекулярно-кінетичної теорії для реальних газів і були опубліковані в 1874 р. у журналі “Доповіді Віденської Академії наук”.

У цьому ж році молодого науковця запросили на посаду асистента-викладача кафедри фізики, механіки і математики Військово-морської академії в м. Фіюме (пізніше – Рієка в Хорватії), де успішно розпочав активну педагогічну діяльність. Як перспективний викладач і науковець, І. Пулюй отримав у 1875 р. від Міністерства освіти стипендію для продовження науково-дослідної роботи в Страсбурзькому університеті, де на той час діяла сильна експериментальна школа проф. А. Кундта. Тут він зацікавився новим відгалуженням у фізиці – електротехнікою. І хоча наукові інтереси дисертанта обмежувалися чистою фізикою, саме електротехніка мала в майбутньому вирішальний вплив на його подальшу наукову кар’єру.

У 1876 р. І. Пулюй захистивши дисертацію, здобув ступінь доктора “*philosophiae naturalis*” і повернувся до Віденського університету, де викладав молекулярно-кінетичну теорію газів і теорію теплоти. Продовжуючи науково-дослідну роботу в лабораторії проф. В. Лянга, зацікавився дослідженнями електричних розрядів у розріджених газах. На його думку, саме тут потрібно було шукати розгадку природи електричного струму. Дуже швидко І. Пулюй досягнув значних успіхів у з’ясуванні механізму виникнення, природи та властивостей катодних променів. Висловлені ним припущення та ідеї

випереджали наукову думку на десятиліття, а поставлені досліди й сконструйовані для цього апарати прислужилися до відкриття й дослідження Х-променів.

Оволодівши мистецтвом видування скла, І. Пулюй виготовляв оригінальні вакуумні апарати, які експонувалися й були відзначені преміями та дипломами на різних міжнародних виставках. Деякі з них придбав для своєї колекції Паризький національний музей мистецтв і ремесел. Особливе захоплення у відвідувачів викликала перша люмінесцентна лампа. Як з'ясувалося через 14 років, вона була потужним джерелом випромінювання Х-променів і стала прототипом рентгенівської трубки.

Однак науковий феномен І. Пулюя полягав не лише у високій експериментальній майстерності дослідника, а й у поєднанні цієї властивості із здатністю глибоко осмислювати отримані результати, проникати у фізичну сутність досліджуваних явищ. Його праці, присвячені розрядам у газах, під загальною назвою “Випромінна електродна матерія і так званій четвертий агрегатний стан” неодноразово перевидавались, а у 1889 р. Лондонське фізичне товариство опублікувало англomовний переклад згаданої монографії в престижному науковому журналі “Physical Memoirs”. У 1882 р. І. Пулюй став технічним директором електротехнічного бюро у Відні, розробляв освітлювальні лампи розжарювання, що за багатьма параметрами переважали лампи Едісона й Свана. Цей крок був доленосним у його житті, бо став початком утвердження й сходження на новій ниві діяльності, однак перервав ходу дослідника на шляху до епохального відкриття невидимих Х-променів, яке згодом здійснив К. Рентген.

На міжнародній електротехнічній виставці, яка відбулася у Відні (1883 р.) І. Пулюй привернув увагу своїми винаходами не тільки промисловців, але й представників уряду. На наступній виставці у м. Штайр (1884 р.) близько тисячі ламп І. Пулюя та дугові лампи “чеського Едісона” Ф. Кжіжіка освітлювали її територію та прилеглі вулиці міста. Це було сенсацією, про яку багато писала преса. Виставку відвідав цісар Австро-Угорщини Франц-Йосиф, який мав довгу розмову з винахідником. Незадовго Міністерство освіти запропонувало І. Пулюєві місце професора кафедри експериментальної і технічної фізики Німецької високої технічної школи в Празі.

Празький період життя проф. І. Пулюя, особливо його перша половина, був дуже активним й успішним. Тут вповні реалізувався його науковий потенціал, по-новому розкрилися педагогічні та організаторські здібності, талант пристрасного публіциста й далекоглядного політика. Очоливши кафедру експериментальної і технічної фізики, І. Пулюй розгорнув активну діяльність щодо реорганізації навчальних планів, розширення матеріально-технічної бази. Уже в наступному році ввів у програму окремий курс електротехніки, який постійно модернізував і впродовж 18 років особисто забезпечував навчання з обох дисциплін. Його лекції відвідували студенти та професори з інших навчальних закладів. У 1888 р. проф. І. Пулюя обрали ректором Німецької політехніки, а згодом – деканом машинобудівного факультету. За його активної участі було підготовлено плани та проекти будівництва модерного електротехнічного інституту, створено окрему кафедру електротехніки, яку він очолював до виходу на пенсію (1916 р.).

Іван Пулюй був організатором і довголітнім головою Електротехнічного товариства в Празі, як і членом-засновником аналогічного товариства у Відні, самовіддано працював у редколегіях наукових журналів, про що дізнаємося як із наукової періодики тих часів, так і з матеріалів Архіву Чеського технічного університету в Празі.

Поряд із великою організаційною та навчально-методичною діяльністю проф. І. Пулюй проводив активну наукову роботу. На початку 90-х років вийшли

друком його найважливіші теоретичні праці з електродинаміки змінних струмів. Саме на 90-і припадає пік активності його винахідницької діяльності в галузі практичної електротехніки й телефонії.

На окрему увагу заслуговує діяльність І. Пулюя в галузі електроенергетики. Починаючи з 90-х років, він стає найбільш авторитетним експертом із питань проектування й будівництва електростанцій та електричних мереж на території Чехії. Серед інших, варто згадати електрифікацію Праги та спорудження гідроелектростанції поблизу міста Гогенфурт. У реалізації цих проектів проявився глибокий, широкомасштабний і сучасний підхід І. Пулюя до вирішення проблем електроенергетики.

Звістка про відкриття невидимих всепроникаючих променів, здійснене проф. Вюрцбурзького університету К. Рентгеном, досягнула Праги 7 січня 1896р. і, за свідченням очевидців, дуже схвилювала І. Пулюя, який розумів, що він ще 14 років тому, досліджуючи електричні розряди в розріджених газах, був за крок до успіху. Відновивши дослідження з електровакуумними приладами власної конструкції, І. Пулюй дуже швидко підтвердив результати, отримані К. Рентгеном, і водночас з'ясував нові, важливі властивості Х-променів, які лише згодом були описані К. Рентгеном. Чи не найбільшої уваги заслуговує висловлене ним вдале трактування природи та мікроскопічного механізму виникнення Х-променів на відміну від помилкових гіпотез, висунутих К. Рентгеном та іншими дослідниками.

Вперше продемонструвавши 6 лютого 1897р. на засіданні математично-природничого відділу Віденської академії наук високоякісні світлини цілого хребта мертвої двомісячної дитини, туберкульозної руки одинадцятирічної дівчинки та інших частин людського тіла, виконаних за допомогою Х-променів, І. Пулюй звернув увагу на перспективу їх практичного застосування в медицині. Ці світлини довгий час репродукували на своїх сторінках провідні європейські газети й журнали завдяки їх високій якості. Запорукою цьому було використання лампи особливої конструкції, виготовленої ним 14-ма роками скоріше. Саме нею послуговувалися перші дослідники Х-променів на американському континенті. Ця та інша цікава і важлива інформація, що висвітлює внесок І. Пулюя у становлення рентгенології, не знайшла, на жаль, свого цілісного й об'єктивного відображення у відповідних довідниках, словниках та енциклопедіях. Публікаціям ненаукового характеру щодо відкриття та дослідження Х-променів притаманна традиційна односторонність: усі заслуги приписують одному К. Рентгену, або звинувачують його у плагіаті. Варто зауважити, що навіть науковим дослідженням з історії розвитку фізики не вистачає об'єктивності й повноти у висвітленні цього питання.

Працюючи на ниві світової науки, І. Пулюй ні на хвилину не забував про освітні потреби рідного народу. Після затвердження в 1892 р. статуту Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові, він опублікував деякі свої наукові та науково-популярні статті спочатку в "Записках НТШ", а згодом у "Збірнику Математично-природописно-лікарської секції НТШ", розробляв українську науково-технічну термінологію. Серед перших дійсних членів НТШ було й ім'я І. Пулюя. Боротьбу за відродження й утвердження рідної мови, яку розпочав ще юним гімназистом, І. Пулюй не припинив і будучи поважним, сивобородим професором, але тепер вона набуває більше яскраво вираженого політичного характеру. Не впадаючи в зневіру й відчай, він уперто, з року в рік звертався до різних державних установ, домагаючись відкриття українського університету у Львові, розширення мережі народних шкіл і гімназій, публікував у цій справі низку статей у газеті "Діло".

У 1904–1906 рр. І. Пулюй написав кілька статей із гострою критикою злочинної політики Росії, зокрема щодо заборони української мови. У цих

публікаціях він обстоював національні інтереси українського народу в межах обох імперій, добивався утвердження його повноправного культурного, соціального й політичного статусу.

У 1906 р. із нагоди 100-ліття Німецької політехніки за визначну науково-педагогічну діяльність проф. І. Пуллой був відзначений орденом Залізної корони, а в 1910 р. удостоєний високого титулу “Радник двору”. Незважаючи на гострі, критичні виступи вченого щодо внутрішньої політики Австро-Угорщини, уряд високо оцінив його діяльність на ниві науки та освіти.

З вибухом Першої світової війни І. Пуллой, усвідомлюючи важливість моменту для вирішення українського питання, розгорнув активну політичну діяльність для його роз’яснення й просування у вищих ешелонах влади. Цій меті підпорядковані його виступи перед громадськістю, публіцистичні статті й політичні праці. Широкий резонанс викликали дві німецькомовні брошури під назвою “Польські русофіли і масові арешти вірних державі українців у Галичині” та “Україна і її міжнародне політичне значення”. Першу присвячено внутрішній, другу – зовнішній політиці центрального уряду.

У першій автор висвітлив нерівноправне становище українців і поляків у Східній Галичині, критикував позицію центрального уряду, що сприяла такому становищу. У другій, окресливши суть і мету споконвічних прагнень українського народу, їх історичну закономірність і справедливість, висловив свіже бачення регіонального та глобального геополітичного положення України, його впливу на стабілізацію політичного становища в Східній та Центрально-Східній Європі. А твердження “Самостійність України, в нашому глибокому переконанні, є ключем для досягнення миру в усій Європі” стало з тих пір сутністю української геополітичної концепції.

У 1916 р. проф. І. Пуллой отримав пропозицію зайняти посаду міністра освіти, однак через поганий стан здоров’я змушений був відмовитися від неї й у цьому ж році вийти на пенсію. Уже наступного року першим міністром-українцем в австрійському уряді став його товариш проф. І. Горбачевський, котрий очолив міністерство народного здоров’я.

Виснажлива війна призвела до розпаду обох імперій. Попереду українців чекали нові великі випробування. Останні дні І. Пуллой були осяяні зорею свободи, що, нарешті, засвітила його рідному народові. Виснажене невтомною працею серце вченого зупинилося 31 січня 1918 р., через кілька днів після проголошення незалежності Української Народної Республіки, незалежності, про яку він мріяв і задля якої жертвував своїм особистим життям.

У висновках доцільно зазначити, що багатогранна діяльність І. Пуллой потребує більш глибокого і детального вивчення. Особливо, коли йдеться про внесок вченого у розвиток теоретичної електротехніки. Життя і діяльність науковця служать взірцем для наслідування при формулюванні сучасної української національної еліти, оскільки феномен І. Пуллой не лише розкриває широту можливостей людського інтелекту, але й стверджує необхідність його поєднання з найвищими духовними цінностями.

Список використаних джерел

1. *Барвінський О.* Др. Іван Пуллой // Серед бурі. Літературний збірник. – Львів, 1919. – С. 316–320.
2. *Гайда Р., Пляцко Р.* Іван Пуллой (1845 – 1918). Визначні діячі НТШ. – Наукове видання № 7. – Львів, 1998. – 284с.
3. *Іван Пуллой (1845-1918).* Листи/збір, упорядкування пояснення та “Слово до читача”/О.М. Збожної. – Тернопіль: Воля, 2007. – 543с.
4. *Пуллой Іван.* Збірник праць / За ред. В. Шендеровського. – К.: Рада, 1996. – 711с.
5. *Краус І.* Празькі зустрічі з професором Пуллоєм. / І. Краус // Технічні вісті– 1996-1997. – №1. – С. 67–70.
6. *Краус І.* Українські ректори празьких високих шкіл. / І. Краус // Світ фізики. – 2004. – №4. – С. 20–22.
7. *Рокіцький, О. М.* Іван Пуллой у світовій науці й культурі / Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.07 / Рокіцький О. М. – К., 2002. – 175с.
8. *Студинський К.* Листування і зв’язки П. Куліша з Іваном Пуллоєм // Збірник Філологічної секції

НТШ. – Львів, 1930. –Т. 22. – Ч.2. – С. 3–86. 9. Шендеровський В. Він належав до тих, хто формував світ (До 150-річчя від дня народження І. Пулюя) // Вісник НАН України. – 1995. – № 1–2. – С. 56–60. 10. Formann W. Mit Bibel und Pulujscher Röhre. – “Österreich Regional” Linz. –1968. 11. Formann W. Theologe, Patriot, Physiker // Linzer Volksblatt. – 1968. 12. Frost E. B. The first X-ray experiment in America? Dartmouth Alumni Magazine. – 1930. – April. – P. 383–384. 13. Kisch E. E. Marktplatz der Sensationen. – 1942. Польський переклад: Jarmark sensacij. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1957. 14. Kraus I. Ukrajina s Rakousko vzpomínají na profesora Pražské Německé Techniky Ivana Puluje // Technik. – 1995.

Александр Рокицкий, Наталия Рокицкая

ИВАН ПУЛЮЙ В МИРОВОЙ НАУКЕ И КУЛЬТУРЕ

Рассмотрены отдельные аспекты научной, педагогической, административной и общественно-политической деятельности выдающегося украинского ученого, физика и электротехника Ивана Пулюя. Проанализировано его творческое наследие, которое доказывает, что труды ученого по физике способствовали утверждению атомистической теории строения вещества, стали основой открытий X-лучей и электрона, становления X-променелогии как науки. Установлено, что теоретические труды И. Пулюя по электродинамике переменных токов имели влияние на формирование отдельных разделов теоретических основ электротехники, а его общественно-политическая деятельность оказала значительное влияние на украинское духовное и национальное возрождение, формирование и утверждение украинской национальной идеи.

Ключевые слова: И. Пулюй, научно-педагогическая деятельность, молекулярная физика, катодные лучи, X-лучи, радиология, история электротехники, Библия, украинская национальная идея.

Olexandr Rokytskyi, Nataliya Rokytska

IVAN PULUY IN THE WORLD SCIENCE AND CULTURE

The article deals with the investigation of the scientific, pedagogical, administrative and public-political activity of the prominent Ukrainian scientist, physicist and electrical engineer Ivan Puluy. Analysis of his heritage shows that the scientist's papers in Physics promoted the foundation of the atomistic theory of the substance structure were the fundamentals of the X-ray and electron discovery. His scientific hypothesis about the mechanism of creation and the nature of cathod and X-rays left behind the general level of known then scientific ideas. It was found, that the theoretic papers by I.Puluy in electro dynamics of alternate currents influenced greatly the formation of some fields of the electro-engineering theoretical basis. The discoveries in physics, electrical engineering and telephony were awarded the greatest awards, some of them were patented in many European countries. Possessing the perfect methods of physical and mathematical modelling proves one more side of his universal talant. It is shown that I.Puluy's teaching and administrative activity as the Dean and the Rector of German Polytechnics in Prague was subjected to the solving of the most important scientific-educational problems. Study of his public-political activity shows his great influence on the Ukrainian spiritual and national revival, formation and promotion of the Ukrainian national idea.

Key words: I. Puluy, scientific and pedagogical activity, molecular physics, cathode rays, X-rays, radiology, the history of electrical engineering, the Bible, the Ukrainian national idea.

УДК 94(477)

Ніна Весельська

УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО У З'ЇЗДАХ ІСТОРИКІВ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Аналізуються особливості проведення історичних з'їздів Польського наукового товариства наприкінці XIX – на початку XX ст. та участь у них відомого польського історика Олександра Яблоновського, зокрема його доповідь на Третньому з'їзді “Atlas historyczny Ziemi Ruskich Korony w erose przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty”, що стосувалась історії українських земель. У цій історико-картографічній праці О. Яблоновський подав відомості про українські землі. У статті показано її значення для української та польської історіографії, досліджено відгуки на цю працю сучасників історика.

Ключові слова: історіографія, Польське історичне товариство, З'їзди польських істориків, О. Яблоновський.

Соціально-економічні та суспільно-політичні події, які мали місце в історичній долі Речі Посполитої у 80-х роках XIX ст. вплинули і на розвиток історичної думки, що змінила орієнтири на практичні ідеологічні цілі. У цей період відбулося вкорінення історико-політичних міфів, сформувалися нові методологічні погляди польських істориків. Фактично, історіографія стала інструментом формування масової національної свідомості. Звернення до минулого, ідеалізація шляхетської Речі Посполитої зумовили поширення ідеї відбудови польської держави і патріотизму в польському суспільстві.

Поряд із дослідженнями загальної історії Речі Посполитої, історики наприкінці XIX – на початку XX ст. у своїх працях розглядали питання минулого українських земель, особлива увага приділялася Волині. На сучасному етапі розвитку історичної науки постає потреба в оцінці творчого спадку польських істориків того часу для аналізу історичних фактів та порівняння їх із сучасним історіографічним доробком.

Помітне місце серед польських науковців, які досліджували історію українських земель займає Олександр Яблоновський – професор Львівського університету, член Польського історичного товариства. Особистість та історичний спадок О. Яблоновського висвітлювали у своїх працях українські історики О. Киян, І. Ярмошик [18; 21] та польські історики – сучасники О. Яблоновського – Тадеуш Корзон, Ігнацій Барановський та ін. [1; 8].

Олександр Яблоновський опублікував низку джерел з історії України (багатотомне видання “Źródła dziejowe” спільно з Адольфом Павінським), написав кілька монографічних досліджень, що стосувались суспільно-політичного, культурного та соціально-економічного розвитку українських земель. Будучи членом Польського історичного товариства історик брав участь у з'їздах, які воно проводило, виступав там зі своїми українознавчими дослідженнями. Аналіз участі історика у з'їздах Польського історичного товариства і буде завданням даної публікації.

На формування методологічних поглядів польських істориків наприкінці XIX ст. вплинули нові напрями в європейській історіографії, переважно в німецькій, французькій, італійській, російській. До кінця XIX ст. на польських землях назріла потреба в новій концепції національної історії. Визначальним

моментом у цьому став III з'їзд польських істориків у Кракові 1900 р., на якому розпалося об'єднання позитивістських істориків, натомість виникли нові напрями: історико-правовий, економічний, культурницький та інші [20, с. 8].

Польське історичне товариство (*Polskie towarzystwo historyczne*) від часу свого заснування у 1886 р. стало одним із центрів польських історичних досліджень. Навколо нього згуртувалися представники кількох впливових історіографічних шкіл. У його роботі брала участь більшість польських істориків кінця XIX – 30-х рр. XX ст., які аналізували розвиток історичної науки та визначали пріоритети і розробляли плани майбутніх студій на засіданнях товариства [19, с. 544]. Уже у 1887 р. товариство об'єднувало у своїх лавах 216 істориків, серед них був і О. Яблоновський. А у 1891 р. кількість членів товариства зросла до 314 [12, с. 7]. Діяльність товариства відобразилась на тогочасному становищі історичної думки – завдяки членам товариства видавались різноманітні історичні матеріали. Першим друкованим органом товариства з 1887 р. був “*Kwartalnik Historyczny*”. Пізніше видавались “*Przegląd Historyczny*”, “*Czasy Nowożytne*”, “*Pamiętnik Cieszyński*”, “*Rocznik Kaliski*”, “*Rocznik Lubelski*”, “*Rocznik Łódzki*” та ін. [13, s. 20–21].

Польське історичне товариство проводило з'їзди істориків з 1880 р. Перші три з'їзди проводились із періодичністю в 10 років, а з 1925 р. з'їзди проводились кожні 5 років. Друга світова війна перервала планований у 1940 р. з'їзд істориків, який відбувся лише у 1948 р. У другій половині XX ст. з'їзди проводились кожні 5 років. У 2016 р. було проведено 19 з'їздів, 20-й з'їзд запланований традиційно на вересень 2019 р.

З'їзди польських істориків мали на меті інтегрувати праці усіх істориків, включаючи і тих, хто працює за кордоном. Уже на першому з'їзді учасниками було визначено необхідність розвитку історичної географії і призначення історії [9]. Одним із важливих напрямів розвитку історичних досліджень Станіслав Смолька визначив розвиток історичної географії [16, s. 7].

Українська проблематика тісно перепліталась із дослідженнями польських істориків і посідала важливе місце серед історичних доповідей учасників з'їздів. На першому з'їзді більшою мірою обговорювались проблеми історіографічного характеру – зокрема, публікація джерельних матеріалів з історії польських та українських земель. На другому з'їзді з доповідями, що стосувались історії українських земель виступили польські історики А. Семкович, А. Чоловський, В. Демитрикевич. На третьому з'їзді з українською тематикою досліджень виступили Віняж Алойзи, Алесандр Колесса, Олександр Яблоновський.

Яблоновський О. був запрошений на II та III З'їзди істориків. II З'їзд істориків відбувся у Львові 17–19 липня 1890 р. Його результатом стало видання “*Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie*”. О. Яблоновський особисто не зміг приїхати на засідання з'їзду, оскільки після смерті свого брата Юліана у 1889 р., більше року витратив на історичні дослідження у Варшаві. Історик лише послав свою статтю “*Woloszczuzna, Moldawia i Multany*”, що потім надрукували в “*Pamiętniku...*” цього історичного з'їзду [6, s. 28–29 (42–43)].

Дослідження О. Яблоновського стосувалось історії Молдавії, Волощини – історичної провінції, що обіймала територію з півночі від р. Дунай і до півдня Карпат, що існувала з середини XIV ст. та Мултенії – східної частини Волощини, що розташована на схід від р. Олт. У статті автор розглядає походження цих історичних назв, перші історичні згадки про ці території (на прикладі латинських документів XIII ст.), окрім цього звертається до визначення назви Бессарабія, а також до різниці у вимові деяких слів [7].

Останній рік XIX ст. був роком 500-ліття заснування Краківського університету, і професор був зайнятий підготовкою до друку праці з історії Києво-Могилянської академії, видання якої було приурочене цій події. Тому

вибір теми для доповіді на третьому з'їзді випав на його історично-картографічну працю – “Atlas historyczny Ziem Ruskich Korony w erose przelomu z wieku XVI-go na XVII-ty” [6, s. 33–34 (47–48)].

III З'їзд істориків відбувся у 1900 р. у Кракові. Про вагомість та престиж історичних з'їздів свідчить щира подяка О. Яблоновського за можливість представлення свого дослідження “Atlasu” на з'їздові.

У програмі з'їзду було окреслено широкий спектр робіт, планувалося проаналізувати особливості становища науки протягом останнього десятиліття, дати точне визначення що зроблено із завдань, окреслених попередніми з'їздами, виявити найбільш важливі наукові потреби і підготувати ґрунт для майбутньої роботи. Обговорення проходило в чотирьох секціях – історії літератури, археології і історії мистецтва, етнографії та політичної історії. На секції політичної історії та історії права, одним із президентів був Олександр Яблоновський [4, s. 97–98].

Свій виступ на з'їзді історик почав обґрунтуванням актуальності дослідження та загальної характеристики змісту і сутності роботи. Історик зазначав, що підготовлений ним атлас є лише частиною запланованої великомасштабної роботи, яка спрямована на створення найбільш повного, докладного історичного атласу Речі Посполитої, що в свою чергу охоплював би усі її землі в різні епохи історичного існування польської держави [11, s. 113].

Робота над таким широкомасштабним проектом – створенням історичного атласу всіх історичних земель Речі Посполитої зародилась у О. Яблоновського та А. Павінського, коли вони працювали над видавництвом джерел польської історії “Zródła dziejowe”. Саме тоді спільними зусиллями історики розпочали географічно-статистичні дослідження, що стосувалися картографічного зображення земель Речі Посполитої. За основу було взято період XVI–XVII ст., оскільки саме на цьому рубежі Польська держава набула найбільшої могутності.

Запланований атлас мав за мету найбільш повно розкрити політично-топографічний образ Речі Посполитої з XVI ст. і мав би складатися з однієї великої за розміром детальної карти та кількох карт меншого розміру певного спрямування для представлення повної картини історичного розвитку польської держави. Для цього історики поділили свої дослідження – професор А. Павінський досліджував Пястівські землі, у тому числі Великопольщу та Малопольщу, Мазовію і Підляшшя, а Олександр Яблоновський – землі Руські, тобто регіони Червоної Русі, Волинь, Поділля і інші українські терени (проте не включаючи Чернігівщину, що входила в той час до складу Московської держави). Згідно з цією системою, А. Павінський видав п'ять томів “Zródła dziejowe”, куди увійшли джерельні матеріали з історії всіх земель, проте закінчити своє картографічне дослідження йому завадила передчасна смерть [11, s. 114].

Дослідник О. Яблоновський марно шукав співробітника для продовження праці над атласом польських земель. Творець атласу сам писав, що намагався стимулювати роботу деяких молодих істориків, проте марно. Тому роботу над атласом польський історик продовжив уже сам – опрацювавши, як і планувалось історію руських земель, не беручи до уваги інші землі Речі Посполитої [1, s. 631].

В основу праці “Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej” покладено карту польського картографа Войцеха Хшановського, над якою він працював майже все своє життя (з 1822 р.) і видав у 1859 р. у Парижі [14, s. 465]. Історик відзначив, що В. Хшановський вдало підібрав масштаб карти. Уся його карта поділялася на окремі детально розроблені частини, за воєводствами Речі Посполитої, де автор з точки зору картографічного дослідження детально показав не тільки кордони польської держави (що на карті зображені червоним кольором), а й, використовуючи різні кольори зафіксував релігійну

приналежність більшості населення тих чи інших земель (відмічаючи більш насиченим фіолетовим латинське та слабшим кольором грецьке віросповідання); використовуючи різні кольори для найбільших магнатських родів Речі Посполитої та зображення їх володінь (як то Острозьких, Вишневецьких, Збараських та ін.) [3]. Для того, щоб полегшити сприйняття масткової інформації на карті, на її полях дані визначення родового призначення кожного кольору, з позначенням приналежності володінь певних родів. Колір, обраний для певного роду, наприклад, Конецпольських – повторюється вже на всій карті для визначення володінь будь якого представника цього роду, навіть з найбільш віддалених одна від одної територій [11, s. 116].

Усі карти Олександра Яблоновського виконані різними кольорами, що зображують українські землі на рубежі XVI ст. до XVI ст. з точки зору політичного поділу власності на землю серед наступних 7 категорій: королівських земель – червоний колір, землі католицької церкви – синій колір, землі православної церкви – фіолетовий колір, землі знатних князівських родів – коричневий колір, менш значні князівські роди – “колір піску”, землі заможних землевласників – зелений колір, землі середніх та малих землевласників – жовтий колір. Автор використовував цифри для позначення сімейств землевласників, список яких включає в себе близько 625 імен [2, s. 627–628].

На карті показано, що у деяких провінціях переважають латифундії, а в інших – середні і дрібні володіння шляхтичів. На думку автора, розподіл власності на землю в різних провінціях не випадковий, він впливає з особливостей географічних умов та історичного розвитку [1, s. 631].

Важливою характерною рисою і відмінністю від попередніх великомасштабних карт Речі Посполитої карти В. Хшановського є те, що він показав і існуючі хутори на землях Речі Посполитої та козацькі поселення, що існували в той час.

У своєму виступі О. Яблоновський вказує на необхідність у наступному десятилітті розробити універсальний історичний атлас Речі Посполитої, включивши досліджені ним картографічні розвідки з руських земель. Варто зазначити, що ідея О. Яблоновського була підтримана учасникам з'їзду. Зокрема, професор Т. Войцеховський цікавився чи немає готового плану такої роботи у О. Яблоновського. На наступній зустрічі, в університеті, вислухавши аргументи О. Яблоновського і деяких інших членів історичного товариства, Комісія історичної Академії прийшла до рішення, що видання атласу є необхідним і має бути реалізоване спільно з Краківською Академією Знань [10, s. 39].

Варто звернути увагу на те як сприйняли видання історичного атласу українські історики, зокрема сучасник О. Яблоновського – М. Грушевський, що приділив увагу виданню “Atlas historyczny rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-s” у одному з розділів “Бібліографії” “Записок НТШ”. На думку українського історика, Краківська академія не пожаліла коштів на видання довголітньої праці поважаного дослідника історії українських земель. Мапи виконані у Віденському військово-географічному інституті, в дуже великому масштабі, так що 17 великих аркушів обіймають українські землі, які входили до складу Польщі – без Правобережних земель, які належали до Москви, Берестейського воєводства, що належало до Великого Князівства Литовського, і, навіть, без Підляшшя, хоч воно належало до Польщі і було більшою мірою українською територією. Кілька карт займають титули видання, каталоги шляхетських родів і гербів [17, s. 16 (180)].

У своїй короткій рецензії на працю О. Яблоновського, М. Грушевський вказує на недоліки дослідження польського історика. Зокрема, він вважає, що при затраті великих коштів, вкладених у видавництво варто було в основі використати докладну карту місцевого походження, а не “престарілу” польську мапу В. Хшановського.

Михайло Грушевський вказав і неточності у картографічному творі – при написанні атласу польський історик позначив населені пункти та кордони XVI – XVII ст. на картах В. Хшановського. Фактично карта В. Хшановського стала тлом, на якому було зображено нові дані. Після цього варто було все, що лишилось за цими означеннями викреслити, чого О. Яблоновський не зробив і в результаті – на історичній мапі XVI – XVII ст. вказані населені пункти сучасної топографічної номенклатури (тобто кінця XIX ст.). Наприклад, багато сіл позначено на території українських Карпат, хоча у XVI – XVII ст. цих населених пунктів ще не існувало; або ж позначено Великий Луг та Запорізьку Січ на території Херсонщини [17, с. 16 (180)].

Працюючи над створенням атласу, О. Яблоновський використав також карти відомого картографа XVIII ст. – Кароля де Пертеса. 5 карт, складених мандрівником у 1786 р. і 1791 р., що були використані істориком, детально зображували королівські маєтки, маєтки духовенства і спадкові володіння населення, а також дороги і ліси [15, с. 258].

Ще однією негативною стороною роботи О. Яблоновського є те що, у праці немає ніяких спеціальних коментарів, окрім пояснення фарб і чисел, котрими позначені прізвища власників. У атласі зроблені посилання на працю “Zródła dziejowe”, де в примітках можна знайти відповідні населені пункти [5]. Але на думку М. Грушевського, автору варто було зробити належні коментарі, адже не всі означення мають пояснення в згаданій праці. Наприклад, автор визначав докладні границі волості, в котрій зазначив одне-два поселення як тодішні, але як тоді можливо визначити точні кордони тої волості, які вказує польський історик, якщо існувало лише 1-2 поселення. Знову ж таки, різні кольори не завжди мають своє пояснення в коментарях, а це не дає точного і повного уявлення про історичну карту. Український рецензент, попри повагу до польського історика впевнений, що йому потрібно доповнити свою багатолітню і цінну працю деякими уточненнями [17, с. 17 (181)].

Варто зазначити, що схвальні оцінки атлас О. Яблоновського отримав від багатьох його сучасників – у пресі було надруковано кілька позитивних відгуків про його атлас. Зокрема, Ігнацій Барановський у статті “Największe dzieło Aleksandra Jabłonowskiego”, що була опублікована у періодичному виданні “Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany” у 1913 р. дав позитивну оцінку дослідження О. Яблоновського. На думку І. Барановського, у кожного історика є справа свого життя – у О. Яблоновського такою справою є його атлас, що має епохальне значення для історичної науки в Польщі. Звичайно, в ідеалі хотілося б, щоб атлас не обмежувався однією епохою, а подав картину поступових змін, які відобразились у змінах землевласників. Проте, як визнає І. Барановський, підготовка карт, які відображають історію Польщі протягом багатьох століть, практично неможлива через відсутність відповідних історичних джерел [1, с. 630].

Францішек Буяк у своїй рецензії на атлас О. Яблоновського вказує, що його праця є однією із найбільш важливих історичних публікацій того часу, називаючи її першою картографічною працею з часів Й. Лелевеля. Робота виконана істориком на основі його ґрунтовних досліджень. Якщо порівнювати її з працями періоду Й. Лелевеля, то вони мають значно скромніший вигляд і менші розміри, тоді як картографічна праця О. Яблоновського представлена зовсім в іншому світлі. 17 великих карт, чудово виконані способом літографії на військово-географічному заводі у Відні і вражають своєю масштабністю [2, с. 626].

Більш критичну оцінку праці О. Яблоновського дав один із авторитетних польських істориків XIX – початку XX ст. – Тадеуш Корзон, що був представником Варшавської оптимістичної школи. У своїй статті “Aleksander

Jabłonowski”, що надрукована у часопису “Kwartalnik Historyczny” уже після смерті О. Яблоновського, він дав оцінку багатьом творам історика, включаючи і “Atlas Historyczny Rzeczypospolitej Polskiej”.

На думку Т. Корзона, 17 кольорових карт з описами пронумерованих королівських, княжих територій, власники яких були описані по імені, роду та гербу, все ж не відображають реального стану справ. Сам автор визнає, що неможливо забезпечити точність вимірювань на великих територіях, спираючись на дані прикордонних актів, яких теж небагато дійшло до часу написання атласу. Проте варто зазначити, що Т. Корзон високо оцінив зусилля О. Яблоновського у розвитку історичної картографії, оскільки це надзвичайно складна і важлива наука, яка не тільки не “вимотала сил історика, а надала йому енергію рухатись у своїх дослідженнях далі” [8, s. 167–168].

Отож, активна участь О. Яблоновського у з’їздах Польського історичного товариства свідчить про те, що він не стояв осторонь соціально-політичних та культурно-освітніх процесів того часу. Його доповідь, а пізніше видану працю з історії українських земель позитивно оцінили сучасники – такі відомі історики, як Т. Корзон, М. Грушевський та ін., вказуючи у своїх рецензіях як на позитивні сторони праці польського історика, так і на її недоліки. З точки зору сучасної історіографії, атлас О. Яблоновського, попри зрозумілі недоліки, заслуговує детального опрацювання, оскільки містить в собі цінну інформацію про шляхетські роди XVI–XVII ст. та їх землеволодіння, володіння церкви, місцезнаходження населених пунктів та ін. Проте, зважаючи на деякі помилки автора та відсутність інших суттєвих джерельних матеріалів, зараз важко ідентифікувати точний час створення деяких населених пунктів, які О. Яблоновський переніс з мапи свого попередника.

Список використаних джерел

1. *Baranowski I.* Największe dzieło Aleksandra Jabłonowskiego / I. Baranowski // Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany. – 1913. – Rok IV. – Nr. 39. – S. 630–632.
2. *Bujak F.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski/ F. Bujak // Kwartalnik Historyczny. – 1905. – № 19. – S. 626–635.
3. *Chrzanowski W.* Karta Dawnej Polski / Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego. – 2016. – Режим доступу: http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=38.
4. *Gubrynowicz B.* Trzeci Zjazd historyków polskich w Krakowie/ B. Gubrynowicz // Ateneum. – 1900. – T. 4. – Z. 10. – S. 97–110.
5. *Jabłonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II. Ziemie Ruskie / A. Jabłonowski. – Warszawa–Wiedeń: C. i K. wojskowo-geograficzny Zakład w Wiedniu, 1889. – 17 s.
6. *Jabłonowski A.* Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego / A. Jabłonowski// Kwartalnik Historyczny – organ Polskiego Towarzystwa Historycznego. – 1939. – Rocznik LIII. – Z. 1. – S. 8–49.
7. *Jabłonowski A.* Wołoszczyzna, Moldawia i Multany/ A. Jabłonowski // Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. Referaty. – Lwów: Nakładem Uczestników Zjazdu z drukarni W. Zosidskiego, 1890. – S. 110–120.
8. *Korzon T.* Aleksander Jabłonowski / T. Korzon// Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego. – 1914. – Rocznik XXVIII. – C. 145–180.
9. *Pamiętnik I Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie imienia Jana Długosza* / pod. red. M. Bobrzynskiego, M. Sokolowskiego na podstawie protokołów stenograficznych pp. J. Antoniewicza i L. Gluzńskiego. – Kraków: Drukarnia Wl. L. Anczyca i Spółki, 1881. – 154 s.
10. *Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządnego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900* / gl. red. Finkel L. – Kraków: Nakładem uczestników zjazdu w drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1901. – T. II. – Protokoły obrad. – 160 s.
11. *Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządnego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900* / gl. red. Finkel L. – Kraków: Nakładem uczestników zjazdu, 1900. – T. I. – Referaty. – 540 s.
12. *Papée F.* Towarzystwo Historyczne 1886 – 1900 / F. Papée// Kwartalnik Historyczny. – 1937. – Rocznik LI. – S. 3–18.
13. *Papée F.* Towarzystwo Historyczne 1900 – 1914 / Papée Fryderyk// Kwartalnik Historyczny. – 1937. – Rocznik LI. – S. 19–40.
14. *Pawłowski B.* Chrzanowski Wojciech / B. Pawłowski // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937. – T. III/1. – Zeszyt 11. – S. 463–467.
15. *Sirko M.* Zarys historii kartografii / M. Sirko. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. –

351 s. 16. *Smolka S.* O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski/ S. Smolka // *Studia Geohistorica.* – 2013. – Nr. 01. – S. 7–13. 17. *Записки* Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – Кн. VI. – Т. LXII. – 198 с. 18. *Киян О.* Олександр Яблонівський як дослідник історії України / О. Киян // *Український історичний журнал.* – 1994. – №4. – 61–74. 19. *Масик Р.* Питання дидактики історії у діяльності польського історичного товариства (20-ті – 30-ті рр. XX ст.) / Р. Масик // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – 2012. – № 21. – С. 544–555. 20. *Руда О.* Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.06 / О. Руда; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – 19 с. 21. *Ярмошик І. І.* Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині / І. І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, 2010. – 511 с.

Нина Весельская

**УЧАСТИЕ АЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСКОГО В СЪЕЗДАХ ИСТОРИКОВ
ПОЛЬСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА**

Анализируются особенности проведения исторических съездов Польского научного общества в конце XIX – начале XX в. и участие в них известного польского историка Александра Яблоновского. в частности его доклад на Третьем съезде “Atlas historyczny Ziemi Ruskich Korony w epoce przelomu z wieku XVI-go na XVIII-tv”, что касался истории украинских земель. В статье поданы историко-картографические сведения об украинских землях. показано значение труда Яблоновского для украинской и польской историографии, исследованы отзывы на эту работу современников историка.

Ключевые слова: историография, Польское историческое общество, Съезды польских историков, А. Яблоновский.

Nina Veselska

**OLEXANDER YABLONOVSKIY'S PARTICIPATION IN CONGRESS
OF HISTORIANS OF THE POLISH HISTORICAL SOCIETY**

The paper considers the features of historical conventions of Polish scientific community in the late 19th – early 20th century and the participation of the famous Polish historian Olexander Yablonovskiy. including his report at the Third Congress of the “Atlas historyczny Ziemi Ruskich Korony w epoce przelomu z wieku XVI-go na XVII-tv”. In this work the author submitted information on Ukrainian land. The article shows importance of his work for the Ukrainian and Polish historiography. It also investigates the reviews of his contemporaries concerning the historian's work.

Key words: Historiography, Polish Historical Society, Congress of Polish historians, Olexander Yablonovskiy.

УДК 930.1

Ольга Ковтуненко

ІСТОРІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИХАЙЛА КОЯЛОВИЧА (1828–1891 рр.)

У статті аналізуються погляди російського історика М. Кояловича на проблеми історії білоруських, українських, литовських земель, які входили до складу Речі Посполитої, ставлення історика до польського народу. Констатується, що М. Коялович трактував ці проблеми через призму світогляду російського православ'я, з імперських проросійських позицій.

Ключові слова: М. Коялович, Росія, Річ Посполита, російська історіографія, православ'я, "західнорусизм".

Актуальним завданням сучасної української історіографії продовжує залишатися вивчення поглядів представників історичної науки сусідніх народів на минуле українських земель та на історію державних утворень, до складу яких вони входили. Враховуючи сучасні політичні реалії, особливо це стосується творчого доробку російських істориків. Важливим вбачається аналіз їх поглядів на історію Речі Посполитої упродовж усього періоду її існування та політичної активності. Поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII століття, входження значної частини її території до складу Російської імперії зумовили значний інтерес у російській інтелектуальній еліті до минулого польсько-литовської держави. Їх твердження зводилися, переважно, до виправдання імперської політики царського уряду. Разом з цим у їх працях наведено фактичний матеріал з історії не лише польських, але й українських, білоруських земель, подається оригінальне трактування історичних подій, пов'язаних із ними. Це засвідчує, у першу чергу, особливості менталітету освічених кіл російського суспільства, їх ставлення до зовнішньої політики царського уряду, ставлення до інших слов'янських народів.

У цій статті ставимо завданням аналіз наукових поглядів відомого російського історика Михайла Осиповича Кояловича на комплекс проблем історичного розвитку Речі Посполитої. Сам М. Коялович називав себе литовцем за походженням [1, с. XIV], інколи його відносять до білоруської історіографії, все ж по характеру думок, трактування східноєвропейської історії його науковий доробок слід відносити до російської історичної науки. Джерельною основою статті безпосередньо послужили опубліковані праці вченого, у яких зафіксовано його бачення картини історичного минулого не лише Речі Посполитої, але й усього слов'янства.

Постать М. Кояловича була досить помітною в російській історіографії на зламі XIX–XX ст. Спогади про нього залишив один із його учнів, інспектор Литовської духовної семінарії Йосиф Щербицький, який із любов'ю згадує свого вчителя, підкреслює, що він умів у кожному учневі пробудити любов до вивчення рідного краю, бажання збирати історичні матеріали [2]. Замітку з коротким описом життя ученого, та переліком його основних праць опублікував по смерті М. Кояловича славіст Іван Пальмов, у ній він використав і листування із діячами західно-руського краю, тому ця публікація має до певної міри і джерельне значення [1]. Він охарактеризував діяльність М. Кояловича як члена Петербурзького осередку Слов'янського Благодійного товариства, членом якого він був від 1868 р. І. Пальмов назвав його безкорисним борцем за слов'янську ідею [1, с. XIII].

Сучасний російський історик Світлана Фалькович відносить його до консервативно налаштованих російських істориків [3]. Низка досліджень

творчості М. Кояловича з'явилися у сучасній білоруській історіографії, представники якої відносять вченого до білоруських істориків. Звернемо увагу на монографію В. Н. Черепиці “Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества” [4]. Д. Карев охарактеризував його погляди як великодержавно-монархічне трактування історії Білорусі [5, с. 33–35]. А. Литвинський назвав історичну концепцію М. Кояловича тенденційною та гіпертрофовано-конфесійною, відмітив його тенденцію до лібералізму [6].

Погляди М. Кояловича на проблеми міжконфесійних відносин у Речі Посполитій щодо православних та особливості російського менталітету та духовності проаналізував Архімандрит Никон (Лисенко) у своїй промові на урочистому річному акті в Санкт-Петербурзькій духовній академії 10 жовтня 2002 р. Промова витримана у давньому дусі традиційного російського православного месіанізму щодо українського, білоруського, литовського народів і бідканням на утиски російського народу. Архімандрит Никон назвав М. Кояловича одним із творців універсальної соціально-історичної концепції, яка не втратила свого значення й донині [7]. На жаль, в українській історіографії науковий доробок М. Кояловича досліджено недостатньо.

Михайло Коялович народився у 1828 р. в м. Кузниця Сокольського повіту Гродненської губернії. Його батько спочатку був уніатським (греко-католицьким) священиком, пізніше перейшов у православ'я, був однодумцем митрополита Литовського Йосифа Семашка і активним діячем процесу навернення білоруських уніатів в лоно Російської православної церкви у 1839 р. В дитинстві та юності М. Коялович отримав ґрунтовну духовну освіту. Навчався у Супрасльському духовному училищі, потім у Литовській духовній семінарії, потім у Санкт-Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1855 р. У тому ж році розпочав свою викладацьку та наукову діяльність, спочатку в Ризькій, потім у Петербурзькій духовних семінаріях, із 1856 р. став викладачем у Петербурзькій духовній академії. Таке духовно-релігійне виховання та освіта наклали свій відбиток на творчі дослідницькі зацікавлення історика, знайшли своє віддзеркалення у його наукових працях.

Одна з перших його наукових праць написана іще в семінарійські роки була “Замечания об источниках для истории Литовской церковной унии”. Дослідження в цьому напрямі він продовжив і у 1861 р. успішно захистив магістерську дисертацію на тему “Литовская церковная уния” [8; 9], після чого його було зараховано екстраординарним професором Санкт-Петербурзької духовної академії.

У його науковій творчості можна виділити кілька груп проблем, котрим він присвятив свої дослідження: Релігійна історія речі Посполитої, зокрема стосунки православ'я та католицизму; Історія Росії та духовна культура й менталітет російського народу; історія українських, білоруських, литовських земель у складі Речі Посполитої та їх відношення до російської держави.

Помітними є заслуги М. Кояловича у друкуванні історичних документів, які стосуються історії Речі Посполитої та особливо білоруських й українських земель у її складі. Із 1863 р. він співробітничав із Імператорською археографічною комісією. У 1865 р. за її дорученням підготував збірник “Документы, объясняющие историю Западной России и ее отношение к Восточной России и Польше” [10]. Пізніше підготував та видав такі важливі збірки документів, як “Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию” (1867 р) [11] та “Дневник Люблинского сейма 1569 года” (1869) [12]. За його участі та його учнів (Й. Щербицького, Ю. Крачковського, А. Дем'яновича та інших) було підготовлено та видруковано низку томів серійних видань “Актов Віленської археографічної комісії”, “Віленського археографічного збірника”,

“Каталог древних актовых книг губерний Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской и прочих”.

Основною темою й духом наукових праць М. Кояловича була релігійна проблематика і, зокрема, апологетика російського православ'я, пропаганда його особливої історичної месіанської ролі в історії слов'янських народів та протиставлення його римо-католицькому віросповіданню і на цій основі вороже ставлення до польського народу як такого, що сповідував католицизм і протиставлення його іншим слов'янським народностям. Яскравим прикладом цього є його перша велика наукова праця “Литовская церковная уния” [8; 9]. Праця присвячена події, яка в пізнішій історіографії отримала назву Берестейської церковної унії. У ній він наголосив, що ця унія здавна була спірним питанням і про неї є написано багато праць і загал думок про неї можна об'єднати у дві групи: 1) одні автори дивилися на неї як на подію випадкову, антиісторичну, яка насильно увірвалася в життя литовсько-руського народу; 2) інші трактували її як подію давно підготовлену і природну [6, с. 1]. Він пропонує свій дещо інший варіант трактування цієї події, як такої, що Польща з давніх часів від XIV ст. цілеспрямовано готувала для литовсько-руського народу. До цієї мети Польща, на його думку, йшла двома шляхами – об'єднала з собою литовсько-руський народ шляхом “гражданских уний”, а потім намагалася знищити різницю у віросповіданні між польським і литовським народами. Головною метою такої політики було привести литовський народ до “чистого латинства”, але оскільки така прямолінійність не сприймалася народом, тому й звернулися до процесу унії. Основною метою унії він вбачає намагання поляків об'єднати до себе не лише литовців, але й литовсько-руських православних і створити із них один народ, стерти ту різницю між російським та польським народами, яка була обумовлена тим, що кожен із них відрізнявся щирим ставленням до свого віросповідання – римо-католицького і православного. У жертву цьому народові принесли свою давно дружбу і племінну спорідненість [8, с. 9].

Робота з джерелами дозволила вченому у 1870-х рр. виконати дослідження з історії греко-католицької церкви у Білорусії та Україні “История воссоединения западнорусских униатов старых времен” [13]. Вона стала його дисертацією на здобуття вченого ступеня доктора богослов'я (1873 р.). Якщо Берестейську церковну унію він вважав початком трагічного перелому в житті Західної Росії, то возз'єднання західно-руських уніатів із російським православ'ям, на його думку, стало відродженням пригніченого “російського релігійного і національного начал”.

У кількох своїх працях він звернувся до політичних проблем історії Речі Посполитої. Передусім, це його монографія “Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году” [14]. Люблінську унію він оцінює як важливу подію в історії Литви і Польщі. У першу чергу, історик звернув увагу на фактори, які відрізняли Литву і Польщу як держави. Їх союз називає “злочасним” для Литви. Об'єднання Литви і Польщі пояснює географічними умовами Литви, відкритістю кордонів, звертає увагу на загрозу не лише з боку пруських та лівонських рицарів, татар, поляків, але, у першу чергу, від міцніючої Московської держави. У цьому відношенні в історика проглядається думка про приреченість Литви, невіра в можливість її самостійного державного існування, вона “повинна була примкнути до кого-небудь з сусідів” [14, с. 8]. При цьому, вказав на її можливість приєднання до Росії, що це було, нібито, бажанням більшості населення. Однак, на заваді стала жорстока внутрішня політика Івана IV, опричнина. Тому Литва вимушена була йти на союз із Польщею. Люблінський сейм, і укладання унії історик показує як картину насилля з боку поляків щодо

литовців. Серед комплексу причин, які призвели до укладання унії історик не зміг замовчати як одну з основних – військову загрозу з боку Московської держави: “Война с Иоаном IV ослабляла защитников независимости литовського княжества в их борьбе против поляков” [14, с. 23], тому литовці із двох бід вибрали меншу – польську.

Михайло Коялович звернув увагу і на позицію українських магнатів у питанні унії. Він зазначив, що вирішення цього питання пройшло повз волю козаків і вирішення питання залежало від княжих родів К. Острозького, О. Чарторийського, Б. Корецького, О. Вишневецького, Р. Сангушка. На його думку, ці аристократи показали себе надто слабкими, у них не було причин відмовлятися від об’єднання із Польщею, зважаючи на загрозу із боку татар, а допомога з боку поляків у цьому питанні була більш дієвою, аніж литовська. Все ж розповідь про перебіг сейму у М. Кояловича досить поверхова, рішення усіх проблем у тому числі й приєднання до Корони Польської українських територій, як примусово нав’язані поляками. У той час як матеріали засідань сейму, видрукувані М. Кояловичем [12], донесення литовських делегатів засвідчують, що представники українських земель були активними суб’єктами переговорного процесу і наполегливо відстоювали і відстояли власні інтереси [15]. Інша річ, що їх позицію не можна назвати державницькою і вони не заявили претензій на створення окремішньої української територіально-адміністративної одиниці у складі Речі Посполитої. Тому акти Люблінської унії можна вважати втраченим шансом українського державотворення [16].

Загалом його розповідь про Люблінську унію має емоційний характер антипольського спрямування, крізь призму православного сприйняття проросійського бачення цих процесів. Історик не оминув висловитися проти протестантського та католицького віросповідань, яких не сприймав. Загалом позиція М. Кояловича щодо унії у цій праці виглядає дещо суперечливою. Він засуджує об’єднання Польщі і Литви в одну державу, хоч воно відбувалося не насильницьким шляхом, а внаслідок переговорного процесу в тогочасних юридичних нормах. І разом із тим не помічає загарбницького, збройного приєднання до Російської імперії територій інших держав, у цьому випадку литовських і польських земель, трактує це як “народний рух”, якому нібито було характерним “ненависть до латинства і любов до всього руського і православного” [14, с. 82].

Політичним проблемам Речі Посполитої присвячена і невелика брошура М. Кояловича “Грюнвальденская битва 1410 года” [17]. Цю битву він характеризує як подію, коли слов’янські сили об’єдналися і тут же знову роз’єдналися, висловлює докір, що у багатьох працях перемога у цій битві приписується полякам. Тому своїм завданням ставив подати іншу картину. Вважав, що у цій битві очевидно є “видатна доблесть російських полків Смоленської області”, у ній можна бачити відображення моральної сили Куликовської битви. Головну заслугу у перемозі віддає литовсько-руському війську, високо оцінює князя Вітовта і зовсім замовчує роль Ягайла, зазначивши, що той проявив боягузтво і загалом заслуги поляків були незначними. Навпаки, історик дорікає полякам, що через їх політику нещасна язичницька Литва обливалася кров’ю і перетворювалася на пустелю [17, с. 7]. Відмітимо, що М. Коялович негативно відгукувався про постать Ягайла Ольгердовича, вважав що той випадково і незаслужено потрапив до числа великих людей, його возвеличили польські автори. На його думку, він був недалекоглядним і бездіяльним політиком [8, с. 243].

Висловлюючи загалом слов’янофільські погляди і вболіваючи за долі слов’янських народів, але з точки зору російських імперських інтересів, складається враження, що М. Коялович не вважав поляків слов’янами. Він

закидає полякам, що ті створили “Пруський рицарський орден” (тобто Тевтонський). Не оминув нагоди висловитися знову ж на користь православ’я. Безумовна першість серед слов’ян, у його баченні, має належати росіянам, він не мислить слов’янства поза православ’ям, тому категорично проти поширення традицій Польщі на схід і радіє, що зрештою історична правда відновила в Західній Росії стару православну віру [17, с. 18, 19].

Аналізуючи праці С. Соловійова він коротко висловив своє бачення процесів поділів Речі Посполитої. Історик однозначно виправдовує політику Катерини II у цьому питанні. На поділи Польщі дивиться з точки зору захисту православ’я. Він дорікає Катерині II за те, що вона захищала не лише православних у Речі Посполитій, але й протестантів на догоду Пруссії. Тому перший поділ був здійснений на користь німців, які добивали Польщу, а росіяни лише повертали “свої російські області”. Негативним поступком Катерини II вважає те, що вона спочатку проголосила ідею релігійної віротерпимості, тому у Білорусі “десятки тисяч російського народу, які з нетерпінням чекали російської влади, щоб скинути насильно нав’язану унію і повернутися у православ’я, повинні були залишатися в унії”. Таку позицію М. Коялович називає ненародним напрямом Катерини II у вирішенні польського питання. Зате другий поділ був проведений в “більш російському народному напрямі. Унію знесено з лица землі” [18, с. 350]. М. Коялович погодився із думкою С. Соловійова про те, що серед причин, які призвели до трагічного кінця польської держави у першу чергу є “російський народний рух, який здійснювався під релігійним прапором”. М. Коялович солідаризувався з С. Соловійовим, що призвідцем поділів Речі Посполитої була Пруссія, а Росії слов’янські народи можуть лише докоряти за сприяння таких поділів [18, с. 351]. Думки М. Кояловича про поділи Речі Посполитої виглядають ідеологічними постулатами без посилення на джерела, без аналізу політичних процесів, не згадана російсько-польська війна 1792 р, робота Чотирьохлітнього сейму та інші події, котрі визначили характер і суть поділів.

Цікавим і, на нашу думку, не зовсім логічним є погляд М. Кояловича на гайдамацьке повстання 1768 р. Він вважає його повторенням справи Б. Хмельницького і якби російські війська не придушили це повстання, то перший поділ Речі Посполитої відбувся б раніше 1772 р. і це був би поділ народний і більший за поділ 1772 р. Історик стверджує, що в часи війни 1768 р. переяславський єпископ Гервасій, митрополити та ігумен Мельхиседек Яворський і Могильовський єпископ Георгій Кониський підготовлювали перший і другий поділи Польщі [19, с. 8–10]. Своєрідною публікацією, яка демонструє погляди М. Кояловича на Коліївщину та поділи Речі Посполитої є невелика його стаття “Просьба жителей Малороссии о принятии в русское подданство 1773 года” [20], де він наводить лист-звернення православного духовенства України до влади царської Росії з проханням прийняти їх під свою владу. Історик не проводив джерелознавчий аналіз цього звернення, хто був його авторами, чи воно було щирим. Тракткування цього епізоду вкладається у його світобачення про віковічне прагнення українців належати до російського православ’я у складі Російської держави.

У праці “Люблинская уния...” М. Коялович категорично стверджував що під час гайдамацького руху 1760-х рр. готувалося повторення історії Хмельницького і Росія дочекалася б всенародного урочистого прохання взяти під свою руку усю західну “Россию”, якби не Пруссія та Австрія. Ці держави помітили, що готується неминучий поділ на російські та польські області, що Росія обов’язково візьме і не може не взяти “російські області”, вирішили використати ці події на свою користь і запропонували покінчити з Польщею. Тому Катерина II змушена була придушити народні повстання, які мали на меті приєднання до Росії. У його

баченні загибель польської держави виглядає німецькою дипломатичною справою [14, с. 82–83].

Історик М. Коялович висловив і своє бачення сторінок польського визвольного руху, зокрема, Січневого повстання 1863–864 рр. У ньому він вбачав не протест проти самодержавства, а прояв “ворожої усьому російському польської сили”, яка претендувала на відновлення Речі Посполитої і на те, щоб відірвати від Росії білоруські та українські землі, відновити у них релігійне і національне гноблення східних слов’ян, яке було характерним для Речі Посполитої від часів Люблінської унії. Тобто є очевидним, що М. Коялович дивиться на історію українців та білорусів через призму великодержавної російської імперської політики. У нього ми не знаходимо думки про окремність і самотність цих народів, а лише твердження про їх споконвічну спорідненість із росіянами. Привертає увагу, що історик не вживав терміну Україна, а лише “Малоросія”, “малоросійский народ”.

Повстання 1863 р. він вважає підготовленим польською політичною еміграцією за підтримки європейських країн. А безпосереднім приводом до виступу було проведення селянської реформи 1861 р., оскільки селяни наділялися землею за рахунок маєтків поміщиків. Цього шляхта не змогла витерпіти і почала бунт проти російської влади.

Для М. Кояловича характерним є негативне ставлення до поляків, яких він протиставляє іншим слов’янським народам. Про польську державу пише, як основу тиранії і “глушення на російській землі” [6, с. 14]. Так негативно він відгукувався й про євреїв і вважав їх, поряд з поляками, винуватцями історичних мук західноруського народного духу [6, с. 4]

Однією із найбільших важливих вважається його праця “История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям” [18]. У ній найбільш повно викладені його погляди на характер російської історії та російського менталітету. Тут вчений сформулював і свій відомий принцип заперечення об’єктивізму в історії: “В історії область об’єктивних істин досить невелика, а все інше суб’єктивне, неминуче суб’єктивне, навіть в області голих фактів” [18, с. XLII]. Характеризуючи суб’єктивізм істориків, він визнав найкращим зразком суб’єктивізму слов’янофільський [18, с. XLV]. Про характер наукового суб’єктивізму М. Кояловича щиро висловився І. Пальмов, зазначивши, що вивчення історичної долі західноруського краю поставило перед ним питання і їх рішення у такому вигляді, щоб “вони відповідали “науковим вимогам”, а також вказівкам істинно російського почуття й істинно російських і загальнослов’янських інтересів” [1, с. XXVII].

Такий підхід був запереченням тодішніх постулатів позитивізму, котрі утверджувалися в європейській історичній науці. В дусі романтичної історіографії він відшукує традиційні коріння історії не у суспільстві й не в особистості, а у “народності”, в народному дусі, який не зводиться ні до індивідуальності ні до соціальності. Архімандрит Никон (Лисенко) назвав цю працю свідченням високого рівня “російської церковної науки” [7, с. 14]. Слід зазначити, що крім позитивних відгуків, праця викликала й численні незгоди із позицією автора.

Релігійна тематика була помітною і в публіцистичних виступах М. Кояловича на шпальтах тогочасних періодичних видань. Назви статей “Религиозная действительность в Западной России”, “Православные братства”, “Судьбы русского просвещения в Западном крае” та інших, які з’явилися упродовж 1875–1890-х рр. у таких виданнях як “Церковный вестник”, “День”, “Русский инвалид”, “Христианское чтение”. “Литовские епархиальные ведомости”, “Духовная беседа” та інші. Короткий перелік його публіцистичних статей подав І. Пальмов [1, с. XX–XXIV]. Статті засвідчують, що вони були спрямовані на висвітлення

проблем тогочасного російського православ'я в білоруських та литовських провінціях Російської імперії. У першу чергу М. Коялович вказував на необхідність боротьби проти латинсько-польських зазіхань на західноруський край. Сміслом такої боротьби є боротьба за “православно-російське, православно-слов'янське чи інше греко-слов'янське культурне начало”, проти латино-германських начал західно-європейського життя, проти будь-якого іноземного впливу.

У цьому відчущуються не лише тенденція проповідування особливої ролі Росії для слов'янських народів, але й до певної міри заклик до культурного ізоляціонізму Росії. Аналізуючи праці М. Полевого, М. Коялович дорікав йому за те, що його симпатії лежать у сфері загальноєвропейської історії, що він намагався викласти російську історію у тісному зв'язку з подіями загальної історії [18, с. 185–187].

Наукова творчість М. Кояловича мала помітний вплив на розвиток церковно-історичної науки. Він виховав плеяду дослідників релігійної історії Росії. Серед його учнів відомі науковці – В. Завітневич, В. Каченовський, К. Харлампович.

Архімандрит Никон наголосив на актуальності досліджень М. Кояловича і висловив стурбованість, що життя людей, які нині населяють “так званий пострадянський простір”, піддається впливу західних політичних технологій і псевдорелігійної ментальності. Особливо це стосується росіян, білорусів, українців. Тому їх завданням є усвідомити себе членами єдиної Церкви Божої, спадкоємцями великої історії [7, с. 20]. Подібні твердження в душі традиційного російського православ'я підтверджують необхідність неупередженого аналізу творчої спадщини М. Кояловича та інших науковців російської історичної науки з національних державницьких позицій.

Загалом можна відмітити, що у дослідженнях М. Кояловича знайшов відображення широкий спектр проблем історії Російської імперії та пов'язаних із нею українського, білоруського, литовського та особливо польського народу, як тих, що входили до потужного державного утворення – Речі Посполитої, яка довгий час суперничала із Московською/Російською державою за вплив на згадані народи та їх території. Безперечно, аргументація його творів та думки були на стороні великодержавної Росії. Аналіз поглядів М. Кояловича є актуальним на сьогоднішній день, тому що їх відлуння і варіації можна відчутти у сьогоднішніх твердженнях про “Новоросію” та “русский мир”, тому важливо знати твори тих, хто раніше висловлював подібні погляди і помічати, що глибокої джерельної аргументації вони не мають, а продиктовані релігійними російсько-православними переконаннями та промонархічною позицією автора.

Список використаних джерел

1. *Пальмов И.* Памяти Михаила Иосифовича Кояловича // Коялович М. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / Михаил Коялович. – СПб., 1901. – С. XI–XXXVI.
2. *Щербицкий И.* Воспоминания / Й. Щербицкий. – Вильно, 1912. – С. 18.
3. *Фалькович С.* Польская проблематика в российской историографии / С. Фалькович // jazon.hist.uj.edu.pl.
4. *Черепица В.* Михаил Осипович Коялович. История жизни творчества/ В. Черепица. – Гродно, 1998. – 328 с.
5. *Карев Д.* Белорусская историография в конце XVIII – начале XX в.: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук/ Д. Карев. – Минск, 1995. – 51 с.
6. *Литвинский А.* “Западнорусизм” в российской историографии второй половины XIX – начала XX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.09. / А. Литвинский. – Минск, 2004. – С. 9–11.
7. *Архимандрит Никон* (Лисенко) М. О. Коялович и Санкт-Петербургская школа церковной историографии Западной России // Христианское чтение. – 2002. – № 21. – С. 3–20.
8. *Коялович М.* Литовская церковная уния / М. Коялович. – Т. 1. – СПб, 1859.
9. *Коялович М.* Литовская церковная уния / М. Коялович. – Т. 2. – СПб, 1862.
10. *Документы*, объясняющие историю Западно-русского края и его отношение к России и Польше. – СПб., 1865. – ССIII, 658 с.
11. *Дневник* последнего похода Стефана Батория на Россию

(осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени. относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581–1582 г.). Издал по поручению Императорской Академии Наук М. Коялович. – Спб, 1867. – VII, 839 с. 12. *Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским.* – СПб., 1869. – VII, 780 с. 13. *Коялович М.* Воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800 г) / М. Коялович. – СПб., 1873. 14. *Коялович М.* Люблинская уния или последнее соединение Литовского Княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году./ Михаил Коялович. – СПб.: издание редакции газеты “Русский инвалид”, 1863. – 87 с. 15. *Ярмошик І.* Становище українських земель у світлі правових актів Люблінської унії / І. Ярмошик // Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. випуск 13. – К.: Ви д-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2015. – С. 267–273. 16. *Ярмошик І.* Люблінська унія 1569 р. та Гадяцька угода 1658 р як втрачений шанс українського державотворення / І. Ярмошик. // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць. – № 2 (16). – Рівне: РВЦ МЕНУ ім. акад. С. Демянчука, 2016. – С. 268–275. 17. *Коялович М.* Грюнвальдська битва 1410 года / М. Коялович – СПб, 1885. – 20 с. 18. *Коялович М.* История русского самосознания по историческим пам’ятникам и научным сочинениям / Михаил Коялович. – СПб., 1901. – XXXVI, XLV, 593 с. 19. *Коялович М.* Народное движение в Западной России / М. Коялович. – Спб, 1863. – 18 с. 20. *Коялович М.* Просьба жителей Малороссии о принятии в русское подданство 1773 года // ЖМНП. – 1872. – Часть CLXIII. – С. 76–81.

Ольга Ковтуненко

ИСТОРИЯ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МИХАИЛА КОЯЛОВИЧА (1828–1891 ГГ.)

В статье анализируются взгляды русского историка М. Кояловича на проблемы истории белорусских, украинских, литовских земель, которые входили в состав Речи Посполитой, отношение историка к польскому народу. Констатируется, что М. Коялович освещал эти проблемы сквозь мировоззрение русского православия, с имперских пророссийских позиций.

Ключевые слова: М. Коялович, Россия, Речь Посполитая, российская историография, православие, “западноруссизм”.

Olga Kovtunenکو

THE HISTORY OF RECH POSPOLITA IN M. KOYALOVYCH’S RESEARCHES (1828–1891)

The article aims to give a comprehensive account of the position of Russian historian M. Koyalovych on the historical problems of Ukrainian, Lithuanian and Belorussian lands which were the part of Rech Pospolita. The paper analyses his attitude to Polish people as well. It is evident that M. Koyalovych’s interpretation of those historical events was based on Russian Orthodox Church and Russian Empire outlook.

Key words: M. Koyalovych, Russia, Rech Pospolita, Russian Historiography, Orthodoxy, “west-russianism”.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

УДК 305 (495) “652”

Володимир Кравець

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО СЕКСУАЛЬНОСТІ ТА КОХАННЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ ТА КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано різні підходи до проблеми сексуальності та інтимного спілкування в епоху середньовіччя в країнах Західної Європи та в Київській Русі, виділено відмінності між античним “еросом” та середньовічним “карітасом”. На основі вивчення численних літературних джерел продемонстровано політику Церкви та християнських богословів щодо регламентації статевого життя, зазначені наслідки для середньовічної людини надмірного втручання в інтимну сферу. Особлива увага приділена змінам ставлення до сексуальності в епоху Відродження. Проведено порівняльний аналіз сприйняття сексуальності та сексуальної поведінки до шлюбу та в шлюбі у Європейському суспільстві та у Київській Русі.

Ключові слова: сексуальність, кохання, інтимне спілкування, гріхопадіння, проституція, сексуальне задоволення, цнотливість.

Загибель античного світу привела до того, що багато моральних і духовних цінностей, які стали завоюванням античної культури, у Середні віки втратили своє значення і були або знецінені, або просто забуті. Так відбулося і з концепцією античного Еросу. Еротичні функції кохання, еротичне сходження до знання, одушевлення тілесності змінилися цілком іншим розумінням любові, яке більше відповідало характеру і потребам християнської релігії. У християнських авторів концепція “еросу” змінилась концепцією “карітас”. Карітас (жалість, співстраждання, милосердя) – це не індивідуальна, а абстрактна, родова любов. Якщо ерос – це завжди пошук індивідуальності, вибір особистості, своєї втраченої, за Платоном, половинки, то карітас вибору не передбачає. Це любов не до конкретної особи, а до всіх людей.

Характеризуючи протилежність античного *eros* і середньовічного *caritas*, Микола Бердяєв писав: “Кохання-ерос вимагає взаємності, любов-жалість взаємності не потребує, в цьому її сила і багатство. Кохання-ерос бачить образ іншого, коханого в Богові, ідею Бога про людину, бачить красу коханого. Кохання-жалість бачить іншого як богозалишеного, в стражданні, в потворності” [1, с. 27].

Виходячи з цього протиставлення, ми аналізували проблему сексуальності у середньовічному суспільстві та у християнській теологічній думці. Детально проаналізувавши праці істориків, соціологів, богословів як епохи середньовіччя, так і сучасних авторів, ми можемо ствердно назвати цю епоху антисексуальною. Плоть і дух людини були однозначно протиставлені одне одному. Еротика, збудження, насолоди сприймалися лише як хворобливі і гріховні прояви. Лише Ісус Христос був зачатий без цього гидкого сексу, так що єдина можливість знайти Христа в душі своїй і спокутувати первородний гріх полягає в утриманні

від сексуальних стосунків. Ставлення до сексуальності диктувалось передовсім концепцією першородного гріха: потяг прийшов у світ разом з гріхопадінням, яке є наслідком злочину Єви; безгрішність же прабатьків трактувалась як асексуальність.

Богослови і медики були єдині в тому, що жінка наділена більшою сексуальністю, ніж чоловік. Вони були переконані, що сексуальність прийшла в світ через гріхопадіння: *“Праматір збудила пожежу, яку не вдається згасити до сьогодні”*. У медичних трактатах уявлення про більшу жіночу сексуальність аргументується відмінностями фізіології статей. Жінка більше насолоджується під час коїтусу, ніж чоловік – адже вона не лише виділяє сім’я, але й приймає його в своє лоно. Зачаття ж показує, що жінка досягла вершини сексуальної насолоди.

Руслан Вавренюк у своїй праці *“Секс у історії людства”* [2] заявляє, що на Візантійському соборі (у Константинополі) у 90-му році християнство задекларувало свої аскетичні догмати, оголосило справжню війну природному сексуальному потягу, проголосило секс результатом підступності спокусника-сатани і піддало анафемі, причому, не тільки секс, а й вищу форму його прояву – кохання в його нормальному розумінні і проявах, дозволивши своїй пастві лише *“любити ближнього як самого себе”*. І не більше.

Хоч Церква офіційно всіляко виражала несхвалення і навіть осуд сексуального життя, цей предмет її дуже цікавив: в полемічних церковних працях нерідко зустрічаються красномовні і детальні описи сексуальних сцен. Церковники жорстко регламентували стосунки між статями як у сім’ї, так і поза нею. Ця запізніла і жорстока помста розбещеності Риму, що переслідувала перших християн, мала на думці ще одну мету – сховавши тіло, отримати панування над душею.

В епоху Середньовіччя ревнісні християни ставились до сексу не як до задоволення сексуальності, а як до важкого обов’язку. Разом з тим церква вимушена була визнати допустимість сексуальних стосунків. Тертуліан писав, що шлюб має погані засоби – секс, але добру мету – дітей. Бернардіно вказував, що гріхом проти природи є кожний контакт без наміру зачаття. Блаженніший Августин переносив позитивну оцінку дітонародження як мети шлюбу на сексуальність взагалі. Визнаючи перевагу цнотливців над одруженими, він, попри те, твердив, що в законному шлюбі статевий акт перетворюється зі смертного гріха на гріх прощений, бо, на його думку, краще вступити в шлюб, ніж розпалюватися, тобто секс допускався лише у шлюбі, для продовження роду. Ця концепція Августина була офіційно схвалена Церквою порівняно пізно – на початку XI ст. Для Церкви не було нічого образливішого, ніж ідея сексуального задоволення. Пристрасне кохання навіть до власної дружини вважалося перелюбством. Церква представила свою альтернативу брудним, тілесним втіхам – культ незайманості, яку вважали скарбом, який присвячувався Богу. Різно зростала кількість жіночих монастирів, а монахинь стали називати *“нареченими Христа”*.

Церква активно втручається в інтимну сферу життя середньовічної людини. Церква намагалася регламентувати все – коли, де, як, з ким можна було вступати в інтимні стосунки. Духовенство прагнуло викорчувати розпусту. Регулювалась частота інтимних стосунків. Гріховними були надто часті сексуальні контакти – вважалося, що через це діти народжуються неповноцінними. Рекомендувалось уникати сексуальних стосунків у неділю та релігійні свята, вдень по середах та п’ятницях, під час постів (сорок днів перед Великоднем, на Різдво, протягом семи, п’яти чи трьох днів перед причастям), по понеділках – в пам’ять про померлих, по четвергах – у пам’ять того четверга, коли стражники схопили Христа, по суботах – на честь діви Марії, 90 днів до пологів і 40 днів після них.

Ідеалом вважалось повне утримання подружжя. Вимагались каяття на хлібі та воді за наступні гріхи: мастурбацію, сексуальні контакти зі служницею, інцест тощо.

Статеві стосунки заборонялись під час регул, вагітності і в період грудного вигодовування. Дослідники дорахувались, що частота сексуальних контактів не могла перевищувати чотирьох разів в роки максимальної активності. Церковні настанови торкались і тих умов, у яких партнери вступали у статеві стосунки. Наприклад, гріховним вважався коїтус при світлі дня; заборонялось повністю оголюватися. Сприйнятною вважалась лише “класична” для християнського світу (місіонерська) позиція, котра найсприятливіша, на думку теологів, для зачаття. Всі інші способи вважались сатанинськими. Дошлюбний чи позашлюбний секс вважався самогубством – загальний осуд (особливо стосовно жінки) міг перетворити життя на суцільне пекло. Всі християни регулярно сповідувались, і священники повідомляли про всі гріхи плоті, в яких зізнавалась їх паства, що тягнуло за собою обов’язкове покарання – від публічного приниження до смерті.

Аналізуючи проблеми інтимності, ми не могли обійти стороною і гігієнічні звички середньовіччя. Складно уявити, але якість життя наших предків настільки різуче відрізнялася від сьогоднішнього, що деякі повсякденні звички мешканців середньовіччя можуть викликати у сучасників жах. Гігієна в ті часи мала дещо інші правила, причому настільки, що звичаї тих часів заслуговують втілення у фільмах жахів. Миття раз в рік, клопи на кожному кроці і нічний горщик під ліжком, ємність якого виливалася прямо на вулицю через вікно – реалії не такого далекого минулого, в яких доводилося жити більшості населення середньовічної Європи (і це після гігієнічних досконалостей Античної епохи, особливо у Стародавньому Римі). В цьому контексті можна згадати роль Анни Київської, яка вчила французьку еліту елементарним гігієнічним навичкам.

Милися європейці дуже рідко і дуже неохоче, адже вважалось, що у воді, через шкіру, легше підхопити інфекцію. Жінки особливо боялися митися і ретельно доглядати інтимні місця, оскільки вважали, що це пряма дорога до безпліддя. Мити руки хоча б раз на день почали лише у 18-му столітті жителі Нідерландів. Помитися в чистій воді, в якій до тебе не побувала вся численна родина, було рідкістю. Душ був для людей Середньовіччя чимось зі сфери фантастики. До XVIII століття було прийнято полокати тільки руки і рот. Мити все обличчя не радили навіть лікарі, адже вважали, що це небезпечно ризиком запалення чи втратою зору. Щоправда, якщо враховувати якість води і рівень каналізацій, то у лікарів був привід попереджати про небезпеки. В XIX столітті ванни в принципі приймались лише під час хвороб і лише за приписом лікаря. Про яку гігієну статевих органів і статевого життя можна говорити? Можна стверджувати, що епідемія сифілісу у XVI столітті завдячувала своїми масштабами не лише Колумбу.

Відкриті рани найчастіше припалювали (розжареною кочергою), після чого часто доводилося вдаватися до ампутації. Прали одяг кілька разів у рік. Замість прального порошка використовували суміш сечі, соди і річкової води. Сеча, до речі, використовувалась і в косметичних цілях – нею просто вмивалися. Щоб “заглушити” запахи немитих тіл, аристократи та аристократки поливали себе пахнущими настоями трав, трояндовою водою, закладали в одяг подушечки зі сушеними ароматними травами. А при Людовіку XIV парфуми приписувалися королівським указом. Парфумами просто обливали простирадла, одяг тощо.

Антисанітарія була і в моді. Укладка волосся гусячим жиром була дуже популярною в ті часи і на цьому поживному ґрунті чудово почувалися різні паразити (до мишей включно). Ці зачіски не розбиралися тижнями, тому модницям для збереження башти з волосся доводилося спати на спеціальних

підставках, а щоб почухати голову – використовувати спеціальні палички. Важко повірити, але жінки носили на обличчі штучні брови з шерсті мишей. Простуду лікували пиячками, хоч люди пачками гинули від зараження крові. Перший дезодорант був випущений лише в 1888 році, хоча він навряд чи міг “перебороти” запах поту. Якщо паразити діставали, волосся натиралося часником, попелом, гірчицею. Чоловіки почали носити парики, щоб приховати природне облісіння на тлі запущеного сифілісу.

Знаний богослов середньовіччя Граціан визначив чотири види сексуальних гріхів: хтивість, зрада, інцест, неприродні стосунки. Серед останніх для жінок називають, зокрема, мастурбацію, гомосексуалізм і використання контрацепції. Анальний та оральний секс однозначно вважався гріховним, оскільки не вів до зачаття. Єпископ Бурхард Вормський вимагав карати за заняття мастурбацією п'ятирічним постом, для монахинь санкції були ще суворішими. Він вважав необхідним десятиденне каяття на хлібі і воді за наступні гріхи: мастурбацію, сексуальні контакти зі служницею, застосування заборонених позицій з власною дружиною.

Синоди вводили різні нові приписи, щоб уникнути кровозмішування. З X ст. заборонялось вступати в шлюб особам, котрі перебувають у спорідненні, аж до 7 коліна. Цей припис проголошував недійсними багато шлюбів, особливо серед аристократів, де вони часто укладались в колі сім'ї чи серед членів споріднених династій. Визнання недійсності багатьох шлюбів зайшло так далеко, що IV Латеранський собор в 1215 р. звів критерій кровозмішування до 4 коліна. В проповідях поступово загроза гріха наростала, розширявся образ пекла, чистилища і скорочувались описання принад раю.

Одностатеве кохання, яке не приводило до продовження роду, теж було під заборону. Церковники розглядали гомосексуальні зв'язки як дію проти Бога і часто прирікали порушників до смертної кари. Що цікаво, розсадником гомосексуальних стосунків були саме монастирі, де молодих монахів і послушників вводили в спокусу досвідченіші настоятелі. Разом з тим чоловічий гомосексуалізм засуджувався суворіше, ніж жіночий. Так пенітенціарії папи Григорія III передбачували покаяння терміном на 160 днів за лесбійське кохання і терміном в один рік за гомосексуальний контакт чоловіків. Активно переслідувати гомосексуалістів (содомітів) Церква почала вже в XII–XIII століттях. Гріх содомії карався смертю, якій могли передувати тривалі катування, навіть відрізання геніталій. А якщо в подібному гріху звинувачувався священник, його вішали в клітці на загальний огляд і залишали помирати голодною смертю.

Переслідування сексуальних стосунків у період раннього Середньовіччя не могло не викликати потужного опору, що супроводжувався зростанням нових збочень (з'являються такі їх форми як садизм і мазохізм (маркіз де Сад, Захер Мазох), оргіями та розпусом на побутовому рівні. Середні віки характеризуються бурхливим зростанням кількості борделів. Існували навіть цілі бордельні вулиці і квартали (Париж, Неаполь, Гамбург тощо). Це були часи легальної проституції і нелегального кохання.

Християнство повісило ярлик непристойності на статеві органи не випадково, позаяк насолода, отримувана за допомогою статевих органів, здатна відвернути від думки про Всевишнього. Та й принади раю, обіцяного людям “на тому світі”, меркнуть перед принадами інтимного життя з коханою людиною, перед радістю і задоволенням життям. І не дарма пристрасні інтимні стосунки названі церквою блудом, а мастурбація – гріхом, небогоугодною справою. Адже за постулатами християнства людина повинна страждати в цьому світі, а не насолоджуватися. Насолоду пристойна людина повинна отримувати лише від служіння Богу.

У боротьбі зі сексуальними збоченнями церковники опитували у своєї пастви подробиці свого інтимного життя. Збереглися окремі запитання, які священники задавали своїм парафіянам-чоловікам (*Чи мали Ви інтимні стосунки з монашками? Чи мали Ви сексуальні стосунки зі своєю мачухою? Невісткою? Матір'ю?*) і парафіянам – жінкам (*Чи не використовували Ви штучні інструменти і обладнання для перелюбства? Чи спокушували Ви для перелюбства тварин? Чи додавали Ви свою менструальну кров в їжу чоловікові, щоб збудити його пристрасті?*). Ці питання свідчать, що інтимне життя середньовічних європейців було настільки різноманітним, що сучасні збоченці можуть здаватися скромними цнотливцями.

Ще одним гріхом проти природи вважались аборти та використання контрацепції. У 1256 р. аборт, зроблений після 40 днів розвитку зародка, прирівнювався до вбивства і повинен був каратися. Аборт заборонявся навіть тоді, коли під загрозою було життя матері. Щоправда, з XIII ст. питання про контрацепцію вирішувалось не так однозначно, в творах церковних авторів з'явилася думка про необхідність пом'якшення заборон контрацепції. Зверталась увага на те, що попередження зачаття є менше зло у порівнянні з дитиновбивством. Зрештою й аборт карався вже не так суворо. Серед контрацептивних засобів Середньовіччя згадують різноманітні трав'яні відвари, гімнастичні вправи з метою викликати викидень, гарячі ванни, щось на взірєць сучасних презервативів, хоч контрацептивами користувались дуже рідко і то переважно це пов'язувалось з позашлюбними зв'язками.

Невід'ємним атрибутом жіночої "гріховності" вважалося навіть використання косметики і прикрас – і одне, й інше суворо засуджувалося церквою. Тертуліан, у трактаті "Про жіноче вбрання" викривав жінок, котрі намагались за допомогою всіляких хитрощів змінити свою зовнішність, виправити те, що створено Богом, а також відкрити шлях для зваблювання чоловіка – і одне, й інше страшний гріх. Взагалі, святі отці всіма доступними їм засобами культивували в людях почуття провини за те, що вони нормальні, здорові, мають природні бажання. Однак сама Церква, проповідуючи утримання, поводитись інакше: божі будинки нерідко бували розсадниками розпусти. Про це красномовно писав у своєму романі "Монахиня" Дені Дідро.

Варто відзначити, що згадані норми інтимного життя зазвичай дотримувались у середньовічному суспільстві. За свідченням дослідників, наприклад, за актами про народження, можна встановити, що під час постів кількість зачат'я регулярно зменшувалась, причому суттєво – тобто вимоги церкви дотримувались. Безсумнівно й те, що з часом заборони дотримувались менш скрупульозно, хоч заборонені дні і залишалися нормою.

У XI ст. в культурі Прованса з'являються такі поняття, як романтичне, куртуазне кохання, галантність, виправдання еротичних ласк. Дама серця була для лицаря неземним створінням, втіленням божества. Куртуазне кохання дисциплінувало статевий потяг як лицаря, так і дами, сублимувало його і переводило у реєстр виточених почуттів, а також сприяло формуванню механізму окультурювання простору любовних взаємин, який був пов'язаний з культом Прекрасної панни. Соціальні, релігійні правила поведінки були такими, що порушення табу, втрата самоконтролю, вихід за межі ритуалу гри могли призвести до найважчих наслідків (аж до смерті). Результатом нової практики взаємин також стало нарощування самоповаги і нової сублимованої гами почуттів, виникнення поняття "високого" кохання, яке робило гендерні стосунки цивілізованішими.

Таким чином, те, що спочатку було лише грою, призначеною для чоловіків, допомогло жінкам феодалної Європи вийти зі свого приниженого стану. Впродовж наступних століть ці звичаї розповсюдились на всі верстви

суспільства. Так сформувався тип стосунків між статями, характерний для західного суспільства. Безумовно, Культ Прекрасної Панни, створений в межах куртуазної культури, чинив сильний тиск на жінконенависництво і підготував ґрунт для народження індивідуального кохання. Однак про цей благотворний вплив можна говорити радше щодо наступних епох, ніж власне щодо середньовіччя.

З часом (у XV ст.) культура робить кроки на шляху набуття більшої тверезості погляду на різні форми кохання, розвінчування “високого” кохання, вірності почуттів і чесності жінок, раціоналізації міжстатевих стосунків. Нарощення тверезості погляду на кохання у лицарській культурі, своєрідне розвінчування “ідеалізму” і визнання сили природної основи любовних стосунків йшли поруч з трансформацією бюргерської свідомості. В Європу йшла епоха Відродження, для якої характерний культ фізичної краси, прекрасної тілесності, акцентування чуттєвості, бажання фізичного кохання.

Після тисячолітнього релігійного аскетизму Європа переживала першу сексуальну революцію. Сексуальний аскетизм і мораль утримання середньовіччя змінюється небаченим до цього сексуальним вільнодумством, поклавши початок еротизації культури. Гуманісти виступали як проти релігійного аскетизму, так і проти платонічного, десексуалізованого кохання. Те, що раніше вважалось “плотським гріхом”, вони утверджують як здорову “тілесну радість”. Еротичні переживання виходять з підпілля, займаючи належне місце у “високій” культурі. Цей період в історії людства супроводжувався деяким послабленням сексуальних обмежень, а також меншою схильністю до догм куртуазного кохання.

Відбулась реабілітація тіла, його все частіше почали зображати в образотворчому мистецтві (Рафаель, Леонардо да Вінчі, Аретіно, Джорджоне), віддаючи належне тілесним переживанням, у тому числі еротичним. В цю епоху художники знову відкрили для себе красу оголеного людського тіла, вони поєднали уроки і греків, і християнської Європи: краса тіла була підпорядкована психологічній виразності обличчя. Духовна і тілесна гармонія характеризує жіночі образи Леонардо да Вінчі і Рафаеля. Груди, що вже стали джерелом життя, більше приваблюють і цікавлять чоловіків. Ось чому художники Ренесансу так охоче зображали Мадонну, яка годує дитину. Та ж точка зору пояснює нам, чому на протигагу іншим епохам, вагітна жінка в епоху Відродження вважалась естетично прекрасною.

У літературній, поетичній творчості епохи Відродження трапляються порнографічні сюжети. Попередня скромність і аскетизм поступаються експресії еротизму. Д. Боккаччо у “Декамероні” устами однієї дами говорив: *“Закони природи найважливіші. Природа ніщо не створила дарма і наділила нас благородними органами не для того, щоб ми ними зневажали, а для того, щоб ми ними користувались”* [3]. Дівчина епохи Ренесансу не може дочекатися, коли дозріє для кохання, вона вимагає, щоб матір знайшла їй юнака, який “вчив би її солодкій грі кохання”. Все кохання зводилось до виконання фізичного акту, а не до прагнень назустріч високим цілям життя пліч-о-пліч з партнером.

Епоха Відродження проголосила ідеальним типом людини чуттєву людину, ту, хто краще за будь-кого в змозі викликати в іншій статі кохання та особливо сильне статеве почуття. Жінка проголошується красивою, якщо її тіло наділене всіма даними, необхідними для виконання призначеного їй материнства: грудьми (поживним джерелом життя), широкими стегнами, міцною талією, товстими сідницями, тобто у жінці любили пишні форми. Леонардо да Вінчі писав: “Не захоплюйтесь жінками з тонкими і довгими ногами, худим тілом, вузьким задом, якими б привабливими вони не були на обличчя. Така жінка в ліжку подарує мало радощів, зате буде багато вимагати, бо в неї ненаситна утроба. Слід зупинити свій погляд на жінці міцно складеній, але зросту нижче середнього, з

широким тазом і великими стегнами”. Досконалим в очах епохи був лише той чоловік, який відрізнявся пристрасними бажаннями, що ніколи не вгасали, досконалою жінкою – лише та, яка аж до зрілого віку прагнула кохання чоловіка. У сфері кохання основним принципом була продуктивність: чоловік хотів передовсім запліднити, жінка – бути заплідненою.

Терпеливішим стало ставлення до гомосексуалізму. Подружня вірність зробилась смішним пережитком, її ніхто ні від кого не чекав. У XVII ст. битися на дуелі, захищаючи честь дружини, було ганебно. Це призвело до зростання сексуальної свободи чоловіків, а стосовно свободи жінок – просто до революції. Суспільство визнавало право жінки на власне сексуальне життя, а не лише на обслуговування чоловіків.

В історичних трактатах Європи збереглося чимало матеріалів про інтимне життя різних народів, а ось про любовні традиції слов'ян залишилося дуже мало інформації. Древні сувої, котрі описували їх інтимне життя, століттями знищувалися церковниками, хоч це не означає, що у слов'ян і в Київській Русі сексу не було. Варто зазначити, що інтимне життя слов'ян не відрізнялося особливою скромністю. В дохристиянську епоху любовні ігрища юнаків і дівчат супроводжували практично будь-яке свято. Історики називають традицію стрибати через багаття на Івана Купала еротичною забавою, так як під час перестрибування у дівчат постійно оголювалися інтимні частини. Сексуальні стосунки супроводжували язичницькі обряди під час посівної. Дівчата обходили поля вночі оголеними, щоб поділитися силою плідності з землею. Чоловіки, засіваючи поля, теж нерідко оголювалися. А щоб врожай був хорошим, слов'яни займалися сексом прямо на полі або імітували його.

Вивчення літописів і літературних пам'яток (“Слово о полку Ігоревім”, “Руська правда” Ярослава Мудрого, “Повчання Володимира Мономаха”), численних берестейних грамот допомагає глибше осягнути проблему сексуальності у Київській Русі. До речі, на відміну від країн Західної Європи, де середньовіччя окреслюється V–XV ст., для Київської Русі, яка успадкувала культурні традиції Візантії, цей період розпочався від прийняття християнства й фактично до XVII ст.

У Київській Русі після християнізації ставлення до сексуальності ставало суперечливим. Хоч у шлюбі статеве життя допускалось, але окремі ієрархи вважали, що воно опоганює людину. Скверна підлягала змиттю. Чоловік, що не вимився нижче пояса після статевого акту, не мав права ні увійти до церкви, ні цілувати святі мощі. Церковні ієрархи дискутували з приводу можливості інтимних стосунків у присутності ікон, хрестів та інших священних предметів. Навпаки, новгородський єпископ Нифонт (XII ст.), посилаючись на грецьку традицію, не вбачав у цьому гріха. Він же вважав, що молоде подружжя, яке не може утриматись від сексу під час посту, варте поблажливого ставлення. Щоб подружжю легше було дотримуватись правил утримання, окремі духовники рекомендували їм мати вдома два ліжка і спати окремо.

Профілактика неправильної сексуальної поведінки проглядається у “Руській правді” Ярослава: Ст. 5 *“Позашлюбні статеві стосунки неодруженої жінки, за які вона повинна поміщатись у монастир”*. Ст. 6 *“Позашлюбні статеві стосунки жінки, які закінчилися народженням дитини з наступним її убивством – теж підстава для поміщення її в монастир”*... Ст. 8 *“За перелюбство чоловіка штраф у княжу казну, але не митрополиту”*... Ст. 13 *“За статевий стосунок між кумами – штраф митрополиту 12 гривень”*. Ст. 14 *“За інцестні стосунки – штраф 40 гривень митрополиту”*... Ст. 21 *“За зоофілію – штраф митрополиту 12 гривень”*. Ст. 22 *“За сексуальний контакт свекра і невістки – штраф 40 гривень”*... Ст. 27 *“За співжиття двох братів з однією дружиною – штраф 30*

гривень митрополиту”... Ст. 51 “За стосунки з особами нехристиянського віросповідання – штраф митрополиту 12 гривень” [4].

Суворо засуджувалось церквою сексуальне насилля. В усіх давніх суспільствах воно було масовим явищем, особливо в періоди війн і неспокою, які відбувались практично постійно. Православна церква займала в цьому питанні жорсткі позиції. За “Руською правдою” Ярослава Мудрого, справи про зґвалтування підлягали подвійній юрисдикції: духовній і світській. Сімейний статус зґвалтованої жінки не мав значення, так само як і соціальне становище гвалтівника. І проте, зґвалтування знатної жінки каралось вищим штрафом, ніж простолюдинки. Крім того, бралась до уваги репутація жінки. Загалом у тому, що стосувалось захисту жіночої честі, церковне і світське право Київської Русі було кращим від західноєвропейського. Із 43 статей Уставу Ярослава Мудрого 14 захищають права жінок, матерів і дітей.

У Київській Русі по-справжньому вшановували жінок. Таке свято було у червні і називалося воно “Свято брикси”. Дівчата та жінки мали право брикатися, тобто змушувати чоловіків робити всю жіночу роботу і щоб ті виконували їхні найдивовижніші побажання і витребеньки. В цей день чоловіки возили дівчат та жінок на візках, частували їх цукерками, горіхами, різними ласощами. Жінки часом каталися верхи на чоловіках. Можна було побачити, як чоловіки у ночвах несли гарну молодицю, а вона поганяла їх деркачем.

З розвитком православ'я Церква досить міцно взялась за знищення різних сексуальних традицій. Прийом трав-контрацептивів стали вважати таким же злочином, як і аборт. Акушерки, які нелегально робили аборти, стали персонами нон грата. Гріхом став не лише дошлюбний секс, а й стосунки між подружжям з метою, відмінною від зачаття дитини. Займатися сексом дозволялось не більше 45–50 днів у році і лише один раз. Заборонявся секс у позиціях, що ускладнювали настання вагітності. Як видно, боротьба зі сексом і всім пов'язаним зі “справою гріховною”, як і в християнській Європі, велась на всіх напрямках, хоча особливих результатів вона і не давала.

Порівняно з західноєвропейськими країнами дошлюбна поведінка української молоді, особливо в XV–XVI ст., була значно ліберальнішою. Це проявлялося, наприклад, у активності дівчат під час сватання. Українка могла і бувала в чоловічому товаристві, мала змогу познайомитися та добре розпізнати чоловіка, з яким потім брала шлюб. “На Україні, власне, наперекір усім народам, не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і рідко не досягають своєї мети”, – писав француз де Боплан [5]. В багатьох українських еротичних піснях ініціатива у зляганні, активність у сексуальних стосунках часто йде від жінки, що нетипово для інших етнічних культур, особливо від російської, де всі рішення про одруження дітей приймали батьки. В Україні закон вимагав добровільної згоди нареченої на укладення шлюбу. Відрізнялись і весільні вбрання молоді: в Україні вінок, як талісман проти злих очей і нечистої сили, в Росії – фата, як дійовий щит від чоловічого світу.

А К. Я. Гільдебрандт, “співчуваючи” українським чоловікам, відзначав, що їхні жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові. При цьому він свідчив, що дружини гетьмана і генерального писаря були присутні на переговорах з іноземними послами. Коли в кінці XV–XVI столітті над українським православ'ям нависла загроза окатоличення, а потім уніатства, українська жінка енергійно стала на захист релігії, відкриваючи шпиталі, школи, братства, благодійні установи. Росіянин В. Измайлов, порівнюючи українок із росіянками, відзначав, що взаємне кохання створює в їхньому господарстві кращу гармонію і лад, аніж влада і послух у нас... Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них гарна, проворна й приваблива. А німецький поет Фрідріх Боденштадт підкреслював, що на відміну

від по-азіатськи бруталного поводження з жінками в Росії, в Україні важливу роль грає всюди жінка, з її м'якими, ніжними почуваннями, бо ж в історії України багато схожого з лицарським середньовічним світом.

На жаль, після Переяславської угоди (1654 рік), коли практично Україна потрапила під юрисдикцію Росії, в питанні ставлення до сексуальності та інтимного життя багато що змінилося. Але це вже предмет іншого дослідження...

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. ЭРОС И МОРАЛЬ / Н. Бердяев. – М.: Фолио, 2009. – 170 с. 2. Вавренюк Р. Секс в истории человечества. Величайшие заблуждения и мистификации / Р. Вавренюк. – СПб: Питер, 2005. – 304 с. 3. Боккаччо Д. Декамерон / Д. Боккаччо. – М: Рипол Классик, 1997. 4. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / НЮУ ім. Я. Мудрого. – Харків: Право, 2014. – 344 с. 5. Боплан Г. Л. де. Опис України. Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк / Г. Л. де Боплан. – Київ, 1990. 6. Бессмертный Ю. Л. Брак, любовь и семья в средневековой Франции / Ю. Л. Бессмертный // Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов: XIV–XV вв. – М., 1991. – С. 282–309. 7. Женица, брак, семья до начала нового времени / Отв. ред. Ю. Л. Бессмертный. – М., 1993. 8. Пушкарева Н. Л. История женщины и гендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. Ежегодник. 1997. – М., 1998. – С. 69–91. 9. Ястребицкая А. Л. Проблема взаимоотношения полов как диалогических структур средневекового общества в свете современного историографического процесса / А. Л. Ястребицкая // Средние века. – 1994. – Вып. 57. – С. 126–136. 10. Соболь О. Суспільно-політичне становище жінки в епоху європейське Середньовіччя / О. Соболь // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2012. – Вып. 15. – С. 121–128.

Владимир Кравец

ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЯ К СЕКСУАЛЬНОСТИ И ЛЮБВИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЕВРОПЕ И КИЕВСКОЙ РУСИ:

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье проанализированы разные подходы к проблеме сексуальности и интимного общения в эпоху средневековья в странах Западной Европы и Киевской Руси, выделены отличия между античным “эросом” и средневековым “каритасом”. На основании изучения многих литературных источников продемонстрирована политика Церкви и христианских богословов по регламентации половой жизни, отмечены последствия для средневекового человека чрезмерного вмешательства в интимную сферу. Особое внимание уделено изменениям отношения к сексуальности в эпоху Возрождения. Проведен сравнительный анализ восприятия сексуальности и сексуального поведения до брака и в браке в европейском обществе и в Киевской Руси.

Ключевые слова: сексуальность, любовь, интимное общение, грехопадение, проституция, сексуальное удовольствие, девственность.

Volodymyr Kravets

PECULIARITIES OF ATTITUDE TO SEXUALITY AND LOVE IN THE MEDIEVAL EUROPE AND KYIVAN RUS: A COMPARATIVE ASPECT

Various approaches to the problem of sexuality and intimate communication in the medieval European countries and Kyivan Rus have been analyzed, differences between antique “eros” and medieval “caritas” have been determined in the article. On the basis of literature analysis, the policy of Church and Christian theologians on regulation of sexual life has been revealed, impact of excessive intervention in intimate sphere on medieval people has been indicated. Particular attention is paid to changes in attitude to sexuality in the Renaissance period. A comparative analysis of the perception of sexuality and sexual behaviour before and in marriage in Europe and Kyivan Rus has been carried out.

Key words: sexuality, love, intimate, communication, the fall, prostitution, sexual pleasure, chastity.

УДК 94(477):378.4(477–25)

Тетяна Орлова

**“УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ” –
НОВА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА
У КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

У статті на основі аналізу тенденцій розвитку сучасного світу і трансформації в освітній системі України обґрунтовуються нові підходи у викладанні історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, пояснюється важливість визначення ролі й місця нашої країни у світовій історії для ідентифікації на національному й особистісному рівні в історичній ретроспективі та перспективі.

Ключові слова: модернізація, глобалізація, цивілізація, інформаційне суспільство, міждисциплінарність, компетентність, нова історична наука.

Теперішній етап національного і глобального розвитку характеризується складними кризовими процесами. Вони зумовлені глибинними структурними зрушеннями, викликаними, зокрема, переходом деяких країн на рівень постіндустріалізму; складностями інших визначитися у сучасному світі. Особливе напруження додається протиріччям між збереженням традицій і необхідністю модернізації, без якої країна або людина рокована на фатальне відставання. Якнайскравіше це протиріччя виявляється у системі освіти. Якщо раніше система освіти, зокрема вітчизняна, в цілому була більше орієнтована на те, щоби зберігати сформоване, то тепер вона повинна готувати людей до майбутнього.

На теперішньому етапі світового розвитку нова парадигма освіти полягає у тому, щоби не просто передавати учням і студентам конкретні знання (зараз знайти необхідну інформацію дуже легко через Інтернет), а дати їм уміння адаптуватися до якісно інших умов життєдіяльності і господарювання, вбудовуватися в мінливе економічне, соціальне, культурне середовище. Однак, у нашого суспільства, на жаль, через різні причини, дуже низький адаптивний потенціал. У молоді – він вищий. Та чи створюємо ми умови для його реалізації?

Проста життєва логіка: аби до чогось пристосовуватися, треба розуміти, до чого саме. Розуміння – сенс компетентності. На рівні МОН нову парадигму освіти так і сформульовано: “компетентність”. Люди мають мислити, почувати, діяти інакше, ніж вони мислили, почували і діяли в індустріальну епоху (в уламках соціалістичного варіанту індустріального суспільства нині борсається Україна).

Чи не найголовнішим фактором сучасності виступає глобалізація. На Заході вже дійшли висновку, що за сучасних умов успішну кар’єру може забезпечити тільки та система освіти, яка враховує процеси глобалізації. Адже випускникам вищих навчальних закладів доведеться жити і працювати у світі, де межі національних економік і культур стають все більш умовними. Далеко не кожна національна система освіти цілком відповідає цій життєвій вимозі. Щоправда, це стосується і окремих людей, які страждають на соціальний інфантилізм.

Фахівця третього тисячоліття вирізняє широта поглядів, вміння спиратися на корисні знання, одержані з досвіду інших людей і країн. Разом із тим, необхідне розуміння ролі і місця власної країни в історії людства.

Зараз в світі існують понад двісті держав. У кожній – своє минуле, що нараховує не одне століття або тисячоліття і сповнене безліччю подій, в яких

діяли мільярди людей, декілька десятків тисяч з них залишили свої імена в історії. Перед студентами не стоїть і не може стояти завдання знати їх всіх. Важливіше скласти цілісне загальне уявлення про всесвітню історію, про роль в ній України. Це розуміння важливе як для “внутрішнього”, так і “зовнішнього” користування. Перше – для самоусвідомлення і орієнтирів у подальшому розвитку. Друге – для здійснення так званої “м’якої сили”, коли позиції держави в світі стверджуються не силою зброї, а досягненнями, привабливістю, повагою з боку інших.

У подібній орієнтації на допомогу приходять “нова історична наука”, яка впродовж минулого століття затвердилася на Заході. Її сутність – рух в бік аналітичної міждисциплінарної історії, збагаченої теоретичними моделями суспільних наук, на протигагу традиційній історії, яка розглядалася суто як галузь вузько зрозумілого гуманітарного знання, орієнтованого, насамперед, на подійнісність. В результаті були розроблені нові, більш ефективні прийоми аналізу і синтезу. “Нову історичну науку” можна охарактеризувати як аналітично орієнтовану історію.

Важливо не впустити ще одну важливу тенденцію, а саме: розвиток міждисциплінарності. Після вицленювання в ролі окремих галузей політичної, дипломатичної, військової, економічної, соціальної, культурно-антропологічної, демографічної, гендерної, духовно-інтелектуальної історій настав час їх нового синтезу. Це відкриває можливості для більш складного і структурованого розуміння всесвітньої історії в цілому і ролі в ній українства, зокрема.

Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка орієнтується на новації. Так, у 2016 р. серед багатьох інших нових курсів було запроваджено курси “Глобалізаційні процеси: історія і сьогодення” (д. і. н. Н. Д. Городня), “Україна в європейському цивілізаційному вимірі”, “Україна в контексті світової історії (д. і. н. Т. В. Орлова).

Зрозуміле значення євроінтеграції як на рівні української держави, так і на особистісному рівні її громадян із врахуванням фактору глобалізації. Для здійснення цього наміру необхідне прийняття його здійсненності. І реалізувати його будуть молоді люди, яких готує вища школа України. Допомогти в цьому плані можуть відповідні соціогуманітарні заходи, зокрема ті, що реалізуються у сфері освіти.

Проблема є дуже актуальною, оскільки існуюча парадигма викладання у середній і вищій школі орієнтують на окремі курси історії України і всесвітньої, не даючи молодим людям цілісного уявлення про місце нашої країни в контексті світової історії.

Після розвалу СРСР на пострадянському просторі запанувала атмосфера аномії. Аномія – це стан суспільства, в якому розклад, дезінтеграція певної системи сталих цінностей і норм, які раніше підтримували традиційний суспільний лад, віднині не відповідають новим сформульованим і прийнятим державою ідеалам. Втрата значною частиною населення життєвих орієнтирів виявилася дуже небезпечною.

Але деякі нові незалежні держави – колишні радянські республіки – швидко зорієнтувалися. Так, країни Балтії – Естонія, Латвія, Литва – які ніколи не забували про приналежність до європейської цивілізації, впевнено стали на шлях перетворень, наполегливо і послідовно проводячи реформи. Результат – у 2004 р. вони були прийняті до НАТО і Європейського Союзу.

В Україні, як відомо, – інша ситуація. Одна з провідних проблем сучасності – проблема ідентичності – виявилася чи не головною для українства. Наслідками дезорієнтації частини населення, плюс ностальгія за життєвими орієнтирами інших цивілізацій (російської, радянської) стали відторгнення Криму, події в

Донецькій і Луганській областях, інші негативні явища. В них появились застарілі уявлення, які увійшли у протиріччя із сучасними реаліями.

Важливу роль у формуванні нових уявлень, що перетворюються на реальні дії, покликані відігравати вищі навчальні заклади та їх випускники із розумінням того, як розвивалося людство і українство впродовж всієї своєї історії, які тенденції їх подальших трансформацій.

Ось чому запровадження пропонованого курсу є життєво необхідним. Ця навчальна дисципліна, таким чином, є прикладом поєднання наукових досліджень і практичної роботи.

Справа у тому, що Росія веде проти України, Європи, Заходу гібридну війну. Це війна, яка спрямована на руйнацію супротивника різними засобами. Зокрема, через розхитування внутрішньої ситуації, через дезорієнтацію населення. Люди з вищою освітою так чи інакше мають брати участь у боротьбі проти агресії, якої б форми вона не набувала. До цього закликав Президент України П. О. Порошенко, виступаючи перед студентами і викладачами історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 6 жовтня 2016 р. [1].

Методологічно курс “Україна в контексті світової історії” виходить із засад сучасного стану цивілізаціографії як науки [2] і бере до уваги феномен глокалізації, тобто органічного поєднання процесів глобалізації та локалізації. Прикладом такого вдалого поєднання може бути прискорений розвиток найдавнішої цивілізації з тих, що вижили – китайської.

Метою викладання навчальної дисципліни “Україна в контексті світової історії” є

- узагальнення історичної еволюції світу та України на засадах цивілізаційного підходу;
- формування у студентів системного уявлення про провідні, визначальні основи, процеси і тенденції, що реалізовувалися і реалізуються впродовж всієї історії;
- розуміння тих підстав, які дозволяють реалістично оцінювати перспективи поступу українства.

Це має сприяти кращій орієнтації в умовах суспільного й індивідуального буття.

Матеріал пропонованого курсу має розподілятися по двох великих змістових блоках:

- перший – “Україна на перехресті цивілізацій”,
- другий – “Тенденції розвитку сучасного світу і Україна”.

У першому блоці після загальнотеоретичних положень має йти історична конкретика стосовно первісної історії на території сучасної України, подаватися характеристики цивілізацій античності і наслідки їх тисячолітнього впливу на північно-чорноморські землі. Окрема лекція присвячується темі “Візантія на її цивілізаційні впливи на руські землі”. В цьому плані важливе значення має визначення сутності понять “візантинізм” в ролі категорії культурологічної і “візантизм” у соціально-політичних аспектах, оскільки і те, й інше продовжує діяти у наш час, приносячи різноманітні результати. Після падіння Константинополя у 1453 р. надзвичайної потуги набула Османська імперія, яка від давніх часів до теперішніх (як Турецька Республіка) відіграє важливу роль в історії українства. Тому окрема лекція присвячується південному вектору для України.

Чи не найважливіше місце в курсі посідає тема “Європа і Україна”, якій відводиться більший обсяг лекційної і самостійної роботи. Головне призначення цієї теми – сприяння усвідомлення специфіки європейської цивілізації для майбутнього України та особистісної орієнтації.

Тут треба мати на увазі, що історія сучасного світу обертається навколо феномену модернізації. Країни кожна на свій лад відповідає на цей виклик – “challenge”. Навіть поява і діяльність Ісламської держави – це реакція на модернізаційні виклики, намагання їм протистояти. Для України євроінтеграція виступає як фактор модернізації держави, суспільства, особи.

Цьому всіляко перешкоджає наша північно-східна сусідка. Їй присвячено тему “Роль російської цивілізації в історичній долі України”. Можна було б дати їй іншу редакцію: “Україна в історичній долі Росії”, бо, як зазначав відомий американський політолог З. Бжезинський, без України Російська імперія неможлива [3]. Цим пояснюється агресивна політика Московії впродовж століть. Інший фактор, що визначав особливості історичного шляху Росії, це її модернізаційна неспроможність. Кожний раз, коли Росія зазнавала невдачі на цьому шляху, вона вдавалася до війни. Тому сучасну політику російського керівництва можна пояснити історично. Вона також є виявленням “зіткнення цивілізацій”, про яке писав Самуель Хантінгтон [4, 5], і яке неодноразово мало і має місце на українських теренах.

“Зіткнення цивілізацій” – одна з тенденцій розвитку сучасного світу, яким присвячено другий змістовий блок. В ньому, зокрема,

- визначається сутність поняття “глобалізація”,
- окреслюються виникнення та історія техногенної цивілізації,
- дія інформаційної революції у різних галузях,
- подаються характеристики постіндустріального(інформаційного) суспільства.

Молоді дуже важливо зрозуміти зміни, які відбуваються у соціосфері: горизонтальна стратифікація різних соціальних груп, феномен інформаційної нерівності, поява нових верств і страт, виникнення когнітаріату і прекаріату тощо. Стосовно двох останніх термінів і не тільки в нагоді студентам і викладачам стане довідник “Історія в термінах і поняттях”, підготовлений колективом історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка до 180-річного ювілею університету [6]. Випускникам університетів краще опинитися серед тих, хто входить до когнітаріату – соціальної верстви, що формується у постіндустріальну епоху, чия сутність і значущість базується на глибокому використанні знань, інтелекту у роботі та житті, соціальної основи інформаційного суспільства [6, с. 303]. Перспективи прекаріату – гірші. Саме слово походить від латинського “precarium”, що перекладається як “сумнівний, небезпечний, ризикований, нестабільний”, і означає новий суспільний клас, верству, що складається з людей, які не мають постійного заробітку та гарантій професійного зростання [6, с. 516].

У курсі окремо подається тема “Геополітичні закономірності розвитку глобального світу”. Це – місток до теми “Україна і тенденції розвитку сучасного світу”, яка і починається визначенням місця і ролі України у сучасній геополітиці.

У визначенні перспектив подальшого розвитку України слід акцентувати життєву необхідність відійти від російської моделі соціально-політичної організації, в основі якої – ієрархія, і прийти до європейської моделі, в основі якої – закон. У ролі орієнтира для України має слугувати модель ліберальної демократії із соціально орієнтованою ринковою економікою. У цьому контексті на конкретному матеріалі – аналіз сучасних українських реалій у всіх сферах суспільного буття.

Останні роки виявилися чи не найскладнішим часом в історії нової української держави. Стало зрозумілим, що національне відродження можливе на засадах зміни євразійських архетипів превалювання держави над суспільством

і особистістю ліберально-демократичною моделлю, орієнтованою на громадянські права і гідність людини.

У заключній частині лекційного курсу варто розглянути проблеми самоорганізації українства на сучасному етапі. Самоорганізація – це сенс науки наук сучасності – синергетики [7]. За законами синергетики, в умовах кризи здатність до самоорганізації зростає. Підтвердженням тому можуть бути Революція гідності, яку ніхто не організував, а люди піднялись самі. Або волонтерський рух, який врятував армію і країну від агресора.

Колись найвідоміший історик цивілізацій англієць А. Тойнбі пояснював рух світу так: Вищий розум кидає тій чи іншій спільноті виклик. Якщо спільнота дає на нього адекватну відповідь, вона прогресує. Якщо ні – тоді занепадає. Головний виклик сучасності – модернізація. Нагальна потреба і необхідність для України в світі третього тисячоліття – зміна інерційного розвитку на інноваційний. У цьому полягає головний висновок, що мають зробити для себе студенти після прослуховування курсу “Україна в контексті світової історії”, який варто ввести і в інших вищих навчальних закладах нашої країни.

Список використаних джерел

1. *Порошенко* виступив перед студентами КНУ ім. Тараса Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/146369>.
2. *Черняк Е. Б.* Цивілізаціографія: наука о цивілізаціях / Е. Б. Черняк. – М.: Международные отношения, 1996. – 384 с.
3. *Стенограма* виступу Збігнева Бжезінського на слуханнях Сенату США щодо України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uainfo.org/blognews/261501-stenograma-vistupu-zbigneva-bzhezinskogo-na-sluhannayah-senatu-ssha-schodo-ukrayini.html>.
4. *Huntington S.* The Clash of Civilizations? / Samuel P. Huntington // Foreign Affairs. – 1993. – Summer. – P. 22–49.
5. *Huntington S.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / Samuel P. Huntington. – L.: Simon & Schuster, 1997. – 368 p.
6. *Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посібник* / За загал. ред. Орлової Т. В. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. – 732 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.univ.kiev.ua/ru/?option=com_content&view=article&layout=edit&id=184.
7. *Хакен Г.* Синергетика / Герман Хакен. – М.: Мир, 1980. – 406 с.

Татьяна Орлова

“УКРАИНА В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ ИСТОРИИ” – НОВАЯ УЧЕБНАЯ ДИСЦИПЛИНА В КИЕВСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В статье на основе анализа тенденций развития современного мира и трансформации в образовательной системе Украины аргументируются новые подходы в преподавании исторических дисциплин в высших учебных заведениях, объясняется важность определения роли и места нашей страны в мировой истории для идентификации на национальном и личностном уровне в исторической ретроспективе и перспективе.

Ключевые слова: модернизация, глобализация, цивилизация, информационное общество, междисциплинарность, компетентность, новая историческая наука.

Tetyana Orlova

“UKRAINE IN THE CONTEXT OF WORLD HISTORY” AS A NEW DISCIPLINE IN KYIV TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY

Proceeding from the analysis of modern world development trends and of transformations in the education system of Ukraine, the article promotes the new approaches in teaching historical discipline in institutions of higher education, explains the importance of determining the role and place of our country in world history for national and personal identification in historic retrospective and perspective.

Key words: modernization, globalization, civilization, information society, interdisciplinarity, competence, new historical science.

УДК 930 (4 УКР); 94(977)

Ярослав Калакура

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТ ГУМАНІТАРИСТИКИ

У статті аналізуються новітні надбання гуманітаристики, як цілісної системи наукових знань про людину, її природу і середовище, з дослідження менталітету та ментальності. Під цим кутом зору розглядаються основні етапи розвитку української гуманітаристики у контексті світової, методологія її міждисциплінарного характеру, цивілізаційного, системного і синергетичного підходів до проблеми.

Виокремлено чотири напрями досліджень ментальності: теоретико-методологічний, історико-філософський, етнокультурологічний та психолого-етичний. Показано досягнуті наукові результати їх представників, синтезовано внесок у з'ясування сутності менталітету, його структури і механізму взаємодії з цивілізацією, звернуто увагу на вплив відновлення незалежності України, пострадянських трансформацій, Революції гідності та євроінтеграційних процесів на еволюцію ментального виміру української цивілізації, сформульовано низку пропозицій щодо подальшого вивчення ментальних якостей української нації.

Ключові слова: менталітет, українська ментальність, гуманітаристика, теорія, методологія, філософія, історія, культурологія, психологія, цивілізаційний підхід.

Ментальність є візитівкою кожної людини, кожного народу і нації, кожного суспільства, в т. ч. й українського. У структурі ментальності органічно поєднуються такі компоненти як емоційно-поведінковий, владний, когнітивний (пізнавальний), світоглядний, комунікативний та ін. Вони формуються історично в процесі етногенезу, під впливом соціокультурного, природного і географічного середовища, мають властивість збагачуватися і передаватися генетично від покоління до покоління, виявляються в усіх формах діяльності людини, в її моралі, поведінці, свідомості, культурі, мові, звичаях, віруваннях тощо. Всебічно осягнути ці сегменти ментальності спроможна *гуманітаристика, як цілісна система наукових знань про людину, її природу і довкілля*. Не вступаючи у полеміку щодо самого поняття гуманітаристика, обмежимося констатацією того, що наукознавство відводить їй пріоритетну роль у взаємодії тріади: “гуманітарні знання – гуманітарні науки – гуманітаристика” [1]. Кожен із цих компонентів так чи інакше пов’язаний із дослідженням менталітету та ментальності.

Актуальність означеної проблеми обумовлюється наступними чинниками: а) менталітет – складне, системне і багатогранне явище, яке, попри певну усталеність, перебуває в постійному розвитку, транслюється від покоління до покоління, зазнає змін і активно впливає на всі сфери життя суспільства, потребує постійного вивчення і аналізу [2, с. 7]; б) безпосереднім носієм ментальності виступає людина як головна і найбільша цивілізаційна цінність, її інтелект, духовний світ і вся життєдіяльність. Через менталітет найповніше розкривається особистість людини, її індивідуальність, самобутність і неповторність, що в умовах антропологічного повороту гуманітарних наук висувається в число пріоритетних напрямів досліджень; в) менталітет – індикатор взаємин і взаємовпливів людини, суспільства і цивілізації, їх взаємодії із зовнішнім світом. Україна – частина глобалізованого світу. Життєздатність

українців дедалі тісніше стає сегментом євроінтеграційних процесів, вона невіддільна від світового українства, від зарубіжних діаспор, чисельність яких динамічно зростає. Без наукового пізнання і осягнення механізму взаємодії та взаємовпливів менталітету у світовому вимірі важко уявити перспективи розвитку в умовах інформаційного суспільства, глобалізаційних процесів; в) ментальність як ознака цивілізації належить до пріоритетних проблем гуманітаристики, посідаючи важливе місце в студіях української і зарубіжної цивілізаціології. Нею дедалі активніше цікавляться історики, філософи, політологи, соціологи, правники, культурологи, психологи, мовознавці, релігієзнавці, а також представники природничих наук, включаючи географів, фізіологів та кібернетиків. Цілісне пізнання взаємодії ментальності та цивілізації можливе лише на шляхах інтеграції знань і застосування міждисциплінарних методів дослідження, дотримання цивілізаційного, синергетичного та системного підходів. Наявні студії подібного плану [3] засвідчили свої перспективи і переваги, визнані такими, що заслуговують подальшого продовження; г) українська ментальність викликає дедалі більший інтерес зарубіжної громадськості, однак, нерідко піддається різного роду інсинуаціям, спотворенням з боку недружніх авторів, особливо російських українофобів. Спонсорування і виконання подібних ворожих проєктів має за мету заперечити національно-культурну і ментальну самобутність українців, принизити їх як народ і націю, сформувані іронічне, а то й образливе ставлення до українства, зберегти синдром постколоніальної ментальності українців. Антиукраїнській пропаганді нерідко підспівують і доморощені українофоби, вдаючись до компрометації національних історичних та культурних цінностей українського народу і насаджування ідеології російського неоімперіалізму, на небезпеку якого цілком правомірно звернув увагу Іван Дзюба [4, с. 16]. На тлі анексії Криму і збройної підтримки Кремлем терористично-сепаратистського руху на тимчасово неконтрольованій Україною частині Донбасу ще переконливішою стає важливість і необхідність наукового і неупередженого дослідження самобутності української ментальності в контексті зіткнення двох цивілізаційних світів, двох виборів, двох світоглядів і різних ціннісних орієнтирів.

Названі та інші фактори засвідчують актуальність, наукову доцільність і новизну пропонованої статті, *мета* якої полягає в тому, щоб, відштовхуючись від загальної теорії та методології цивілізаційного пізнання і спираючись на найновіші праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, на оприлюднені і ще не актуалізовані джерела, висвітлити провідні тенденції дослідження в українській гуманітаристиці ментальності як пріоритетної ознаки і етнічного коду української цивілізації.

У загальному вигляді *гуманітарне знання* можна визначити, передусім, як знання про внутрішній світ людини, який вимірюється духовними та матеріальними чинниками, наділеними відповідними ціннісними і свідомісними ознаками. Однак, у такому разі, за межами гуманітарного знання залишалися б відомості про природу, зокрема про природу людини, про предмети, які її оточують і які вона продукує або застосовує, про соціальні зв'язки. Ось чому амплітуда сучасного гуманітарного знання набагато ширша, ніж його традиційне трактування. Якщо гуманітарне знання концентрує науково здобуті відомості про менталітет галузевого або й фрагментарного характеру, то *гуманітарні науки* (the humanities) включають комплекс взаємопов'язаних між собою дисциплін про різні його аспекти в життєдіяльності людини і розвитку суспільства на тлі природи та оточуючого світу в рамках історії, філософії, культурології, психології, політології, правознавства, соціології, філології і т. д. Цілком природно, що кожна з цих наук у межах свого предмету і залежно від своїх функцій та дослідницького потенціалу відводить відповідне місце науковому

пізнанню певного аспекту ментальності, адже менталітет є багатограним, поліфункціональним поняттям, що відображає історичні, філософські, соціальні, економічні, правові, політичні, психологічні, духовні та морально-етичні сторони життя людини і суспільства. Домінуючим тут є внутрішній світ людини, її духовність. Не випадково в німецькій мові гуманітарні науки фігурують, як *die Geisteswissenschaften* – науки про духовність.

Як засвідчує наукознавство, найбільш цілісне і системне знання про менталітет і ментальність можна отримати на шляхах інтеграції галузевих наук та синтезу їх надбань, тобто на міждисциплінарному рівні. Ці завдання й бере на себе *гуманітаристика* як система інтегрованих знань про людину, її природу, довкілля, оточуюче середовище та комунікації. Звичайно, тут зустрічаються і крайнощі, на які справедливо вказала відома польська дослідниця Єва Доманська зазначивши, що авангард сучасної гуманітаристики дедалі більше цікавиться тваринами, рослинами та речами, ніж людиною як такою. Це пов'язано з тим, що в сучасному світі, на який впливають його глобалізація, швидкий технологічний прогрес, екологічна криза, стихійні лиха, масові вбивства людей, тероризм та міграційні рухи, розуміння людяності радикальним чином змінюється [5, с. 117].

Висловлені міркування щодо сутності та особливостей гуманітаристики дають змогу повніше осмислити її можливості для дослідження феномену менталітету та ментальності, підсумувати відповідних студій, маючи на увазі, що українська гуманітаристика, як і зарубіжна, пройшла довгий шлях і нагромадила вагомий дослідницький досвід. Її становлення пов'язане з епохами Відродження та Просвітництва, невіддільне від зародження та осмислення руху за утвердження моральних прав людини, відстоювання людської гідності, але витоки української гуманітаристики сягають усної та писемної творчості княжих і козацько-гетьманських часів. Видатні гуманісти українського походження – Юрій Дрогобич-Котермак, Павло Русин, Станіслав Оріховський-Роксолан та ін. відстоювали принцип пошанування людини не за матеріальне і суспільне становище, багатство і титули, а за чесноти, найвиразнішими проявами яких вважалося добродійство. Зокрема С. Оріховський особливо цінував талант людини, її “особисті добродійності, які дають державі користь, а мужу – авторитет”, підкреслюючи, що “справжня мудрість і правдива наука тісно пов'язані з освіченістю, уникають титулів, кервються благородством”. Благородні риси, на його думку, не даються людині від народження, а досягаються шляхом морального й інтелектуального вдосконалення [6, с. 161–163].

Своїм становленням українська гуманітаристика зобов'язана діяльності вчених Острозької та Києво-Могилянської академії. Помітний внесок у розвиток студій з менталітету в дорадянську добу внесли науковці Львівського, Харківського, Київського, Одеського та Чернівецького університетів, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського наукового товариства, а відтак Української академії наук. Дорадянське трактування ментальності (саме поняття майже не вживалося) базувалося на ідеях романтизму, пов'язаного з творчістю Г. Сковороди, І. Вишинського, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Першу наукову характеристику вдачі українців у порівнянні з великоросами дав М. Костомаров у статті “Дві руські народності”. Відтак з'явилася низка інших праць, присвячених вдачі та національному характеру українського народу, зокрема “Світогляд українського народу” І. Нечуя-Левицького, “Русь-Україна і Московщина” Л. Цегельського, “Українці як нарід” В. Пачовського, “Історія України-Руси” М. Грушевського, “Студії з української географії та антропології” Ф. Вовка, “Антропологічні прикмети українського народу” Р. Єндика, “Життя і здоров'я людей на Україні”, “Про хліборобство” С. Подолинського та ін. Помітна роль у створенні ментального портрету

українців відіграла творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Марко Вовчок, П. Куліша, М. Максимовича, М. Гоголя, М. Драгоманова, М. Сумцова, а згодом В. Антоновича, В. Вернадського, О. Вишні, О. Гончара, Б. Грінченка, Д. Дорошенка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Липинського, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаника, Ю. Федьковича, та ін.

Із насадженням більшовицького режиму в Україні дослідження ментальності були згорнуті. Праці галузевого характеру з історії та культури будувалися на засадах ідеологічного монізму, партійно-класового підходу до трактування природи людини, її психології, свідомості, поведінки, на запереченні генетики, національної самобутності, що зводило нанівець наукове розуміння менталітету. Натомість вчені української діаспори, зокрема, Українського вільного університету, українських наукових інститутів у Берліні та Варшаві, Української вільної академії наук, українознавчих осередків у США та Канаді досить плідно працювали в цій царині. Достатньо згадати, принаймні, праці: “Нариси з історії філософії на Україні” Д. Чижевського, “Призначення України” Ю. Липи, “Українська духовність в її культурно-історичних проявах” Я. Яреми, “Вільний народ” Б. Ольховського, “Походження українського народу” В. Петрова, “Формация української нації” В. Щербанівського, “Дух нашої давнини” Д. Донцова, “Душа народу і дух нації” Ю. Русова, “Українська емоційність” Є. Онацького, “Світовідчужання українця” О. Кульчицького, “Родина і душа народу” Б. Цимбалістого, “Загублена українська людина М. Шлемкевича, а також студії Г. Ващенко, Л. Винара, В. Дорошенка, О. Кульчицького, А. Княжинського, І. Лисяка-Рудницького Є. Маланюка, І. Мірчука, О. Прицака, В. Яніва та ін., щоб мати уявлення про масштаби і сюжетні лінії дослідження проблемами. В їх працях висвітлено різні аспекти українського національного менталітету, в тому числі: прив’язаність до землі, хліборобська психологія, пріоритет родинного життя, релігійність як вагомий елемент української духовності, взаємовплив менталітету і соціально-політичного життя суспільства, вплив національного менталітету на інші духовні явища. Зокрема, М. Шлемкевич визначав як один із ментальних типів української людини “шевченківський”, домінанта життя якої – активність і вільний дух. Наближений до нього “сковородинський” тип, який не знаходить собі місця у цьому світі, але шукає перетворень лише у собі. Ю. Липа, змальовуючи образ українця, зазначав: “Між Балтією і Уралом український характер найскладніший серед інших народів... Для українця скомплікованість світу є видніша, ніж для його сусідів. Тому, може, українцеві так нелегко прийти до якогось рішення. Хоч, коли він вже прийшов до нього, тоді і чужа думка, і обставини мало впливають (українська “впертість”). Суперечності й природні недосягнення людської натури покриває він легким оптимістичним скептицизмом (“тонкий український гумор”) [7, с. 62].

Один із теоретиків українського націоналізму Ю. Бойко відносив українців за антропологічними характеристиками до того ж типу, що й серби, хорвати, чехи та словаки. Він зазначав, що українець високо цінує свою індивідуальність, демонструє потяг до освіти, прагне піднести свою особистість над іншими, стати внутрішньо повновартісним, збагатити свій духовний світ. Характерною прикметою української національної вдачі дослідник називав свободолюбність, нагадуючи про те, що ні один народ у своїй історії не створив такого центру вільнолюбства, яким була Запорозька Січ.

Вагомий внесок у філософське осмислення української ментальності належить Д. Чижевському, який намагався виділити найважливіші риси українського національного характеру і простежити їх вияв у конкретних історичних подіях на тлі природи України з перевагою степу, а саме він породжував почуття неспокою, незахищеності і, разом з тим, відкритості та величності. Аналізуючи характер визначних представників українського народу,

філософ відзначив такі риси психологічного складу українців як емоційність, сентиментальність, природну м'якість, ліризм, які виявляються в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в своєрідному гуморі, який підкреслює артистизм української вдачі. Вчені діаспори першими звернули увагу на руйнівні наслідки для української ментальності більшовицької окупації, насильницької колективізації, масових репресій та голодомору. На їх думку, нищення селянської приватної власності було ударом по духовних цінностях українського народу, каліченням його характеру, стало одним з чинників формування комплексу меншовартості, поступливості.

Новітній етап розвитку гуманітаристики пов'язаний із відновленням незалежності України, коли почалася її декомунізація, методологічна переорієнтація більшості науковців інститутів НАН і викладачів університетських кафедр, їх розрив з марксизмом і пострадянським синдромом, коли сформувалася генерація молодих, ідеологічно незаангажованих дослідників. Сьогодні можна говорити про наявність досить потужних наукових осередків і шкіл у Києві, Львові, Харкові, Одесі, Дніпрі та ін. містах, про створення їх зусиллями низки знакових праць [8], про захищені дисертаційні роботи, присвячені ментальності [9]. В опублікованих працях і дисертаціях відводиться пріоритетна роль науковому осмисленню проблем історії, теорії і методології пізнання ментальності, в тому числі української [10]. Інноваційний характер носять праці, в яких менталітет українського народу розглядається в контексті цивілізаційного виміру історії і культури України [11].

Зазначимо, нарешті, що діаспорна та сучасна українська гуманітаристика в дослідженні ментальності творчо застосовує надбання і досвід науковців країн Західної Європи, США та Канади. Йдеться, насамперед, про французьку школу "Анналів", про американську школу культурної антропології, практику ментального картографування тощо. Помітний вплив на розвиток ментальних досліджень в Україні справив переклад і видання "Історії європейської ментальності", упорядкованої австрійським істориком П. Дінцельбахером [12]. Вона дозволила глибше усвідомити, що Україна впродовж тисячоліття була невід'ємною частиною соціокультурного простору Європи і в ментальності українського народу закарбувалися європейські цінності, а це робить українську цивілізацію важливим сегментом європейського цивілізаційного ареалу.

В українській, як і в зарубіжній гуманітаристиці, простежується щонайменше чотири умовних напрями досліджень ментальності: а) теоретико-методологічний; б) історико-філософський; в) етно-культурологічний; г) психологічно-етичний. Розглянемо стисло особливості цих напрямів, маючи на увазі, що в кожному з них у тій чи іншій мірі представлені студії з української ментальності, а також з менталітету інших народів.

Домінуюче місце у працях *першого напрямку* посідають питання теорії ментальності, методології її дослідження та категоріального апарату. Можна стверджувати, що за останні два десятиріччя виокремився окремий напрям досліджень, який дістав назву "теорія менталітету та ментальностей" [13, с. 7–8]. Йдеться, зокрема, про з'ясування сутності самого поняття "менталітет", його функцій, структури та співвідношення з ментальністю. Р. Додонов, наприклад, виокремив шість типів визначення поняття "ментальність" [14, с. 11–14]

Варто зазначити, що аналізуючи поняття ментальності, українські дослідники намагаються підійти до цієї проблеми з різних сторін, наголошуючи, що вона активно формує середовище особистісної, національної та соціокультурної життєдіяльності людини і суспільства загалом, зумовлює його культурно-історичну динаміку, надає йому унікальних рис, відмінних від інших спільнот і середовищ, виступає захисною функцією в обороні від насильницької асиміляції, від парадигми "русского міра" [15].

Аналіз новітніх досліджень засвідчує, що їх автори приділяють багато уваги з'ясуванню взаємообумовленості менталітету та національного характеру, трактуючи її з різних концептуальних підходів. Так, А. Бичко вважає, що менталітет нерозривно пов'язаний з історичними умовами розвитку нації і відображає зміни народних світовідчужань. О. Колісник визначає менталітет як духовно-історичний прояв особистісного та колективного світосприймання, світобачення, що позначає сукупність ціннісно-мисленевих умонастроїв суспільства, вираження його фундаментальних орієнтацій та устремлінь. М. Решетников розглядає менталітет як специфіку духовного життя народу, його культурно-історичні та національні особливості. А. Юр'єв визначає менталітет як стійке природне утворення, що не піддається контролю і регулюванню з боку влади. А. Петровський підкреслює несвідомий характер менталітету та його зв'язок з стереотипами і формами суспільної поведінки. А. Бутенко і Ю. Колесниченко окреслюють генетичні, історичні та природно-кліматичні джерела цього явища. М. Юрій трактує менталітет як певний соціально-психологічний стан людини і людських спільнот [16]. Попри деякі розбіжності трактування ментальності автори єдині в одному: її ознаки простежуються у свідомості людей, їх звичаях, традиціях та поведінці.

Українські дослідники, як і зарубіжні колеги, звертають увагу на не тотожність понять “менталітет” і “ментальність” [17]. Зокрема, А. Рубан стверджує, що, на відміну від менталітету під ментальністю слід розуміти його частковий або аспектний прояв, причому не стільки в умонастрої суб'єкта, скільки у його діяльності, яка є похідною менталітету та впливає на нього. Водночас менталітет таких великих груп як етнос, нація або окрема соціальна чи вікова страта постає як явище розумового порядку, що не ототожнюється із суспільною свідомістю загалом [18]. Менталітет це – інтегральна ціннісно-мотивована характеристика соціальної спільності; сформована система духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів. На відміну від менталітету, ментальність можна трактувати як частковий або аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності.

При всій розмаїтості підходів до трактування поняття ментальності, більшість зарубіжних і вітчизняних учених сходяться на тому, що воно не може бути повноцінно осягнуте зусиллями окремих галузевих наук, а потребує дослідження на їх стику, тобто на основі міждисциплінарного підходу, який найбільш властивий гуманітаристиці [19]. Необхідність наукового осмислення менталітету загалом і українського зокрема на перехресті різних дисциплін, які виявляють предметне зацікавлення тими чи іншими відтінками ментальності, зумовлюється домінуючою тенденцією розвитку знань на засадах інтеграції та синтезу з метою отримання нового, цілісного знання [20].

Отже, новітня гуманітаристика надає пріоритет теоретико-методологічному дослідженню ментальності, оновленню методів пізнання та удосконаленню наукового апарату. Все це дозволило сформулювати наукове визначення *менталітету як способу мислення і світосприйняття, історично укоріненого у свідомість, традиції, побут, звичаї багатьма поколіннями людей, втіленого у їх поведінці та діяльності у всіх сферах суспільного життя*. Близьке до цього визначення подає “Філософський словник соціальних термінів” [21, с. 443–446].

Найбільш поширеним і значною мірою традиційним для гуманітаристики є *історико-філософське осмислення ментальності*, яке органічно поєднує

теорію та історію формування менталітету, його філософські засади. Теоретичну форму ментальності уособлює філософія, яку можна розглядати і як світогляд, і як форму суспільної свідомості, і як теоретико-концептуальну та світоглядну інтерпретацію явищ суспільного життя, оскільки саме у філософській рефлексії репрезентується цілісна самооцінка суспільства як суб'єкта історії, істинне самопізнання всесвітньо-історичної практики людства.

Спираючись на надбання класичної філософії, представники історико-філософського напрямку виходять з того, що менталітет, будучи явищем історичним, представляє собою певний рівень індивідуальної і суспільної свідомості, пов'язаний з ними спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які не завжди відбивають офіційно визначені ідеологічні установки і політичні орієнтації. Автори досліджень звертають увагу на те, що поняття ментальності, яке трактується як порівняно усталені способи мислення і манера поведінки людини, соціальних груп, нації, як вияв колективної та індивідуальної свідомості, успадкування певних настанов етногенетичної пам'яті, культури, сприйняття навколишнього світу, появилось набагато раніше, ніж воно стало концептом наукових студій гуманітаристики. Так, посилення на різницю традицій й характерів серед народів знаходимо ще у Біблії; апелювання до рис колективного характеру отримали відображення у працях Аристотеля, Тацита, Геродота, Платона та ін. Відомо, що одним з перших це поняття в науці застосував англійський вчений Р. Емерсон (1856 р.), а поширення у світовій гуманітаристиці воно отримало завдяки працям французьких мислителів М. Пруста, Л. Леві-Брюля, а відтак фундаторів школи "Анналів", насамперед, М. Блока, Л. Февра та їх послідовників. Маніфест "Нових Анналів" наголошував, що мислителі операції, спосіб світосприймання, емоційні процеси живляться з першоджерел людської душі, визначаючи головні імпульси, спрямовані на формування історії людства, хоча не завжди чітко усвідомлювалися.

Аналізуючи історико-філософський аспект осмислення ментальності в гуманітаристиці, необхідно виокремити колективну монографію під ред. М. Поповича [22], у якій з позицій онтології розглянуті логічні та метафізичні засади теорії поняття "український менталітет", витоки та архетипи української ментальності. У цій і низці інших праць вчені академічних інститутів філософії, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, історії України, соціології та ін. переконливо доводять, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до степового та лісостепового ландшафтів, детерміновані природними кліматичними циклами та сільськогосподарським календарем. Закодовані архетипом "Україна", закріплені в традиціях та мові, ці чинники крізь століття генерують свої імпульси, зумовлюючи такі риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, виважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, відсутність агресії, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (дещо завищена самооцінка, хвалькуватість, певна пасивність у громадських справах тощо).

Дослідники зазначають, що позитивні риси українського національного характеру зазнали суттєвих деформацій в імперські та тоталітарні часи, а також істотних впливів порубіжних цивілізацій – західної та східної. На ментальному образі українців це відбилосся в певній гіперболізації зовнішніх чинників, намаганні покласти на них провини за ті чи інші невдачі. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася на національній підсвідомості, як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил, не може бути її вільним господарем (мовляв, прийдуть кляті бусурмани (ляхи, москалі, турки) і все понищать). Саме з цього коріння проростають

примирення з негативними явищами, терплячість, невиправдана впертість, закомплексованість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан справ.

Для більшості дослідників українського менталітету характерна певна спільність поглядів на те, що українська душа і психіка українця гуманітарно орієнтовані. Вони відмічають такі сталі риси характеру українців, зокрема селянства, як прив'язаність до рідної землі, працьовитість, терплячість, чуйність, ліризм, сентиментальність, толерантність, природній гумор і певна хитрість, прагнення до свободи та ін.

Отже, історико-філософське осмислення ментальності спрямоване на з'ясування її історичних і філософських засад, на пізнання закономірностей розвитку менталітету взагалі та українського зокрема. Цей напрям й надалі залишається пріоритетним у дослідженні теорії і практики менталітету, зокрема соціуму загалом, великих етнічних і соціальних спільнот. Поглибленого вивчення заслуговує вивчення взаємодії таких компонентів ментальності як свідомісний, емоційний (емотивний), вербальний (когнітивний) та поведінковий (конативний).

Не менш продуктивним у сучасній гуманітаристиці є *етно-культурологічний* напрям досліджень ментальності [23]. Він представлений низкою праць про сутність та особливості етнічного менталітету, в тому числі українського, який найповніше виявляється в сфері культури та повсякдення. Ментальність відбиває пройдений етносом історичний шлях і може бути розглянута як частина національної культури [24]. Крім того, з'ясування етнічних особливостей менталітету дає ключ до поглибленого проникнення в “механізм” розвитку культури, осягнення взаємозв'язків між явищами культури, традиціями, способом життя, які й формують своєрідну “матрицю” ментальності. Кожна епоха, в якій проживає індивід, накладає помітний відбиток на його світовідчуття, на форми психічних реакцій та поведінки, і ці особливості ментального образу проявляються в колективній свідомості суспільства [25].

Як справедливо зазначив О. Картунов [26, с. 10–12], в Україні поряд з традиційними науками – історією, філософією, культурологією, соціологією, політологією – за останні десятиріччя відродилася етнологія – наука про життя етносів та націологія – наука про життя націй, виокремилася низка етнодисциплін: етнопсихологія, етнополітика, етнодержавознавство, етносоціологія. Нагромаджено помітний масив праць з етноісторії, етнодемографії з етнофілософії, етнокультурології, етнолінгвістики, етнетики та ін. Представники кожного з цих наукових напрямів зробили вагомий внесок у дослідження феномена національного менталітету, у скарбницю української гуманітаристики. Центральне місце автори відводять аналізу етнокультурних особливостей української ментальності, зосереджуючи увагу на самобутність української народної культури, її цивілізаційного виміру [27]. Звертаючись до витоків української ментальності, дослідники акцентують увагу на хліборобській природі українців, їх хутірському способі життя, який позначився на ознаках характеру [28].

Дослідники не замовчують наявність в *українському менталітеті* “відгомінку забутих недуг”, зокрема, провінційності, заниженої самооцінки, анархічності, “совковість”, інфантильності, недбалості, замкнутості у своїй групі, брак цілеспрямованості та послідовності тощо. На недуги свого часу звертав увагу В. Липинський, зазначаючи, що одна з основних рис українського менталітету – емоційність, чутливість нації – інколи спричиняє негативні наслідки, виражені у пасивності щодо вирішення важливих загальних проблем.

Етно-культурологічний напрям дослідження ментальності представлений низкою праць про її свідомісний вимір. Зокрема, І. Кресіна виділила три рівні

національної свідомості: буденний, теоретичний, державно-політичний, докладно висвітлює різноманітні вияви біогенетичних на всіх рівнях національної свідомості. Буденний рівень характеризується єдністю свідомих і несвідомих, ментальних і архетипних елементів національної свідомості [29, с. 87]. Т. Поплавська, аналізуючи генезис менталітету особистості в рамках національної культури, виокремлює чотири структурні елементи ментальності: розуміння; інтуїція; ментальна свідомість; ментальні структури. На її думку, ментальна свідомість – це поглиблений рівень індивідуальної свідомості, що становить універсальну основу кожного знання про світ у реальності, умовою, за якої людське знання виявляє істинне значення для життя, отримує онтологічні характеристики [30, с. 32–34].

Таким чином, етно-культурологічний напрям досліджень гуманітаристики дозволив з'ясувати взаємозв'язок ментальності і культури, заглибитись особливості етнічного менталітету [31], які найбільш повно виявляються в національній культурі, звичаях, традиціях, духовності. Глибинні пласти етно-культурного виміру українського менталітету, безумовно, мають історичне коріння, вони закладені землеробством, яке з найдавніших часів було головним заняттям арієзованого праукраїнського та українського етносів. Саме зв'язок з землею визначив особливості світобачення наших предків, їхні культурні орієнтири та соціальну організацію. Усі ці аспекти очікують подальшого дослідження.

Представники *психолого-етичного* осягнення ментальності роблять акцент на обґрунтуванні менталітету як системи соціально-психічних, моральних і поведінкових елементів: свідомих і підсвідомих, що продукують певний тип світосприйняття та поведінки особи і спільноти, які впливають на всі сфери життєдіяльності. А. Фурман наголошує: “Ментальність – це соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх установок, переживань, думок, почуттів і виявляється в тотожності світосприйняття і світобачення. Менталітет як сутнісна форма вияву ментальності – не стільки набутий результат людських відносин і поведінки, скільки очікування цього результату, який повинен статися на основі визначальних програм і доктрин розвитку різних сфер суспільного життя (ідеологія, політика, освіта тощо)” [32, с. 41–42].

Ряд дослідників звертається до основоположних поглядів німецького вченого В. Вундта на психологію народів і національний характер. Він визначав об'єкт психології народів як такий, що має охоплювати ті психічні явища, які являють собою продукти спільного існування і взаємодії людей, зокрема такі галузі, як мова, міфи, легенди, казки, релігійні вірування і обряди, звичаї із ознаками моралі. П. Гнатенко, вважаючи національний характер складовою частиною національної психології, наголошує, що його можна трактувати як сукупність соціально-психологічних рис (почуттів, вартісних установок, емоційно – вольових якостей, національно-психологічних установок), які притаманні нації на певному етапі розвитку і зумовлені соціально – економічними і історичними умовами і проявляються в культурі, традиціях, звичаях, обрядах, мові та моралі [33, с. 71–72].

У працях сучасних психологів звертається увага на соціально-психологічний феномен менталітету, який характеризує як окремих представників нації, так і спільноту в цілому, на основі якого можна визначити способи сприйняття та оцінки представниками нації оточуючого світу, ставлення до природного і соціокультурного середовища. Йдеться також про духовні парадигми психології, про закладені в ментальності соціально-психологічні установки людини, способи сприйняття дійсності, манери відчувати, думати та чинити [34]. Варто зазначити, що сучасна психологічна література відносить до змісту ментальності не тільки

когнітивну сферу свідомості – знання, погляди, – вірування, але й ієрархію цінностей: домінуючі потреби, архетипи колективного несвідомого, а також стереотипи мислення і поведінки людей, що детермінують специфіку реагування індивідів і спільнот певної епохи, географічної території і соціального середовища на навколишній світ. Тобто йдеться про своєрідну систему психічного життя людей, що належать до конкретної культури з якісною сукупністю особливостей сприйняття та оцінки ними оточуючого світу, що мають надситуативний характер і зумовлені економічними, політичними та історичними обставинами розвитку даної конкретної спільноти і проявляються в своєрідній поведінці та різних видах активності.

У рамках психології, зокрема етнопсихології, для характеристики духовної структури менталітету суспільства дедалі ширше використовуються такі поняття як “національний характер”, “національна душа”, “національна свідомість” та ін. Отже, саме етнічний менталітет визначає досвід і поведінку етносів, бо ментальні структури існують довше, більш тривалий період часу, ніж структури політичні і соціальні, і не перебувають у безпосередній залежності від конкретних історичних подій і ситуацій.

Окремої уваги заслуговує напрям досліджень як соціодіагностика української ментальності. З-поміж низки праць з цієї проблематики варто виокремити монографію В. Крячка [35], в якій поряд з теоретико-методологічними засадами дослідження ментальності розглянуті методи її соціодіагностики та соціотерапії, шляхи утвердження національної ідентичності, подолання соціальної нестабільності та суспільного напруження.

Таким чином, психолого-етичний напрям осмислення сутності менталітету дозволив гуманітаристиці виокремити в ньому психологічний аспект, пов’язаний осмисленням психіки людини, її характеру, темпераменту, почуттів, поведінки, звичаїв, мови. Дослідження цього напрямку не замінили в пізнанні особистісного менталітету. Для з’ясування впливу на нього психічних властивостей людини, її ментального досвіду.

Зі сказаного випливає висновок, що українська і зарубіжна гуманітаристика розглядає менталітет як спосіб мислення і світосприйняття, історично укорінений у свідомість, поведінку, традиції, побут, звичай багатьма поколіннями людей, що генетично передається і втілюється у їх поведінці та життєдіяльності у всіх сферах суспільства. Новітні праці охоплюють декілька домінуючих тематичних напрямів досліджень ментальності, зокрема теоретико-методологічний, історико-філософський, етно-культурологічний та психологічно-етичний. В рамках кожного з них простежуються як істотні досягнення, так і чимало прогалів, слабких місць і питань, які потребують подальшого дослідження. Результатом наукових дискурсів стало створення ментального портрета українця як гуманітарноорієнтованої особистості, як людини, що еволюціонізувала від інтровертивної вдачі, заглибленої у внутрішній світ, до особистості, яка інтегрується у європейську цивілізацію і мислить категоріями глобалізованого світу.

У сучасних умовах національно-державницького відродження України розробка проблем ментальності як вияву культурно-історичної самобутності української нації, її духовності набуває особливої актуальності, оскільки менталітет відіграє дедалі більшу роль в усіх сферах суспільного життя [36], виступає своєрідним регулятором соціокультурних, духовних, економічних, політичних та інших процесів [37]. Саме завдяки особливостям менталітету українців, їх розважливості та толерантності в Україні не відбулося соціальних вибухів у ході Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2014 р. Ментальні надбання українців, з одного боку, справляють потужний вплив на реформування нашого суспільства, на євроінтеграційні процеси, на подолання

корупції, активно слугують відсічі путінській агресії проти України, звільненню Криму і тимчасово неконтрольованій території Донбасу від російської окупації, а з другого, засвідчують про поглиблення ментальних відмінностей українців від росіян на тлі масштабної дегуманізації сучасного російського суспільства, втрату ним людяності, наростання насилля в РФ та ігнорування нею міжнародного права.

Список використаних джерел

1. *Афанасьев А. И.* Гуманитарное знание и гуманитарные науки: монография / А. И. Афанасьев. – Одесса: Бахва, 2013. – 288 с.
2. *Проблеми теорії ментальності* / Відп. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – 404 с.
3. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства / Ю. Павленко. – К.: Либідь, – 2000. – 360 с.; *Юрій М. Ф.* Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. – Вид. 2-ге. – К.: Кондор, 2008. – 736 с.
4. *Дзюба І. М.* Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ / І. М. Дзюба. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 503 с.
5. *Доманська Є.* Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Є. Доманська / Перекл. з польської. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
6. *Оріховський С.* Твори / Перекл. з латинської і старопольської мов В. Литвинова. – К.: Дніпро, 2004. – 672 с.
7. *Липа Ю.* Призначення України / Ю. Липа. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1997. – 267 с.
8. *Старовіт І. С.* Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз / І. С. Старовіт. – Тернопіль: СМНВП “Діалог”, 1995. – 184 с.; *Слюсаревський М. М.* Український менталітет: Ретроспективи і перспективи / Слюсаревський М. М. – К.: Гнозис, 1998. – 234 с.; *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 131 с.; *Рубан А. О.* Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу / А. О. Рубан // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2004. – №40. – С. 3–15; *Попович М. В.* Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, Н. Б. Кисляковська, Н. Б. В’яткіна // Відп. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – 404 с.; *Стражний О.* Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність / О. Стражний. – К.: Книга, 2008. – 368 с.; *Крячко В. І.* Соціодіагностичний ракурс української ментальності / В. І. Крячко. – К.: НВП “Інтерсервіс”, 2012. – 248 с.; *Бичко А. К. (Неліпович).* Українська ментальність. Джерела становлення / А. К. Бичко. – К.: Освіта України, 2014. – 195 с.
9. *Колісник О. В.* Категорія ментальності та її прояви в українській культурі: культурологічний аспект: автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 1997. – 18 с.; *Лісеєнко О. В.* Менталітет: сутність та особливості регіональних проявів: автореф. дис... канд. соціол. наук / Харк. держ. ун-т.- Х., 1998. – 17 с.; *Гетало Т. Є.* Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз: автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.04 // Харк. держ. ун-т. –Х., 1999. – 19 с.; *Кравченко А. Г.* Менталітет як об’єкт соціально-філософського дослідження: автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 2000. – 18 с.; *Патлах І. М.* Національний менталітет як об’єкт етнополітологічного аналізу: автореф. дис... канд. політ. наук. – Запоріжжя, 2002. – 17 с.; *Терентева О. Л.* Менталітет як чинник розвитку державотворення в Україні: автореф. дис...канд. наук з держ. управл. – Х., 2010. – 18 с.
10. *Грабовська І.* Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70; *Карп’юк Л.* Основні підходи до розуміння менталітету сучасними вченими / Л. Карп’юк // Народна творчість та етнографія. – 12/2004. – № 6. – С. 76–83; *Шкуренко К. О.* Визначення поняття “ментальність” у науковому дискурсі / К. О. Шкуренко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 72. – С. 349–353.
11. *Кримський С. Б.* Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.; *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: “ЕксОб”, 2005. – 632 с.; *Юрій М.* Соціокультурний світ України / М. Юрій. – К.: Кондор, 2008. – 736 с.; *Україна найдавнішого часу – ХVІІІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання* / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвць, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; *Україна ХІХ – початку ХХІ століття: цивілізаційний контекст пізнання* / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвць, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.; *Михальченко Н.* Українська регіональна цивілізація: прошле, нинішнє, майбутнє / Н. Михальченко. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. – 340 с.
12. *Історія європейської ментальності* / За ред. Петера Дінцельбахера. / Перекл. з нім. В. Кам’яця. – Л.: Літопис, 2004. – 720 с.
13. *Проблеми теорії ментальності* / Відп. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – 404 с.
14. *Додонов Р.* К проблеме определения понятия ментальности / Р. Додонов //

Придніпровський науковий вісник. – 1997. – №14. – С.11–14. 15. *Чорномаз Б.* Український національний менталітет – остання барикада. – К., Умань: Талком, 2014. – 636 с. 16. *Юрій М. Т.* Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. – К.: Таксон, 1997. – 235 с. 17. *Пасечник О. Є.* До питання про розрізнення понять “менталітет” і “ментальність” у лінгвістиці та суміжних дисциплінах // Наукові праці. – Т. 70. – Вип. 57. / Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. – Миколаїв, 2012. – С. 86–90. 18. *Рубан А. О.* Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2004. – №40. – С. 86–96. 19. *Старовойт І. С.* Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль: Діалог, 1997. 256 с.; *Степико М. Т.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: “Знання”, 1998. – 251 с.; *Колісник О. В.* Особливості втілення української ментальності в духовному просторі національної культури. – К.: Наук. світ, 2000. – 57 с.; *Бондаренко О. В.* Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності / О. В. Бондаренко. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2005. – 254 с. 20. *Чорновол-Ткаченко Р. С.* Теорія інтертекстуальності: цілі, завдання, методи / Р. С. Чорновол-Ткаченко // Вісн. Сумського НУ. – № 11. – 2006. – С. 82–87; *Чаркіна Т. І.* Методологічні підходи досліджень ментальності / Т. І. Чаркіна // Науковий вісник. Серія “Філософія”. – Харків: ХНПУ, 2015. – Вип.44. С.108–118. 21. Ментальність // Філософський словник соціальних термінів. Під заг. ред. В. П. Андрушенка. – К., Х.: “Р.И.Ф.”, 2005. – С. 443–446. 22. *Попович М. В.* Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, Н. Б. Кисляковська, Н. Б. В’яткіна // Відп. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – 404 с. 23. *Присяжнюк Ю. П.* Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: навч. посібн. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 119 с. 23. *Храмова В.* До проблеми української ментальності // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 112–119; *Юцишин О. І.* Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу // Наука.Релігія. Суспільство. Наук.журн. Дон. державн. ін.-ту штучного інтелекту. – 2010. – №3. – С. 221–227. 24. *Власевич Т.* Ментальність як вихідний вимір народного світобачення / Тетяна Власевич // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. – Л.: Львівський національний університет ім. І. Франка. 2011. – Вип.1. – С. 60–61. 25. *Губерський Л.* Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століть: проблеми визначення. – К.: Знання, 2002. – 601 с.; *Шейко В.М.* Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти). – К., 2011. – 624 с. 26. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. – К.: Київ. ін.-т економіки, управління та госп. права, 1999. – 300 с. С.10–12. 27. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура. О. О.Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с. 28. *Кравченко А. Г.* Особливості менталітету українського селянства / Мультиверсум. Філософський альманах: 36. наук, праць / Відп. ред. В. В. Лях. – Вип. 6. – К.: Укр. центр духов, культури, 1999. – С. 246–262. 29. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз). – К.: Вища школа, 1998. – 391 с. 30. *Поплавская Т. Н.* Генезис ментальности личности в национальной культуре: Дис. .. канд. філос. наук. – Одеса: Південноукр. педаг. ін.-т ім. К. Д. Ушинського. – 1996. – 191 с. 31. *Додонов Р. А.* Этническая ментальность: Опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье: РА “Тандем-У”, 1998. – 192 с. 32. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності. – 3-те вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2014. – 132 с. С. 41–43. 33. *Гнатенко П. І.* Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К.:ДОК-К,1997. – 114 с. 34. *Савчин М. В.* Духовная парадигма психологии М. В. Савчин. – К.: Академвидав, 2013. – 252 с. 35. *Крячко В.* Соціодіагностичний ракурс української ментальності. – К.: НВП “Інтенсервіс”, 2012. – 248 с. 36. *Лобань Т.* Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні / Т. Лобань // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 106–112; *Лопушинський І.* Формування національного менталітету – нагальне завдання сучасної Української держави / І. Лопушинський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2006. – № 3. – С. 207–213. 37. *Вуськович Й.* Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу / Й. Вуськович // Право України. – 1998. – № 6. – С. 108–111.

Ярослав Калакура

МЕНТАЛЬНОСТЬ КАК КОНЦЕПТ ГУМАНИТАРИСТИКИ

В статье анализируются новейшие достижения гуманитаристики как целостной системы научных знаний о человеке, его природе и окружении, в исследовании менталитета и ментальности. Под этим углом зрения рассматриваются основные этапы развития украинской гуманитаристики в контексте мировой науки, методология ее междисциплинарного характера, цивилизационного, системного и синергетического подходов к проблеме.

Выделено четыре направления исследований ментальности: теоретико-методологический, историко-философский, этнокультурологический и психолого-этический. Показаны достигнутые научные результаты их представителей, синтезирован вклад в выяснение сущности менталитета, его структуры и механизма взаимодействия с цивилизацией, обращено внимание на влияние возобновления независимости Украины, постсоветских трансформаций, Революции достоинства и евроинтеграционных процессов на эволюцию ментального измерения украинской цивилизации, сформулирован ряд предложений по дальнейшему изучению ментальных качеств украинской нации.

Ключевые слова: менталитет, украинская ментальность, гуманитаристика, теория, методология, философия, история, культурология, психология, цивилизационный подход.

Yaroslav Kalakura

MENTALITY AS A HUMANITIES CONCEPT

The article analyzes the latest achievements of humanities as an integrated system of scientific knowledge about man, his nature and environment of the research mentality. From this perspective, they examine the main stages of development of Ukrainian humanities in the context of the global methodology of its interdisciplinary nature, civilization, systematic and synergetic approach to the problem.

The author singled out four areas of research mentality: theoretical, methodological, historical-and-philosophical, ethnocultural, psychological-and-ethical. On showing achieved scientific results of their representatives they synthesized a contribution to clarify the nature of mentality, its structure and mechanism of interaction of civilization drawn attention to the impact of the restoration of independence of Ukraine, post-Soviet transformation, the Revolution of dignity and European integration processes in the evolution of the mental dimension Ukrainian civilization, formulated a number of proposals to further study of the mental qualities of the Ukrainian nation.

Key words: mentality, Ukrainian mentality, humanities, theory, methodology, philosophy, history, cultural studies, psychology, civilization approach.

УДК 94(477)

Наталія Романишин, Юрій Свідерський
РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ
КНЯЖОЇ РУСІ-УКРАЇНИ
М. ГРУШЕВСЬКОГО У СУЧАСНОМУ
ШКІЛЬНОМУ ПІДРУЧНИКУ

У статті автори шкільного підручника з історії України для 7 класу, який охоплює період Середньовіччя, окреслюють окремі властивості навчальної книги в контексті поширення наукових положень М. Грушевського серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів України та студентів-істориків.

Ключові слова: М. Грушевський, історія України-Русі, шкільний підручник.

Вивчення реалізації історичної концепції М. Грушевського в шкільному курсі середньовічної історії України видається нам актуальним завданням не лише з погляду методології історії та методики її викладання, а й із політичної точки зору. Адже наукове тлумачення видатним вченим історії України й ідея “русского міра”, насаджувана нашим ворогом, є діаметрально протилежними, антагоністичними.

Під реалізацією концепції історії України М. Грушевського в шкільному підручнику ми маємо на увазі поширення наукових положень вченого за академічні межі, перетворення їх з теорії в постулати.

З позиції авторів шкільного підручника “Історія України. 7 клас” із грифом Міністерства освіти і науки України (Київ, “Грамота”, 2016) хочемо у цій статті розглянути декілька положень. А саме: основні вимоги до сучасного шкільного підручника; деякі аспекти концепції М. Грушевського історії княжої Русі-України й втілення поглядів вченого у сучасній навчальній книзі.

Як відомо, шкільний підручник – наймасовіша у світі книжка, яку уважно читають, вивчають і яка є найбільш значущою для людини. Теоретики підручникотворення (Р. Арцишевський, Ю. Кузнецов) нерідко порівнюють підручник із Святим Письмом. Адже Біблію також можна розглядати як навчальну книгу. Що у них є спільного? Той, хто читає, довіряє тексту, вірить у повідомлення, які несуть ці книги. Окрім того, і Біблія, і підручник передбачають неодноразове прочитання. Повторення і заучування – два неодмінних ритуали спілкування з обома книгами. Спільним є і те, що і Біблія, і підручник подають інформацію як істину [1, с. 24; 9, с. 14–15].

Отже, підручник – це догматичний твір, який не передбачає ніякої критики з боку того, хто його читає. Навпаки – тільки запам’ятовування і заучування. І тут криється дидактична проблема. Лишаємо Біблію на розгляд біблеїстам і теологам, бо надалі будемо говорити лише про підручник.

Недоліком навчальної книги є те, що вона подає “старі” знання, усталені, продискутовані, апробовані, перевірені часом. По-друге, переважно текст підручника не відбиває процесу пізнання, шляху, яким дійшли до результату. Підручник подає готові розв’язки задач, а учневі (та й дорослому) цікаво самому “докопатись” до істини.

Поряд із цим безумовною заслугою підручника є те, що він дає не лише певний обсяг інформації, а систему знань. Це один із чинників, що відрізняє майбутнього спеціаліста у якійсь галузі, що вчився за підручниками, від ентузіаста-дилетанта, знання якого обмежені однією темою. Системний виклад

передбачає не лише логіку розвитку науки, але й етапи розвитку пізнавальної діяльності учнів чи студентів.

Окрім того, що підручник навчає, він вчить мислити підбором матеріалу, логікою викладу, запитань, завдань і вправ для тих, хто вчиться. А це не менш важливо, ніж засвоєння необхідної суми знань[1; 2; 7; 9].

З досвіду роботи можемо додати, що сьогодні шкільний підручник з історії України є не лише основним джерелом знань для учнів, але й нерідко “офіційним” тлумачем вітчизняної історії для батьків і дідусів сучасного школяра.

Наголос на окремих вищеперерахованих особливостях шкільного підручника стає зрозумілішим, коли мова йде про реалізацію концепції історії України М. Грушевського. З вузьких рамок академічної теорії завдяки підручнику погляди вченого виходять на широкий загал, стають надбанням молодшого покоління громадян України.

Маємо розуміти, що використання шкільного підручника дасть бажаний ефект не тільки при умові належного змісту і структури книги. Для його досягнення слід задіяти й інші складові освітньої системи: навчальну програму предмета, затверджену МОН України, якій підручник повинен відповідати; навчальний план, який відводить певну кількість годин на вивчення дисципліни і, безперечно, компетенцію вчителя. Остання залежить від мотивації, професійної освіти і самоосвіти, забезпечення сучасним інструментарієм тощо. Ця проблема може бути предметом наших подальших досліджень.

У концептуальних підходах до системи і змісту гуманітарної складової шкільної освіти в незалежній Україні домінують конкуруючі дві течії, які умовно можемо назвати: “державоцентрична” і “людиноцентрична”. До середини першого десятиліття ХХІ ст. переважав “державоцентризм”. Потім почав набирати силу “людиноцентризм” [6, с. 4].

У галузі історичної освіти ця дискусія конкретизувалась навколо питань, що важливіше, на чому варто зосередити увагу школяра – політичних і мілітарних аспектах вітчизняної історії, чи на умовах життя і побуту, менталітеті представників різних верств населення – “історії повсякдення”?

Агресія Росії проти нашої країни і неодноразові заяви вищого політичного й церковного російського керівництва про “руський мір”, який населяє нібито єдиний народ з однією мовою, релігією, культурою та історією, дали вагомі аргументи прихильникам державницького підходу до вивчення вітчизняної історії. До цієї групи істориків, в жодній мірі не применшуючи необхідності знайомити учнів із умовами життя і побуту наших предків, автори долучають себе.

Такий підхід до вивчення середньовічної історії України, на нашу думку, не суперечить концепції М. Грушевського про народ як творця історії. Адже в питанні пошуків і віднайдення коренів українського народу й тягlosti його історії видатний вчений дав відповідь на цілий ряд світоглядних питань сьогодення.

Творча спадщина М. С. Грушевського охоплює понад дві тисячі бібліографічних одиниць, з яких більшу частину становили його наукові, науково-популярні і публіцистичні статті, присвячені різним періодам і ділянкам української історії. Головною працею вченого є багатотомна “Історія України-Руси”, у якій найповніше відбито його історичні погляди.

Дослідники відзначають, що ця праця була першим фундаментальним викладом історії українського народу з найдавніших часів і до середини ХVІІ століття. Широка джерельна база, врахування праць попередників, а також використання матеріалів суміжних галузей наук: археології, лінгвістики, соціології, фольклору дали авторові можливість створити багатогранну, але

водночас цілісну наукову концепцію історії одного із східнослов'янських народів – українського.

В основу “Історії України-Руси” Грушевський поклав власну оригінальну концепцію наукового дослідження. На відміну від пануючої на той час (і яка знову повернулася) в офіційній російській історіографії схеми розвитку історичного процесу (за М. Карамзіним, С. Соловйовим, , М. Погодніним, а згодом – В. Ключевським), М. Грушевський розробив власні підходи до вирішення цього питання. В узагальнюючій формі вона викладена у програмній статті “Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, надрукованій 1904 р. у Петербурзі в журналі “Статьи по славяноведению”. Головною тут є теза про те, що “общерусской” історії не було й не може бути, як нема “общерусской” народності. Може бути історія всіх “русских народностей”, якщо хтось хоче їх так називати, або ж, правильніше – історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце “русской” історії.

Заперечивши “звичайну”, тобто усталену імперську схему руської історії, вчений запропонував “незвичайну” на той час конструкцію української історії. Тим самим він, на думку сучасного дослідника С. Плохія, “започаткував переділ історичного простору між імперським і національними наративами, що став передумовою розвалу спершу Російської імперії, а згодом Советського Союзу” [10, с. 4].

Ідея М. Грушевського про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства була надзвичайно плідною, як і правомірним був його заклик до перегляду пануючої на той час погодінської теорії, яка визначала Київську Русь лише як творіння великоруської народності. М. Грушевський запропонував інший шлях вирішення цього складного питання. По-перше, він категорично заперечує домагання Москви на давньоруську спадщину, спадкоємцем якої, на його думку, є тільки українсько-руська народність, оскільки вона створила Київську державу. “Київська держава, право, культура – доводив він, – були утвором одної народності, українсько-руської, а Володимиро-Московська – другої, великоруської. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не до преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції” [4, с. 77].

По-друге, Грушевський запропонував вивчати, насамперед, історію народу, а не держави, що зумовлюється її підпорядкованою роллю з боку економічних, культурних і національних факторів, і, по-третє, він закликав вивчати історію української, білоруської та великоруської народностей окремо, в їх генетичнім розвитку, від початків і до сьогодення.

Ці ідеї вчений реалізував у процесі написання “Історії України-Руси”, а також інших праць. Слід відзначити, то ця схема стала органічною частиною наукової творчості групи істориків-послідовників М. Грушевського. Разом з тим, вже тоді вона викликала заперечення з боку деяких дослідників, особливо у питанні про етнічні процеси доби Київської Русі і ролі давньоруської спадщини в історичній долі трьох східнослов'янських народів. Починаючи від 30-х років XX століття., гострій критиці її піддавали в радянській історіографії, яка не могла ігнорувати докази М. Грушевського і запропонувала компромісний варіант – розглядати Київську Русь як “колиску” російського, українського і білоруського народів.

“Історія України-Руси” базується на науковій схемі східноєвропейської історії М. Грушевського і є першою фундаментальною науковою історією України, в якій проаналізовано багатовимірний шлях розвитку українського народу від його

початків до 1657 р. включно. Ця праця не обмежувалась лише аналізом і синтезом політичної історії України, а охоплювала культуру і освіту, релігійне життя, господарський розвиток, державно-правничий і всі інші аспекти історичного розвитку української нації [8, с. 82].

Михайло Грушевський особливий наголос робив на нерозривності й тягlosti української історії від її ранньої доби через середньовіччя аж до нового періоду. Саме тому він називає свій основний твір “Історія України-Руси”, пов’язуючи природну нову і стару історичну назву країни. Історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на території його розташування від найдавніших часів до доби, в котрій М. Грушевський писав працю. У цьому контексті історика Грушевського цілком слушно можна вважати засновником української національної історіографії, яка розвивалася далі на основі створеної ним історичної схеми [8, с. 83].

Автор передмови до першого тому 50-ти томного повного зібрання творів М. Грушевського, відомий вчений-грушевськознавець І. Гирич відзначає надзвичайну актуальність його суспільно-політичної спадщини. “На жаль, – пише він, – багато з того, що боліло М. Грушевському, стоїть на порядку денному українського життя сьогодні, деякі паралелі з дійсністю сторічної давнини вражають своїми сумними аналогіями” [3, с. 48].

Надзвичайно актуальним для сьогодення є також те, що у своїй теоретичній і практичній діяльності М. Грушевський був справжнім символом всеукраїнського єднання, послідовним борцем за єдину соборну Україну. Це йому належить образне порівняння Східної і Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту. Думки про необхідність подолання регіональних, міжконфесійних, соціальних та інших протистоянь, незгод і політичних чвар, що роз’єднують і послаблюють українські сили, пронизують численні твори вченого [13, с. 18].

Концептуальні положення історії України-Русі М. Грушевського і вимоги до сучасного підручника поставили собі за мету втілити у текст, ілюстрації, карти-схеми, завдання для учнів тощо автори навчальної книги: Свідерський Ю. Ю., Романишин Н. Ю., Ладиченко Т. В. Історія України: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Грамота, 2015. – 256 с. Ми намагались у доступній для семикласників формі донести зміст та дух теорії М. Грушевського. Розпочинаючи із введення у текст шкільного підручника, вперше за час існування незалежної України, терміну “Русь-Україна”, запропонований В. Антоновичем і запроваджений у науковий обіг М. Грушевським. Окрім тягlosti русько-української історії, цей термін об’єднував в одне ціле народ, що перебував у складі двох імперій – Австро-Угорської і Російської – і в історичній пам’яті якого існували козацька Україна і Галицько-Волинська Русь [10, с. 176–178].

У підручнику вказується, що політичним, господарським і культурним центром величезної середньовічної імперії – Русі-України були землі сучасної України. А поляни, древліани, сіверяни, тиверці, уличі, дуліби, волиняни, бужани й хорвати були тими племінними об’єднаннями, з яких сформувався український народ.

У книзі наголошено, що Галицько-Волинська держава, яка проіснувала з кінця XII ст. до середини XIV ст., була прямою спадкоємицею Русі-України. Розташована на українських землях, вона стала другою українською князівською державою. Її володарі – Роман Мстиславич, якого літописець називає “самодержцем усієї Русі”, король Данило, його син Лев I, внук Юрій I Львович, що також титулувався “королем Русі”, залишили вагомий слід в історії. Їхні імена стали символами незалежності й могутності давньої української держави [11, с. 179].

Відомо, що Галицько-Волинський літопис у первісному вигляді не містив хронології, оскільки створювався не як літопис-хроніка, а як цикл похвальних пісень про галицько-волинських князів Романа, Данила, Василька та ін. Лише через кілька століть хтось із переписувачів-копіїстів на свій розсуд проставив роки, які часто не співпадали з реальними датами подій. Заслугою М. Грушевського є встановлення реальної хронології літопису шляхом аналізу тексту і співставлення розповідей руських книжників з повідомленнями інших європейських хроністів. При датуванні історичних подій Галицько-Волинської держави ми використали працю М. Грушевського “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису”, опубліковану в Записках НТШ 1901 року.

У тексті підручника для означення українсько-руського населення Русі вживається термін “русини”. Цим ми прагнемо не лише відновити у вжитку літописне звучання назви етносу, а й підкреслити історичну тяглість найменування українців. Русинами майже до середини ХХ ст. називали у Польській республіці галичан. Подекуди цим терміном досі зовуть українців.

Нелегким завданням для авторів підручника стало висвітлення проблеми ролі варягів на Русі, “норманська теорія”. М. Грушевський, як відомо, був антинорманістом. У нинішній західноєвропейській історіографії майже безроздільно панує “норманська теорія”. У сучасному шкільному підручнику для німецьких дітей читаємо: “Перша східнослов’янська імперія – Росія завдячує своїм заснуванням воїнам і купцям сьогodнішньої Швеції” [13, с. 151]. Ця фраза, до речі, демонструє, скільки кроків назустріч один одному для взаєморозуміння повинні зробити не лише українці, а й західні партнери України.

У нашому підручнику подано такий текст: “Нормани поділили з хозарами землі Східної Європи на сфері впливу. Давньоукраїнський літопис “Повість минулих літ” повідомляє: “Варяги, приходячи із замор’я, брали данину з чуді, і з словен, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в’ятичів”. Згодом впливи хозарів на східнослов’янські племена зійшли нанівець, а варягів – посилилися” [11, с. 25]. При цьому ми підкреслюємо, що ранньодержавні слов’янські утворення на території сучасної України – Валіана на Волині й Куявія з центром у Києві – існували задовго до появи тут варягів [11, с. 53].

Грушевський у політичній публіцистиці особливу увагу звертав на роль української мови, а у наукових дослідженнях широко використовував лінгвістику. Підтвердженням важливості цього історичного джерела є слова сучасного відомого німецького медієвіста Ф. Зейбта. “Мова кожного народу – пише він, – це своєрідний літопис, який у нас постійно на язиці, його слова, змінюючи сенс і звучання, передаються з покоління в покоління. Він не такий уже незрозумілий, проте часто ми не вміємо витлумачити найближчого нам історичного джерела – нашої власної мови. Чимало загадок – з начебто далекого для нас минулого – насправді досі в нас на вустах: ми вимовляємо їх уголос, але вже не пам’ятаємо відгадок” [5, с. 89–90].

За часів радянської влади питання мови були татуйовані, у т.ч. й рідна мова як історичне джерело. Ми вважали за потрібне не лише навести адаптовану для семикласників згадану вище цитату, але й заохотити учнів до пошуку слів рідної мови, які слугують підказками для істориків [11, с. 13, 14 та ін.].

Досі ведеться полеміка щодо часу виникнення, місця і ролі української мови у період середньовіччя. У підручнику введено окремим пунктом питання “Писемність та освіта. Українська мова”. Автори на основі сучасних досліджень пишуть: “Українська мова – одна з найдавніших слов’янських мов. Часи її зародження сягають періоду Великого розселення слов’ян”.

У Русі-Україні, як і в середньовічній Західній Європі, використовували дві мови. У щоденному вжитку побутовали діалекти, які певною мірою різнилися між племенами. Ця різниця була обумовлена впливом сусідів, умовами життя.

Давньоукраїнські племена: поляни, волиняни, хорвати й інші, давньоросійське плем'я в'ятичі, предки сучасних білорусів – полочани й дреговичі – усі мали свої мовні особливості. Про це свідчать писемні пам'ятки, складені пізніше, у різних місцевостях. У київських писемних джерелах XI ст. вже виразно помітні ознаки сучасної української мови.

Окрім розмовної мови, існувала “книжна”, сформована на основі староболгарської – рідної мови творців слов'янської абетки Кирила й Мефодія. У Західній Європі подібну функцію виконувала латинська мова [11, с. 76–77].

Працюючи над книгою для школи, автори пам'ятали, що серед спеціалістів з підручникотворення ведеться дискусія – для кого передусім пишеться шкільний підручник: для вчителя, чи учня? Учителю підручник подає загальну логіку навчання й керівництво для організації навчального процесу, “сценарій уроку”. Завдання вчителя – розгорнути нормативний зміст підручника, викладений у стилі довідника у яскравий і зрозумілий дітям зміст уроку.

Підручник для дітей – джерело, зміст та інструмент засвоєння навчального матеріалу. Окрім цієї дилеми, від сучасного підручника вимагається перехід із усталеного традицією монологічного викладу матеріалу до діалогічного з врахуванням індивідуальних особливостей учня шляхом підбору індивідуальних завдань [2, с. 23, 26]. Ми прагнули задовольнити названі потреби.

Наскільки авторам вдалось реалізувати сучасні вимоги до підручника, судитимуть строгі оцінювачі: учні, їхні батьки, вчителі та методисти.

Підводячи підсумки, слід згадати, що в сучасному світі йде жорстка боротьба не лише за території, сировинні запаси та ринки збуту продукції. До цих традиційних об'єктів власності додалась боротьба “за мізки” – володіння інтелектуально розвиненими людьми. Одні держави стимулюють “купівлю мізків”, інші створюють та реалізують проекти підвищення рівня знань, умінь та здібностей усіх верств населення. Адже не секрет, що інтелектуальні здібності людей – наймогутніший природний ресурс людської цивілізації. В умовах українських реалій сюди додається боротьба за свідомість громадян, формування національної ідентичності й політичної нації. Не випадково громадськість так уважно відслідковує процеси реформування шкільної освіти. Адже тут зачіпаються не лише інтереси дітей та їхніх батьків. Кінцева мета шкільних реформ в тому числі й змісту шкільного підручника передбачає той, чи інший вектор розвитку суспільства й держави.

Реалізація історичної концепції України-Русі М. Грушевського, у конкретному випадку – виведення її за академічні межі засобами шкільного підручника, сподіваємось, стане не лише кроком до популяризації ідей визначного вченого, а й вкладом у формування української політичної нації.

Список використаних джерел

1. *Арцишевський Р.* Підручник учора, сьогодні, завтра / Р. Арцишевський // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 22–29.
2. *Гельфман Э. Г.* Психодидактика школьного учебника. Интеллектуальное воспитание учащихся / Гельфман Э. Г., Холодная М. А. – СПб.: Питер, 2006. – 384 с.
3. *Гирич І.* Політична публіцистика Михайла Грушевського / Ігор Гирич // Грушевський М. С. Твори у 50 томах. – Том 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 47–62.
4. *Грушевський М. С.* Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Грушевський М. С. Твори у 50 томах. – Том 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 75–82.
5. *Зайбт Ф.* Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / Фердинанд Зайбт / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. Р. Паранько. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. – 2009. – 512 с.
6. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
7. *Кодлюк Я. П.* Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті / Ярослава Кодлюк. – К.: Наш час, 2006. – 368 с.
8. *Кондратюк К.* Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть; основні напрями і концепції / К. Кондратюк. – Львів: Видавничий центр

ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 242 с. 9. Кузнецов Ю. Філософія підручника / Ю. Кузнецов // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1 – 4. – С. 14–21. 10. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К.: Критика, 2011. – 600 с. 11. Свідерський Ю. Ю. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Свідерський Ю. Ю., Романишин Н. Ю., Ладиченко Т. В. – К.: Грамота, 2015. – 256 с. 12. Смолій В. А. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // М. Грушевський. Історія України-Руси. В 11-ти томах, 12-ти книгах. – Т. I. – К, 1991. – С. XIX. 13. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. / Павло Сохань // Грушевський М. С. Твори у 50 томах. – Том 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 14–46. 14. Телус М. Наука та діалог. Проект Інституту Георга Еккерта з міжнародних досліджень підручників / Телус Магдалена // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 148–154.

Наталія Романишин, Юрій Свідерський

**РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ М. ГРУШЕВСКОГО ИСТОРИИ КНЯЖЕСКОЙ
РУСИ-УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННОМ ШКОЛЬНОМ УЧЕБНИКЕ**

В статье авторы школьного учебника по истории Украины для седьмого класса, охватывающего период Средневековья, очерчивают отдельные особенности учебной книги в контексте распространения научных положений М. Грушевского среди учеников общеобразовательных учебных заведений Украины и студентов-историков.

Ключевые слова: М. Грушевский, история Украины-Руси, школьный учебник.

Nataliya Romanyshyn, Yuriy Sviderskyi

**IMPLEMENTATION OF M. HRUSHEVSKYI'S CONCEPT OF THE PRINCELY
RUS'-UKRAINE HISTORY IN THE MODERN SCHOOL TEXTBOOK**

In the paper, the authors of the school textbook on the history of Ukraine for the 7th form, which covers the Middle Ages period, outline the individual properties of the textbook in the context of the dissemination of M. Hrushevskiy's scientific stance among the pupils of general educational institutions of Ukraine as well as among the students of historical departments.

Key words: M. Hrushevskiy, history of Ukraine-Rus', textbook.

УДК 378(477):336(4)

Любов Литвин

**ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФІНАНСУВАННЯ ОСВІТИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ**

У статті виділено типи фінансування вищої школи у світі, наведено підходи до організації державного фінансування вищої освіти: фінансування за видатками, фінансування за результатами, договірне фінансування. Розглянуто методи державного управління вищою освітою відповідно до різних джерел фінансування. На основі аналізу досліджень представлено різні механізми фінансування вищої освіти та визначено їх тенденції в Україні.

Ключові слова: фінансування, освіта, вищий навчальний заклад.

Стратегічним завданням державної освітньої політики в Україні є конкурентний вихід української освіти на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва. Одним із необхідних засобів є розширення фінансового забезпечення освіти.

Сучасна економічна скрута як ніколи загострила проблему вдосконалення механізму фінансування системи освіти. Світова практика нагромадила значний досвід використання гнучких механізмів управління закладами, причому не адміністративно-командними, а економічними, стимуляційними методами, зокрема, різних формул державного фінансування. Кожна країна обирає свою специфічну модель, але загальною метою пошуку є вдосконалення та підвищення ефективності діяльності навчальних закладів, спільне намагання забезпечити більшу прозорість і зрозумілість процедур виділення фінансових ресурсів кожному навчальному закладу.

Одним із напрямів вирішення проблеми освіти в нашій державі є необхідність змін у системі фінансування сфери освіти. У цьому контексті важливим є вивчення зарубіжного досвіду з цього питання.

Серед науковців, які займаються проблематикою фінансового забезпечення вищої освіти, можна виділити: Касич А., Циган В. [1], Малишко В. [2], Мосьпан Н. [3], Шевченко Л. [5] та ін. Водночас, залишаються незадовільними механізми фінансування вищої освіти, рівень фінансового управління ВНЗ. У зв'язку з цим, набувають актуальності дослідження теоретико-методологічних питань запровадження механізмів ідентифікації новітніх джерел фінансування вищої освіти з урахуванням характеру наявних ринкових трансформацій.

Метою статті є узагальнення методологічних підходів щодо обґрунтування напрямів покращення фінансового забезпечення розвитку вищої освіти на основі аналізу досвіду зарубіжних країн.

Вища освіта багатьох країн світу розглядається як важливий інструмент національної економіки, значення і роль якої постійно зростає. Особливої уваги заслуговує зміна механізмів управління вищою освітою в країнах світу, це зокрема: зменшення впливу держави на вищу освіту, диверсифікація джерел фінансування, моделі управління вищою освітою. Практично у всіх розвинутих країнах світу існує розгалужена система фінансування освітньої галузі.

Можна виділити три базових типи фінансування вищої школи у світі: 1) ВНЗ, діяльність яких фінансується суто за рахунок державних коштів; 2) фінансування тільки за недержавні кошти; 3) використання змішаного фінансування у різних пропорціях.

Обсяг державного фінансування вищої освіти залежить від специфіки законодавчого, соціально-економічного стану кожної держави, від встановленої моделі національної освітньої системи.

Сьогодні вища освіта в багатьох країнах ЄС в основному фінансується з державного бюджету. І хоча відношення до державного у різних країнах є неоднозначним, загалом основна частина фінансової відповідальності за освіту покладається на уряд. Державне фінансування відображає традиційну модель фінансування, яка має на меті підтримку функціонування державної вищої освіти та забезпечення рівної можливості доступу до неї. Перевагами цієї моделі є активна та диверсифікована участь у вищій освіті у країнах з високим рівнем доходів та з великими фінансовими ресурсами.

У контексті сучасних тенденцій, які безпосередньо впливають на додаткові потреби у фінансуванні: зміна демографічної структури, зростання попиту на вищу освіту, особливо в країнах, що розвиваються, перехід до навчання впродовж життя та зростання вартості вищої освіти.

Збільшення державного фінансування вищої освіти відбувається в Німеччині, Норвегії, Швеції, Австрії, Бельгії (Фландрія) та Польщі. Потрібно зауважити, що відсоток збільшення фінансування залежить від рівня економічного розвитку країни та навпаки. Відповідно, Греція та Угорщина демонструють найнижчі показники [3].

У світовій практиці сформувалися кілька підходів до організації державного фінансування вищої освіти.

Фінансування за видатками (Канада, Велика Британія, Франція, Японія, Швеція, Норвегія, Китай, Нігерія) передбачає, що бюджетні кошти надходять прямо до ВНЗ, а їх використання чітко контролюється державою. Ступінь автономії, а отже, і відповідальності ВНЗ за надання якісних освітніх послуг низький.

Бюджетування ВНЗ здійснюється з використанням трьох механізмів:

- лінійний бюджет – кошторис розподіляється за типами витрат (зарплата, обладнання, обслуговування студентів);
- програмний бюджет – розподіл коштів за центрами вартості (окремими факультетами або, в деяких випадках, навіть окремими викладачами, які відповідають за програму);
- кошторис за видами діяльності – з виокремленням витрат на навчання та на дослідницьку роботу.

Фінансування за результатами (Данія, Фінляндія, Ізраїль, Нідерланди, США та інші країни) означає, що виділення державних коштів залежить від результатів навчальної та науково-дослідної діяльності ВНЗ – безпосередніх (якості та обсягу наданих освітніх послуг) і кінцевих (соціально-економічного ефекту від здобуття освіти: кар'єрного зростання випускників ВНЗ, їхніх доходів, задоволеності роботодавців якістю підготовки випускників тощо). ВНЗ має більше повноважень у фінансовому та адміністративному управлінні, але галузеве міністерство здійснює постійний моніторинг якості освіти.

Договірне фінансування освіти (Бразилія, Аргентина, Індія, Греція, Італія) має за основу результати переговорів представників ВНЗ та освітнього міністерства або фінансових установ.

Формування бюджету ВНЗ може відбуватися:

- а) шляхом збільшення коштів порівняно з попереднім періодом відповідно до планів розвитку освітнього закладу;
- б) з використанням угод “ad hoc”, зважаючи на політичну вагу в суспільстві представників певного навчального закладу;
- в) методом встановлення урядом для кожного конкретного ВНЗ фіксованого проценту від національного доходу.

Договірне фінансування вищої освіти фахівці не вважають ефективним через високу економічну невизначеність та залежність від зовнішніх впливів [5].

Недержавне фінансування спрямовується в систему освіти через оплату надання платних освітніх послуг у приватних і державних навчальних закладах, благодійні та спонсорські внески. Розмір приватного внеску, який узагалі важко піддається точній оцінці, широко варіює в різних країнах унаслідок дії різних історичних, соціальних, економічних та інституційних чинників, і також суттєво відрізняється на різних рівнях освіти.

Історично склалося так, що недержавний сектор у сфері вищої освіти поширений більшою мірою у Сполучених Штатах Америки, Південній Кореї, Індії, Чехії, Філіппінах.

Розвиток недержавних форм фінансування відбувається поступово. Крім того, застосування окремих джерел є досить обмеженим з різних обставин. Перешкодою фінансовій допомозі освіті з боку підприємств та фінансових структур є непрозорість бюджетного процесу як на рівні окремих навчальних закладів, так і на рівні району чи міста. Громадським організаціям чи благодійним фондам важко вступати у контрактні відносини з навчальними закладами, оскільки вони не можуть наймати працівників для виконання професійних завдань. Використання механізмів кредитування освіти також є обмеженим [1].

Співвідношення між бюджетним і не бюджетним фінансуванням освіти залежить від дії великої кількості чинників, а саме: темпів економічного розвитку, наявності бюджетних ресурсів за адекватної державної політики у сфері освіти, форми власності вищого навчального закладу та ефективності керівництва ним.

Необхідно зазначити, що будь-які зміни в системі освіти неможливі без належного фінансового забезпечення, а вивчений досвід як командно-адміністративної, так і ринкової систем господарювання показує, що саме бюджет є домінуючим джерелом фінансування діяльності та розвитку державного ВНЗ.

Варто зауважити, що Міністерство освіти і науки України, враховуючи зарубіжний досвід та сучасні проблеми фінансування, запропонувало нову концепцію моделі фінансування, яка повинна бути прозорою й ефективною у використанні бюджетних коштів, а також розширювати свободи вищих навчальних закладів щодо розпорядження коштами.

Нова модель фінансування вищої освіти складатиметься з чотирьох елементів. Перший ключовий елемент – це базове (блочне) фінансування ВНЗ. Другий – соціальний фонд. Третій – фонд розвитку (фонд капітальних видатків). Четвертий – фонд державної цільової підтримки, де будуть закладені гроші на підтримку тих категорій населення, яким держава надає додаткову підтримку на здобуття вищої освіти [4].

Відповідно до базового або блочного фінансування, вищий навчальний заклад отримуватиме 80% гарантованого фінансування від минулорічних коштів. Це надасть можливість університету планувати роботу на наступний рік. Решта 20% фінансування будуть розподілені за показниками результативності роботи ВНЗ. Сьогодні в ці показники пропонується враховувати кількість студентів, які обрали той чи інший університет. При цьому, важливо звернути увагу на фінансування студента залежно від обраної спеціальності. Інженерні спеціальності повинні отримувати більше фінансування, адже потребують використання лабораторій та додаткового обладнання. Серед інших показників результативності роботи університету є наукові публікації, науково-дослідна діяльність закладу, рівень інтернаціоналізації, показники працевлаштування випускників, залучення інших джерел фінансування для наукових досліджень.

Завдання четвертого елементу нової моделі фінансування фонду розвитку (капітальних видатків) полягає у спрямуванні коштів на проекти розвитку університету, або на його капітальні інвестиції. Приватні вищі навчальні заклади теж можуть отримувати державне фінансування на студентів із числа найкращих абітурієнтів, якщо вони виявили бажання навчатися у приватному закладі.

До пріоритетних напрямів удосконалення системи фінансування освіти в контексті забезпечення конкурентоспроможності ВНЗ необхідно віднести:

1) забезпечення ефективного розподілу фінансових ресурсів на видатки освітніх послуг з державного та місцевих бюджетів у розмірах, достатніх для розвитку вищих навчальних закладів, враховуючи стан матеріально-технічної та лабораторної бази, можливості відтворення потенціалу науково-педагогічних кадрів та розвитку науки;

2) посилення контролю та здійснення систематичного аналізу цільового використання коштів на освіту, забезпечення у вищій школі дієвих механізмів громадського контролю за їх витрачанням;

3) поліпшення методів визначення обсягів фінансування освіти та розробка нормативів фінансування із врахуванням мінімальних соціальних стандартів, які дозволять встановити нижню межу обов'язкового фінансового забезпечення розвитку освіти;

4) удосконалення механізму фінансування освіти в Україні з урахуванням міжнародного досвіду, перехід на багатоканальне фінансування, прийняття рішучих заходів щодо збільшення та диверсифікації джерел фінансування вищої освіти та оптимізації їхньої структури;

5) створення умов для використання інтелектуальної праці, підвищення її престижності та попиту на неї, приведення обсягів підготовки фахівців з вищою освітою до потреб сучасного ринку праці;

6) удосконалення науково-методичного та інформаційного забезпечення освітнього процесу, створення умов для проведення фундаментальних та прикладних досліджень у ВНЗ, які виступатимуть додатковим джерелом фінансування вищої освіти та сприятимуть підвищенню рівня конкурентоспроможності національних ВНЗ;

7) розвиток системи освітнього кредитування, що сприятиме: підвищенню зацікавленості громадян у використанні кредитних ресурсів для оплати освітніх послуг; забезпеченню доступності освітнього кредиту для широких верств населення; стимулюванню платоспроможного попиту на ринку освітніх послуг; збільшенню обсягу фінансових ресурсів у закладах вищої освіти; залученню фінансових ресурсів у сферу довгострокового освітнього кредитування;

8) створення нової моделі економічної діяльності вищих навчальних закладів, яка базується на солідарній участі держави, бізнесових кіл і громадян [2].

Отже, в час, коли Україна, як і більшість країн світу, визнала пріоритетом формування нового постіндустріального типу суспільства, характерною рисою якого є створення нової моделі економіки – економіки знань, освіта стає одним із ключових факторів економічного зростання та сталого розвитку держави.

Ефективний розвиток вищої освіти в Україні вимагає вдосконалення механізмів державного фінансування вищих навчальних закладів із зміцненням реальної автономії університетів, а недостатній обсяг фінансування вищої освіти з боку держави зумовлює пошук альтернативних джерел їх фінансування.

Підсумовуючи вищевикладене та використовуючи досвід зарубіжних країн, в Україні з метою покращення фінансового забезпечення та розвитку вищої освіти, на нашу думку, необхідно звернути увагу на застосування методу фінансування за результатами, адже справедливо, коли держава більшою мірою фінансуватиме вузи, які продукують конкурентоспроможного та високоосвіченого фахівця, що вільно почуватиме себе на ринку праці. Варто було б також удосконалити метод

фінансування за видатками, а саме програмний бюджет та складання кошторису за видами діяльності, так як це зробили Канада, Великобританія, Франція, Японія, Швеція, Норвегія, Китай та Нігерія. Щодо договірного фінансування, то з цього методу фінансового забезпечення можна було б запозичити високий ступінь контролю уряду та інших контролюючих установ за ефективністю використання виділених коштів з державного бюджету на функціонування закладів вищої освіти і надання ними якісних освітніх послуг.

Розглянуті приклади ще раз підкреслюють необхідність участі держави в системі позабюджетного фінансування освіти. Способи участі можуть бути різними: від надання державних гарантій, ресурсного забезпечення до формування сприятливого податкового механізму.

Таким чином, питання фінансування вищої освіти є важливим фактором і залежить від політичної кон'юнктури та фінансових можливостей держави; найуспішнішими сьогодні є ті країни, які мають різні механізми та діючі фінансові інструменти, що забезпечують високу рентабельність інвестицій в освіту.

Список використаних джерел

1. *Касич А.* Особливості фінансування вищої освіти в Україні та інших країнах світу / А. Касич, В. Циган. – Ефективна економіка. Електронне наукове фахове видання – 2013. – №12. – Режим доступу до журн.: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2587>.
2. *Малишко В.* Фінансування вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи / В. Малишко // Молодий вчений. – 2016. – № 2. – С. 64–67. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_2_18.
3. *Мосьпан Н.* Тенденції розвитку механізмів фінансування вищої освіти в Європейському Союзі / Н. Мосьпан. – Народна освіта. Електронне наукове фахове видання, 2015. – Вип. 1(25). – Режим доступу до журн.: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2644.
4. *Федорченко Ю.* Про реформу фінансування вищої освіти. [Електронний ресурс]. / Ю. Федорченко. Режим доступу: <http://education-ua.org/ua/articles/712-pro-reformu-sistemi-finansuvannya-vishchoji-osviti>, <http://pedpresa.ua/152098-online-16.html>.
5. *Шевченко Л.* Фінансування вищої освіти: диверсифікація джерел / Л. Шевченко. Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_44.

Любовь Литвин

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ФИНАНСИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье выделены типы финансирования высшей школы в мире, приведены подходы к организации государственного финансирования высшего образования: финансирование по расходам, финансирование по результатам, договорное финансирование. Рассмотрены методы государственного управления высшим образованием соответственно разным источникам финансирования.

На основе анализа исследований представлены различные механизмы финансирования высшего образования и определены их тенденции в Украине.

Ключевые слова: финансирование, образование, высшее учебное заведение.

Ljubov Lytvyn

FOREIGN EXPERIENCE IN FINANCING EDUCATION: PROSPECTS FOR APPLICATION IN UKRAINE

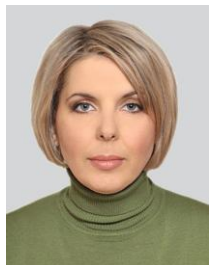
The article highlights the types of financing of higher education in the world and analyses the main approaches to public funding of higher education: financing expenditures, the results of financing, contract financing. The methods of the state management of higher education are classified according to different sources of funding.

Various financing mechanisms of higher education in Ukraine are presented based on the performed analysis and their tendencies for development are identified.

Key words: funding, education, institution of higher education.

УДК 373.5.(09) (1–87)

Наталія Ігнатенко

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ КРАЇН
ЄВРОСОЮЗУ**

У статті в порівняльно-педагогічному аспекті досліджено феномен змісту шкільної освіти у країнах Європейського Союзу в єдності його спільних характеристик. З метою розкриття характеру змін, що відбуваються в процесі його розвитку, зміст розглянуто в контексті генези шкільної освіти в державах-членах на тлі глобальних і регіональних викликів сучасності, соціально-економічних трансформацій європейських суспільств. Простежено еволюцію теоретичних і регулятивних засад змісту шкільної освіти в Україні, схарактеризовано сучасні тенденції його розвитку, зроблено висновки щодо перспективності досвіду країн Європейського Союзу у царині змістотворення в умовах модернізації національної школи.

Ключові слова: тенденції розвитку змісту шкільної освіти, європейський вимір освіти, держави-члени Європейського Союзу, політика Європейського Союзу у галузі шкільної освіти, загальноосвітній навчальний заклад.

Нові соціально-економічні умови розвитку українського соціуму, зокрема, процеси глобалізації економіки, інтеграції в різних сферах суспільного життя та реалізація стратегічних завдань державної освітньої політики, викладених у Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті, потребують нового підходу до розвитку шкільної освіти. Втім, реформування загальноосвітньої системи – пріоритетний напрям політики не тільки України, а й інших країн-членів Ради Європи. Протягом останніх двох десятиріч зазнали радикальних змін загальноосвітні системи Німеччини, Австрії, Франції, Угорщини, Швеції, Фінляндії, Бельгії, Польщі, Данії та ін. Усі ці країни відрізняються різним ступенем соціально-економічного розвитку, рівнем сформованості демократичних свобод і прав особистості, але всі вони об'єднані єдиним прагненням до міжнародного, міжкультурного та багатомовного спілкування, яке уможливить проживання у вільній багатонаціональній Європі. Відтак для кожної з них актуальною є необхідність створення ефективної системи шкільної освіти шляхом реформування й оновлення традиційної.

Пошук Україною власних шляхів модернізації старої постсоціалістичної системи шкільної освіти сьогодні варто визнати непростим, суперечливим та позначеним впливом європейських і світових глобалізаційних процесів. Звернення до реформаторського досвіду країн-членів Ради Європи зумовлене їхніми сучасними досягненнями у побудові ефективної освітньої політики, успіхами в розвитку теорії і практики навчання предметів загальноосвітнього циклу в середній і старшій школі; активізацією контактів між різними країнами на урядовому та неурядовому рівнях, передусім, у сферах культурно-освітнього співробітництва.

Актуальність розгляду концептуальних засад розвитку шкільної освіти зумовлена також наявністю стійких суперечностей як у законодавчому освітньому полі, так і на практично-методичному рівні, а саме: між високою динамікою розвитку інтеграційних процесів в освіті та необхідністю збереження самобутніх національних особливостей країн у процесі навчання; між

стандартизованими підходами до регулювання змісту освіти з боку інституцій Ради Європи та національними політиками країн у цій сфері; між процесами впровадження інноваційних технологій у шкільній освіті країн Європейського Союзу та реформаторськими стратегіями розвитку, що відбувається в інших країнах-членах Ради Європи.

Проблеми розвитку шкільної освіти в країнах Євросоюзу впродовж тривалого часу були предметом детального аналізу українських науковців, що було зумовлено потребою модернізації цієї ланки в молодій українській державі. Зокрема, проблема впливу глобалізаційних процесів на розвиток освіти обговорюється у наукових публікаціях В. Андрущенко, В. Кременя, А. Сбрусової; питання розвитку освітніх систем європейських країн, пов'язаного з інтеграційними процесами, присвячені роботи В. Кременя, А. Кирди, О. Матвієнко; дослідженням неперервної освіти в країнах Європи займалися Н. Абашкіна, Т. Десятова, В. Лутай, Л. Мацько.

Винятково важливе значення у розкритті дидактичних проблем сучасної зарубіжної освіти мають роботи представників української школи вчених-компаративістів, як-от: А. Богуш, М. Вашуленка, Б. Вульфсона, О. Голотюк, І. Голубовської, О. Джуринського, М. Євтуха, Г. Єгорова, М. Красовицького, М. Лещенко, О. Локшиної, З. Малькової, Л. Пуховської, О. Сухомлинської, О. Бражник, С. Гончаренка, М. Євтуха, М. Кларіна, О. Локшиної, І. Малафійка, Л. Сотниченко та ін.

Разом з тим аналіз методичної літератури з окресленої проблеми дозволяє констатувати, що цілісного історико-педагогічного дослідження, в якому було б системно розглянуто глобальні закономірності та національні особливості шкільної освіти в країнах Європейського Союзу та в інших країнах-членах Ради Європи і висвітлено основні тенденції її розвитку в межах порівняльного аналізу систем шкільної освіти у контексті сучасних інтеграційних процесів, здійснено ще не було. Це зумовлює потребу виявити і схарактеризувати в порівняльному аспекті провідні напрями розвитку сучасної шкільної освіти в країнах Євросоюзу; дослідити загальні (глобальні) тенденції розвитку шкільної освіти країн Євросоюзу і визначити їхні специфічні (національні) особливості; окреслити процеси реформування шкільної освіти цих країн у напрямі оновлення змісту й організації навчального процесу в Україні.

В останні кілька років у виступах і публікаціях українських філософів, соціологів, психологів і педагогів, а також – учених, письменників, політиків та інших представників вітчизняної інтелігенції зовсім особливу актуальність виявляє проблема освіти. Навряд чи це можна вважати простою випадковістю або новою інтелектуальною модою, швидше, за цим стоять якісь нові тенденції загальносвітового цивілізаційного процесу. При цьому, особлива увага в будь-яких дискусіях на тему освіти приділяється як досить жорсткій критичній оцінці класичних освітніх парадигм, концепцій, моделей, інститутів, так і пошуку їх нових образів, більш адекватних сучасній культурній ситуації.

Відома нам традиційна модель освіти практично завжди була простою трансляцією культури, при тому, як правило, – певної монокультури, яка у той момент панувала в цьому суспільстві і державі. Основним змістом такого утворення, зазвичай, було навчання, що передбачало просте засвоєння учнями суми накопичених людством в різних областях, і, значною мірою – розрізнених знань, з метою підготовки фахівця, готового включитися в існуючі соціально-економічні інститути та комплекси. Цілком адекватними цим принциповим настановам є традиційні форми освітньої діяльності, які будучи авторитарними за змістом, виступали визначальним орієнтиром для усіх освітніх систем і комплексів та формували освітній простір позбавлений будь-яких установок на

особистісне самовизначення, пошук себе, своїх образів думки і почуття, свого життя в цьому світі.

Сучасна культурна ситуація рішуче вимагає істотного перегляду традиційних освітніх парадигм, які виявляються неспроможними забезпечити розвиток будь-якого цивілізованого суспільства. Ще на початку ХХ століття Ф. Ніцше, З. Фрейдом, О. Шпенглером і цілим рядом інших видатних мислителів обговорювалась теорія про виняткову ворожість європейської культури людині і неминучість її нищівного краху, що пізніше було підтверджено багатьма подіями цього сторіччя. Так, наростаючий крах тоталітарності і авторитаризму у всіх сферах людської діяльності, що особливо виразно проявився в останнє десятиліття ХХ ст. на пострадянському просторі зумовив процеси гуманізації і гуманітаризації, діалогізму і проектності в освіті, та призвів до цілковитої зміни освітньої методології. На жаль, ці зміни більше торкнулися зовнішніх проявів загальноосвітньої моделі ніж її ментальних характеристик та внутрішнього наповнення (смислів, цілей і цінностей). Зміна парадигми “освіта – навчання” парадигмою “освіта – становлення” вимагає серйозніших системних перетворень.

Місце освіти в житті суспільства багато в чому визначається тією роллю, яку відіграють у суспільному розвитку знання людей, їх досвід, вміння, навички, можливості розвитку професійних і особистісних якостей. Ця роль стала зростати у другій половині ХХ ст., принципово змінившись в його останні десятиліття. Інформаційна революція та формування нового типу суспільного устрою – інформаційного суспільства – висунули інформацію і знання на передній план соціального та економічного розвитку. Зміни у сфері освіти нерозривно пов’язані з процесами, що відбуваються в соціально-політичному та економічному житті світового співтовариства. Саме з цих позицій спробуємо виділити і проаналізувати концептуальні засади розвитку світової освіти.

Еволюція знання в основне джерело вартості в інформаційному суспільстві чітко проявляється в тому, що у міру суспільного розвитку воно дедалі частіше починає виступати в ролі джерела прибутку, займаючи ключові позиції в економічному розвитку та радикально змінюючи місце освіти в структурі суспільного життя. Набуття нових знань, умінь, навичок, утвердження орієнтації на їх оновлення і розвиток стають фундаментальними характеристиками працівників у постіндустріальній економіці.

Новий тип економічного розвитку інформаційного суспільства призводить до перетину освіти із економічною сферою життя суспільства у тому сенсі, що освітня діяльність стає найважливішим компонентом економічного розвитку, стратегічним ресурсом країни, щозначною мірою визначає її суверенітет і національну безпеку.

Важливою рисою розвитку освіти є її глобальність. Ця риса передає наявність інтеграційних процесів у сучасному світі, інтенсивних взаємодій між державами в різних сферах суспільного життя. Відтак освіта з категорії національних пріоритетів високо розвинених країн переходить у категорію світових пріоритетів.

Сучасна цивілізація вступає на принципово новий інформаційний (постіндустріальний) щабель свого розвитку, коли провідною світовою тенденцією визнається глобалізація соціальних і культурних процесів на Землі. Однак глобалізація, поряд з позитивними сторонами, породила і низку серйозних глобальних проблем: соціальних, економічних, екологічних і духовно-моральних. Відповідно до стратегії сталого розвитку сучасної цивілізації, прийнятої на конференції ООН в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, потрібна нова концепція освіти, яка випереджає перспективи ХХІ століття. Глобальну місію у сфері освіти здійснює університет ООН (штаб-квартира у м. Токіо), заснований в

1975 році як складова системи ООН. Університет є унікальною науково-дослідною структурою, яка становить собою співтовариство вчених і виконує функцію форуму “для пошуку нових концептуальних підходів до розробки і вирішення світових проблем” [1].

Всебічний аналіз і розробку цілей, форм і засобів модернізації освіти здійснює ЮНЕСКО. Синтезуючи і аналізуючи світовий досвід теорії і практики в сфері освіти та підготовки кадрів, ЮНЕСКО сприяє обміну й поширенню найбільш позитивних результатів, дозволяє державам і органам управління освітою проаналізувати узгодженість своєї політики з загальними тенденціями розвитку освіти. Співпраця країн в галузі освіти є одним із напрямів діяльності Організації Об'єднаних Націй та ЮНЕСКО.

Широкі можливості для міжнародного співробітництва та обміну досвідом проглядаються у сфері розвитку нових інформаційних технологій і комунікацій. Одним із прикладів такої співпраці в галузі впровадження нових інформаційних технологій у сфері освіти стало проведення конгресу “Освіта та інформатика: за зміцнення міжнародного співробітництва” (Париж, 12–24 квітня 1989) [2].

У міжнародному плані процес конвергенції (зближення ідей, інституційних моделей і практики), ймовірно, буде поглиблюватися. Підтвердженням цьому є тенденція до поширення нової міжнародної моделі освіти, в якій простежується схильність до уніфікації змісту та структури різних систем освіти.

Аналізуючи тенденції сучасної освіти, можна виділити два глобальні процеси, які, з одного боку, протистоять один одному, а з іншого, – взаємопов'язані та доповнюють один одного. Це процеси диверсифікації та інтернаціоналізації освіти. Диверсифікація пов'язана з утворенням нових освітніх установ, з делегуванням освітніх функцій громадським установам, з введенням нових напрямів навчання, нових курсів і дисциплін, створенням міждисциплінарних програм; зміною процедури набору учнів, методів і прийомів навчання; реорганізацією системи управління освітою, структури навчальних закладів та порядку їх фінансування.

Інтернаціоналізація освіти, навпаки, спрямована на зближення національних систем, пошуку і розвитку у них спільних універсальних концептів і компонентів, тих загальних підстав, які складають основу розмаїття національних культур, сприяючи їх взаємозбагаченню [3]. Інструментами інтернаціоналізації виступають обмін учнями, студентами, вчителями, викладачами і дослідниками, визнання дипломів і вчених ступенів, загальні стандарти освіти та ін.

Таким чином, процеси диверсифікації та інтернаціоналізації освіти не суперечать, а швидше взаємодоповнюють один одного, визначаючи розвиток освіти і вносячи внесок у досягнення високих стандартів. Вище вже йшлося про те, що будь-які глобальні проблеми сучасного стану суспільства пов'язані з морально-духовним, світоглядним потенціалом людини і соціуму, і без докорінних змін у сфері освіти вирішити ці проблеми не вдасться. Така можливість може мати місце лише на шляху інтеграції різних систем освіти, звичайно, при збереженні основних національних особливостей.

План розвитку європейської освіти, ухвалений у лютому 2002 р. на зібранні Освітньої ради, передбачає поліпшення якості та ефективності системи освіти, полегшення доступу до освіти для кожного та створення освітньої бази для зовнішнього світу [4, с. 196].

Формування Європейського освітнього простору визнано основним завданням діяльності ЄС в освітній сфері [1]. У цьому процесі ЄС приділяє значну увагу “ціложиттєвому навчанню” (lifelong learning), здатному допомогти європейцям покращувати або змінювати кваліфікацію упродовж всього життя, і, відповідно, краще інтегруватися на динамічному ринку праці Європи. “Ціложиттєве

навчання”, згідно із європейською настановою, необхідно починати вже у дошкільному віці, приблизно з 3-х років. Якщо сьогодні в середньому 85 % маленьких європейців мають доступ до дошкільної освіти (із великими розбіжностями між країнами), то лише 78 % 20–24-річних громадян ЄС мають повну середню освіту, тоді як решта залишає школу раніше. Окрім того, загалом по ЄС близько 17 % 15-річних дівчат і близько 30 % хлопців мають дуже низький рівень елементарних навичок читання і письма [2].

Водночас, згідно з європейськими орієнтирами, принаймні 85 % школярів повинні отримувати повну середню освіту, а відсоток підлітків зі слабкими навичками читання та письма повинен зменшитися вдвічі. Задля досягнення цієї мети школи повинні запропонувати більш індивідуалізований підхід до кожного з учнів, а діти, що залишають школу раніше, повинні мати гідний “другий шанс” у професійному навчанні [5].

Реформування української системи освіти відповідно до світових тенденцій та інтеграції української школи до європейського освітнього простору, потребує максимальної концентрації зусиль влади на низці першочергових завдань, таких як:

– оновлення змісту середньої освіти. Розпочата сьогодні робота з удосконалення змісту загальної середньої освіти має завершитися не лише кардинальними змінами самих освітніх стандартів, навчальних планів і програм відповідно до вимог часу, а й модернізацією навчального процесу на основі сучасних інформаційних технологій, інноваційних методів навчання. Такий підхід має здійснюватися, передусім, з огляду на необхідність і достатність відібраного змісту для формування ключових компетентностей учнів, ефективної підготовки до успішної самостійної діяльності у різноманітних життєвих ситуаціях, застосування набутих знань на практиці;

– оптимізація мережі загальноосвітніх навчальних закладів. Державні стандарти загальної середньої освіти мають визначати не лише вимоги до рівня освіченості учнів та унормовувати їхнє навчальне навантаження, а й окреслювати зобов'язання і гарантії держави щодо забезпечення умов для досягнення поставлених освітніх цілей. Нинішню ж ситуацію щодо успішної реалізації вимог, передбачених освітніми стандартами, не можна вважати задовільною. Зокрема, шкільні навчальні кабінети оснащені дидактичними засобами та обладнанням лише на чверть від потреби. У країні фактично відсутня налагоджена індустрія з виготовлення навчальних приладів і шкільного обладнання. Значна частина шкільних будівель перебуває в аварійному стані або потребує капітального ремонту. Менше половини загальноосвітніх навчальних закладів забезпечені спортивними майданчиками з мінімально необхідним обладнанням, у кожній десятій школі відсутній спортзал. Є приклади того, як шкільні спортивні майданчики віддають бізнесменам під забудову;

– інформатизація навчально-виховного процесу. Провідним принципом сучасної освіти є її особистісна орієнтованість, що передбачає навчання і виховання кожної дитини з максимальним урахуванням її особистості, задоволення її індивідуальних освітніх потреб. Такий підхід дозволяє дитині пізнати і розвинути себе на основі власних здібностей, а ставши дорослою людиною, успішно самореалізуватися. Сучасна освіта відкриває такі можливості, зокрема, на основі нових інформаційних технологій, які, крім іншого, забезпечують комп'ютерну грамотність учнів, індивідуалізацію та інтенсифікацію освітнього процесу. Це фактично революційна можливість реалізувати нову життєстверджувальну, людиноцентристську, особистісно орієнтовану освітню парадигму.

Світові тенденції розвитку освіти засвідчують широке та системне використання інформаційно-комунікаційних технологій у шкільному навчанні. У

зв'язку з цим ключовим завданням для української освіти постає впровадження елементів відкритої освіти через формування інформаційно насичених освітніх середовищ, побудованих на якісних цифрових інформаційних ресурсах, створення індустрії електронного навчання на базі сучасних інформаційних технологій [6];

– започаткування традиції навчання протягом життя. Для цього необхідно визначити як повноправне освітнє поле з відповідною увагою до контролю й перевірки якості та забезпеченням визнання різноманітних форм освіти. На часі розробка Концепції і Програми розвитку в Україні системи освіти протягом життя, в яких потрібно визначити такі ключові моменти.

Отже, шкільна освіта є основною ланкою у становленні й розвитку молоді особистості, у формуванні її характеру, патріотичних рис, громадянської позиції. Тому не випадково серед основних показників людського розвитку, покладених ООН в основу оцінювання суспільного прогресу, один з індексів відображає стан освіченості нації, доступу громадян до якісної освіти. Однак, процеси реформування української освіти, що нині започатковані на всіх її рівнях, на жаль, не повною мірою враховують важливість базової ланки освіти, її вагомість у забезпеченні якісного життя людини, а відтак адекватного вимогам часу розвитку суспільства та держави.

Серед нерозв'язаних проблем мають місце такі: неповне забезпечення рівного доступу всіх громадян до якісної освіти, посередня успішність вітчизняних школярів, що підтверджується незалежним зовнішнім оцінюванням і міжнародними порівняльними дослідженнями навчальних досягнень учнів, недостатньо повне та якісне забезпечення навчального процесу програмами, підручниками, дидактичними засобами, комп'ютерною технікою, неефективна реалізація ідеї профільного навчання у старшій школі, незадовільна матеріальна база шкіл тощо.

Тенденційно концептуальні засади розвитку української шкільної освіти зосереджені навколо заміни парадигми “освіта – навчання” на парадигму “освіта – становлення”; перетворення знань в основний суспільний капітал; розвиток концепції безперервної освіти; поступове зміщення пріоритетів від суб'єкт-суб'єктного до особистісно-орієнтованого навчання; інтернаціоналізації освіти відповідно до всесвітніх процесів глобалізації.

Список використаних джерел

1. На шляху до Європейського простору вищої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://www.tempus.org.ua/uk/vyshha-osvita-ta-bolonskijproces/informacijno-analitychni-materialy.html>.
2. Соуза Е. Г. Університет ООН: глобальна місія [Електронний ресурс] / Е. Г. Соуза // Перспективи: питання освіти. – Париж: ЮНЕСКО, 1990 № 3. – Режим доступу до журналу: <http://ua-referat.com>
3. Атаян А. М. Информационная культура личности как условие существования и развития в информационном обществе [Електронний ресурс] / А. М. Атаян. – Владикавказ: ВІУ – Режим доступу: <http://www.fio.ru>
4. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу / Н. Мусис. – К.: К. І. С., 2005. – 465 с.
5. “Економіка знання” починається в школі: європейська шкільна реформа 07.07.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eu-edu.org/news/info/34>
6. Реформування української системи освіти в контексті провідних тенденцій розвитку європейського освітнього простору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.govfor.com/index.php?id=353>
7. Жовква І. І. Стратегічне партнерство України. Теорія і практика / І. І. Жовква. – К: Євроатлантик-інформ, 2006. – 156 с.

Наталія Ігнатенко

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ЕС

В статье в сравнительно-педагогическом аспекте исследован феномен содержания образования в государствах-членах Европейского Союза в единстве его общих

характеристик. Проанализирован социально-экономический контекст развития содержания образования как системообразующего компонента школьного образования в государствах-членах Европейского Союза, сделаны выводы относительно перспективности опыта стран Европейского Союза в сфере построения содержания образования в условиях модернизации национальной школы.

Ключевые слова: тенденции развития содержания школьного образования, компетентностный подход, европейское измерение образования, государства-члены Европейского Союза, политика Европейского Союза в области школьного образования, общеобразовательная школа.

Nataliya Ihnatenko

**A CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF SCHOOL
EDUCATION IN THE CONTEXT OF INTEGRATION PROCESSES IN THE EU**

From the comparative pedagogical standpoint, the author has studied the “content of school education” phenomenon in the EU-countries within the unity of its common characteristics. With the purpose to clear up the nature of changes taking place while its development the content of education has been considered in the context of school education genesis in the member-states against the background of modern global and regional challenges, social and economic transformations of the European societies. The evolution of theoretical and regulatory fundamentals of the school education content in Ukraine has been traced, its modern development tendencies have been characterised. The author has drawn conclusions about positive prospects of the content elaboration expertise of the EU-countries under the Ukrainian school.

Key words: development tendencies of the school education content, competence-based approach, European dimension of education, member-states of the European Union, European Union policy in school education, comprehensive school.

УДК 94(477)

Юрій Марусик

МІГРАЦІЙНІ НАСТРОЇ СТУДЕНТІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ НУ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”)

У статті на прикладі НУ “Львівська політехніка” висвітлено міграційні настрої студентів кризь призму модернізації країни упродовж перших десятиліть її незалежності.

Ключові слова: Україна, модернізація, міграція, студенти, потенціал, цінності, “Львівська політехніка”.

Протягом перших десятиліть незалежності перед Україною постає невирішене питання якнайшвидшої модернізації. Це стосується і державних інститутів, і економіки, і суспільства загалом. Модернізація у будь-якій з перелічених сфер не може відбуватись без покращення якості людського капіталу. Неможливо демонструвати сталий розвиток, перейнявши лише інституційні структури більш передових держав, без наповнення цих інститутів людьми, які змогли б реалізувати свій потенціал, таким чином отримуючи користь і приносячи її суспільству. В умовах міжнародної конкуренції за людський капітал Україна мусить виробляти власні підходи до впливу на склад свого населення, зокрема, в сфері міграції молоді.

Питання модернізації досліджували Р. Інглхарт, С. Хантінгтон, П. Штомпка та інші. Тематикою людського капіталу та його впливу на трансформаційні процеси займались Д. Массей, М. Бутко, Ж. Дерій та ін. Динаміку міграційних процесів протягом останніх десятиліть вивчали М. Крітц, М. Л. Баччі, та ін.

Недостатньо вивченим є поєднання теорії модернізації та людського капіталу із прикладними дослідженнями міграційного потенціалу студентів вітчизняних вузів як ключових учасників процесу формування людського капіталу України.

Під поняттям “модернізація” американський дослідник С. Хантінгтон розуміє багатоаспектний процес, пов’язаний зі змінами у всіх сферах людської діяльності та мислення, а основні аспекти модернізації – це урбанізація, індустріалізація, секуляризація, демократизація, освіта, роль засобів масової інформації [2, с. 51]. Ці аспекти з’являються у тісному взаємозв’язку між собою. На психологічному рівні модернізація означає фундаментальне зрушення в цінностях, установках і очікуваннях, а, отже, і у всій людській діяльності [2, с. 51]. С. Хантінгтон стверджує, що у демографічному плані модернізація означає зміни в способі життя, помітне зростання рівня здоров’я і тривалості життя, зростання професійної, вертикальної і географічної мобільності [2, с. 50–51]. Таким чином, американський дослідник доводить, що модернізація змінює не лише спосіб життя та мислення, але і їх організацію та локацію.

Розглянувши питання модернізаційних процесів з точки зору цінностей та задоволення потреб окремих членів суспільства, Р. Інглхарт виділяє модернізацію та постмодернізацію. Якщо модернізація передбачає перехід від традиційного суспільства, скріпленого консервативними традиціями та релігією до суспільства етатистського, де традиція витісняється раціональністю і бюрократизацією, то для постмодернізації характерна кардинальна зміна цінностей в сторону постматеріалізму, перерозподіл сфер державного втручання заради суб’єктивної якості життя і самореалізації індивіда [1]. Але таке “роздержавлення” відбувається не кардинально, без відмови від історичного досвіду етатизму.

Постмодернізація відбувається в умовах, які створили держави всезагального добробуту, – впевненості в завтрашньому дні та безпеці. Члени суспільства, соціалізація яких відбулась під час зниження екзистенційних ризиків, пов'язаних із голодом та війнами, починають менш терпимо ставитись до втручання держави у ряд сфер, якими вона традиційно опікувалась. Суспільство стає більш індивідуалізованим і навіть атомізованим. Згідно із даними дослідницького проекту World Values Survey, від 1981 р. у різних країнах, при стабільному забезпеченні матеріальних потреб, постійно зростає відсоток населення, для яких ключове значення мають постматеріалістичні цінності [3]. В таких умовах зменшується суспільна значимість старих соціополітичних поділів та розминаються традиційні групи самоідентифікації, зокрема і національні. Для населення важливішими стають питання суб'єктивної якості життя, самореалізації, охорони навколишнього середовища, забезпечення прав різних меншин, зміни гендерних ролей та ін.

Як модернізація, так і постмодернізація значно впливають на формування міграційних потоків [7]. У процесі постмодернізації суспільство переживає фундаментальні зрушення, які доповнюють і модифікують його функціонування. Серед них демографічний перехід, який спричиняє нестачу трудових ресурсів у розвинених країнах, що долається з допомогою іммігрантів [6]. Водночас, значно зменшується і традиційна прив'язаність членів суспільства до свого місця народження. Найбільш розвинені країни, в яких спостерігається зростання важливості постматеріалістичних цінностей, стали помітними донорами для максимальної кількості своїх сусідів того ж рівня розвитку [5].

Сусіди України – країни ЄС – на сьогодні проходять стадію постмодернізації. Як і передбачав Р. Інглхарт [1], зниження темпів зростання економічного добробуту та зниження відчуття безпеки внаслідок нестабільності призводить до певного відкату цього процесу, але не ліквідацію. Україна залишається серед країн, де не сформована держава всезагального добробуту, але трансформації, що відбуваються в Європі та США значною мірою вплинули на неї. Ми постійно чуємо, бачимо і навіть ідеалізуємо Європу на цьому етапі розвитку. В українському інформаційному просторі ретранслюються цінності, притаманні саме суспільствам, які самостійно досягнули високих результатів та дійшли до етапу постмодернізації, але соціалізація більшості членів українського суспільства не пройшла в умовах держави всезагального добробуту, для населення актуальними залишаються екзистенційні страхи. Водночас, громадяни України можуть не лише комунікувати із суспільствами, які переживають постмодернізацію, а й досить вільно мігрувати туди. В умовах, коли традиційний зв'язок із територією народження послаблюється [1], зокрема, серед молоді, економічна нестабільність і збройний конфлікт значно посилює міграційний потенціал українців. Україна ще не пройшла власної стадії модернізації, але уже відчуває на собі впливи постмодернізації сусідів. І для постмодернізації, і для модернізації необхідні не лише передові інститути та технології, а й людський капітал, збереження і посилення якого має стати метою для нашої держави.

Теорія Інглхарта передбачає вагомий період, протягом якого держава формує позитивні практики, після чого вони вже як традиція самовідтворюються суспільством без обов'язкового впливу держави. Відповідно, Україна залишається на рівні, коли наші інститути активно формуються та реформуються в процесі євроінтеграції. Це відбувається в рамках виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, з допомогою вимог для реалізації візової лібералізації [14] та інших форм взаємодії із загальноєвропейськими структурами. Але повноцінна модернізація стосується не лише інститутів, а й діяльності всього суспільства. Актуальною проблемою в процесі модернізації залишаються деякі традиції населення, зокрема й еліти. В ході реформ в Україні

ще мають утвердитись верховенство права, несприйняття корупції, секуляризм і т. д., як практика, яка підтримується авторитетом держави, і аж після цього могла б проходити постмодернізація. Таким чином, перед українським суспільством стоїть актуальне завдання реформування державних і громадських інститутів, формування ефективних та раціональних практик у різних сферах соціальної системи за західноєвропейським зразком. Тому збереження і посилення людського капіталу, який би наповнював ці інститути та практики є необхідним елементом повноцінної модернізації та постмодернізації України.

За Інглхартом постмодернізація – це процес, який, насамперед, охоплює сучасні покоління, які соціалізувались під впливом певного набору факторів у країнах, де суспільствам вдалось подолати екзистенційні страхи населення та почали поширюватись постматеріалістичні цінності. Водночас, цей процес співіснує із глобалізацією, яка пришвидшує поширення цінностей з допомогою “м’якої сили”. Глобалізація також змінила умови співпраці та конкуренції держав та інших акторів на міжнародній арені, зокрема, і за людський капітал. Людський капітал відображає здібності, навички до праці, здоров’я, економічну активність, рівень освіти і показує максимально можливу потенційну сукупну продуктивність праці [8, с. 130].

Попри низку негативних факторів, Україна займає досить високі місця у The Human Capital Report 2016. Наша країна посіла 26 місце в загальносвітовому рейтингу людського капіталу [9, с. 9]. Зокрема, автори звертають увагу на незвично високий результат з огляду на низький рівень ВВП на одну особу. Українці отримали високі рейтинги, зокрема молодь, завдяки охопленню освіти, але вікові групи, де оцінюється реалізація людського потенціалу, відстають від конкурентів. Крім цього, однією з важливих особливостей сучасності автори вважають розвиток цифрових платформ, що дозволяють мільйонам бідних та маргіналізованих працівників отримати доступ до глобального ринку праці [9, с. 1], з допомогою цих нових інструментів працівники можуть якщо не подолати технічну відсталість власної країни, обійшовши певні етапи розвитку, то принаймні отримати робочі місця, не виїжджаючи за кордон. За даними World Economic Forum українські громадяни становлять помітну групу на таких платформах [9, с. 27].

Така необхідна для успішної модернізації нашої країни молодь має значний потенціал для власної реалізації як в Україні, так і за кордоном. Молодь становить найактивнішу та наймобільнішу групу, від самореалізації якої значною мірою залежатиме майбутнє нашої держави. Студентство як частина молоді виступає інноваційним резервом суспільства в цілому, який концентрує у своїх поглядах і ідеях потенціал майбутніх політичних, культурних і економічних перетворень у суспільстві [11, с. 152].

У сучасних умовах важливою ознакою, що характеризує населення України, а зокрема, і молодь, є міграційний потенціал. Результати дослідження соціологічної групи “Рейтинг” показують, що 30% опитаних українців скоріше хотіли б поїхати за кордон на постійне місце проживання, 41% – хотіли б працювати за кордоном [15, с. 4]. Наймолодша категорія респондентів (18–35) демонструє ще вищий міграційний потенціал – 63% відповіли, що хотіли б працювати за кордоном [15, с. 8]. Водночас, дослідження, проведене на замовлення представництва МОМ в Україні, демонструє і тенденцію до посилення міграційних настроїв серед молоді. Результати опитування, проведеного в 2016 р., показує, що в найближчі роки група населення віком 18–29 років буде відігравати провідну роль серед представників короткострокової міжнародної міграції – 38% у майбутньому у порівнянні з теперішнім показником – 23% [14, с. 35].

У 2014 та 2016 рр. Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету “Львівська політехніка” провів соціологічні дослідження для визначення міграційних настроїв студентів, зокрема, тих які навчаються у Львівській політехніці. Збір емпіричного матеріалу здійснювався з допомогою анкетування. В 2014 р. генеральна сукупність становила 6386 студентів I і V курсів, вибіркова сукупність – 827 респондентів, гранична похибка – 3,18% при довірчій вірогідності 0,95. У 2016 році генеральна сукупність становила 6293 студентів IV і V курсів, вибіркова сукупність – 401 особа, гранична похибка – 4,73% при довірчій вірогідності 0,95. Для цієї статті ми вибрали порівняння результатів п'ятого курсу НУ “Львівська Політехніка” опитаних у 2014 та 2016 роках.

Найзагальнішим питанням, яке описує довготермінові плани та уявлення про власне майбутнє студентів було “Де ви бачите своє майбутнє” (Рис. 1).

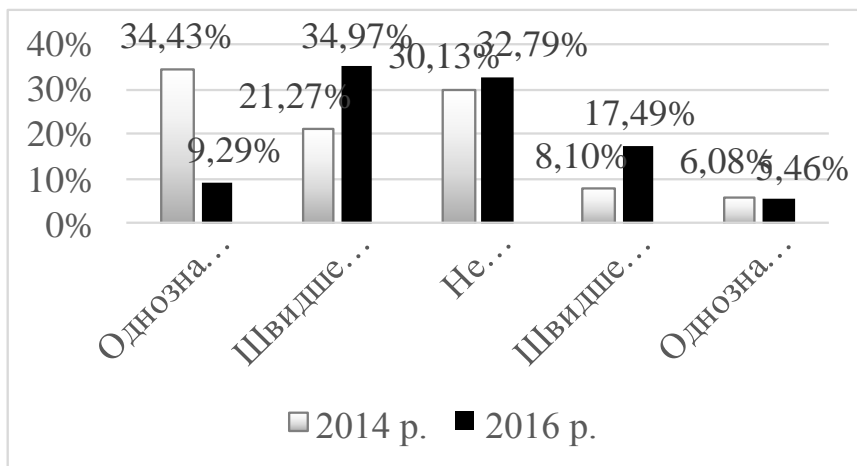

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання “Де Ви бачите своє майбутнє?”, 2014 р., 2016 р.

У 2014 р. найбільше респондентів були впевнені в тому, що залишаться в Україні (34,43%), доповнює цей високий результат варіант “Швидше в Україні” (21,27%). Але на другому місці за кількістю виявились студенти, які ще не визначились (30,13%). Значно меншими були результати тих, хто бачив своє майбутнє поза Україною. Припускали можливість свого майбутнього за кордоном 8,1%, а були впевнені у виїзді до іншої країни всього 6,08% респондентів. У 2016 році ми побачили значні відмінності у поглядах студентів на це питання. Значно зменшилась кількість тих, хто впевнений у виборі України (до 9,29%), але зросла кількість тих, хто вагається, все-таки надаючи перевагу Україні (34,97%). Як і раніше, другою за кількістю групою респондентів виявились ті, хто не визначився (32,79%), майже незмінною залишилась кількість тих, хто впевнений у своєму майбутньому за кордоном (5,46%). Водночас, значно зросла кількість п'ятикурсників, які бачать своє майбутнє швидше за кордоном (17,49%). Тобто, загалом зменшилась впевненість студентів у власному майбутньому в Україні, і зросла кількість тих, хто розглядає різні варіанти – залишатися в Україні чи виїжджати за кордон.

Якщо в 2014 р. основними причинами для виїзду за кордон були безробіття, можливість професійної реалізації за кордоном та підвищення матеріального статку, то в 2016 р. саме різниця між зарплатами стала найважливішим фактором. Водночас, бажання оволодіти навичками і вміннями, недоступними в Україні, корупція, якість медицини та ін. були і залишаються лише додатковими

стимулами для міграції. У 2014 р. студенти стверджували, що найважливішими причинами не виїжджати з України були наявність в Україні сім'ї та патріотизм. У 2016 р. для більшості респондентів причиною залишитись була сім'я (77,60%), водночас, патріотизм вибрали лише 28,96%.

Вказуючи бажаний термін міграції, в 2014 та 2016 роках найчастіше студенти обирали різні варіанти від кількох місяців до року. Але у 2016 р. зросла частота вибору варіантів “на 2-3 роки” та “ще не визначився”. Тобто, як і в баченні свого майбутнього, у студентів збільшується невизначеність вибору. Але попри зростання бажаного терміну, домінування варіантів довгострокової міграції залишається позитивним фактором, адже саме такий тип міграції не призводить до остаточної втрати людського капіталу.

Проблемною для України загалом та системи освіти, зокрема, є робота українських мігрантів не за фахом [12]. Більшість (77,14%) опитаних у 2014 р. студентів відповіли, що готові працювати не за фахом, зокрема, тимчасово. У 2016 році частка таких відповідей зросла до 80,36%, насамперед, за рахунок тих, хто готовий до тимчасової роботи не за фахом (51,79%). Водночас, однозначно ствердно відповіли на це питання менше респондентів – 28,57% проти 44,08% у 2014 р.

Серед бажаних країн для міграції найчастіше респонденти вказували США, Німеччину та Польщу. Водночас, бажання і можливість трудової міграції найчастіше поєднується у виборі Польщі, що теж дає надію на полегшене повернення мігрантів внаслідок географічної близькості наших країн.

На питання “Як може вплинути на Ваші плани встановлення безвізового режиму з Європейським Союзом?” найчастішою відповіддю була “буду частіше їздити до Європейського Союзу з туристично-відпочинковою метою” (2014 р. – 46,56%, 2016 р. – 67,67%). У 2016 р. значно зросла кількість респондентів, які обрали варіант “зможу тимчасово підпрацювати в ЄС (54,10%). В 2014 р. такий варіант обрали 15,78%. Тобто, із наближенням перспектив візової лібералізації зростає очікування полегшення короткострокової міграції. Крім цього, більшість (56,28%) респондентів, опитаних у 2016 р. вважають, що візова лібералізація дозволяє працевлаштування в ЄС. А 29,51% вважають, що вона дозволяє постійно проживати в ЄС. Знають, яким буде термін безвізового в'їзду менше третини респондентів (31,15%). Попри те, що візова лібералізація може у непрямої спосіб полегшити трудову міграцію, в умовах, коли майже половина (49,42%) респондентів стверджують, що вони погодилися б на неофіційне працевлаштування за кордоном, можна очікувати неоднозначних наслідків для людського капіталу України. Наші висновки частково корелюють із результатами дослідження GFK Ukraine, що свідчать про зростання частки громадян, які схильні погодитися з ризикованими пропозиціями щодо роботи за кордоном [13, с. 9]. Така ситуація доповнює тенденцію, яку фіксує дослідження МОМ, проведене в 2016 р., а саме зростання обсягів нерегульованої міграції на кордонах ЄС з Україною (кілька тисяч осіб щороку), що автори вважають все ще невисоким рівнем, порівнюючи із ситуацією в Південній Європі [14, с. 34].

Тобто, і наші, і загальноукраїнські дані свідчать про ризик зростання, зокрема, нерегульованої міграції. Це виклик не лише для країн ЄС, а й для України, громадяни якої мають все більше шансів маргіналізуватись за кордоном, формуючи все більшу групу обмежених у правах порушників законодавства країни призначення. Зокрема, це стосується молоді – значна частка опитаних готова працювати не за фахом (втрачаючи кваліфікацію) і неофіційно (знижуючи свій соціальний статус в країні перебування).

Таким чином, в сучасних умовах, коли міграція стає соціальним фактом, знеособленою тенденцією, яка охоплює не лише конкретних людей, а впливаючи

на суспільство загалом, вона постає перед Україною як серйозний виклик, зокрема, з огляду на нагальні потреби модернізації.

Наші дослідження міграційних настроїв студентів показують, що у питаннях, які стосуються не лише потенційної короткострокової міграції, а й того, де довгостроково буде реалізовуватись їхній кваліфікаційний та соціальний капітал, за останні два роки спостерігаються негативні тенденції. Опитані студенти у баченні своїх перспектив більше орієнтовані на Україну, але за ці два роки зменшилась впевненість студентів у власному майбутньому в Україні і зростає частка тих, хто розглядає різні варіанти – залишатися на Батьківщині чи виїжджати за кордон. У питанні бажаного терміну трудової міграції переважають варіанти короткострокової міграції, яка є найсприятливішим варіантом для збереження людського капіталу України. Але в 2016 році спостерігається збільшення бажаного терміну міграції. Також зростає і без того висока частка згідних на неофіційне працевлаштування. Тому, зважаючи на погану поінформованість щодо умов візової лібералізації та очікування від неї можливості трудової міграції, варто очікувати від цього процесу неоднозначних наслідків для людського капіталу, а отже і для ресурсу модернізації України.

З допомогою і навіть під тиском структур ЄС Україна поступово реформує власні державні та громадські інститути. Але в рамках цих інститутів та під їх впливом повинен реалізовуватись людський капітал, без чого неможлива повноцінна модернізація. Міграція – неодмінний супутник модернізації, це її закономірний наслідок і один з факторів подальших перетворень. Але для збереження і зростання людського капіталу держава повинна сформулювати ефективну міграційну політику, створити умови для використання позитивних наслідків міграції і для доповнення еміграції рееміграцією та імміграцією.

Список використаних джерел

1. *Р. Инглхарт*. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2 Ingleheart_Postmodern.pdf
2. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
3. *World Values Survey* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>
4. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка / Пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
5. *Критц М.* Международная миграция при множественности стран назначения / М. Критц // Мир в зеркале международной миграции: Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М.: МАКС-Пресс, 2002. – Вып. 10. – С. 112–129.
6. *Баччи М. Л.* Демографическая история Европы. Серия “Становление Европы”. Перевод с итальянского А. Миролубовой СПб.: Александрия, 2010. – 304 с.
7. *Массей Д.* Синтетическая теория международной миграции / Д. Массей // Мир в зеркале международной миграции: Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М.: МАКС-Пресс, 2002. – Вып. 10. – С. 112–129.
8. *Бутко М., Дерій Ж.,* Людський капітал в контексті глобальних викликів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jm/soc_gum/sre/2012_7/127.pdf
9. *The Human Capital Report 2016* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/HCR2016_Main_Report.pdf
10. *Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nber.org/chapters/c4126.pdf>
11. *Скориніна О.* – Погребна. Соціально-психологічний портрет студентської молоді м. Харкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.hnpu.edu.ua/ojs/polisoc/article/view/2452/2724>
12. *Осацька Ю.* Сучасний стан та особливості зовнішньої трудової міграції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe
13. *Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf
14. *Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні, 2016 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf 15. *Міграційні настрої населення України, вересень 2016 р.* Соціологічна група “Рейтинг” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/getfile/227/rg_migration_092016_press.pdf.

Юрий Марусик

**МИГРАЦИОННЫЕ НАСТРОЕНИЯ СТУДЕНТОВ СКВОЗЬ ПРИЗМУ
МОДЕРНИЗАЦИИ УКРАИНЫ**

(НА ПРИМЕРЕ НУ “ЛЬВОВСКОЯ ПОЛИТЕХНИКА”)

В статье на примере НУ “Львовская политехника” освещены миграционные настроения студентов сквозь призму модернизации страны в течении первых десятилетий ее независимости.

Ключевые слова: Украина, модернизация, миграция, студенты, потенциал, ценности, “Львовская политехника”.

Yuriy Marusyk

**MIGRATORY MOOD OF STUDENTS IN THE LIGHT OF THE MODERNIZATION
OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF NU “LVIV POLYTECHNIC”)**

On the example of NU “Lviv Polytechnic”, the article illustrates the migratory moods of students in the light of country modernization during the first decades of its independence.

Key words: Ukraine, modernization, migration, students, potential, values, “Lviv Polytechnic”.

УДК 94(477.82)

Олекса Мирний

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ЇХ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Основна ідея матеріалу полягає у припиненні маніпулювання та політизації трагічними історичними подіями українсько-польських відносин та їх однобокого тлумачення. Оскільки погіршення співробітництва між Україною та Польщею вигідне, у першу чергу, третій стороні.

Ключові слова: українсько-польські відносини, ОУН, УПА, Україна, Польща.

Протягом останнього часу відбувається зростання антиукраїнських настроїв серед польської громадськості. Зокрема, кінець 2016 – початок 2017 р. ознаменувався різким погіршенням українсько-польських відносин як на офіційному державному, так і на регіональному рівнях, що підтверджується зростанням кількості випадків дискримінації місцевих етнічних українців за їхньою національною приналежністю у східних прикордонних з Україною регіонах.

Наразі в РП дедалі більш широкого розмаху отримують антиукраїнські настрої, які підігруються широким розповсюдженням у польських ЗМІ матеріалів щодо “злочинів” ОУН-УПА проти мирного польського населення. Зазначене зумовлюється загостренням, протягом останнього часу, нав’язування українській стороні польської версії історичних подій, а саме, в період активної діяльності ОУН (1921–1939 рр.). Проте, українсько-польські конфлікти сягають часів I та II Речі Посполитої, яка після захоплення територій Західної України та подальшого її включення до складу Польщі здійснювала кроки, спрямовані на нівелювання національної ідентичності українців.

Відомий польський політик Тадеуш Голувко заявляв свого часу, що на Волині “ситуація виглядає найгіршою, бо там українська свідомість прокидається із стихійною силою і, внаслідок безглузких переслідувань і поборювання позлочинному дурною й шовіністичною адміністрацією, формується під прапором ненависті до польського народу й держави”. Це застереження пролунало ще в 1926 р., але протягом наступних років політика щодо українців стала ще брутальнішою. Саме напередодні війни були прийняті й почали втілюватися урядові програми прискорення насильницької національної асиміляції українців Галичини, Холмщини, Волині. У деяких районах Волині “навертанням” на “польську віру” займалися військо і Корпус прикордонників (КОП) [1, с.13–14].

Тому, не слід так однобоко тлумачити історичні процеси, які відбувалися тоді на території Західної України, яка входила до складу Польщі, оскільки якщо ми говоримо про 30-ті рр. особливо, можемо бачити, що польська влада вчинила масове нищення українства і фізичне, і духовне. Вона відкрила концтабори для українців. Зокрема, такі страшні, як Береза Картуська. Все це викликало супротив. Саме на хвилі цього народжується і утверджується на українських етнічних землях ОУН, яка ставить за мету відродження української держави. Не було в цей час іншої сили, яка б могла захищати українство. Саме ОУН береться за це, бо світове співтовариство не втручалось, воно кинуло українство на потаву. Ніхто не слідкував за тим, як дотримується рішення Ради амбасадорів від березня 1923 р. про надання Польщею автономії для українства. Ніхто його не

захищав, його забули. Користуючись цим Польща робила все для того, щоб винищити українство [2].

Безглуздо й не справедливо кожне вбивство українця приписувати “польським шовіністам”, а кожне вбивство поляка – “українським націоналістам”. Цивілізоване людство відмовляється від засади колективної відповідальності, яка служить розпалюванню міжнаціональної ненависті [1, с. 16].

Такий деструктивний вплив однобокого трактування польською стороною спірних подій українсько-польської історії негативним чином позначається як на інтересах України, так і Польщі.

Політизація “проблемних питань історії України та Польщі” призведе до їх використання Росією, яка вдасться до інформаційних спекуляцій з цієї проблеми, створить можливості до втручання РФ у внутрішні справи РП через приховану співпрацю з праворадикальними націоналістичними організаціями та партіями на території Польщі, подальшого їх використання у власних інтересах. Подібний поворот подій є вкрай небажаним як для України, так і Польщі.

Такі дії польської сторони також призведуть до того, що підірвуть політичні позиції РП в Європі та послаблять вплив офіційної Варшави в Євросоюзі.

Необхідний пошук компромісу у питаннях історії взаємовідносин України та Польщі у ході діалогу фахівців, політологів, науковців як з української, так і польської сторони, створення підґрунтя для організації та проведення дискусійних майданчиків, які дадуть відповідь на питання – кому наразі найвигідніше “вбивати клини” між Україною та Польщею.

Слід використовувати наявні двосторонні механізми, у т. ч. Парламентської асамблеї України та Польщі, Форум партнерства під егідою МЗС, Форум істориків під егідою МЗС, Форум істориків під егідою Інститутів національної пам’яті України і РП для недопущення однобокого трактування історії.

Незважаючи на тимчасові непорозуміння між двома країнами, українська сторона прагне всіляко підтримувати стратегічне партнерство з РП та добросусідські відносини, поглиблювати двосторонню співпрацю, задля чого уникає будь-яких критичних висловлювань щодо дій польських військових формувань та організацій проти українського мирного населення під час Другої світової війни.

Погіршення відносин між Україною і Польщею лежить у фарватері інтересів Кремля, який прагне ініціювати розкол як між Києвом та Варшавою, так і всередині ЄС.

“Мені здається, що люди в Польщі, які стабільно підтримують в напруженому стані проблему польсько-українських взаємин 70-річної давнини, мають дві цілі. Перша – внутрішньо-політична, щоб мати постійну підтримку так званих “кресов’яків” – вихідців із колишньої східної Польщі, яка після війни відійшла до України та Білорусі. Ці кола дуже активні, видається, що вони черпають свою активність завдяки значній фінансовій підтримці, в тому числі і з Росії. Вона зацікавлена у тому, щоб стосунки між Україною і Польщею не налагоджувалися” [3].

З огляду на викладене, політичним колам двох країн необхідно відмовитись від маніпуляції та одностороннього трактування історичних процесів з метою отримання політико-ідеологічних та електоральних переваг, при цьому паралельно погіршуючи взаємовідносини та створюючи передумови для їх подальшого ускладнення у перспективі. Водночас, слід зосередитись на політиці об’єднавчих процесів та продуктивній комунікації, спільного дослідження історичних подій професійними експертами-істориками з метою уникнення спекуляції трагічних моментів українсько-польської історії.

Список використаних джерел

1. У пошуках правди // Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20–23 травня 2003 р. 2. *Грабовський С.* Пацифікація – сумна сторінка польсько-українських стосунків / С. Грабовський, М. Стріха [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vox.com.ua>osnovu>2005/09/20>. 3. “Це не та формула, за якою можна йти на порозуміння” – доктор історичних наук Іван Патриляк про Волинь-1943, gazeta.ua, 26.06.2013.

Алексей Мирный

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ИХ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ

Основная идея материала заключается в прекращении манипулирования и политизации трагическими историческими событиями украинско-польских отношений и их однобокого толкования. Поскольку ухудшение сотрудничества между Польшей и Украиной в первую очередь выгодно третьей стороне.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, ООН, УПА, Украина, Польша.

Olexa Myrnyi

THE HISTORICAL RETROSPECTIVE OF UKRAINIAN-AND-POLISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF THEIR FURTHER DEVELOPMENT

The basic idea of the material is to stop manipulating and politicizing the tragic historical events of the Ukrainian-Polish relations and their one-sided interpretation. As the deterioration of cooperation between Poland and Ukraine is primarily beneficial to a third party.

Key words: Ukrainian-Polish relations, OUN, UPA, Ukraine, Poland.

УДК 94(477)

Йосип Герега

ПРАДАВНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

У статті автор розглядає археологічні та історико-культурні пам'ятки України, зокрема Тернопільщини, крізь призму світової історії. Особливу увагу приділяє скіфським похованням та трипільській культурі.

Ключові слова: Україна, Тернопільщина, прадавня історія, археологічні та історико-культурні пам'ятки, трипільці.

Україна, зокрема, Тернопільщина своїми археологічними та історико-культурними пам'ятками займає провідне місце у світі. Це підтверджують зарубіжні та вітчизняні історики. Так, литовська дослідниця Марія Гімбутас із Гардвардського університету (США) та вчені її кола відносять прашурів скіфів (культуру одомашнення коней) до V–IV тис. до н. е. Професор історії Девід Рол (Англія), зазначає, що “центр курганної культури в регіоні, що прилягає до Північного Причорномор'я, на початку III тис. до н. е. отримав назву IV курганної культури” [9, с. 293].

Автори збірника “Україна – Європа” стверджують, що за відомостями пізньоантичних авторів (Помпей Трог, Юстін, Павло Оросій) скіфи досягли панування в Європі й Азії близько 3553 р. до н. е. (часів розвитку трипільських протоміст) від Дністра до Дніпра [28, с. 60]. А історик С. К. Спасько, спираючись на Геродота, писав: “Скіфські племена заселяли теперішні українську землю, центральну Європу від Балтійського (Скитського) моря і до самого Дунаю (Істру). Вони заселяли Балкани, включаючи землі сьогоднішньої Греції; в Малій Азії (Анатолії, нинішня Туреччина) створили державу – Гетитія зі столицею Гатта (Хата). Найчисельнішими на Пелопоннесі були дорійці та атенці; які походили від старого скіфського племені – пеласгів..., що мовою пеласгів розмовляли македонці – дорійці [23, с. 20–21]. Як відомо, в 722 р. до н. е. основні сили скіфів повернулися до Північного Причорномор'я, де вже століттями правили кіммерійці, що займали територію між Доном і Дністром, а також Кримський і Таманський півострови. Кіммерійці не були прибульцями з Азії. Як довів дослідник білогрудівської археологічної культури професор П. П. Курінний, кіммерійці прийшли із Середньої Наддніпрянщини, що їхня культура – це продовження трипільської, пристосованої до умов табунного скотарства [22, с. 56].

На початку V тис. до н. е. саме “степовики” зробили гіпертехнологічний прорив – приручили коней. Лише біля села Деревки на Дніпропетровщині виявлено близько 6 тис. кісток цих благородних тварин, на щелепах яких – сліди від упряжі. На східноукраїнських теренах було знайдено і перші колеса такої же давнини (за 2 тис. років перед шумерами, 3,5 тис. – перед єгиптянами, 6,5 тис. – перед мезамериканцями) [21, с. 69].

Тернопільщина, зокрема південна її частина, Борщівщина, у свій час були в центрі прадавньої трипільської культури. Її тут виявлено за 70 років до того, як це зробив В. Хвойка у с. Трипілля під Києвом у 1893 р. Якщо археологи Європи і світу знаходили десь поодинокі кістяки прадавніх людей, то на Борщівщині, зокрема в печері Вертеба, в одному із залів знайдено поховання 25 осіб. Подекуди тут знаходили й одиночні могили, що засвідчує дослідник цієї культури, директор Борщівського краєзнавчого музею М. Сохацький.

Історик, археолог світового значення М. Відейко пише: “Гени трипільців знайдено!” Упродовж 2005 р. вдалося знайти зразки для трипільської культури. Печера Вертеба виявилась справжньою скарбницею, де збереглися людські кістки, в котрих вдалося виявити ДНК їх власників. Провів це дослідження Олексій Нікітін з Мічиганського університету (США). Вік кісток – 4500–4000 р. Предки господарів Вертеби вели свій родовід від давнього палеолітичного населення Європи, яке жило тут ще з часів льодовика”. Ця культура, за твердженням археолога, була поширена на території, що займала близько 25 % площі Старої Європи (V–IV тис. до н. е.) [5, с. 84].

Як відомо, в післяльодовиковий період на території нинішньої України, і не тільки, внаслідок вологого потепління утворилися нинішні чорноземи. Витвір природи, який неможливо штучно створити, дав поштовх для зародження землеробства на цій території. Археологи підтверджують, що предки трипільців йшли від річки Прут до Дністра, із заходу на схід. Древні землероби швидко оцінили значимість захищених теплих долин Трансільванії і Прикарпаття (нині територія Угорщини, Румунії і Словенії), де виникла культура землеробства вже у VII–VI тис. до н. е. А вже під Києвом в районі сіл Верем’я і Трипілля, найбільш ранні поселення датують близько 4200–4100 рр. до н. е. Понад тисячу років знадобилося для освоєння трипільцями землі між Дністром і Дніпром [7, с. 60–68].

Уже в V тисячолітті до нової ери наші предки трипільці (пеласги) на чорноземах України будували величезні поселення по 450–150 га. Лише на Черкащині їх виявлено понад 20. Наприклад, у 2012 р. на околиці села Небелівка на Кіровоградщині українсько-британська археологічна експедиція виявила місто трипільців середини IV тис. до н. е. із кульовою спорудою – храмом. Вчені-археологи М. Відейко (Україна) та Джон Чепмен (Англія) переконали, що понад шість тисяч років тому тут молилися наші пращури, а померлих хоронили на громадських кладовищах. І це було за півтори тисячі років до появи Стоунхенджу й за тисячу років до пірамід в Єгипті [33]. Після Другої світової війни англійські дослідники, вивчаючи руїни стародавнього храму Стоунхенджу, дійшли висновку, що його побудували пришельці з берегів Дніпра, які проникли через Нормандію і принесли із собою бронзові вироби. Бронзу на території України наші предки виплавляли уже в ті часи, про що свідчать копальні на Донеччині біля м. Бахмута (Артемівськ). Мідні та бронзові вироби трипільців знаходили майже по всій території Тернопільщини.

У ті ж часи наші предки із перенаселеного Правобережжя поступово переходили на лівий берег Дніпра, де були безмежні степи для випасання худоби. Лівобережники уже тоді їздили на бистрих конях, добре озброєні та вишколені своїми князями-патріархами. Академік В. Д. Даниленко зробив висновок, що в розвитку неоліту особливе місце займає Північне Приазов’я, де виявлено культуру ще докерамічних часів... Приазов’я і Дніпровські пороги були епіцентром формування культури неоліту в Європі. А центром, серцем сколотів був басейн річки Конка, де знаходився Геррос. У 80-х роках XIX ст. Д. І. Самоквасов нарахував тут біля 500 могил – курганів насипаних нашими предками своїм князям.

Прадавня Трипільська цивілізація на просторах – від Рейну до Гангу

Доктор археології, академік УНАН Леонід Залізняка пише: “Відокремлення скотарства в самостійну галузь відбулося спочатку на південно-східному крилі праїндоевропейців, тобто в лісостепах та степах України. Тому перший імпульс до індоевропеїзації Євразії походить саме звідси. Рухливість скотарів поширюється степовою зоною на схід – в Азію та на захід – на Балкани. Разом із ними поширюється не лише праїндоевропейська мова, а й весь ранньогосподарський культурний комплекс (відгінний тип скотарства м’ясо-молочного

напряму, колісний транспорт, тяглові тварини, вершництво, патрилійний мілітаризований суспільний устрій, військова еліта, відповідні культу, степовий поховальний обряд тощо)” [4, с. 99].

Як відомо, від VI–V тис. р. до н. е. аж до IV ст. н. е. тривала на цих просторах спільнота, яка розмовляла прадавньою мовою, що була близькою до скіфської – санскритом. Цікаві сліди трипільської цивілізації в країнах Південно-Західної Азії, зокрема в Ірані, Афганістані, Іраку, Туреччині. Між іншим, професор Р. Гіршмен (Сорбонна, університет у Парижі), який у 1941–1949 рр. робив успішні розкопки на території Ірану, наголошує: “Між II і I тисячоліттями до н. е. праукраїнці панували над Іраном 700 років”. Навчали їх сонцепоклонницької віри, котру визнавав увесь світ, господарювання, промисловості й золотарства. Тому іранські золоті вироби дуже нагадують проукраїнські (скіфо-кіммерійські), сакські (скіфські) на сучасних теренах Казахстану, де була праукраїнська держава Кушанів майже 5 тис. р. аж до 375 р. нової ери. Крім того, золоті вироби колишньої Тракії дуже цікаві й також подібні своєю технікою виконання до праукраїнських [13, с. 210].

Кельти – гали – русини

Відомий ірландський вчений Даїті Огогейн пише, що на подальший розвиток народів, що населяли Кельтику (Європу), мали переселенці зі сходу, серед яких були “носії діалектів, названих філологами індоєвропейськими, тобто діалектами фундаментальної мови, що постала десь на південному кордоні Європи з Азією й поширювалася як на схід і південний схід Азії, так і на захід Європи... Особливо могутній конгломерат, що проявився у західній частині краю, розмовляв індоєвропейським діалектом, який може означати як “протокельтський” [11, с. 5–6].

Кельти, що проживали на величезній території (яка звалася Кельтика) від Волги аж до Балкан і Атлантики, вклонялися Богу Сонця (Коло), називали себе ще й дітьми Богині Дани. І за основний символ своєї релігії мали свастику. Цікаво, що свастика (звідси й символ – хрест) уперше зустрічається в Мезинській цивілізації ще до XII тис. до н. е.! Приблизно у цей час, як свідчать археологи, з’являється символ хреста і на “вотчині” кельтів-русинів в Галичині (Львів).

Англійський дослідник Д. С. Прічард пише, що кельти-гали мали скіфське походження і були вихідцями з нижньої Галичини. До початку I тис. до н. е. вони заволідали майже всією Європою. Були високі на зріст, мали білу шкіру, добрі м’язи, русяве волосся, довгі козацькі вуса, розвинену музичну та пісенну культуру, уважно ставилися до свого зовнішнього вигляду – культ краси. Улюбленою зброєю кельтів-галів (як і у скіфів) була сокира бойова та ритуальна зброя, а також – як господарський інструмент. Її ще називали кельтом – від українського “колоти, розколювати, звідси – колун”. Цілком ймовірно, що галів стали називати кельтами саме з цієї причини. Цікаво, що віртуальне володіння сокирою – кельтом зберігається і до нині у мешканців Карпатського регіону України, де в кожній гуцульській родині є ритуальна сокира (бартка, кельт), котра ще донедавна була обов’язковим атрибутом дорослого чоловіка.

Стара Русь (Руськолань) зі столицею Голунь

Дослідник Синської землі Сергій Піддубний звернув увагу на запис у Велескнизі: Колань (Голунь) “був славний і три сотні градусів сильних мав, а Киеград мав менше – на півдні десяток градусів і все”. Баварський географ IX ст., до речі, теж свідчив, що в уличів, які мешкали в Прибужжі, було 318 міст. Саме у цьому регіоні в селі Медвин було виявлено стовп із записом “БУДІА ГОЛУНІА СЕРЦІА СЕРЦІАМА НАСІМІА” – “Буде Глунь – серце серцями нашими”.

У “Повісті минулих літ” згадує про уличів і Нестор Літописець: “Дуліби жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі й тиверці сиділи по другому Бугу і по Дністру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові

і по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки “Велика Скитія” [17, с. 8].

Уличі (уголичі) – це мешканці Голуні. Вони займали територію від Дніпра до Прута і Галичини, від Чорного моря до річки Рось. Геродот, до речі, теж згадує Голунь (Гелон). “Будини – це великий і численний народ. Вони мають світло-сині очі і ясне волосся. У їхній країні є дерев’яне місто, що називається Гелон. Воно оточене дерев’яним муром, високим і цілком із дерева, та довгим – із кожного боку на тридцять стадій. Будинки і святилища в них також із дерева”. Ми понині знаходимо їхні сліди на Синській землі, зокрема, будівельників і господарів найбільших свого часу протоміст поблизу Майданецького, Тальянків, Перегонівки, Лезезіно, Сушківки, Володимирівки, в назвах сіл Буда на Хмельниччині, Вінничині, Київщині. Найбільше, на мій погляд, цих назв на Тернопільщині – Буданів, Будилів, Будки, Будова, Бутин, Хутор Будилів Бучацького р-ну. Та й, мабуть, такі назви як Бутин, Буцики, Буцнів, Бучач теж отримали назву наших предків-будинів, але пізніше, як це бувало часто, ця вимова змінилася. Місцевість, яку ми розглядаємо, – Поділля, Геродот взагалі називає священною – Ексампей, або Святі Дороги.

Столицею гелонів – галів – будинів було місто Гелон (сьогодні Більське городище на Полтавщині). Це велике городище над Ворсклою сягає трипільського періоду. Після знищення Гелону й втечі Дарія, гали – будини не відбудувували свого міста, а подалися на територію нинішньої Волині, Галичини й Підляшшя, де мешкало плем’я неврів. Це вже було друге переселення галів на захід. Перше відбулося між 2300–1300 рр. до н. е., коли гелони, будини й частина сарматів, перейшовши Дніпро, розсіялися по всьому Правобережжю. Велика частина гелонів осіла на території Підкарпаття та Поділля, що згодом дали назву Галичині. Вони скоро акліматизувалися і дуже розмножилися, тому почали шукати нових земель над Дунаєм, Дністром і на Поділлі. Римляни називали їх галлами, а греки – кельтами. У 392 р. до н. е. вони перейшли Карпати й опинилися в Паннонії і Богемії. Перейшовши перевал в Альпах, під проводом свого короля Бренна (нині перевал так і зветься Брененський), подалися на територію нинішньої Італії, де уже були кельто-гальські племена, ще з часів першої їх міграції зі Сколотії десь близько 2000 р. до н. е. Археологи знайшли той самий посуд, що й на території України. А етруски себе називали “расенами” або “русинами”, прийшли в Італію у IX ст. до н. е., принесли із собою високу культуру і письмо. Прихід етрусків співпадає із розвалом Гетитської імперії у Малій Азії. Їхня зброя була продуктом із Праукраїни, а основою їх письма стала фінікійська абетка (19 букв), яку після прийняв Рим.

Українська сторінка в історії Риму

Сергій Піддубний переконаний, що римляни – це ромари, які спочатку мешкали на українській землі, а потім перебралися на територію сучасної Італії. У Криму вони залишили назву найвищої гори – Роман-Кош, назву міста Ромни на Сумщині, село Романівка на Тернопільщині. На старих картах можна побачити місто Романів та село Ромейківка на Черкащині. А Сергій Павленко пише, що “в Італії є один Рим, а на Чернігівщині – десять!” [33].

Зрозуміло, що така кількість назв урочищ, населених пунктів не випадкова... В Україні досі існує приказка: “Пройти Рим, Крим і мідні труби”. Це не просто гра слів, бо Рим і Крим були сусідами не лише в приказці. “Отже, не тільки греки, а й римляни списали свою історію з нашої...”, – пише С. Піддубний. – Але якщо Троянську війну змогли перенести на 5 століть у глиб віків, змістивши Іонійське море до Апеннін, а кримсько-таманські Аттеки видати за столицю Давньої Греції, то хіба важко було зліпити ще одну брехню про Рим? На його думку, Рим було побудовано якщо не на місці Трої, то десь недалеко від неї... а походеньки Юлія Цезаря по Європах, Африках та Азіях – це суцільна вигадка. Бо

всі ці події відбувалися в межах щонайменше тисячі кілометрів на одному материка, а не на кілька тисяч кілометрів. Те, що Цезар спустошував капища і храми повні багатих жертв і грабував міста саме української Галії – Галичини, “від чого у нього з’явилося стільки золота, що він розпродував його по Італії і провінціях на вагу”, – як пише Светоній, то у “французькій Галії” не було що грабувати, бо і її просто ще не існувало. Натомість агатирси (вони ж і галли – гілейці), які мешкали в районі Поділля – Карпати, за свідченнями Геродота, мали доволі багато золота. Очевидно, що так звана Римська імперія займала територію історичного українського краю – від Кубані, Тамані і Криму аж до Вісли. Про що свідчать топоніміка та безліч знахідок на нашій землі римських монет. А так звані Троянові вали, що сягають у давнину II ст. до н. е., то чи не є це все надбання наших предків з часів Прадавньої Української держави – Трої. Підтвердженням цьому є десятки топонімів, що до нині збереглися на українських землях: Троянівка, Трояни, Троянка, Трикрати, Трипілля, Ятрань... [19, с. 142].

Троянові вали знаходяться на території Румунії, на нижньому Дунаї. Назву Троянові вали мають і давні оборонні вали під Кам’янцем-Подільським. Вони захищали околиці міста зі сходу – від Сатанова до Комарова, у яких досліджено збережені кам’яні споруди римських часів, – того ж типу що й у Жванці, Ольвії, Скельці, Прибережному, Керкінітіді, Хараксі. Архітектор О. Пламаницька в 1985 р. дійшла висновку, що Кам’янець міг бути римським військовим табором. Адже поза центром міста регулярності плану міської забудови нема. Під час розкопок тут знайдено речі перших століть нашої ери, а у малих південних вежах №1, 3 та пілонах мосту відкрито частини муровань II–III ст. [27, с. 45–46].

Цікаво, що Геродот у 8-й книзі “Історій” перелічив сім народів, що мешкали на Пелопоннесі – Криму, були там й етолійці – італійці. А Птолемей на своїй мапі взагалі показує Рим на місці Києва. Святослав Хоробрий називав римлян навіть не сусідами, а ріднею, – наголошував Славосмисл (IX ст.) і спростував Вергілія про заснування Риму Енеєм. А це слід розуміти, що Рим було побудовано якщо не на місці Трої, то десь недалеко від неї.

Сергій Піддубний наголошує: “Важко перевірити, що троянець Еней з Ілліона (Ольвії, Миколаївська обл.) міг шукати собі пристанище аж на Апеннінах, в той час, коли зовсім поруч був малозаселений Крим. Саме в Криму він оселився, заснував місто і народив сина Асканія. Тут проти нього оголосили війну не латиняни, а атеняни (атенці – афінці). За допомогою війська етрусків (русинів), тобто своїх співвітчизників теукрів, Еней зламав опір ворогів і став засновником нації, яку потім римляни, як і греки, видаватимуть за свою...” [19, с. 193].

Доктор історичних наук, професор Девід Рол (Англія) про Енея і біженців із Трої пише: “Походження і заснування самого Риму залишається предметом “гарячих дискусій”. Перекази просто не узгоджуються з археологічними свідками і датуванням, що знову є самим спірним питанням. Історики античного Риму для ув’язки легенди про заснування Риму Ромулом за Вергілієм видумали цілу династію царів із Альба Лонги, яка відсувала Енея в XII ст. до н. е., до якої не можна ставитися як до істинних історичних документів [9, с. 572, 576].

Цілком логічно, – скажемо ми. – Якщо римські історики видумали цілу фіктивну династію царів, що ніби правили в Альба-Лонзі до заснування Риму, то що їм вартувало приписати Римській імперії частину прадавньої історії наших предків часів правління Юлія Цезаря.

Родовід українського козацтва

Родовід українського козацтва починається з далеких глибин історії України. Навіть у родоводі Олександра Македонського є проукраїнське коріння.

Двоюрідний брат Олександра Пір II, що правив в Епірі з 319 по 272 р. до н. е., називав себе потомком Ахіла у 20-му поколінні [9, с. 473]. А Олександр Великий,

прийшовши до своїх близьких родичів – (праукраїнців) гетів, звелів спорудити два храми на честь прадавнього Бога Сварога (Зевса) і прадавньої Богині Дани (Дунаю). Тепер стає зрозумілим, чому великий полководець так легко завойовував зближені народи, які розмовляли майже однією прадавньою українською мовою на величезних просторах від Кавказу до Балкан. Він захищав свій народ від іноземних загарбників. Через кілька століть Олександрові Колони, встановлені на знак перемог над персами, як і багато інших пам'яток історії, культури та літератури, були знищені або вивезені творцями нової християнської культури. Всі письмові джерела високоосвіченої Еллади-України потрапили в грецькі монастирі, ватиканські підвали, де їх переробляли на свій лад.

Академік Леонід Залізняк пише про “Історичні корені українського козацтва, як різновиду європейського лицарства, що Україна була відома в пізньосередньовічній Європі як “країна козаків” [4, с. 163, 180]. Серед князів Київської Русі, що уславилися особистими військовими подвигами, згадують, зокрема, хороброго Мстислава, що зарізав Редедю перед полками касозькими, Мстислава Удалого, Всеслава та брата Ігоря.

Царські скіфи, гуни – українські козаки

Гуни, котрі розгромили готів на Дніпрі в 375 р., не вагаючись виступили на захист антів від кривавої сваволі готського короля Вінітара, були царськими скіфами. Анатолій Кіндратенко на підставі аналізу праць греко-латинських авторів IV–VI століть (Амміана, Пріска, Йордана та ін.), Велесової книги, сучасних археологічних та мовознавчих досліджень дійшов висновку, що європейські гуни, які в кінці IV – першої половини V ст. створили імперію від Волги до Рейну, належали до Черняхівських племен і були нашими предками-антами. Гуни європейські ніякого відношення не мають до хунів азійських. Це випадкові близькі назви зовсім різних народів [15, с. 15–23].

“Гунський елемент” слов'янства взагалі відмічається в різних історичних документах. Як відомо, похід об'єднаних сил всього слов'янства проти Риму почався саме із наших земель. “Судьбу Риму вирішила Каталунська битва. Це був тріумф слов'янства, як єдиного етносу. Вона була однією із найграндіозніших, жорстоких, кровопролитних за всю історію людства, аж до битв XX століття”. З обох сторін у ній брало участь більше 600 тисяч чоловік – піших і кінних. За різними даними, у цій битві загинуло від 165 до 300 тисяч чоловік. Гуни були, перш за все, тими варварами, які, за визначенням Ф. Енгельса, “вдихнули нову життєву силу в умираючу Європу...” [24, с. 158, 190]. Це питання ми детально висвітлили в книзі “Корінь слов'янства”, виданій у 2016 р. (Терно-граф, м. Тернопіль, до 25-річчя незалежності України).

Грандіозна Каталунська битва, що поставила на грань загибелі Римську імперію, пізніше доbitу тими же русичами на чолі із соратником уже покійного Аттілі Одоакром, призвели до розподілу Європи на три ареали: германський, романський і слов'янський. А велика Гунія, світова імперія Аттілі, розпалася на низку каганатів.

Центр землі слов'янської

Академік А. Авдєєнко наголошує: “Довгі суперечки на початку XX ст. за право автохтонності в Європі й право називати себе аріями між німцями і слов'янами завершилися на початку XXI ст. Генна інженерія, біоенетика дали нам те, чого ми так давно чекали від археологів та істориків. Дослідження біоенетиків (під егідою ООН) на базі університету ім. Каразіна в м. Харкові поставили крапку: 60 % українців є носіями коду Арія і лише 8 % німців носять цей код. Колиска Європи знаходиться на території України [1, с. 3].

Так що, прадавні предки українців жили на своїй Богом даній території з часів палеоліту. Вони створили у VI–IV тисячоліттях до нашої ери високу трипільську культуру (цивілізацію), якою збагатили культуру народів світу.

Список використаних джерел

1. *Авдєєнко А.* Україна Русь арійська / А. Авдєєнко. – Донецьк: ТОВ “Поліграфбуд” Донеччина, 2012. – 160 с. 2. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. К.: Дніпро, – 1991. – 238 с. 3. *Білінський В.* Україна-Русь / В. Білінський. – Київ: О. Теліги. – 2013. – 375 с. 4. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України / Л. Залізняк. – К.: – 1994. – 255 с. 5. *Відейко М. Ю.* Подорож у трипільський світ / М. Ю. Відейко. – Миколаїв, – 2005. – 212 с. 6. *Відейко М. Ю.* Невідома Україна / М. Ю. Відейко. – К., 2007. 7. *Відейко М. Ю.* Трипільська культура / М. Ю. Відейко. – Харків: – Оліо, – 2007. 8. *Галичанець М.* Наш український Крим життя українців на півострові. Веди краєзнавця. – Тернопіль: Мандрівець, – 2007. – 400 с. 9. *Девід Рол.* Боги Авариса / Рол Девід. – М.: 2011. – 640 с. 10. *Драгоманов М. П.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 685 с. 11. *Дайті Огогейн.* Історія кельтів. – К.: Вид-во. Жупанського, 2011. – 240 с. 12. *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні / О. Знойко. – К., 1989. – 304 с. 13. *Кобилюх В.* Праукраїна і санскрит / В. Кобилюх. – Тернопіль: Мандрівець, 2011. – 512 с. 14. *Канигін Ю.* Шлях аріїв / Ю. Канигін. – К.: Арій, 2011, – 528 с. 15. *Кіндратенко А.* Європейські гуни – предки українців / А. Кіндратенко. – Харків, 2007. 16. *Мак-Ніл Вільям.* Піднесення Заходу. Історія Людської спільноти. – К.: 2011. 17. *Літопис руський...* – К.: Дніпро, 1990. 18. *Огієнко І.* Українська церква. Нариси з історії української православної церкви у двох томах / І. Огієнко. – К.: Україна, 1993. – 289 с. 19. *Піддубний С.* Код України-Русі / С. Піддубний. – Тернопіль: Мандрівець. – 2012. – 325 с. 20. *Паїк В.* Корінь безсмертної України / В. Паїк. – Л.: “Червона калина”, 1995. – 240 с. 21. *Перетятко Ю.* Ода Оріям / Ю. Перетятко. – Т.: Богдан, 2011. – 177 с. 22. *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 1. К.: Либідь, 2002. – 538 с. 23. *Спасько С. К.* Історія України написана у V ст. до н. е. Геродотом / С. К. Спасько. – К.: –ФОП Стебеляк, 2012. – 145 с. 24. *Склярєнко В. М.* та ін. Загадки історії / В. М. Склярєнко. – Харків: Фоліо, 2013. – 380 с. 25. *Субтельний О.* Україна історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с. 26. *Страны и народы.* Научно-популярное географо-этнографическое издание в 20-ти томах. – Москва: Мысль, 1978–1983. 27. *Тищенко К.* Італія і Україна, тисячолітні етновні контакти / К. Тищенко. – К.: 2009. 192 с. 28. *Толстоухов А. В.* та ін. Україна – Європа. Т 1. – К.: 2008. – 570 с. 29. *Чухліб Т.* Невідома Україна / Т. Чухліб. – К.: Наш час, 2008. 30. *Лук'яненко Л.* Від хохла до українця / Л. Лук'яненко. – К.: ТОВ Юрка Любченка, 2014. 31. *Шалагінова О.* Історія стародавнього світу. Підручник 6 кл. / О. Шалагінова, Б. Шалагінов – К.: 2009. – 288 с. 32. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – К.: 1990. 33. *Статті* в “Голосі України” про археологічні та історичні пам'ятки на території України: а) Романюк Л. Знайдено мегаполіс трипільців. – 17 серпня 2012; б) Романюк Л. Знайдено величезний стародавній храм. – 13 вересня 2012; в) В. Бебик відкрив у Львові піраміду! – 17 жовтня 2012; г) Дворний В. – “Кубрат збирає своїх нащадків”. – 12 липня 2012; д) Скобельський Д. Піраміди є не лише в Єгипті. – 20 вересня 2008; е) Краснодарський В. Під Раховом, у центрі Європи. – 26 серпня 2011; ж) Павленко С. В Італії є один Рим, а на Чернігівщині – десять. – 24 квітня 2012 р.; з) Чухліб Т. Віденська битва, або як козаки османів долали. – 14 вересня 2013 р.

Иосиф Гергеа

ДРЕВНИЕ ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ И ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ

В статье автор рассматривает археологические и историко-культурные достопримечательности Украины, в частности Тернопольщины, сквозь призму мировой истории. Особое внимание уделяет скифским захоронениям и трипольской культуре.

Ключевые слова: Украина, Тернопольщина, древняя история, археологические и историко-культурные достопримечательности, трипольцы.

Yosyp Hereha

**ANCIENT MONUMENTS ON THE TERRITORY OF UKRAINE
AND TERNOPIL REGION**

In the article the author considers the archaeological and historical-and-cultural monuments of Ukraine, in particular, of Ternopil region, through the prism of world history. Special attention is paid to the Scythian entombments and Trypillian culture.

Key words: Ukraine, Ternopil region, ancient history, archaeological and historical-and-cultural monuments, Tripillians.

УДК 341:340.6

Юрій Пілюков, Ігор Петришин

**СУЧАСНИЙ СТАН МІЖНАРОДНОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ
СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЗАХИСТУ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ**

Розглянуто сучасний стан міжнародного співробітництва при здійсненні судово-експертної діяльності у сфері захисту суспільної моралі.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, судово-експертна діяльність, суспільна мораль.

Збільшення у державі правопорушень у сфері суспільної моралі, пов'язані з трансформуванням загальної злочинності, як в Україні, так і в усьому світі, є головним фактором, який визначає актуальність досліджуваної тематики. Такі процеси відбуваються під впливом політичних та соціально-економічних змін у світовому співтоваристві.

Зважаючи на те, що правопорушення набули міждержавного характеру, метою дослідження є аналіз сучасного стану судово-експертного забезпечення розслідування правопорушень у сфері захисту суспільної моралі у співробітництві з експертними структурами інших країн.

Ефективна протидія таким злочинам неможлива без прискорення інтеграційних процесів українського законодавства до міжнародних норм права, розширення співробітництва з країнами світу, вдосконалення методик експертних досліджень.

Питання міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності висвітлювались у працях О. І. Виноградової, Т. С. Гавриш, І. В. Лешукової, А. Г. Маланюка, М. І. Пашковського, А. С. Сизоненка, М. І. Смирнова, Ю. М. Черноус, Л. Д. Удалової, О. В. Узунової. Однак питання щодо міжнародного співробітництва у сфері захисту суспільної моралі при здійсненні судово-експертної діяльності не досліджено.

Міжнародне співробітництво у цій сфері врегульовується згідно з чинним законодавством, а саме: Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України, законами України, в тому числі: “Про захист суспільної моралі”, “Про оперативно-розшукову діяльність”, “Про міжнародні договори”, “Про судову експертизу” тощо.

Нормативно-правовою основою дотримання захисту суспільства від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль, є Закон України “Про захист суспільної моралі” (далі – Закон), прийнятий у 2004 році (із доповненнями та змінами в редакції 2015 року). Згідно Закону, суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість [1].

Закон забороняє в Україні виробництво та обіг у будь-якій формі продукції порнографічного характеру, а також виробництво та розповсюдження продукції, яка пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, фашизм та неофашизм, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України, принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою та інші людські цінності [1].

Кримінальна відповідальність за такі діяння передбачена відповідними статтями Кримінального Кодексу України (ст. ст. 300, 301 КК України) [2]. Контроль за додержанням вимог Закону, поряд з іншими органами виконавчої влади та громадського контролю, здійснює в межах своєї компетенції Міністерство внутрішніх справ України.

Зокрема, оперативно-розшукову діяльність з виявлення та документування таких правопорушень забезпечують оперативні підрозділи Національної поліції МВС України, слідчі органи проводять досудове розслідування кримінальних проваджень. Питаннями експертної оцінки відео-, аудіо-, друкованої інформації та інформації на електронних носіях, віднесення її до такої, що завдає шкоди суспільній моралі, розробленням відповідних методик займаються, поряд з іншими державними установами судової експертизи, фахівці Експертної служби МВС України.

Міжнародне співробітництво при проведенні процесуальних дій здійснюється у рамках міжнародної правової допомоги. Стаття 561 Кримінального процесуального кодексу України передбачає можливість проведення будь-яких процесуальних дій, передбачених цим Кодексом або міжнародним договором на території України, у відповідності до запиту про надання міжнародної правової допомоги та на підставі укладених міжнародних договорів [3].

МВС України є суб'єктом укладення міжнародних міжвідомчих договорів [4], окремі положення яких стосуються судово-експертної діяльності.

Розділ IV Закону України “Про судову експертизу” передбачає певні форми міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи [5]:

- проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави (ст. 22);
- залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз (ст. 23);
- міжнародне наукове співробітництво (ст. 24).

Такі форми співробітництва дозволяють фахівцям Експертної служби МВС, поряд з іншими дослідженнями, проводити судові експертизи з питань захисту суспільної моралі, залучати до їх проведення іноземних фахівців, а з метою обміну практичним досвідом, методиками досліджень, приймати участь у спільних наукових конференціях, обмінюватись науковою інформацією і друкованими виданнями.

Механізм впровадження міжнародної діяльності відображено також у Положенні про Експертну службу МВС України, затвердженого наказом МВС України від 03.11.2015 р. №1343. Зокрема, Експертна служба, як система державних спеціалізованих установ судової експертизи у сфері міжнародного співробітництва, має право:

- встановлювати зв'язки з правоохоронними органами, установами судової експертизи і криміналістики інших держав та їх міжнародними об'єднаннями й організаціями, у тому числі й у формі членства в цих об'єднаннях та організаціях;
- сплачувати членські внески за участь у міжнародних організаціях, передбачені їх установчими документами, за наявності відповідних контрактів, двосторонніх або багатосторонніх угод тощо, передбачених законодавством;
- користуватися у межах компетенції відповідними інформаційними базами цих органів державної влади, державними, у тому числі урядовими системами зв'язку і комунікацій МВС України, іншими технічними засобами і мережами (пп. 7, 8, 9 п. 6) [6].

Здобутком у забезпеченні міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності вважається набуття у 2002 році ДНДЕКЦ МВС України членства у Європейській мережі судово-експертних установ (ENFSI), до складу

якої входять 66 провідних експертно-криміналістичних установ з 36 країн Європи [7].

За активної допомоги цієї експертної організації у впровадженні системи якості в 2012 році ДНДЕКЦ МВС України отримав атестат акредитації, яким засвідчено компетентність його лабораторій і відповідність їх вимогам міжнародному стандарту ISO/IEC 17025. Нині за цим стандартом акредитуються лабораторії територіальних підрозділів Експертної служби МВС України [8].

Заслуговує уваги й міжнародне співробітництво Експертної служби МВС України з Міжнародною організацією кримінальної поліції Інтерпол, яка налічує 190 країн світу. Представництво України в цій міжнародній організації з 1992 року здійснює Національне центральне бюро Інтерполу України [8].

Співробітництво здебільшого здійснюється у формі обміну інформацією, пов'язаною з розповсюдженням дитячої порнографії [9]. Аналіз правових засад міжнародного співробітництва Експертної служби МВС України при здійсненні судово-експертної діяльності у сфері захисту суспільної моралі свідчить про наявність достатньо ефективної нормативно-правової бази для її забезпечення. Однак практична реалізація можливостей такого співробітництва здійснюється недостатньо. На думку фахівців, це пояснюється, передусім, відмінністю законодавства України та інших держав. Особливо це стосується положень, пов'язаних з тлумаченням таких понять, як “порнографія”, “дитяча порнографія”, “еротика”, “культ жорстокості та насильства”. Певна відмінність цих понять суттєво ускладнює їх застосування при проведенні досліджень в рамках міжнародного співробітництва.

Не сприяє забезпеченню процесу міжнародного співробітництва відсутність в Експертній службі МВС України затвердженої методики дослідження продукції, що пропагує культ насильства та жорстокості. Окремі положення методичних рекомендацій, які застосовуються при проведенні експертиз у сфері захисту суспільної моралі, не завжди відповідають їх зарубіжним аналогам, відтак для відповіді на окремі питання ініціатор проведення експертизи залучає фахівців з інших галузей експертних досліджень, зокрема, комп'ютерно-технічних, психологічних, лінгвістичних, судово-медичних та інших.

Стосовно експертизи творів, які містять ознаки дитячої порнографії, то за існуючою методикою вона не вирішує питань щодо встановлення віку людини, оскільки віднесення осіб до певної вікової категорії або встановлення наявності в них фізичних вад здійснюють суто фахівці в галузі судової медицини [10].

На думку авторів, усунення зазначених правових суперечностей, приведення у відповідність до міжнародних вимог методик досліджень, а також акредитація лабораторій за напрямом дослідження творів у сфері захисту суспільної моралі за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025, забезпечить у подальшому використання більш ефективних заходів з протидії таким правопорушенням.

У запропонованій розвідці акцентовано увагу лише на окремих правових аспектах міжнародного співробітництва Експертної служби МВС України при здійсненні судово-експертної діяльності у сфері захисту суспільної моралі. Вказана проблематика залишається актуальною і потребує подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Закон України “Про захист суспільної моралі” станом на 09 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>
2. Кримінальний кодекс України : станом на 26 квіт. 2017 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> 4. *Сайт* Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/> 5. Закон України “Про судову експертизу”: станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Офіц. вид. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> 6. *Наказ* МВС України від 03.11.2015 № 1343 “Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15> 7. *Сайт* Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enfsi.eu/about-enfsi/structure> 8. *Чорноус Ю. М., Лопата О. А.* Правові засади міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності / Ю. М. Чорноус, О. А. Лопата // Криміналістичний вісник. – 2016. – Вип. № 1 (25). – С. 10. 9. *Інструкція* про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затверджена наказом МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Держкомкордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 09.01.1997 № 3/1/2/5/2/2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/547806> 10. *Інформаційний лист* “Судово-мистецтвознавча експертиза” ДНДЕКЦ МВС України, Київ-2017., супр. лист ДНДЕКЦ від 16.03.2017 19/9-2/3393.

Юрій Пилуков, Игорь Петришин

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ОБЩЕСТВЕННОЙ МОРАЛИ**

Рассмотрены современное состояние международного сотрудничества во время осуществления судебно-экспертной деятельности в сфере защиты общественной морали.

Ключевые слова: международное сотрудничество, судебно-экспертная деятельность, общественная мораль.

Yuriy Pilyukov, Ihor Petryshyn

**CURRENT STATE OF INTERNATIONAL COOPERATION
IN THE IMPLEMENTATION OF JUDICIAL-AND-EXPERT ACTIVITY
IN THE SPHERE OF PUBLIC MORALITY PROTECTION**

The article considers the current state of international cooperation during the implementation of judicial and expert activity in the sphere of the public morality protection.

Key words: international cooperation, judicial-and-expert activity, public morality.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ІВАНЕНКО О. УНІВЕРСИТЕТИ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) / ВІДП. РЕД. С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 375 С.

Важливою передумовою науково-філософського осягнення поняття європейської цивілізаційної ідентичності є відтворення строкатої мозаїки культурних традицій, що складають духовну спадщину Європи. Монографія старшого наукового співробітника відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України к. і. н. О. А. Іваненко є першим в українській та зарубіжній історичній науці досвідом виявлення, комплексного дослідження й осмислення широкого кола унікальних джерел, що дозволяють реконструювати участь провідних науково-дослідних і культурно-освітніх центрів Наддніпрянської України у розвитку міжкультурного діалогу на теренах Європи.

Дослідивши на мікрорівні маршрути закордонних наукових подорожей вітчизняних учених, програми їхніх стажувань у провідних наукових центрах Європи, що включали в себе, передусім, відвідання лекційних курсів та практичних занять, участь у міжнародних наукових форумах та науково-дослідних проектах, авторка ввела до наукового обігу багатий конкретно-історичний матеріал, що становить підґрунтя для глибшого осмислення макропроцесів культурних взаємовпливів європейських народів. Здійснена в монографії реконструкція інтеграції Харківського, Київського та Новоросійського університетів до європейського науково-освітнього простору упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проливає світло на складну проблематику взаємодії різноманітних етнокультурних елементів у широкому історико-цивілізаційному контексті. Через призму життєвого шляху вітчизняних учених у рецензованій праці розкривається значення міжнародних зв'язків для розвитку найважливіших наукових галузей у Європі ХІХ – початку ХХ ст. З огляду на репрезентативність широкого спектру міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України як суб'єктів культуротворення, формування суспільної свідомості, інтелектуальних засад соціально-політичного розвитку відкривається перспектива осмислення ролі міжкультурного діалогу в збереженні загальноєвропейських духовних традицій як єдиного і, водночас, багатовимірного історичного явища.

Джерельна база дослідження представлена опублікованими і вперше запровадженими до наукового обігу документами з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Одеської області. Здійснений О. А. Іваненко цілісний джерелознавчий аналіз та інтерпретація змісту багатоманітного комплексу недостатньо досліджених і невідомих раніше джерел є надійною базою для подальшого узагальнення динаміки міжнародних культурно-цивілізаційних взаємовпливів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У першому розділі монографії відтворено співпрацю університетів Наддніпрянської України з європейськими науковими установами в царині

гуманітарних і природничих наук у період суспільно-політичних реформ, здійснених у Російській імперії за царювання Олександра II (60–70-ті рр. XIX ст.). Акцентується увага на стажуваннях вітчизняних правознавців та економістів у Гейдельберзькому, Мюнхенському, Берлінському, Лейпцизькому, Льєжському, Брюссельському, Гентському, Туринському, Генузькому, Пізанському, Карловому університетах, Сорбонні, Коллеж де Франс, Школі права м. Парижа та багатьох інших навчальних закладах. Авторка наголошує на критичному сприйнятті вітчизняними вченими зарубіжних систем організації науково-дослідної та освітньої справи, ілюструє їхню зацікавленість діяльністю законодавчих, судових і пенітенціарних установ, місцевих органів влади, перебігом європейського суспільно-політичного життя, зокрема народними мітингами та зібраннями. З інтересом читаються сторінки монографії, присвячені зв'язкам вітчизняних учених-гуманітаріїв із діячем Чеського національного відродження В. Ганкою, засновником Чеської Матиці Ф. Палацьким, академіком Віденської АН Ф. Міклошичем, основоположником сербської літературної мови В. С. Караджичем, лауреатом Нобелівської премії з літератури Т. Моммзенем, президентом Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі, творцем словацької літературної мови М. Гатталою та інш. Висвітлено значення співпраці з європейськими та північноамериканськими науковими центрами з огляду на покращення матеріально-технічного забезпечення університетів Наддніпрянської України, налагодження обміну лабораторним обладнанням, науковою літературою, музейними експонатами. Водночас О. А. Іваненко звертає увагу на приклади недостатнього фінансового сприяння з боку держави міжнародній співпраці вітчизняних учених, яким нерідко доводилося здійснювати закордонні наукові подорожі за власні кошти.

У другому розділі досліджено міжнародні зв'язки Харківського, Київського та Новоросійського університетів у царині історії, філології, філософії, правознавства й природничих дисциплін останньої третини XIX ст., позначеної загостренням економічного й військово-політичного суперництва великих європейських держав та водночас бурхливим поступом науки й техніки, нарощуванням виробничих потужностей, запровадженням новітніх технологій, здійсненням наукових відкриттів, що визначили подальший розвиток світової цивілізації. Розкрито внесок університетів Наддніпрянської України у розвиток інтеграційних процесів у європейському науково-освітньому житті. Яскравою ілюстрацією високого авторитету в Європі вітчизняних науково-освітніх закладів є виявлені О. А. Іваненко у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського вітальні адреси з нагоди 50-літнього ювілею Університету Св. Володимира (1884) від Львівського, Чернівецького, Страсбурзького, Лейпцизького, Карлового, Загребського, Берлінського, Віденського, Геттінгенського, Единбурзького, Римського університетів, Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі, Інституту Оссолінських у Львові тощо. Особливий інтерес становить письмове привітання від Лейпцизького університету, в якому Київ визнано центром східноєвропейської культури. У рецензованій праці знайшли висвітлення такі важливі аспекти міжнародної гуманітарної співпраці, як книгообмін, підтримка вітчизняними вченими слов'янських культурних закладів та національно-визвольних рухів, надання медичної допомоги пораненим під час франко-пруської війни 1870–1871 рр., сербсько-турецької війни 1876–1877 рр., російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

У третьому розділі приділено увагу питанню про місце та роль університетів Наддніпрянської України у загальноєвропейському культурно-історичному процесі на початку XX ст. Висвітлено внесок вітчизняних учених у розвиток міжнародної наукової співпраці, що сприяла культурно-цивілізаційній

консолідації Європи на противагу ескалації міждержавного протистояння напередодні Першої світової війни. Заслужують на увагу представлені в монографії матеріали з історії міжнародних зв'язків заснованої за сприяння Університету Св. Володимира неподалік Ніцци Віллафранкської зоологічної станції, адже участь у її науково-дослідних проектах учених з усієї Європи та США засвідчує посилення позицій вітчизняної науки у світовому науково-освітньому просторі. Добротним фактологічним матеріалом підкріплено тезу авторки щодо розширення участі вчених Харківського, Київського й Новоросійського університетів у численних наукових форумах, що набули особливого значення на початку ХХ ст. не лише в контексті обміну новими ідеями, адже за умов загострення міждержавного протистояння у Європі вони перетворювалися на важливий інструмент розв'язання найгостріших проблем міжнародного життя. О. А. Іваненко наголошує, що завдяки міжнародним конгресам і з'їздам перед вченими університетів України відкривалася можливість популяризувати власні творчі здобутки, засвоювати інноваційні тенденції розвитку світової науки і водночас впливати на його перебіг. У монографії розкрито внесок вітчизняних учених у поглиблення інтеграції європейського цивілізаційного простору з огляду на необхідність забезпечення економічного й науково-технологічного прогресу, підвищення рівня життя населення Європи, покращення медичного забезпечення, подолання епідемій і стихійних лих тощо. У висновках авторка відзначає: "Наукові здобутки представників професорсько-викладацької колегії Харківського, Київського й Новоросійського університетів, упевнено долаючи міждержавні кордони, перетворювалися на вагомий ланку міжнародних культурних зв'язків, з яких викристалізовувалася духовна єдність Європи – фундамент її багатогранної цивілізації" (с. 239).

Основний текст дослідження доповнюється додатками у вигляді публікацій історичних джерел, іменним покажчиком, унікальними ілюстраціями. Вельми вдалим видається і зовнішнє оформлення монографії, в якому використано фотокопію виявленого авторкою у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського вітального адресу Карлового університету Київському університету з нагоди його 50-літнього ювілею. Водночас, з огляду на ґрунтовну джерельну базу рецензованої праці, представлену значною кількістю вперше запроваджених до наукового обігу матеріалів архівів Києва, Одеси, Харкова, Москви, слід було би подати їхній перелік із зазначенням повних назв використаних архівних справ.

Загалом монографія О. А. Іваненко вирізняється актуальністю, науковою новизною та є важливим внеском у дослідження історії міжнародних культурних зв'язків.

Євген Бевзюк (Україна)

ХРОНІКА

Генеральному секретареві Ради Європи
Панові Турбйорну Ягланду

учасників Міжнародної наукової конференції
“Європа–Україна–Тернопільщина:
міжнародні відносини, співпраця, безпека”
19–20 травня 2017 р. (Тернопіль, Україна)

Закличний лист

Вельмишановний пане Турбйорн Ягланд!

Діяльність нашої конференції значною мірою зосереджувалася на визначенні місця Тернопільщини та України у всесвітній історії, європейській цивілізації та європейському гуманітарному часопросторі. Але, вочевидь, мова тепер ведеться не про те, аби Україна, українці нарешті вповні відчували себе частиною Європи, але щоб Європа відчула себе одним цілим з Україною і Тернопіллям.

22 роки Україна є членом Ради Європи, що дозволяє реалізовувати на наших теренах низку проектів задля підтримки реформ у сфері юстиції та належного врядування, спрямованих на захист демократії та верховенства права і прав людини, зокрема. Але поширення ідей європейської культурної ідентичності та різноманітності, що є одним із пріоритетів РЄ, в Україні здійснюється більшою мірою стихійно і самочинно. Ми змогли з гіркотою переконатися у справедливості твердження, що той, хто не вкладає у культуру (у широкому сенсі слова), вкладає тим у війну. Мабуть тому, що культура виконує роль політики краще за саму політику.

Сьогодні Україна є на передовій – в окопах, траншеях, але й на передовій Європи, де наша зброя – культура – є тим, що вирізняє нас від нашого противника, але також тим, що потребує оновлення, посилення, точно так, як і будь-яка військова амуніція.

Для України не було впроваджено спеціальних програм РЄ у справі реформування культурної політики на зразок MOSAIC (Формування відкритого комплексного підходу до культури), що покликана сприяти діалогу й співпраці між країнами Південної та Східної Європи чи проекту STAGE (Підтримка перехідних процесів у розвитку культури й мистецтва в розширеній Європі), що втілюються у Грузії, Вірменії та Азербайджані. Тому стимулюємо ініціювання нових та прагнемо долучитися до існуючих програм РЄ, як наприклад, мережа “Європейська спадщина” (HEREIN) – робочий інструмент для урядів, науковців, практиків, громадськості, які задіяні в області збереження спадщини. Ми готові на своєму інституційному рівні сприяти у впровадженні та розширенні цих програм.

Три роки тому, 1 травня в Україні вступила в дію Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2005), відома також як Конвенція Фаро. Однак її проект наразі охоплює лише три історичні міста – Луцьк, Жовква та Прилуки. Ми переконані, що наступними програма повинна охопити міста Тернопільської області.

Одним зі способів забезпечення проголошеної єдності у різноманітті повинні стати культурні маршрути. Певні кроки у цьому напрямку вже здійснюються – це “Шлях Гедиміновичів”, що охоплює містечко Вишнівець, чи культурний маршрут Ференца Ракоці II, до якого прагнуть долучитися Бережани; але

Тернопілля завжди було на перетині імперій, країн, трас, магістралей історії, тож таких маршрутів має стати набагато більше.

Бо саме Тернопільщина має дві величні святині християнського світу – Почаїв та Зарваницю, що стоять на рівні з Междлугор'єм та Лурдом. Саме ця земля дала світу десятки видатних постатей різних національностей – Йозефа Перля, єврейського просвітителя: “батька польської демократії”, ректора Ягеллонського університету Гуго Колонтая; Івана Пулюя – видатного фізика; приму європейської опери Соломію Крушельницьку; фізика Олександра Смакулу; математика Михайла Левицького; медика, першого міністра охорони здоров'я Австрійської імперії Івана Горбачевського; кардинала Йосипа Сліпого; тут розкрився мистецький геній Пінзеля, Якова Гніздовського, Кароля Францоza, Юліуша Словацького, Леся Курбаса, Івана Марчука... Ці імена можуть і повинні, якщо ми спільно змусимо їх зазвучати, об'єднати країни Ради Європи, бо є нашою спадщиною і – майбутнім.

Secretary General of the Council of Europe
Mr. Thorbjørn Jagland

Participants of the International Scientific
Conference

“Europe–Ukraine–Ternopil Region:
international relations, cooperation, security”
May 19–20, 2017 (Ternopil, Ukraine)

An Address

Dear Secretary General, Mr. Thorbjørn Jagland!

The activity of our conference was largely concentrated on defining the place of Ternopil region and Ukraine in World history, European civilization and European humanitarian time-space. But, obviously, now we are not talking that Ukraine and the Ukrainians have finally felt themselves as a part of Europe, but that Europe should feel itself in the unity with Ukraine and Ternopil region.

Ukraine has been a member of the Council of Europe for 22 years, which allows us to implement a number of projects in our area to support the reforms in the field of justice and good governance aimed at protecting democracy and the rule of law and human rights in particular. But the spread of the ideas of European cultural identity and diversity, which is one of the priorities of the Council of Europe, is carried out spontaneously and selfishly to a greater degree in Ukraine. We were able to ascertain with bitterness the assertion that one who does not invest in culture (in the broad sense of the word) will invest in war. Probably because culture plays a role of politics better than politics itself does.

Today Ukraine is at the forefront – in the trenches, but also it is in the advanced of Europe, where culture is our weapon, and this distinguishes us from our enemy, but also needs to be renewed, strengthened, just like any other military ammunition.

Special programs of the Council of Europe for the reform of cultural policy as MOSAIC (Formation of Open Integrated Approach to Culture) which is intended to promote dialogue and cooperation between the countries of Southern and Eastern Europe or the STAGE project (Support to Transition Processes in the Promotion of Culture and the Arts in an Enlarged Europe), embodied in Georgia, Armenia and Azerbaijan have not been introduced in Ukraine. Therefore, we stimulate the initiation of the new ones and seek to join the existing Council of Europe Programs, such as the European Heritage Network (HEREIN), a working tool for governments, academicians, practitioners, and public figures who are involved in heritage conservation. We are ready to contribute to the implementation and expansion of these programs at our institutional level.

Three years ago, on May 1, the Framework Convention of the Council of Europe on the Importance of the Cultural Heritage for Society also known as the Faro Convention came into force in Ukraine (2005). However, the project currently covers only three historic cities – Lutsk, Zhovkva and Pryluky. We are convinced that the following program should cover the towns of Ternopil region as well.

The cultural routes should become the ways to ensure proclaimed unity in diversity. Some steps in this direction are already being implemented: this is the “Gedymynovychi Way”, covering the town of Vyshnivets or the cultural route of Ferents Rakotsi II, which Berezhany town seeks to join; but Ternopil region has always been at the intersection of empires, countries, trails, highways of history, so the routes should become much larger.

Ternopil region has two majestic shrines of the Christian world – Pochayiv and Zarvanytsa, standing on the same high level with Mezhdugorye and Lourdes. Ternopil region gave the world dozens of outstanding figures of different nationalities – Joseph Pearl, the Jewish educator; Huho Kolontai, “father of Polish democracy”, rector of the Jagiellonian University; an outstanding physicist Ivan Puluy; the European opera singer Solomiya Krushelnytska; a physicist Olexander Smakula; a mathematician Mykhailo Levytskyi; First Minister of Health of the Austro-Hungarian Empire Ivan Gorbachevskyi; Cardinal Joseph Slipyi; the artistic genius of Pinzel, Jacob Hnizdovskyi, Karol Frantsoz, Juliush Slovatskyi, Les’ Kurbas, Ivan Marchuk ... was revealed here. These names can and should sound, if we jointly force them to sound, uniting the countries of the Council of Europe, because they are our common heritage and the future.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ЄВРОПА–УКРАЇНА–ТЕРНОПІЛЬЩИНА: МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ,
СПІВПРАЦЯ, БЕЗПЕКА”

Ось уже чотирнадцять років поспіль в третю суботу травня в Україні відзначається День Європи. Відзначення цього свята – це важливий крок у зміцненні самоідентифікації України як європейської держави, причетної до традицій та цінностей європейського суспільства. У цей час влада, громадські організації, наукові установи проводять масові заходи, щоб зосередити увагу наших співвітчизників на спільних цінностях, спільній історії всіх європейських держав. Мета цих заходів полягає у формуванні позитивної громадської думки щодо курсу євроінтеграції, в ознайомленні українців із європейськими цінностями та традиціями, у популяризації загального європейського культурного надбання серед громадськості, передусім, в середовищі молоді; залучення населення регіонів України до діяльності, пов’язаної з інтеграцією до ЄС, а також у поширенні ідеї європейської ідентичності серед громадян Європейського Союзу, в акцентуванні на спільних європейських цінностях українців та інших європейських народів.

З кожним роком святкування Дня Європи у регіонах України стає все більш масштабним. В обласних центрах, містах та містечках України щорічно відбуваються святкові заходи. Традиційно до відзначення цієї події долучаються представники ЄС в Україні та працівники посольств й консульств держав-членів ЄС спільно з місцевими обласними, міськими та районними державними адміністраціями. Крім участі в офіційному відкритті святкування Дня Європи, відбуваються культурно-масові заходи, також великий інтерес громадськості викликають зустрічі послів держав-членів ЄС з представниками органів місцевого самоврядування, студентами та викладачами закладів середньої спеціальної та вищої освіти, представниками неурядових та громадських організацій, засобів масової інформації.

З метою розширення знань з питань європейської інтеграції, зовнішньої політики, дипломатії та отримання нової інформації 19–20 травня 2017 р. на історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка відбулася Міжнародна наукова конференція “Європа–Україна–Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека”.

Конференцію зініціювала кафедра нової і новітньої історії та методики викладання історії, а серед її співorganizаторів – відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, кафедра зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України, Тернопільська обласна державна адміністрація та міська рада, Польське культурно-освітнє товариство в Тернополі.

У роботі міжнародної наукової конференції взяли участь провідні науковці різних вузів Польщі та України, області, викладачі, аспіранти та студенти історичного факультету; вони прибули для обговорення й осмислення досвіду, уроків і значення інтеграційних процесів в країні та в Європі.

Конференція розпочалась з виступу координатора, заступника декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародного співробітництва, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, керівника наукового проекту: Україна–Європа–Світ: історико-політичні, соціально-економічні та духовні аспекти розвитку Лесі Алексієвець. У вступному слові вона зазначила, що нині Україна наближається до того рубежу своєї історії, коли винятково важливої ваги набувають дослідження, які покликані осмислити завдання нашого народу в контексті міжнародного виміру,

з'ясувати доміанти історичного розвитку та виявити пріоритетні зв'язки між внутрішнім та зовнішньополітичним поступом країни, її європейсько-атлантичні пріоритети. Виявлення та осмислення складних системних трансформацій міжнародних відносин на європейському, і більш глобальному рівні, новітньої геополітичної системи координат, підтримання миру й безпеки в Європі та світі є архіважливими завданнями вітчизняної та європейської історичної науки. Тож, вивчення відносин України із зарубіжними державами, міжнародними організаціями (ЄС, НАТО та ін.), їхнього економічного та політичного досвіду сприятиме її розбудові за європейською демократичною моделлю. Серед багатьох нагальних проблем, які постають перед Україною, особливе місце аналітики відводять зовнішньополітичним, у розв'язанні яких багато важелів має саме історична наука. Власне цим актуальним питанням життєдіяльності присвячена Міжнародна наукова конференція.

Також вітальні промови до учасників конференції виголосили: ректор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, дійсний член НАПН України Володимир Кравець, заступник голови Тернопільської обласної державної адміністрації Ігор Вонс, голова міської ради Сергій Надал, голова Польського культурно-освітнього товариства в Тернополі Пьотр Фріз, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, кандидат історичних наук, доцент Володимир Місько. Було також зачитано вітання від директора Інституту історії України НАН України дійсного члена НАН України, професора Валерія Смоля, в. о. ректора Дипломатичної академії при МЗС України Станіслава Прошка та голови Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин Ірини Матяш.

На пленарному засіданні заслухано доповіді доктора філософських наук, професора, проректора з наукової роботи та міжнародного співробітництва ТНПУ ім. В. Гнатюка *Богдана Буяка* ("Міжнародна співпраця ТНПУ ім. В. Гнатюка"), доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, заслуженого діяча науки та техніки України, лауреата Державної премії в галузі науки і техніки України, завідувача відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України *Степана Віднянського* ("Європейські студії як засіб популяризації європейського напрямку розвитку України і подолання системної кризи цивілізаційної самоідентифікації українського суспільства"), доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського ЛНУ ім. І. Франка *Олексія Сухого* ("Сучасна східна політика Польщі: візії та перспективи"), доктора історичних наук, доцента кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн КНУ ім. Т. Шевченка *Наталії Городньої* ("Причини міжнародної "української" кризи у західному науковому дискурсі"), доктора історичних наук, професора кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації ТНЕУ *Ігоря Дацківа* ("Актуальні питання щодо інтеграції України в Європейське співтовариство"), доктора історичних наук, доцента кафедри історії України ТНПУ ім. В. Гнатюка *Івана Куцого* ("Генеza цивілізаційного образу Європи в українській історіографії XIX століття"), доктора економічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України *Трохима Ковальчука* ("Міжнародний валютний фонд: фінансовий розпорядник чи політико-економічний поневолювач?"), доктора історичних наук, доцента кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту КНЕУ *Наталії Чорної* ("Україна в зовнішній політиці Республіки Польща (1991–2015 рр.)"), доктора політичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС

України Людмили Чекаленко (“Концепція безпеки: небажані паралелі”), доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ ім. Т. Шевченка Ярослава Калакури (“Ментальний вимір Української революції 1917–1921 рр. (До 100-річчя революції”)), кандидата історичних наук, доцента кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії ТНПУ ім. В. Гнатюка Ярослава Сека (“Дискурс Центральної Європи в публіцистиці 1980-х – початку 1990-х рр.”), доктора історичних наук, професора кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн КНУ ім. Т. Шевченка Тетяни Орлової (“Україна в контексті світової” – нова навчальна дисципліна у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка”), доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри ДДУ ТНЕУ Оксани Гомотюк (“Іван Франко у формуванні українського інформаційно-культурного простору”), доктора історичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України, професора кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії ТНПУ ім. В. Гнатюка Лесі Алексієвець (“Україна – Європа – Світ: “єдність у різноманітті” як відповідь на виклики ХХІ ст.”).

На конференції працювало 4 секції: Україна в глобальному світі: історичний досвід та сучасні виклики, Україна в системі міжнародних відносин: історична перспектива та сучасний стан, 25 років українсько-польських відносин: випробування часом та спільна перспектива на майбутнє, Україна – Тернопільщина у європейському і світовому гуманітарному часопросторі.

Змістовні та проблемні доповіді, котрі були винесені на обговорення, дали змогу присутнім комплексно ознайомитися та обговорити основні питання і поділитися дискусіями про євроінтеграційний курс нашої держави та його перспективи, розглянути питання міжнародної безпеки, зовнішньої політики, сформулювати напрямки подальших наукових досліджень. Наукове зібрання засвідчило, що, незважаючи на історичний досвід, порушені питання зьгодні викликають значний науковий та практичний інтерес. Вдалим зовнішнім фоном міжнародної наукової конференції стала презентація книг Людмили Чекаленко “Foreign policy of Ukraine” та Марії Пірен “Європейські цінності, детермінанта змін в сучасній Україні”. Також під час роботи конференції у фойє головного корпусу університету було розгорнуто виставку наукової літератури всесвітників Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вітчизняних та зарубіжних учених із порушеної проблематики.

Підсумовуючи наукову конференцію, Л. Алексієвець, О. Сухий, Т. Орлова, Н. Городня, І. Ярмошик та інші її учасники зацентрували важливість проведення першого такого заходу міжнародного рівня, присвяченого актуальним проблемам міжнародних відносин, співробітництва, безпеки у сучасному глобальному світі, місця й ролі України загалом, і Тернопільщини, зокрема, у європейському світовому історичному процесі, у збереженні миру між народами у Європі й світі. Присутні відзначили належну його організацію, географію учасників, цінність виголошених доповідей. Водночас, учасники конференції зауважили, що тема має широкі перспективи для подальшого її студювання, і ухвалили проведення конференції зробити щорічним на базі історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка. Також науковці прийняли Звернення до Генерального секретаря Ради Європи п. Турбйорна Ягланда. За результатами роботи конференції видано збірник матеріалів, який презентує доповіді її учасників.

Леся Костюк (Україна)

ФОТОДЖЕРЕЛА. “ЄВРОПА–УКРАЇНА–ТЕРНОПІЛЬЩИНА: МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ, СПІВПРАЦЯ, БЕЗПЕКА” У ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА

“Європа–Україна–Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека” – під такою назвою 19–20 травня 2017 р. відбулася Міжнародна наукова конференція на історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, присвячена Дню Європи в Україні. Ініціатором проведення конференції стала кафедра нової і новітньої історії та методики викладання історії, а серед її співorganizаторів – відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, кафедра зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України, Тернопільська обласна державна адміністрація та міська рада, Польське культурно-освітнє товариство в Тернополі. Оргкомітет отримав понад 120 заявок з вишів України і науково-дослідницьких інститутів НАН України і зарубіжних країн. На науковому форумі виступили 47 дослідників з означеної проблематики.

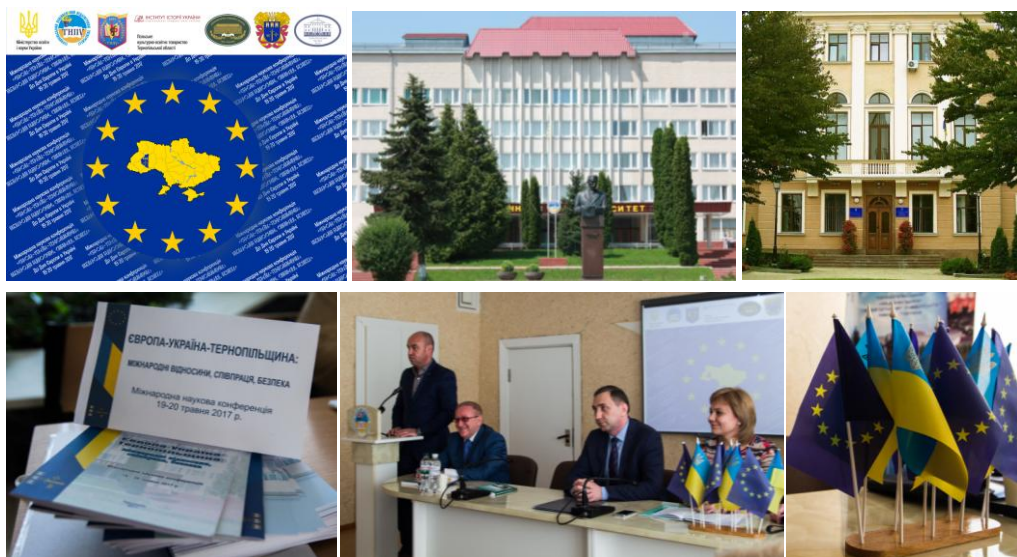
На конференції працювали 4 секції: Україна в глобальному світі: історичний досвід та сучасні виклики, Україна в системі міжнародних відносин: історична перспектива та сучасний стан, 25 років українсько-польських відносин: випробовування часом та спільна перспектива на майбутнє, Україна–Тернопільщина у європейському і світовому гуманітарному часопросторі.

Роботу конференції розпочала координатор д. і. н., проф., заслужений діяч науки і техніки України Леся Алексієвць. Із вітальними промовами до учасників та гостей конференції звернулися ректор ТНПУ ім. В. Гнатюка професор, дійсний член НАПН України Володимир Кравець, заступник голови Тернопільської ОДА Ігор Вонс, голова міської ради Сергій Надал, голова Польського культурно-освітнього товариства в Тернополі Пьотр Фріз. Було також зачитано вітання від директора Інституту історії України НАН України дійсного члена НАН України, професора Валерія Смоляка, в. о. ректора Дипломатичної академії при МЗС України Станіслава Прощка та голови Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин Ірини Матяш.

Під час роботи конференції у фойє головного корпусу університету було розгорнуто виставку наукової літератури всесвітників ТНПУ ім. В. Гнатюка та вітчизняних та зарубіжних учених із зазначеної проблематики.

Підбиваючи підсумки конференції, Л. Алексієвць, О. Сухий, Т. Орлова, Н. Городня, І. Ярмошик та інші її учасники наголосили на важливості проведення першого такого заходу міжнародного рівня, присвяченого актуальним проблемам міжнародних відносин, співробітництва, безпеки у сучасному глобальному світі, місця й ролі України – Тернопільщини у європейському світовому історичному процесі, у збереженні миру між народами у Європі і світі. Відзначалася належна його організація, широке представництво, цінність виголошених доповідей. Водночас учасники конференції зауважили, що піднята тема має широкі перспективи для подальшого її студювання, а проведення конференції зробити щорічним на базі історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка. Учасникам конференції було вручено Сертифікат міжнародного зразка про участь у конференції. Учасники конференції прийняли Звернення до Генерального секретаря Ради Європи п. Турбйорна Ягланда. Матеріали конференції вміщено у цьому виданні.

Микола Алексієвць (Україна)

МИХАЙЛО КОНОНЧУК: ПОВЕРНЕННЯ

...Усе відчутне, зримає і ясне,
В плодах для плоду визріє насіння...
Щасливий, що природа й я – одне,
Що я живу, що я її творіння...

М. І. Конончук

Історія щораз додає сторінки про те, як, відійшовши у інші світи, людина стає особливою для інших, відбувається переосмислення чи нове прочитання життєпису у вимірі індивідуальності, родини, країни, світу. Як часто дивакуватих чи незрозумілих, невизнаних у їх часі, через роки називають геніями... Звісно, буття розставляє акценти і пріоритети, залишаючи простір для вибору. Та як зазвичай душа замирає перед творіннями духу й таланту, які віддзеркалюють бажанням служіння і виявом власної майстерності.

Славні Україна й наше Полісся іменами митців й історіями. 4 березня цьогогоріч вшановували дубровичани 80 років від Дня народження художника, поета Михайла Конончука. Сьогодні він повертається полотнами, поезією, енергетикою таланту, у них – просте і глибинне відчуття світу, любові до природи, людей, а також життєвою історією, яку розповідають ті, хто його знали, художники, поети, науковці.

Поступово із окремих спогадів та друкованих розвідок вимальовується образ Михайла Івановича Конончука (4.03.1937–25.10.1977). Народився у сім'ї Івана Михайловича Конончука та Марти Григорівни Клімчик, закінчив 7 класів Дубровицької школи (нині Дубровицька ЗОШ № 1), вступив до Львівського художнього училища, працював вільним художником, а також у Дубровицькому лісовому господарстві... Малював, писав, грав...

Постать художника влучно висловила у назві статті “Пролісок, що проріс крізь камінь” талановита дубровицька журналістка Любов Клімчук. Доля художника, котрий народився у місті Домбровиця Волинського воєводства, яке належало тоді до Польщі, а помер у Дубровиці в УРСР (нині місто Дубровиця, Рівненська обл.): 40 років земного життя за складних суспільно-політичних, економічних, духовних умов, й проникне відчуття світу, що бачимо у заторкуючих картинах, душевних рядках, людських спогадах.

*“Горинь моя! Любов моя палка!
Заквітчана хлібами, синьоока,
Спокійна, лагідна... Ти навіть не ріка,
А річка, річенька, вузька і неглибока.
Та я не забуваю ні на мить,
Що ти – дочка Славутичева мила,
Що в хорі хвиль Дніпрових теж дзвенить*

Твій голос повен лагідної сили...”, – писав свого часу Михайло Іванович. А його слово митця нині належить до потужного суголосся творців духовної спадщини України.

Будучи відомий усій вулиці Колодязній захопленням “художествами і рибальством”, земляки бачили у ньому доброго сусіда. Зверталися і за малюнками, радше він сам зображував дружні шаржі, запрошував до портрету, а перед Різдом розписував ангеліків, які возвеличувалися на ялинках і дарували радість свята. Його однолітки згадують, як малим розказував казки, з-поміж яких “Тисяча і одна ніч”. Кажуть, що з часом так блискуче грав на сцені, що йшли “на нього”. Картини ж ... здебільшого роздарював. Поетом не вважав себе, писав, бо “писалось”. Маленькими шедеврами були й оформлені стенди, афіші, лише 40 щитів у районі,

“бувало не лише назву фільму гарно Михайло Іванович вишліфує, а й цілу картину вимальовував до сюжету”.

У 50-і рр. ХХ ст. власноруч розписав Церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Хоч і знищено роботу з часом, а пам'ять людська береже... Малював у жанрі пейзажної лірики. “...працював у різних техніках... Лірика... була його стихією, вона не стояла на місці, а постійно рухалася”.

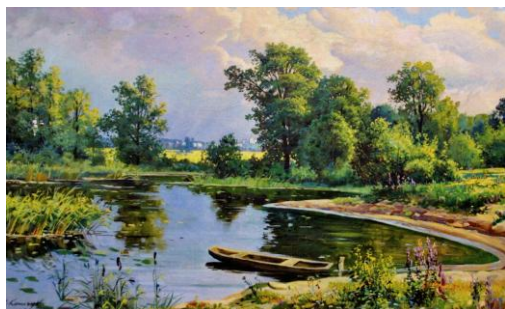
Сьогодні картини і поезії вимальовують ім'я автору. Організуються виставки робіт М. І. Конончука, про нього говорять, з'являються пам'ятні кабінети, т. д. Важливий аспект – значною мірою поверненню митця сприяють самі дубровичани. Унікальні люди у своєму палкому прагненні зберегти історію, її творців для сьогодення, пошановуючи талановитих земляків. Одним із таких ентузіастів є Микола Адамчук. Саме за його ініціативи й діяльності, яку підтримала мерія, уже відбулися п'ять зустрічі із видатними людьми Дубровиці. І на перших, і на п'ятих звучало ім'я М. Конончука в біографії, спогадах, поезіях, картинах. 16 липня 2017 р. у рамках зустрічей організовано виставку картин Михайла Івановича. Цікаво, що експозицію становили роботи автора з домашніх колекцій. І як зазначав куратор виставки, художник Юрій Нашора, до слова, котрий чимало працює над збереженням творчої спадщини Михайла Івановича, і стверджує певний цілительний ефект від споглядання картин, люди готові передати їх до галереї, за умови створення такої. Надруковано фотоальбом, презентований у Будинку культури. А Дубровицька центральна районна бібліотека підготувала бібліографічний нарис до 80-річчя М. І. Конончука “У царині пейзажної лірики”.

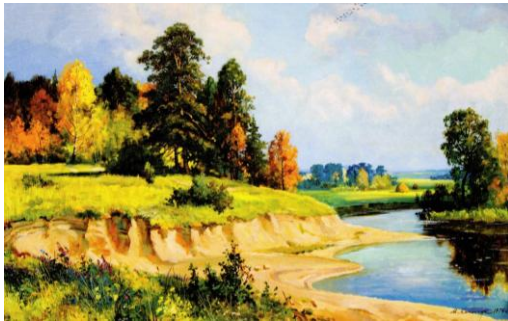
Така багатогранна діяльність дубровицьких ентузіастів ще отримає своє слово історії, висвітлення й аналіз у наукових працях. Як і творчість М. І. Конончука.

Насамкінець відзначу важливість спогаду як історичного джерела. Цьогоріч відійшла у засвіти ще одна чудова Людина, спогади якої допомогли краще зрозуміти М. І. Конончука – Микола Олександрович Чирук. Наша пам'ять і вдячність є запорукою пробудження кожного в щасливому сьогоденні.

Леся Алексієвць
(Дубровиця, Україна)

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ АНДРІЯ КОВАЛЬЧУКА. БОРОТЬБА З ВІДМИВАННЯМ БРУДНИХ КАПІТАЛІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ РЕАЛІЇ. – К.: ЗНАННЯ, 2016. – 318 с.

Передмова

Небезпека відмивання і легалізації грошових коштів та тіньових капіталів, набутих внаслідок злочинної діяльності, а також фінансова підтримка тероризму і сепаратизму є найбільш загрозливими викликами сьогодення як у національному, так і в глобальному масштабі. Така очевидність зумовлює актуальність і важливість включення законодавчих, юридичних, організаційно-управлінських засад і механізмів протидії та боротьби з цими загрозами як на міжнародному рівні, так і на національному в окремих державах. На вітчизняних теренах ключову роль у системній протидії відмиванню і легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, у боротьбі з фінансуванням тероризму відіграє Державна служба фінансового моніторингу (далі – Держфінмоніторинг України).

Нормативно-правовим актом вищої юридичної сили, на нормах якого базується діяльність Державної служби фінансового моніторингу, є Закон України “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення”, який набрав чинності 6 лютого 2016 року.

Запропоновані цим нормативно-правовим актом вищої юридичної сили конструкції суттєво наблизили національну фінансову сферу до міжнародних вимог і стандартів. Беззаперечно, цей закон надає новий поштовх до подальшої розбудови системної боротьби з відмиванням коштів та підтверджує європейський вибір розвитку нашої держави.

Державна служба фінансового моніторингу України як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії відмиванню і легалізації брудних капіталів, координується Кабінетом Міністрів через Міністерство фінансів України.

Рішенням Кабінету Міністрів України у квітні 2014 р. автора призначено на посаду першого заступника Голови Державної служби фінансового моніторингу України.

Згідно з існуючою практикою розподілу обов’язків між керівництвом Держфінмоніторингу перший заступник Голови здійснює координацію роботи юридичного управління, департаменту координації системи фінансового моніторингу, міжнародного управління та навчально-методичного центру.

Перший заступник Голови ДСФМ за своїми обов’язками є, зокрема, координатором проектів міжнародної технічної допомоги та очолює делегацію України в Комітеті експертів Ради Європи MONEYVAL, бере участь у роботі Контрольної групи з міжнародного співробітництва ICRG.

Відповідно до набутого досвіду автору доручено забезпечити ефективну міжнародну співпрацю Держфінмоніторингу України, зокрема співпрацю з

FATF, MONEYVAL, Егмонтською групою та іншими дотичними до особливостей цієї роботи зарубіжними структурами.

Ефективність діяльності Держфінмоніторингу України залежить від злагодженої співпраці і взаємодії з правоохоронними органами, від підтримки міжнародних організацій та установ, а також від розуміння громадянським суспільством важливості об'єднання зусиль широкого загалу у боротьбі з таким зловісним явищем, як відмивання і легалізація брудних, незаконно набутих капіталів з метою фінансування різних форм тероризму та сепаратизму.

Контекст пропонованого дослідження, враховуючи законодавчі обмеження та закритий характер певної інформації, а також сферу відповідальності автора, дещо звужений і обмежується аналізом форм, методів та правових інструментів, через які можливо ефективно протидіяти відмиванню і легалізації брудного капіталу.

Термінопоняття “брудні гроші” і “брудні капітали” вживаються стосовно доходів, отриманих від незаконної діяльності, тінювих угод та інших нелегальних дій, наприклад уникнення від оподаткування, здійснення банківських шахрайських операцій тощо. Злочинна природа брудних капіталів стає особливо відмітною при фінансуванні тероризму й підтримці сепаратистських угруповань. Відмивання та легалізація брудних грошей (капіталів) – розмаїтий процес, який включає безліч операцій, різноманітні методи, фінансові інструменти й схеми.

Отже, потреба в написанні цієї книги зумовлена такими важливими чинниками.

По-перше, тінізація фінансових процесів та операцій, а звідси – легалізація та відмивання брудних коштів набули глобальних масштабів. Тому запобігання і реальна протидія тінізації фінансових операцій і боротьба з відмиванням кримінальних капіталів є питанням національної безпеки для кожної держави.

По-друге, боротьба з відмиванням брудних коштів у міжнародному вимірі стала ще більш актуальною у зв'язку з активізацією терористичних акцій відповідних угруповань¹.

По-третє, в умовах сучасних комп'ютерних та інтернет-технологій масштаби можливостей тих, хто професійно займається протизаконним виведенням тінювих капіталів в офшорні лагуни, надзвичайно складно своєчасно призупиняти та обмежувати.

Фінансовий моніторинг – це комплекс законодавчих, нормативно-правових та організаційно-регулятивних і превентивних заходів міжнародних регулятивних організацій і окремих держав, спрямованих на недопущення використання фінансової системи для легалізації й відмивання тінювих доходів і капіталів, фінансування тероризму й розповсюдження зброї масового знищення.

Обсяг капіталів, що мають нелегальне походження і щорічно відмиваються в усьому світі, оцінюється трильйонними сумами, лєвова частка яких циркулює в офшорних зонах. Так, на сьогодні в цілому в світі тінюві операції фінансово-банківських організацій становлять щонайменше 67 трлн дол. США, або 86 % світового ВВП.

Основна частина брудних й кримінальних світових капіталів відмивається переважно в тих самих країнах, де і заробляється, – хоч би з тієї причини, що в їх багатотрильйонних грошових потоках легше розчинити мільярдні струмки незаконно набутих коштів, які потім використовуються для фінансування терористичних організацій і сепаратистських угруповань.

Саме міжнародна складова діяльності Державної служби фінансового моніторингу України визначена законом як ключовий елемент протидії

¹ Терористична діяльність постійно розширюється територіально і невпинно зростає кількість людських жертв.

відмиванню і легалізації брудних коштів, а також боротьбі з фінансуванням тероризму. І це зрозуміло. Адже відмивання брудних капіталів – процес, за якого доходи від злочинної діяльності тінізуються, переховуються, змішуються із законними коштами, конвертуються, розміщуються в офшорах. Зазначені загрозливі виклики набули транснаціонального масштабу, вони не визнають державних кордонів і тому ефективна боротьба з ними можлива завдяки тісній взаємодії, спільним зусиллям фінансових розвідок та правоохоронних органів різних країн.

Держфінмоніторинг України приділяє особливу увагу координації міжнародного співробітництва, започаткуванню спільних програм та проектів, організації всебічного сприяння проектам фінансової і технічної допомоги з боку міжнародних і міжурядових організацій. Так, протягом 2014–2015 років вдалося активно залучити до спільної роботи Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (відповідний офіс проектів в Україні), Ініціативу StaR Світового банку, 0-12 (Німецьке товариство міжнародного співробітництва) тощо. За ініціативи автора відбулися перемовини, які дали можливість включити Держфінмоніторинг до участі у широкому антикорупційному проекті технічної допомоги під егідою ЄС. Відповідна програма буде запроваджена Данським агентством з міжнародного розвитку (DANIDA). Загальний бюджет програми становитиме більш ніж 16 млн євро і передбачатиме надання допомоги в тому числі на модернізацію ІТ-обладнання.

Крім того, на початку 2016 року вдалося провести успішні переговори й отримати технічну допомогу з боку Турецького управління співробітництва і розвитку (ТІКА) для модернізації обладнання Навчально-методичного центру Держфінмоніторингу.

У якості експерта з підготовки до оцінювання України експертами MONEYVAL залучено відомого фахівця, колишнього співробітника секретаріату зазначеного комітету РЄ Джона Бейкера, який також консультує відповідні відомства Королівства Великої Британії з питань застосування міжнародних стандартів FATF.

Безумовно, успіхом (не лише окремого органу виконавчої влади) є те, що у вересні 2015 році делегація України успішно представила Комітет Ради Європи MONEYVAL Звіт про досягнуті нашою країною результати в сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. За результатами обговорення Звіту Комітет схвалив заходи, що вживаються Урядом у зазначеній сфері. Під час оцінювання системи фінансового моніторингу в рамках Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України вдалося аргументовано переконати комісію ЄС і отримати позитивну оцінку з цього приводу в фінальній доповіді міжнародних експертів.

Зазначу, що нам вдалося отримати цей позитивний сигнал на тлі гучних корупційних скандалів, в яких опинилася наша країна. Успішні міжнародні заходи, здійснені Держфінмоніторингом України впродовж 2014–2016 років і націлені запобігати й протидіяти відмиванню (легалізації) брудних капіталів, – це лише початковий етап того складного процесу, який має пройти Україна на шляху системної антикорупційної боротьби.

Державна служба фінансового моніторингу України націлена й надалі активно розвивати плідну співпрацю з фінансовими розвідками зарубіжних країн². І це зрозуміло, оскільки без їх реальної підтримки практично неможливо ефективно протидіяти всьому розмаїттю тіньових угод та операцій, що відбуваються на вітчизняних теренах, відчутно загальмувати легалізацію незаконно привласнених активів і відмивання брудних коштів.

² Так, Держфінмоніторингом протягом 2003–2016 років підписано десятки угод про співробітництво з підрозділами фінансових розвідок іноземних держав.

Наприклад, офшорні лагуни є своєрідним “царством”, в якому, зокрема, відзеркалюється українська корупційно-мафіозна система. І тому, поза всяким сумнівом, украй важливою і на часі має бути більш активна допомога Україні міжнародних регуляторних організацій у поверненні прихованих в офшорах фінансових капіталів.

Таке співробітництво забезпечує відчутну протидію фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Йдеться передусім про співробітництво з такими організаціями: Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL), Егмонтська група підрозділів фінансових розвідок, Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Як першому заступнику Голови Держфінмоніторингу України, автору доводиться тісно співпрацювати з представниками зазначених структур і це дає підстави підтвердити, що тільки консолідовані зусилля міжнародної спільноти, націлені на запобігання та протидію відмиванню брудних капіталів та на боротьбу з тероризмом, можуть бути гарантією досягнення бажаного ефекту як у глобальному масштабі, так і в діях Державної служби фінансового моніторингу України.

Державна служба фінансового моніторингу України відповідно до порад та рекомендацій міжнародних інституцій запровадила сталу систему інформаційного обміну, зокрема з новоствореним Національним антикорупційним бюро, суттєво покращила співпрацю та обмін інформацією з Національним банком (незважаючи на відверте небажання ортодоксально налаштованих до змін колег). Переконали, що, враховуючи величезні корупційні виклики, є необхідність повної координації аналітичних підрозділів Держфінмоніторингу та НАБУ, зокрема щодо надання доступу детективам та аналітикам антикорупційного бюро до баз даних фінансової розвідки. Окремо варто зазначити, що в серпні 2016 року вдалося суттєво спростити обмін інформації між ДСФМ та НБУ за рахунок спрощення процедури формування 15-значного коду виду фінансової операції, що дало можливість банкам здійснювати відповідні процедури в автоматичному режимі (Постанова НБУ № 373 від 18 серпня 2016 року). Як не дивно, найбільший спротив таким змінам чинили представники “старої системи” Держфінмоніторингу. Лише після того, як міжнародні експерти Міжнародного валютного фонду підтвердили користь та ефективність таких змін, спільно з керівництвом Департаменту фінансового моніторингу НБУ вдалося скасувати ці атавізми, що існували в системі понад десять років.

Така взаємодія, в тому числі з громадянським суспільством і компетентними органами іноземних держав, відчутно посилює організаційно-управлінські рішення, спрямовані на запобігання та протидію відмиванню незаконних доходів і передусім легалізації тіньових капіталів.

До ключових функцій Державної служби фінансового моніторингу законодавець включив новий напрям – запобігання та протидію фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Адже розповсюдження зброї масового знищення провокується з боку Росії, яка військовим чином і фінансово підтримує так звані Донецьку народну республіку і Луганську народну республіку на території України. Ці незаконні утворення, ігноруючи домовленості, постійно здійснюють збройні бойові напади та обстріли, внаслідок яких гинуть і військові, що захищають територіальну цілісність української держави, і мирні жителі. Країна, на території якої провокується і триває військовий конфлікт, змушена приділяти максимальну увагу боротьбі з

відмиванням брудних фінансів, усіма засобами не допускати фінансування тероризму.

Загальновідомо, що в основі національної безпеки є такі базові складові: економічна, інформаційна і дипломатична. Звісно, зазначені складники мають також інтегруватися задля ефективної боротьби з відмиванням брудного капіталу, недопущення фінансування тероризму та розповсюдження зброї масового знищення.

Заради об'єктивності варто зазначити, що чинне законодавство жодним чином не перетворює Державну службу фінансового моніторингу України на силову структуру. Наявні повноваження концентруються на ефективній протидії організованій фінансовій злочинності, оскільки вона становить величезну загрозу для національної безпеки.

Набутий досвід роботи у Державній службі фінансового моніторингу дає можливість автору сформулювати наукові та практичні узагальнення і рекомендації, що стосуються ефективного запобігання відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, і таким чином ще раз акцентувати увагу на важливості і механізмах дієвої боротьби з відмиванням і легалізацією брудного капіталу на вітчизняних теренах.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся* – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений діяч науки і техніки України.
- Алексієвець Микола* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Боровець Ірина* – аспірантка Дипломатичної академії України при МЗС України.
- Бевзюк Євген* – кандидат історичних наук, доцент Ужгородського національного університету, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Буглай Наталія* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.
- Валіон Оксана* – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Василишин Степан* – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Весельська Ніна* – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Волошенко Антоніна* – кандидат економічних наук, доцент кафедри підготовки офіцерів запасу Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, докторант ВНЗ “Національна академія управління”.
- Гергега Йосип* – краєзнавець (м. Тернопіль).
- Гіцинський Володимир* – історик, громадський діяч, м. Борщів.
- Городня Наталія* – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Григорук Наталія* – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грубінко Андрій* – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету.
- Дацків Ігор* – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.
- Денис (Ханас) Ірина* – кандидат історичних наук, асистент кафедри соціології та культурології Національного лісотехнічного університету України.
- Зуляк Іван* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ігнатенко Наталія* – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Калакура Олег* – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

- Калакура Ярослав** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Кватира Інна** – кандидат історичних наук, методист КЗТМР “Центр творчості дітей та юнацтва”.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ключник Руслан** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, соціології та гуманітарних наук Університету імені Альфреда Нобеля.
- Ковальчук Андрій** – доктор юридичних наук, професор, радник голови правління ПАТ АКБ “Аркада”.
- Ковтуненко Ольга** – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Конарівська Юлія** – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кравець Володимир** – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, ректор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Ляхманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Литвин Любов** – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мартинов Андрій** – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.
- Матяш Ірина** – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник інституту історії України Національної академії наук України, професор Дипломатичної академії України при МЗС України, Голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин (м. Київ, Україна).
- Марусик Юрій** – молодший науковий співробітник Міжнародного інституту освіти, культури та зв’язків з діаспорою НУ “Львівська політехніка”.
- Мирний Олекса** – журналіст, громадський діяч, м. Тернопіль.
- Мудрієвська Ірина** – кандидат історичних наук, науковий співробітник державної установи “Інститут всесвітньої історії НАН України”.
- Ніколаєць Юрій** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Орлова Тетяна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Павленко Олександр** – аспірант Інституту історії України НАН України.
- Парнета Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства Тернопільського національного економічного університету.

- Петришин Ігор** – магістр психології, старший судовий експерт відділу досліджень у сфері інформаційних технологій у Тернопільському науково-дослідницькому експертно-криміналістичному центрі МВС України.
- Пілюков Юрій** – кандидат юридичних наук, провідний фахівець з наукової роботи Тернопільського Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України.
- Прийдун Степан** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Рокіцька Наталія** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької філології та методики викладання німецької мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Рокіцький Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри фізики Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Романишин Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.
- Свідерський Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри змісту і методик викладання навчальних предметів Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сидорук Тетяна** – доктор політичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету “Острозька академія”.
- Смільська Ірина** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стопчак Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Сухий Олексій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка, заслужений працівник освіти України.
- Чорна Наталія** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Шама Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Михайло** – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, заслужений діяч науки і техніки України.
- Malgorzata Heliasz** – доктор філософії, операційний працівник Банку “PKO – SA” (м. Радом, Республіка Польща).

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, лівє – 3 см, правє – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де “4” – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а “47” – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3x4 см.

У редакції “УЄС” слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвєць, редакція “УЄС”, вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the “Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine”. – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, с. 47], where “4” – sequence number of the document in the list of References and “47” – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to UEW editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, UEW Editors, 1a Hromnitsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 19. – 452 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький, Степан Прийдун

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 15.06.2017 р. Підписано до друку 27.06.2017 р.
Формат 70×100/16. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 38,89.
Замовлення 167. Тираж 150 прим.